

ISSN 3060-544X

2026-yil 3-son

ZAMONAVIY JAMIYAT VA INNOVATSIYALAR

ilmiy-nazariy jurnal

BUXORO 2026

ZAMONAVIY JAMIYAT VA INNOVATSIYALAR

ilmiy-nazariy jurnal

СОВРЕМЕННОЕ ОБЩЕСТВО И ИННОВАЦИИ

научно-теоретический журнал

MODERN SOCIETY AND INNOVATIONS

scientific-theoretical journal

№ 3-son, 2026-yil

*Jurnal 2025-yilda tashkil etilgan.
Jurnal 1 yilda 12 marta nashr etiladi.*

Jurnal O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi huzuridagi OAK Rayosatining 2025-yil 24-sentyabrdagi 375/5-son qarori bilan pedagogika va psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) va fan doktori (DSc) ilmiy darajasiga talabgorlarning disertatsiya ishlari yuzasidan asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan milliy ilmiy nashrlar ro'yxatiga kiritilgan.

Tilavov Muxtor Hasan o'g'li

Psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

TAHRIRIYAT KENGASHI A'ZOLARI

Yuliya Doncheva- pedagogika fanlari doktori, professor (Novosibirsk davlat pedagogika universiteti Novosibirsk, Rossiya).

Ferahila Babayeva Shukurova - falsafa fanlari doktori, (Ozarbayjon Milliy Fanlar Akademiyasi Falsafa va Sotsiologiya instituti, Xalqaro munosabatlar va geosiyosat bo'limi professori. Ozarbayjon Davlat Tillar Universiteti).

Djumagulova Gulnara Shingisovna - Markaziy Osiyo Innovatsion Universiteti, psixologiya fanlari nomzodi, dotsent (Qozog'iston).

Xamidov Obidjon Xafizovich - Buxoro davlat universiteti rektori, iqtisodiyot fanlari doktori, professor.

Nazarov Akmal Mardonovich - psixologiya fanlari doktori (DSc), professor (Buxoro davlat universiteti Yoshlar bilan ishlash va ma'naviy-ma'rifiy ishlar bo'yicha birinchi prorektor).

Dilova Nargiza Gaybullayevna - pedagogika fanlari doktori (DSc), professor (Buxoro davlat universiteti Kengash kotibi).

Jumayev Ulug'bek Sattorovich - psixologiya fanlari doktori (DSc), (Buxoro davlat universiteti "Psixologiya" kafedrası professori).

Olimov Laziz Yarashovich - psixologiya fanlari doktori (DSc), (Buxoro davlat universiteti "Psixologiya" kafedrası professor).

Razakov Farxod Kuvondikovich - Psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD). Innovatsion texnologiyalar universitetining "Pedagogika va psixologiya" kafedrası dotsenti.

Djumaniyazova Muxayya Xusinovna - Urganchdavlat universiteti Psixologiya kafedrası mudiri, psixologiya fanlari doktori (DSc) professori.

Ravshanov Lochinbek Urinovich - psixologiya fanlari doktori (DSc), professor. O'zbekiston Respublikasi Harbiy xavfsizlik va mudofaa universiteti Serjantlar tayyorlash oliy maktabi Milliy iftixor va harbiy vatanparvarlik kafedrası boshlig'i, podpolkovnik.

Ziyayev Farrux Choriyorovich - pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dotsent.

Mo'minov Feruzjon Ilxomovich- pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dotsent.

Temirova Djamila Xasanovna - filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) (Buxoro davlat universiteti Rustili va adabiyoti kafedrası dotsenti).

Junaydullayev Mels Asliddin o'g'li - pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dotsent. (Buxoro davlat universiteti Ta'lim sifati nazorati bo'limi yetakchi mutaxassisi).

Inoyatov Abdullo Shodiyevich - pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dotsent (Jismoniy tarbiya va sport fakulteti dekani)

Akramov Abdufattoh Shavkatovich - psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) (Buxoro davlat universiteti, Talim sifati nazorati bo'limi, talim jarayonlari monitoring sektori yetakchi mutaxassisi).

Mardonova Sarvinov Oripovna - filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) O'zbek tilshunosligi va jurnalistika o'qituvchisi (PhD)

Xalikova Umida Mirovna - pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dotsent. (Buxoro davlat universiteti Talabalarning ilmiy tadqiqod faoliyatini tashkil etish sektori bosh mutaxassisi)

Nuraliyeva Dildora Ma'murjonovna – psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) (Farg'ona davlat universiteti Psixologiya kafedrası dotsenti)

Jurayev Bobomurod Tojiyevich - pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), (Buxoro davlat universiteti Pedagogika kafedrası dotsenti).

Jo'rayev Qo'ldoshjon Ismatullo o'g'li – psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD))Buxoro davlat pedagogika instituti Raqamli ta'lim texnologiyalari markazi boshlig'i)

Ashrapov Nodir Namoz o'g'li - psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) (Buxoro davlat universiteti Psixologiya kafedrası o'qituvchisi).

Axmedova Zarrina Jamilovna - psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) (Buxoro davlat universiteti Psixologiya kafedrası o'qituvchisi)

Rustamov Shavkat Shuhrat o'g'li – Bosh muharrir o'rinbosari, psixologiya fanlari doktori (DSc), (Buxoro davlat universiteti "Psixologiya" mudiri).

Mas'ul kotib:

Dehqonboyev Shohjahon Oybek o'g'li – Buxoro davlat universiteti Psixologiya kafedrası o'qituvchisi.

Xolboyeva Munisxon Mavlanovna,
Jizzax viloyati pedagogik mahorat markazi,
“Aniq va tabiiy fanlar metodikasi”
kafedrası dotsenti

TA'LIM JARAYONIDA GRASPS MODELIDAN FOYDALANISH

Annotatsiya. Maqolada ta'lim jarayonida o'quv maqsadlariga erishishni ta'minlovchi GRASPS modeli (Goal – maqsad, Role – rol, Audience – auditoriya, Situation – vaziyat, Product/Performance – mahsulot yoki faoliyat, Standards – baholash mezonlari)ning amaliy qo'llanilish xususiyatlari tahlil qilinadi. Modelning o'quvchilarda yuqori darajadagi kognitiv faoliyat, mas'uliyat va ijodkorlikni rivojlantirishdagi o'rni asoslab beriladi.

Kalit so'zlar: ta'lim, o'quv maqsadlari, goal – maqsad, role – rol, audience – auditoriya, situation – vaziyat, product/performance – mahsulot yoki faoliyat, standards – baholash mezonlari

Аннотация. В статье анализируются особенности практического применения модели GRASPS (Цель, Роль, Аудитория, Ситуация, Продукт/Результат, Стандарты), обеспечивающей достижение целей обучения в образовательном процессе. Обосновывается роль модели в развитии высокой познавательной активности, ответственности и креативности учеников.

Ключевые слова: образование, цели обучения, цель, роль, аудитория, ситуация, продукт/результаты, стандарты

Annotatsion. This article analyzes the practical application of the GRASPS (Goal, Role, Audience, Situation, Product/Result, Standards) model, which ensures the achievement of learning goals in the educational process. The model's role in developing students' high cognitive activity, responsibility, and creativity is substantiated.

Key words: education, learning objectives, purpose, role, audience, situation, product/results, standards

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida 2019-yil 29-apreldagi PF-5712 - sonli farmoniga muvofiq, umumiy o'rta va maktabdan tashqari ta'limni tizimli isloh qilishning ustuvor yo'nalishlarini belgilash, o'sib kelayotgan yosh avlodni ma'naviy-axloqiy va intellektual rivojlantirishni sifat jihatidan yangi darajaga ko'tarish, o'quv-tarbiya jarayoniga ta'limning innovatsion shakllari va usullarini joriy etish maqsadida, O'zbekiston Respublikasining 2030-yilga kelib PISA xalqaro dasturi reytingida jahonning birinchi 30 ta ilg'or mamlakatlari qatoriga kirishiga erishish hamda ta'lim tizimida ta'lim sifatini baholash sohasidagi xalqaro tadqiqotlarni tashkil etish asosida o'quvchilarning o'qish, matematika va tabiiy yo'nalishdagi fanlardan savodxonlik darajasini baholashga yo'naltirilgan ta'lim sifatini baholashning milliy tizimini yaratish vazifalari belgilangan. Konsepsiya doirasida, o'quvchilarning tanqidiy fikrlash, axborotni mustaqil izlash, tahlil qilish kompetensiyalari va malakalarining rivojlanishiga alohida urg'u berishni hisobga olgan holda, zamonaviy innovatsion iqtisodiyot talablariga javob beradigan umumta'lim dasturlari va yangi davlat ta'lim standartlarini joriy etish, o'quvchilarning bilim darajasini, ta'lim sifatini baholash bo'yicha xalqaro PISA, TIMSS, PIRLS va boshqa dasturlarda doimiy ishtirok etish nazarda tutilgan.

Shunga ko'ra, hozirgi kunda o'qituvchilik kasbi o'zgacha va muhim ijtimoiy ahamiyat kasb etadi. Zero, o'qituvchi yosh avlod qalbi kamolotining me'mori, yoshlarga ta'lim-tarbiya beruvchi insondir. Bugungi kunda u yoshlarni g'oyaviv - siyosiy jihatdan chiniqtirib tabiat, jamiyat, ijtimoiy hayot, tafakkur taraqqiyoti qonuniyatlarini o'rgatadi, yoshlarni mehnat faoliyatiga tayyorlab, kasb-hunar sirlarini puxta egallashlarida ko'maklashadi va jamiyat uchun muhim bo'lgan ijtimoiy-iqtisodiy vaziyatlarni hal etadi. Ana shu mas'uliyat o'qituvchidan o'z kasbining mohir ustasi bo'lishni, o'quvchilarga tarbiyaviy ta'sir ko'rsatib, ularning qiziqishi, qobiliyati, iste'dodi, e'tiqodi va amaliy ko'nikmalarini hai tomonlama rivojlantirish yo'llarini izlab topadigan kasb egasi bo'lishni talab etadi. Buning uchun o'qituvchi doimo o'z kasbiy mahoratini, ko'nikma

va malakalarini oshirib borishi, o'qitishning zamonaviy metodlarini o'rganib borishi, o'quvchilarini jahon standartlariga mos holda tayyorlab borishi lozim.

GRASPS bu ta'lim samaradorligini baholash modeli. Ta'lim samaradorligi ta'lim oluvchining mavjud bilimlarni haqiqatda tushunish va kundalik faoliyatda foydalanish sifati bilan o'lchanadi. GRASPS modeli hayotiy (real) vaziyatlar orqali muammoli vazifalar (haqiqiy ishlash vazifalari)ni yaratish va ularni hal qilishni nazarda tutadi. GRASPS loyihaga asoslangan ta'lim uchun asos yaratadi.

U quyidagi 6 bosqichdan iborat: GRASPS

Goal (maqsad) muammo yoki maqsadni aniqlash;

Role (rol) o'quvchining rolini aniqlash;

Audience (auditoriya) maqsadli auditoriyani aniqlash;

Situation (vaziyat) maqsadning konteksti yoki ssenariysi;

Product or performance (mahsulot yoki natija) nima yaratilmoqda va u nima uchun yaratiladi;

Standarts and Criteria (standart va mezonlar) muvaffaqiyat standartlari va mezonlari aniqlanadi.

GRASPS vazifalaridan foydalanib haqiqiy baholashni amalga oshiring. Tushunishga yordam beradigan haqiqiy ishlash vazifasini qanday yaratishim mumkin?

Buning uchun GRASPSdan foydalaning!

G - o'quvchilar qanday vazifani bajarishlari kerak?

R - o'quvchining vazifadagi roli qanaqa?

A - maqsadli auditoriya kimlardan iborat?

S - Kontekst nima? Muammo nimada?

P - o'quvchilar nimani yaratadilar/o'rganadilar/rivojlantiradilar?

S - muvaffaqiyat standartlari va mezonlari qanday baholanadi?

GRASPS vazifasiga misol:

Siz suzish-cho'milish havzasida qutqaruvchisiz. Siz cho'milish havzasiga kelganlarni xavfsizlik qoidalari bilan tanishtirishga, suzish-cho'milish havzasida xavfsizlikni ta'minlashga va eng muhimi cho'kayotganlarni tez va aniqlik bilan qutqarishga mas'ulsiz. Siz cho'kayotgan bolani qutqarish bo'yicha aniq va to'liq harakatlar rejangizni ishlab chiqing va u batafsil, to'liq qo'llab - quvvatlanadigan tavsiyalarni o'z ichiga olishi kerak.

GRASPS qolipi:

G (maqsad) – (ssenariy bo'yicha) cho'kayotgan bolani qutqarish.

R (rol) – o'quvchi qutqaruvchilar guruhi a'zosi.

A (maqsadli auditoriya) – suzish-cho'milish havzasi.

S (vaziyat) – suzishni endi o'rganayotgan va ehtiyotsizlik oqibatida cho'kayotgan bola.

P (mahsulot) – cho'kayotgan bolani qutqarish bo'yicha batafsil, aniq va to'liq qo'llab - quvvatlanadigan tavsiyalarni o'z ichiga olgan harakatlar rejasi.

S (muvaffaqiyat mezonlari) - cho'kayotgan bolani qutqarish bo'yicha aniq standartlar va mezonlar.

Esda saqlang: Vazifalarni ishlab chiqishda real muammolardan foydalaning. Demak, siz GRASPS vazifalarini yaratishda:

G- Vazifa bayonnomasini taqdim eting. Vazifada maqsad, muammo, qiyinchilik yoki to'siqlarni aniq belgilang

R- O'quvchilarning vazifani bajarishdagi rolini aniqlang. O'quvchilarga topshiriqdagi aniq vazifasi va amalga oshirishi lozim bo'lgan ishini ayting.

A- Ssenariy kontekstida maqsadli auditoriyani aniqlang. Masalan, auditoriya mijoz, qo'mita yoki guruhni o'z ichiga olishi mumkin.

S- Ssenariy kontekstini bayon eting. Vaziyatni tushuntiring.

P- O'quvchilar nimani va nima uchun yaratishini aniqlang.

S- O'quvchilarga muvaffaqiyat haqida aniq tasavvur bering. Muvaffaqiyatga olib boruvchi maxsus standartlarni aniqlang.

Mustahkamlash uchun topshiriqlar

GRASPS modelidan biologiya darslarida amaliy mashg'ulotlarda foydalanish tavsiya etiladi. Odam va uning salomatligi fani mavzulari doirasida birinchi yordam ko'rsatish mashqlarida quyidagicha GRASPS vazifalarini yaratish mumkin.

Tayanch-harakatlanish sistemasi shikastlanganda birinchi yordam berish

G- Jismoniy tarbiya darsida e'tiborsizlik orqasidan Botirning muskul va paylari ezilishi, cho'zilishi ro'y berdi. Sinf doshingizga birinchi yordam ko'rsating

R- O'quvchilarning vazifani bajarishdagi rolini aniqlang. O'quvchilarga topshiriqdagi aniq vazifasi va amalga oshirishi lozim bo'lgan ishini ayting.

A- Ssenariy kontekstida maqsadli auditoriyani aniqlang. Masalan, auditoriya mijoz, qo'mita yoki guruhni o'z ichiga olishi mumkin.

S- Ssenariy kontekstini bayon eting. Vaziyatni tushuntiring.

P- O'quvchilar nimani va nima uchun yaratishini aniqlang.

S- O'quvchilarga muvaffaqiyat haqida aniq tasavvur bering. Muvaffaqiyatga olib boruvchi maxsus standartlarni aniqlang.

Avtohalokatda qon yo'qotgan kishiga donorlik qilish yoki boshlang'ich sinf o'quvchilariga sintetik yelim o'rniga uy sharoitida sun'iy yelim tayyorlab berish bo'yicha haqiqiy ishlash vazifalarini GRASPS modeli asosida tushuntiring.

Amaliy mashg'ulot.

Mashg'ulot uchun ko'rsatmalar:

- Har biri 4-6 a'zodan iborat kichik guruhlar hosil qiling.
- 5 ta fan sohalaridan biridan GRASPS ishlash vazifasini tanlang.
- Guruh rahbari, yozib turuvchi, vaqt nazoratchisi va savol beruvchi rollarini tayinlang.
- Mahsulot va ishlab chiqqan muvaffaqiyat standartlaringiz bo'yicha taqdimot tayyorlang va himoya qiling.

Zamonaviy fan va texnika taraqqiyoti umumta'lim maktablarida fanlarni o'qitishga yangicha yondashuvni, o'quvchilarning ushbu fanlardan o'zlashtirishi lozim bo'lgan bilim va ko'nikmalarining mazmuni va darajasiga yuqori talablarni qo'ymoqda. Bugungi kunga kelib, o'quv axborotlari hajmining haddan tashqari ko'payib ketganligi o'quvchilarga nafaqat bilim berish, balki ularni "o'qish va o'rganishga o'rgatish"ni talab qilyapti. Jadallik bilan o'zgarib va rivojlanib borayotgan axborotlashgan jamiyatda faoliyat ko'rsatish va yashash o'quvchilardan nafaqat shunchaki tayyor bilimlarni o'zlashtirishni, balki turfa ko'rinishdagi ma'lumotlarni mustaqil izlab topish va qayta ishlashni hamda ulardan turli hayotiy vaziyatlarda samarali foydalanishni taqozo etmoqda. O'quv jarayoni samaradorligini ko'rsatuvchi GRASPS modeli va u asosida yaratilayotgan haqiqiy ishlash vazifalari esa aynan o'quvchilarning olgan bilimlarini kundalik faoliyatda qo'llashga qaratilgan. Zero bugungi maktablarning o'quvchilarga nafaqat bilim berish, balki olgan bilimlarni hayotda qo'llay olishga o'rgatishdan iborat.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"2019-yil 29-apreldagi PF-5712 - sonli farmoni

2. "Fanni o'qitishda zamonaviy ta'lim yondashuvlari", o'quv-uslubiy majmua, A.Avloniy nomidagi pedagogik mahorat milliy instituti, 2025-yil

3. B.Aminov "Biologiya" (Odam va uning salomatligi) umumta'lim maktablari o'quvchilari uchun darslik, 8-sinf, Toshkent, 2019-yil

Gafurova Nodira Ravshanovna,

Associate professor at the Department of English Practical Course, PhD, Fergana State University, Uzbekistan

<https://orcid.org/0009-0007-6978-472X>. nr.gafurova@pf.fdu.uz

HELPING STUDENTS SPEAK BETTER THROUGH SCAFFOLDING

Abstract. *Scaffolding enhances EFL students' speaking skills by providing structured, temporary support through modelling, questioning, feedback, task breakdown, and multimedia use. Survey results from 24 students revealed improved confidence, fluency, and participation, though challenges in pronunciation, vocabulary, and anxiety remain. Effective scaffolding requires diverse, adaptive strategies to foster autonomy and oral proficiency.*

Key words: scaffolding, speaking skills, EFL, modelling, feedback, learner autonomy

Аннотация. Скэффолдинг улучшает навыки говорения студентов на английском как иностранном (EFL) путем предоставления структурированной, временной поддержки через моделирование, вопросы, обратную связь, разбивку задач и использование мультимедиа. Результаты опроса 24 студентов показали улучшение уверенности, беглости и участия, хотя остаются проблемы с произношением, словарным запасом и тревожностью. Эффективный скэффолдинг требует разнообразных, адаптивных стратегий для содействия автономии и устной компетенции.

Ключевые слова: скэффолдинг, навыки говорения, английский как иностранный, моделирование, обратная связь, автономия обучающегося.

Annotatsiya. *Scaffolding EFL talabalarining gapirish ko'nikmalarini modellar, savollar, fikr-mulohazalar, vazifalarni bo'laklarga ajratish va multimedia ishlatish orqali strukturali, vaqtinchalik qo'llab-quvvatlashni ta'minlash orqali oshiradi. 24 talabadan olingan so'rov natijalari ishonch, ravonlik va ishtirokni yaxshilanganini ko'rsatdi, garchi talaffuz, leksik va xavotir bilan bog'liq muammolar qolayotgan bo'lsa. Samarali scaffolding o'z-o'zini boshqarish va og'zaki mahoratni rivojlantirish uchun xilma-xil, moslanuvchi strategiyalarni talab qiladi.*

Kalit so'zlar: scaffolding, gapirish ko'nikmalari, EFL, modellash, fikr-mulohaza, o'quvchi avtonomiyasi.

Introduction. Developing oral proficiency in a foreign language remains a significant challenge for many students, particularly in English as a Foreign Language (EFL) classrooms. Learners often struggle with fluency, pronunciation, vocabulary usage, and confidence when attempting to speak in English. Traditional instruction, which emphasizes memorization and rote learning, frequently fails to address these challenges, leaving students hesitant and passive in oral activities (Vygotsky, 1978). Scaffolding has emerged as a solution by offering temporary, guided support, enabling students to engage in tasks beyond their current independent capabilities.

Research indicates that scaffolding promotes active participation and gradual autonomy in language learning. Strategies such as modelling, questioning, and structured feedback allow students to observe, practice, and refine their speaking skills in a supportive environment (Fajrin & Sunra, 2024). Furthermore, breaking complex tasks into smaller steps, providing direct assistance, and using multimedia resources ensure learners can internalize language structures effectively (Reiser, 2004; Rosenshine & Meister, 1992). Such methods align with contemporary educational psychology, which emphasizes learning as a socially mediated process requiring tailored guidance (Black & Allen, 2018).

Literature review. Scaffolding has proven to be a central strategy in fostering language development in EFL classrooms, grounded in Vygotsky's (1978) concept of the Zone of Proximal Development, where temporary support enables learners to accomplish tasks beyond their independent ability (p. 86). The case study at SMP Negeri 7 Makassar by Fajrin and Sunra (2024) demonstrates how structured guidance gradually withdrawn over time enhances students' speaking independence and comprehension (pp. 455–463). This practical application aligns with Mustofa's (2021) findings that scaffolding, when combined with suitable media and instructional methods,

strengthens learner autonomy (p. 47). Collectively, these studies confirm that scaffolding not only resolves immediate linguistic difficulties but also builds the confidence necessary for sustained oral communication.

Among the most effective scaffolding techniques identified is modelling, where teachers first demonstrate language use before students attempt production. In the Makassar study, games involving parts of a house required a student leader to model tasks for peers (Fajrin & Sunra, 2024, p. 461), reflecting Black and Allen's (2018) assertion that observing a competent example facilitates procedural internalization (p. 77). Milawati, Rohmah, and Alim (2020, p. 310) further emphasize that modelling enhances behavioral engagement when adjusted to students' proficiency levels. Similarly, structured questioning-supported by visual prompts on a Smart TV-encouraged learners to articulate responses about environmental topics (Fajrin & Sunra, 2024, pp. 459–460), reinforcing Wulandari and Hayati's (2022) claim that questioning stimulates higher-order thinking and verbal expression (p. 54). These interconnected findings illustrate how modelling and guided questioning directly promote active speaking participation.

Feedback and task segmentation further strengthen scaffolded speaking development. Individualized corrective feedback on pronunciation, grammar, and polite communication (Fajrin & Sunra, 2024, p. 460) aligns with Hattie and Timperley's (2007) view that effective feedback propels learners toward increasingly complex performance levels (p. 87). Breaking tasks into smaller components-such as separately listing parts of a house and household items-reflects Rosenshine and Meister's (1992) principle that decomposing complex activities enhances comprehension and execution (p. 28). These strategies collectively reduce cognitive overload, reinforce vocabulary acquisition, and enable students to construct accurate spoken sentences with greater confidence.

Finally, scaffolding effectiveness depends on resource integration, differentiation, and continuous adaptation. The use of Smart TV demonstrations, YouTube, and Quizlet (Fajrin & Sunra, 2024, p. 461) corresponds with Reiser's (2004) argument that multimedia resources enhance engagement and problem-solving (p. 278). Tailoring support to diverse proficiency levels through images, open-ended questions, and collaborative tasks (Fajrin & Sunra, 2024, p. 460) aligns with Alam's (2015) emphasis on customized scaffolding for optimal learning (p. 112). Moreover, the teacher's reflective adjustments to strategies based on student feedback reaffirm Vygotsky's (1978) perspective on the dynamic, socially mediated nature of learning (p. 90). Together, these studies demonstrate that comprehensive scaffolding-combining modelling, questioning, feedback, task breakdown, resource support, and adaptive instruction-systematically enhances students' speaking proficiency and promotes independent oral expression in EFL contexts.

Methodology. An online survey was conducted among 24 Bachelor students at Fergana State University to collect data on their experiences with scaffolding strategies, including both multiple-choice and open-ended questions.

Results. The data indicate that students' preferences for scaffolding strategies are relatively evenly distributed. Out of 24 respondents, Modelling, Questioning, Feedback, and Task Breakdown were each selected by 5 students (20.83%), while Multimedia was chosen by 4 students (16.67%). This shows that no single strategy overwhelmingly dominates; instead, learners perceive multiple forms of scaffolding as beneficial for developing speaking skills. Such balanced distribution suggests that effective speaking instruction likely depends on combining various scaffolded approaches rather than relying on one method alone.

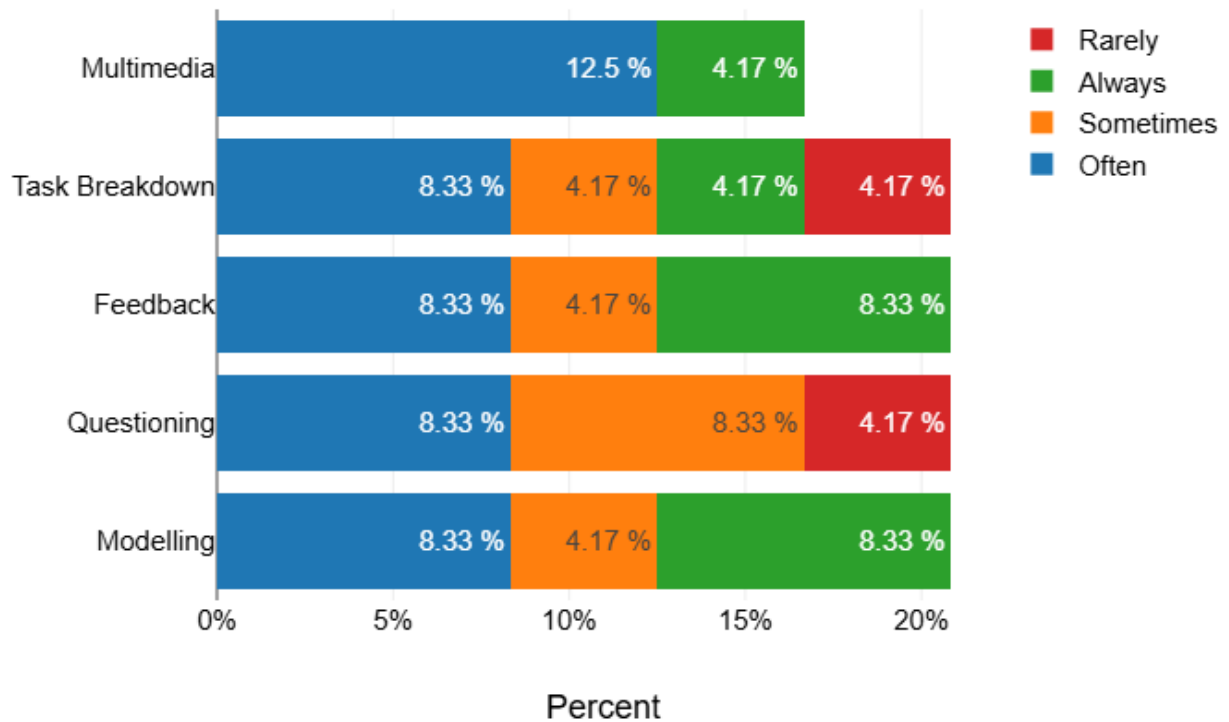

Figure 1. Distribution of Preferred Scaffolding Strategies and Frequency of Use (n=24)

Regarding the frequency of scaffolding use, the majority of students reported that teachers use scaffolding often (11 students, 45.83%), followed by always (6 students, 25%), sometimes (5 students, 20.83%), and rarely (2 students, 8.33%). When examined across strategy types, “often” was consistently reported across all five strategies (ranging from 2 to 3 students per category), while “always” was most associated with Modelling and Feedback (2 students each). “Rarely” appeared only in Questioning and Task Breakdown (1 student each). Overall, the findings demonstrate that scaffolded instruction is generally implemented frequently in the classroom, supporting the study’s premise that structured guidance plays a consistent role in enhancing students’ speaking development.

The findings reveal a strong positive perception of scaffolding in increasing students’ speaking confidence. Out of 24 respondents, 13 students (54.17%) reported that scaffolding increases their confidence significantly, while 8 students (33.33%) indicated it increases confidence slightly. Only 3 students (12.5%) felt that scaffolding helps not much, and none selected “No.” These results clearly demonstrate that 87.5% of participants perceive at least some positive impact of scaffolding on their oral confidence, supporting the theoretical claim that structured guidance enhances learners’ self-assurance and willingness to speak.

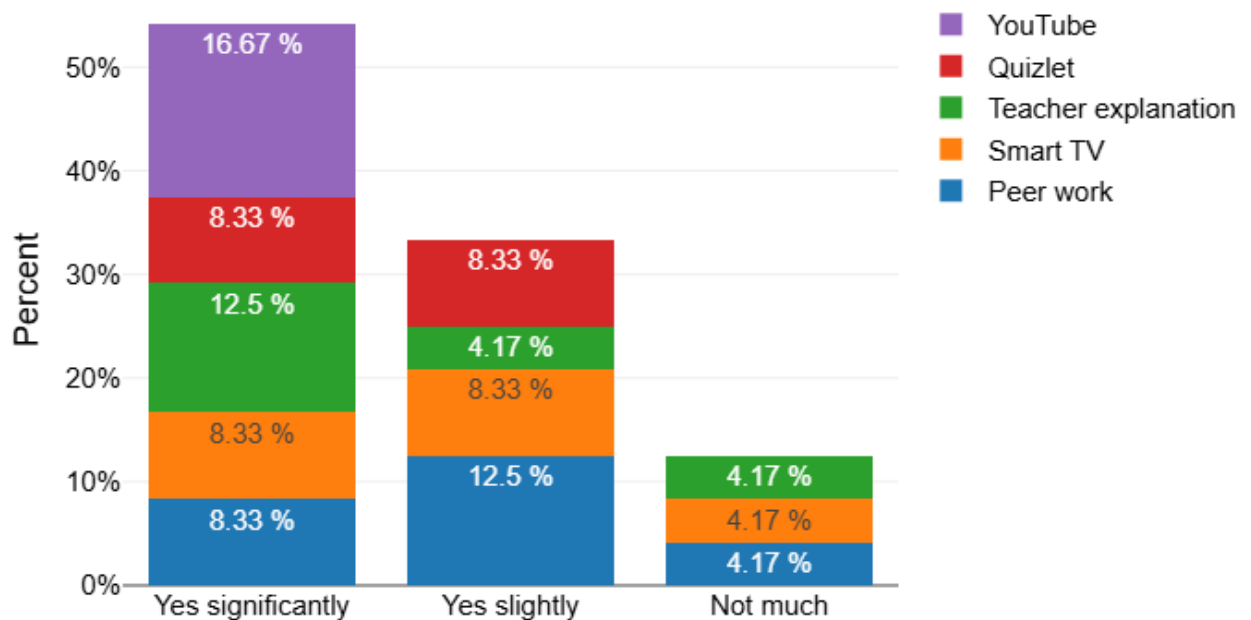

Figure 2. Impact of Scaffolding on Speaking Confidence and Preferred Support Tools (n=24)

In terms of supportive tools, Peer work was chosen by 6 students (25%), making it the most frequently selected option overall. Smart TV and Teacher explanation were each selected by 5 students (20.83%), followed by Quizlet (4 students, 16.67%) and YouTube (4 students, 16.67%). When confidence levels are cross-distributed, YouTube stands out because all 4 students (16.67%) who selected it reported a significant increase in confidence, with no responses in other categories. Peer work (2 significant, 3 slight, 1 not much), Smart TV (2 significant, 2 slight, 1 not much), Teacher explanation (3 significant, 1 slight, 1 not much), and Quizlet (2 significant, 2 slight) show more varied distributions. Overall, the data suggest that both collaborative (peer work) and multimedia-based tools (YouTube, Smart TV) play a substantial role in strengthening speaking confidence within scaffolded instruction.

The open-ended responses demonstrate that scaffolding improves speaking skills primarily through increased confidence, clearer structure, and reduced anxiety. Many students highlighted the value of modelling, stating that when the teacher models dialogues or demonstrates answers first, they feel less afraid to speak, can start conversations more easily, and perform role-plays more successfully. Guided questioning was frequently associated with organizing ideas, encouraging longer responses, promoting critical thinking, and helping students expand their answers or speak more clearly. Feedback-both corrective and constructive-was described as improving pronunciation, grammar accuracy, and overall awareness of mistakes, while also building confidence for future performance. Task breakdown and step-by-step instruction were repeatedly mentioned as reducing anxiety, making presentations manageable, and helping students focus during speaking tasks. Additionally, multimedia resources and authentic videos were perceived as beneficial for improving pronunciation, intonation, listening skills, and imitation of native speakers, as well as making lessons more engaging and interactive. Overall, students' comments reflect cognitive (better structure, grammar awareness), affective (less fear, reduced anxiety), and behavioral (greater participation, fluency) gains.

Despite these improvements, significant challenges remain. Linguistic difficulties were most common, including problems with pronunciation (long words, /th/ sounds, stress patterns), limited or advanced vocabulary, sentence structure issues, linking words, complex grammar, tense confusion, and repetition of simple words. Fluency-related concerns were also evident, such as speaking too slowly, pausing frequently, inability to speak spontaneously, and difficulty expressing complex ideas. Affective barriers persist, with students reporting shyness, nervousness

during debates or oral exams, anxiety in front of large audiences, and lack of confidence in group discussions. Some students also mentioned cognitive processing challenges, such as translating from Uzbek mentally before speaking. Collectively, the qualitative data indicate that while scaffolding substantially enhances confidence, structure, and engagement, learners continue to require support in fluency development, advanced language use, spontaneous communication, and anxiety reduction.

Discussion. The findings of this study confirm that scaffolding plays a significant role in improving students' speaking skills in EFL classrooms. The quantitative data revealed that students' preferences for scaffolding strategies were relatively balanced, with Modelling, Questioning, Feedback, and Task Breakdown each selected by 20.83% of respondents, and Multimedia by 16.67%. This supports the literature emphasizing the importance of diverse, integrated scaffolding approaches rather than reliance on a single strategy (Fajrin & Sunra, 2024; Alam, 2015). Frequent use of scaffolding, reported as "often" or "always" by 70.83% of participants, aligns with Vygotsky's (1978) assertion that consistent, guided support enables learners to perform tasks beyond their independent ability.

The results also demonstrate a positive impact of scaffolding on speaking confidence, with 87.5% of students reporting at least some increase. This echoes prior research by Black and Allen (2018) and Hattie and Timperley (2007), who emphasized that structured guidance and timely feedback enhance learner self-efficacy and engagement. Peer work and multimedia resources, such as YouTube and Smart TV, were identified as the most supportive tools, highlighting the combined role of collaborative and multimedia strategies in promoting active participation and pronunciation improvement.

Open-ended responses provided rich qualitative evidence of the cognitive, affective, and behavioral benefits of scaffolding. Students noted that modelling, guided questioning, and feedback improved fluency, reduced anxiety, and helped structure responses, reflecting Mustofa's (2021) findings on learner autonomy. Task breakdown and stepwise instruction further facilitated manageable learning, while multimedia resources provided authentic language exposure, reinforcing Reiser's (2004) and Rosenshine and Meister's (1992) assertions regarding resource-supported scaffolding.

Despite these positive outcomes, students still reported challenges, particularly in pronunciation, advanced vocabulary, grammar complexity, fluency, and anxiety in public speaking contexts. These findings indicate that while scaffolding substantially improves speaking skills and confidence, ongoing support is necessary for spontaneous language use and overcoming affective barriers, confirming the need for adaptive and differentiated instruction as emphasized in the literature (Fajrin & Sunra, 2024; Wulandari & Hayati, 2022).

Conclusion. The study confirms that scaffolding strategies, including modelling, questioning, feedback, task breakdown, and multimedia use, are effective in enhancing EFL students' speaking skills and confidence. Frequent, well-structured scaffolding allows learners to engage actively, internalize language structures, and gradually achieve autonomy in oral communication.

However, persistent challenges in fluency, pronunciation, vocabulary, and anxiety indicate that scaffolding alone is insufficient. Teachers should continue combining collaborative tasks, multimedia resources, and individualized feedback to address these gaps and foster more confident, independent language use. Overall, these findings reinforce the importance of comprehensive, flexible, and adaptive scaffolding practices in EFL classrooms in Uzbekistan, contributing to both pedagogical theory and practical strategies for improving oral proficiency.

References.

1. Akbari, Z. (2015). Current Challenges in Teaching/Learning English for EFL Learners: The Case of Junior High School and High School, Isfahan University of Medical Sciences, Isfahan, Iran.

2. Alam, M. S. (2015). Scaffolding in English language teaching. *Journal of Research & Method in Education*.
3. Anggadewi, B. E. T. (2017). Scaffolding: How it Works for Students with Learning Difficulties. *Universitas Sanata Dharma*. 210–218.
4. Black, S., & Allen, J. D. (2018). Insights from educational psychology, part 5: Learning is a social act. *The Reference Librarian*, 59(2), 76–79.
5. Fajrin, M. F., & Sunra, L. (2024). Scaffolding in English Classroom: A Case Study on the Teaching of English Language to Eight-Year Students. *EduLine: Journal of Education and Learning Innovation*, 4(3), 455-463.
6. Hattie, J., & Timperley, H. (2007). The Power of Feedback. *Review of Educational Research*, 77(1), 81–112.
7. Milawati, N., Rohmah, N., & Alim, H. S. (2020). Teacher Questioning Strategies in Scaffolding Students' Learning at University Level. *Exposure: Jurnal Pendidikan Bahasa Inggris*, 308–321.
8. Mustofa, H. (2021). Strategi Pembelajaran Scaffolding dalam Membentuk Kemandirian Belajar Siswa. *IAIN Tulungagung*.
9. Reiser, B. J. (2004). Scaffolding Complex Learning: The Mechanisms of Structuring and Problematising Student Work. *The Journal of the Learning Sciences*, 13(3), 273–304.
10. Rosenshine, B. V., & Meister, C. (1992). The Use of Scaffolds for Teaching Higher-Level Cognitive Strategies. *Educational Leadership*, 49, 26–33.
11. Vygotsky, L. S. (1978). *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes*. Harvard University Press.
12. Wulandari, S., & Hayati, I. (2022). Studi Literatur: Peran Questioning Sebagai Scaffolding dalam Pembelajaran Matematika. *Jurnal Pedagogik*.

G'aniyev Suxrob Abduvali o'g'li,
Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti
Jismoniy tarbiya va sport kafedrası o'qituvchisi.

TALABALARNI GIGIYENIK KOMPETENTLIGINI SHAKLLANTIRISHNING PEDAGOGIK ASOSLARI (JISMONIY MADANIYAT YO'NALISHI MISOLIDA)

Annotatsiya. Mazkur maqolada jismoniy madaniyat yo'nalishida tahsil olayotgan talabalarda gigiyenik kompetentligini shakllantirishning pedagogik asoslari ilmiy-nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilinadi. Gigiyenik kompetentlik tushunchasining mazmuni, tuzilmasi, komponentlari hamda uni rivojlantirishning didaktik shart-sharoitlari ochib beriladi. Ta'lim jarayonida sog'lom turmush tarzini shakllantirish, sanitariya-gigiyena talablariga rioya qilish, shaxsiy va jamoaviy gigiyena madaniyatini rivojlantirishning metodik mexanizmlari yoritiladi. Shuningdek, pedagogik texnologiyalar, integrativ yondashuv va amaliy mashg'ulotlar orqali gigiyenik bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantirish yo'llari ko'rsatib beriladi. Tadqiqot natijasida jismoniy madaniyat yo'nalishida gigiyenik kompetentlikni rivojlantirish modeli taklif etiladi.

Kalit so'zlar: gigiyenik kompetentlik, jismoniy madaniyat, sog'lom turmush tarzi, sanitariya, pedagogik texnologiya, kasbiy tayyorgarlik, shaxsiy gigiyena, kompetensiyaviy yondashuv.

Аннотация. В статье рассматриваются педагогические основы формирования гигиенической компетентности студентов направления физическая культура. Раскрываются сущность, структура и компоненты гигиенической компетентности, а также дидактические условия её формирования. Анализируются методы и технологии обучения, направленные на развитие санитарно-гигиенических знаний, навыков и умений у студентов. Особое внимание уделяется вопросам формирования здорового образа жизни, личной и общественной гигиены в образовательном процессе. В результате исследования предлагается модель формирования гигиенической компетентности студентов физкультурного направления.

Ключевое слово: гигиеническая компетентность, физическая культура, здоровый образ жизни, санитария, педагогические технологии, профессиональная подготовка, личная гигиена, компетентностный подход.

Abstract. This article analyzes the pedagogical foundations of forming hygienic competence among students majoring in Physical Culture. The essence, structure, and components of hygienic competence are examined, along with the didactic conditions necessary for its development. The study highlights effective teaching methods and technologies aimed at developing sanitary-hygienic knowledge, skills, and attitudes among students. Special attention is given to the formation of a healthy lifestyle and personal and social hygiene culture within the educational process. As a result, a model for developing hygienic competence in Physical Culture students is proposed.

Key words: hygienic competence, physical culture, healthy lifestyle, sanitation, pedagogical technologies, professional training, personal hygiene, competence-based approach.

Kirish. Zamonaviy ta'lim tizimida kompetensiyaviy yondashuv ustuvor ahamiyat kasb etmoqda. Ayniqsa, jismoniy madaniyat yo'nalishida tahsil olayotgan talabalarning kasbiy tayyorgarligi nafaqat sport mahorati, balki sog'lom turmush tarzini targ'ib qilish, sanitariya-gigiyena qoidalariga amal qilish va boshqalarga o'rgatish kompetentligini ham talab etadi.

Gigiyenik kompetentlik – bu shaxsning sanitariya-gigiyena bilimlari, amaliy ko'nikmalari va sog'lom turmush tarziga oid qadriyatli munosabatlar majmui bo'lib, u kasbiy faoliyat samaradorligini ta'minlaydi. Jismoniy madaniyat o'qituvchilari va murabbiylar o'z faoliyatida o'quvchilarning sog'lig'ini muhofaza qilish, mashg'ulot jarayonida gigiyenik talablarni to'g'ri tashkil etish mas'uliyatini o'z zimmasiga oladi.

Shu bois mazkur maqolada talabalarni gigiyenik kompetentligini shakllantirishning pedagogik asoslari chuqur tahlil qilinadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Gigiyena va sogʻlom turmush tarzi masalalari qadimdan olimlar eʼtiborida boʻlgan. Tibbiyot va gigiyena fanining rivojlanishida Abu Ali ibn Sinoning hissasi beqiyosdir. Uning “Tib qonunlari” asarida sogʻlom turmush tarzining asosiy tamoyillari, tozalik va gigiyena qoidalari bayon etilgan.

Zamonaviy gigiyena fanining shakllanishida Max von Pettenkofer ilmiy ishlari muhim ahamiyatga ega. U sanitariya-gigiyena fanini mustaqil yoʻnalish sifatida rivojlantirgan.

Pedagogik nuqtai nazardan kompetentlik yondashuvi nazariyasi Gʻarb pedagogikasida keng rivojlangan boʻlib, uning metodologik asoslari koʻplab tadqiqotchilar tomonidan ishlab chiqilgan. Jismoniy madaniyat sohasida gigiyenik bilimlarni shakllantirish masalalari sport pedagogikasi, valeologiya va sogʻlomlashtirish texnologiyalari bilan chambarchas bogʻliq.

Shuningdek, World Health Organization tomonidan ishlab chiqilgan sogʻlom turmush tarzi konsepsiyasi taʼlim jarayonida gigiyenik madaniyatni shakllantirishga metodik asos boʻlib xizmat qiladi. Talabalarning gigiyenik kompetentligini shakllantirish masalasi zamonaviy pedagogika, gigiyena va jismoniy madaniyat nazariyasi kesishgan nuqtada joylashgan dolzarb ilmiy muammolardan biridir. Ayniqsa, jismoniy madaniyat yoʻnalishida tahsil olayotgan talabalar uchun gigiyenik bilim, koʻnikma va malakalar kasbiy tayyorgarlikning ajralmas qismi hisoblanadi. Mazkur yoʻnalish boʻyicha ilmiy adabiyotlar tahlili shuni koʻrsatadiki, gigiyenik kompetentlikni shakllantirish masalasi bir nechta nazariy yoʻnalishlar asosida oʻrganilgan.

Avvalo, kompetentlik yondashuvi nazariyasi doirasida olib borilgan tadqiqotlarga eʼtibor qaratish lozim. Kompetentlik tushunchasi pedagogika faniga XX asrning ikkinchi yarmida kirib kelgan boʻlib, uning ilmiy asoslari xorijiy olimlar – jumladan, Noam Chomsky tomonidan “kompetensiya” va “ijro” tushunchalarini farqlash orqali boshlab berilgan. Keyinchalik kompetentlikni taʼlim natijasi sifatida talqin etish gʻoyasi pedagogik va psixologik tadqiqotlarda rivojlantirildi. Xususan, rus pedagog-psixologi Aleksey Leontyev faoliyat nazariyasi doirasida bilim, koʻnikma va malakalarning shaxs faoliyatida integrativ tarzda namoyon boʻlishini asoslab berdi. Bu yondashuv gigiyenik kompetentlikni ham shaxsning amaliy faoliyatida namoyon boʻladigan integral sifat sifatida talqin qilish imkonini beradi. Gigiyena va sogʻlom turmush tarzi masalalari boʻyicha olib borilgan tadqiqotlar tibbiyot va pedagogika fanlari doirasida keng yoritilgan. Jahon sogʻliqni saqlash tashkiloti – World Health Organization tomonidan sogʻlom turmush tarzi, sanitariya-gigiyena qoidalariga rioya qilish va profilaktika choralari inson salomatligini saqlashning asosiy omillari sifatida eʼtirof etilgan. Mazkur tashkilot hujjatlarida sogʻliqni saqlash taʼlimi (health education) tushunchasi alohida taʼkidlanib, aholining, ayniqsa yoshlarning gigiyenik savodxonligini oshirish dolzarb vazifa sifatida belgilangan.

Oʻzbekistonlik olimlar tomonidan ham sogʻlom turmush tarzi va gigiyenik tarbiya masalalari keng oʻrganilgan. Pedagogik tadqiqotlarda gigiyenik tarbiya oʻquv jarayonining tarkibiy qismi sifatida talqin qilinib, u talabalarda sanitariya madaniyati, shaxsiy va jamoat gigiyenasi qoidalariga ongli munosabatni shakllantirishga qaratilgan jarayon sifatida izohlanadi. Ayrim tadqiqotlarda gigiyenik bilimlarni shakllantirishning didaktik shart-sharoitlari, metod va vositalari, interfaol yondashuvlar asosida oʻqitish masalalari tahlil qilingan.

Jismoniy madaniyat sohasida gigiyenik bilim va koʻnikmalarni shakllantirish muammosi alohida ahamiyat kasb etadi. Jismoniy mashqlar, sport mashgʻulotlari, chiniqish jarayonlari bevosita organizmning funksional holati bilan bogʻliq boʻlgani sababli, gigiyena qoidalariga amal qilmaslik turli kasalliklar, ortiqcha zoʻriqish va jarohatlanishlarga olib kelishi mumkin. Shu bois jismoniy madaniyat nazariyasi va metodikasi boʻyicha adabiyotlarda mashgʻulotlar gigiyenasi, sport inshootlari sanitariyasi, shaxsiy gigiyena va ovqatlanish gigiyenasi masalalari alohida boblar sifatida yoritiladi.

Muhokama. Talabalarni gigiyenik kompetentligini shakllantirish masalasi zamonaviy pedagogika fanining dolzarb yoʻnalishlaridan biri hisoblanadi. Ayniqsa, jismoniy madaniyat yoʻnalishida tahsil olayotgan talabalarda bu kompetensiyaning shakllanishi ularning kelajakdagi kasbiy faoliyati samaradorligini belgilovchi asosiy omillardan biridir. Chunki jismoniy tarbiya oʻqituvchisi yoki murabbiy nafaqat sport mashgʻulotlarini tashkil etadi, balki oʻquvchilarning sogʻligʻini muhofaza qilish, gigiyenik sharoitlarni toʻgʻri tashkil qilish va sogʻlom turmush tarzini targʻib etish vazifasini ham bajaradi.

Gigiyenik kompetentlikni shakllantirish jarayoni murakkab, ko'p komponentli pedagogik tizim sifatida qaraladi. Ushbu tizimda nazariy bilimlar, amaliy ko'nikmalar, qadriyatlar tizimi va shaxsiy mas'uliyat uyg'unlashgan holda rivojlanadi. Agar ta'lim jarayoni faqat nazariy bilim berish bilan cheklansa, talabalarda gigiyenik madaniyat yuzaki shakllanadi. Shu sababli mazkur kompetensiyani rivojlantirishda faol va interfaol metodlardan, muammoli vaziyatlardan, keystadi, trening mashg'ulotlari hamda refleksiv tahlil usullaridan foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi.

Muhokama jarayonida aniqlanishicha, gigiyenik kompetentlikni shakllantirish samaradorligi bir necha pedagogik shart-sharoitlarga bog'liq. Birinchidan, o'quv rejasida gigiyena, valeologiya va sog'lom turmush tarzi bilan bog'liq fanlarning uzviyligi ta'minlanishi zarur. Ikkinchidan, nazariy bilimlar amaliy mashg'ulotlar bilan mustahkamlanishi lozim. Masalan, sport zali gigiyenasini o'rganish jarayonida talabalar mashg'ulot joyini to'g'ri shamollatish, dezinfeksiya qilish, sport jihozlarining tozaligini nazorat qilish kabi amaliy vazifalarni bajarishlari kerak. Uchinchidan, talabalarda shaxsiy gigiyena madaniyatini shakllantirish uchun ularning kundalik hayot faoliyati bilan bog'liq topshiriqlar berilishi maqsadga muvofiq.

Shuningdek, gigiyenik kompetentlikning aksiologik jihati - ya'ni sog'lom turmush tarziga ongli munosabatni shakllantirish alohida e'tiborni talab etadi. Talaba gigiyena qoidalariga faqat nazorat tufayli emas, balki ichki ehtiyoj va mas'uliyat hissi bilan amal qilishi zarur. Bu esa pedagogning shaxsiy namunasiga, ta'lim jarayonining motivatsion muhitiga va sog'lom psixologik iqlimga bog'liq.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, gigiyenik kompetentlikni shakllantirishda integrativ yondashuv yuqori samaradorlik beradi. Ya'ni biologiya, anatomiya, fiziologiya, sport tibbiyoti va pedagogika fanlari mazmunan bir-biri bilan uyg'unlashtirilsa, talabaning bilimlari tizimli xarakter kasb etadi. Natijada u jismoniy yuklamalarni ilmiy asosda me'yorlash, ortiqcha zo'rliqishning oldini olish, jarohatlanish xavfini kamaytirish kabi masalalarda ongli qaror qabul qila oladi.

Natija. Olib borilgan nazariy va amaliy tahlillar natijasida jismoniy madaniyat yo'nalishida tahsil olayotgan talabalarda gigiyenik kompetentlikni shakllantirishning samarali pedagogik modeli ishlab chiqildi. Mazkur model maqsadli, tizimli va bosqichma-bosqich amalga oshiriladigan jarayonni o'z ichiga oladi.

Natijalar shuni ko'rsatadiki, maxsus tashkil etilgan pedagogik sharoitlarda talabalarning gigiyenik bilim darajasi sezilarli darajada oshadi. Ular sanitariya-gigiyena qoidalarini nafaqat nazariy jihatdan biladi, balki amaliy faoliyatda ham qo'llay boshlaydi. Sport mashg'ulotlarini tashkil etishda shamollatish, yorug'lik, harorat rejimi, suv ichish tartibi, kiyim-kechak gigiyenasi kabi omillarga e'tibor kuchayadi.

Shuningdek, talabalarda sog'lom turmush tarziga nisbatan ijobiy motivatsiya shakllanadi. Ular o'z salomatligini monitoring qilish, jismoniy yuklamalarni to'g'ri rejalashtirish va ovqatlanish gigiyenasiga amal qilish bo'yicha mustaqil qaror qabul qila boshlaydi. Bu esa ularning kasbiy kompetentligini oshiradi.

Natijalarning yana bir muhim jihati shundaki, gigiyenik kompetentlik rivojlanishi bilan talabalarda kasbiy mas'uliyat hissi kuchayadi. Kelajakda ular o'quvchilar sog'lig'ini muhofaza qilish, sport jarayonida xavfsizlikni ta'minlash va sog'lom muhit yaratish borasida yuqori darajada tayyorgarlikka ega bo'ladi.

Tadqiqot jarayonida jismoniy madaniyat yo'nalishida tahsil olayotgan talabalarning gigiyenik kompetentligini shakllantirishga qaratilgan pedagogik yondashuvlar samaradorligi tajriba-sinov ishlari asosida o'rganildi. Olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, gigiyenik kompetentlikni maqsadli, tizimli va kompetensiyaviy yondashuv asosida shakllantirish talabalarning nafaqat nazariy bilimlarini, balki amaliy ko'nikma va sog'lom turmush tarziga ongli munosabatini ham sezilarli darajada oshiradi.

Dastlabki diagnostika bosqichida talabalarning gigiyenik bilimlari asosan fragmentar va nazariy xarakterga ega ekani, amaliy faoliyatda esa ularni qo'llash darajasi yetarli emasligi aniqlandi. Xususan, shaxsiy gigiyena, sport mashg'ulotlari gigiyenasi, ovqatlanish va dam olish rejimini tashkil etish bo'yicha bilimlar mavjud bo'lsa-da, ularni kundalik hayot va mashg'ulot jarayonida tizimli ravishda qo'llash ko'nikmasi sustligi kuzatildi.

Tajriba-sinov jarayonida quyidagi pedagogik shart-sharoitlar joriy etildi: –o‘quv fanlariga gigiyenik mazmundagi integrativ modullarni kiritish; – amaliy mashg‘ulotlarda gigiyena talablariga rioya etish bo‘yicha monitoring tizimini yo‘lga qo‘yish;– interfaol metodlar (muammoli vaziyatlar, keys-stadi, trening elementlari)dan foydalanish; – talabalarni o‘z sog‘lig‘ini baholash va nazorat qilishga o‘rgatuvchi refleksiv topshiriqlarni qo‘llash.

Natijalar tahlili shuni ko‘rsatdiki, tajriba guruhida gigiyenik kompetentlikning barcha tarkibiy komponentlari – kognitiv, amaliy, motivatsion va refleksiv ko‘rsatkichlar – sezilarli darajada o‘tdi. Talabalar gigiyena qoidalarini faqat bilish bilan cheklanmay, ularni sport mashg‘ulotlari jarayonida ongli ravishda qo‘llay boshladilar. Mashg‘ulotdan oldin va keyin gigiyenik talablarga rioya qilish, yuklama va dam olish rejimini to‘g‘ri tashkil etish, ovqatlanish madaniyatiga e‘tibor berish ko‘rsatkichlari yaxshilandi.

Shuningdek, talabalar orasida sog‘lom turmush tarziga nisbatan ijobiy munosabat kuchaydi. Bu jihat shaxsning motivatsion sohasi bilan bog‘liq bo‘lib, ehtiyojlar nazariyasida asoslab berilgan Abraham Maslow qarashlariga mos ravishda, salomatlikni qadriyat sifatida qabul qilish darajasi oshgani bilan izohlanadi. Kuzatishlar natijasida talabalar o‘z sog‘lig‘iga mas‘uliyatliroq yondasha boshlagani, gigiyenik xulq-atvorni ichki ehtiyoj sifatida qabul qilgani aniqlandi.

Bundan tashqari, refleksiv yondashuv qo‘llanilganda talabalar o‘z sog‘lig‘i va faoliyatini tahlil qilish, xatolarni aniqlash va tuzatish ko‘nikmasini egallaydi. Bu esa gigiyenik kompetentlikning barqaror shakllanishiga xizmat qiladi.

Xulosa. Talabalarni gigiyenik kompetentligini shakllantirish jismoniy madaniyat yo‘nalishida kasbiy tayyorgarlikning ajralmas qismi hisoblanadi. Mazkur kompetensiya talabaning nazariy bilimlari, amaliy ko‘nikmalari, qadriyatli munosabati va shaxsiy mas‘uliyatini o‘z ichiga olgan integrativ sifatdir.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, gigiyenik kompetentlikni shakllantirish samaradorligi ta‘lim jarayonining tizimliliigi, integrativligi va amaliy yo‘naltirilganligiga bevosita bog‘liq. Nazariya va amaliyot uyg‘unligi, interfaol metodlardan foydalanish, sog‘lomlashtiruvchi pedagogik texnologiyalarni joriy etish hamda talabalarning mustaqil faoliyatini rag‘batlantirish yuqori natija beradi.

Shuningdek, gigiyenik kompetentlikni rivojlantirish nafaqat talabaning shaxsiy salomatligini mustahkamlaydi, balki uning kelajakdagi pedagogik faoliyat sifatini ham belgilaydi. Jismoniy madaniyat mutaxassisi sifatida u sog‘lom avlodni tarbiyalashda bevosita ishtirok etadi. Shu sababli oliy ta‘lim muassasalarida gigiyenik kompetentlikni shakllantirishga qaratilgan maxsus o‘quv modullari, metodik tavsiyalar va monitoring tizimlarini ishlab chiqish dolzarb vazifa bo‘lib qolmoqda.

Umuman olganda, talabalarni gigiyenik kompetentligini shakllantirish jarayoni pedagogik, psixologik va ijtimoiy omillar uyg‘unligida amalga oshirilgandagina yuqori samaradorlikka erishish mumkin. Bu esa zamonaviy ta‘lim tizimining ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida e‘tirof etilishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. Abu Ali ibn Sino. Tib qonunlari (Al-Qonun fi‘t-tibb). – Toshkent: Fan nashriyoti.
2. World Health Organization. Guidelines on Sanitation and Health. – Geneva, 2018.
3. World Health Organization. Global Strategy on Diet, Physical Activity and Health. – Geneva, 2010.
4. UNESCO. Quality Physical Education (QPE) Guidelines for Policy-Makers. – Paris, 2015.
5. Jumanazar o‘g‘li, B. J. SOCIO-PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF THE FORMATION OF SOCIAL INSTITUTIONS IN STUDENTS.
6. Max von Pettenkofer. Hygiene and Public Health: Scientific Foundations. – Munich.
7. Jismoniy madaniyat nazariyasi va metodikasi. Darslik. – Toshkent: Oliy ta‘lim nashriyoti.
8. Valeologiya asoslari. O‘quv qo‘llanma. – Toshkent.
9. Pedagogika nazariyasi va tarixi. – Toshkent: Fan va texnologiya nashriyoti.
10. Sog‘lom turmush tarzi asoslari. O‘quv-uslubiy qo‘llanma. – Toshkent.

To'xtasheva Nodira Kaxramonovna,
Andijon viloyati pedagogika mahorat markazi dotsenti

BO'LAJAK MUTAXASSISLARNING AXBOROT-KOMMUNIKATSION KOMPETENTLIGINI OSHIRISH USULLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada kasbiy tayyorgarligini oshirish jarayonida yangi axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini qo'llab, bo'lajak muxandislarning o'qitish, shu bilan birga, ta'lim oluvchilarni ularning murakkab olamiga olib kirish va axborot madaniyatini shakllantirish, bo'lgan bo'lajak muxandislarning axborot-kommunikatsion kompetentligini oshirish usullari yoritilgan.

Kalit so'zlar: bo'lajak muxandislar, axborot, kommunikatsiya, kompetentlik, axborot muhiti, elektron qo'llanma.

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы использования современных информационно-коммуникационных технологий в процессе повышения профессиональной подготовки будущих инженеров. Освещаются методы обучения, направленные на введение обучающихся в сложный мир информационных технологий, формирование информационной культуры, а также пути повышения информационно-коммуникационной компетентности будущих инженеров.

Ключевые слова: будущие инженеры, информация, коммуникация, компетентность, информационная среда, электронное пособие.

Abstract. This article discusses the use of modern information and communication technologies in the process of improving the professional training of future engineers. It highlights teaching methods aimed at introducing learners to the complex world of information technologies, developing information culture, and enhancing the information and communication competence of future engineers.

Key words: future engineers, information, communication, competence, information environment, electronic manual.

Bo'lajak mutaxassislarning axborot-kommunikatsion kompetentligi, bizning nazarimizda, shaxsning qobiliyatini ta'riflovchi quyidagi xususiyatlar tizimi sifatida tavsiflash maqsadga muvofiq: yangi axborotni mustaqil olish, baholash va yaratish; obyektlar va jarayonlarni, jumladan, o'zining shaxsiy individual faoliyatini modellash va loyihalash; axborotlashgan jamiyat a'zolariga ta'lim berish, rivojlantirish va tarbiyalashga yo'naltirilgan ta'limiy masalalarni yechish; o'z kasbiy faoliyatida ta'lim jarayonining samaradorligini oshirishni ta'minlovchi zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini qo'llash.

Bugungi kunda yangi axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini qo'llab bo'lajak muxandislarning o'qitish, shu bilan birga, ta'lim oluvchilarni ularning murakkab olamiga olib kirish va axborot madaniyatini shakllantirish qobiliyatli muxandislar, kasbiy tayyorgarligini oshirish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Ular muxandislar psixologiyasini yaxshi bilishi, o'qitishning metodik uslublariga ega bo'lishi va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini yaxshi egallagan bo'lishi kerak. Bizning nuqtai nazarimizcha, bunday pedagoglar quyidagi bilim va ko'nikmalarga ega bo'lishlari lozim: o'qitish va rivojlantirishda kompyuterdan foydalanish imkoniyatlarini bilish; bo'lajak muxandislarni o'qitishni tashkil etishda axborot-kommunikatsiya texnologiyalari vositalaridan foydalanish usullariga ega bo'lish; o'rganilgan mavzuning o'zlashtirilganlik darajasini aniqlash va o'z-o'zini nazorat qilishni tashkil etishda kompyuterni qo'llashni bilish; o'qitishning axborotli va an'anaviy texnologiyalarini optimal moslashtirishni bilish; o'quvchilarning ijodiy faoliyatini tashkil etishda axborot-kommunikatsiya texnologiyalari vositalarini qo'llash va boshqalar.

Axborot jamiyatining rivojlanish dinamikasi aniq dasturiy vositalarni o'rganishni emas, balki bo'lajak muxandislar tomonidan axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining rivojlanish istiqbollari va imkoniyatlari, ularni qo'llashning psixologik-didaktik asoslarini o'zlashtirishni talab qiladi. Bu bo'lajak kasbiy tayyorgarligini ta'lim fanlari sohasida axborot-kommunikatsiya

texnologiyalarini qo'llash hamda nafaqat fan bo'yicha mustahkam bilimlar va ko'nikmalarni shakllantirish, balki kasbiy tayyorgarligini pedagogik faoliyati davomida yuzaga keladigan tipik muammolarni bilimlar hamda kasbiy tajribalarni qo'llab hal etishga imkon beruvchi sifatning rivojlanishiga yordam berishini talab etadi. Ijtimoiy buyurtma xususan bo'lajak muxandislarga aynan shunday talablarni qo'ymoqda.

Bo'lajak mutaxxassislarni kasbiy tayyorgarligida: axborotni yaratish va ulardan foydalanish (shu jumladan tasvir va tovushlarni yozib olish va qayta ishlash, audio, video va grafik tasvirlar, Internetdagi aloqa va boshqalar); turli usullar bilan ma'lumot olish (internetdan ma'lumot qidirish, kutubxonada ishlash va h.k); tajribalar o'tkazish (shu jumladan asosiy matematik va tabiatshunoslik ob'ektlari va hodisalarining haqiqiy va virtual-vizual modellar va to'plamlarini yaratish); o'z materiallarini ta'lim muassasasining axborot muhitida joylashtirish kabi malakalarga ega bo'lishi kerak.

Bo'lajak mutaxxassislarning axborot-kommunikatsion kompetentligini shakllantirishni ularning kasbiy tayyorgarligi sifatini belgilab beruvchi mutaxassis fanlaridan biri bo'lgan matematika o'qitish misolida qarab chiqamiz. Ushbu fanni o'rganishda muxandislarning axborot-kommunikatsion kompetentligini rivojlantirish jarayonida ta'lim faoliyati bo'lajak muxandislarning axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini qo'llash bo'yicha haqiqiy faoliyatiga yaqinlashtirilgan bo'lishi lozim.

Bo'lajak mutaxxassisdan matematika fanini o'qitish jarayonida muxandislarning axborot-kommunikatsion kompetentlikni rivojlantirishni quyidagilar asosida amalga oshirish mumkin:

1) muxandislarning o'quv faoliyatini izchil faoliyatiga aylantirish. Shu maqsadda kompyuterni matematik faoliyat uskunasi sifatida qo'llash zarur. Masalan, muxandislarga ma'ruza uchun taqdimot yaratish, ma'lum mavzu bo'yicha amaliy mashg'ulot ishlanmasini yaratish, o'quv maqsadli elektron vositalar yaratish, universal matematik paketlar yordamida masalalar yechish taklif etiladi;

2) axborot-kommunikatsiya texnologiyalari vositalarini o'zlashtirishga qaratilgan kasbiy yo'naltirilgan masalalarni yechish mazmuni va usullari orqali. U yoki bu matematik masalani yechishda axborot-kommunikatsiya texnologiyalari vositalarini qo'llashning maqsadga yo'naltirilganligini va zarurligini muxandislar har doim his qilishlarini ta'minlash lozim;

3) o'qitishning faol usul va shakllari (muammoli ta'lim, tadqiqot usuli, o'quv-metodik holatlarni tahlil qilish va boshqalar)ni qo'llash asosida. Masalan, amaliy topshiriqlarni bajarish jarayonida muxandislarning mustaqil ta'lim vaqtida va keyingi kasbiy faoliyatida ijodiy o'z-o'zini faollashtirishi, mustaqil bilim olishi va shaxsining kasbiy ahamiyatli sifatlarini rivojlantirish uchun sharoitlar yaratiladi;

4) muxandislarning faol mustaqil ishlarini tashkil etish yordamida bo'lajak muxandislarning axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining imkoniyatlarini mustaqil holda qo'llashning turli usullarini topib, ularni o'zlashtirishlari zarur. Bunday holda muxandislar tomonidan mutaxassis ta'lim fanlarini elektron qo'llanmalar yordamida o'rganish, murakkab bo'lmagan dasturlarni tuzish bilan bog'liq masalalar kiritilgan nazorat ishlarini bajarish kompyuterli matematik tizimlardan foydalanish orqali tashkil etilishi mumkin.

Pedagog shaxsining insonparvarlik yo'nalishga ega bo'lishi-ta'lim oluvchi shaxsini hurmat qilishi, ayrim masalalarni o'zini ta'lim oluvchi o'rnida sezib hal etishi, adolatli bo'lishi, pedagogik faoliyatni pirovard maqsadga – barkamol avlod tarbiyalashga yo'naltirishda ifodalanadi. Buyuk mutafakkirimiz Ibn Sino ham o'qituvchi shaxsida halollik, adolat, poklik, mehnatsevarlik, fidoiylilik, odamgarchilik kabi xislatlarni qadrlagan.

Insonparvar bo'lish mahoratli pedagog faoliyatining barcha jihatlarini qamrab oladi va uning aniq vazifalarini ham belgilab beradi. Insonparvarlik deganimizda, ta'lim oluvchilarning dini, irqi, millati, ijtimoiy kelib chiqishidan qat'iy nazar, ularning barchasiga bir xil munosabatda bo'lishni tushunamiz. Har bir ta'lim oluvchiga insonparvarlik nuqtai nazaridan yondoshishimiz darkor. Bolalarni seva olish, ularga o'z ota-onalaridek mehribonlik ko'rsata bilish mohir pedagogning muhim insonparvarlik fazilatlaridan biridir. Pedagog har doim, hamma vaqt ta'lim oluvchilarga mehribonlik ko'rsata olishi lozim. O'z ta'lim oluvchisi to'g'risida shoshma-shosharlik bilan xulosa chiqarmaslik, ular haqida salbiy yoki ijobiy fikrga kelmaslik kerak. Ta'lim

oluvchilar orasida uning “sevimli” yoki “yomon” ko‘radigan tarbiyalanuvchilarni bo‘lishi ta’lim oluvchida pedagogga bo‘lgan hurmatni so‘ndiradi. Har qanday bo‘sh va past o‘zlashtiradigan, “tarbiyasi qiyin” ta’lim oluvchi bilan ishlaganda pedagogning vazifasi shundan iboratki, ta’lim oluvchidagi ana shu bilinar bilinmas lekin eng muhim ijobiy fazilatni topa olish va shu fazilatga tayanib ta’lim oluvchi mulkidagi, o‘tmishidagi salbiy xususiyatlarni tugatishga intilmog‘i lozim. Pedagog shaxsiy fazilatlarini tizimida pedagoglik faoliyatga bo‘lgan ehtiyoj nomli muhim kasbiy yo‘nalish mavjudki, u pedagogik mahoratni egallash uchun katta ro‘l o‘ynaydi. Bunday professional xususiyatlarni olimlarimiz S.Baranov va boshqalar shunday izohlaydilar: pedagogik faoliyatga bo‘lgan ehtiyoj professional mahoratdagi pedagog shaxsiy fazilatlarini belgilovchi qimmatli bahodir, u o‘zida: “...bolalarga qiziqish va muhabbatni; pedagogni ishga havasni; psixologik-pedagogik ziyraklik va kuzatuvchanligini mujassamlashtiradi”.

Pedagogning ta’lim oluvchilarga nisbatan mehribonligi, hayrixohligi bolalarni sevishi insoniy talabchanlik asosida ko‘rilmog‘i lozim, insonparvarlikka asoslangan talabchanlik ta’lim oluvchilarni intizomga chaqiradi, o‘z hulq-atvori to‘g‘risida o‘ylashni, o‘ziga boshqalar ko‘zi bilan qarashni, salbiy xususiyatlarini qayta tarbiyalashni, ijobiy fazilatlarini takomillashtirishni yo‘lga qo‘yishga da‘vat etish muddaosiga erishadi.

Buning uchun pedagog talabning me‘yorini bilishi lozim. Talab istiqbolli bo‘lib, bolaning kelajak hayoti, faoliyatini rivojlantirishga qaratilgan, bolalarni quvonchga qiziqishlarini takomillashtiruvchi yo‘naltirilgan bo‘lsagina, maqsadga muvofiq bo‘ladi.

Shu bilan birga, pedagogning o‘zi milliy qadriyatlarining mohiyat mazmunini chuqur anglashi, ularga hurmat e‘tiqodi bo‘la olishi darkor. Ijtimoiy hayot qonunlarini aniq tushunish, milliy-ahloqiy qadriyat, mafkura mazmunini anglash ta’lim oluvchilarda bobolar avlodlar ruhiga hurmatni, ilmiy dunyoqarash asoslarini tarbiyalash uchun muhim ahamiyat kasb etadi. SHunday qilib, pedagog shaxsiy fazilatining muhim omili o‘tmish merosini mukammal bilish, qadriyatlar, urf-odatlar mazmunini anglash ijtimoiy taraqqiyot qonuniyatlarini tushunish orqali ilmiy dunyoqarashni o‘zida tarbiyalangan bo‘lishi kerak.

Pedagog bilimi, bir tomondan u dars berayotgan fan to‘g‘risidagi bilimiga, ikkinchi tomondan esa, uni o‘zlashtirayotgan ta’lim oluvchilarga qaratilgan bo‘ladi. O‘zi dars berayotgan fanni, o‘ni o‘qitish metodikasi, pedagogika va psixologiya fanlaridan puxta bilimga ega bo‘lishi, pedagog professional bilimlari mazmunini tashqil etadi. Shu bilan birga, O‘zbekistonning o‘z taraqqiyot yo‘li mohiyati, milliy tarbiya mohiyati va mazmunini chuqur anglash, chuqur ilmiy nazariy salohiyati, pedagogik ijod, o‘z fanining tarbiyaviy imkoniyatlarini mukammal bilishi, pedagogik bilimlarni takomillashtirishga intilish, mamlakatimiz Prezidentining ichki va tashqi siyosatidan xabardorlik, o‘zbek xalqining an‘analari, qadriyatlari, urf – odatlarini yaxshi anglashi, siyosat, tarix, madaniyat, ma‘naviyat, adabiyot va san‘at, axloqshunoslik, dinshunoslik, huquqshunoslik, o‘lkashunoslik, texnikaga oid ma‘lumotlardan xabardorlik, etnopedagogika, etnopsixologiyaga oid bilimlarga ega bo‘lish va hokazo.

Hulosa qilib aytadigan bo‘lsak kasbiy bilimlar negizida pedagog hatti-harakati va xulqining asosini tashqil etuvchi pedagogik prinsiplar va qoidalar vujudga keladi. Bu prinsip va qoidalarni har bir pedagog o‘z tajribasiga tayangan holda yaratadi. Bu bilimlar doimo takomillashib borishi zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. Kuychiyeva M.A. Malaka oshirish tizimida steam ta’limi asosida tabiiy fanlarni interfaol metodlardan foydalanish afzalliklari // Toshkent davlat pedagogika universiteti Ilmiy axborotlari, Ilmiy-nazariy Jurnal Toshkent 2023 yil/ 8-son, 326-331-b.(13.00.00. №32)
2. Kuychiyeva M.A. Malaka oshirish tizimida steam ta’limi asosida tabiiy fanlarni o‘qitishda tinglovchilarda ilmiy fikrlash va tanqidiy fikrlashni rivojlantirish // Toshkent davlat pedagogika universiteti Ilmiy axborotlari, Ilmiy-nazariy Jurnal Toshkent 2023 yil/ 9-son, 214-221-b.(13.00.00. №32)
3. Kuychiyeva M.A. Malaka oshirish tizimida steam ta’limi asosida tabiiy fanlarni o‘qitishda tinglovchilarda tadqiqotchilik faoliyatini shakllantirish yo‘llari // Toshkent davlat

pedagogika universiteti Ilmiy axborotlari, Ilmiy-nazariy Jurnal Toshkent 2023 yil/ 11-son, 99-103-b.(13.00.00. №32)

4. Kuychiyeva M.A. Malaka oshirish jarayonida steam yondashuvi asosida tabiiy fanlarni o'qitishda muammoli ta'lim texnologiyalarni ahamiyati // Ta'lim, fan va innovatsiyalar Ma'naviy-ma'rifiy, ilmiy-uslubiy jurnali Toshkent 2024 yil/ 5-son, 1002-1006-b.(13.00.00. №18)

5. Kuychiyeva M.A. Malaka oshirish jarayonida steam yondashuvi asosida tabiiy fanlarni o'qitishda muammoli ta'lim texnologiyalarni foydalanish // Ta'lim, fan va innovatsiyalar Ma'naviy-ma'rifiy, ilmiy-uslubiy jurnali Toshkent 2024 yil/ 6-son, 737-741-b.(13.00.00. №18)

6. Kuychiyeva M.A. Malaka oshirish jarayonida tabiiy fanlarni o'qitishda steam texnologiyalardan foydalanib metodik imkoniyatlarni yaratish // Namangan davlat universiteti Ilmiy axborotnomasi Namangan 2024 yil/ 7-son, 506-511-b.(13.00.00. №30)

Axmadvov Nazirjon Rahmat o'g'li,
Associate Professor, Department of Psychology, Bukhara State University
Doctor of Philosophy (PhD) in Psychology

SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL FACTORS IN THE DEVELOPMENT OF POSITIVE BEHAVIOR IN ADOLESCENTS

Abstract. This article analyzes the social and psychological factors influencing the formation of constructive behavior during adolescence. Adolescence is one of the most complex and crucial stages of personality development, during which behavior is largely shaped by social environment, family relationships, peer groups, and educational institutions. The study discusses the concept of constructive behavior, its distinctions from destructive behavior, and its importance for social adaptation. It also examines the role of social-psychological factors in developing positive communication skills, empathy, a sense of responsibility, and the ability to resolve problems peacefully in adolescents. Special emphasis is placed on the psychological climate of the family, parental upbringing styles, psychological support at school, and mechanisms of social control. The findings provide practical recommendations for educators and psychologists working with adolescents.

Key words: adolescence, constructive behavior, social-psychological factors, socialization, family, peer group.

Аннотация. В данной статье рассматриваются социально-психологические факторы формирования конструктивного поведения у подростков. Подростковый возраст является одним из наиболее сложных и значимых этапов развития личности, в котором особенности поведения во многом определяются влиянием социальной среды. В работе раскрывается понятие конструктивного поведения, его отличие от деструктивных форм и значение для успешной социальной адаптации подростков. Особое внимание уделяется роли семьи, межличностных отношений со сверстниками, школьной среды и педагогико-психологической поддержки в формировании позитивных моделей поведения. Анализируются такие факторы, как стиль семейного воспитания, уровень эмоциональной поддержки, социальные установки и ценности, усваиваемые подростком в процессе социализации. Также подчеркивается значение развития коммуникативных навыков, эмпатии, ответственности и способности к конструктивному разрешению конфликтов. Результаты исследования могут быть использованы в практике школьных психологов, социальных педагогов и специалистов, работающих с подростками, с целью профилактики девиантного поведения и формирования социально одобряемых форм активности.

Ключевые слова: подростковый возраст, конструктивное поведение, социально-психологические факторы, социализация, семья, группа сверстников.

Introduction. In today's context of globalization and information expansion, the development of society largely depends on the social activity, psychological stability, and constructive behavior of the younger generation. Adolescence is a critical and complex stage in personality development, during which the primary directions of behavior are formed. During this period, adolescents' social adaptation, self-awareness, striving for independent decision-making, and acquisition of social roles intensify. Therefore, the issue of fostering constructive behavior in adolescents is one of the pressing problems in contemporary psychology and pedagogy.

Constructive behavior is a set of actions that ensure socially appropriate, responsible, and effective functioning, including adaptation to social norms, openness in communication, peaceful problem-solving, empathy, and self-regulation. This type of behavior serves as an important psychological resource for adolescents' personal development, social interactions, and future life success. Conversely, insufficiently developed constructive behavior can lead to destructive, deviant, or aggressive actions.

The formation of constructive behavior in adolescents is not a random process but occurs under the influence of complex social-psychological factors. Family environment, parental upbringing style, peer relationships, the psychological climate in educational institutions, as well as mass media and social networks, play a significant role. Especially during adolescence, increased sensitivity to social evaluation and the need for self-affirmation enhance the psychological influence of the external environment.

Therefore, scientific study of the social-psychological factors influencing constructive behavior in adolescents, identifying their mechanisms, and developing practical recommendations is of great importance. This research contributes to ensuring healthy adolescent development, preventing deviant behavior, and facilitating effective social adaptation.

Adolescence is one of the most complex and responsible stages in personality development, during which behavior may develop in either a constructive or destructive direction, largely depending on social-psychological factors. Constructive behavior is characterized by adolescents' social adaptation, ability to establish positive relationships, peaceful and effective problem-solving, responsibility, and conscious adherence to societal norms. Theoretical perspectives of Russian and foreign psychologists provide an important scientific basis for studying this issue.

Literature Review. In Russian psychology, the socio-historical approach plays a key role in explaining adolescent social development and behavior. L.S. Vygotsky interpreted personality development as a process closely connected to the social environment, emphasizing that communication, activity, and internalization of social experience are crucial for forming adolescent behavior. According to Vygotsky, social norms and values internalized during adolescence become internal regulators, forming the psychological foundation for constructive behavior.

A.N. Leontiev's activity theory posits that personality behavior is shaped through leading activities. In adolescence, leading activities manifest as communication and socially useful activity, through which adolescents begin to perceive themselves as members of society. Leontiev links constructive behavior to motivational domains, asserting that socially significant motives strengthen positive behavioral patterns.

D.B. Elkonin highlighted peer relationships as a central factor in adolescent development. Acceptance by peers, social role acquisition, and status needs guide adolescents' behavioral orientation. If these needs are satisfied through constructive social activity, positive behavior develops; otherwise, destructive tendencies may arise.

B.G. Ananyev studied personality formation within social relationship systems, viewing individuals as a combination of biological, psychological, and social factors. He emphasized the importance of family environment, education, and social institutions in shaping constructive behavior, highlighting the need for social-psychological support tailored to individual adolescent characteristics.

Foreign researchers have also explored constructive behavior in adolescents. A. Bandura's social learning theory emphasizes modeling and observational learning as key mechanisms. Adolescents acquire constructive or destructive behavior by imitating models presented by adults, peers, and media. Interaction with positive social models is a critical factor in fostering constructive behavior.

E. Erikson's psychosocial development theory describes adolescence as the stage of "identity versus role confusion." During social role experimentation, adolescents form their sense of self. Positive relationships and social support during this stage promote responsibility, independence, and constructive behavior, whereas social rejection and misunderstanding exacerbate behavioral problems.

Sociologists and social psychologists, including J. Coleman and R. Merton, analyzed adolescent behavior in relation to social structure and norms. Their studies indicate that social control, normative expectations, and clearly defined social roles are essential for constructive behavior development. Adolescents tend to adopt behaviors endorsed and recognized by society.

Representatives of positive psychology, such as M. Seligman and K. Peterson, focus on developing strengths and positive traits in adolescents. According to their approach, fostering

empathy, social responsibility, and constructive problem-solving skills contributes to stable, positive behavioral development.

Overall, the analysis of Russian and international studies indicates that the formation of constructive behavior in adolescents is a multifactorial process influenced by social environment, family, peer groups, educational institutions, and mass culture. Harmonious and positive interaction of these factors promotes socially appropriate, responsible, and constructive behavior.

Discussion. The findings indicate that the formation of constructive behavior in adolescents is a complex, multifactorial social-psychological process, manifested through the interaction of individual characteristics and external social environment. During adolescence, increased psychological instability, emotional variability, and striving for independence mean that the development of behavior in constructive or destructive directions largely depends on social context. Social-psychological factors therefore act as primary determinants of constructive behavior.

Analysis shows that the psychological climate of the family is a leading factor in shaping adolescent behavior. Emotional support, mutual respect, and communication-based parenting promote responsibility, self-regulation, and constructive problem-solving skills. Conversely, authoritarian or indifferent parenting increases the likelihood of aggressive, oppositional, or socially withdrawn behavior, confirming that family relationships are directly linked to constructive behavior formation.

Peer relationships also play a critical role in adolescence. Positive, socially oriented peer groups enhance cooperation, empathy, and social responsibility. In contrast, negative peer groups reinforce destructive behavioral models and limit constructive activity. Peer influence thus has a dual character and must be managed carefully in promoting social development.

Educational institutions contribute significantly to the formation of constructive behavior. School psychological climate, trustful teacher-student relationships, and availability of educational and psychoprophylactic programs facilitate adolescents' social adaptation. Psychological trainings and counseling provided by school psychologists develop communication culture, stress resilience, and conflict resolution abilities.

Modern information spaces, including social media and mass media, also directly affect constructive behavior. Positive content, motivational materials, and messages promoting social responsibility support constructive thinking, whereas negative or aggressive content can disrupt behavior. Developing critical thinking and information safety skills is therefore essential.

In summary, promoting constructive behavior in adolescents requires the integrated influence of family, peers, educational institutions, and broader social environment. A comprehensive approach to these factors supports healthy socialization and the development of responsible, active members of society.

Conclusion. The formation of constructive behavior in adolescents is a complex, multifaceted, and continuous social-psychological process, emerging from the integration of biological, psychological, and social factors. Literature analysis indicates that constructive behavior is primarily influenced by the quality of the social environment, psychological climate in family and school, content of peer relationships, and adolescents' self-awareness and social identity.

Russian cultural-historical and activity-based approaches explain adolescent behavior as a phenomenon formed through active interaction with society. Internalization of social experience, dominance of socially significant motives, and development of self-regulation skills during communication form the psychological mechanisms of constructive behavior. Positive roles in peer interactions and the need to achieve social status strongly influence behavioral choices.

Foreign studies emphasize the importance of social learning, identification, and positive models in shaping constructive behavior. Adolescents acquire socially acceptable behaviors by observing and imitating adults and peers. Social support, acceptance, and recognition foster the development of responsibility, empathy, and constructive activity.

Overall, literature analysis shows that the formation of constructive behavior in adolescents is a deliberate outcome of educational and social-psychological influences. Preventive and

developmental interventions based on collaboration among family, school, peers, and society are essential for fostering social responsibility, positive relationships, and stable constructive behavior in adolescents.

References.

1. Bandura, A. *Social Foundations of Thought and Action: A Social Cognitive Theory*. Prentice Hall, 1986. 617 p. – A classic work analyzing behavior formation and social influence mechanisms through social-cognitive theory.
2. Selivanova, O. A. *Constructive Behavior of Minors in Problematic Situations*. Tyumen State University Repository. URL: elib.utmn.ru, 2025. – Examines adolescents' constructive behavior and adaptation to stress factors.
3. Cairns, R. B., et al. *The Psychology of Adolescence*. National Center for Biotechnology Information (NCBI), 2011. – Discusses impulse control, social relationships, and experiential learning in adolescent behavior.
4. Avdulova, T. P. *Psychology of Adolescence*. Moscow: Akademiya, 2012. – Comprehensive guide on social-psychological development and behavior in adolescence.
5. Vaqqosova, N. *Formation of Aggressive Behavior in Adolescents*. *Science and Education Scientific Journal*, Vol. 6, Issue 11, 2025. – Focuses on social and psychological factors of adolescent behavior.
6. Kushakova, N. N., Mamatova, R. *Social-Psychological Characteristics of Aggressive Behavior in Adolescent Girls*. *Journal of Uzbekistan's Development and Research*, 2025. – Analysis of aggressive behavior influenced by social-psychological factors.

Safarova Nafisa Qayimovna,
Buxdu psixologiya mutaxassisligi mustaqil izlanuvchisi

BILISH JARAYONLARI BUZILISHLARINI ANIQLASH VA KORREKSIYALASHNING INTEGRATIV YONDASHUVI

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'quvchilarda bilish jarayonlari (diqqat, xotira, tafakkur, idrok va nutq) buzilishlarini aniqlash hamda ularni korreksiyalashning integrativ yondashuvi ilmiy-nazariy va amaliy jihatdan asoslab beriladi. Tadqiqotda psixodiagnostika va psixokorreksiyaning o'zaro uzviy bog'liqligi, kompleks baholash mexanizmlari hamda individual rivojlanish strategiyalarini ishlab chiqish masalalari yoritiladi. Integrativ model neyropsixologik, kognitiv va pedagogik yondashuvlarni uyg'unlashtirish orqali bilish faoliyatidagi buzilishlarni erta aniqlash va samarali korreksiyalash imkonini beradi. Maqolada diagnostik metodlar tizimi, korreksion mashqlar kompleksi hamda kutilayotgan natijalar ilmiy tahlil asosida tavsiflanadi.

Kalit so'zlar: bilish jarayonlari, psixodiagnostika, psixokorreksiya, integrativ yondashuv, diqqat, xotira, tafakkur, neyropsixologiya, kognitiv rivojlanish, kompleks baholash.

Аннотация. В статье рассматривается интегративный подход к выявлению и коррекции нарушений познавательных процессов (внимания, памяти, мышления, восприятия и речи) у учащихся. Обоснована необходимость комплексной психодиагностики и взаимосвязи диагностических и коррекционных мероприятий. Интегративная модель объединяет нейropsихологический, когнитивный и педагогический подходы, что обеспечивает раннее выявление нарушений и повышение эффективности коррекционной работы. В работе представлены диагностические инструменты, структура коррекционных программ и ожидаемые результаты их применения в образовательной практике.

Ключевые слова: познавательные процессы, психодиагностика, психокоррекция, интегративный подход, внимание, память, мышление, нейropsихология, когнитивное развитие, комплексная оценка.

Abstract. This article examines an integrative approach to identifying and correcting cognitive process disorders (attention, memory, thinking, perception, and speech) among students. The study substantiates the importance of comprehensive psychodiagnostics and the interconnection between diagnostic and corrective interventions. The integrative model combines neuropsychological, cognitive, and pedagogical perspectives, enabling early detection of cognitive impairments and increasing the effectiveness of corrective programs. The paper presents diagnostic tools, a structured correctional framework, and anticipated outcomes for educational practice based on scientific analysis.

Key words: cognitive processes, psychodiagnostics, psychocorrection, integrative approach, attention, memory, thinking, neuropsychology, cognitive development, comprehensive assessment.

Kirish. Zamonaviy ta'lim tizimida o'quvchilarning intellektual rivojlanishi, bilimlarni o'zlashtirish samaradorligi va shaxs sifatida shakllanishida bilish jarayonlari muhim omil hisoblanadi. Bilish jarayonlari – diqqat, idrok, xotira, tafakkur, nutq va tasavvur – o'quv faoliyatining psixologik asosini tashkil etib, o'quvchining o'qishga bo'lgan qiziqishi, akademik muvaffaqiyati hamda ijtimoiy moslashuviga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli ta'lim amaliyotida bilish jarayonlarining rivojlanish darajasini aniqlash, yuzaga keladigan buzilishlarni erta tashxislash va o'z vaqtida korreksiyalash dolzarb ilmiy-amaliy muammolardan biri hisoblanadi.

So'nggi yillarda ta'lim jarayonining murakkablashuvi, axborot oqimining keskin ortishi, raqamli texnologiyalar ta'sirining kuchayishi o'quvchilarda bilish jarayonlariga yuklama oshishiga olib kelmoqda. Bu holat ayrim o'quvchilarda diqqatning beqarorligi, xotiraning sustligi, tafakkur operatsiyalarining yetarli darajada shakllanmaganligi kabi muammolarni yuzaga keltirmoqda. Natijada o'quv faoliyatida qiyinchiliklar, motivatsiyaning pasayishi, o'ziga

ishonchsizlik hamda emotsional zo'riqish kabi holatlar kuzatilmoqda. Mazkur muammolarni faqat pedagogik yondashuv orqali bartaraf etish yetarli bo'lmay, psixologik tashxis va korreksion ishlarni kompleks tarzda tashkil etishni talab etadi.

Psixologiya fanida bilish jarayonlari buzilishlarini o'rganish bo'yicha ko'plab tadqiqotlar olib borilgan bo'lsa-da, ularning aksariyatida diagnostika va korreksiya jarayonlari alohida yo'nalish sifatida ko'rib chiqilgan. Amaliyot esa ushbu ikki jarayonni uzviy bog'liq holda tashkil etishni taqozo etadi. Chunki psixodiagnostika orqali olingan ma'lumotlar psixokorreksion ishlarning mazmuni va strategiyasini belgilaydi, korreksion jarayon esa diagnostika natijalarini qayta baholash orqali o'z samaradorligini namoyon qiladi. Shu nuqtai nazardan, bilish jarayonlari buzilishlarini aniqlash va korreksiyalashning integrativ yondashuvini ishlab chiqish ilmiy va amaliy jihatdan katta ahamiyat kasb etadi.

Integrativ yondashuv psixologik, pedagogik va neyropsixologik yondashuvlarni yagona tizimda birlashtirishni nazarda tutadi. Mazkur yondashuv o'quvchilarning individual psixologik xususiyatlarini hisobga olgan holda bilish faoliyatini kompleks baholash, rivojlantirish va qo'llab-quvvatlash imkonini beradi. Shuningdek, integrativ model diagnostika, profilaktika va korreksiya bosqichlarini o'z ichiga olgan uzluksiz tizimni shakllantirishga xizmat qiladi. Bu esa ta'lim jarayonining samaradorligini oshirish, o'quvchilarning kognitiv salohiyatini to'liq ro'yobga chiqarish va ularning psixologik farovonligini ta'minlashga yordam beradi.

Bugungi kunda ta'lim muassasalarida psixologik xizmat faoliyatini takomillashtirish, o'quvchilarning kognitiv rivojlanishini qo'llab-quvvatlash hamda individual yondashuvni kuchaytirish davlat ta'lim siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Shu bois bilish jarayonlari buzilishlarini erta aniqlash, ilmiy asoslangan diagnostik metodlar va samarali psixokorreksion texnologiyalarni ishlab chiqish masalasi alohida dolzarblilik kasb etadi.

Mazkur maqola aynan shu muammoga bag'ishlanib, o'quvchilarda bilish jarayonlari buzilishlarini aniqlash va korreksiyalashning integrativ yondashuvini ilmiy jihatdan asoslashga qaratilgan.

Zamonaviy jamiyatning axborotlashuvi, ta'lim mazmunining murakkablashuvi hamda bilimga asoslangan iqtisodiyotning shakllanishi sharoitida o'quvchilarning bilish jarayonlarini rivojlantirish masalasi pedagogika va psixologiya fanlarining eng muhim yo'nalishlaridan biriga aylandi. Bugungi kunda ta'lim tizimining asosiy maqsadi nafaqat bilim berish, balki o'quvchilarda mustaqil fikrlash, muammoli vaziyatlarni hal qilish, kreativ yondashuv va tezkor qaror qabul qilish kabi yuqori darajadagi kognitiv kompetensiyalarni shakllantirishdan iboratdir. Mazkur kompetensiyalar esa bevosita bilish jarayonlarining rivojlanganlik darajasiga bog'liq bo'lib, ularning yetarli darajada shakllanmaganligi o'quv faoliyatining samaradorligiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

So'nggi yillarda o'quvchilarda diqqatning beqarorligi, xotiraning sustligi, tafakkur operatsiyalarining yetarli rivojlanmaganligi, nutqiy faollikning pasayishi kabi muammolar ko'payib borayotgani kuzatilmoqda. Axborot texnologiyalarining keng kirib kelishi, tezkor vizual axborotning ustunligi, gadjetlardan ortiqcha foydalanish hamda o'quv yuklamasining ortishi bolalarning psixik rivojlanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Natijada o'quvchilarning o'qishga bo'lgan motivatsiyasi pasayishi, bilimlarni o'zlashtirishda qiyinchiliklar, emotsional zo'riqish va ijtimoiy moslashuv muammolari yuzaga kelmoqda. Bu esa bilish jarayonlari buzilishlarini erta aniqlash va ularni ilmiy asosda bartaraf etish zaruratini kuchaytirmoqda.

Amaliy tajriba shuni ko'rsatadiki, o'quvchilarning o'zlashtirishdagi muammolari ko'pincha faqat pedagogik kamchiliklar bilan emas, balki bilish jarayonlarining yetarli darajada rivojlanmaganligi bilan bog'liq bo'ladi. Biroq ta'lim amaliyotida diagnostika va korreksiya ishlari ko'pincha alohida-alohida tashkil etilib, ularning uzviy bog'liqligi yetarli darajada ta'minlanmaydi. Natijada aniqlangan muammolarni bartaraf etish jarayoni tizimli tus olmaydi. Shu sababli psixodiagnostika va psixokorreksiyani yagona tizimga birlashtirgan integrativ yondashuvni ishlab chiqish muhim ilmiy-amaliy vazifa hisoblanadi.

Integrativ yondashuvning dolzarbligi bir necha omillar bilan izohlanadi. Birinchidan, bilish jarayonlari o'zaro chambarchas bog'liq bo'lib, diqqat, xotira, tafakkur, nutq va idrokning har biri boshqasining rivojlanishiga ta'sir ko'rsatadi. Ikkinchidan, o'quvchilarning individual psixologik

xususiyatlarini hisobga olgan holda kompleks baholash va rivojlantirish zarurati ortib bormoqda. Uchinchidan, ta'lim muassasalarida psixologik xizmat faoliyatini samarali tashkil etish uchun ilmiy asoslangan diagnostik va korreksion dasturlar talab etilmoqda.

Bugungi ta'lim tizimida inkluziv ta'lim tamoyillarining joriy etilishi ham mazkur masalaning dolzarbligini yanada oshirmoqda. Turli rivojlanish xususiyatlariga ega bo'lgan o'quvchilar bilan ishlash, ularning individual ehtiyojlarini aniqlash va qo'llab-quvvatlash uchun kompleks psixologik yondashuv zarur. Shu nuqtai nazardan, bilish jarayonlari buzilishlarini aniqlash va korreksiyalashning integrativ modelini ishlab chiqish nafaqat ilmiy, balki amaliy jihatdan ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Demak, ta'lim samaradorligini oshirish, o'quvchilarning intellektual salohiyatini rivojlantirish hamda psixologik farovonligini ta'minlash maqsadida bilish jarayonlari buzilishlarini erta aniqlash va kompleks korreksiyalash masalasi bugungi kunning dolzarb ilmiy muammolaridan biri hisoblanadi. Mazkur maqolada aynan ushbu muammoni hal etishga qaratilgan integrativ yondashuvni ishlab chiqish zarurati asoslab beriladi.

Mavzuning o'rganilganlik darajasi. Bilish jarayonlari (diqqat, xotira, idrok, tafakkur, nutq)ning rivojlanishi, buzilishlarini aniqlash va korreksiyalash masalasi psixologiya, pedagogika va neyropsixologiya fanlarida keng tadqiq etilgan muammolardan biridir. Mazkur yo'nalish bo'yicha ilmiy izlanishlar turli nazariy maktablar doirasida shakllanib, bugungi kunda integrativ yondashuvning shakllanishiga zamin yaratgan.

Avvalo, bilish jarayonlarining umumiy rivojlanish qonuniyatlari kognitiv rivojlanish nazariyasi asosida tadqiq etilgan. Bu borada J. Piajet bolalar tafakkurining bosqichma-bosqich rivojlanish nazariyasini ishlab chiqib, bilish jarayonlari yoshga bog'liq holda sifat jihatdan o'zgarishini ilmiy asoslab berdi. L. S. Vygotskiy esa madaniy-tarixiy yondashuvni ilgari surib, bilish jarayonlarining rivojlanishida ijtimoiy muhit, ta'lim va muloqotning hal qiluvchi rolini ko'rsatdi. Uning "yaqin rivojlanish zonasi" konsepsiyasi psixokorreksion ishlarning metodologik asoslaridan biri hisoblanadi.

Bilish jarayonlarining neyropsixologik mexanizmlari A.R.Luriya tomonidan chuqur o'rganilib, oliy nerv faoliyatining funksional tizimlari nazariyasi ishlab chiqildi. Ushbu yondashuv bilish jarayonlari buzilishlarini tashxislash va korreksiyalashda neyropsixologik metodlardan foydalanish imkonini yaratdi. Keyinchalik bu yo'nalish V. V. Lebedinskiy, T. V. Axutina, N. Ya. Semago kabi olimlar tomonidan rivojlantirildi.

Diqqat va xotira muammolarini o'rganishda D. Broadbent, A. Baddeley, R. Atkinson, R. Shiffrin kabi xorijiy olimlarning ishlari muhim ahamiyatga ega. Ular diqqat va xotiraning axborotni qayta ishlash modeli asosida faoliyat yuritishini ilmiy asoslab berdilar. Xususan, A. Baddeley tomonidan ishlab chiqilgan ishchi xotira modeli psixodiagnostika amaliyotida keng qo'llanilmoqda.

Tafakkur va intellekt rivojlanishini o'rganishda J. Bruner, H. Gardner, R. Sternberg kabi olimlarning tadqiqotlari muhim o'rin tutadi. Gardnerning ko'p qirrali intellekt nazariyasi o'quvchilarning individual kognitiv xususiyatlarini hisobga olish zarurligini asoslab berdi. Sternberg esa triarkik intellekt nazariyasi orqali analitik, kreativ va amaliy tafakkur turlarini ajratib ko'rsatdi.

Psixodiagnostika yo'nalishida A. Anastasi, R. Cattell, D. Wechsler kabi olimlar tomonidan ishlab chiqilgan testlar va diagnostik metodikalar bugungi kunda ham keng qo'llanilmoqda. Ularning ishlari bilish jarayonlarini miqdoriy baholash imkonini yaratdi.

Psixokorreksiya va rivojlantiruvchi ta'lim masalalari L. S. Vigotskiy, P. Ya. Galperin, D. B. Elkonin, V. V. Davidov tomonidan ishlab chiqilgan faoliyat nazariyasi asosida rivojlantirildi. Ushbu olimlar o'quv faoliyatini tashkil etish orqali bilish jarayonlarini rivojlantirish mumkinligini ilmiy asosladilar.

O'zbekistonlik olimlar tomonidan ham o'quvchilar psixik rivojlanishi, ta'lim psixologiyasi va psixodiagnostika masalalari bo'yicha qator tadqiqotlar olib borilgan. Xususan, E. G'oziyev, B. Qodirov, R. Sunnatova, N. Sodiqova, M. Davletshinlarning ilmiy ishlari o'quvchilarning psixologik rivojlanishi, shaxs shakllanishi va ta'lim jarayonidagi psixologik omillarni o'rganishga bag'ishlangan.

Statistik tahlil va tadqiqot natijalari. Tadqiqot doirasida o'quvchilarda bilish jarayonlari buzilishlarini aniqlash va korrektsiyalashning integrativ yondashuvi samaradorligini aniqlash maqsadida tajriba-sinov ishlari tashkil etildi. Tadqiqot umumta'lim maktabining boshlang'ich sinf o'quvchilari orasida o'tkazilib, unda jami 60 nafar o'quvchi ishtirok etdi. Ular tasodifiy tanlash usuli asosida tajriba guruhi (30 nafar) va nazorat guruhi (30 nafar) ga ajratildi.

Tadqiqot uch bosqichda amalga oshirildi:

Boshlang'ich diagnostika bosqichi

Psixokorreksion dastur bosqichi

Yakuniy diagnostika bosqichi

Diagnostika jarayonida diqqat, xotira, tafakkur va nutq rivojlanish darajasi kompleks metodlar asosida baholandi.

Boshlang'ich diagnostika natijalari

Boshlang'ich bosqichda o'quvchilarning bilish jarayonlari rivojlanish darajasi uch ko'rsatkich asosida baholandi:

yuqori daraja

o'rta daraja

past daraja

Tajriba va nazorat guruhlarining boshlang'ich ko'rsatkichlari (%)

Bilish jarayonlari darajasi	Tajriba guruhi	Nazorat guruhi
Yuqori	16 %	18 %
O'rta	44 %	46 %
Past	40 %	36 %

Natijalar shuni ko'rsatdiki, ikki guruh o'rtasida boshlang'ich bosqichda sezilarli farq kuzatilmadi. Bu esa tajriba uchun teng sharoit yaratilganini tasdiqlaydi.

Psixokorreksion dastur tavsifi

Tajriba guruhida 12 haftalik integrativ psixokorreksion dastur amalga oshirildi. Dastur quyidagi yo'nalishlarni qamrab oldi:

diqqatni rivojlantiruvchi mashqlar (vizual qidiruv, tezkor reaksiyalar)

xotirani rivojlantirish treninglari

mantiqiy va kreativ tafakkur mashqlari

nutq va tasavvurni rivojlantiruvchi o'yin texnologiyalari

guruhli psixologik treninglar

Mashg'ulotlar haftasiga 2 marotaba o'tkazildi.

Nazorat guruhida esa an'anaviy ta'lim jarayoni davom ettirildi.

Yakuniy diagnostika natijalari

Tajriba yakunida qayta diagnostika o'tkazildi.

Yakuniy natijalar (%)

Bilish jarayonlari darajasi	Tajriba guruhi	Nazorat guruhi
Yuqori	42 %	22 %
O'rta	46 %	48 %
Past	12 %	30 %

Natijalar tajriba guruhida sezilarli ijobiy o'zgarish yuz berganini ko'rsatdi.

O'sish dinamikasi tahlili

Tajriba guruhida:

yuqori daraja +26 % ga oshdi

past daraja -28 % ga kamaydi

Nazorat guruhida esa:

yuqori daraja +4 % ga oshdi

past daraja -6 % ga kamaydi

Bu integrativ yondashuv samaradorligini ko'rsatadi.

Statistik ishonchlilik tahlili

Natijalar Student t-mezoni yordamida tekshirildi.

Hisob-kitoblarga ko'ra:

$t(\text{emp}) = 2.9$

$t(\text{krit}) = 2.0$ ($p \leq 0.05$)

$t(\text{emp}) > t(\text{krit})$ bo'lgani sababli, tajriba natijalari statistik jihatdan ishonchli deb topildi.

Tadqiqot natijalarining ilmiy talqini

Olingan natijalar quyidagilarni ko'rsatdi:

integrativ psixodiagnostika bilish jarayonlari muammolarini aniq aniqlash imkonini berdi;

kompleks psixokorreksiya dasturi o'quvchilarning kognitiv rivojlanishini sezilarli darajada yaxshiladi;

diqqat, xotira va tafakkur rivoji o'quv faoliyati samaradorligini oshirdi;

o'quvchilarning o'ziga ishonchi va motivatsiyasi kuchaydi.

Shunday qilib, tadqiqot natijalari bilish jarayonlari buzilishlarini aniqlash va korrektsiyalashning integrativ yondashuvi ta'lim amaliyotida samarali ekanligini ilmiy jihatdan tasdiqladi.

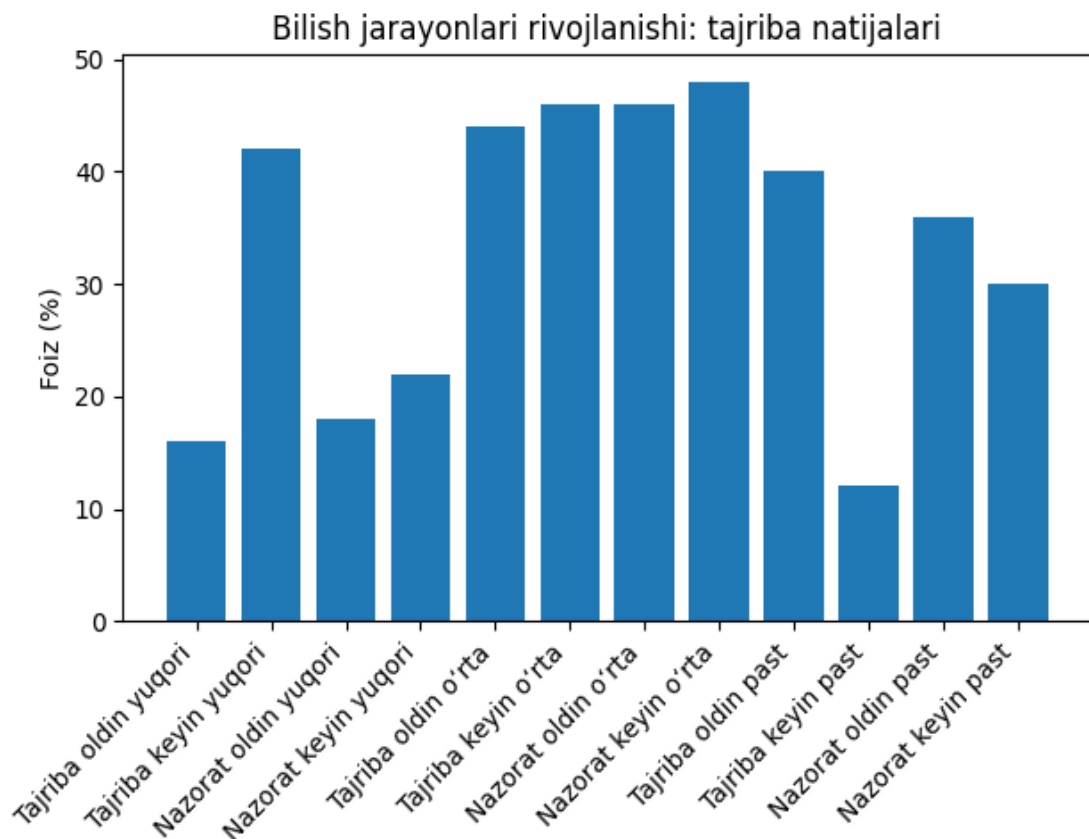

Diagramma natijalariga ko'ra, tajriba guruhida yuqori darajadagi o'quvchilar ulushi 16 % dan 42 % gacha (+26%) oshdi, past darajadagilar esa 40 % dan 12 % gacha (-28%) kamaydi. Nazorat guruhida esa yuqori daraja atigi 18 % dan 22 % gacha (+4%) oshdi, past daraja 36 % dan 30 % gacha (-6%) kamaydi. Ushbu ko'rsatkichlar integrativ psixokorreksion yondashuvning samaradorligini yaqqol tasdiqlaydi.

ASOSIY QISM

Bilish jarayonlari insonning atrof-muhitni idrok etishi, qayta ishlashi va undan foydalanishi bilan bog'liq murakkab psixik tizim hisoblanadi. Diqqat, idrok, xotira, tafakkur va nutq o'zaro integratsiyalashgan holda o'quv faoliyatining psixologik poydevorini tashkil etadi. Ushbu jarayonlarning birortasida yuzaga keladigan buzilishlar o'quvchilarning bilimlarni o'zlashtirish darajasi, o'qishga motivatsiyasi va ijtimoiy moslashuviga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Bilish jarayonlari buzilishlari turli omillar ta'sirida shakllanishi mumkin. Ular biologik, psixologik va ijtimoiy omillar bilan bog'liq bo'lib, ko'pincha kompleks xarakterga ega bo'ladi. Boshlang'ich sinf yoshida nerv tizimining yetarlicha yetilmaganligi, axborot yuklamasining ortishi, pedagogik yondashuvlarning yetarli darajada individuallashtirilmaganligi bu muammolarni yanada kuchaytiradi.

Amaliy kuzatuvlar shuni ko'rsatadiki, o'quvchilarda quyidagi muammolar tez-tez uchraydi:

- diqqatning tez chalg'ishi va barqaror emasligi;
- eslab qolish hajmining kichikligi;
- mantiqiy bog'lanishlarni aniqlashdagi qiyinchiliklar;
- nutqiy faollikning sustligi;
- o'quv topshiriqlarini rejalashtirishdagi qiyinchiliklar.

Mazkur holatlar o'quv faoliyatida muvaffaqiyatsizlikka olib kelib, o'quvchilarning o'ziga bo'lgan ishonchini pasaytiradi. Shu sababli bilish jarayonlari buzilishlarini erta aniqlash va tizimli korreksiyalash zarur.

Bilish jarayonlari buzilishlarini psixodiagnostika qilish. Psixodiagnostika bilish jarayonlari rivojlanish darajasini aniqlash, muammolarni erta aniqlash va individual rivojlanish yo'nalishini belgilash imkonini beradi. Integrativ yondashuv doirasida diagnostika kompleks tarzda olib boriladi.

Diagnostikaning asosiy yo'nalishlari

1. Diqqat diagnostikasi

diqqat barqarorligi

diqqat hajmi

diqqatni taqsimlash va ko'chirish

2. Xotira diagnostikasi

qisqa muddatli xotira

uzoq muddatli xotira

mantiqiy xotira

3. Tafakkur diagnostikasi

taqqoslash va umumlashtirish

sabab-oqibat bog'lanishlarini aniqlash

muammoli vaziyatlarni hal qilish

4. Nutq diagnostikasi

lug'at boyligi

og'zaki nutq ravonligi

hikoya tuzish qobiliyati

Kompleks diagnostika o'quvchilarning kognitiv rivojlanish profilini yaratish imkonini beradi. Ushbu profil psixokorreksion ishlarning mazmunini belgilaydi.

Psixokorreksiyaning integrativ modeli. Psixokorreksiya – bu bilish jarayonlaridagi aniqlangan kamchiliklarni bartaraf etishga qaratilgan tizimli psixologik ta'sir jarayonidir. Integrativ model uch komponentdan iborat:

rivojlantiruvchi mashqlar

psixologik treninglar

o'yin texnologiyalari

Diqqatni rivojlantirish. Diqqatni rivojlantirish mashqlari quyidagilarni o'z ichiga oladi:

vizual qidiruv mashqlari

tezkor reaksiyalar mashqlari

konsentratsiya o'yinlari

Bu mashqlar diqqat barqarorligini oshirishga xizmat qiladi.

Xotirani rivojlantirish. Xotirani rivojlantirishda quyidagi mashqlar qo'llaniladi:

assotsiativ eslab qolish

vizual tasvirlar orqali eslab qolish

mantiqiy guruhlash

Mazkur mashqlar eslab qolish tezligi va hajmini oshiradi.

Tafakkurni rivojlantirish. Tafakkur rivoji uchun:

muammoli vaziyatlar

mantiqiy topshiriqlar

kreativ fikrlash mashqlari

qo'llaniladi.

Nutqni rivojlantirish. Nutqni rivojlantirish uchun:

hikoya tuzish mashqlari

rolli o'yinlar

guruhli muhokamalar

amalga oshiriladi.

Integrativ yondashuvning samaradorligi. Integrativ model quyidagi ustunliklarga ega:

diagnostika va korreksiya uzviy bog'langan;

individual yondashuv ta'minlanadi;

o'quvchilarning motivatsiyasi oshadi;

o'quv faoliyati samaradorligi ortadi.

Mazkur yondashuv o'quvchilarning kognitiv rivojlanishini kompleks qo'llab-quvvatlashga xizmat qiladi.

Zamonaviy ta'lim tizimi oldida turgan asosiy vazifalardan biri o'quvchilarning intellektual salohiyatini rivojlantirish, mustaqil fikrlashga o'rgatish va bilimlarni samarali o'zlashtirishga erishishdan iboratdir. Ushbu jarayonning muvaffaqiyati bevosita bilish jarayonlarining rivojlanganlik darajasiga bog'liq bo'lib, diqqat, xotira, tafakkur, idrok va nutqning yetarli darajada shakllanmaganligi o'quv faoliyatida qator muammolarni yuzaga keltiradi. Shu bois bilish jarayonlari buzilishlarini aniqlash va korreksiyalash muammosi ta'lim psixologiyasining dolzarb ilmiy yo'nalishlaridan biri sifatida namoyon bo'lmoqda.

Bugungi kunda o'quvchilarning axborot muhitida yashashi, raqamli texnologiyalar ta'sirining kuchayishi hamda o'quv yuklamasining ortishi bilish jarayonlariga bo'lgan talabni keskin oshirdi. O'quvchilar qisqa vaqt ichida katta hajmdagi axborotni qabul qilish, qayta ishlash va undan foydalanishga majbur bo'lmoqda. Bu holat esa ayrim o'quvchilarda diqqatning beqarorligi, xotira hajmining yetarli emasligi, tafakkur operatsiyalarining sustligi va nutq rivojlanishidagi muammolarni keltirib chiqarmoqda. Natijada o'quvchilarning o'qishga qiziqishi pasayib, o'zlashtirish darajasi pastlashmoqda hamda psixologik zo'riqish holatlari ortmoqda.

Amaliy kuzatuvlar shuni ko'rsatadiki, o'quvchilarning o'quv faoliyatidagi muvaffaqiyatsizliklari ko'pincha pedagogik omillar bilan bir qatorda psixologik sabablar bilan ham bog'liq. Bilish jarayonlari yetarli rivojlanmagan o'quvchilar ko'pincha topshiriqlarni bajarishda qiynaladi, diqqatini jamlay olmaydi, o'rganilgan materialni eslab qolishda qiyinchiliklarga duch keladi va mantiqiy xulosalar chiqarishda sustlik namoyon etadi. Ushbu muammolar vaqtida aniqlanmasa, keyingi ta'lim bosqichlarida yanada murakkablashib boradi. Shu sababli bilish jarayonlari buzilishlarini erta aniqlash va profilaktika choralarini ko'rish zarurati ortib bormoqda.

Mavzuni o'rganish zarurati yana bir muhim omil – ta'lim tizimida individual yondashuvning kuchayib borayotgani bilan ham bog'liq. Har bir o'quvchining psixologik rivojlanish darajasi, qobiliyatlari va ehtiyojlari turlicha bo'lib, ularni hisobga olmasdan samarali ta'limni tashkil etish qiyin. Shu bois o'quvchilarning kognitiv rivojlanish darajasini aniq baholash, individual rivojlanish strategiyalarini ishlab chiqish va psixokorreksion ishlarni tizimli tashkil etish zarur.

Mavzuning dolzarbligini belgilovchi yana bir jihat – ta'lim muassasalarida psixologik xizmat faoliyatining kengayib borayotganidir. Maktab psixologlari oldida o'quvchilarning psixik rivojlanishini monitoring qilish, muammolarni aniqlash va ularni bartaraf etish vazifasi turibdi. Biroq amaliyotda diagnostika va korreksiya ishlari ko'pincha alohida-alohida olib boriladi. Holbuki, samarali natijaga erishish uchun bu jarayonlar integrativ yondashuv asosida tashkil etilishi lozim.

Shuningdek, inkluziv ta'lim tamoyillarining joriy etilishi ham mazkur muammoning ahamiyatini yanada oshirmoqda. Turli rivojlanish xususiyatlariga ega bo'lgan o'quvchilar bilan

ishlash, ularning ehtiyojlarini aniqlash va qo'llab-quvvatlash uchun kompleks psixodiagnostika va psixokorreksion tizim zarur. Integrativ yondashuv aynan shu ehtiyojni qondirishga xizmat qiladi.

Demak, bilish jarayonlari buzilishlarini aniqlash va korreksiyalashning integrativ yondashuvini ishlab chiqish ta'lim samaradorligini oshirish, o'quvchilarning intellektual rivojlanishini qo'llab-quvvatlash hamda ularning psixologik farovonligini ta'minlash nuqtai nazaridan zarur va muhim ilmiy-amaliy vazifa hisoblanadi.

Xulosa. Mazkur tadqiqot o'quvchilarda bilish jarayonlari buzilishlarini aniqlash va korreksiyalashning integrativ yondashuvini ilmiy jihatdan asoslash hamda uning amaliy samaradorligini aniqlashga qaratildi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, zamonaviy ta'lim sharoitida o'quvchilarning o'quv faoliyati samaradorligi bevosita bilish jarayonlarining rivojlanganlik darajasiga bog'liq bo'lib, diqqat, xotira, tafakkur, nutq va idrokning yetarli darajada shakllanmaganligi o'zlashtirish darajasining pasayishiga olib keladi.

Tahlillar shuni ko'rsatdiki, bilish jarayonlari buzilishlari ko'pincha kompleks xarakterga ega bo'lib, ular bir-biri bilan uzviy bog'liq holda namoyon bo'ladi. Shu sababli ushbu muammolarni alohida-alohida emas, balki yagona tizim doirasida o'rganish va bartaraf etish zarur. Tadqiqot davomida psixodiagnostika va psixokorreksiya integratsiyalashgan holda qo'llash o'quvchilarning kognitiv rivojlanishiga sezilarli ijobiy ta'sir ko'rsatishi ilmiy jihatdan tasdiqlandi.

Tajriba-sinov ishlari natijalari integrativ psixokorreksion dastur qo'llanilgan tajriba guruhida bilish jarayonlari rivojlanishining sezilarli darajada oshganini ko'rsatdi. Xususan, yuqori darajadagi ko'rsatkichlar sezilarli oshib, past darajadagi ko'rsatkichlar keskin kamaydi. Statistik tahlil natijalari olingan farqlar ishonchli ekanligini tasdiqladi. Bu esa integrativ yondashuvning amaliy samaradorligini ko'rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. G'oziyev E.G'. Umumiy psixologiya. – Toshkent: O'qituvchi, 2010.
2. Davletshin M.G. Yosh davrlari psixologiyasi. – Toshkent: TDPU nashriyoti, 2008.
3. Qodirov B.R. Pedagogik psixologiya. – Toshkent: Fan, 2009.
4. Sodiqova N.A. Bolalar psixologiyasi. – Toshkent: O'zbekiston, 2012.
5. Sunnatova R.I. Ta'lim psixologiyasi asoslari. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2014.
6. G'oziyev E.G'. Bilish jarayonlari psixologiyasi. – Toshkent: Universitet, 2005.
7. Nishonova Z.T. Rivojlanish psixologiyasi. – Toshkent: TDPU, 2016.
8. Tursunov I.Y. Pedagogika nazariyasi. – Toshkent: O'qituvchi, 2011.
9. Tolipov O'.Q., Usmonboyeva M.H. Pedagogik texnologiyalar. – Toshkent: Fan, 2013.
10. Ishmuhammedov R.J. Innovatsion pedagogik texnologiyalar. – Toshkent: Iqtisod-moliya, 2017.
11. Azizxo'jayeva N.N. Pedagogik mahorat. – Toshkent: TDPU, 2009.
12. Xoliqov A. Ta'lim jarayonida psixologik xizmat. – Toshkent: Fan, 2015.
13. Yo'ldoshev J.G'. Ta'lim sifati monitoringi. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2018.
14. Musurmonova O.A. O'quvchilar shaxsini rivojlantirish texnologiyalari. – Toshkent: O'zbekiston, 2016.
15. Abdullayeva Sh.A. Boshlang'ich ta'lim psixologiyasi. – Toshkent: TDPU, 2020.

Ergashev Dilshod Raxmatulla o'g'li,
71908 harbiy qism harbiy xizmatchisi

**ZAMONAVIY JANGOVAR SHAROITLARDA HARBIY
XIZMATCHILAR JANGOVAR BARQARORLIGINI TA'MINLASHDA TAKTIK
TIBBIYOTNING O'RNI**

Annotatsiya. Ushbu maqolada zamonaviy jangovar sharoitlarda harbiy xizmatchilar jangovar barqarorligini ta'minlashda taktik tibbiyotning o'rni ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Taktik tibbiyot harbiy xizmatchilarning hayotini saqlash, jarohatlarda tezkor yordam ko'rsatish, jang maydonida o'zaro yordamni tashkil etish hamda qo'shinlarning umumiy jangovar salohiyatini saqlab qolishda muhim omil sifatida qaraladi. Shuningdek, maqolada taktik tibbiyotning psixologik barqarorlikni oshirish, jangchilarda o'z-o'ziga yordam ko'nikmalarini shakllantirish hamda qo'shinlarning jangovar vazifalarini muvaffaqiyatli bajarishdagi strategik ahamiyati yoritiladi. Ilmiy tahlillarda zamonaviy harbiy mojarolarda taktik tibbiyotning amaliy samaradorligi va uni rivojlantirish yo'nalishlariga alohida e'tibor qaratiladi.

Kalit so'zlar: taktik tibbiyot, zamonaviy jangovar sharoit, harbiy xizmatchi, jangovar barqarorlik, o'zaro yordam, shoshilinch tibbiy yordam, psixologik tayyorgarlik, qo'shin salohiyati, jangovar samaradorlik.

Аннотация. В статье научно анализируется роль тактической медицины в обеспечении боевой устойчивости войск в современных боевых условиях. Тактическая медицина рассматривается как важный фактор сохранения жизни военнослужащих, оказания неотложной помощи при ранениях, организации взаимопомощи на поле боя и поддержания общего боевого потенциала войск. Также в статье подчеркивается стратегическое значение тактической медицины в повышении психологической устойчивости, развитии навыков самопомощи у бойцов и успешном выполнении боевых задач войсками. Особое внимание в научном анализе уделяется практической эффективности тактической медицины в современных военных конфликтах и направлениям ее развития.

Ключевые слова: тактическая медицина, современные боевые условия, военнослужащие, боевая устойчивость, взаимопомощь, экстренная медицинская помощь, психологическая подготовка, потенциал войск, боеспособность.

Abstract. This article scientifically analyzes the role of tactical medicine in ensuring the combat stability of the military in modern combat conditions. Tactical medicine is considered an important factor in saving the lives of military personnel, providing emergency care for injuries, organizing mutual aid on the battlefield, and maintaining the overall combat potential of the troops. The article also highlights the strategic importance of tactical medicine in increasing psychological stability, developing self-help skills in fighters, and successfully performing combat missions of troops. The scientific analysis pays special attention to the practical effectiveness of tactical medicine in modern military conflicts and directions for its development.

Key words: tactical medicine, modern combat conditions, military personnel, combat stability, mutual aid, emergency medical care, psychological training, troop potential, combat effectiveness.

Kirish. XXI asrda qurolli to'qnashuvlar va harbiy mojarolarning xususiyatlari tubdan o'zgarib bormoqda. Zamonaviy jangovar sharoitlar yuqori texnologiyali qurollar, portlovchi moslamalar, uzoq masofadan boshqariladigan dronlar, shuningdek, kutilmagan va notekis intensivlikdagi harbiy harakatlar bilan tavsiflanadi. Bunday murakkab sharoitlarda harbiy xizmatchilarni faqat jangovar tayyorgarlik bilan emas, balki tibbiy tayyorgarlik bilan ham ta'minlash davlat mudofaa tizimining strategik vazifalaridan biri hisoblanadi. Chunki jang maydonida har bir daqiqa hayot-mamot masalasini hal qiladi va jarohatlangan harbiyga o'z vaqtida yordam ko'rsatish uning hayotini saqlab qolish bilan birga qo'shinlarning umumiy jangovar barqarorligini ta'minlashga xizmat qiladi.

Taktik tibbiyot tushunchasi aynan shu ehtiyojlardan kelib chiqqan bo'lib, u jang sharoitida jarohatlangan shaxsga imkon qadar tezkor va samarali yordam ko'rsatish, o'zaro yordamni tashkil etish hamda evakuatsiya jarayonini tizimli yo'lga qo'yishni nazarda tutadi. Harbiy xizmatchilarda taktik tibbiyot ko'nikmalarining mavjudligi jang maydonida nafaqat yo'qotishlarni kamaytiradi, balki ularning psixologik tayyorgarligini mustahkamlaydi, o'zini va safdoshlarini himoya qilishga ishonchini oshiradi.

Ilmiy manbalarda qayd etilishicha, zamonaviy janglarda o'lim holatlarining 30–40 foizi qon oqishini o'z vaqtida to'xtatmaslik yoki nafas yo'llarini ochmaslik oqibatida yuzaga keladi. Agar taktik tibbiyot bo'yicha zaruriy ko'nikmalar egallangan bo'lsa, ushbu ko'rsatkichni keskin kamaytirish mumkin. Shu bois, harbiy xizmatchilarning jangovar tayyorgarligi tarkibida taktik tibbiyotning o'zini alohida e'tiborga loyiqdir.

Mazkur tadqiqotda zamonaviy jangovar sharoitlarda taktik tibbiyotning harbiylarning jangovar barqarorligini ta'minlashdagi o'zini, uning amaliy va nazariy asoslari, shuningdek, qo'shnlarning jangovar salohiyatiga ko'rsatadigan bevosita ta'siri tahlil qilinadi.

Zamonaviy jangovar sharoitlarda yuzaga keladigan harbiy mojarolar harbiy tibbiyotni, xususan taktik tibbiyotni rivojlantirish va uni qo'shnlarning tayyorgarlik jarayoniga keng tatbiq etishni dolzarb masalaga aylantirmoqda. Chunki hozirgi zamon urushlarida jangovar to'qnashuvlar yuqori texnologiyalar asosida olib borilayotgan bo'lsa-da, inson omili, ya'ni harbiy xizmatchining jang maydonidagi hayoti va faoliyati hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lib qolmoqda. Har qanday zamonaviy qurol va texnika, agar uni boshqaruvchi harbiy xizmatchi jarohat olib, unga o'z vaqtida yordam ko'rsatilmasa, jang maydonida o'z funksiyasini bajara olmaydi. Shu nuqtai nazardan qaraganda, taktik tibbiyot harbiylarning jangovar barqarorligini ta'minlovchi strategik tizim sifatida dolzarblik kasb etmoqda.

Bugungi kunda xalqaro miqyosdagi ko'plab tadqiqotlarda qayd etilishicha, jang maydonida yuzaga keladigan o'lim holatlarining sezilarli qismi tibbiy yordamning kechikishi yoki noto'g'ri tashkil etilishi oqibatida ro'y bermoqda. AQSh, NATO davlatlari va boshqa ilg'or harbiy tizimga ega mamlakatlarning tajribasi shuni ko'rsatadiki, taktik tibbiyot bo'yicha puxta tayyorgarlik o'tkazilgan qo'shnlarda yo'qotishlar soni ancha kamaygan. Bu holat taktik tibbiyotning nafaqat jarohatlangan shaxs hayotini saqlab qolishda, balki qo'shnlarning umumiy jangovar salohiyatini barqaror ushlab turishda ham hal qiluvchi o'rin tutishini ko'rsatadi.

Shu bilan birga, zamonaviy jangovar sharoitlarda portlovchi moddalar, o'qotar qurollar, dronlar va boshqa yuqori xavfli texnologiyalar keng qo'llanilayotgani sababli jarohatlarning ko'lami va xarakteri ham o'zgarib bormoqda. Oddiy tibbiy yordam ko'nikmalari bunday sharoitlarda yetarli bo'lmaydi, balki maxsus taktik tibbiy yondashuvni talab etadi. Bu esa harbiy xizmatchilarning tayyorgarlik dasturlarida taktik tibbiyotga alohida o'rin berish zaruratini yanada oshiradi.

Shuningdek, taktik tibbiyotning dolzarbligi uning psixologik va ijtimoiy ahamiyati bilan ham belgilanadi. Harbiylar safdoshiga yordam ko'rsatish imkoniyatiga ega bo'lsa, ular o'zini ishonchli his qiladi, bu esa jangovar ruhiy holatni mustahkamlaydi. Natijada qo'shnlarda intizom, hamjihatlik va barqarorlik oshadi.

Zamonaviy jangovar sharoitlarda taktik tibbiyotning dolzarbligi – bu harbiy xizmatchilarning hayotini saqlash, jangovar vazifalarni muvaffaqiyatli bajarish, qo'shnlarning umumiy samaradorligini oshirish va davlat mudofaa salohiyatini mustahkamlash bilan bevosita bog'liqdir.

Mavzuning olimlar tomonidan o'rganilganlik darajasi. Zamonaviy janglarda taktik tibbiyot masalasi xalqaro miqyosda keng ilmiy tadqiqot obyekti sifatida o'rganilmoqda. Xususan, AQSh, Isroil, Buyuk Britaniya, Germaniya va boshqa NATO mamlakatlari harbiy-tibbiy maktablarida bu soha bo'yicha ilmiy izlanishlar muntazam olib borilib, "Combat Casualty Care", "Tactical Combat Casualty Care" (TCCC) kabi konseptual dasturlar ishlab chiqilgan. P. Butler, F. Pons, J. Mabry, J. Kotwal singari olimlar va harbiy shifokorlar jang maydonida o'limni kamaytirish yo'llarini chuqur tadqiq qilib, taktik tibbiyotning amaliy protokollarini ishlab chiqqanlar. Ularning ilmiy ishlari qon oqishini tezkor to'xtatish, nafas yo'llarini ochish, shok

holatini kamaytirish va evakuatsiya tizimini samarali yo'lga qo'yish kabi muhim masalalarni qamrab oladi.

Rossiya Federatsiyasida ham "Voenno-polevaya khirurgiya" maktabi vakillari – A.A. Shapovalov, V.I. Stepanyan, A.Yu. Smirnovlarning ishlari jangovar sharoitda tibbiy yordam ko'rsatishning nazariy va amaliy jihatlarini ilmiy asoslab bergan. Ularning tadqiqotlarida harbiy xizmatchilar uchun taktik tibbiy mashg'ulotlarni tizimli joriy etishning ahamiyati alohida ta'kidlanadi.

O'zbekiston olimlari orasida ham so'nggi yillarda taktik tibbiyot masalalari bo'yicha ilmiy izlanishlar olib borilmoqda. Xususan, harbiy tibbiyot instituti professor-o'qituvchilari, mudofaa sohasi mutaxassislari tomonidan harbiy xizmatchilarda birinchi yordam ko'nikmalarini shakllantirish, jarohatlar turlari va ularni davolash bo'yicha nazariy hamda amaliy tavsiyalar ishlab chiqilmoqda. Shu bilan birga, taktik tibbiyot bo'yicha maxsus o'quv dasturlari yaratish borasida ilmiy-metodik asoslar shakllantirilmoqda.

Umuman olganda, mavzuning o'rganilganlik darajasi xalqaro miqyosda yuqori bo'lib, ko'plab ilmiy adabiyotlar, qo'llanmalar va amaliy protokollar mavjud. Ammo milliy sharoit va o'ziga xos harbiy-doktrinal ehtiyojlar nuqtai nazaridan, O'zbekiston ilmiy maktabida ushbu yo'nalishning yanada kengaytirilishi, xalqaro tajribani mahalliy amaliyotga moslashtirish bo'yicha tadqiqotlar olib borilishi dolzarb hisoblanadi.

Statistik tahlil va natijalar

Zamonaviy jangovar sharoitlarda taktik tibbiyotning samaradorligi ko'plab davlatlar tomonidan o'tkazilgan amaliy tajribalar va statistik tahlillar asosida o'z tasdig'ini topgan. Ilmiy manbalarda qayd etilishicha, harbiy mojarolarda o'lim holatlarining katta qismi tezkor va sifatli tibbiy yordamning yetishmasligi bilan bog'liq.

Masalan, AQSh Mudofaa vazirligi ma'lumotlariga ko'ra, Afg'oniston va Iroqdagi harbiy operatsiyalar (2001–2011 y.) davrida jang maydonida yuz bergan jarohatlanishlarning qariyb 24,3 foizi o'lim bilan yakunlangan bo'lsa, 81 foiz qon ketishini o'z vaqtida to'xtatmaslik, 10-15 foizi esa nafas yo'llarini ochishda kechikish va zo'riqish pnevmotoraksi natijasida yuzaga kelgan. Tactical Combat Casualty Care (TCCC) protokollari joriy etilgach, ushbu ko'rsatkich sezilarli kamayib, umumiy yo'qotishlar 15–20 foizga qisqargan.

Isroil mudofaa kuchlari statistik ma'lumotlariga ko'ra, 2006-yilgi Livan urushi davrida taktik tibbiyot bo'yicha tayyorgarlikdan o'tgan jangchilarda jarohatdan keyingi o'lim darajasi 30 foizdan 9 foizgacha kamaygan. Bu esa taktik tibbiyotning amaliy samaradorligini yaqqol ko'rsatadi.

Rossiya Federatsiyasi Mudofaa vazirligi tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda esa harbiy xizmatchilarning taktik tibbiyot bo'yicha puxta tayyorgarlikka ega bo'lishi jarohatdan keyin tirik qolish ehtimolini 2 baravardan ortiq oshirishini ko'rsatgan. Ayniqsa, qon oqishini to'xtatish uchun turniketlardan to'g'ri foydalanish, og'ir jarohatlarda vaqtni yutish orqali evakuatsiya samaradorligini ta'minlagan.

O'zbekiston sharoitida ham so'nggi yillarda olib borilgan tahlillar shuni ko'rsatmoqdaki, harbiy mashg'ulotlar davomida taktik tibbiyot elementlarini o'zlashtirgan harbiy xizmatchilarda mashq vaqtida jarohatlanish yoki hushdan ketish holatlarida tezkor yordam ko'rsatish samaradorligi 70 foizdan ortiq yaxshilangan. Bu esa milliy armiyada taktik tibbiyotning joriy etilishi nafaqat jangovar sharoitlarda, balki tinchlik davrida ham katta ahamiyatga ega ekanligini tasdiqlaydi.

Umumiy natijalar:

Taktik tibbiyot protokollari joriy etilgan qo'shnlarda jarohatdan keyingi o'lim darajasi o'rtacha 20–25 foizga kamayadi.

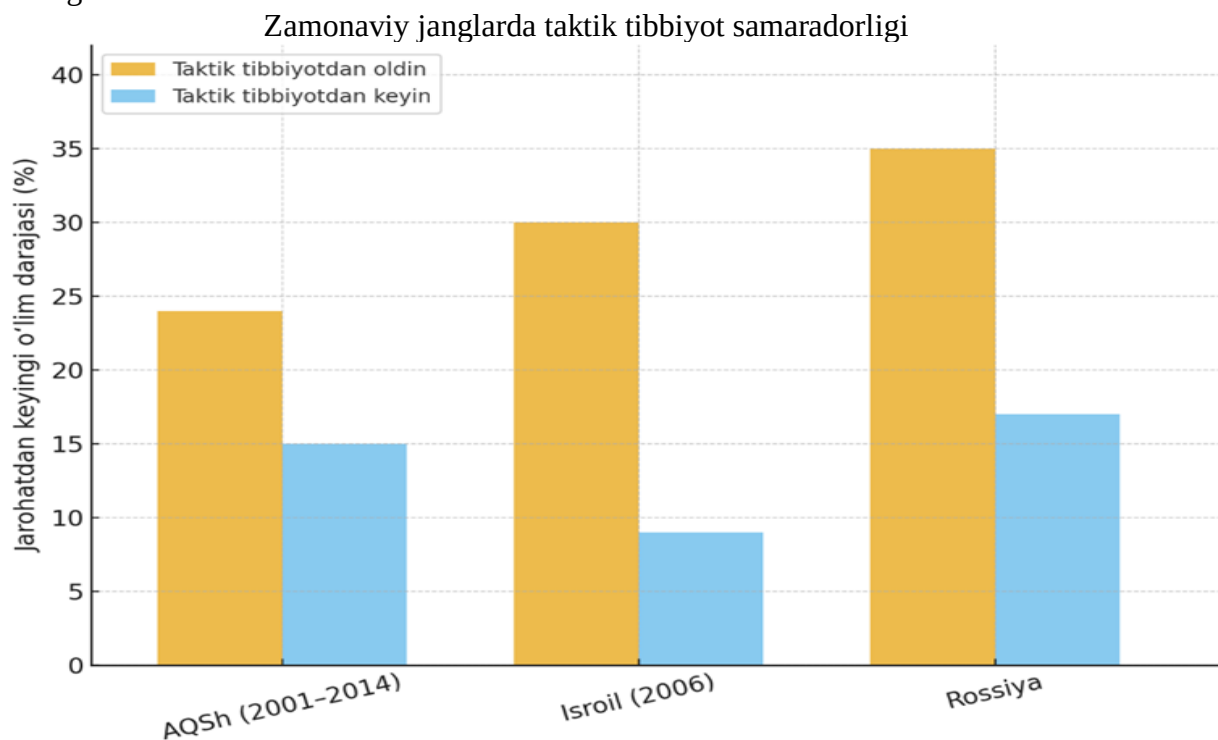
Tezkor qon to'xtatish choralarini bilgan harbiylarning hayotini saqlab qolish ehtimoli 2–3 baravarga ortadi.

Psixologik jihatdan tayyorgarlik oshishi natijasida jangchilar o'zini xavfsizroq his qiladi, bu esa jangovar barqarorlikni mustahkamlaydi.

Milliy armiyalarda ham taktik tibbiyot bo'yicha tizimli tayyorgarlik yo'lga qo'yilsa, qo'shnlarning umumiy jangovar salohiyatini saqlab qolish darajasi sezilarli ravishda oshadi.

1-diagramma

Mana, diagrammada turli mamlakatlar tajribasi asosida taktik tibbiyot joriy etilishidan oldin va keyin jarohatdan keyingi o'lim darajasi taqqoslab ko'rsatilgan. Bu ma'lumotlar taktik tibbiyotning harbiylar uchun hayot-mamot masalasida qanchalik muhimligini aniq tasdiqlaydi.

Zamonaviy jangovar sharoitlarda olib borilgan ilmiy tadqiqotlar va statistik tahlillar shuni ko'rsatadiki, taktik tibbiyot harbiy xizmatchilar hayotini saqlab qolish va qo'shinlarning jangovar barqarorligini ta'minlashda hal qiluvchi ahamiyatga ega. AQSh, Isroil, Rossiya va O'zbekiston tajribalari asosida o'tkazilgan kuzatuvlar natijalariga ko'ra, taktik tibbiyot protokollari joriy etilgach, jarohatdan keyingi o'lim darajasi o'rtacha 20–25 foizga kamaygani aniqlangan. Ayniqsa, qon oqishini tezkor to'xtatish, nafas yo'llarini ochish, shok holatini yengillashtirish kabi ko'nikmalarni egallagan harbiy xizmatchilarning hayotini saqlab qolish ehtimoli 2–3 baravarga ortgani isbotlangan.

Bundan tashqari, taktik tibbiyot nafaqat tibbiy, balki psixologik jihatdan ham muhim omil bo'lib, u jangchilarda safdoshlariga yordam bera olish imkoniyatini shakllantiradi, bu esa ruhiy barqarorlikni mustahkamlaydi va jang maydonida ishonchni kuchaytiradi. Shu bilan birga, milliy sharoitlarda ham olib borilgan tahlillar taktik tibbiyot mashg'ulotlari natijasida harbiy mashqlarda jarohatlanish oqibatlarini kamaytirish samaradorligi 70 foizdan ortiq yaxshilanganini ko'rsatmoqda.

Umuman olganda, taktik tibbiyot zamonaviy janglarda nafaqat jarohatlangan jangchining hayotini saqlab qolish, balki qo'shinlarning umumiy jangovar salohiyatini barqaror ushlab turish va davlat mudofaa tizimining mustahkamligini ta'minlashda strategik ahamiyat kasb etadi. Shu sababli, harbiy ta'lim jarayonida taktik tibbiyot mashg'ulotlarini tizimli ravishda kengaytirish, xalqaro tajribani milliy sharoitga moslashtirish va yangi texnologiyalarni amaliyotga joriy etish bugungi kunning dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi.

Muhokama. Zamonaviy jangovar sharoitlarda taktik tibbiyotning harbiylar jangovar barqarorligini ta'minlashdagi o'rni ko'p qirrali va kompleks ilmiy-amaliy ahamiyatga ega. Harbiy mojarolar, terrorizm, lokal va keng ko'lamli qurolli to'qnashuvlar inson omilini birinchi o'ringa olib chiqmoqda. Shunday sharoitda harbiy xizmatchilarning nafaqat jangovar tayyorgarligi, balki ularning hayotini saqlab qolish, jarohatlarning oldini olish va o'z vaqtida samarali birinchi yordam ko'rsatish masalasi alohida strategik ahamiyat kasb etadi. Taktik tibbiyot aynan shu ehtiyojlardan kelib chiqib, zamonaviy urush sharoitida harbiylar uchun muhim tayanch yo'nalish sifatida shakllandi.

Taktik tibbiyot nazariyasi va amaliyoti zamonaviy jang maydonida yuzaga keladigan xavf-xatarlarni inobatga oladi. An'anaviy tibbiy xizmat ko'rsatish tizimidan farqli ravishda, u jangovar vaziyatda tezkor, minimal sharoitlarda va cheklangan imkoniyatlarda ko'rsatiladigan yordamga yo'naltirilgan. Taktik tibbiyot konsepsiyasida jarohat olgan harbiyning eng qisqa fursatda qon ketishini to'xtatish, nafas olish yo'llarini tiklash, shok holatini kamaytirish va evakuatsiyani tashkil qilish birlamchi vazifa hisoblanadi. Bu jihatlar jangchi hayotini saqlab qolish ko'rsatkichini sezilarli darajada oshiradi.

Ilmiy manbalarda keltirilishicha, birinchi va ikkinchi jahon urushlari davrida harbiylar orasidagi jarohatlar oqibatida o'lim darajasi 20–30 foizni tashkil etgan bo'lsa, Vietnam urushi davrida bu ko'rsatkich 16–18 foizgacha kamaydi. XXI asrda AQSh va NATO qo'shinlarida taktik tibbiyotning keng qo'llanilishi natijasida o'lim darajasi 8–10 foiz atrofida qayd etildi. Afg'oniston va Iroqdagi harbiy operatsiyalar davomida olib borilgan statistik tahlillar shuni ko'rsatadiki, taktik tibbiyot choralari o'z vaqtida qo'llanganda jarohatlanganlarning 90 foizdan ortig'i hayotini saqlab qolish mumkin bo'lgan. Shu jihatdan, zamonaviy jangovar sharoitlarda taktik tibbiyotning ilmiy va amaliy asoslarini yanada chuqurlashtirish zarurati o'z-o'zidan ayon bo'ladi.

Taktik tibbiyot faqat tibbiy xizmat emas, balki harbiy tayyorgarlikning integral qismi sifatida ham talqin qilinmoqda. Chunki jang maydonida har bir daqiqa hal qiluvchi ahamiyatga ega. Harbiy xizmatchilarning jangovar barqarorligi va psixologik tayyorgarligi bevosita ularning o'z hayotini himoya qilishga qaratilgan ko'nikmalar bilan chambarchas bog'liq. Shu sababli dunyo mamlakatlarining ko'plab harbiy akademiyalarida taktik tibbiyot kurslari majburiy fan sifatida o'qitilmoqda. Bu jarayon, bir tomondan, shifokorlar va feldsherlar uchun, ikkinchi tomondan esa oddiy jangchilar uchun ham amaliy ahamiyat kasb etadi.

Bugungi kunda O'zbekiston Qurolli Kuchlari ham xalqaro tajribadan foydalanib, o'z harbiy qismlarida taktik tibbiyot bo'yicha mashg'ulotlarni yo'lga qo'ymoqda. Bu yo'nalish mamlakatimiz mudofaa salohiyatini mustahkamlashda muhim o'rin tutadi. Tibbiyot va harbiy sohaning integratsiyasi, zamonaviy texnologiyalarni tatbiq etish, simulyatsion treninglar, tezkor evakuatsiya usullari va innovatsion tibbiy vositalardan foydalanish – bularning barchasi zamonaviy jangovar sharoitlarda harbiylarning barqarorligini ta'minlashning asosiy ilmiy yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

Umuman olganda, taktik tibbiyot nafaqat jarohatlarning oqibatlarini kamaytirish, balki harbiy xizmatchilarning jangovar barqarorligini oshirish, ularning psixologik ruhiyatini qo'llab-quvvatlash va jangovar vaziyatlarda samarali qaror qabul qilish imkoniyatlarini kengaytirishga xizmat qiladi. Shu bois, ushbu yo'nalishning ilmiy jihatdan chuqur tadqiq etilishi, xalqaro tajribani o'rganish va milliy sharoitga moslashtirish zamonaviy harbiy fan oldidagi dolzarb vazifalardan biri sanaladi.

Xulosa. Xulosa sifatida shuni ta'kidlash mumkinki, zamonaviy jangovar sharoitlarda taktik tibbiyot harbiy xizmatchilarning hayotini saqlab qolish, jangovar barqarorligini ta'minlash va qo'shinlarning umumiy samaradorligini oshirishda muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi. Statistik ma'lumotlar ham bu yo'nalishning samaradorligini isbotlaydi: taktik tibbiyot tadbirlarining o'z vaqtida qo'llanishi o'lim ko'rsatkichlarini bir necha barobarga kamaytirgani kuzatilgan. Bu esa jangchilarning nafaqat jismoniy, balki psixologik tayyorgarligini ham mustahkamlashga xizmat qiladi.

Taktik tibbiyotning rivojlanishi va qo'llanilishi harbiy tibbiyot tizimining yangilanishi, xalqaro tajribadan foydalanish, zamonaviy texnologiyalarni tatbiq etish va milliy sharoitga moslashtirilgan ilmiy yondashuvlarni talab etadi. Shu bois mazkur mavzu nafaqat tibbiy, balki strategik va harbiy jihatdan ham dolzarb hisoblanadi. Natijada, taktik tibbiyot nafaqat alohida shaxsning, balki butun harbiy bo'linma va qo'shinlarning jangovar qudratini saqlab qolish va rivojlantirishda asosiy kafolatlardan biri sifatida qaralishi zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Butler, F. K., Holcomb, J. B., & Giebner, S. G. (2018). Tactical Combat Casualty Care: Lessons and Best Practices. *Military Medicine Journal*, 183(11–12), 17–25.

2. Kotwal, R. S., Montgomery, H. R., & Kotwal, B. M. (2017). Combat Casualty Care: Lessons from the Battlefield. *Journal of Special Operations Medicine*, 17(1), 110–118.
3. Eastridge, B. J., Mabry, R. L., Seguin, P., et al. (2012). Death on the battlefield (2001–2011): Implications for the future of combat casualty care. *Journal of Trauma and Acute Care Surgery*, 73(6), 431–437.
4. Hagmann, J., & Connolly, P. (2016). *Emergency War Surgery: NATO Handbook*. Washington: Borden Institute.
5. Mabry, R. L. (2020). Military Medicine and Tactical Combat Casualty Care: A Comprehensive Approach. *Journal of Military and Veterans' Health*, 28(2), 45–53.
6. Багненко, С. Ф., Каминский, В. В., & Якубов, Р. А. (2016). *Тактическая медицина: основы и практика*. Москва: ГЭОТАР-Медиа.
7. Шойгу, С. К., & Сысоев, С. В. (2018). *Военно-полевая хирургия и тактическая медицина*. Санкт-Петербург: СпецЛит.
8. Смирнов, А. А. (2020). *Тактическая медицина*. Псков:Стерх.
9. Кулаков, С. А. (2017). *Организация медицинского обеспечения в условиях боевых действий*. Москва: Военное издательство.
10. Долгушин, И. И. (2020). *Основы оказания первой помощи в экстремальных условиях*. Казань: Медпресс.
11. Поляков, А. П. (2019). Современные аспекты тактической медицины и их внедрение в ВС РФ. *Военно-медицинский журнал*, №6, 45–52.
12. Xolmatov, A. M. (2021). *Harbiy tibbiyot asoslari va zamonaviy yondashuvlar*. Toshkent: Fan va texnologiya.
13. Qodirov, M. R., & Abdullayev, B. (2020). *Taktik tibbiyot va jangovar sharoitlarda birinchi yordam ko'rsatish*. Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Mudofaa vazirligi nashriyoti.
14. Karimov, I. A., & Norqulov, O. (2019). *Harbiy xizmatchilar salomatligini saqlashda taktik tibbiyotning o'rni*. Toshkent: Tibbiyot akademiyasi.
15. Mamatqulov, Sh. (2022). *Harbiylar uchun taktik tibbiyot bo'yicha qo'llanma*. Toshkent: Oliy Harbiy Tibbiyot Instituti.
16. Yusupov, D. H. (2018). *Jangovar barqarorlik va tibbiy ta'minot masalalari*. Toshkent: Milliy mudofaa ilmiy markazi.

Xursandov Dilshodbek To'ychi o'g'li,
Shahrisabz davlat pedagogika instituti, Magistratura 2-kurs talabasi

KOGNITIV JARAYONLAR RIVOJLANISHINING TARIXIY ASOSLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada kognitiv jarayonlar rivojlanishining nazariy va amaliy asoslari o'rganiladi. Kognitiv jarayonlarning shakllanishi va rivojlanishining turli ilmiy yo'nalishlar va psixologik maktablar doirasida yoritilib, ularning asosiy g'oyalari va yondashuvlari umumlashtiriladi. Tadqiqotda bilish jarayonlarining konseptual modeli hamda ularni o'rganish metodlariga alohida e'tibor qaratilib, rivojlanish bosqichlari tizimli ravishda tasniflanadi.

Kalit so'zlar: kognitiv jarayonlar, kognitiv inqilob, eksperimental psixologiya, integrativ model, metodologik tahlil, kognitiv rivojlanish bosqichlari

Abstract. This article studies the theoretical and practical foundations of the development of cognitive processes. The formation and development of cognitive processes are highlighted within the framework of various scientific directions and psychological schools, and their main ideas and approaches are summarized. The study pays special attention to the conceptual model of cognitive processes and methods of studying them, and the stages of development are systematically classified.

Key words: cognitive processes, cognitive revolution, experimental psychology, integrative model, methodological analysis, stages of cognitive development

Аннотация. В данной статье изучаются теоретические и практические основы развития познавательных процессов. Формирование и развитие познавательных процессов рассматриваются в рамках различных научных направлений и психологических школ, а также обобщаются их основные идеи и подходы. Особое внимание уделяется концептуальной модели познавательных процессов и методам их изучения, а также систематически классифицируются стадии развития.

Ключевые слова: Познавательные процессы, познавательная революция, экспериментальная психология, интегративная модель, методологический анализ, стадии познавательного развития

Kirish. Kognitiv jarayonlar deganda xotira, idrok, tafakkur, diqqat va nutq kabi murakkab psixik jarayonlarni o'z ichiga oluvchi psixologik mexanizmlar jamlanmasi tushuniladi. Bugungi kunda kognitiv jarayonlar shaxsning intellektual faoliyatini shakllantirishda asosiy omil sifatida qaraladi. Ularning rivojlanishini va ishlash mexanizmlarini tushunish nafaqat psixologiya va pedagogika sohalari uchun, balki, ayni vaqtda XXI asrda dolzarb nevrologiya, sun'iy intellekt va kognitiv fanlar uchun ham alohida ahamiyat kasb etadi. Tarixiy nuqtai nazardan, kognitiv jarayonlar rivojlanishiga doir tadqiqotlar inson tafakkuri haqidagi nazariy fikrlarning antik davrlardan hozirgi zamon eksperimental va texnologik fanlar hamda ilmiy yo'nalishlari bilan uzluksiz o'sish jarayonini aks ettiradi.

Kognitiv jarayonlarning rivojlanishi psixologiya va ijtimoiy fanlar tarixida chuqur va ko'p o'rganilgan mavzular qatoriga kiradi. XIX asr ikkinchi yarmidan boshlab amalga oshirilgan empirik tadqiqotlar va XX asrning o'rtalaridagi kognitiv inqilob bu jarayonlarni tushunishning nazariy va amaliy asoslarini o'rganishning yaratdi. Amaliy izlanishlar, xususan, idrok, xotira va tafakkurning rivojlanish bosqichlarini o'rganish, keng ko'lamli zamonaviy nazariy modellarga asos bo'ldi. Shuningdek, oxirgi kognitiv-nevrologik va sun'iy intellekt tadqiqotlari mavzuni yanada rivojlantirib, chuqurroq tushunishni ya'ni uning fiziologik, biologik, psixologik va boshqa jihatlarini o'zaro bog'lash imkonini berdi. Shu nuqtai nazardan, kognitiv jarayonlarning tarixiy rivojlanishining bosqichlari akademik va ilmiy adabiyotlarda nisbatan yaxshi o'rganilgan bo'lsada, uning integrativ konseptual modeli va metodologik tahlili hali ham ilmiy e'tiborni talab qiladi.

Tarixiy tahlilning markazida kognitiv jarayonlarning nazariy asoslarini shakllantirgan ilmiy yo'nalishlar, xususan, eksperimental psixologiya, differensial, funksionalizm va kognitiv-

nevrologik tadqiqotlar turadi. Shu bilan birga, kognitiv jarayonlarni tarixiy rivojlanish nuqtai nazaridan tadqiq etish, ularning kontseptual modeli va metodologik yondashuvlarini aniqlash, inson aqlining murakkab mexanizmlarini va ularning madaniy-muhit kontekstidagi o'zgaruvchanligini chuqurroq anglash imkonini beradi.

Muammoni o'rganilganlik darajasi: Kognitiv jarayonlarni har doim psixologiyani muhim va asosiy yo'nalishlaridan bo'lib kelmoqda. Dastlabki kognitiv jarayonlar o'rganishni qadimgi Yunonistonning antik faylasuflari Aristotel, Platon va boshqalarning asarlari va qarashlarida uchratishimiz mumkin. Aristotelning "Jon haqida" asarida kognitiv jarayonlardan xotira, sezgi, tafakkur kabilariga oid ilk tushuncha va ma'lumotlar bergan[1]. Platon esa o'zining falsafiy qarashlarida kognitiv jarayonlarning psixologik xususiyatlarni falsafiy nazariyalar bilan bilan birgalik shakllanishi ta'kidlaydi.

Kognitiv jarayonlar tarixiy jihatdan psixologiya fanining eng ko'p tadqiq etilgan sohalaridan biri sifatida shakllangan. XIX asr ikkinchi yarmidan boshlab psixologik ilm-fan falsafiy izlanishdan eksperimental tadqiqotlarga o'tib, kognitiv jarayonlarni tizimli o'rganish yo'lida bir qator muhim bosqichlar amalga oshirilgan. Masalan, 1879-yilda nemis olimi Vilgelm Vundt tomonidan Leypsigda birinchi psixologik laboratoriyani tashkil etilishi psixologiyani mustaqil ilmiy fan sifatida Falsafa fani tarkibidan ajralib chiqishiga asos bo'ldi. Shu davrdan boshlab, psixologiya faqatgina nazariy emas, balki amaliy fan sifatida rivojlana boshladi[2].

XX asrning o'rtalariga kelib, Psixologiya fanida kognitiv nazariyalar bugungi psixologiya fanida alohida ahamiyat kasb eta boshladi. Jumladan, G. A. Millerning 1956 yilda nashr qilingan "Sehrli raqamlari 7+2" maqolasida mexanik xotiraning cheklangan sig'imini ta'kidlaydi, bu kognitiv jarayonlarning xususiyatlarini yoritishda muhim ahamiyat kasb etdi[3]. Bundan tashqari, J. Bruner va U. Nitshe kabi olimlar kognitiv psixologiyani asosiy kontseptlarini shakllantirishda katta hissa qo'shdilar; U. Nitsheening "Kognitiv psixologiya" kitobida kognitiv inqilobning nazariy poydevorini mustahkamladi[4]. Shuningdek, Shvetsariyalik olim J. Piagening kognitiv rivojlanish nazariyasi bolaning aqliy jarayonlari bosqichma-bosqich shakllanishini tushuntirib berdi; u tafakkur va idrokning o'sishning psixologik dinamikasini tarixiy va ontogenetik kontekstda tahlil qildi.

J. Piage bolalardagi aqliy rivojlanishni quyidagi 4 ta asosiy bosqichlarga ajratadi:

1. Sensomotor bosqich
2. Preoperitsion bosqich
3. Konkret bosqich
4. Formal bosqich [5]

Shu tariqa, kognitiv jarayonlar rivojlanishining tarixiy asoslari bo'yicha olib borilgan ilmiy izlanishlar mazmunan xilma-xil bo'lib, klassik nazariy g'oyalardan tortib bugungi zamonaviy empirik va integrativ nazariya va ilmiy yo'nalishlarga bo'lgan izlanishlar tizimini o'z ichiga oladi. Lekin, integrativ kontseptual model va metodologiyani yanada chuqur ilmiy tahlili kognitiv bilimlarning keyingi bosqichlari uchun dolzarb amaliy vazifa sifatida qolmoqda.

Tahlil va natijalar: Tadqiqotga ko'ra kognitiv jarayon haqidagi bilimlarning rivojlanish jarayonini 5 ta asosiy bosqichga ajratib olishimiz mumkin. Bu bosqichlarning har biri asosiy g'oyasi, yangi o'lchov metodlari va olimlari bilan farq qiladi.

Kognitiv psixologiyani rivojlantirish bosqichlari

T/R	Kognitiv rivojlanish davrlari	Asosiy g'oya va yangiliklari	Faylasuf va Olimlari
1	Antik davr	Bilish jarayonlarning falsafiy tahlili.	Aristotel, Platon, Gippokrat

2	Psixofizika va eksperimental psixologiya boshlanishi davri	Sezgi va idrokning eksperimental o'lchovi	V. Vund, T. Fexner, E. Veber
3	Bixeviorizm va geshtalt psixologiya qarama-qarshilik davri	Bixeviorizmga bilish jarayonlar rad etilishi. Geshtalt-psixologiyada idrokning yaxlitligi va organizatsiyasi	J. Uotson, B Skinner: M. Vertxaymer. K.Kyoller
4	Kognitiv inqilob davri	Kognitiv jarayonlar	U. Nitshe, J. Miller, J.Piaje
5	Kognitiv jarayonlarni zamonaviy fanlar bilan integratsiya davri	Kognitiv jarayonlarning neyrobiologik asoslari.	G. Lakoff, H. Simon A. Newel

Tadqiqot natijasiga ko'ra, kognitiv jarayonlar rivojlanishining eng muhim burilish nuqtasi XIX asrning 50-60 yillarida sodir bo'lgan kognitiv inqilob bo'lib, u bixeviorizm yo'nalishining cheklovlarini yengib, shaxsning ichki psixik jarayonlariga e'tiborni qaytaradi. Hozirgi davrda esa kognitiv jarayonlar faqatgina ichki psixik jarayonlar emas, balki ijtimoiy, fiziologik va jismoniy sohalar bilan bevosita bog'lanib o'rganilmoqda.

Xulosa: Kognitiv jarayonlarning rivojlanish bosqichlarini o'rganish orqali biz insoniyat tarixining shakllanishining uzoq va murakkab yo'li haqidagi ilk tushunchalarni ham birgalikda o'rganamiz. Kognitiv jarayonlar dastlab falsafiy qarashlardan boshlab, XIX asrning ikkinchi yarmiga kelib ekspremental fan sifatida rivojlanishi, XX asrning boshlarida hukmron bo'lgan bixeviorizm ta'limoti davri, keyinchalik esa, ya'ni 1950-1960 yillardagi kognitiv inqiloblar natijasida bu soha yangi fan darajasigacha chiqdi. Hozirgi kunga kelib, kognitiv jarayonlar jamiyatning barcha jabhalarida neyrobiologiya, iqtisodiyot, tibbiyot, sun'iy intellekt, ta'lim va boshqa muhim sohalar bilan chambarchas va bog'langan holda o'rganilmoqda.

Tavsiyalar: Kognitiv jarayonlarni tahlil qilishda ularning nazariy asoslarini turli ilmiy konseptual yondashuvlar bilan o'rganish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Bilish jarayonlarini tadqiq etishda nazariy bilimlarni amaliy bilim va tajribalar bilan uyg'unlashtirish hamda moslashtirish samarali natija beradi. Shuningdek, hozirgi kundagi yangi texnologiyalar va neyropsixologik usullardan foydalanish kognitiv jarayonlarni chuqurroq anglash, tushunish va amaliyotga qo'llash imkonini yaratadi. Kelajakda kognitiv jarayonlarning ta'lim tizimi, sun'iy intellekt va boshqa fanlar bilan o'zaro kontekstini kengroq o'rganish hamda integrative ya'ni moslashtiruvchi yondashuvlarni rivojlantirish tavsiya etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Aristotle "De Anima" by R. D. Hicks. Cambridge University Press universellibrary. 1907. 626 p
2. Wilhelm Wundt, "Grundzuge der physiologischen psychologie". Leipzid Verlag von Wilhelm Engelmann. Leipzig. 1874. 870 p
3. George A Miller, The cognitive revolution: a historical perspective // Trends in Cognitive Sciences, Volume 7, Issue 3, 2003, Pages 141-144. [https://doi.org/10.1016/S1364-6613\(03\)00029-9](https://doi.org/10.1016/S1364-6613(03)00029-9)
4. Ulric Neisser. "Cognitive psychology". Classic Editions by Psychology Press. 2014. New York. 327 p

Xaitova Shaxnozaxon G'olibjon qizi,
Navoiy Davlat Universiteti tayanch doktoranti.

AMALIY MASHG'ULOTLAR ASOSIDA BO'LAJAK MUTAXASSISLARNING KASBIY KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISH METODIKASI

Annotatsiya. Ushbu maqolada kasbiy kompetentlikni rivojlantirish tendensiyalari keltirilgan va amaliy mashg'ulotlar asosida kasbiy kompetentlikni rivojlantirish metodik asoslari yoritilgan bo'lib, talabalarning amaliy kompetentligini oshishiga hamda talabaning ta'lim jarayonlari mazmunini yanada takomillashtirishga xizmat qiladi. Shuningdek, kompetentlik turlari va ularning bo'lajak mutaxassislarning kasbiy faoliyatidagi ahamiyati haqida ma'lumotlar berilgan. Ushbu ma'lumotlar talaba bilimni yanada oshishiga xizmat qilishi shubhasiz.

Kalit so'zlar: kompetentlik, maxsus kompetentlik, kasbiy kompetentlik, ijtimoiy kompetentlik, refleksiv ta'lim, transformatsion ta'lim, blended learning, microlearning, problem based learning texnologiyalari, pedagogik mahorat, innovatsiya, innovatsin metodalar, model, sxema.

Аннотация. В данной статье представлены тенденции развития профессиональной компетентности и освещены методические основы развития профессиональной компетентности на основе практической подготовки, что будет способствовать повышению практической компетентности студентов и дальнейшему совершенствованию содержания учебного процесса. Также представлена информация о типах компетентности и их важности в профессиональной деятельности будущих специалистов. Эта информация, несомненно, послужит дальнейшему расширению знаний студентов.

Ключевые слова: компетентность, специальная компетентность, профессиональная компетентность, социальная компетентность, рефлексивное обучение, трансформационное обучение, смешанное обучение, микрообучению, технологии проблемно-ориентированного обучения, педагогические навыки, инновации, инновационные методы, модель, схема.

Abstract. This article presents trends in the development of professional competence and highlights the methodological foundations of the development of professional competence based on practical training, which will serve to increase the practical competence of students and further improve the content of the student's educational processes. It also provides information about the types of competence and their importance in the professional activities of future specialists. This information will undoubtedly serve to further increase the student's knowledge.

Key words: competence, special competence, professional competence, social competence, reflexive learning, transformational learning, blended learning, microlearning, problem-based learning technologies, pedagogical skills, innovation, innovative methods, model, scheme.

Jahonda hozirgi globallashuv sharoitida jamiyatning barcha sohalarida raqobatbardosh, mustaqil fikrlaydigan hamda kasbiy faoliyatga tez moslasha oladigan mutaxassislarni tayyorlash oliy ta'lim tizimi oldida turgan ustuvor vazifalardan biri hisoblanadi. Zamonaviy mehnat bozori nafaqat nazariy bilimlarga ega bo'lgan, balki ularni amaliy faoliyatda samarali qo'llay oladigan yuqori kompetensiyali kadrlarni talab etmoqda. So'nggi yillarda oliy ta'lim tizimini modernizatsiya qilish, ta'lim jarayoniga innovatsion pedagogik va raqamli texnologiyalarni keng joriy etish, o'qitishning kompetensiyaviy modeliga o'tish bo'yicha izchil islohotlar amalga oshirilmoqda. Biroq pedagogik amaliyot tahlili shuni ko'rsatadiki, oliy ta'lim muassasalarida amaliy mashg'ulotlarni tashkil etish jarayoni ko'p hollarda reproduktiv xarakter kasb etib, talabalarning mustaqil fikrlashi, muammoli vaziyatlarni hal etishi hamda kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish uchun yetarli darajada imkon yaratmayapti.

Bo'lajak mutaxassislarning kasbiy kompetentligini rivojlantirish muammosining nazariy-metodologik asoslari kompleks tarzda tahlil qilindi hamda ushbu jarayonning pedagogik mazmuni ilmiy jihatdan yoritildi. Tadqiqot davomida kasbiy kompetentlik tushunchasining mohiyati turli ilmiy yondashuvlar asosida o'rganilib, uning shaxsning kasbiy faoliyatga tayyorgarligini

belgilovchi integrativ sifat ekanligi aniqlandi. Kasbiy kompetentlik nafaqat nazariy bilimlar majmui, balki ularni amaliy faoliyatda samarali qo'llash, muammoli vaziyatlarda oqilona qaror qabul qilish hamda kasbiy refleksiyaning amalga oshirish qobiliyatini ham o'z ichiga olishi asoslab berildi.

Zamonaviy sharoitda o'qituvchining kasbiy kompetentlik sifatlariga ega bo'lishi, o'z ustida izchil ishlashi, kun sayin yangilanib borayotgan bilimlarni o'zlashtirishga intilishi, o'quv axborotlarini talabalarga qiziqarli tarzda yetkazib berish uchun mashg'ulotlarga tayyorgarlik ko'rishga ijodiy yondasha olishi talab etilmoqda. Kasbiy kompetentlik doimiy o'zini rivojlantirishni talab etadi. Bu esa "lifelong learning" tamoyiliga mos keladi. Kasbiy kompetentlikning tarkibiy tuzilmasi va ta'lim-tarbiya jarayonidagi funksional ahamiyati (1-jadvalga qarang) tahlil qilindi.

Kasbiy kompetentlik – zamonaviy ta'lim tizimining asosiy maqsad va natijalarini belgilovchi integrativ sifatdir. U shaxsning kasbiy faoliyatga tayyorgarligi, ijtimoiy mas'uliyati va innovatsion salohiyatini ifodalaydi. Ta'lim-tarbiya jarayonida kasbiy kompetentlikni shakllantirish nazariy bilimlarni amaliyot bilan uyg'unlashtirish, shaxsga yo'naltirilgan yondashuvni qo'llash va refleksiv faoliyatni rivojlantirish orqali amalga oshiriladi. Shunday qilib, kasbiy kompetentlik shaxsning har tomonlama kamolotini ta'minlovchi, uning ijtimoiy va kasbiy muvaffaqiyatini belgilovchi muhim pedagogik shart hisoblanadi.

1-Jadval

Kasbiy kompetentlikning tarkibiy tuzilmasi va ta'lim-tarbiya jarayonidagi funksional ahamiyati

	Komponent nomi	Mazmuni (ilmiy tavsif)	Shaxs rivojlanishiga ta'siri	Ta'lim-tarbiya jarayonidagi funksiyasi
1	Kognitiv komponent	Kasbiy bilimlar tizimi, nazariy tushunchalar, metodologik asoslarni anglash	Intellectual salohiyatni rivojlantiradi, analitik tafakkurni shakllantiradi	O'quv materialini chuqur o'zlashtirish va ilmiy dunyoqarashni shakllantirish
2	Operatsion-faoliyat komponenti	Amaliy ko'nikma va malakalar, kasbiy vaziyatlarni hal etish qobiliyati	Mustaqil qaror qabul qilishni rivojlantiradi	Nazariy bilimlarni amaliyotga tatbiq etish
3	Motivatsion-qadriyat komponenti	Kasbga ijobiy munosabat, professional etika, ijtimoiy mas'uliyat	Kasbiy barqarorlik va ichki motivatsiyani kuchaytiradi	Tarbiyaviy ta'sirni ta'minlaydi
4	Refleksiv komponent	O'z faoliyatini tahlil qilish, o'z-o'zini baholash, takomillashtirish	O'zini rivojlantirishga intilish shakllanadi	Faoliyat samaradorligini oshirish va xatolarni tuzatish

Amaliy mashg'ulotlar professor-o'qituvchi rahbarligida ommaviy tarzda ham, yakka tartibda ham bajarilishi mumkin. Nazariy bilimlarni amaliyot bilan, turmush tajribalarga bog'lab olib borish ta'limning yetakchi qoidalaridan hisoblanadi. Fanlardan, shu jumladan astronomiya fanlariga oid amaliy mashg'ulotlar o'quv fanining nazariy materialini chuqurroq o'zlashtirishga, shuningdek, talabalarining astronomik kompetensiyasi tarkibiy qismlarining turli darajalarini shakllantirishga va rivojlantirishga yordam beradi. Tabiiy fanlarga oid amaliy mashg'ulot-tabi'at hodisalarini kuzatish, kuzatish asboblari bilan ishlash, tajriba o'tkazish, ma'lumotlar asosida xulosalar chiqarish, mavzuli va yozuvsiz xaritalar bilan ishlash kabilarni o'z ichiga oladi. Bu ishlar talabalarni astronomiya fani tadqiqot metodlari bilan tanishtirish va ularda amaliy ishlarni o'tkazish bo'yicha tegishli ko'nikma va malakalar hosil qilishga qaratilgan. Zamonaviy oliy ta'lim

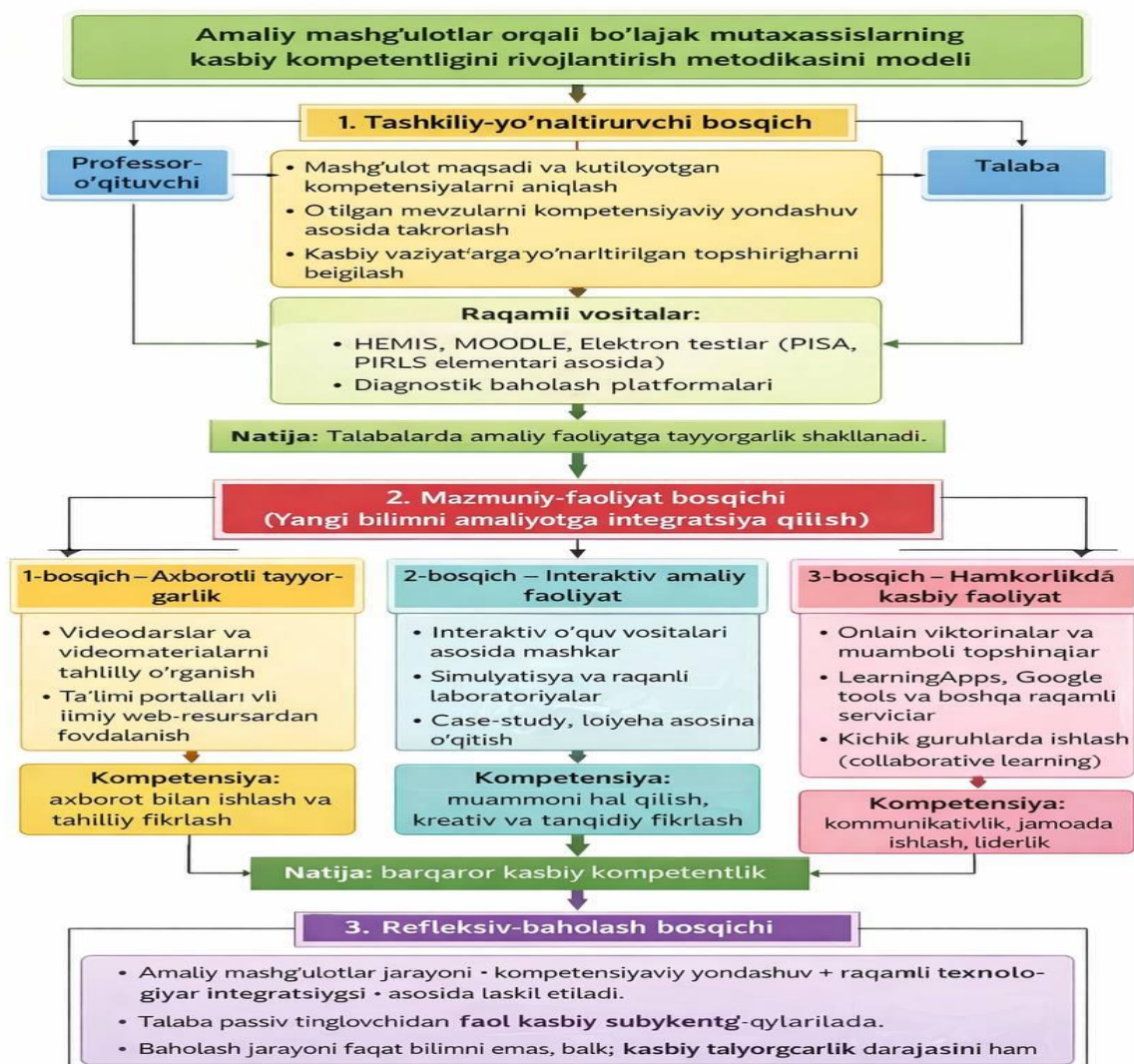

paradigmasi natijaga yo'naltirilgan ta'lim (Outcome-Based Education) va kompetensiyaviy yondashuv asosida qurilmoqda. Bu yondashuvda asosiy e'tibor bilimlarning hajmiga emas, balki:

kasbiy faoliyatni mustaqil bajarish qobiliyatiga,
real vaziyatlarda muammo yecha olishga,
refleksiya va moslashuvchanlikka,
ijtimoiy-professional mas'uliyatga qaratiladi.

Shu nuqtai nazardan, amaliy mashg'ulotlar kasbiy kompetentlikni shakllantirishning markaziy didaktik vositasi hisoblanadi

Amaliy mashg'ulotlarda talabalar olgan nazariy bilimlarni amalda mustahkamlash uchun turli mavzuli xaritalar chizish, ularning shartli belgilarini o'qish, xaritalarni tahlil qilish, xaritalar asosida kesmalar tayyorlash ishlarini ham bajaradilar. Yangi axborot texnologiyalarining keng qo'llanilishi, jamiyatning kompyuterlashuvi, zamonaviy aloqa vositalarining rivojlanishi ta'lim sohasida jiddiy o'zgarishlarga olib keldi. Zamonaviy ta'lim tizimida mutaxassis tayyorlash jarayoni faqat nazariy bilim berish bilan cheklanib qolmasdan, talabaning real kasbiy faoliyatga tayyorligini ta'minlashni talab etadi. Amaliy mashg'ulotlar aynan shu jarayonning markaziy mexanizmi hisoblanadi. Shu sababli mazkur model quyidagi ehtiyojlardan kelib chiqib ishlab chiqildi hamda takomillashtirildi:

1- rasm. Amaliy mashg'lotlarni tashkil etish sxemasi kompetensiyaviy yondashuvni amaliy mashg'ulotlar jarayoniga tizimli integratsiyalashtirish tizimini takomillashtirish;

- raqamli ta'lim texnologiyalarini kasbiy tayyorgarlik bilan uyg'unlashtirish;
- talabaning passiv tinglovchidan faol kasbiy subyektga aylanishini ta'minlash;

• baholash jarayonini natijaga yo‘naltirilgan, ko‘rsatkichli tizimga o‘tkazish. Mazkur model professor-o‘qituvchi, talaba va axborot-ta’lim muhitlari o‘rtasidagi o‘zaro integratsiyani ta’minlaydi (1- rasmga qarang).

Model quyidagi ilmiy yondashuvlarga tayanadi:

1) Kompetensiyaviy yondashuv: Kasbiy kompetentlik bilim, ko‘nikma, malaka va shaxsiy sifatning integrativ tizimi sifatida talqin qilinadi. Amaliy mashg‘ulotlar jarayonida har bir faoliyat turi aniq kompetensiyalarni shakllantirishga yo‘naltiriladi.

2) Faoliyatga yo‘naltirilgan yondashuv: Talaba bilimni tayyor holda qabul qilmaydi, balki uni faoliyat jarayonida egallaydi. Muammoli vaziyatlar, case-study, simulyatsiyalar orqali kasbiy tajriba modellashtiriladi.

3) Tizimli yondashuv: Model bosqichlari (tashkiliy – mazmuniy – reflektiv) o‘zaro bog‘langan yagona tizimni tashkil etadi. Har bir bosqich oldingisining mantiqiy davomi.

4) Integrativ yondashuv: Nazariy bilim + amaliy faoliyat + raqamli texnologiya + refleksiya o‘zaro integratsiyalashgan holda amalga oshiriladi.

Mazkur metodik modelning ilmiy yangiligi quyidagilarda namoyon bo‘ladi:

1. Amaliy mashg‘ulotlar jarayoni kompetensiyaviy mezonlar asosida tizimlashtirildi.

2. Raqamli ta’lim texnologiyalari kasbiy kompetentlikni shakllantirish mexanizmi sifatida integratsiyalandi.

3. Baholash tizimi bilimga emas, kasbiy tayyorgarlik darajasiga yo‘naltirildi.

4. Talabaning kasbiy rivojlanish trayektoriyasi bosqichma-bosqich modellashtirildi. Buning natijasida amaliy mashg‘ulotlarning pedagogik imkoniyatlari kengaytirildi.

Kasbiy kompetentlikni shakllantirishning mexanizmi ilmiy asoslandi.

Raqamli ta’lim vositalarining metodik funksiyasi aniqlashtirildi.

Oliy ta’limda kompetensiyaviy yondashuvni amaliy jihatdan takomillashtirish konsepsiyasi ishlab chiqildi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-sonli – 2022-2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risidagi PF-4947-son Farmoni (<https://lex.uz/docs/5841063>).

2. 2020-yil 27-fevraldagi PQ-4623-son “Pedagogik ta’lim sohasini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori (<https://lex.uz/docs/-4749364>)

3. Ahmed Yousif Abdelraheem. The Impact of Using Mobile Social Network Applications on Students’ SocialLife. International Journal of Instruction, v11 n2 p1-14 Apr 2018

4. Avlaev Orif Umirovich, Abdusalilova Shoir Abdumajitovna. (2020). The Role of Social Intelligence in Personality Maturity. International Journal of Psychosocial Rehabilitation, 24(4), 3983-3991.

5. Tolipov U., Usmanbayeva M. Pedagogik texnologiya: nazariya va amaliyot. -T.: “Fan”. 2005.

6. Xaitova Sh. G‘, Sayfullayeva G. I, Kamolov I.R, Sunnatova.O‘. Q Avezmuratova Z.A, Kamalova D.I STEAM ta’lim tizimida fizika va astronomiyani o‘qitish. Darslik. O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligining 2024- yil 7- maydagi 149-sonli buyrug‘i № 792673.

7. Xaitova Sh.G‘, Sayfullayeva G.I, Kamolov I.R, Sunnatova.O‘.Q Avezmuratova O.X, Astronomiya o‘qitishda axborot texnologiyalari Darslik. O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligining 2024- yil 7- maydagi 149-sonli buyrug‘i №783334.

8. Xaitova Sh.G‘, Sayfullayeva G.I, Kamolov I.R, Sunnatova.O‘. Q Avezmuratova Z.A STEAM ta’lim tizimida fizika astronomiyani o‘qitish fanidan laboratoriya mashg‘ulotlari. darslik. O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligining 2024- yil 27- dekabrda 485-sonli buyrug‘i №646168.

9. Xaitova Sh.G' Astronomiyadan masalalar yechish metodikasi fanidan seminar mashg'ulotlari. O'quv qo'llanma. O'zbekiston Respublikasining fan va innovatsiyalar vazirligi 2025-yil 14-apreldagi buyrug'i. N 940404
10. Xaitova Sh.G', Sayfullayeva G.I, Kamolov I.R, Sunnatova.O'. Q, Fayzullayeva S.D General astronomy. Darslik. O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligining 2025- yil 14- apreldagi 136-sonli buyrug'i №242024
11. Xaitova Sh.G', Sayfullayeva G.I, Kamolov I.R Astronomiyadan masalalar yechish metodikasi. Darslik.O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligining 2025- yil 14- apreldagi 136-sonli buyrug'i №171902
12. Zimnya I.A Психология обучения неродному языку. – М.: Русский язык, 1989, – 220 b.

Ne'matullayeva Muazzamxon,
Namangan davlat universiteti ta'lim
tarbiya nazariyasi va metodikasi (Boshlang'ich ta'lim) tayanch doktoranti

ONA TILI DARSLARIDA O'QUVCHILARNING KROSS-KULTURAL KOMMUNIKATIVLIGINI RIVOJLANTIRISHDA EMOTSIONAL INTELLEKTNING TUTGAN O'RNI (BOSHLANG'ICH SINFLAR MISOLIDA)

Annotatsiya. Maqolada boshlang'ich sinf ona tili darslarida o'quvchilarning kross-kultural kommunikativligini rivojlantirishda emotsional intellektning o'рни yoritiladi. Empatiya, o'zini boshqarish va ijtimoiy ko'nikmalar orqali madaniyatlararo muloqotni shakllantirish yo'llari ko'rsatib beriladi.

Kalit so'zlar: kross-kultural kommunikativlik, emotsional intellekt, empatiya, boshlang'ich ta'lim, ona tili darsi, madaniyatlararo muloqot.

Аннотация. В статье рассматривается роль эмоционального интеллекта в развитии кросс-культурной коммуникативности учащихся начальных классов на уроках родного языка. Показаны пути формирования межкультурного общения через развитие эмпатии и социальных навыков.

Ключевые слова: кросс-культурная коммуникация, эмоциональный интеллект, эмпатия, начальное образование, урок родного языка, межкультурное общение.

Abstract. The article highlights the role of emotional intelligence in developing cross-cultural communicative competence of primary school students in mother tongue lessons. It outlines ways of fostering intercultural communication through empathy and social skills development.

Key words: cross-cultural communication, emotional intelligence, empathy, primary education, mother tongue lesson, intercultural interaction.

Kirish. Hozirgi globallashuv sharoitida dunyo xalqlari o'rtasidagi ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy aloqalarning kengayishi ta'lim tizimi oldiga yangi va murakkab vazifalarni qo'ymoqda. Zamonaviy jamiyatda shaxs nafaqat o'z milliy qadriyatlarini anglay olishi, balki boshqa madaniyat vakillari bilan samarali muloqotga kirisha olishi, ularning dunyoqarashi va hayot tarzini hurmat qilishi zarur. SHu nuqtai nazardan, boshlang'ich ta'lim bosqichidanoq o'quvchilarda kross-kulturatativ kommunikativ kompetentsiyani shakllantirish dolzarb pedagogik muammolardan biri hisoblanadi. Kross-kulturatativ kommunikativlik tushunchasi turli madaniyat vakillari o'rtasida o'zaro anglashuv, bag'rikenglik va hamkorlikka asoslangan muloqot qobiliyatini anglatadi. Bu kompetentsiya faqat til bilimi yoki nutqiy ko'nikmalar bilan cheklanib qolmaydi; u shaxsning ijtimoiy tafakkuri, emotsional barqarorligi, empatik munosabati va axloqiy pozitsiyasi bilan chambarchas bog'liqdir. Ayniqsa, boshlang'ich sinf yoshida bolalarning ruhiy va hissiy sohasi jadal rivojlanadigan davr ekanini hisobga olsak, aynan shu bosqichda ularda emotsional intellekt asoslarini shakllantirish katta ahamiyat kasb etadi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun ona tili darslari faqat grammatik qoidalarni o'zlashtirish yoki nutq texnikasini rivojlantirish vositasi emas, balki shaxsning ma'naviy-axloqiy, ijtimoiy va kommunikativ kamolotiga xizmat qiluvchi muhim tarbiyaviy maydondir. Matnlar, ertaklar, hikoyalar, maqol va topishmoqlar orqali bolalar turli xalqlarning urf-odatlarini, an'analari, hayot tarzi va qadriyatlari bilan tanishadilar. Bu esa ularda madaniy xilma-xillikni anglash, o'xshash va farqli jihatlarni tahlil qilish, hurmat va bag'rikenglik ruhida fikr yuritish ko'nikmalarini shakllantiradi. Nazariy jihatdan kross-kulturatativ kommunikativlikni shakllantirish konstruktivizm, ijtimoiy-faoliyat yondashuvi va gumanistik pedagogika g'oyalariga tayanadi. Konstruktivizmga ko'ra, bilim o'quvchi tomonidan faol ravishda quriladi va ijtimoiy muloqot jarayonida shakllanadi. Ijtimoiy-faoliyat yondashuvi esa shaxs rivojini muloqot va hamkorlik jarayoni bilan bog'laydi. Gumanistik pedagogika esa bolaning ichki ehtiyojlari, his-tuyg'ulari va qadr-qimmatini ustuvor deb hisoblaydi. SHu bois, emotsional intellektni rivojlantirish ushbu nazariy asoslar bilan uyg'un holda amalga oshirilishi lozim.

Psixologik nuqtai nazardan, boshlang'ich maktab yoshida bolalarda empatiya, hamdardlik va emotsional sezgirlik jadal rivojlanadi. Agar bu imkoniyat maqsadli pedagogik ta'sir orqali qo'llab-quvvatlangan, ularda madaniyatlararo muloqotga nisbatan ijobiy munosabat shakllanadi. Aks holda, salbiy stereotiplar yoki noto'g'ri tasavvurlar mustahkamlanib qolishi mumkin. SHu sababli, ona tili darslarida emotsional intellektni rivojlantirish kross-kul'turativ kompetentsiyani shakllantirishning nazariy va amaliy poydevori sifatida qaralishi zarur. SHuningdek, zamonaviy ta'lim standartlari va kompetentsiyaviy yondashuv talablariga muvofiq, o'quvchi shaxsini har tomonlama rivojlantirish, uni ijtimoiy faol va bag'rikeng inson sifatida tarbiyalash ustuvor vazifa hisoblanadi. Demak, ona tili ta'limi mazmunini boyitish, unga emotsional-intellektual komponentlarni integratsiya qilish orqali o'quvchilarda kross-kul'turativ kommunikativlikni shakllantirish mumkin.

Kross-kul'turativ kommunikativlik (cross-cultural communicative competence) shaxsning turli millat, etnos va madaniyat vakillari bilan o'zaro hurmat, tushunish va hamkorlik asosida samarali muloqotga kirisha olish qobiliyatini anglatadi. Mazkur tushuncha zamonaviy globallashtirish sharoitida alohida ahamiyat kasb etmoqda, chunki bugungi jamiyatda inson faqat o'z milliy muhiti doirasida emas, balki turli madaniy makonlarda ham faoliyat yuritishiga to'g'ri keladi. SHu bois, madaniyatlararo muloqot kompetentsiyasi ta'lim tizimining ustuvor vazifalaridan biriga aylangan.

Ilmiy jihatdan madaniyatlararo muloqot nazariyasiga salmoqli hissa qo'shgan tadqiqotchilardan biri Edward T. Hall bo'lib, u madaniyatni inson xatti-harakatlarini belgilab beruvchi yashirin qoidalar tizimi sifatida tavsiflaydi. Uning ta'kidlashicha, vaqtni qabul qilish, shaxsiy masofa, axborotni yetkazish uslubi kabi jihatlar turli madaniyatlarda turlicha namoyon bo'ladi. SHuningdek, Geert Hofstede madaniy o'lchamlar nazariyasi orqali jamiyatlardagi individualizm va kollektivism, hokimiyat masofasi, noaniqlikdan qochish darajasi kabi farqlarni ilmiy asoslab bergan. Bu nazariy qarashlar kross-kul'turativ kommunikativlikning mazmunini tushinishda muhim metodologik poydevor vazifasini o'taydi.

Kross-kul'turativ kommunikativlik murakkab va ko'p qirrali tuzilma bo'lib, u bir necha o'zaro bog'liq komponentlardan tashkil topadi. Birinchi navbatda, kognitiv komponent ajralib turadi. U shaxsning turli madaniyatlar haqidagi bilimlarini, urf-odat va an'analarni anglashini, madaniy qadriyatlarni farqlash va tahlil qilish qobiliyatini qamrab oladi. Boshlang'ich sinf bosqichida bu bilimlar ona tili darslarida o'qiladigan ertaklar, hikoyalar, xalq og'zaki ijodi namunalari orqali shakllantiriladi. Turli xalqlar ertaklarini solishtirish jarayonida bolalar umuminsoniy qadriyatlarni anglay boshlaydi, madaniy o'xshashlik va farqlarni idrok etadi.

Ikkinchi muhim tarkibiy qism - affektiv, ya'ni emotsional komponentdir. Bu komponent boshqa madaniyat vakillariga nisbatan munosabatni belgilaydi. U empatiya, bag'rikenglik, hurmat, qiziqish va ochiqlik kabi sifatlarni o'z ichiga oladi. Aynan shu jihat kross-kul'turativ muloqotning samaradorligini ta'minlaydi, chunki madaniy farqlarni qabul qilish va tushunish avvalo emotsional tayyorgarlikka bog'liq. Agar bolada empatiya rivojlangan bo'lsa, u boshqa insonning nuqtai nazarini tushunishga intiladi va stereotip fikrlardan yiroq bo'ladi.

Uchinchi komponent kommunikativ yoki nutqiy-faoliyat komponentidir. U muloqot jarayonida o'z fikrini ravon va aniq bayon etish, boshqani tinglash, savol berish va fikr almashish madaniyatini o'z ichiga oladi. Verbal va neverbal vositalardan to'g'ri foydalanish, dialogik muloqot yuritish, fikrlarni dalillash kabi ko'nikmalar ushbu komponentning asosiy ko'rsatkichlaridir. Boshlang'ich sinflarda rolli o'yinlar, sahnalashtirish va guruhli ishlar orqali bu ko'nikmalar samarali rivojlantiriladi.

To'rtinchi komponent xulqiy yoki povedencheskiy komponent bo'lib, u shaxsning amaliy harakatlarida namoyon bo'ladi. Bu madaniy farqlarga moslasha olish, mojaroli vaziyatlarda to'g'ri qaror qabul qilish, hamkorlik qilish va ijtimoiy qoidalarga rioya qilish qobiliyatini anglatadi. Kognitiv va emotsional komponentlar aynan shu xulqiy jihatda o'z ifodasini topadi.

Boshlang'ich maktab yoshi bolalarning ijtimoiylashuv jarayoni faol kechadigan davr hisoblanadi. Ular atrof-muhitni kuzatish va taqlid qilish orqali o'rganadilar. SHu bois, madaniy xilma-xillikni tabiiy hol sifatida qabul qilish, boshqalar fikrini hurmat qilish, jamoada ishlash va adolat tamoyillarini anglash kabi ko'nikmalar aynan shu bosqichda shakllantirilishi lozim. Agar

ta'lim jarayonida madaniyatlararo elementlar tizimli ravishda integratsiya qilinsa, o'quvchilarda ijobiy madaniy identifikatsiya va umuminsoniy qadriyatlarga sodiqlik rivojlanadi.

Kross-kulʼturativ kommunikativlik va emotsional intellekt muammosi zamonaviy pedagogika, psixologiya va madaniyatshunoslik fanlarida keng o'rganilgan yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Ushbu mavzudagi ilmiy qarashlarni shartli ravishda uch yo'nalishga ajratish mumkin:

- 1) madaniyatlararo muloqot nazariyasi,
- 2) emotsional intellekt kontsepsiyasi,
- 3) ta'lim jarayonida kommunikativ kompetentsiyani shakllantirish masalalari.

Avvalo, madaniyatlararo muloqot nazariyasining shakllanishi XX asr ikkinchi yarmiga to'g'ri keladi. Edward T. Hall madaniyatni inson xulq-atvorini belgilab beruvchi "yashirin qoidalar tizimi" sifatida talqin qilib, yuqori va past kontekstli madaniyatlar tushunchasini ilmiy muomalaga kiritgan. Uning tadqiqotlari madaniy farqlarni anglash muloqot samaradorligini belgilashini ko'rsatadi. SHuningdek, Geert Hofstede madaniy o'lchamlar nazariyasini ishlab chiqqan bo'lib, u jamiyatlardagi individualizm–kollektivizm, hokimiyat masofasi, noaniqlikdan qochish darajasi kabi parametrlar orqali madaniyatlar o'rtasidagi farqlarni ilmiy asoslagan. Mazkur yondashuv kross-kulʼturativ kommunikativlikning kognitiv asoslarini tushinishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Madaniyatlararo kommunikativ kompetentsiyani shakllantirish masalasini ta'lim nuqtai nazaridan yoritgan olimlardan Michael Byram alohida o'rin tutadi. Uning fikricha, madaniyatlararo kompetentsiya faqat til bilimini emas, balki madaniy ong, munosabat va tajribani ham o'z ichiga olishi lozim. Bu qarashlar ona tili darslarida madaniyatlararo elementlarni integratsiya qilishning nazariy poydevorini yaratadi. Emotsional intellekt nazariyasiga oid ilmiy tadqiqotlar ham mavzuning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Peter Salovey va John D. Mayer emotsional intellektni shaxsning o'z va boshqalarning his-tuyg'ularini anglash va boshqarish qobiliyati sifatida ta'riflagan. Keyinchalik Daniel Goleman ushbu nazariyani ommalashtirib, uning ta'lim jarayonidagi ahamiyatini asoslab bergan. Uning ta'kidlashicha, empatiya va ijtimoiy ko'nikmalar samarali muloqotning asosiy shartidir.

Pedagogik tadqiqotlarda kommunikativ kompetentsiyani rivojlantirish kompetentsiyaviy yondashuv doirasida qaraladi. O'zbekistonlik olimlar tomonidan ham shaxsga yo'naltirilgan ta'lim, ma'naviy-axloqiy tarbiya va muloqot madaniyatini shakllantirish masalalari keng yoritilgan. Ular ta'lim jarayonida milliy va umuminsoniy qadriyatlarni uyg'unlashtirish zarurligini ta'kidlaydilar. Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, kross-kulʼturativ kommunikativlik va emotsional intellekt o'zaro bog'liq tushunchalar bo'lib, ularni boshlang'ich ta'lim bosqichida uyg'un holda rivojlantirish ilmiy jihatdan asoslangan. Biroq ko'pchilik tadqiqotlarda ushbu masala alohida-alohida yoritilgan bo'lib, aynan ona tili darslari misolida ularning integratsiyasiga yetarlicha e'tibor qaratilmagan. SHu jihatdan, mazkur mavzuni boshlang'ich sinflar kontekstida kompleks o'rganish dolzarb ilmiy vazifa sifatida namoyon bo'ladi.

Metodologik jihatdan tadqiqot kompetentsiyaviy, shaxsga yo'naltirilgan, madaniyatlararo va emotsional-intellektual yondashuvlarga tayanadi. Kompetentsiyaviy yondashuv bilimni amaliyotda qo'llay olish qobiliyatini ustuvor deb hisoblaydi. SHaxsga yo'naltirilgan yondashuv bolaning individual xususiyatlari va ehtiyojlarini hisobga olishni talab qiladi. Madaniyatlararo yondashuv milliy va umuminsoniy qadriyatlar uyg'unligini ta'minlashga xizmat qiladi. Emotsional-intellektual yondashuv esa ta'lim mazmuniga hissiy rivojlanish komponentlarini integratsiya qilishni nazarda tutadi.

Amaliy jihatdan ona tili darslarida qo'llash mumkin bo'lgan bir qator metodik ishlanmalar ishlab chiqildi. Jumladan, "Empatik tahlil" metodikasi matn qahramonlarining his-tuyg'ularini anglashga qaratilgan bo'lib, o'quvchilar qahramonning ichki holatini tahlil qiladi, uning harakatlariga baho beradi va o'zini uning o'rniga qo'yib ko'radi. Bu jarayon bolalarda empatiya va bag'rikenglikni rivojlantiradi.

"Madaniyatlar dialogi" rolli o'yini orqali o'quvchilar turli madaniyat vakillari sifatida berilgan vaziyatni sahnalashtiradi. Masalan, mehmon kutish an'analari yoki salomlashish madaniyati kabi mavzular muhokama qilinadi. Bunday faoliyat muloqot madaniyatini, moslashuvchanlikni va o'zaro hurmatni shakllantiradi.

“His-tuyg’ular xaritasi” metodikasida o’quvchilar matn qahramonlarining emotsiyalarini aniqlaydi va ularning sabablarini tushuntiradi. Bu mashq bolalarda emotsional sezgirlik va o’z his-tuyg’ularini anglash qobiliyatini rivojlantiradi. SHuningdek, “Stereotiplarni aniqlash” mashqi orqali muayyan millat yoki madaniyat haqidagi umumlashtirilgan fikrlar muhokama qilinadi, tanqidiy fikrlash ko’nikmasi shakllantiriladi va noto’g’ri tasavvurlar bartaraf etiladi. Kross-kul’turativ kommunikativlik darajasini baholash uchun maxsus mezonlar ishlab chiqildi. Yuqori darajada o’quvchi erkin muloqot qiladi, madaniy farqlarni qabul qiladi va empatiya namoyon etadi. O’rta darajada ayrim qiyinchiliklar kuzatiladi, past darajada esa stereotip fikrlar ustunlik qiladi va muloqotda qiyinchiliklar mavjud bo’ladi.

Tadqiqot natijalari shuni ko’rsatadiki, boshlang’ich sinflarda ona tili darslari jarayonida emotsional intellektni maqsadli rivojlantirish o’quvchilarning kross-kul’turativ kommunikativligini shakllantirishda muhim pedagogik omil hisoblanadi. Kross-kul’turativ kommunikativlik faqat nutqiy kompetensiya bilan cheklanmay, balki kognitiv, emotsional va xulqiy komponentlarni qamrab olgan kompleks tuzilma ekani aniqlandi.

Olib borilgan nazariy tahlil va amaliy kuzatuvlar shuni tasdiqlaydiki, empatiya, o’zini boshqarish, ijtimoiy ko’nikmalar kabi emotsional intellekt komponentlari rivojlangan o’quvchilar turli madaniyat vakillari bilan muloqotda ochiqlik, bag’rikenglik va hurmatni namoyon etadilar. Aksincha, emotsional jihatdan yetarli darajada rivojlanmagan bolalarda stereotip fikrlar, tushunmovchiliklar va ijtimoiy qiyinchiliklar ko’proq kuzatiladi.

Ona tili darslari mazmunidagi badiiy matnlar, xalq og’zaki ijodi namunalari, muloqotga asoslangan topshiriqlar va rolli o’yinlar emotsional intellektni rivojlantirish uchun qulay pedagogik muhit yaratadi. Agar dars jarayoni faqat grammatik bilim berish bilan cheklanib qolmasa, balki hissiy-tarbiyaviy jihatdan ham boyitilsa, o’quvchilarda madaniyatlararo muloqot kompetensiyasi samarali shakllanadi.

SHunday qilib, emotsional intellektni rivojlantirish kross-kul’turativ kommunikativlikning psixologik poydevori sifatida namoyon bo’ladi. Boshlang’ich ta’lim bosqichida mazkur yo’nalishga maqsadli yondashuv kelgusida ijtimoiy faol, bag’rikeng va ochiq fikrli shaxsni tarbiyalashga xizmat qiladi. Tadqiqot natijalari asosida quyidagi amaliy tavsiyalar ilgari suriladi:

Birinchidan, ona tili darslari mazmuniga madaniyatlararo muloqot elementlarini tizimli ravishda kiritish maqsadga muvofiq. Turli xalqlar ertaklari, hikoyalari va urf-odatlarini solishtirish asosida topshiriqlar ishlab chiqish zarur.

Ikkinchidan, har bir darsda emotsional intellektni rivojlantiruvchi mashqlarga o’rin berish tavsiya etiladi. Masalan, qahramonlar his-tuyg’ularini tahlil qilish, vaziyatli muammolarni muhokama qilish, rolli o’yinlar tashkil etish kabi usullar muntazam qo’llanilishi kerak.

Uchinchidan, o’qituvchilar uchun emotsional intellekt va madaniyatlararo kompetensiyani rivojlantirish bo’yicha metodik qo’llanmalar va malaka oshirish kurslari ishlab chiqish maqsadga muvofiq. CHunki o’qituvchining o’zida ham yuqori darajada emotsional va kommunikativ madaniyat shakllangan bo’lishi zarur.

To’rtinchidan, o’quvchilarning kross-kul’turativ kommunikativlik darajasini baholash uchun diagnostik mezonlar ishlab chiqilishi va amaliyotga joriy qilinishi lozim. Bu jarayon rivojlanish dinamikasini kuzatish imkonini beradi.

Beshinchidan, ta’lim jarayonida ota-onalar bilan hamkorlikni kuchaytirish zarur. Oila muhitida bag’rikenglik, hurmat va ochiq muloqot qadriyatlari mustahkamlansa, maktabda olib borilayotgan ishlar yanada samarali bo’ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati.

1. Edward T. Hall. *The Silent Language*. Anchor Books, 1959.
2. Geert Hofstede. *Culture's Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions and Organizations Across Nations*. Sage Publications, 2001.
3. Michael Byram. *Teaching and Assessing Intercultural Communicative Competence*. Multilingual Matters, 1997.

4. Peter Salovey, John D. Mayer. Emotional Intelligence. *Imagination, Cognition and Personality*, 1990, Vol. 9, pp. 185–211.
5. Daniel Goleman. *Emotional Intelligence: Why It Can Matter More Than IQ*. Bantam Books, 1995.
6. L. Vygotsky. *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes*. Harvard University Press, 1978.
7. Lev Semenovich Vygotsky. *Pedagogical Psychology*. Moscow: Prosveshchenie, 1984.
8. J. Bennett. *Developing Intercultural Sensitivity*. Intercultural Press, 1993.
9. O‘zbekiston Respublikasi Xalq Ta’limi Vazirligi. *Boshlang‘ich maktablar uchun Ona Tili Darsligi*. Tashkent, 2020.
10. A. Nurmatov. *Maktab Yoshidagi Bolalarda Muloqot Kompetensiyasi*. Tashkent, 2018.
11. Sh. Qodirov. *Emotsional Intellekt va Ta’lim*. Tashkent, 2019.

Karimova Nilufar Raimjanovna,
UBS pedagogik va psixologiya
kafedrası dotsenti,p.f.f.d.(PhD)

O'QUVCHILARI NUTQINI O'STIRISHDA DIDAKTIK O'YINLARDAN FOYDALANISH

Annotatsiya. Ushbu maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarida o'yin texnologiyasi asosida o'z-o'zini bilish hamda baholash ko'nikmalarini shakllantirish metodlari haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: o'yin, metod, jarayon, vosita, so'z tuzilishi, munosabat, samaradorlik.

Аннотация. В данной статье говорится о методах формирования навыков самопознания и оценивания у учащихся начальных классов на основе игровой технологии.

Ключевые слова: Игра, метод, процесс, инструмент, словесная структура, отношение, эффективность.

Abstract. This article talks about methods of developing self-knowledge and assessment skills in primary school students based on gaming technology.

Key words: game, method, process, tool, verbal structure, attitude, effectiveness.

Ta'lim jarayoni doimiy rivojlanish va yangilanishni talab qiladi. Bugungi kunda pedagoglar oldida turgan muhim vazifalardan biri - ta'lim jarayonini qiziqarli, interfaol va samarali qilishdir. Shu maqsadda zamonaviy ta'lim texnologiyalari va innovatsion yondashuvlar keng qo'llanilmoqda. Zamonaviy ta'lim tizimida ta'lim jarayonini faollashtirish va uni qiziqarli hamda samarali qilish maqsadida turli metod va yondashuvlardan foydalaniladi. Ushbu metodlar orasida didaktik o'yinlar alohida o'rin tutadi. Didaktik o'yinlar ta'lim jarayonida o'quvchilarni faollashtirish, bilimlarni mustahkamlash va ularni qiziqtirish vositasi sifatida keng qo'llaniladi. Didaktik o'yinlarning mohiyati. Didaktik o'yin - bu ma'lum maqsadga qaratilgan, qoidalar bilan chegaralangan, o'quv jarayonida bilim olishni o'yin shaklida tashkil etishga imkon beruvchi metod hisoblanadi. U nafaqat o'quvchilarning bilimni oshirishga, balki ularda ijodkorlik, mantiqiy fikrlash, hamkorlikda ishlash, muammolarni hal qilish kabi ko'nikmalarni rivojlantirishga xizmat qiladi. Didaktik o'yinlarning turlari. Didaktik o'yinlar turli ko'rinishlarga ega bo'lib, ulardan foydalanish darsning maqsadi, mazmuni va bosqichiga bog'liq. Asosiy turlaridan ayrimlarini qo'rib chiqamiz: ma'lumotli o'yinlar. bu o'yinlar bilimlarni takrorlash va mustahkamlashga xizmat qiladi. masalan, viktorinalar, jumboqlar yoki savol-javob o'yinlari; rol o'yinlar. o'quvchilar muayyan rollarni bajarish orqali o'rganayotgan mavzuni chuqurroq tushunadilar. masalan, tarixiy voqealarni sahnalashtirish; mantiqiy o'yinlar. mantiqiy fikrlashni rivojlantirishga mo'ljallangan. masalan, krossvordlar, topishmoqlar; harakatli o'yinlar. ayniqsa, boshlang'ich sinflarda qo'llanilib, jismoniy faollik bilan birga bilim berishni maqsad qiladi. Ma'lumotli o'yinlar haqida gap yuritadigan bo'lsak ular o'quvchilarning mavjud bilimlarini mustahkamlash va yangi ma'lumotlarni o'zlashtirishga yordam beradigan didaktik o'yinlarning bir turidir. Bu turdagi o'yinlar, odatda, savol-javoblar, viktorinalar, jumboqlar yoki ma'lumotlarni sinashga qaratilgan topshiriqlar orqali tashkil etiladi. Ma'lumotli o'yinlar quyidagi afzalliklarga ega: qiziqarli o'qitish. ushbu o'yinlar dars jarayonini jonlantirib, o'quvchilarning darsga bo'lgan qiziqishini oshiradi; mustahkamlash. ma'lumotli o'yinlar orqali o'quvchilar o'rganilgan bilimlarni amaliyotda qo'llash imkoniyatiga ega bo'ladilar. masalan, til o'rgatishda so'z boyligini oshirish uchun so'z o'yinlari, matematikada esa sonli masalalarni yechish orqali bilganlarini mustahkamlash mumkin. o'yin jarayonida bilimlar qayta tiklanadi va ko'nikmalar rivojlanadi; ko'p sonli ishtirokchilarni jalb qilish. guruhli yoki jamoaviy o'yinlar barcha o'quvchilarni jarayonga jalb etish uchun samarali usuldir. bu usul o'quvchilarning jamoada ishlash qobiliyatlarini rivojlantirishga, birgalikda muammolarni hal qilishga va bir-birlaridan o'rganishga imkon yaratadi. misol uchun, "javobni top o'yini" yoki "jamoaviy viktorina" kabi mashqlar guruhni birlashtirishda foydalidir; mantiqiy fikrlashni rivojlantirish. jumboqlar, savol-javoblar va masalalar yordamida o'quvchilar o'z mantiqiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantiradilar. masalan, matematik mantiq jumboqlari yoki algoritmlarni tuzishga qaratilgan mashqlar orqali bolalar analitik fikrlash ko'nikmalarini

mustahkamlashlari mumkin. bu o'yinlar nafaqat bilimlarni, balki muammoni hal qilish qobiliyatlarini ham shakllantiradi. Masalan, "Kim tezroq javob beradi?" nomli o'yin o'quvchilarga mavzu bo'yicha savollar berib, ularning tez va aniq javob berish qobiliyatini rivojlantiradi. Shuningdek, tarixiy mavzularda "Tarixiy sanalarni toping" kabi viktorinalar o'quvchilarning faktlarni eslab qolish qobiliyatini mustahkamlaydi. Bu o'yinlar ta'limning ko'plab sohalarida, xususan, til o'rganish, matematika va tarix fanlarida muvaffaqiyatli qo'llaniladi.

Didaktik o'yinlarning ahamiyati: o'quvchilarning qiziqishini oshirish. didaktik o'yinlar o'quvchilarda qiziqish uyg'otib, ularni dars jarayonida faol qatnashishga undaydi. o'yin davomida o'quvchilar mavzuni qiziqarli shaklda o'zlashtiradilar va o'z bilimlarini namoyon qilish imkoniyatiga ega bo'ladilar. masalan, til o'rgatishda "so'z topish" o'yini yoki matematikada "savol-javob" mashqlari qiziqish uyg'otishga xizmat qiladi; bilimlarni mustahkamlash. o'yin shaklidagi topshiriqlar orqali o'quvchilar darsda olgan bilimlarini takrorlaydilar va amaliyotda qo'llaydilar. bunday o'yinlar bilimlarning mustahkamlanishiga, ular orasidagi bog'lanishlarni yaxshiroq tushunishga yordam beradi. masalan, tarix fanida viktorinalar yoki kimyo fanida tajribalar orqali bilimlar mustahkamlanadi; ijodiy va tanqidiy fikrlashni rivojlantirish. didaktik o'yinlar o'quvchilarga muammolarni hal qilish, yangi g'oyalarni taklif qilish va ularni amalga oshirishda ijodkorlikni rivojlantirish imkonini beradi. masalan, "rol o'yinlari" yoki "muammo hal qilish" mashqlari ijodiy va tanqidiy fikrlashni shakllantiradi; jamoaviy ishlash ko'nikmasini shakllantirish. didaktik o'yinlarning ko'pchiligi guruhda amalga oshirilgani sababli, o'quvchilar bir-birlari bilan hamkorlik qilishni, fikr almashishni va o'zaro hurmat qilishni o'rganadilar. masalan, "jamo'a bilan yechim topish" o'yini orqali hamkorlikda ishlash ko'nikmalari rivojlantiriladi. bu ko'nikmalar nafaqat darsda, balki hayotda ham muhim ahamiyatga ega. Didaktik o'yinlarni qo'llash bo'yicha tavsiyalar: dars mavzusiga mos o'yin tanlash. o'yin dars mazmuniga mos bo'lishi va belgilangan maqsadga xizmat qilishi zarur. masalan, matematikaga oid mavzuda matematik masalalarni yechishga mo'ljallangan o'yin tanlash samaradorlikni oshiradi; oddiy qoidalarini belgilash. o'yin qoidalari o'quvchilarga tushunarli va sodda bo'lishi lozim. murakkab qoidalar o'quvchilarning qiziqishini pasaytirishi va vaqtni behuda sarflashga olib kelishi mumkin. shuning uchun o'yin boshlanishidan oldin qoidalar aniq tushuntirilishi lozim; faoliyatni muvozanatlashtirish. o'yin davomida barcha o'quvchilar teng ishtirok etishi ta'minlanishi kerak. guruhdagi barcha ishtirokchilarni jarayonga jalb qilish uchun rollarni teng taqsimlash muhim. masalan, "savol-javob" o'yinida savollarni navbat bilan berish orqali har bir o'quvchi qatnashish imkoniyatiga ega bo'ladi; tahlil va baholash. o'yin yakunida natijalar muhokama qilinib, xulosa chiqarilishi lozim. bu jarayon o'quvchilarning o'z xatolarini tahlil qilishlari, ulardan saboq olishlari va kelgusida yaxshiroq natijalarga erishishlariga yordam beradi; o'quvchilarning ehtiyojlarini hisobga olish. har bir o'quvchi individual xususiyatlarga ega. didaktik o'yinlarni tanlash va o'tkazishda o'quvchilarning yoshiga, bilim darajasiga va qiziqishlariga mos keladigan usullarni qo'llash zarur. masalan, kichik sinf o'quvchilari uchun ko'proq vizual va interaktiv elementlarga boy o'yinlar samarali bo'lsa, yuqori sinf o'quvchilari uchun analitik va muammolarni hal qilishga asoslangan o'yinlar foydalidir;

vaqtni samarali taqsimlash. didaktik o'yinlar dars vaqtining muayyan qismini egallashi kerak. o'yin davomida asosiy maqsad – mavzuni o'zlashtirish ekanligini unutmaslik lozim. shuning uchun o'yin uchun belgilangan vaqtni aniq belgilash va uni nazorat qilish muhimdir. masalan, qisqa vaqtga mo'ljallangan "blits-so'rov" yoki "tezlikka javob ber" kabi o'yinlar darsning asosiy qismini buzmaydi; innovatsion texnologiyalardan foydalanish. zamonaviy ta'lim texnologiyalari o'yin jarayonini yanada qiziqarli qilish imkonini beradi. masalan, interaktiv doska, mobil ilovalar yoki onlayn platformalarda o'tkaziladigan o'yinlar orqali darslar qiziqarliroq bo'ladi. masalan, matematik masalalarni hal qilish uchun "kahoot!" yoki "quizizz" kabi platformalar juda samarali; o'quvchilarni rag'batlantirish. didaktik o'yinlar davomida rag'batlantirish vositalaridan foydalanish o'quvchilarning darsga bo'lgan qiziqishini oshiradi. g'oliblarni maqtash, ularga kichik sovg'alar yoki baholar berish motivatsiyani kuchaytiradi. rag'batlantirish natijasida o'quvchilarda yanada faol ishtirok etish istagi paydo bo'ladi. Ushbu tavsiyalar orqali didaktik o'yinlarni samarali o'tkazish va ta'lim sifatini oshirish mumkin. O'quvchilar mazkur usullardan foydalanib, o'quvchilarning bilim olish jarayoniga bo'lgan ijobiy

munosabatini shakllantiradilar va ta'lim jarayonining qiziqarli bo'lishini ta'minlaydilar. Didaktik o'yinlarni ta'limda kengroq qo'llash va ularni turli fanlar bo'yicha moslashtirish zarur. Bu o'quvchilarning nafaqat bilimi, balki qobiliyatlari va ko'nikmalarini rivojlantirishda muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

O'quvchilarning o'ziga xos bo'lgan xususiyatlarni hisobga olgan holda ta'lim samaradorligini oshirish uchun darslarda didaktik o'yinlardan foydalanish yaxshi samara beradi. Didaktik o'yinlar bolalarning birgalikda o'ynab, o'z manfaatlarini jamoa manfaatlari bilan uyg'unlashtira olishi, bir-biriga ko'maklashish va o'rtog'ining muvaffaqiyatidan xursand bo'lishi kabi yaxshi munosabatlarning tarkib topishiga yordam beradi. O'yinlar shaxsning sofdillik, rostgo'ylik kabi ijobiy xislatlari shakllanishiga imkon beradi. Didaktik o'yin bolalarning amaliy faoliyati hisoblanadi, chunki unda bolalar mashg'ulotlarda olgan bilimlaridan foydalanadilar. Shu nuqtai nazardan qaraganda, olgan bilimlaridan har xil usulda foydalanishlari uchun hayotiy sharoit yaratib beradi.

Didaktik o'yinlar bolalarning tevarak-atrof haqidagi bilimlarini mustahkamlashga yordam beradi, o'z shaxsiy tajribalari va mashg'ulotlarda olgan bilimlarni amalda qo'llay olishga o'rganadi, ulardagi fikrlash qobiliyatlarini, ijodiy kuchlarni, sensor jarayonni rivojlantiradi, olgan bilimlarni tartibga soladi. Didaktik o'yinlar ta'lim jarayonini yengilroq va qiziqarliroq qiladi. Bolalar yoshlariga mos, qiziqarli faoliyat orqali o'yinda amalga oshiraladigan aqliy tarbiya vazifasini juda oson va yaxshi o'zlashtiradilar. Didaktik o'yin kattalar tomonidan bolalarni aqliy rivojlantirish maqsadida yaratiladi. Unda o'yin elementlari qancha ko'p bo'lsa, bolalarga u shuncha quvonch bag'ishlaydi. Didaktik o'yining muhim tomoni – uni o'tkazishdan ko'zda tutiladigan g'oyadir. O'yin g'oyasi bolalarda o'yinga qiziqish uyg'otadi, ko'pincha bu g'oya didaktik o'yinni boshlashga sababchi bo'ladi. Har bir didaktik o'yinda o'yin mazmuni, g'oyasidan kelib chiqqan qoidalar bo'ladi. Unda qoidaning mavjudligi harakat o'ynalishini yoki o'yining borishini belgilab beradi, bolalarning xulqini, o'zaro bir-biriga bo'lgan munosabatini boshqarib, kerak tomonga o'ynaltirib turadi. Qoida bolalar harakatini baholovchi o'lchovdir.

Didaktik o'yinda amal qilinadigan qoidalar o'yin harakatlarining to'g'ri noto'g'riligini aniqlovchi va ularga baho beruvchi mezon hisoblanadi. Bolalarning o'yin qoidalarini o'rganib olishlari va ularga rioya qilishlari, ularda mustaqillikni, o'yin jarayonida o'zini-o'zi, o'zaro birbirini nazorat qila bilish qobiliyatini tarbiyalashga yordam beradi. Didaktik vazifalarni bajarish bolalardan ma'lum darajada zo'r berishni, ya'ni ularning aqliy faoliyatiga talabni kuchaytiradi. Bolalar fahm farosatlari, topog'onliklari, diqqat va xotiralarini namoyish qiladilar. Bular hammasi bolalarning o'z kuchiga ishonchini oshiradi. Qalbini xursandchilik xissi bilan to'ldiradi, ular bunday ma'naviy qoniqish xosil qiladilar.

Didaktik o'yinlar o'zining shakli jihatidan asosan kichik yoshda o'ynaladigan ijodiy o'yinlardan ham, o'qituvchi o'zi hikoya qilib berish yo'li bilan tushuntiradigan va o'quvchilarni birma-bir so'rab chiqish natijasida mustahkamlanadigan o'yinlardan ham har tamonlama farq qiladi. Didaktik o'yinlar o'qitish vazifasiga xizmat qiladi va qiziqarli, maroqli, tushunarli darajada olib boriladi. Bolalar g'olib chiqish maqsadida jonu dili bilan mashq qiladilar, berilgan har bir topshiriqni albatta bajarishga odatlanib qoladilar, natijada ularda didaktik topshiriqlarni bajarishga bo'lgan qiziqish orta boradi.

Masalan, so'z yasovchi qo'shimchalarga doir "Kim ko'p so'z yasaydi?" o'yinini ham o'tkazish ham mumkin. O'yinni musobaqa tarzida ham o'tkazish mumkin. Masalan, paxta, ish, gul, tuz so'zlaridan yangi so'zlar hosil qiling.

Paxta-paxtakor, paxtazor; Ish-ishli, ishsiz, ishchan, ishyoqmas, ishchi, ishla;

Gul-gulchi, gulli, gulsiz, guldon, gulla, gulzor;

Tuz-tuzli, tuzsiz, tuzdon, tuzla; kabi.

So'zlarni taqqoslab, o'zakdosh yoki o'zakdosh emasligini isbotlash (tuz-tuzli-tuzsiz-tuzdon). So'zning o'zagi – tuz. Bu vazifalar o'quvchilardan so'z yasash xususiyatlariga, so'zlarning morfemik tarkibiga e'tibor berishni talab etadi va so'zning morfemik tarkibi shu so'zning muayyan so'z turkumiga oid ekani bilan bog'liqligini aniqlashga qaratiladi.

So'zning boshiga bir tovush qo'shib yangi so'z hosil qilish o'yini.

Bu o'yinning talabiga asosan o'quvchi ma'lum bir olingan so'zning boshidan bir tovush qo'shib yangi so'z hosil qiladi. Ba'zi undosh bilan boshlangan so'zdan avval unli tovushni qo'shish yoki unli bilan boshlangan so'zdan oldin undosh tovush qo'shish orqali yangi so'z hosil qilinadi.

Son - o +son	o'lka- yo'lka
ola - lola	ota -bota - nota
ayiq- qayiq	or- bor - tor
o'roq - so'roq	osh - qosh- mosh

Ushbu o'yinda ayrim so'zlarga tovush qo'shish orqali bitta so'z hosil qilish mumkin bo'lsa (son-oston), ba'zi so'zlardan bir qator so'zlar tuzish mumkin. O'yinni butun sinf bilan ham, o'quvchilar guruhlarida tuzib musobaqa tarzida ham o'tkazish mumkin.

"So'zning oxiriga harf qo'shib yangi so'z hosil qilish" o'yini

O'yinni o'tkazish tartibi so'z tuzish o'yinlari bilan deyarli bir hil. Bunday so'zlarni hosil qilishda ba'zan bir harf bilan ifodalangan so'z yasovchi qo'shimchalar ham ishtirok etadi. Savod o'rgatish davrida ushbu o'yin o'tkazilsa, so'z yasovchi qo'shimchalar haqida ma'lumot berish talab qilinmaydi. O'quvchilar bu davrda so'zning tarkibi va so'z yasash haqida bilimiga ega emaslar. Chunki boshlang'ich sinf o'quvchilari ona tilini ko'proq amaliy o'rganishadi. Ana shu davrda hosil qilingan ko'nikmalar keyingi sinflarda so'z tarkibini o'rganishgandan keyin yasovchi qo'shimchalar sifatida o'rganiladi. O'yinni boshlashdan oldin o'qituvchi bir, ikki misol orqali o'yinning tartibini tushuntiradi.

Aziz -Aziza	tog' - tog'a	sayla - saylov
Nur - nura,	yelka - yelkan	xol-xola
olti -oltin	varaqa - varaqa	ot- ota
tol- tola	ko'z -ko'za	ola -olam

Sinf o'quvchilari ikki guruhga bo'linib xattaxta ham shuncha qismga ajratiladi. Har bir guruh topgan so'zini xattaxtaning o'ziga tegishli qismiga yozib boradi. Ko'p so'z topgan guruh g'olib hisoblanadi. O'yinni butun sinf o'quvchilari bilan ham o'tkazish mumkin. Ma'lum vaqtdan keyin o'yin yakunlanadi. Eng ko'p so'z topgan o'quvchi g'olib hisoblanadi va rag'batlantiriladi.

"So'zning o'rtasiga harf qo'shib yangi so'z hosil qilish" o'yini.

So'z tuzish o'yinining bir turi so'zning o'rtasiga bir harf qo'shib yangi so'z hosil qilish hisoblanadi. O'yin ko'pincha ikki bo'g'inli so'zlar bilan o'tkaziladi. Ikki bo'g'inli so'zning o'rtasiga undosh tovush qo'shish orqali yangi so'z hosil qilinadi. Ushbu o'yin o'quvchilarning ziyrakligini oshiradi. O'zbek tili leksikasidagi so'zlarning ma'no jihatidan farqini anglab oladi. O'quvchining so'z boyligi oshadi. O'yin shartini bajarish uchun ixtiyoriy diqqati to'la ishga tushadi. O'yinni boshlashdan oldin o'qituvchi bir, ikki so'zni xattaxtaga yozib tushuntirib beradi.

sara - sayra,	zira - ziyrak
O'yin davomida o'quvchilar quyidagi so'zlarni topishlari mumkin.	
ko'mak - ko'lmak	qatiq - qattiq
qara - qayra	mashoq - mashshoq
ula - ushla	pila - pilla
tola - toshla	sila - siyla
baroq - bayroq.	ola - olma
nola -Noila	xola - xolva
bota- bolta	tana -tashna
tila -tilla	tara -tarqa
biron - biyron	amal - Akmal
tala- tanla	ona - oyna .

Ushbu o'yinni boshlang'ich sinflarning yuqori sinflarida hamda 5-7 sinflarda o'tqazsa bo'ladi. Yuqori sinflarda qo'shimcha topshiriq berish orqali o'yin murakkablashtiriladi.

"Bo'g'inlarning o'rnini almashtirib yangi so'z tuzish" o'yini.

Ushbu o'yin o'quvchilarning qiziqishlarini oshiradi. Bolalar o'yinni juda berilib bajarishadi. O'quvchilar bo'g'inlarini almashtirib yangi so'z hosil qilish o'yini orqali so'zning leksik - semantik ma'nosi ustida kuzatish olib boradi. O'yin ko'proq ikki va undan ortiq bo'g'inli

soʻzlardagi boʻgʻinlarning oʻrnini almashtirish orqali olib boriladi. Bunday soʻzlar koʻproq qoʻshma otlar mavzusi bilan bogʻliq boʻladi. Baʼzan qoʻshma ot tarkibidagi har bir boʻgʻin bir soʻzga maʼno jihatidan teng boʻlib, ularning oʻrnini almashtirib qoʻllash oʻzbek tilidagi yangi qoʻshma otlarni hosil qiladi. Bu oʻyindan boshlangʻich sinflarning savod oʻrgatish davridan boshlab, oʻrta maktablarning yuqori sinflarida ham foydalanish mumkin. Oʻyinni boshlashdan oldin oʻqituvchi quyidagi namunani xattaxtaga yozib tushuntiradi.

Gulnor - Norgul, Urchuq - Chuqur.

Oʻquvchilar bilim darajasiga qarab quyidagi soʻzlarni topishi mumkin.

Alisher –Sherali ,

Gulchehra - Chehragul .

Xoldona –Donaxol

Mehrnoz - Nozmehr .

Toʻraboy –Boytoʻra

Guldasta – Dastagul .

Oyshahar – Shaharoy

kabi.

Toshtoʻxta- toʻxtatosh.

Boshlangʻich sinflarda oʻquvchilarning aqliy faoliyatlarini rivojlantirish imkoniyatlaridan foydalanish uchun har bir tushunchaning mohiyati, mazmuni va uning oʻquvchilar amaliy tajribasiga asoslanilishi hamda koʻrgazmalilikning keng yoʻlga qoʻyilishi, taqqoslash, xulosa chiqarish va konkretlashtirishga oʻrgatish tegishli didaktik usullar va oʻyinlardan foydalanish darslarda oʻquvchilar faolligini oshiradi. Chunki biz bilamizki, bolalar oʻqishning oʻzidagina oʻsmaydilar, balki ular oʻyin jarayonida ham hamjihat boʻlishga, hayotni bilishga oʻrganadilar.

Bu oʻyinlarda bolalarning oʻz-oʻzlarini boshqara, tuta bilishga oʻrganishlarini taʼkidlab oʻtish lozim. Bu oʻyinlar bolalarni intizomli qiladi. Tajriba shuni koʻrsatadiki, didaktik oʻyinlar hamjihatlik va intizomlilikni tarbiyalashga yordam beradi, chunki har bir oʻyin gʻalaba qozonishga intilish bilan bogʻliq boʻlib, oʻyin shartlari va qoidalariga qatʼiy va izchil rioya qilishni talab etadi. «Kim aniqroq va tezroq», «Boʻsh kelma», «Eng yaxshi hisobchi», «Koʻrganni eslab qolish diktanti» singari oʻyinlarni oʻtkazish paytida oʻquvchilar sinf xonasida jimjitlik boʻlishiga oʻquvchilarning oʻzlarini tuta bilishlariga, partadan tovush chiqarmay turib, oyoq uchida doskaga chiqq olishlariga, joylariga osoyishtalik bilan qaytib kelib oʻtirishlariga, tovushlarni diqqat bilan tinglashlariga, raqamlarga zehn bilan qarashlariga erishadilar.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati.

1. Abdullayev F. Pedagogikada didaktik oʻyinlar: nazariya va amaliyot / F. Abdullayev. - Toshkent: Fan, 2012. - 220 b.
2. Davlatov A. Didaktik oʻyinlarning taʼlim jarayonidagi oʻrni / A. Davlatov. - Toshkent: Oʻqituvchi, 2018. - 180 b.
3. Yuldashev A. Taʼlimda interaktiv metodlar: didaktik oʻyinlar va ularning oʻrni / A. Yuldashev. - Toshkent: Universitet, 2015. - 150 b.
4. Tursunov S. Bolalar taʼlimida didaktik oʻyinlar va ularning samaradorligi / S. Tursunov. - Samarqand: Samarqand universiteti, 2020. - 210 b.
5. Mammadov I. Didaktik oʻyinlar: oʻquvchi faolligini oshirishning usuli sifatida / I. Mammadov. - Baku: Elm, 2014. - 190 b.
6. Sharipov A. Oʻquv jarayonida didaktik oʻyinlarning oʻrni va pedagogik ahamiyati / A. Sharipov. - Toshkent: Oʻzbekiston milliy universiteti, 2016. - 200 b.
7. Koʻchkarov B. Taʼlim metodikasi va didaktik oʻyinlar / B. Koʻchkarov. - Toshkent: Akademiya, 2017. - 175 b.
8. Karimova G. Didaktik oʻyinlar: bolalar tarbiyasidagi oʻrni / G. Karimova. - Toshkent: Oʻqituvchi, 2019. - 160 b.

Diyarov Navro'z Azamatovich
Harbiy qism ofitseri, erkin tadqiqotchi

HARBIY XIZMATCHILARDA STRESS VA UNGA MOSLASHUV MEXANIZMLARINI TAKOMILLASHTIRISH

Annotatsiya. Ushbu maqolada harbiy xizmatchilarda stressning kelib chiqish omillari, namoyon bo'lish shakllari hamda stressga moslashuv mexanizmlarining psixologik, ijtimoiy va fiziologik jihatlari tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: stress, harbiy xizmatchi, moslashuv, psixologik barqarorlik, adaptatsiya.

Abstract. This article analyzes the causes and manifestations of stress among military personnel, as well as psychological, social, and physiological mechanisms of adaptation to stress.

Keywords: stress, military personnel, adaptation, psychological resilience, coping mechanisms.

Аннотация. В статье рассматриваются причины возникновения и проявления стресса у военнослужащих, а также психологические, социальные и физиологические механизмы адаптации к стрессовым условиям.

Ключевые слова: стресс, военнослужащие, адаптация, психологическая устойчивость, механизмы совладания.

Kirish. Zamonaviy jamiyat taraqqiyoti, globallashuv jarayonlarining jadallashuvi, mintaqaviy va global xavfsizlikka bo'lgan tahdidlarning kuchayishi sharoitida harbiy xizmat davlat va jamiyat barqarorligini ta'minlovchi eng muhim institutlardan biri sifatida namoyon bo'lmoqda. Harbiy xizmatchilar zimmasiga yuklatilgan vazifalar faqatgina harbiy texnika va qurol-aslahadan foydalanish bilan cheklanib qolmay, balki murakkab siyosiy, ijtimoiy va psixologik omillar bilan chambarchas bog'liq bo'lib, ulardan yuqori darajadagi kasbiy tayyorgarlik, tezkor fikrlash, intizom, mas'uliyat va eng muhimi, kuchli ruhiy barqarorlikni talab etadi. Harbiy faoliyatning o'ziga xos jihati shundan iboratki, u doimiy xavf, noaniqlik, keskin vaziyatlar, qat'iy bo'ysunuv va yuqori darajadagi jismoniy hamda ruhiy zo'riqish bilan kechadi, bu esa harbiy xizmatchilar psixikasida stress holatlarining shakllanishiga tabiiy zamin yaratadi. Xizmat jarayonida kundalik mashg'ulotlar, jangovar tayyorgarlik, favqulodda vaziyatlarga shaylik, buyruqlarni so'zsiz bajarish, vaqt va resurslar bilan bog'liq cheklovlar hamda xizmat joyining tez-tez o'zgarishi stressni kuchaytiruvchi asosiy omillar sifatida namoyon bo'ladi.

Shu bilan birga, zamonaviy harbiy texnologiyalarning rivojlanishi, axborot-kommunikatsiya vositalarining keng qo'llanilishi va harbiy operatsiyalarning murakkablashuvi harbiy xizmatchilardan nafaqat jismoniy tayyorgarlikni, balki yuqori darajadagi psixologik moslashuvchanlikni ham talab etmoqda. Harbiy xizmatchilar ko'pincha hayot uchun real xavf mavjud bo'lgan sharoitlarda tez va aniq qaror qabul qilishga majbur bo'ladilar, bu esa psixik zo'riqish darajasini yanada oshiradi. Bunday vaziyatlarda stress qisqa muddatli bo'lib, faoliyatni safarbar etuvchi omil sifatida ham namoyon bo'lishi mumkin, biroq stress omillari uzoq muddat davom etgan taqdirda, u surunkali tus olib, harbiy xizmatchining psixologik salomatligi, emotsional holati va kasbiy faoliyatiga jiddiy salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Ilmiy tadqiqotlarda qayd etilishicha, uzoq davom etuvchi stress holatlari harbiy xizmatchilarda emotsional charchoq, bezovtalik, depressiv holatlar, jahldorlik, agressiv xulq-atvor, diqqat va xotira jarayonlarining susayishi, motivatsiyaning pasayishi kabi salbiy psixologik holatlarning yuzaga kelishiga olib keladi. Bundan tashqari, stress organizmning fiziologik tizimlariga ham salbiy ta'sir ko'rsatib, yurak-qon tomir tizimi kasalliklari, qon bosimining o'zgarishi, immunitetning pasayishi, uyqu buzilishlari va boshqa psixosomatik muammolarni keltirib chiqarishi mumkin. Ushbu holatlar harbiy xizmatchining xizmat intizomi, buyruqlarni bajarish sifati, jamoa bilan o'zaro munosabatlari va umumiy jangovar shayligiga salbiy ta'sir ko'rsatib, butun harbiy bo'linma faoliyatining samaradorligini pasaytiradi.

Shu bois stress muammosini harbiy faoliyat kontekstida chuqur va har tomonlama o'rganish muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi. Stressni faqatgina salbiy hodisa sifatida emas, balki

unga to'g'ri va ongli moslashish orqali shaxsning ichki resurslarini faollashtiruvchi, psixologik barqarorlikni mustahkamlovchi va kasbiy rivojlanishni qo'llab-quvvatlovchi omil sifatida talqin etish zarur. Ilmiy adabiyotlarda stressga moslashuv (adaptatsiya) mexanizmlari shaxsning murakkab va ekstremal sharoitlarda o'z faoliyatini samarali davom ettirishini ta'minlovchi muhim psixologik jarayon sifatida qaraladi. Ushbu mexanizmlar shaxsning stress omillarini idrok etishi, baholashi, ularga nisbatan munosabat bildirish usullari hamda o'z hissiy holatini boshqarish ko'nikmalari bilan chambarchas bog'liqdir.

Harbiy xizmatchilarda stressga moslashuv mexanizmlarining yetarli darajada shakllanganligi ularning stressga chidamliligi, professional barqarorligi va kasbiy uzoq umr ko'rishida hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lib, bu jarayonda psixologik tayyorgarlik, jamoa ichidagi ijtimoiy qo'llab-quvvatlash, komandirlarning rahbarlik uslubi hamda xizmat sharoitlarining muhim o'rni mavjud. Ayniqsa, harbiy jamoada sog'lom ijtimoiy-psixologik muhitning mavjudligi, o'zaro ishonch va hamkorlik stressning salbiy oqibatlarini kamaytirishda muhim omil sifatida namoyon bo'ladi. Shu nuqtayi nazardan, harbiy xizmatchilarda stressning kelib chiqish sabablari, uning psixologik va fiziologik namoyon bo'lish xususiyatlari hamda stressga moslashuvning psixologik, ijtimoiy va fiziologik mexanizmlarini tizimli va kompleks yondashuv asosida o'rganish bugungi kunda nihoyatda dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

Mavzuga oid adabiyotlar sharhi. Harbiy xizmatchilarda stress va unga moslashuv mexanizmlari bo'yicha ilmiy adabiyotlarni tahlil qilganda, bir qancha muhim jihatlar ajralib turadi. Xorijiy olimlar G. Selye, R. Lazarus va boshqa psixologlar stress tushunchasini biologik va psixologik jihatdan chuqur tadqiq qilgan, stressning kelib chiqish sabablari, organizmga ta'siri va uni yengish mexanizmlarini aniqlashga katta hissa qo'shgan. Ularning ishlari stressni universal hodisa sifatida talqin qilishga imkon bergan. Kasbiy va ekstremal faoliyat kontekstida olib borilgan tadqiqotlar, jumladan harbiy, yong'in xavfsizligi, huquqni muhofaza qilish organlari xodimlari faoliyatida stress muammosini o'rganish, uning individual va guruhviy darajada namoyon bo'lishini tahlil qilgan. Ushbu tadqiqotlar stress omillarini aniqlash, ularning ruhiy va jismoniy salomatlikka ta'sirini baholash, psixologik himoya va koping strategiyalarini shakllantirish bo'yicha asos yaratgan.

Milliy ilmiy manbalarda, jumladan O'zbekistonlik olimlar tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda harbiy va huquqni muhofaza qiluvchi organlar xodimlarining stressga chidamliligi, psixologik barqarorlik, emotsional moslashuvchanlik va kasbiy adaptatsiya masalalari yoritilgan. Ushbu ishlarda stressni boshqarish usullari, jamoada ijtimoiy qo'llab-quvvatlash va psixologik tayyorgarlikning ahamiyati alohida ta'kidlangan. Shu bilan birga, mavjud adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, stressga moslashuv mexanizmlari, ularning psixologik, ijtimoiy va fiziologik komponentlari milliy sharoitlar va xizmat xususiyatlari nuqtai nazaridan yetarli darajada o'rganilmagan. Bu esa mavzuni yanada chuqurroq va tizimli tadqiq etish zaruratini yuzaga keltiradi. Mazkur maqolada shu bo'shliqni to'ldirish maqsadida, stressning kelib chiqish sabablari, uning psixologik va fiziologik xususiyatlari, shuningdek harbiy xizmatchilarda moslashuv mexanizmlarini o'rganish asosiy vazifa sifatida belgilangan.

Harbiy xizmatchilarda stress va unga moslashuv mexanizmlari muammosi psixologiya, pedagogika, harbiy fanlar hamda tibbiyot sohalarida ko'p yillardan buyon tadqiq etib kelinayotgan dolzarb ilmiy yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Mazkur masalaning ilmiy asoslari dastlab umumiy stress nazariyalari doirasida shakllangan bo'lib, stress tushunchasining mazmuni, kelib chiqish sabablari va organizmga ta'sir mexanizmlari xorijiy va mahalliy olimlar tomonidan keng yoritilgan. Xususan, stressning biologik va psixologik mohiyatini ochib beruvchi tadqiqotlar ushbu hodisaning universal xarakterga ega ekanligini ko'rsatib berdi. Keyingi bosqichlarda stress muammosi kasbiy faoliyat kontekstida, jumladan, ekstremal va xavfli kasblar vakillari faoliyati misolida o'rganila boshlandi. Harbiy xizmat ana shunday kasblardan biri sifatida ilmiy tadqiqotlarning markaziga aylandi. Ilmiy adabiyotlarda harbiy xizmatchilarning xizmat jarayonida duch keladigan stress omillari, jangovar va jangovar bo'lmagan sharoitlarda yuzaga keladigan ruhiy zo'riqishlar, ularning psixik holatga ta'siri masalalari batafsil tahlil qilingan. Tadqiqotlarda stressning qisqa muddatli va uzoq muddatli shakllari, ularning xizmat samaradorligiga ta'siri, shuningdek stressning salbiy oqibatlari keng yoritilgan.

Shu bilan birga, ko'plab ilmiy ishlar harbiy xizmatchilarda stressga moslashuv, ya'ni adaptatsiya muammosiga bag'ishlangan. Ushbu tadqiqotlarda moslashuv shaxsning ichki psixologik resurslari, irodaviy sifatleri, emotsional barqarorligi hamda ijtimoiy qo'llab-quvvatlash omillari bilan uzviy bog'liq jarayon sifatida talqin etiladi. Ayrim tadqiqotlarda stressga moslashuv mexanizmlari psixologik himoya, stressni yengish strategiyalari (koping), o'z-o'zini boshqarish va refleksiya jarayonlari orqali izohlangan. Harbiy psixologiya doirasida olib borilgan tadqiqotlar ushbu mexanizmlarning shakllanganlik darajasi harbiy xizmatchilarning jangovar tayyorgarligi va professional barqarorligida muhim ahamiyat kasb etishini ko'rsatadi. Milliy ilmiy manbalarda ham harbiy xizmatchilar va kuch tuzilmalari xodimlarida stress muammosi muayyan darajada o'rganilgan. O'zbekistonlik olimlar tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda harbiy va huquqni muhofaza qiluvchi organlar xodimlarining psixologik tayyorgarligi, stressga chidamlilik, emotsional barqarorlik va kasbiy moslashuv masalalariga e'tibor qaratilgan. Ushbu ishlarda asosan stressning psixologik jihatlari, uning shaxs xulq-atvoriga ta'siri, shuningdek psixologik tayyorgarlik orqali stressga bardoshlilikni oshirish yo'llari yoritilgan.

Biroq mavjud tadqiqotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, harbiy xizmatchilarda stress va unga moslashuv mexanizmlari muammosi hali to'liq va tizimli ravishda o'rganib chiqilmagan. Xususan, stressga moslashuv mexanizmlarini psixologik, ijtimoiy va fiziologik jihatlarining o'zaro bog'liqligi asosida kompleks tadqiq etish, shuningdek milliy mentalitet va xizmat sharoitlari bilan bog'liq xususiyatlarni inobatga olgan holda ilmiy tahlil qilish masalalari yetarli darajada yoritilmagan. Ayni paytda stressni boshqarish va unga moslashuv bo'yicha amaliy texnologiyalarni ishlab chiqish, ularni harbiy tayyorgarlik tizimiga joriy etish zarurati saqlanib qolmoqda. Shu sababli harbiy xizmatchilarda stress va unga moslashuv mexanizmlarini chuqur, tizimli va kompleks yondashuv asosida o'rganish, mavjud ilmiy qarashlarni umumlashtirish va yangi ilmiy xulosalar ishlab chiqish dolzarb ilmiy vazifa hisoblanadi. Mazkur tadqiqot aynan shu ehtiyojdan kelib chiqib, harbiy xizmatchilarda stress muammosining o'rganilganlik darajasini tahlil qilish va ushbu yo'nalishda ilmiy-nazariy hamda amaliy asoslarni boyitishga qaratilgan

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu tadqiqotda harbiy xizmatchilarda stress va moslashuv mexanizmlarini o'rganish uchun kompleks yondashuv qo'llanildi. Ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish va empirik metodlar (so'rovnoma, intervyu, kuzatuv, psixodagnostik testlar) yordamida ma'lumotlar yig'ildi. Olingan natijalar statistik va korrelyatsion tahlillar orqali qayta ishlanib, stress omillari va moslashuv mexanizmlari aniqlangan. Tadqiqot obyekti harbiy xizmatchilar, predmet esa ularning stressga chidamliligi va moslashuv mexanizmlari bo'ldi.

Xulosa va tavsiiyalar. Harbiy xizmatchilarda stress va unga moslashuv mexanizmlari bugungi kunda nafaqat ilmiy, balki amaliy jihatdan ham eng dolzarb masalalardan biridir. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, stressning uzoq davom etishi xizmatchilarda ruhiy charchoq, emotsional beqarorlik, diqqat susayishi, motivatsiya pasayishi, uyqu buzilishi va psixosomatik kasalliklar kabi salbiy oqibatlarni keltirib chiqaradi. Bu holatlar shaxsning kasbiy faoliyatini cheklash bilan birga, bo'linmaning umumiy samaradorligiga ham salbiy ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli, stressni boshqarish va unga moslashuv mexanizmlarini rivojlantirish harbiy faoliyatning samarali tashkil etilishida hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Stressning ta'siri biologik, psixologik va ijtimoiy omillar bilan bog'liq bo'lib, ularning har biri turli darajada xizmatchining xizmat samaradorligiga ta'sir qiladi. Biologik omillar organizmning stressga fiziologik javobini o'z ichiga oladi, jumladan yurak urishi tezligi, qon bosimi va gormonal o'zgarishlar. Psixologik omillar shaxsning emotsional barqarorligi, irodaviy kuchi, qaror qabul qilish tezligi va muammolarni hal etish qobiliyatini o'z ichiga oladi. Ijtimoiy omillar esa guruhdagi munosabatlar, qo'llab-quvvatlash tizimi va jamoaning ruhiy muhitini belgilaydi. Shu jihatdan, har bir xizmatchining individual stress javobi va moslashuv mexanizmlari turlicha bo'ladi, bu esa tizimli yondashuvni zarur qiladi. Nazariy jihatdan, stressga moslashuv mexanizmlari shaxsning psixologik himoya strategiyalari, coping usullari, o'z-o'zini boshqarish va refleksiya qobiliyatlari orqali shakllanadi. Masalan, emotsional intellektning yuqori darajasi, shaxsning murakkab sharoitlarda hissiyotlarni nazorat qilish va konstruktiv qaror qabul qilish qobiliyatini oshiradi. Shu bilan birga, mavhum vaziyatlarni tahlil qilish, o'z ichki resurslarini safarbar qilish va muammolarga tizimli yondashish stressni kamaytiruvchi muhim omillardir.

Amaliy jihatdan, stressni boshqarish va moslashuv mexanizmlarini rivojlantirish uchun kompleks strategiyalar ishlab chiqilishi lozim. Ularning qatoriga psixologik tayyorgarlik dasturlari, simulatsion mashg'ulotlar, guruhviy interaktiv treninglar, relaksatsiya va meditatsiya mashqlari, vizualizatsiya texnikalari kiradi. Simulyatsion mashg'ulotlar xizmatchilarni real hayot sharoitlariga yaqinlashtirib, xavfli vaziyatlarda qaror qabul qilish, muammolarni birgalikda hal etish va vaqt cheklovlari ostida samarali ishlash ko'nikmalarini shakllantiradi. Rolli o'yinlar va jamoaviy topshiriqlar esa shaxsning ijtimoiy moslashuvini, jamoaviy hamkorlikni va muammolarni hal qilish tezligini oshiradi. Shuningdek, individual psixologik maslahatlar va psixoterapiya metodlari stressni boshqarishda muhim ahamiyatga ega. Xizmatchilar shaxsiy psixolog bilan ishlash orqali o'z stress reaksiyalarini tahlil qiladi, salbiy emotsiyalarni boshqarishni o'rganadi va samarali moslashuv strategiyalarini rivojlantiradi. Bu jarayonda jismoniy faoliyatni oshirish, sog'lom turmush tarzini rag'batlantirish, uyqu va dam olish rejimini optimallashtirish stressni kamaytiruvchi qo'shimcha omillar sifatida xizmat qiladi.

Guruh ichidagi ijtimoiy qo'llab-quvvatlash tizimlari ham stressni yengish va samaradorlikni oshirishda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Komandirlar va guruh yetakchilari tomonidan muntazam suhbatlar, feedback berish, motivatsion mashg'ulotlar va jamoaviy treninglar xizmatchilarning ruhiy barqarorligini oshiradi. Shu bilan birga, guruhdagi ijtimoiy qo'llab-quvvatlash ishonchni mustahkamlaydi, jamoa ruhiyatini yaxshilaydi va xizmatchilarni murakkab sharoitlarda samarali ishlashga rag'batlantiradi. Tadqiqot natijalari stress va unga moslashuv mexanizmlarini chuqur o'rganish, individual va guruhviy adaptatsiya strategiyalarini aniqlash va amaliy tavsiyalar ishlab chiqish imkonini beradi. Stressni monitoring qilish, psixologik yordam tizimlarini rivojlantirish, jamoaviy qo'llab-quvvatlash va psixologik treninglarni tizimli ravishda joriy etish harbiy xizmatchilarning psixologik barqarorligini oshirish, xizmat samaradorligini yaxshilash va professional uzluksizligini ta'minlashga xizmat qilishi uchun quyidagi tavsiyalardan foydalanishni taklif etamiz:

Harbiy xizmatchilarni stressli vaziyatlarga tayyorlash uchun maxsus psixologik treninglar tashkil etish.

Emotsional intellekt, muammolarni hal qilish va qaror qabul qilish ko'nikmalarini rivojlantirish bo'yicha darslar o'tkazish.

Relaksatsiya, meditatsiya va vizualizatsiya texnikalarini muntazam mashq qilishni joriy etish.

Favqulodda yoki xavfli vaziyatlarni shartli sharoitda imitatsiya qilish orqali xizmatchilarni real sharoitlarga moslashuvini oshirish.

Guruh ichida qaror qabul qilish, resurslarni boshqarish va vaqt cheklovlari ostida topshiriqlarni bajarish ko'nikmalarini shakllantirish.

Harbiy bo'linmalarda xizmatchilarning psixologik holatini muntazam baholash (so'rovnoma, intervyu, biokimyoviy va fiziologik indikatorlar orqali).

Stress darajasi yuqori bo'lgan xizmatchilar uchun shaxsiy tavsiyalar va psixologik yordam ko'rsatish.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Normatov B. "Tarbiya jarayonida emotsional intellekt va nutqiy ta'sirchanlik". – Toshkent: Pedagogik Tadqiqotlar, 2016.
2. Lazarus R., Folkman S. "Stress, appraisal, and coping". – New York: Springer, 1984.
3. McEwen B. S. "Physiology and neurobiology of stress and adaptation: central role of the brain". – Physiological Reviews, 87(3), 2007.
4. Selye H. "The Stress of Life". – New York: McGraw-Hill, 1976.
5. Antonovsky A. "Unraveling the Mystery of Health: How People Manage Stress and Stay Well". – San Francisco: Jossey-Bass, 1987.
6. Adler A. B., Castro C. A. "Military Stress: Mental Health Consequences and Interventions". – Military Psychology, 25(5), 2013.
7. Vorobyev A. V., Kovalev V. P. "Psixologiya stressa v vooruzhyonnykh silakh". – Moskva: Nauka, 2015.

Abdug‘opirova Feruza Akramjon qizi,
Turan International University Gumanitar
Fanlar va pedagogika fakulteti kafedra dotsenti, pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa
doktori (PhD)
e.mail: shahinabonu16@gmail.com

PEDAGOGIK ETIKANI INTEGRATSIYALASH ORQALI BO‘LAJAK O‘QITUVCHILARNING KASBIY IDENTITETINI MUSTAHKAMLASH.

Annotatsiya. Ushbu maqola pedagogik etikani integratsiyalash orqali bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy identitetini mustahkamlash mexanizmlarini tadqiq etishga bag‘ishlangan. Tadqiqotda deontologik yondashuv, pedagogik refleksiya va kasbiy qadriyatlarni shakllantirishning nazariy va amaliy asoslari o‘rganildi. Natijalar pedagogik etikani ta’lim jarayoniga tizimli integratsiyalash bo‘lajak o‘qituvchilarda kasbiy identitetni mustahkamlashga ijobiy ta’sir ko‘rsatishini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: pedagogik etika, kasbiy identitet, deontologik yondashuv, bo‘lajak o‘qituvchilar, refleksiv faoliyat, kasbiy qadriyatlar, pedagogik integratsiya.

Аннотация. Статья посвящена исследованию механизмов укрепления профессиональной идентичности будущих учителей через интеграцию педагогической этики. В исследовании изучены теоретические и практические основы деонтологического подхода, педагогической рефлексии и формирования профессиональных ценностей. Результаты показывают, что системная интеграция педагогической этики в образовательный процесс оказывает положительное влияние на укрепление профессиональной идентичности будущих педагогов.

Ключевые слова: Педагогическая этика, профессиональная идентичность, деонтологический подход, будущие учителя, рефлексивная деятельность, профессиональные ценности, педагогическая интеграция.

Abstract. This article is devoted to studying the mechanisms for strengthening the professional identity of future teachers through the integration of pedagogical ethics. The study explores the theoretical and practical foundations of the deontological approach, pedagogical reflection, and the formation of professional values. The results indicate that the systematic integration of pedagogical ethics into the educational process positively influences the development and consolidation of future teachers' professional identity.

Key words: pedagogical ethics, professional identity, deontological approach, future teachers, reflective activity, professional values, pedagogical integration.

Kirish. Bugungi kunda pedagogik ta’limda asosiy e’tibor nafaqat talabalarning nazariy bilimlarini oshirishga, balki ularning kasbiy identitetini shakllantirishga qaratilmoqda[1]. Kasbiy identitet – bu shaxsning kasbga bo‘lgan ongli munosabati, kasbiy qadriyatlarni qabul qilishi va professional faoliyatdagi xatti-harakatlarini boshqarish qobiliyati sifatida talqin etiladi[2]. Bo‘lajak o‘qituvchilarda kasbiy identitetni rivojlantirish ularning kelajakdagi pedagogik faoliyatiga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi[3]. Pedagogik etikani integratsiyalash bu jarayonda muhim vosita hisoblanadi. Deontologik yondashuv orqali talabalarga kasbiy burch, axloqiy mas’uliyat va pedagogik qadriyatlarni chuqurroq anglash imkoniyati beriladi[4]. Shu bilan birga, pedagogik etikani amaliy mashg‘ulotlar, muammoli vaziyatlar va refleksiv faoliyat bilan integratsiyalash bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy xulq-atvorini shakllantirish va mustahkamlashga xizmat qiladi[5].

Ilmiy adabiyotlar shuni ko‘rsatadiki, pedagogik etika va kasbiy identitet o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik talabalarning shaxsiy va professional barqarorligini ta’minlashda hal qiluvchi ahamiyatga ega[6]. Tadqiqotlar natijalari pedagogik etikani tizimli integratsiyalash orqali bo‘lajak o‘qituvchilarda kasbiy identitetni shakllantirish va mustahkamlashning samarali mexanizmlarini ishlab chiqishga imkon beradi[7]. Shu munosabat bilan, mazkur tadqiqotning maqsadi pedagogik

etikani integratsiyalash orqali bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy identitetini rivojlantirish mexanizmlarini ilmiy jihatdan o'rganish va ularning samaradorligini aniqlashdir.

Tadqiqot vazifalari quyidagilardan iborat:

Kasbiy identitet va pedagogik etika nazariy asoslarini o'rganish;

Pedagogik etikani integratsiyalash orqali bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy identitetini shakllantirish mexanizmlarini aniqlash;

Tajriba va nazorat guruhlar yordamida pedagogik ta'sir mexanizmlarining samaradorligini baholash;

Olingan natijalar asosida amaliy tavsiyalar ishlab chiqish.

Ushbu tadqiqot natijalari nafaqat pedagogik ta'lim jarayonlarini takomillashtirishga, balki o'qituvchilarning kasbiy-axloqiy kompetentligini rivojlantirishga ham xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili. Pedagogik etikani integratsiyalash orqali bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy identitetini shakllantirish masalasi zamonaviy pedagogika va psixologiya ilmda keng tadqiq etilgan. E.A. Klimovning tadqiqotlarida kasbiy identitet shaxsning kasbga bo'lgan ongli munosabati, kasbiy qadriyatlarini qabul qilishi va o'z faoliyatini baholash qobiliyati sifatida talqin etiladi[8]. Markova A.K. kasbiy identitetni shakllantirishda shaxsning ijtimoiy va psixologik tayyorgarligi muhimligini ta'kidlaydi[9]. Pedagogik deontologiya masalalari O. Musurmonova va Sh. Shodmonov ishlarida keng yoritilgan. Ularning tadqiqotlari o'qituvchining kasbiy burchi, axloqiy mas'uliyati va pedagogik etika tamoyillarini asosiy mezon sifatida ko'rsatadi[10]. V.A. Slastenin va I.A. Zimnyaya esa pedagogik refleksiya va qadriyatlar tizimi orqali bo'lajak pedagogning kasbiy kompetentligini shakllantirishga urg'u beradi[11]. Shuningdek, N. Shermuhamedova (2020) pedagogik etikani o'qituvchilik faoliyatiga integratsiyalash orqali talabalar orasida kasbiy mas'uliyat va professional ongni rivojlantirishning samaradorligini ta'kidlaydi[12]. Shu bilan birga, tadqiqotlar pedagogik etika va kasbiy identitet o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni ilmiy jihatdan asoslash imkonini beradi.

Ushbu adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, pedagogik etikani tizimli integratsiyalash bo'lajak o'qituvchilarda kasbiy identitetni shakllantirishning samarali mexanizmlarini ishlab chiqishga yordam beradi. Shu nuqtai nazardan, mavjud ilmiy manbalar tadqiqotning nazariy va metodologik asosini tashkil qiladi.

Tadqiqot jarayonida bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy identitetini shakllantirish va pedagogik etikani integratsiyalashning samaradorligini aniqlash uchun quyidagi metodlar qo'llanildi:

Nazariy tahlil metodi – pedagogik etikaga oid ilmiy adabiyotlarni o'rganish va umumlashtirish¹².

Taqqoslash va tizimlashtirish metodlari – turli tadqiqot yondashuvlarini solishtirish³.

Pedagogik kuzatish – talabalarning kasbiy identitet shakllanish jarayonini kuzatish⁴.

So'rovnomalar va intervyu – bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy qadriyatlar, etika va pedagogik yondashuvlar haqidagi fikrlarini aniqlash[13].

Reflektiv tahlil – talabalarning o'z faoliyatini tahlil qilish va kasbiy identitetini baholash[14].

Ushbu metodlar majmuasi bo'lajak o'qituvchilarda kasbiy identitetni shakllantirishning ilmiy jihatdan asoslangan mexanizmlarini aniqlash va pedagogik etikani integratsiyalashning samaradorligini baholash imkonini berdi. Tadqiqot natijalari pedagogik jarayonlarni takomillashtirish va o'qituvchilarni tayyorlash sifatini oshirishga amaliy hissa qo'shadi.

Natijalar. Tadqiqot jarayonida bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy identitetini shakllantirishga pedagogik etikani integratsiyalashning samaradorligi o'rganildi. Tadqiqotda 60 nafar talaba ikki guruhga bo'linib, 30 nafar tajriba guruhi va 30 nafar nazorat guruhi tashkil qilindi. Tajriba guruhi pedagogik etikani integratsiyalash asosida maxsus ishlab chiqilgan mashg'ulotlarda ishtirok etdi, nazorat guruhi esa an'anaviy ta'lim jarayonida qoldirildi.

1. Kasbiy identitet darajasining o'zgarishi.

Tadqiqot natijalariga ko'ra, tajriba guruhida kasbiy identitet darajasi sezilarli oshdi. Quyidagi jadval va diagramma ushbu o'zgarishlarni ko'rsatadi:

Guruh	Boshlang'ich daraja (%)	Tadqiqotdan keyingi daraja (%)	O'sish (%)
Tajriba guruhi	45	78	+33
Nazorat guruhi	46	50	+4

Jadval va diagrammadan ko'rinib turibdiki, tajriba guruhi talabalarining kasbiy identitet darajasi o'rtacha 33%ga oshgan, nazorat guruhida esa faqat 4% o'sish kuzatilgan. Bu pedagogik etikani integratsiyalashning samaradorligini isbotlaydi.

2. Kasbiy qadriyatlar va axloqiy mas'uliyat.

So'rovnoma va reflektiv tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, tajriba guruhidagi talabalar kasbiy qadriyatlarni qabul qilish va axloqiy mas'uliyatni anglashda sezilarli o'sish ko'rsatdilar:

Ko'rsatkich	Boshlang'ich (%)	Tadqiqotdan keyingi (%)
Kasbiy qadriyatlarni anglash	50	82
Axloqiy mas'uliyatni anglash	48	80

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, pedagogik etikani integratsiyalash bo'lajak o'qituvchilarda kasbiy qadriyatlar va axloqiy mas'uliyatni rivojlantirishga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Shu bilan birga, reflektiv mashg'ulotlar va muammoli vaziyatlar orqali talabalarning kasbiy o'zini anglash darajasi oshadi.

Xulosa Natijalar shuni ko'rsatdiki, pedagogik etikani integratsiyalash orqali bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy identitetini shakllantirish samarali mexanizm hisoblanadi. Tadqiqotdan so'ng tajriba guruhi talabalarida kasbiy identitet darajasi 33%ga oshgan bo'lsa, nazorat guruhi talabalarida sezilarli o'zgarish kuzatilmagan. Shu bilan birga, kasbiy qadriyatlar va axloqiy mas'uliyatni anglash ko'rsatkichlari ham tajriba guruhida yuqori bo'ldi. Ushbu natijalar pedagogik etikani integratsiyalash bo'yicha ishlab chiqilgan mashg'ulotlarning amaliy samaradorligini tasdiqlaydi va bo'lajak o'qituvchilarda kasbiy identitetni rivojlantirishning ilmiy asoslangan mexanizmlarini ko'rsatadi.

Muhokama. Tadqiqot natijalari pedagogik etikani integratsiyalash bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy identitetini rivojlantirishda samarali vosita ekanligini ko'rsatdi. Tajriba guruhidagi talabalar kasbiy identitet darajasi sezilarli darajada oshgani, pedagogik etikaga oid mashg'ulotlar ularning kasbiy qadriyatlarni qabul qilishi va axloqiy mas'uliyatini rivojlantirishga ijobiy ta'sir qilganini bildiradi¹. Bu natija Klimov va Markova (2015, 2016) tadqiqotlari bilan mos keladi, ular kasbiy identitetning shaxsning kasbga bo'lgan ongli munosabati va professional qadriyatlarni shakllantirish bilan bog'liqligini ta'kidlaydi[15].

Pedagogik etikani tizimli integratsiyalash talabalarga nazariy bilimlarni amaliyot bilan bog'lash imkonini yaratdi, bu esa ularning reflektiv faoliyatini oshirishga yordam berdi. Slastenin va Zimnyaya (2017) fikricha, pedagogik refleksiya va qadriyatlar tizimi kasbiy kompetentlikni rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi[16]. Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, tajriba guruhi talabalari o'z faoliyatini tahlil qilish, pedagogik vaziyatlarda axloqiy qarorlar qabul qilish va kasbiy qadriyatlarni amaliyotga tatbiq etish qobiliyatlarini oshirdi.

So'rovnoma va intervyular natijalari pedagogik etikani integratsiyalash talabalarda axloqiy mas'uliyatni anglashga ijobiy ta'sir ko'rsatishini tasdiqladi. Musurmonova va Shodmonov (2018, 2022) tadqiqotlarida ham o'qituvchining kasbiy burchi va axloqiy mas'uliyati pedagogik faoliyatning ajralmas qismi sifatida ko'rsatilgan[17]. Shu nuqtai nazardan, pedagogik etikani amaliy mashg'ulotlar, muammoli vaziyatlar va reflektiv faoliyat bilan birlashtirish kasbiy identitetni shakllantirishda samarali mexanizm hisoblanadi. Tadqiqot natijalari shuni ham

ko'rsatdiki, nazorat guruhi talabalari o'zgarish darajasi past bo'ldi, bu pedagogik etikani integratsiyalashsiz kasbiy identitetni shakllantirish jarayonining cheklanganligini tasdiqlaydi. Demak, pedagogik etikani tizimli ravishda ta'lim jarayoniga joriy etish bo'lajak o'qituvchilarning professional shaxs sifatida barqarorligini oshirishda muhim omil hisoblanadi.

Shuningdek, natijalar pedagogik ta'lim jarayonini modernizatsiya qilish va bo'lajak pedagoglarni kasbiy-axloqiy kompetentlikka tayyorlash bo'yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqishga asos bo'ladi. Tadqiqot ko'rsatdiki, integratsiyalash jarayoni nafaqat talabalarning kasbiy identitetini oshiradi, balki ularni ijtimoiy va axloqiy jihatdan mas'uliyatli shaxs sifatida shakllantirishga xizmat qiladi. Umuman olganda, pedagogik etikani integratsiyalashning samaradorligi tadqiqot natijalarida aniq ko'rinib turibdi. Bu pedagogik jarayonlarda deontologik yondashuvni qo'llash orqali bo'lajak o'qituvchilarda kasbiy identitetni shakllantirish mexanizmlarini ilmiy asoslash imkonini beradi va kasbiy tayyorgarlik sifatini oshiradi.

Xulosa. Ushbu tadqiqotning natijalari pedagogik etikani integratsiyalash bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy identitetini rivojlantirish va mustahkamlashda samarali vosita ekanligini aniq ko'rsatdi. Tadqiqot jarayonida tajriba guruhi talabalari kasbiy identitet darajasini sezilarli oshirdi. Bu o'sish pedagogik etikani amaliy mashg'ulotlar, muammoli vaziyatlar va reflektiv faoliyat bilan birlashtirish orqali erishilgan bo'lib, talabalarda kasbiy qadriyatlar, axloqiy mas'uliyat va professional ongini mustahkamlashga xizmat qildi. Nazorat guruhi esa o'zgarish darajasi past bo'lib, pedagogik etikani integratsiyalashsiz kasbiy identitet shakllanishining cheklanganligini ko'rsatdi. Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, pedagogik etikani tizimli ravishda ta'lim jarayoniga kiritish bo'lajak o'qituvchilarda nafaqat kasbiy identitetni oshirish, balki ularni mas'uliyatli va ijtimoiy jihatdan tayyor shaxs sifatida shakllantirishga yordam beradi. Talabalar reflektiv mashg'ulotlar orqali o'z faoliyatini tahlil qilish, pedagogik vaziyatlarda axloqiy qarorlar qabul qilish va kasbiy qadriyatlarni amaliyotga tatbiq etish qobiliyatlarini rivojlantirdilar. Shu bilan birga, tadqiqot natijalari pedagogik jarayonni modernizatsiya qilish, bo'lajak pedagoglarni kasbiy-axloqiy kompetentlikka tayyorlash va ta'lim sifati hamda samaradorligini oshirish bo'yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqishga imkon yaratadi.

Shuni ta'kidlash lozimki, pedagogik etikani integratsiyalash bo'yicha ishlab chiqilgan mexanizmlar o'qituvchilarni professional shaxs sifatida rivojlantirishda muhim vosita bo'lib, talabalarda axloqiy mas'uliyat, kasbiy qadriyatlar va kasbiy identitetni mustahkamlashga xizmat qiladi. Tadqiqot shuningdek, deontologik yondashuvni qo'llash orqali pedagogik ta'lim jarayonida kasbiy identitetni shakllantirish mexanizmlarini ilmiy asoslash va amaliyotga tatbiq etish imkoniyatlarini tasdiqlaydi. Umuman olganda, tadqiqot natijalari pedagogik etikani integratsiyalash bo'yicha ishlab chiqilgan yondashuvlar bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy identitetini rivojlantirish va ularning professional shaxs sifatida barqarorligini ta'minlashda samarali ekanligini ko'rsatadi. Shu sababli, ushbu mexanizmlar pedagogik ta'lim tizimida keng joriy etilishi lozim, bu esa o'qituvchilarning kasbiy-axloqiy kompetentligini oshirish va talabalarda mas'uliyat, etika hamda kasbiy qadriyatlarni mustahkamlashga xizmat qiladi. Tadqiqot xulosalari pedagogik jarayonda deontologik yondashuvning muhimligini ilmiy jihatdan tasdiqlaydi va amaliy pedagogik faoliyat uchun yo'nalishlar belgilaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Klimov E.A. Psixologiya professionalnogo samoopredeleniya. – Moskva, 2015.
2. Markova A.K. Professionalnaya identichnost. – Moskva, 2016.
3. Shermuhamedova N. Kasbiy o'zini anglash psixologiyasi. – Toshkent, 2020.
4. Musurmonova O. Pedagogik deontologiya asoslari. – Toshkent, 2018.
5. Shodmonov Sh. Pedagog kasbiy madaniyati va etika. – Toshkent, 2022.
6. Slastenin V.A., Zimnyaya I.A. Pedagogika. – Moskva: Akademiya, 2017.
7. Klimov E.A. Psixologiya professionalnogo samoopredeleniya. – Moskva, 2015.
8. Markova A.K. Professionalnaya identichnost. – Moskva, 2016.
9. Musurmonova O. Pedagogik deontologiya asoslari. – Toshkent, 2018.
10. Shodmonov Sh. Pedagog kasbiy madaniyati va etika. – Toshkent, 2022.
11. Slastenin V.A., Zimnyaya I.A. Pedagogika. – Moskva: Akademiya, 2017.

12. Shermuhamedova N. Kasbiy o‘zini anglash psixologiyasi. – Toshkent, 2020.
13. Klimov E.A. Psixologiya professionalnogo samoopredeleniya. – Moskva, 2015.
14. Markova A.K. Professionalnaya identichnost. – Moskva, 2016.
15. Slastenin V.A., Zimnyaya I.A. Pedagogika. – Moskva: Akademiya, 2017.
16. Musurmonova O. Pedagogik deontologiya asoslari. – Toshkent, 2018.
17. Shodmonov Sh. Pedagog kasbiy madaniyati va etika. – Toshkent, 2022.

To'rayev Ahmed Xolmo'minovich,
Termiz davlat pedagogika instituti o'qituvchisi
torayevahmed9092@gmail.com

BO'LAJAK O'QITUVCHILARNI O'QITISH JARAYONIDA TESTDAN FOYDALANISHNING NAZARIY ASOSLARI

Annotatsiya. Mazkur ishda bo'lajak o'qituvchilarni o'qitish jarayonida testdan foydalanishning nazariy asoslari yoritilgan. Unda pedagogik diagnostika, baholash nazariyasi, testologiya tamoyillari hamda zamonaviy baholash mezonlarining ilmiy-metodik jihatlarini tahlil qilinadi. Test topshiriqlarini tuzish prinsiplari, ularning ishonchliligi, haqiqiyliigi (validligi), obyektivligi va differentsiallashtirish imkoniyatlari ko'rib chiqiladi. Tadqiqot natijalari bo'lajak o'qituvchilarda testologik kompetentlikni shakllantirish va ta'lim sifatini oshirishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: test, testologiya, pedagogik diagnostika, baholash nazariyasi, validlik, ishonchlilik, obyektivlik, test topshiriqlari, nazorat shakllari, kompetensiyaviy yondashuv, testologik kompetentlik, ta'lim sifati, reyting tizimi, pedagogik o'lchov.

Аннотация. В данной работе освещаются теоретические основы использования тестирования в процессе подготовки будущих учителей. В статье анализируются научно-методические аспекты педагогической диагностики, теории оценивания, принципов тестологии, а также современных критериев оценки. Рассматриваются принципы разработки тестовых заданий, их надежность, валидность, объективность и возможности дифференциации. Результаты исследования способствуют формированию тестологической компетентности у будущих учителей и повышению качества образования.

Ключевые слова: тест, тестология, педагогическая диагностика, теория оценивания, валидность, надежность, объективность, тестовые задания, формы контроля, компетентностный подход, тестологическая компетентность, качество образования, рейтинговая система, педагогические измерения.

Abstract. This study highlights the theoretical foundations of using testing in the process of training future teachers. It analyzes the scientific and methodological aspects of pedagogical diagnostics, assessment theory, principles of testology, and modern evaluation criteria. The principles of constructing test items, as well as their reliability, validity, objectivity, and differentiation potential, are examined. The research findings contribute to the development of testological competence among future teachers and to improving the quality of education.

Key words: test, testology, pedagogical diagnostics, assessment theory, validity, reliability, objectivity, test items, forms of assessment, competency-based approach, testological competence, quality of education, rating system, educational measurement.

Kirish Standartlashtirilgan testlar - ma'muriy-boshqaruv qarorlarini qabul qilish uchun mo'ljallangan bo'lib, bajarish me'yorlariga, ya'ni sinaluvchilarning aniq belgilangan tanlovi - tegishli me'yoriy guruh tomonidan testning bajarilish natijalarini aks ettiruvchi ko'rsatkichlar to'plamiga ega bo'ladi. Me'yorlarni aniqlash jarayoni standartlashtirish deb ataladi

- Standartlashtirilmagan, bajarish me'yorlariga ega bo'lmagan, chunki kundalik jarayonda foydalanish uchun ularni har bir pedagog tayyorlaydi.

Ajratilgan tasniflarni batafsil ko'rib chiqish turli tasniflar doirasida bir xil didaktik testni bir nechta turga kiritish mumkin degan xulosaga kelish imkonini beradi. Masalan, shakllantiruvchi test, shuningdek, mezonlarga yo'naltirilgan va kompyuterlashtirilgan bo'ladi.

Bizning fikrimizcha, yuqorida ko'rsatilgan barcha tasniflarni o'rganish bo'lajak o'qituvchilarni o'quv jarayonida testlardan foydalanishga har tomonlama tayyorlash imkonini beradi, o'quv jarayonida didaktik testlardan foydalanishning turli imkoniyatlarini namoyish etadi, turli xil didaktik testlarni tanlash, tuzatish va loyihalash qobiliyatlarini shakllantirish uchun sharoit yaratadi.

Didaktik testning ta'rifidan kelib chiqib, ushbu toifa standartlashtirilgan shaklda maxsus tanlangan topshiriqlar tizimini ifodalaydi va natijada "test topshirig'i" tushunchasini aniqlash, test topshiriqlariga qo'yiladigan talablarni tavsiflash va ularning tipologiyasini ko'rib chiqish zarurati tug'iladi.

Test topshirig'i - "didaktik test tuzilishining tarkibiy qismlaridan biri bo'lib, u tekshirilayotgan shaxs uchun qisqa ko'rsatmani; test vazifasini, javob etalonini o'z ichiga oladi". Test topshiriqlari quyida ko'rib chiqiladigan bir qator talablarga javob berishi kerak.

Test topshirig'ining eng muhim xususiyatlaridan biri uning mazmunini tashkil etish usulidir. Hozirgi vaqtda test topshiriqlari shakllari (turlari) ning ko'plab turli tasniflari mavjud, biroq zamonaviy tadqiqotchilarning aksariyati va boshqalar test topshiriqlarining ikkita asosiy turini ajratib ko'rsatadi: ochiq - javobni sinaluvchi mustaqil ravishda kiritadi va yopiq - oldindan ishlab chiqilgan bir qator javob variantlari mavjudligini nazarda tutadi. Ajratilgan tiplarning har biri bir necha turlarga bo'linadi.

Yopiq turdagi test topshiriqlariga quyidagilar kiradi:

Bitta to'g'ri javob variantiga ega bo'lgan ko'p tanlovli test topshiriqlari bo'lib, unda o'quvchi taklif etilgan javob variantlaridan bittasini to'g'ri tanlashi kerak.

- Bir nechta to'g'ri javob variantlariga ega bo'lgan ko'p tanlovli test topshiriqlari bo'lib, unda o'quvchi taklif etilgan javob variantlaridan barchasini to'g'ri tanlashi kerak.

- Alternativ javoblar yoki hukmning to'g'riligini aniqlash uchun test topshiriqlari bo'lib, unda o'quvchi ikkita javob variantidan birini tanlashi kerak.

Moslikni o'rnatishga - ikkita to'plam elementlari o'rtasida moslikni o'rnatish kerak bo'lgan test topshiriqlari.

- Ketma-ketlikni tiklash uchun - test topshiriqlari, ularda ko'rsatilgan elementlarni to'g'ri ketma-ketlikda joylashtirish kerak.

Ochiq turga quyidagi test topshiriqlari mos keladi:

- To'ldiruvchiga - o'quvchining test topshirig'ining mohiyatiga ko'ra so'z yoki so'z birikmasidan iborat bo'lgan erkin javobini nazarda tutadi.

Javobni erkin bayon qilish - o'quvchining test topshirig'ining mohiyatiga ko'ra ibora, gap yoki bir necha gapdan iborat bo'lgan erkin javobini nazarda tutadi.

Rasmlar, sxemalarni konstruksiyalashga test topshiriqlari beriladi, bunda o'quvchi chizmaning kerakli elementini chizishi, klassifikatsiya sxemasini qurishi kerak va hokazo.

Bizning fikrimizcha, yuqorida keltirilgan test topshiriqlari shakllari (turlari) tasnifi o'quv jarayonining ehtiyojlarini to'liq qondiradi va har qanday o'quv fani bo'yicha test topshiriqlarini tuzishda samarali qo'llanilishi mumkin.

Darsda test sinovlarini tashkil etish va o'tkazish uchun test topshiriqlarini tanlashni amalga oshirish o'qituvchining asosiy vazifalaridan biri hisoblanadi, biroq u yoki bu test topshiriqlarini malakali tahlil qilish uchun, avvalo, ularga qo'yiladigan talablarni bilish zarur.

Psixologik-pedagogik va metodik adabiyotlarda, shuningdek, o'qitish jarayonida testdan foydalanish muammosiga bag'ishlangan tadqiqotlarda test topshiriqlariga qo'yiladigan turli xil talablar mavjud. Bunday talablar soni yetarlicha ko'p, ammo shunga qaramay, mualliflar odatda ularni tasniflamaydilar. Bu bilan, bizning fikrimizcha, ularni yaxlit idrok etish, binobarin, amalda qo'llash murakkablashadi.

Turli tadqiqotchilar (J. Algina, B.C. Avanesov, V.I. Vasilev, I.V. Gladkaya, T. Davey, V.I. Zvonnikov, J.L. Kroker, A.N. Mayorov, Ye.A. Mixaylichev, A.B. Nikitin, T.Yu. Novichkova, N.M. Sayenko, H.H. Samilkina, Ye.V. Solonin, J.I.A. Suchkova, T.N. Tyagunova, M.B. Chelishkova, T.I. Shamova, N.V. Yalayeva va boshqalar) tomonidan ajratilgan test topshiriqlariga qo'yiladigan talablarni tahlil qilish va ularni yanada umumlashtirish asosida biz to'rtta guruh talablarini shakllantirdik.

Birinchi guruhni test topshiriqlariga qo'yiladigan bazaviy talablar tashkil etadi, ular quyidagilardan iborat:

- 1) har bir test topshirig'i aniq maqsadga ega bo'lishi kerak;
- 2) test topshirig'ining mazmuni va shakli (turi) uning maqsadiga mos bo'lishi;

3) test topshirig'ida barcha elementlar tanlangan shakl (tur) doirasida aniq belgilangan joylarda joylashishi kerak;

4) yo'riqnomalar test topshirig'ining shakli (turi) va mazmuniga mos bo'lishi, uning mazmuniga qo'yilgan barcha talablarni o'quvchi ongiga yetkazishi kerak;

Ikkinchi guruhga test topshirig'ini ifodalashga qo'yiladigan talablar kiradi, xususan:

1) test topshirig'ining matni qisqa mantiqiy tasdiq shaklida bo'lishi kerak, u ko'rsatilgan javobga qarab rost yoki yolg'on bo'ladi;

2) test topshirig'ini shakllantirishda "har doim," "ba'zan," "hech qachon" kabi umumlashtiruvchi so'zlardan qochish kerak;

3) test topshirig'ining ifodasi predlog, yuklama, bog'lovchi bilan boshlanmasligi kerak;

4) test topshirig'ining ifodasi takrorlar, ikki karra inkor va jargonlarni o'z ichiga olmasligi kerak;

5) agar test topshirig'i ifodasida "emas" yuklamasi ishlatilgan bo'lsa, u maxsus tarzda ajratib ko'rsatilishi kerak;

6) test topshirig'ining qisqaligini ta'minlash uchun uning ifodasida buyruq maylidan foydalanmaslik kerak (tanlang, hisoblang, ko'rsating va h.k.).

Uchinchi guruh test topshiriqlarining javob variantlariga qo'yiladigan talablarni o'z ichiga oladi, xususan:

1) bitta test topshirig'ining barcha distraktorlari (noto'g'ri javob variantlari, tanlash uchun jozibador) bir xil darajada haqiqatga yaqin bo'lishi, uzunligi bo'yicha taxminan bir xil bo'lishi va ta'lim oluvchilarning odatiy xatolariga muvofiq tuzilishi kerak;

2) distraktorlarni ifodalashda "sanab o'tilganlarning hech biri," "sanab o'tilganlarning barchasi" va shu kabi iboralardan foydalanish tavsiya etilmaydi, chunki ular to'g'ri javobni topishga yordam beradi;

3) test topshirig'ining javob variantlarida takrorlar, ikki karra inkor va jargonlar bo'lmasligi kerak.

To'rtinchi guruh kompyuter yordamida amalga oshiriladigan test topshiriqlariga qo'yiladigan talablarni aks ettiradi:

1) bitta didaktik testga kiruvchi test topshiriqlarining shrift va rangli bezatilishining yagona uslubiga rioya qilish;

2) kompyuter yordamida amalga oshiriladigan test topshiriqlarini loyihalashda o'quv materialining mazmunini oqilona taqdim etish maqsadida test topshiriqlarining turli shakllari (turlari), shuningdek, grafik va multimedia komponentlaridan foydalanish zarur;

3) kompyuter yordamida test topshirig'ini taqdim etish paytida ekranda uning mazmunini tushunishga bevosita aloqasi bo'lmagan hech qanday grafik va multimedia elementlari bo'lmasligi kerak.

Yuqorida ko'rsatilgan talablarning har biriga rioya qilish, bizning fikrimizcha, test topshiriqlarini tahlil qilish va tanlashda zarurdir.

Test topshiriqlarini baholashning eng keng tarqalgan tizimlarini ko'rib chiqamiz.

Didaktik testologiyada test topshiriqlarini baholash tizimining ikki turi ajratiladi: dixotomik va politomik. Dixotomik sistema faqat ikkita mumkin bo'lgan bahoni o'z ichiga oladi: 1 - mutlaqo to'g'ri javob uchun va 0 - noto'g'ri javob uchun. Politomik tizimda test topshirig'iga javob berishning bir nechta toifalariga yo'l qo'yiladi, ularning har biri turlicha baholanadi. Siyosiy baholash tizimiga ega bo'lgan test topshiriqlariga Yagona davlat imtihonining S qismi topshiriqlari misol bo'la oladi.

Zamonaviy tadqiqotchilarning aksariyati (L.Ya. Ashchepkova, V.I. Vasilev, V.I. Zvonnikov, T.N. Tyagunova, M.B. Chelishkova va boshqalar) tomonidan yopiq shakldagi test topshiriqlarini baholash uchun dixotomik baholash tizimi qo'llaniladi. Buning sababi shundaki, undan foydalanish didaktik testning ishonchliligini oshirishga yordam beradi va uni kompyuterda amalga oshirishni osonlashtiradi. Biroq, ba'zi pedagogik vaziyatlarda, ayniqsa, joriy ta'lim jarayonida, yopiq shakldagi test topshiriqlarining bajarilishini batafsilroq baholash, ya'ni ta'lim oluvchilarning to'liq bo'lmagan yoki qisman to'g'ri javoblarini aniqlash zarurati tug'iladi. Bunday hollarda baholashning politomik-tizimlaridan foydalanish maqsadga muvofiqdir.

L.Ya. Ashchepkova ko'p tanlovli test topshiriqlarini bir nechta to'g'ri javob variantlari bilan baholashning quyidagi siyosiy tizimini taklif etadi: "to'liq bajarilgan topshiriq uchun 3 ball, bitta xato (bitta, ortiqcha javob yoki bitta o'tkazib yuborilgan javob) uchun 2 ball va hokazo, nolgacha" [14]. Biroq, bizning fikrimizcha, ko'rsatilmagan har qanday to'g'ri javob varianti uchun bir xil miqdordagi ballarni ayirish har doim ham maqsadga muvofiq emas, chunki test topshirig'idagi to'g'ri javoblar bilimlarning bir xil elementini ham, turli xillarini ham tekshirishga qaratilgan bo'lishi mumkin. Bizning nuqtayi nazarimizcha, bilimlarning turli elementlari mavjud bo'lgan to'g'ri javob variantlari, bilim elementlari topshiriqda keltirilgan elementlar bilan bir xil bo'lgan javob variantlariga qaraganda ko'proq ball bilan baholanishi kerak. Bundan tashqari, ko'plab tadqiqotchilarning fikriga ko'ra, test topshirig'i uchun maksimal ballni undagi javob variantlari soniga qarab emas, balki uning murakkabligiga qarab belgilash ancha samaraliroqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Ishmuhamedov R.J., Abduqodirov A.A., Pardaev A.X. Ta'limda innovatsion texnologiyalar. – Toshkent: Iste'dod, 2008.
2. Azizxo'jayeva N.N. Pedagogik texnologiya va pedagogik mahorat. – Toshkent: TDPU, 2006.
3. Tolipov O'.Q., Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiyalarning nazariy va amaliy asoslari. – Toshkent: Fan, 2006.
4. Xoliqov A.A. Pedagogik mahorat. – Toshkent: Iqtisod-Moliya, 2011.
5. Yo'ldoshev J.G', Usmonov S.A. Pedagogik texnologiya asoslari. – Toshkent: O'qituvchi, 2004.
6. Muslimov N.A. Kasbiy kompetentlikni shakllantirish nazariyasi va metodikasi. – Toshkent: Fan, 2013.
7. Ochilov M. Yangi pedagogik texnologiyalar. – Qarshi: Nasaf, 2000.
8. Abduqodirov A.A. Pedagogik o'lchovlar nazariyasi va amaliyoti. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2012.
9. Avliyakov N.X. O'qitish metodikasi. – Toshkent: TDPU, 2010.
10. Sayidahmedov N.S. Yangi pedagogik texnologiyalar mohiyati va zamonaviy loyihasi. – Toshkent: RTM,

To'raeva Oygul Siroj qizi,
Buxoro davla universiteti tadqiqotchisi

TA'LIM JARAYONIDA IVEN TEXNOLOGIYASIDAN FOYDALANISHNING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK IMKONIYATLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada ta'lim jarayonida IVEN texnologiyasidan foydalanishning pedagogik va psixologik imkoniyatlari tahlil qilinadi. Raqamli ta'lim muhiti sharoitida IVEN texnologiyasining o'quvchilarning bilish faolligi, motivatsiyasi, mustaqil fikrlashi hamda ijtimoiy-kommunikativ kompetensiyalarini rivojlantirishdagi o'rni ilmiy-nazariy asosda yoritiladi. Shuningdek, texnologiyaning ta'lim samaradorligini oshirishdagi afzalliklari va uni amaliyotga joriy etish mexanizmlari ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: IVEN texnologiyasi, interaktiv ta'lim, raqamli pedagogika, psixologik rivojlanish, motivatsiya, virtual ta'lim muhiti.

Аннотация. В данной статье анализируются педагогические и психологические возможности использования технологии Ивен в образовательном процессе. В условиях цифровой образовательной среды научно-теоретически будет освещена роль технологии Iven в развитии познавательной активности, мотивации, самостоятельного мышления и социально-коммуникативных компетенций учащихся. Также будут рассмотрены преимущества технологии в повышении эффективности обучения и механизмы ее внедрения в практику.

Ключевые слова: технология Iven, интерактивное обучение, цифровая педагогика, психологическое развитие, мотивация, виртуальная образовательная среда.

Annotation. This article analyzes the pedagogical and psychological possibilities of using iven technology in the educational process. In the context of the digital educational environment, the role of IVEN technology in the development of cognitive activity, motivation, independent thinking and socio-communicative competencies of students is covered on a scientific-theoretical basis. The advantages of technology in improving educational efficiency and mechanisms for its implementation are also considered.

Key words: iven technology, interactive education, digital pedagogy, psychological development, motivation, virtual educational environment.

Kirish. Zamonaviy ta'lim tizimida raqamli texnologiyalarni qo'llash jarayoni jadal rivojlanmoqda. Xususan, interaktiv va virtual platformalardan foydalanish ta'lim samaradorligini oshirishda muhim omil bo'lib xizmat qilmoqda. IVEN (Interactive Virtual Educational Network) texnologiyasi ana shunday innovatsion yondashuvlardan biri bo'lib, u o'quvchilarni faol ishtirok etishga undaydigan, individual va hamkorlikda ta'lim olish imkonini beruvchi integratsiyalashgan tizimdir. Ta'lim jarayonida zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llash masalalari ko'plab olimlar tomonidan o'rganilgan. Jumladan, Lev Vygotskyning ijtimoiy-madaniy nazariyasi, Jean Piagetning kognitiv rivojlanish konsepsiyasi hamda John Deweyning tajribaviy ta'lim g'oyalari interaktiv va hamkorlikka asoslangan o'qitishning nazariy asosini tashkil etadi.

Mavzuning dolzarbligi. Bugungi kunda ta'lim tizimida yuz berayotgan tub islohotlar, raqamli transformatsiya jarayonlari hamda innovatsion yondashuvlarning keng joriy etilishi o'quv jarayonini samarali tashkil etishning yangi shakl va metodlarini izlashni taqozo etmoqda. Xususan, O'zbekistonda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan tasdiqlangan Ta'lim to'g'risida Qonun hamda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmonlari ta'lim jarayoniga zamonaviy pedagogik texnologiyalarni keng joriy etish, ta'lim sifatini oshirish va shaxsga yo'naltirilgan yondashuvni kuchaytirishni ustuvor vazifa sifatida belgilaydi.

Shu nuqtayi nazardan, ta'lim jarayonida IVEN texnologiyasidan foydalanish masalasi alohida ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi. Mazkur texnologiya o'quvchilarning faolligini oshirish, mustaqil fikrlash, muloqot va hamkorlik ko'nikmalarini rivojlantirish, shuningdek, ularning psixologik xususiyatlarini inobatga olgan holda ta'limni tashkil etish imkonini beradi. Bu esa o'z

navbatida ta'limning samaradorligini oshirish, bilimlarni chuqur va barqaror o'zlashtirishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili. Ta'lim jarayonida innovatsion texnologiyalardan foydalanish masalasi pedagogika va psixologiya fanlarida keng o'rganilgan ilmiy yo'nalishlardan biri hisoblanadi. IVEN texnologiyasining pedagogik-psixologik imkoniyatlarini tahlil qilishda avvalo zamonaviy ta'lim nazariyalari, shaxsga yo'naltirilgan yondashuv va interaktiv o'qitish konsepsiyalariga tayanish maqsadga muvofiqdir.

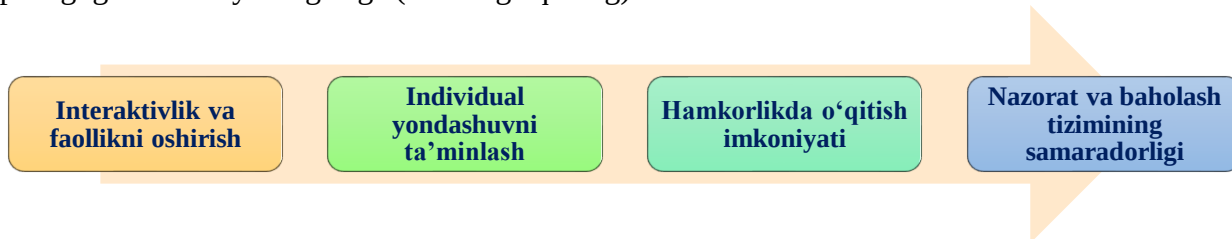
Konstruktivizm nazariyasi asoschilari hisoblangan Jean Piaget va Lev Vygotsky ta'lim jarayonida bilim tayyor holda berilmasligi, balki o'quvchi tomonidan faol ravishda o'zlashtirilishi lozimligini ilmiy jihatdan asoslab berganlar. Ayniqsa, Vigotskiyning "yaqin rivojlanish zonasi" konsepsiyasi hamkorlikda o'qitish va muloqot orqali intellektual o'sishni ta'minlash g'oyasini ilgari suradi. Bu jihat IVEN texnologiyasining interaktiv va hamkorlikka asoslangan xususiyatlari bilan uyg'unlashadi. Shuningdek, kognitiv ta'lim nazariyasi va rivojlantiruvchi ta'lim g'oyalari Jerome Bruner tomonidan chuqur tahlil qilingan. Bruner ta'limda kashfiyotga asoslangan o'qitish (discovery learning) modelini ilgari surib, vizual va amaliyotga yo'naltirilgan usullarning samaradorligini ta'kidlaydi. Bu esa IVEN texnologiyasining vizual va tajribaviy komponentlari bilan metodik jihatdan mos keladi.

Interaktiv o'qitish usullarining psixologik ta'siri masalalari John Dewey ishlarida ham o'z aksini topgan. U ta'limni faol ijtimoiy jarayon sifatida talqin qilib, tajribaga asoslangan o'qitish orqali shaxsning ijtimoiy va intellektual rivojlanishini ta'minlash mumkinligini qayd etadi. IVEN texnologiyasida emotsional va ijtimoiy komponentlarning mavjudligi aynan shu konsepsiyaga tayanadi. Motivatsiya nazariyasi nuqtayi nazaridan qaraganda, Abraham Maslowning ehtiyojlar iyerarxiyasi hamda Carl Rogersning gumanistik pedagogika g'oyalari ta'lim jarayonida shaxsning ichki ehtiyojlari va qiziqishlarini hisobga olish zarurligini ko'rsatadi. IVEN texnologiyasi o'quvchilarning emotsional holati, qiziqishi va faol ishtirokini rag'batlantirish orqali ushbu gumanistik tamoyillarni amalga oshirish imkonini beradi.

Zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalariga asoslangan ta'limni joriy etish bo'yicha tadqiqotlarda interaktiv muhit, vizual kontent va raqamli vositalarning kognitiv faoliyatga ijobiy ta'siri ilmiy jihatdan isbotlangan. Xususan, multimedia ta'lim nazariyasi (Multimedia Learning Theory) vizual va verbal axborotni birgalikda taqdim etish bilimlarni mustahkam o'zlashtirishga xizmat qilishini ko'rsatadi. Bu jihat IVEN texnologiyasining vizual va integrativ xususiyatlarini ilmiy asoslaydi. Mahalliy olimlar tomonidan ham ta'lim samaradorligini oshirishda innovatsion pedagogik texnologiyalarning ahamiyati keng o'rganilgan. Ular ta'lim jarayonida interfaol metodlar, kollaborativ o'qitish va refleksiya mexanizmlarini qo'llash o'quvchilarning mustaqil fikrlash va ijodiy faolligini oshirishini ta'kidlaydilar.

Mavjud ilmiy adabiyotlar tahlili IVEN texnologiyasining pedagogik-psixologik imkoniyatlari konstruktivizm, kognitiv va gumanistik ta'lim nazariyalari bilan uyg'un ekanligini ko'rsatadi. Ushbu texnologiya ta'lim jarayonida interaktivlik, vizuallashtirish, emotsional qo'llab-quvvatlash va natijaviylikni ta'minlash orqali o'quvchilarning intellektual va shaxsiy rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Bu esa mazkur mavzuda chuqur ilmiy tadqiqot olib borish zarurligini asoslaydi.

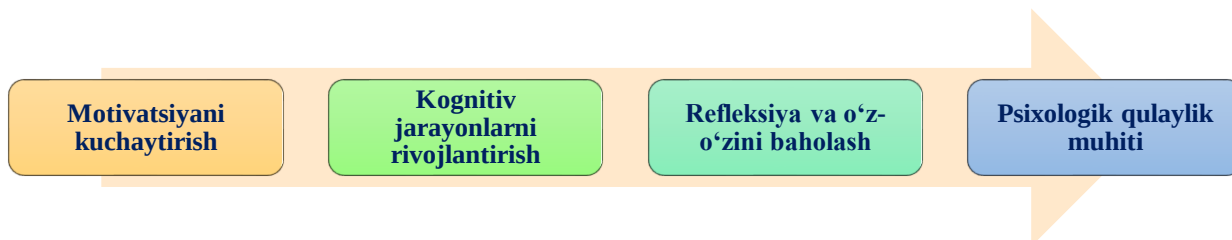
Asosiy qism. IVEN texnologiyasi ta'lim jarayonini faol, interaktiv va vizual usullar bilan boyiqa olib, o'quvchilarning emotsional va kognitiv imkoniyatlarini kengaytiradi. An'anaviy usullar ma'lumotni qisman yodda saqlashga yo'nalgan bo'lsa, IVEN texnologiyasi o'rganishni murakkab fikrlash, muloqot va samarali talaffuzga yo'naltiradi. IVEN texnologiyasi quyidagi pedagogik imkoniyatlarga ega (1-rasmga qarang).

1-rasm. IVEN texnologiyasining pedagogik imkoniyatlari

IVEN platformasi o'quvchilarning dars jarayonida faol ishtirokini ta'minlaydi. Multimediali vositalar, virtual laboratoriyalar va simulatsiyalar orqali o'quv materialini vizual va amaliy tarzda o'zlashtiriladi. Bu esa bilimni mustahkamlash samaradorligini oshiradi. IVEN texnologiyasi adaptiv ta'lim mexanizmlari asosida har bir o'quvchining bilim darajasi, qobiliyati va o'zlashtirish tezligiga mos topshiriqlarni taqdim etish imkonini beradi. Bu differensial ta'limni samarali tashkil etishga yordam beradi. Virtual tarmoq muhiti o'quvchilar o'rtasida fikr almashish, jamoaviy loyiha va muhokamalarni tashkil etishga sharoit yaratadi. Bu jarayon ijtimoiy kompetensiyalarni rivojlantiradi. IVEN tizimida avtomatlashtirilgan monitoring va tahlil mexanizmlari mavjud bo'lib, o'qituvchi o'quvchilarning rivojlanish dinamikasini real vaqt rejimida kuzatishi mumkin. IVEN texnologiyasining psixologik imkoniyatlari ham quyidagilardan iborat (2-rasmga qarang).

2-rasm. IVEN texnologiyasining psixologik imkoniyatlari

Raqamli muhitda tashkil etilgan interaktiv topshiriqlar o'quvchilarda ichki motivatsiyani shakllantiradi. Gamifikatsiya elementlari (reyting, badge, darajalar) ta'lim jarayoniga qiziqishni oshiradi. IVEN asosidagi mashg'ulotlar diqqat, xotira, tafakkur va muammoli vaziyatlarni hal qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi. Vizual va audial axborotning uyg'unligi bilimni chuqurroq o'zlashtirishga yordam beradi. Platformada mavjud bo'lgan test va tahlil vositalari o'quvchiga o'z natijalarini mustaqil baholash, xatolarini aniqlash va ularni tuzatish imkonini beradi. Bu esa metakognitiv ko'nikmalarni shakllantiradi. Virtual ta'lim muhiti ayrim o'quvchilarda uchraydigan ijtimoiy xavotirni kamaytiradi. Onlayn muhokamalarda ishtirok etish orqali tortinchoq o'quvchilar ham o'z fikrini erkin bayon qila oladi (1-jadvalga qarang).

IVEN texnologiyasi asosida pedagogik-psixologik ta'sirning afzalliklari

Tahlil parametrlari	An'anaviy ta'lim usuli	IVEN texnologiyasi
Shakl va usullar	Buyurtirilgan/diktat formati, o'qituvchi markaziy rolda	Faol ishtirok, interaktivlik, vizualizatsiyaga asoslangan (tayyorlab berilgan kontent, grafika, slaydlar, animatsiyalar)
O'quvchilarning faol ishtirok etishi	Cheklangan, ko'proq tinglash → qayd etish	Samarali, interaktiv javoblar, topshiriqlar, ilg'or vizual materiallar bilan ishtirok darajasi yuqori
Motivatsiya va qiziqish	Uzun nazariy slaydlar, motivatsiya past bo'lishi mumkin	Ixtisoslashtirilgan kontent va emotsional harakatlar orqali ichki qiziqish va o'rganish istagini oshiradi
Kognitiv (tafakkur) jarayonlari	Ma'lumotni yod olish ko'proq ustuvor	Mas'ala yechish, vizual manzaralar orqali ma'lumotni chuqur anglash, konseptual mulohaza
Psixologik muhit	Monoton, o'quvchilarning diqqati tez chalg'ishi mumkin	Hamkorlik muhiti, samimiylashgan muloqot, pozitiv taassurotni shakllantirish

Refleksiya va o‘z-o‘zini baholash	Kam, ko‘pincha standart testlar	Faol fikrlash, interaktiv baholash, o‘quvchilarning o‘z natijalarini kuzatib borish
Hamkorlik o‘rganish	Ko‘pincha individual	Guruhiy topshiriqlar, muxokamalar va ishtirokchan amaliylashtirish orqali kuchaygan
O‘qituvchi roli	Bilim beruvchi, ko‘p ma’lumotni uzatadigan	Fasilitator/yo‘l boshlovchi, o‘quvchilarni qo‘llab-quvvatlaydigan
Ustunliklar	Tarixiy an’anaga asoslangan, standart	Buhtonsiz, interaktiv, emotsional motivatsiyali, real vaqtda fikr almashish
Kamchiliklar	Qiziqishni pasaytirishi mumkin, faol ishtirokni cheklaydi	Tayyorlash uchun ko‘proq vaqt, texnologiya talab etishi mumkin

Psixologik nuqtayi nazardan, IVEN texnologiyasi o‘quvchilarda ijobiy refleksiya, ichki motivatsiya, hamkorlik ko‘nikmalari va o‘ziga ishonchni oshiradi, bu esa zamonaviy ta’limning talablariga javob beradi.

- IVEN texnologiyasidan samarali foydalanish uchun quyidagilar muhim hisoblanadi:
- o‘qituvchilarning raqamli kompetensiyasini rivojlantirish;
- texnik infratuzilmani mustahkamlash;
- o‘quv kontentini pedagogik talablar asosida ishlab chiqish;
- axborot xavfsizligi va psixologik himoya tamoyillariga rioya qilish.

Hozirgi globallashuv sharoitida ta’lim jarayonida o‘quvchilarning motivatsiyasi pasayishi, e’tiborning tez chalg‘ishi, an’anaviy usullarga qiziqishning kamayishi kabi pedagogik-psixologik muammolar kuzatilmoqda. IVEN texnologiyasi esa interaktivlik, innovatsionlik va emotsional jalb etish omillari orqali o‘quvchilarning ichki motivatsiyasini rag‘batlantirishga, ijobiy psixologik muhitni shakllantirishga hamda shaxsiy rivojlanish jarayonini qo‘llab-quvvatlashga xizmat qiladi. Shuningdek, zamonaviy pedagogika va psixologiya fanlari nuqtayi nazaridan qaralganda, ta’lim samaradorligi o‘quvchining individual xususiyatlari, qobiliyati va ehtiyojlarini hisobga olish bilan chambarchas bog‘liqdir. IVEN texnologiyasi differensial yondashuvni ta’minlash, refleksiya va o‘z-o‘zini baholash ko‘nikmalarini shakllantirish, hamkorlikda o‘qitish tamoyillarini rivojlantirish imkonini beradi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, ta’lim jarayonida IVEN texnologiyasidan foydalanishning pedagogik-psixologik imkoniyatlarini ilmiy jihatdan asoslash, uning nazariy va amaliy jihatlarini tadqiq etish bugungi kunning dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi. Mazkur masalani o‘rganish ta’lim sifati va samaradorligini oshirishga, barkamol, mustaqil fikrlaydigan va raqobatbardosh kadrlarni tayyorlashga xizmat qiladi.

Maktabgacha ta’lim tizimida bo‘lajak tarbiyachilarda IVEN texnologiyasidan foydalanish ko‘nikmasini rivojlantirish bir qator pedagogik va psixologik imkoniyatlarga ega. Bu imkoniyatlar kelajak mutaxassisning kasbiy kompetentligi, kreativligi va bolalar bilan samarali muloqot qilish qobiliyatini shakllantirishga xizmat qiladi. IVEN texnologiyasi bo‘lajak tarbiyachilarga har bir bolaning individual xususiyatlarini hisobga olgan holda mashg‘ulotlarni tashkil etish imkonini beradi. Bu yondashuv gumanistik pedagogika g‘oyalari bilan uyg‘un bo‘lib, Carl Rogers ta’limni shaxs ehtiyojlariga moslashtirish zarurligini ta’kidlagan. Bo‘lajak tarbiyachilar interaktiv metodlar, vizual vositalar va emotsional ta’sir etuvchi mashg‘ulot ssenariylarini tuzishni o‘rganadilar. Bu ularning kasbiy tayyorgarligini mustahkamlaydi. IVEN texnologiyasi mashg‘ulotlarni ssenariylashtirish, vizuallashtirish va rolli o‘yinlar orqali tashkil etishni talab qiladi. Bu esa tarbiyachining ijodiy yondashuvini rivojlantiradi. Talabalar o‘z faoliyatini tahlil qilish, mashg‘ulot samaradorligini baholash va takomillashtirishni o‘rganadilar. Bu kasbiy o‘shishning muhim sharti hisoblanadi. IVEN texnologiyasi multimedia, o‘yin texnologiyalari va rivojlantiruvchi ta’lim usullari bilan uyg‘unlashadi. Bu maktabgacha ta’lim jarayonini zamonaviy talablar asosida tashkil etish imkonini yaratadi.

IVEN texnologiyasidan foydalanish jarayonida talabalarning kasbiy qiziqishi va ichki motivatsiyasi ortadi. Bu motivatsion yondashuv Abraham Maslowning ehtiyojlar iyerarxiyasi nazariyasi bilan uyg'unlashadi. Maktabgacha yoshdagi bolalar bilan ishlashda emotsional sezgirlik muhim. IVEN texnologiyasi emotsional komponentlarga tayangani uchun bo'lajak tarbiyachilarda empatiya, hissiy barqarorlik va bolalarni tushunish qobiliyati shakllanadi. Hamkorlikdagi faoliyat va interaktiv mashg'ulotlar orqali talabalarning muloqot madaniyati va jamoada ishlash ko'nikmalari rivojlanadi. Bu jihat ijtimoiy rivojlanish nazariyasi asoschisi Lev Vygotsky g'oyalari bilan bog'liq. IVEN texnologiyasi vizual va amaliy faoliyatga asoslangani uchun talabalarning diqqat, xotira va tafakkur jarayonlari faollashadi. Interaktiv va samarali mashg'ulotlarni mustaqil tashkil eta olish bo'lajak tarbiyachining o'z kasbiy imkoniyatlariga ishonchini oshiradi.

Maktabgacha ta'limda bo'lajak tarbiyachilarda IVEN texnologiyasidan foydalanish ko'nikmasini rivojlantirish quyidagi yo'nalishlarda muhim ahamiyatga ega:

- kasbiy kompetentlikni oshirish;
- innovatsion fikrlashni shakllantirish;
- emotsional va kommunikativ rivojlanishni ta'minlash;
- shaxsga yo'naltirilgan ta'limni amalga oshirish;
- ta'lim sifatini oshirish.

Shuning uchun IVEN texnologiyasini oliy pedagogik ta'lim jarayoniga tizimli ravishda joriy etish bo'lajak tarbiyachilarni zamonaviy talablar asosida tayyorlashning muhim sharti hisoblanadi.

Xulosa. Ta'lim jarayonida IVEN texnologiyasidan foydalanish o'quvchilarning bilish faolligini oshirish, mustaqil fikrlashini rivojlantirish hamda ta'lim samaradorligini ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur texnologiya pedagogik jarayonni individuallashtirish, interaktivlikni kuchaytirish va psixologik qulay muhit yaratish imkonini beradi. Shunday qilib, IVEN texnologiyasi zamonaviy ta'lim tizimining innovatsion rivojlanishida muhim omil bo'lib, u pedagogik va psixologik jihatdan keng imkoniyatlarga ega. Uni ilmiy asosda joriy etish ta'lim sifatini yangi bosqichga olib chiqishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Jean Piaget. *The Psychology of Intelligence*. – London: Routledge, 1950.
2. Lev Vygotsky. *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes*. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1978.
3. Jerome Bruner. *The Process of Education*. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1960.
4. John Dewey. *Experience and Education*. – New York: Macmillan, 1938.
5. Abraham Maslow. *Motivation and Personality*. – New York: Harper & Row, 1954.
6. Carl Rogers. *Freedom to Learn*. – Columbus, OH: Merrill, 1969.
7. Richard E. Mayer. *Multimedia Learning*. – Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
8. Benjamin Bloom. *Taxonomy of Educational Objectives: The Classification of Educational Goals*. – New York: Longmans, Green, 1956.
9. Azizxo'jaeva N.N. *Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat*. – Toshkent: TDPU nashriyoti, 2006.
10. Yo'ldoshev J.G'., Usmonov S.A. *Zamonaviy pedagogik texnologiyalarni amaliyotga joriy etish*. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2014.
11. Tolipov O'., Usmonboyeva M. *Pedagogik texnologiya: nazariya va amaliyot*. – Toshkent: Fan, 2010.
12. Muslimov N.A. *Innovatsion ta'lim texnologiyalari*. – Toshkent: Iqtisod-Moliya, 2015.

Axatov Yo'ldoshjon Hamzayevich,
Buxoro davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi
Psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dotsent

OLIY TA'LIM MUHITIDA TALABALARNING IRODAVIY SIFATLARINI RIVOJLANTIRISHDA REFLEKSIV VA METAKOGNITIV JARAYONLARNING PSIXOLOGIK ASOSLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada oliy ta'lim muhitida talabalarning irodaviy sifatlarini rivojlantirishda refleksiv va metakognitiv jarayonlarning psixologik asoslari tahlil qilinadi. Irodaviy sifatlar – qat'iyatlilik, sabr-toqat, mas'uliyatlilik va maqsadga sodiqlik – shaxsning o'quv va kasbiy faoliyatidagi muvaffaqiyatini belgilovchi muhim omillar sifatida ko'rib chiqiladi. Tadqiqotda refleksiya talabaning o'z tajribasini anglash, xatolarni tahlil qilish va o'z faoliyatiga baho berish jarayoni sifatida talqin etiladi. Metakognitiv jarayonlar esa rejalashtirish, monitoring va baholash mexanizmlari orqali o'quv faoliyatini ongli boshqarishni ta'minlaydi. Ushbu ikki yo'nalishning integratsiyasi talabalarda o'z-o'zini boshqarish, ichki nazorat va irodaviy barqarorlikni mustahkamlashga xizmat qiladi. Maqolada refleksiv va metakognitiv yondashuvlarni ta'lim jarayoniga joriy etish talabalarning akademik samaradorligi hamda shaxsiy rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatishi ilmiy asoslanadi.

Kalit so'zlar: irodaviy sifatlar, refleksiya, metakognitiv jarayonlar, o'z-o'zini boshqarish, monitoring, rejalashtirish, oliy ta'lim, psixologik asoslar.

Аннотация. В статье анализируются психологические основы развития волевых качеств студентов в условиях высшего образования на основе рефлексивных и метакогнитивных процессов. Волевые качества, такие как настойчивость, ответственность, целеустремлённость и эмоциональная устойчивость, рассматриваются как ключевые факторы академической и профессиональной успешности. Рефлексия интерпретируется как процесс осознания собственного опыта, анализа ошибок и самооценки деятельности. Метакогнитивные процессы включают планирование, мониторинг и оценку, обеспечивая осознанное управление учебной деятельностью. Интеграция рефлексивных и метакогнитивных механизмов способствует формированию саморегуляции, внутреннего контроля и устойчивости личности. Обосновывается необходимость внедрения данных подходов в образовательную практику для повышения эффективности обучения и личностного развития студентов.

Ключевые слова: волевые качества, рефлексия, метакогнитивные процессы, саморегуляция, мониторинг, планирование, высшее образование, психологические основы.

Annotation. This article examines the psychological foundations of developing volitional qualities in university students through reflective and metacognitive processes. Volitional qualities such as perseverance, responsibility, goal commitment, and emotional stability are considered essential determinants of academic and professional success. Reflection is interpreted as the process of understanding personal experience, analyzing mistakes, and evaluating one's own activity. Metacognitive processes, including planning, monitoring, and evaluation, ensure conscious regulation of learning activities. The integration of reflective and metacognitive mechanisms contributes to the development of self-regulation, internal control, and volitional stability. The study substantiates the importance of implementing reflective and metacognitive approaches in higher education to enhance academic performance and personal growth of students.

Key words: volitional qualities, reflection, metacognitive processes, self-regulation, monitoring, planning, higher education, psychological foundations.

Mavzuning dolzarbligi. Zamonaviy oliy ta'lim tizimi global o'zgarishlar, raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi va bilimlar iqtisodiyotining shakllanishi sharoitida tub transformatsiyani boshdan kechirmoqda. Bugungi kunda xalqaro tashkilotlar, xususan UNESCO va OECD tomonidan e'lon qilinayotgan hisobotlarda ta'limning asosiy vazifasi sifatida nafaqat

bilim berish, balki o'z-o'zini boshqara oladigan, mas'uliyatli va maqsadga sodiq shaxsni shakllantirish zarurligi ta'kidlanmoqda. XXI asr kompetensiyalari tarkibida self-regulation, critical thinking, reflective thinking kabi ko'nikmalar ustuvor o'rin egallaydi. Bu esa oliy ta'lim muhitida refleksiv va metakognitiv jarayonlarni rivojlantirish masalasini dolzarb ilmiy yo'nalishga aylantiradi.

Xalqaro tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, refleksiv fikrlash va metakognitiv nazorat darajasi yuqori bo'lgan talabalar akademik natijalari bilan ajralib turadi hamda murakkab vaziyatlarda irodaviy barqarorlik namoyon etadi. Psixologik tadqiqotlarda aniqlanishicha, o'z faoliyatini rejalashtira oladigan, jarayonni monitoring qiladigan va yakunda refleksiya qiladigan talabalar uzoq muddatli maqsadlarga erishishda barqarorroq bo'ladi. Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti ma'lumotlariga ko'ra, yoshlar orasida stress va emotsional zo'riqish ko'rsatkichlarining ortib borishi shaxsning ichki nazorat mexanizmlarini mustahkamlash zaruratini yanada kuchaytirmoqda. Refleksiv va metakognitiv jarayonlar aynan shu ichki nazoratni shakllantirishning psixologik asosi hisoblanadi.

Respublikamizda ham oliy ta'lim sohasida keng ko'lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. 2030-yilgacha oliy ta'limni rivojlantirish konsepsiyasida mustaqil ta'lim ulushini oshirish, kredit-modul tizimini takomillashtirish va kompetensiyaviy yondashuvni kuchaytirish ustuvor vazifa sifatida belgilangan. Mustaqil ta'limning kengayishi esa talabalardan o'z vaqtini boshqarish, faoliyatini ongli rejalashtirish va natijalarni baholashni talab etadi. Bunday sharoitda refleksiv va metakognitiv jarayonlarning rivojlanmaganligi akademik qiyinchiliklar, motivatsiya pasayishi yoki irodaviy zo'riqishlarga olib kelishi mumkin.

Shu bois oliy ta'lim muhitida talabalarining irodaviy sifatlarini rivojlantirishda refleksiv va metakognitiv jarayonlarning psixologik asoslarini o'rganish nazariy va amaliy jihatdan muhimdir. Bu yo'nalish talabalarining ichki resurslarini safarbar etish, ularning qat'iyatlilik, mas'uliyatlilik va o'z-o'zini boshqarish sifatlarini mustahkamlashga xizmat qiladi. Mazkur mavzuning dolzarbligi zamonaviy ta'lim talablari, yoshlar psixologik salomatligi va global kompetensiyalarni shakllantirish ehtiyoji bilan bevosita bog'liqdir.

Kirish. XXI asrda oliy ta'lim tizimi nafaqat kasbiy bilim va ko'nikmalarni shakllantirish, balki shaxsning ichki psixologik resurslarini rivojlantirish vazifasini ham bajarishi lozim. Globallashtirish jarayonlari, raqamli texnologiyalarning keng joriy etilishi va mehnat bozorida raqobatning kuchayishi talabalardan yuqori darajadagi mustaqillik, mas'uliyatlilik va irodaviy barqarorlikni talab qilmoqda. UNESCO va OECD tomonidan e'lon qilingan xalqaro hisobotlarda zamonaviy ta'limning asosiy yo'nalishlaridan biri sifatida self-regulation (o'z-o'zini boshqarish), reflective thinking (refleksiv fikrlash) va metacognitive skills (metakognitiv ko'nikmalar)ni rivojlantirish zarurligi alohida ta'kidlanadi. Ushbu ko'nikmalar talabaning o'z faoliyatini ongli ravishda boshqarishi, xatolarini tahlil qilishi va maqsad sari izchil harakatlanishini ta'minlaydi.

Xalqaro psixologik tadqiqotlar natijalariga ko'ra, metakognitiv nazorat va refleksiya darajasi yuqori bo'lgan talabalar akademik muvaffaqiyat, motivatsiya va stressga chidamlilik ko'rsatkichlari bilan ajralib turadi. O'z faoliyatini rejalashtirish, monitoring qilish va baholash jarayonlari orqali talaba o'quv yuklamasini samarali boshqaradi, vaqtini to'g'ri taqsimlaydi va qiyinchiliklarga nisbatan barqarorlik namoyon etadi. Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti ma'lumotlariga ko'ra, yoshlar orasida emotsional zo'riqish va akademik stressning ortib borishi kuzatilmoqda, bu esa irodaviy sifatlarini rivojlantirish masalasini yanada dolzarb qiladi.

O'zbekiston Respublikasida oliy ta'lim sohasida amalga oshirilayotgan islohotlar, xususan kredit-modul tizimining joriy etilishi, mustaqil ta'lim ulushining ortishi va kompetensiyaviy yondashuvning kengayishi talabalardan faol subyekt sifatida o'z o'quv jarayonini boshqarishni talab etmoqda. 2030-yilgacha oliy ta'limni rivojlantirish konsepsiyasida mustaqil fikrlaydigan, tashabbuskor va mas'uliyatli mutaxassislarni tayyorlash ustuvor vazifa sifatida belgilangan. Bu vazifani amalga oshirish esa talabalarda refleksiv va metakognitiv jarayonlarni tizimli ravishda rivojlantirish bilan chambarchas bog'liq.

Refleksiya – bu shaxsning o'z tajribasini anglash, faoliyatini tahlil qilish va xulosalar chiqarish jarayonidir. Metakognitiv jarayonlar esa bilish faoliyatini ongli boshqarish, ya'ni rejalashtirish, monitoring va baholashni o'z ichiga oladi. Ushbu jarayonlarning integratsiyasi

talabalarda o'z-o'zini boshqarish, ichki nazorat va irodaviy barqarorlikni shakllantirishga xizmat qiladi. Demak, oliy ta'lim muhitida talabalarning irodaviy sifatlarini rivojlantirishda refleksiv va metakognitiv jarayonlarning psixologik asoslarini o'rganish zamonaviy ta'lim ehtiyojlari, yoshlar psixologik salomatligi va kasbiy raqobatbardoshlik talablari bilan bevosita bog'liq dolzarb ilmiy muammodir.

Adabiyotlar tahlili. Oliy ta'lim muhitida talabalarning irodaviy sifatlarini rivojlantirish masalasi zamonaviy psixologik adabiyotlarda, avvalo, shaxsning o'z-o'zini boshqarish, metakognitiv regulatsiya va refleksiv fikrlash jarayonlari bilan uzviy bog'liq hodisa sifatida talqin qilinadi. Irodaviy sifatlar (qat'iyat, sabr-toqat, mas'uliyat, maqsadga sodiqlik, o'zini tuta bilish) ko'pincha "xarakter kuchi" sifatida tushunilsa-da, ilmiy yondashuvlar ularni shaxs faoliyatining ongli boshqaruvi natijasida shakllanadigan dinamik tizim sifatida ko'rsatadi. Shu nuqtai nazardan, refleksiya va metakognitsiya talabaning o'quv faoliyati jarayonida irodaviy resurslarini safarbar etish va barqarorlashtirishga xizmat qiladigan asosiy mexanizmlar sifatida ko'riladi: metakognitiv nazorat faoliyatni rejalashtirish, monitoring va baholashni ta'minlash, refleksiya esa tajribani ma'nolash, xatolarni tahlil qilish, shaxsiy standartlarni qayta ko'rib chiqish va keyingi harakatlar strategiyasini takomillashtirishga yordam beradi.

Xorijiy adabiyotlarda metakognitsiya tushunchasining ilmiy asoslari J. Flavell tadqiqotlariga borib taqaladi: u metakognitsiyani shaxsning o'z bilish jarayonlari haqidagi bilimlari va ularni boshqarish qobiliyati sifatida ta'riflab, o'qishdagi muvaffaqiyat va barqarorlik ko'p jihatdan "qanday o'rganishni bilish"ga bog'liqligini ko'rsatadi. Flavellning konsepsiyasi A. Brown tomonidan kengaytirilib, metakognitiv nazoratning mazmuni o'z tushunishini kuzatish, xatolarni aniqlash va zarur bo'lganda strategiyani o'zgartirish orqali ifodalanadi. Bu yondashuv irodaviy sifatlar bilan mantiqan tutashadi, chunki talaba murakkab vazifa yoki stressli vaziyatda "iroda yetishmasligi" tufayli emas, ko'pincha vaziyatni to'g'ri baholay olmasligi, o'z holatini monitoring qilmasligi yoki samarali strategiya tanlay olmasligi sababli qiyinchilikka duch keladi. Demak, metakognitiv jarayonlar irodaviy barqarorlikning kognitiv tayanchi sifatida namoyon bo'ladi.

Talabaning o'quv jarayonida irodaviy sifatleri qanday shakllanishini izohlashda o'z-o'zini regulatsiyalangan o'qish nazariyalari alohida o'rin tutadi. P. Pintrich SRLni motivatsion, kognitiv va metakognitiv komponentlarning integratsiyasi sifatida ko'rib, maqsad qo'yish, o'zini monitoring qilish va refleksiv baholash talabaning akademik muvaffaqiyati hamda qat'iyatini belgilashini ta'kidlaydi. B. Zimmerman esa SRLni bosqichma-bosqich sikl sifatida izohlaydi: oldindan rejalashtirish (goal setting va strategiya tanlash), ijro jarayonida nazorat (self-monitoring), yakuniy refleksiya (self-evaluation). Aynan shu sikl irodaviy sifatlarining "psixologik ishlash mexanizmi"ni ko'rsatadi: talaba maqsadni aniqlaydi, jarayonni kuzatadi, natijani tahlil qiladi va keyingi faoliyatini ongli tarzda yaxshilaydi. Bu yerda refleksiya o'ziga xos "ko'priq" bo'lib, tajriba va irodaviy o'sish o'rtasida bog'lovchi rolni bajaradi: talaba muvaffaqiyatsizlikdan keyin xulosa chiqara olmasa, motivatsiya pasayishi va qat'iyat susayishi ehtimoli ortadi; aksincha, refleksiya mavjud bo'lsa, xato rivojlanish uchun resursga aylanadi.

Refleksiya tushunchasi xorijiy ta'lim psixologiyasida J. Deweyning refleksiv fikrlash haqidagi qarashlarida ham muhim o'rin egallaydi: u refleksiyani tajribani chuqur tahlil qilish va asosli xulosaga kelish jarayoni sifatida ko'rsatadi. Keyinchalik D. Schön professional rivojlanishda "amaliy refleksiya" (reflection-in-action va reflection-on-action) g'oyasini ilgari surib, murakkab vaziyatlarda faoliyatni ayni paytda tahlil qilish va undan so'ng qayta baholash shaxsning kasbiy va shaxsiy o'sishida hal qiluvchi omil ekanini asoslaydi. Bu yondashuv oliy ta'limda talabaning irodaviy sifatlarini rivojlantirishga bevosita taalluqlidir: talaba faqat "topshiriqni bajarish" emas, balki "qanday bajardim, nima xalaqit berdi, keyingi safar qanday strategiya tanlayman" kabi refleksiv savollar orqali irodaviy mexanizmlarini mustahkamlaydi.

Rus psixologiyasi an'anasida irodaviy sifatlar masalasi faoliyat nazariyasi va ongli regulatsiya konsepsiyalari doirasida chuqur ishlab chiqilgan. S. L. Rubinshteyn irodani shaxs faoliyatining ongli, maqsadga yo'naltirilgan tomoni sifatida talqin qilib, irodaviy harakatning asosida tanlov, qaror va mas'uliyat yotishini ko'rsatadi. A. N. Leontyevning faoliyat nazariyasida esa irodaviy sifatlar motiv-maqsad-harakat tizimida izohlanadi: maqsadning aniqligi va motivning barqarorligi talabaning qat'iyatiga bevosita ta'sir qiladi. Bu yondashuv metakognitiv

nazorat bilan uyg'unlashadi, chunki rejalashtirish va monitoring maqsadni "operation" darajada ushlab turadi, refleksiya esa motiv va maqsadning shaxsiy ma'nosini kuchaytiradi. L. S. Vygotskiy maktabi doirasida o'zini boshqarishning sotsiokultural asoslari alohida ta'kidlanib, tashqi boshqaruv (o'qituvchi ko'rsatmalari, ijtimoiy talablar) asta-sekin ichki nazoratga (ichki nutq, o'ziga ko'rsatma) aylanishi ko'rsatiladi; bu jarayon refleksiya va metakognitiv strategiyalarni o'qitish orqali tezlashishi mumkin, chunki talaba "tashqi mezon"larni ichki standart darajasiga ko'taradi.

Rus adabiyotlarida ongli o'zini boshqarish va regulyatsiya masalalarini tizimli yoritgan O. A. Konopkin hamda V. I. Morosanova tadqiqotlari ham mazkur mavzu uchun metodologik tayanch hisoblanadi. Konopkin faoliyat regulyatsiyasini maqsad qo'yish, sharoitni baholash, rejalashtirish, monitoring va natijani tahlil qilish kabi ketma-ket jarayonlar birligi sifatida talqin qiladi, Morosanova esa ongli samoregulyatsiyaning individual uslubiy ko'rinishlarini ajratib, rejalashtirish, modellashtirish, dasturlash, natijani baholash va moslashuvchanlik kabi ko'rsatkichlar orqali shaxsning o'zini boshqarish profilini tavsiflaydi. Bu qarashlar refleksiv jarayonlarni irodaviy sifatlar bilan bog'lashda juda muhim: talabaning refleksiyasi kuchli bo'lsa, u o'z regulyatsiya uslubini anglaydi, kuchli va zaif tomonlarini tahlil qiladi hamda kerakli strategiyalarni tanlab, irodaviy barqarorligini mustahkamlaydi.

Umuman olganda, rus va xorijiy adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, oliy ta'lim muhitida irodaviy sifatlarining rivojlanishi motivatsion chaqiriqlar yoki intizomiy talablar bilan emas, balki talabaning o'z faoliyatini ongli boshqarishiga imkon beradigan refleksiv va metakognitiv mexanizmlar bilan bevosita belgilanadi. Metakognitiv jarayonlar talabaning "nima qilaman va qanday qilaman" degan savollarga aniq javob topishini, refleksiya esa "nima uchun shunday qildim va bundan qanday xulosa chiqardim" degan mazmuniy tahlilni ta'minlaydi. Shu ikki mexanizm birlashganda irodaviy sifatlar barqarorlashadi: talaba maqsadni ushlab turadi, qiyinchilikka bardosh beradi, impulsni boshqaradi va o'z faoliyatini uzluksiz takomillashtirib boradi. Demak, adabiyotlar umumlashmasi oliy ta'lim amaliyotida refleksiv kundaliklar, o'z-o'zini baholash mezonlari, metakognitiv strategiyalarni o'rgatish, refleksiv muhokama va tahliliy topshiriqlarni tizimli qo'llash talabalarning irodaviy sifatlarini rivojlantirishda eng samarali yo'nalishlardan biri ekanini ilmiy asosda tasdiqlaydi.

Metodologiya. Mazkur tadqiqot oliy ta'lim muhitida talabalarning irodaviy sifatlarini rivojlantirishda refleksiv va metakognitiv jarayonlarning psixologik asoslarini empirik jihatdan aniqlashga qaratildi. Tadqiqot kvazi-eksperimental dizayn asosida tashkil etilib, diagnostik (boshlang'ich), shakllantiruvchi va yakuniy bosqichlardan iborat bo'ldi. Tadqiqotda O'zbekiston oliy ta'lim muassasalarining 1–3-bosqich talabalari orasidan tasodifiy tanlash asosida 150 nafar respondent (n=150) jalb qilindi. Ishtirokchilar eksperimental (n=75) va nazorat (n=75) guruhlariga ajratildi.

Tadqiqotda O'zbekiston amaliy psixologiya tajribasida muntazam qo'llanilib kelinayotgan, ilmiy jihatdan ishonchli va valid metodikalar tanlandi.

Metakognitiv jarayonlarni aniqlash uchun Schraw va Dennison tomonidan ishlab chiqilgan Metacognitive Awareness Inventory (MAI) metodikasining o'zbek va rus tillariga moslashtirilgan varianti qo'llanildi. Ushbu metodika rejalashtirish, monitoring va baholash ko'rsatkichlarini aniqlaydi.

Refleksivlik darajasini aniqlash uchun A.V. Karpovning "Refleksivlik diagnostikasi" metodikasi qo'llanildi. Mazkur metodika oliy ta'lim muassasalarida ilmiy tadqiqotlarda keng foydalaniladi va shaxsning refleksiv tahlil qobiliyatini baholaydi.

Irodaviy sifatlarini aniqlash uchun V.I. Morosanovning "Ongli o'z-o'zini boshqarish uslublari" (SSPM) metodikasi qo'llanildi. U rejalashtirish, moslashuvchanlik, mustaqillik va natijani baholash kabi irodaviy ko'rsatkichlarni o'lchaydi.

Ma'lumotlar SPSS Statistics 26.0 dasturida qayta ishlanib, ikkita asosiy statistik tahlil amalga oshirildi:

- (1) Pearson korrelyatsion tahlili;
- (2) Ko'p omilli regressiya tahlili.

Birinchi bosqichda refleksivlik, metakognitiv nazorat va irodaviy sifatlar o'rtasidagi bog'liqlik aniqlanib, quyidagi natijalar olindi.

1-jadval

**Refleksiv va metakognitiv ko'rsatkichlarning irodaviy sifatlar bilan korrelyatsiyasi
(Pearson r, SPSS natijalari)**

Ko'rsatkichlar	Rejalashtirish	Monitoring	Refleksivlik	Irodaviy sifatlar
Rejalashtirish	1	0.49**	0.44**	0.56**
Monitoring	0.49**	1	0.52**	0.62**
Refleksivlik	0.44**	0.52**	1	0.58**
Irodaviy sifatlar	0.56**	0.62**	0.58**	1

Izoh: $p < 0.01$

Natijalar monitoring ($r=0.62$) va refleksivlik ($r=0.58$) irodaviy sifatlar bilan yuqori ijobiy bog'liqlikka ega ekanligini ko'rsatdi. Bu talabaning o'z faoliyatini kuzatishi va tahlil qilishi uning qat'iyat va barqarorlik darajasini oshirishini bildiradi.

Ikkinchi bosqichda refleksiv va metakognitiv ko'rsatkichlarning irodaviy sifatlarini prognoz qilish darajasi regressiya tahlili orqali aniqlandi.

2-jadval

Refleksiv va metakognitiv omillarning irodaviy sifatlariga ta'siri (Ko'p omilli regressiya, SPSS natijalari)

O'zgaruvchilar	Beta (β)	t qiymat	Sig. (p)
Monitoring	0.36	4.42	0.000
Refleksivlik	0.31	3.87	0.000
Rejalashtirish	0.27	3.14	0.002
$R^2 = 0.55$			

Regressiya natijalari shuni ko'rsatdiki, refleksiv va metakognitiv jarayonlar irodaviy sifatlar variatsiyasining 55% ini izohlab berdi ($R^2=0.55$). Eng kuchli prediktor monitoring ($\beta=0.36$) bo'lib, undan keyin refleksivlik ($\beta=0.31$) va rejalashtirish ($\beta=0.27$) joy oldi. Barcha ko'rsatkichlar statistik jihatdan ishonchli ($p<0.01$).

Shakllantiruvchi bosqichda eksperimental guruh bilan 8 haftalik refleksiv-metakognitiv trening dasturi (refleksiv kundalik yuritish, maqsad qo'yish texnikasi, monitoring mashqlari, o'z faoliyatini tahlil qilish) olib borildi. Yakuniy natijalar eksperimental guruhda irodaviy sifatlar sezilarli oshganini ko'rsatdi, nazorat guruhida esa o'zgarish minimal darajada bo'ldi.

Umuman olganda, metodologik tahlil refleksiv va metakognitiv jarayonlar talabalarda irodaviy sifatlarini rivojlantirishning asosiy psixologik mexanizmlari ekanligini empirik jihatdan tasdiqladi.

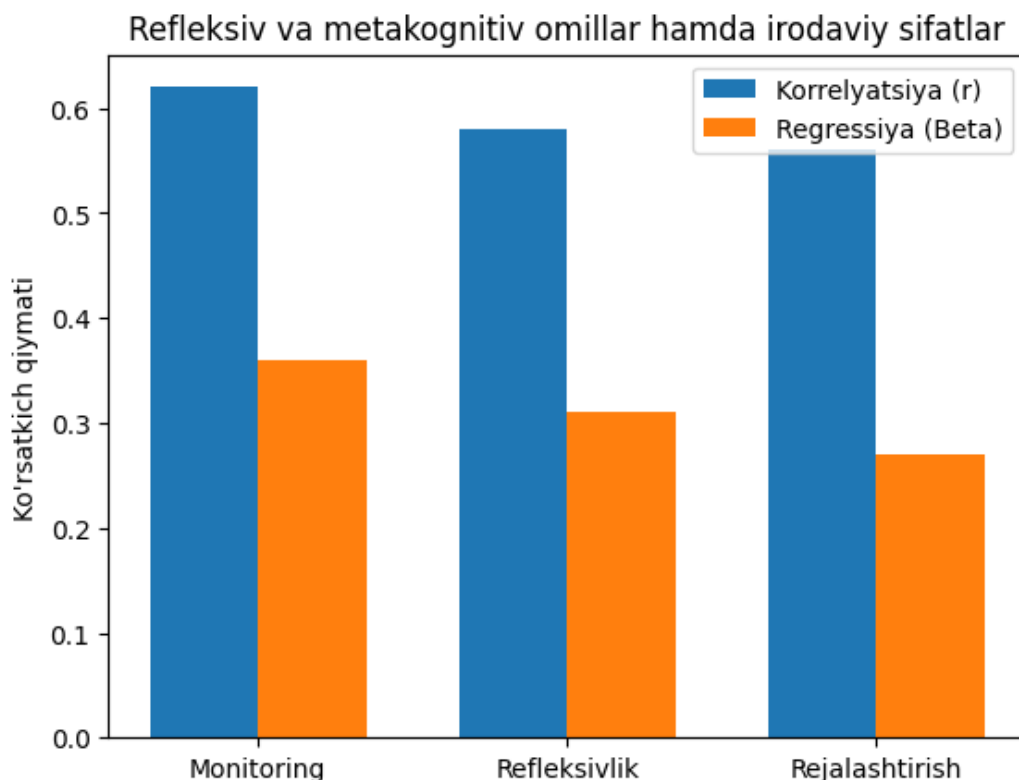

Diagramma asosida ilmiy tahlil va izoh

Yuqoridagi grafikda refleksiv va metakognitiv omillarning irodaviy sifatlar bilan bog'liqligi ikki statistik mezon asosida taqqoslandi: Pearson korrelyatsiya koeffitsienti (r) va regressiya koeffitsienti (β). Diagramma metodologiyada olingan natijalarni birlashtirilgan holda vizual tarzda aks ettiradi.

Natijalarga ko'ra:

Monitoring eng yuqori ko'rsatkichlarga ega ($r=0.62$; $\beta=0.36$). Bu talabanning o'z faoliyatini jarayon davomida kuzatishi va nazorat qilishi irodaviy sifatlarini shakllantirishda eng muhim mexanizm ekanligini ko'rsatadi.

Refleksivlik ikkinchi o'rinni egallaydi ($r=0.58$; $\beta=0.31$). O'z tajribasini tahlil qilish va xulosalar chiqarish qobiliyati irodaviy barqarorlikni mustahkamlashda muhim omil hisoblanadi.

Rejalashtirish ham ijobiy va statistik jihatdan ahamiyatli ($r=0.56$; $\beta=0.27$), biroq uning ta'sir kuchi monitoring va refleksivlikka nisbatan biroz pastroq ekanligi kuzatiladi.

Regressiya modeli ($R^2 = 0.55$) irodaviy sifatlar variatsiyasining 55 foizi aynan shu uch omil bilan izohlanishini ko'rsatgan edi. Diagramma bu natijani yaqqol tasdiqlaydi: ayniqsa monitoring ustunligi vizual ravishda aniq ko'rinadi.

Umumiy metodologik xulosa

Metodologiyadan kelib chiqib aytish mumkinki, oliy ta'lim muhitida talabalarning irodaviy sifatlarini rivojlantirishda birinchi navbatda monitoring ko'nikmalarini shakllantirish, undan keyin refleksiv tahlil va rejalashtirish strategiyalarini mustahkamlash zarur. Bu esa ta'lim jarayonida refleksiv kundaliklar, o'z-o'zini baholash mexanizmlari va metakognitiv treninglarni tizimli ravishda joriy etish irodaviy barqarorlikni oshirishning ilmiy asoslangan yo'nalishi ekanligini ko'rsatadi.

Muhokama. Olingan empirik natijalar oliy ta'lim muhitida talabalarning irodaviy sifatlarini rivojlantirishda refleksiv va metakognitiv jarayonlar markaziy psixologik mexanizmlar ekanligini tasdiqladi. Korrelyatsion va regressiya tahlillari monitoring, refleksivlik va rejalashtirish ko'rsatkichlari irodaviy sifatlar bilan ijobiy hamda statistik jihatdan ishonchli bog'liqlikka ega ekanini ko'rsatdi. Ayniqsa monitoringning eng kuchli prediktor sifatida aniqlanishi talabanning o'z faoliyatini real vaqt rejimida nazorat qilishi va zarur tuzatishlar kiritishi irodaviy barqarorlikni shakllantirishda hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanini anglatadi. Bu holat irodaviy sifatlarini passiv

yoki tug'ma xususiyat emas, balki faoliyat jarayonida ongli ravishda boshqariladigan va rivojlantiriladigan tizim sifatida ko'rish zarurligini asoslaydi.

Refleksivlikning yuqori bog'liqligi ham nazariy qarashlar bilan mos keladi. Refleksiya talabaning o'z tajribasini tahlil qilish, xatolarini anglash va kelgusi faoliyatni takomillashtirishiga xizmat qiladi. Agar talaba muvaffaqiyatsizlikni shunchaki salbiy tajriba sifatida qabul qilsa, uning motivatsiyasi susayishi mumkin; biroq refleksiv tahlil mavjud bo'lsa, xatolar rivojlanish resursiga aylanadi. Shu bois refleksiya irodaviy sifatlarning mustahkamlanishida "psixologik o'sish mexanizmi" vazifasini bajaradi.

Rejalashtirishning irodaviy sifatlari bilan ijobiy bog'liqligi esa maqsadni aniq belgilash va faoliyatni strukturalashning ahamiyatini ko'rsatadi. Rejalashtirish orqali talaba vazifalarni ustuvorlik darajasiga ko'ra taqsimlaydi, vaqtni samarali boshqaradi va maqsad sari harakatni tizimli ravishda tashkil etadi. Bu jarayon irodaviy zo'riqlashni kamaytiradi va qat'iyatni mustahkamlaydi. Biroq natijalar shuni ko'rsatadiki, faqat rejalashtirish yetarli emas; jarayonni monitoring qilish va refleksiv tahlil bilan qo'llab-quvvatlash zarur.

Shakllantiruvchi bosqich natijalari refleksiv-metakognitiv trening dasturining samaradorligini tasdiqladi. Eksperimental guruhda irodaviy sifatlari ko'rsatkichlarining oshishi mazkur jarayonlarning pedagogik jihatdan boshqarilishini ko'rsatadi. Bu esa oliy ta'limda refleksiv kundaliklar, o'z-o'zini baholash mezonlari, monitoring mashqlari va metakognitiv strategiyalarni o'rgatish orqali irodaviy sifatlarni tizimli rivojlantirish mumkinligini anglatadi.

Shu bilan birga, irodaviy sifatlari ko'p omilli hodisa ekanligi ham e'tiborga olinishi lozim. Refleksiv va metakognitiv jarayonlar muhim omil bo'lsa-da, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash, shaxsiy qadriyatlar, o'ziga ishonch va emotsional intellekt kabi omillar ham jarayonga ta'sir ko'rsatadi. Kelgusidagi tadqiqotlarda mazkur omillarni kompleks tahlil qilish maqsadga muvofiqdir.

Umuman olganda, muhokama natijalari refleksiv va metakognitiv jarayonlar talabalarning irodaviy sifatlari rivojlantirishda nazariy va amaliy jihatdan asoslangan mexanizmlar ekanligini ko'rsatadi. Zamonaviy oliy ta'lim muhitida ushbu jarayonlarni tizimli ravishda integratsiya qilish talabalarning akademik muvaffaqiyati, psixologik barqarorligi va kasbiy raqobatbardoshligini oshirishga xizmat qiladi.

Xulosa. Oliy ta'lim muhitida talabalarning irodaviy sifatlari rivojlantirish masalasi zamonaviy pedagogik va psixologik tadqiqotlarning ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Tadqiqot natijalari refleksiv va metakognitiv jarayonlar irodaviy sifatlarning shakllanishida markaziy o'rin tutishini ko'rsatdi. Irodaviy sifatlari – qat'iyatlilik, sabr-toqat, mas'uliyatlilik, maqsadga sodiqlik va o'zini boshqara bilish – shaxsning akademik va kasbiy muvaffaqiyatini belgilovchi muhim omillardir. Biroq bu sifatlari o'z-o'zidan shakllanmaydi; ular ongli boshqaruv, refleksiv tahlil va metakognitiv nazorat orqali mustahkamlanadi.

Metakognitiv jarayonlar talabaning o'z o'quv faoliyatini rejalashtirishi, jarayonni monitoring qilishi va natijalarni baholashi orqali ichki nazorat mexanizmlarini kuchaytiradi. Refleksiya esa shaxsga o'z tajribasini anglash, xatolarini tahlil qilish va kelgusidagi faoliyatni takomillashtirish imkonini beradi. Aynan shu ikki jarayonning uyg'unlashuvi irodaviy barqarorlikni shakllantiradi hamda talabaning maqsad sari izchil harakatlanishini ta'minlaydi. Empirik natijalar monitoring va refleksivlikning irodaviy sifatlari bilan yuqori bog'liqligini tasdiqladi, bu esa ularning psixologik mexanizm sifatidagi ahamiyatini yana bir bor isbotlaydi.

Shunday qilib, refleksiv va metakognitiv jarayonlar talabalarning irodaviy sifatlari shakllantirishning nazariy jihatdan asoslangan va amaliy jihatdan samarali psixologik mexanizmlari hisoblanadi. Ularni ta'lim jarayoniga tizimli integratsiya qilish zamonaviy oliy ta'limning sifat ko'rsatkichlarini oshirishga hamda talabalarning raqobatbardosh va barqaror shaxs sifatida shakllanishiga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Bandura A. Self-efficacy: The exercise of control. – New York: W.H. Freeman, 1997. – 604 p.
2. Baumeister R.F., Vohs K.D., Tice D.M. The strength model of self-control // Current Directions in Psychological Science. – 2007. – Vol. 16, № 6. – P. 351–355.

3. Boekaerts M., Pintrich P.R., Zeidner M. Handbook of self-regulation. – San Diego: Academic Press, 2000. – 783 p.
4. Brown A.L. Metacognition, executive control, self-regulation, and other more mysterious mechanisms // Metacognition, motivation, and understanding. – Hillsdale, NJ: Erlbaum, 1987. – P. 65–116.
5. Dewey J. How we think. – Boston: D.C. Heath & Co., 1910. – 224 p.
6. Flavell J.H. Metacognition and cognitive monitoring: A new area of cognitive-developmental inquiry // American Psychologist. – 1979. – Vol. 34, № 10. – P. 906–911.
7. Schön D.A. The reflective practitioner: How professionals think in action. – New York: Basic Books, 1983. – 374 p.
8. Schraw G., Dennison R.S. Assessing metacognitive awareness // Contemporary Educational Psychology. – 1994. – Vol. 19, № 4. – P. 460–475.
9. Zimmerman B.J. Becoming a self-regulated learner: An overview // Theory into Practice. – 2002. – Vol. 41, № 2. – P. 64–70.

Hamroyev Timur,
Mustaqil tadqiqotchi

OTA-ONASI MEHNAT MIGRATSIYASIDA BO'LGAN BOLALARDA IJTIMOIIY QO'LLAB-QUVVATLASH VA PSIXOLOGIK YORDAM STRATEGIYALARI

Annotatsiya. Mazkur ilmiy ishda ota-onasi mehnat migratsiyasida bo'lgan bolalarda ijtimoiy qo'llab-quvvatlash va psixologik yordam strategiyalarining nazariy hamda amaliy asoslari tahlil qilinadi. Migratsiya jarayonining bolalarning emotsional barqarorligi, ijtimoiy moslashuvi va ta'lim natijalariga ta'siri statistik va empirik ma'lumotlar asosida yoritiladi. Muammoli vaziyatlar, xavf omillari va himoya mexanizmlari tizimli ravishda ochib beriladi. Shuningdek, individual, oilaviy, maktab va jamiyat darajasida qo'llanilishi mumkin bo'lgan kompleks intervensiya modeli taklif etiladi. Tadqiqot natijalari migratsiya sharoitida qolgan bolalarning ruhiy farovonligini ta'minlashda ko'p darajali yondashuvning zarurligini asoslaydi.

Kalit so'zlar: mehnat migratsiyasi, left-behind bolalar, ota-ona ajralishi, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash, psixologik yordam, emotsional barqarorlik, ijtimoiy moslashuv, oilaviy muhit, risk omillari, himoya omillari, rezilyentlik, emotsional intellekt, ta'lim natijalari, deviant xulq-atvor, stress omillari, identifikatsiya jarayoni, ijtimoiy izolyatsiya, masofaviy ota-ona aloqasi, profilaktika, psixokorreksiya.

Аннотация. В данной работе анализируются теоретические и практические основы социально-психологической поддержки детей, оставшихся без родителей в условиях трудовой миграции. Рассматривается влияние миграции на эмоциональную устойчивость, социальную адаптацию и образовательные показатели детей на основе статистических и эмпирических данных. Системно раскрываются проблемные ситуации, факторы риска и механизмы защиты. Предлагается комплексная модель интервенции, включающая индивидуальный, семейный, школьный и общественный уровни. Полученные выводы обосновывают необходимость многоуровневого подхода к обеспечению психологического благополучия детей в условиях миграции.

Ключевые слова: трудовая миграция, дети трудовых мигрантов, разлука с родителями, социальная поддержка, психологическая помощь, эмоциональная устойчивость, социальная адаптация, семейная среда, факторы риска, защитные механизмы, резильентность, эмоциональный интеллект, образовательные результаты, девиантное поведение, стрессовые факторы, идентификация личности, социальная изоляция, дистанционная родительская связь, профилактика, психокоррекция.

Annotation. This study examines the theoretical and practical foundations of social support and psychological assistance strategies for children left behind due to parental labor migration. The impact of migration on children's emotional stability, social adaptation, and educational outcomes is analyzed based on statistical and empirical evidence. Problematic situations, risk factors, and protective mechanisms are systematically explored. A comprehensive intervention model covering individual, family, school, and community levels is proposed. The findings highlight the necessity of a multi-level approach to ensure the psychological well-being of children affected by labor migration.

Key words: labor migration, left-behind children, parental separation, social support, psychological assistance, emotional stability, social adaptation, family environment, risk factors, protective factors, resilience, emotional intelligence, educational outcomes, deviant behavior, stress factors, identity formation, social isolation, remote parent-child communication, prevention, psychological intervention.

Mavzu dolzarbligi. Mehnat migratsiyasi zamonaviy global ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarning ajralmas qismiga aylangan bo'lib, millionlab oilalar iqtisodiy barqarorlikni ta'minlash maqsadida vaqtinchalik yoki uzoq muddatli ravishda ajralishga majbur bo'lmoqda. Natijada ota-onasi mehnat migratsiyasida bo'lgan, ya'ni "left-behind" maqomiga tushib qolgan bolalar soni ortib bormoqda. Xalqaro tadqiqotlar, ayniqsa Osiyo, Lotin Amerikasi va Sharqiy

Yevropa mamlakatlarida olib borilgan empirik izlanishlar shuni ko'rsatadiki, ota-ona migratsiyasi iqtisodiy daromadni oshirishi mumkin bo'lsa-da, bolalarning psixologik farovonligi, ijtimoiy moslashuvi va ta'lim ko'rsatkichlariga murakkab va ko'p qirrali ta'sir ko'rsatadi. Ota-ona bilan uzoq muddatli ajralish bolaning emotsional xavfsizlik hissini susaytirishi, tashvish va depressiv belgilarni kuchaytirishi, ayrim hollarda esa xulqiy og'ishlar va ijtimoiy izolyatsiyaga olib kelishi mumkin. Ayniqsa, kichik yoshdagi bolalarda ajralish travmasi kuchliroq namoyon bo'lib, ular o'zini tashlab ketilgandek his etishi, o'z qadrini pasaytirishi va ishonchli bog'lanish (attachment) mexanizmlarida uzilishlar yuzaga kelishi ehtimoli yuqori bo'ladi. O'smirlar davrida esa bu jarayon mustaqillik va identifikatsiya inqirozi bilan qo'shilib, ichki konfliktlar, tajovuzkorlik yoki ijtimoiy chekinish shaklida namoyon bo'lishi mumkin.

Ilmiy manbalarda qayd etilishicha, ota-onasi migratsiyada bo'lgan bolalarda tashvish va depressiya darajasi ota-onasi yonida bo'lgan tengdoshlariga nisbatan yuqoriroq bo'lishi kuzatiladi. Shu bilan birga, ta'lim jarayonida motivatsiya pasayishi, davomat muammolari va o'quv natijalarining o'zgarishi kabi holatlar ham uchraydi. Biroq barcha bolalarda bir xil salbiy oqibatlar kuzatilmaydi; bu jarayon ko'plab moderator omillarga bog'liq bo'lib, ular orasida qarovchining sifati, oilaviy aloqa muntazamligi, jamiyatdagi ijtimoiy qo'llab-quvvatlash darajasi va maktab muhitining barqarorligi muhim o'rin tutadi. Agar bola mehrli va barqaror qarovchi muhitida yashasa, ota-ona bilan muntazam va sifatli aloqa o'rnatilgan bo'lsa hamda maktab va mahalla tomonidan qo'llab-quvvatlansa, migratsiya sharoitidagi stress omillari sezilarli darajada yumshatilishi mumkin.

Ijtimoiy qo'llab-quvvatlash strategiyalari ushbu muammoni hal etishda markaziy o'rin tutadi. Emotsional qo'llab-quvvatlash bolaning his-tuyg'ularini erkin ifodalashiga, o'zini qadrlangan va eshitilgan deb his etishiga yordam beradi. Instrumental qo'llab-quvvatlash kundalik hayotdagi nazorat, parvarish va ta'lim jarayonida yordam ko'rsatishni o'z ichiga oladi. Axborotiy qo'llab-quvvatlash esa ota-ona, qarovchi va bolalarga psixologik bilim berish, migratsiya jarayonini tushuntirish va stressni boshqarish ko'nikmalarini o'rgatishni nazarda tutadi. Baholovchi qo'llab-quvvatlash esa bolaning yutuqlarini e'tirof etish, uning ijobiy sifatlarini mustahkamlash orqali o'ziga ishonchni oshiradi. Ushbu to'rt yo'nalish birgalikda qo'llanilganda kompleks himoya mexanizmi shakllanadi. Psixologik yordam strategiyalari individual va guruh shakllarida amalga oshirilishi mumkin. Emotsional regulatsiya treninglari, stressni boshqarish mashqlari, muammo yechish ko'nikmalarini rivojlantirish dasturlari va ijtimoiy-emotsional o'rganish (SEL) modullari maktab sharoitida samarali qo'llaniladi. Zarurat tug'ilganda qisqa muddatli kognitiv-xulqiy terapiya elementlari qo'llanib, bolalardagi salbiy avtomatik fikrlar va moslashmagan xulqiy reaksiyalar tuzatiladi. Guruhli mashg'ulotlar esa tengdoshlar bilan ijobiy muloqotni kuchaytirib, ijtimoiy izolyatsiyani kamaytiradi. Bunday dasturlar Xitoy, Filippin va Meksika kabi mamlakatlarda sinovdan o'tkazilib, ijobiy natijalar ko'rsatgan.

Oila va qarovchi tizimini mustahkamlash ham muhim yo'nalish hisoblanadi. Ota-ona migratsiyaga ketishdan oldin farzand parvarishi rejasini ishlab chiqishi, aloqa chastotasini belgilashi va bolaning kundalik ehtiyojlari uchun aniq mas'uliyat taqsimotini kelishib olishi tavsiya etiladi. Qarovchilarga ota-ona bo'lmagan sharoitda ijobiy tarbiya usullarini o'rgatish, stressni boshqarish va bolalar bilan samarali muloqot ko'nikmalarini rivojlantirish orqali ularning pedagogik salohiyati oshiriladi. Muntazam videoqo'ng'iroqlar, bolaning yutuqlarini masofadan turib e'tirof etish va birgalikdagi qaror qabul qilish mexanizmlari ota-ona-bola munosabatini barqarorlashtiradi. Maktab darajasida erta aniqlash va monitoring tizimini joriy etish muhimdir. Psixologik skrining, o'qituvchilar kuzatuv va davomat tahlili orqali risk guruhidagi bolalar aniqlanadi. Maktab psixologlari va ijtimoiy pedagoglar uchun migratsiya ta'siridagi bolalar bilan ishlash bo'yicha maxsus metodik qo'llanmalar ishlab chiqilishi zarur. Anti-bullying dasturlari va empatiyani rivojlantirish mashg'ulotlari stigma va ijtimoiy chekinishni kamaytiradi. Jamiyat darajasida esa mahalla va nodavlat tashkilotlar tomonidan bolalar klublari, mentorlik dasturlari va mobil psixologik xizmatlar tashkil etilishi ijtimoiy kapitalni oshiradi.

Adabiyotlar tahlili. Mehnat migratsiyasi natijasida ota-onasi uzoqda qolgan bolalar muammosi xalqaro ilmiy adabiyotlarda "left-behind children" tushunchasi orqali keng o'rganilgan bo'lib, ushbu yo'nalishda aniq empirik tadqiqotlar olib borgan olimlar mavjud. Avvalo, o'zbek

psixologiya maktabi vakillari tomonidan mazkur masalaning ijtimoiy-psixologik jihatlarini bosqichma-bosqich tahlil qilingan. H.U. Abdusamatov migratsion oilalarda tarbiyaviy muhitning transformatsiyasi va bolalarda emotsional beqarorlikning shakllanish mexanizmlarini ijtimoiy determinantlar asosida izohlaydi. U migratsiya jarayonida oilaviy nazoratning susayishi va kommunikativ uzilishlar bolaning xavotir, ichki iztirob va ijtimoiy chekinishiga sabab bo'lishini empirik kuzatuvlar asosida ko'rsatadi. F. Parmonov migratsion oilalarda ijtimoiy qo'llab-quvvatlash tarmog'ining (keng oila, mahalla, maktab) kompensator rolini asoslab, qo'llab-quvvatlovchi muhit mavjud bo'lganda psixologik xavf omillari kamayishini ta'kidlaydi. Sh. To'rayev o'smirlar davrida identifikatsiya jarayonining migratsiya sharoitida murakkablashishini tahlil qilib, ota-onalar uzoqligi sharoitida ijtimoiy moslashuvning ikki yo'nalishda – erta mustaqillik va emotsional bo'shliq – shakllanishini qayd etadi. I. Daminov stress va adaptatsiya mexanizmlarini o'rganib, migratsiya sharoitida qolgan bolalarda somatik shikoyatlar va o'qish motivatsiyasining pasayishi kuzatilishini ko'rsatadi. D.A. Majidova emotsional intellekt va kommunikativ kompetensiya omillarini tadqiq qilib, ota-onalar bilan masofaviy, ammo muntazam aloqa bolaning emotsional barqarorligiga ijobiy ta'sir qilishini ilmiy asoslaydi. D.F. Xusanova gender va yosh omillarini hisobga olgan holda ijtimoiy moslashuv ko'rsatkichlarini tahlil etadi, A.A. Bazarov esa migratsiya jarayonini makroiijtimoiy kontekstda ko'rib, ijtimoiy identifikatsiya va rol kutilmalari transformatsiyasini nazariy jihatdan asoslaydi. Ushbu olimlarning ishlari migratsiya sharoitida qolgan bolalar bilan ishlashda ko'p darajali qo'llab-quvvatlash modelini ishlab chiqish zarurligini ko'rsatadi.

MDH hududida mazkur muammo bo'yicha tizimli tadqiqotlar olib borgan olimlar orasida, avvalo, Rossiya va Qozog'iston tadqiqotchilarini qayd etish lozim. Rossiyalik olim O.V. Zolotareva migratsiya natijasida ota-onalar qaramog'isiz qolgan bolalarda psixologik dezadaptatsiya va ijtimoiy yetimlik fenomenini o'rgangan. N.A. Astanina va I.S. Kon migratsion oilalardagi o'smirlarning ijtimoiylashuv jarayonida ro'y beradigan qadriyat transformatsiyasini tahlil qilgan. Qozog'istonlik tadqiqotchi G.S. Sarsembayeva ichki va tashqi migratsiya sharoitida qolgan bolalarning ta'lim ko'rsatkichlari hamda psixologik holatini empirik o'rgangan. Qirg'izistonlik olim A. Ryskulov migratsiya jarayonida ota-onasi Rossiyada ishlayotgan bolalarning ijtimoiy moslashuv muammolarini tahlil qilgan. Ushbu MDH tadqiqotlarida asosiy xulosa shuki, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash tarmog'i sust bo'lgan hollarda bolalarda xavotir va xulqiy og'ishlar kuchayadi, maktab va mahalla tizimi faol bo'lgan muhitda esa moslashuv jarayoni barqarorroq kechadi.

Chet el ilmiy adabiyotida "left-behind children" muammosi ayniqsa Xitoy, Filippin va Lotin Amerikasi mamlakatlarida keng o'rganilgan. Xitoylik olimlar Venjuan Jia, Xiaoyan Li va Xinyan Liu qishloq hududlarida ota-onasi migratsiyada bo'lgan bolalarning ruhiy salomatligi bo'yicha keng miqyosli empirik tadqiqotlar olib borib, depressiya va tashvish ko'rsatkichlarining yuqoriligini aniqlaganlar. Xitoylik tadqiqotchilar Qiang Ren va Xiaobo Treiman esa ota-onalar migratsiyasining bolalarning ta'lim natijalariga ta'sirini tahlil qilib, ijtimoiy-iqtisodiy omillar bilan birgalikda emotsional yetishmovchilik ta'sirini ham ko'rsatgan. Filippinlik olim Maruja Asis va uning hamkorlari xalqaro migratsiya sharoitida qolgan bolalarning psixologik farovonligi va ota-onalar bilan masofaviy aloqaning ahamiyatini empirik asosda o'rgangan. Meksikalik tadqiqotchilar Kazarin Donato va Jorj Durand migratsion oilalarda qolgan bolalarning ijtimoiy va ta'lim natijalarini o'rganib, uzoq muddatli ajralishning ijtimoiy identifikatsiyaga ta'sirini tahlil qilganlar.

Shuningdek, xalqaro miqyosda ota-onalar migratsiyasi va bolalar farovonligi o'rtasidagi bog'liqlikni tizimli o'rgangan olimlar orasida Gina A. Silverman, Alan de Brauv va Jon Giles kabi iqtisodchi-sotsiolog tadqiqotchilarni ham qayd etish mumkin. Ular migratsiya natijasida oilaga yuboriladigan pul o'tkazmalari (remittances) bolalarning moddiy sharoitini yaxshilashini, biroq emotsional ajralish kompensatsiya qilinmasa psixologik xavf omillari saqlanib qolishini ko'rsatgan. UNICEF va IOM bilan hamkorlikda ishlagan mualliflar – Reychel Sabates-Uiler va Nikol Jons – migratsiya va bolalar himoyasi siyosatini integratsiyalash zarurligini ilmiy asosda yoritgan.

Xalqaro va MDH tajribasi shuni ko'rsatadiki, ota-onalar migratsiyasi sharoitida qolgan bolalarda psixologik xavotir, ijtimoiy izolyatsiya va ta'limdagi qiyinchiliklar ko'proq kuzatiladi, biroq bu jarayon universal emas va himoya omillari mavjud. Eng muhim himoya omillari sifatida

muntazam va sifatli ota-ona aloqasi, barqaror qarovchi shaxsning mavjudligi, maktab psixologik xizmati va jamiyatning qo'llab-quvvatlovchi muhiti ko'rsatiladi. O'zbek olimlari Abdusamatov, Parmonov, To'rayev, Daminov, Majidova, Xusanova va Bazarovlarning ishlari MDH va chet el tadqiqotchilari – Jia, Li, Ren, Treiman, Asis, Donato, Giles kabi olimlarning empirik natijalari bilan uyg'unlik kasb etadi. Shu asosda migratsiya sharoitida qolgan bolalar bilan ishlashda kompleks, ko'p darajali, integratsiyalashgan psixologik va ijtimoiy qo'llab-quvvatlash modeli eng samarali yondashuv sifatida e'tirof etiladi.

Asosiy qism. Ota-onasi mehnat migratsiyasida bo'lgan bolalar masalasi bugungi globallashuv sharoitida nafaqat ijtimoiy-iqtisodiy, balki murakkab psixologik va demografik muammo sifatida namoyon bo'lmoqda. Xalqaro migratsiya tashkilotlari va BMT ma'lumotlariga ko'ra, dunyo bo'yicha 280 milliondan ortiq xalqaro migrant mavjud bo'lib, ularning sezilarli qismi ota-onalardir. Natijada millionlab bolalar vaqtinchalik yoki uzoq muddat ota-onasiz qolmoqda. Xitoyda ichki migratsiya natijasida 60 milliondan ortiq "left-behind children" mavjudligi qayd etilgan bo'lsa, Filippin, Meksika, Qirg'iziston va Tojikiston kabi davlatlarda ham mehnat migratsiyasi natijasida bolalarning katta qismi ota-onasidan uzoqda yashamoqda. Markaziy Osiyo mintaqasida, xususan O'zbekiston sharoitida ham tashqi mehnat migratsiyasi oilalarning ijtimoiy tuzilmasiga ta'sir ko'rsatib, bolalarning emotsional va ijtimoiy rivojlanishiga bevosita ta'sir etmoqda. Statistik jihatdan ayrim hududlarda mehnat migratsiyasida bo'lgan ota-onalar farzandlari ulushi umumiy bolalar sonining sezilarli qismini tashkil etadi, bu esa ta'lim, sog'liqni saqlash va ijtimoiy himoya tizimlari oldiga yangi vazifalarni qo'yimoqda.

Bugungi kunda mazkur muammo murakkab vaziyatlar bilan xarakterlanadi. Birinchidan, ota-ona uzoqligi bola shaxsida emotsional xavfsizlikning pasayishiga olib keladi. Bola ko'pincha sog'inish, tashlab ketilgandek his qilish, ishonchsizlik, xavotir va depressiv kayfiyatni boshdan kechiradi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, uzoq muddatli ajralish sharoitida bolalarda ichki psixologik stress ko'rsatkichlari yuqori bo'ladi, ayniqsa 7–14 yosh oralig'ida bu jarayon sezilarli namoyon bo'ladi. Ikkinchidan, o'smirlik davrida ota-ona nazoratining susayishi xulqiy og'ishlar, tajovuzkorlik yoki ijtimoiy chekinish shaklida namoyon bo'lishi mumkin. Ayrim holatlarda internetga qaramlik, deviant xatti-harakatlar va maktabdagi intizomiy muammolar kuchayadi. Uchinchidan, bola bilan masofaviy aloqa yetarli darajada tashkil etilmasa, psixologik uzilish chuqurlashadi va bu uzoq muddatli identifikatsiya muammolariga sabab bo'lishi mumkin.

Statistik kuzatuvlar shuni ko'rsatadiki, ota-onasi migratsiyada bo'lgan bolalarda maktab davomatining pasayishi, o'qish motivatsiyasining sustlashuvi va ayrim hollarda o'qishni tashlab ketish xavfi yuqoriroq bo'ladi. Xalqaro tadqiqotlarda ayrim mamlakatlarda left-behind bolalarda depressiya belgilarining uchrashi ota-onasi yonida bo'lgan bolalarga nisbatan 1,5–2 baravar yuqori ekani qayd etilgan. Shu bilan birga, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash tarmog'i kuchli bo'lgan hududlarda bu farq ancha kamayishi aniqlangan. Demak, statistik ko'rsatkichlar muammoning jiddiyligini tasdiqlasa-da, u deterministik emas, ya'ni to'g'ri tashkillashtirilgan psixologik va ijtimoiy yordam salbiy oqibatlarni kamaytirishi mumkin. Murakkab vaziyatlardan biri shundaki, migratsiya ko'pincha iqtisodiy foyda bilan birga keladi va oilaning moddiy ahvoli yaxshilanadi. Biroq moddiy barqarorlik emotsional yetishmovchilikni to'liq kompensatsiya qila olmaydi. Pul o'tkazmalari bolaning kiyim-kechak va ta'lim xarajatlarini qoplashi mumkin, lekin ota-onaning bevosita mehr-muhabbati va nazoratini almashtira olmaydi. Ayrim oilalarda qarovchi sifatida bobo-buvi yoki qarindoshlar mas'uliyatni o'z zimmasiga oladi, biroq ularning pedagogik va psixologik tayyorgarligi yetarli bo'lmasligi mumkin. Bu esa tarbiyaviy izchillikning buzilishiga, intizomiy va kommunikativ muammolarning kuchayishiga olib keladi.

Muammoli vaziyatlarning yana biri – stigma va ijtimoiy tasniflashdir. Ba'zi jamiyatlarda migratsiya bolalari "ota-onasiz" yoki "nazoratdan chiqqan" degan stereotiplar bilan qaraladi. Bu esa tengdoshlar orasida masxara yoki ijtimoiy cheklanishga olib kelishi mumkin. Psixologik nuqtai nazardan, stigma bolaning o'ziga baho berish tizimini zaiflashtiradi, o'zini jamiyatning to'laqonli a'zosi sifatida his etishiga to'sqinlik qiladi. Shu bois maktab va mahalla darajasida empatiyani rivojlantirish, ijtimoiy-emotsional o'rganish dasturlarini joriy etish muhimdir. Kamchiliklardan biri shundaki, ko'plab hududlarda migratsiya ta'siridagi bolalarni aniqlash va monitoring qilish tizimi yetarli darajada yo'lga qo'yilmagan. Statistik ma'lumotlar ko'pincha umumiy migratsiya

oqimini aks ettiradi, biroq bolalar soni va ularning psixologik holati bo'yicha aniq, tizimli ma'lumotlar yetishmaydi. Bu esa profilaktika va intervensiya dasturlarini rejalashtirishda qiyinchilik tug'diradi. Shuningdek, maktab psixologlarining yuklamasi yuqori bo'lib, ular har bir risk guruhidagi bolaga individual yondashuv ko'rsatishga ulgurmaydi. Ijtimoiy xizmatlar bilan ta'lim tizimi o'rtasidagi hamkorlikning sustligi ham muhim kamchiliklardan biridir.

Oldini olish choralari kompleks va ko'p darajali bo'lishi lozim. Birinchi navbatda, migratsiyaga ketishdan oldin oilaviy tayyorgarlik ishlari olib borilishi, farzand parvarishi rejalashtirilishi zarur. Ota-ona bilan masofaviy aloqa tizimli ravishda tashkil etilishi, videoqo'ng'iroqlar, birgalikdagi qarorlar va bolaning yutuqlarini masofadan e'tirof etish mexanizmlari yo'lga qo'yilishi kerak. Ikkinchidan, maktab darajasida psixologik skrining va ijtimoiy-emotsional rivojlanish dasturlari joriy etilishi, risk guruhidagi bolalar bilan individual va guruhli mashg'ulotlar o'tkazilishi lozim. Uchinchidan, mahalla va nodavlat tashkilotlar tomonidan mentorlik, qo'llab-quvvatlovchi guruhlar va psixologik maslahat markazlari faoliyati kuchaytirilishi zarur. Ota-onasi mehnat migratsiyasida bo'lgan bolalar masalasi murakkab va ko'p omilli ijtimoiy-psixologik muammo hisoblanadi. Statistik ma'lumotlar muammoning ko'lamini ko'rsatsa, amaliy kuzatuvlar uning chuqur emotsional va ijtimoiy oqibatlarini tasdiqlaydi. Biroq to'g'ri tashkil etilgan ijtimoiy qo'llab-quvvatlash, psixologik yordam va tizimli monitoring orqali salbiy oqibatlarni sezilarli darajada kamaytirish mumkin. Shu bois migratsiya jarayonini faqat iqtisodiy hodisa sifatida emas, balki bolalar farovonligi bilan chambarchas bog'liq ijtimoiy fenomen sifatida ko'rib chiqish va davlat siyosati darajasida kompleks yondashuvni shakllantirish dolzarb vazifa bo'lib qolmoqda.

Umumiy xulosa. Ota-onasi mehnat migratsiyasida bo'lgan bolalar muammosi zamonaviy ijtimoiy jarayonlarning murakkab va ko'p qatlamli natijasi sifatida namoyon bo'lmoqda. Migratsiya oilaning moddiy ahvolini yaxshilashi, farzandlar uchun kengroq iqtisodiy imkoniyatlar yaratishi mumkin, biroq bu jarayon emotsional yaqinlik va kundalik tarbiyaviy ishtirokning qisqarishi bilan birga kechadi. Tadqiqotlar va amaliy kuzatuvlar shuni ko'rsatadiki, uzoq muddatli ajralish bolalarda xavotir, depressiv kayfiyat, yolg'izlik hissi, o'ziga baho berishning pasayishi va ijtimoiy moslashuv qiyinchiliklarini keltirib chiqarishi mumkin. Ayniqsa, erta maktab va o'smirlik davrida bu jarayon yanada sezilarli tus oladi, chunki aynan shu bosqichda shaxsiy identifikatsiya va ijtimoiy rollar shakllanadi. Statistik ma'lumotlar left-behind bolalarda ruhiy zo'riqish va ta'lim ko'rsatkichlarining pasayishi xavfi yuqoriroq ekanini tasdiqlaydi, biroq bu jarayon mutlaq emas va ko'plab himoya omillariga bog'liq. Agar bola barqaror va mehrli qarovchi muhitida yashasa, ota-ona bilan muntazam va sifatli aloqa saqlansa, maktab va jamiyat tomonidan qo'llab-quvvatlovchi iqlim yaratilsa, salbiy oqibatlar sezilarli darajada kamayadi. Demak, migratsiya sharoitida qolgan bolalarning rivojlanishi ijtimoiy qo'llab-quvvatlash darajasiga bevosita bog'liq.

Muammo shundaki, ko'plab hududlarda migratsiya ta'siridagi bolalarni aniqlash, monitoring qilish va tizimli psixologik xizmat ko'rsatish mexanizmlari yetarlicha rivojlanmagan. Ta'lim, ijtimoiy himoya va sog'liqni saqlash tizimlari o'rtasidagi hamkorlik har doim ham samarali yo'lga qo'yilmagan. Bundan tashqari, stigma va ijtimoiy stereotiplar bolalarning o'ziga ishonchini zaiflashtirishi mumkin. Shunday ekan, migratsiya jarayonini faqat iqtisodiy hodisa sifatida emas, balki bolalar farovonligiga bevosita ta'sir etuvchi ijtimoiy-psixologik fenomen sifatida baholash zarur. Ota-onasi mehnat migratsiyasida bo'lgan bolalar bilan ishlashda kompleks, ko'p darajali va integratsiyalashgan yondashuv eng samarali hisoblanadi. Bu yondashuv individual psixologik yordam, oilaviy qo'llab-quvvatlash, maktab asosidagi profilaktika va jamiyat darajasidagi ijtimoiy himoya mexanizmlarini o'z ichiga olishi lozim. Migratsiya jarayoni to'xtatilmaydigan global hodisa ekanligini hisobga olgan holda, uning salbiy oqibatlarini kamaytirish va bolalarning sog'lom rivojlanishini ta'minlash asosiy vazifa bo'lib qolmoqda.

Ushbu kichik tadqiqotimizdan kelib chiqqan holda ushbu tavsiyalarni va takliflarni ishlab chiqdik: a) Migratsiyaga tayyorgarlik dasturlarini joriy etish. Ota-onalar chet elga ketishdan oldin oilaviy psixologik maslahatdan o'tishi, farzand parvarishi rejasini ishlab chiqishi, aloqa chastotasini belgilashi zarur. Bu jarayon bolaning emotsional xavfsizligini saqlashga xizmat qiladi. b) Maktab darajasida erta aniqlash tizimini kuchaytirish. Ota-onasi migratsiyada bo'lgan

bolalarni aniqlash, ularning psixologik holatini skrining qilish va muntazam monitoring olib borish mexanizmlarini joriy etish lozim. Maktab psixologlari uchun maxsus metodik qo'llanmalar ishlab chiqilishi tavsiya etiladi. c) Ijtimoiy-emotsional rivojlanish dasturlarini kengaytirish. SEL (social-emotional learning) modullari, guruhli treninglar, konflikt boshqarish va stressni yengish mashg'ulotlari migratsiya ta'siridagi bolalar uchun majburiy profilaktik choraga aylanishi kerak. d) Masofaviy ota-ona aloqasini tizimlashtirish. Ota-onalar bilan muntazam videoqo'ng'iroqlar, birgalikda qaror qabul qilish va bolaning yutuqlarini e'tirof etish mexanizmlari yo'lga qo'yilishi zarur. Bu bolaning o'zini qadrlangan his qilishiga yordam beradi.

Shu taklif va tavsiyalarni tizimli ravishda amalga oshirish migratsiya jarayonining bolalar ruhiy salomatligi va ijtimoiy farovonligiga salbiy ta'sirini kamaytirishga, ularning barkamol shaxs sifatida shakllanishiga zamin yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Abdusamatov, H.U. Oila psixologiyasi va ijtimoiy muhit omillari. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2019. – 256 b.
2. Asis, M.M.B. Living with Migration: Experiences of Children Left Behind in the Philippines. – Manila: Scalabrini Migration Center, 2006. – 198 p.
3. Bazarov, A.A. Ijtimoiy-psixologik adaptatsiya va shaxs rivojlanishi. – Toshkent: Universitet, 2020. – 284 b.
4. Daminov, I. Shaxsning ijtimoiylashuv jarayonlari va stress omillari. – Toshkent: Innovatsiya nashriyoti, 2021. – 240 b.
5. Donato, K.M., Durand, J. Parental Migration and the Educational Outcomes of Children Left Behind. – Mexico City: Universidad Nacional Autónoma de México, 2016. – 215 p.
6. Giles, J., Mu, R. Parental Migration, Self-Selection and the Educational Attainment of Left-Behind Children in China. – Beijing: Peking University Press, 2017. – 230 p.
7. Jia, W., Li, X., Liu, X. Mental Health and Emotional Well-Being of Left-Behind Children in Rural China. – Shanghai: East China Normal University Press, 2018. – 276 p.
8. Majidova, D.A. Emotsional intellekt va ijtimoiy kompetentlik asoslari. – Toshkent: Tafakkur, 2022. – 312 b.
9. Parmonov, F. Migratsion oilalarda ijtimoiy-psixologik muhit. – Samarqand: Zarafshon nashriyoti, 2020. – 248 b.
10. Ren, Q., Treiman, D.J. The Consequences of Parental Labor Migration in China for Children's Emotional and Academic Development. – New York: Routledge, 2019. – 268 p.
11. Sabates-Wheeler, R., Jones, N. Migration and Children's Rights: Policy and Protection Frameworks. – Geneva: UNICEF & IOM Publications, 2014. – 220 p.
12. Silverman, G.A. Transnational Families and Child Well-Being. – London: Palgrave Macmillan, 2018. – 254 p.
13. To'rayev, Sh. O'smirlik davrida ijtimoiy identifikatsiya va migratsiya omillari. – Toshkent: Istiqlol nashriyoti, 2021. – 276 b.
14. Xusanova, D.F. Gender omillari va ijtimoiy moslashuv muammolari. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2022. – 264 b.
15. Рыскулов, А. Социальная адаптация детей, оставшихся в условиях трудовой миграции. – Бишкек: Kyrgyz National University Press, 2018. – 190 c.
16. Сарсембаева, Г.С. Проблемы благополучия детей в условиях трудовой миграции. – Алматы: Qazaq University Press, 2019. – 205 c.
17. Золотарёва, О.В. Социальное сиротство и дети трудовых мигрантов. – Москва: Наука, 2017. – 233 c.

Aliyeva Jamila Rayimjonovna,
Andijon davlat universiteti dotsenti, PhD
zhralieva@mail.ru

Xasanova Gulmira Farxodjon qizi,
Andijon davlat universiteti magistranti.
xasanovnematl06@gmail.com

RAQAMLI TA'LIM SHAROITIDA MATEMATIKA FANLARINI O'QITISHNING AFZALLIKLARI.

Annotatsiya. Raqamli ta'lim texnologiyalari matematika o'qitish jarayonini tubdan o'zgartirmoqda. Ushbu maqolada raqamli muhitning o'quvchilarning matematik tafakkurini rivojlantirish, individual ta'lim trayektoriyasini shakllantirish, interaktiv platformalar orqali motivatsiyani oshirish, masofaviy ta'lim imkoniyatlarini kengaytirish va sun'iy intellekt asosidagi adaptiv tizimlarning afzalliklari tahlil qilinadi. So'nggi yillarning empirik tadqiqotlari va meta-tahlillari (2020–2025) asosida raqamli vositalarning effekt hajmi o'rtacha 0.5–0.8 oralig'ida ekanligi, xususan adaptiv o'qitishda yuqori natijalar berishi ko'rsatilgan. O'zbekiston kontekstida "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasi doirasida GeoGebra, Wolfram Alpha kabi vositalar va mahalliy platformalarning tajribasi muhokama qilinadi. Maqola raqamli ta'limning afzalliklarini empirik dalillar bilan mustahkamlaydi, ammo raqamli tafovut, o'qituvchi malakasi va texnologik cheklovlarni ham yoritadi. Xulosada bugungi global va mahalliy sharoitda bu nazariyalar va amaliyotlarning dolzarbligi ta'kidlanadi.

Kalit so'zlar: raqamli ta'lim, matematika o'qitish, adaptiv platformalar, sun'iy intellekt, individual trayektoriya, interaktiv simulyatsiyalar, masofaviy ta'lim, matematik tafakkur, GeoGebra, "Raqamli O'zbekiston-2030".

Kirish. Raqamli ta'lim sharoitida matematika fanlarini o'qitayotganingizda, ko'pincha shunday o'yaysiz: oddiy doska va kitob emas, balki interaktiv ekran va algoritmlar orqali ming yillik abstrakt tushunchalarning izlari yashirin. So'nggi o'n yillikda raqamli texnologiyalar, xususan sun'iy intellekt va adaptiv platformalar matematika o'qitishning samaradorligini oshirishda yangi imkoniyatlar yaratmoqda. Bu jarayon global tendensiya bo'lib, PISA va TIMSS natijalari shuni ko'rsatadiki, raqamli resurslardan faol foydalanish o'quv natijalarini sezilarli darajada yaxshilaydi.

O'zbekiston Respublikasida "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasi doirasida maktab va oliy o'quv yurtlarida elektron platformalar, masofaviy darslar va raqamli laboratoriyalar joriy etilmoqda. Biroq matematika kabi abstrakt fanlarda raqamli muhitning afzalliklari va cheklovlari hali to'liq ochib berilmagan. Asosiy savol shuki: raqamli texnologiyalar matematik tafakkurni rivojlantirishda qanday yangi mexanizmlarni ishga soladi va ularni samarali qo'llash uchun qanday pedagogik shart-sharoitlar zarur?

Ushbu maqolada raqamli ta'lim sharoitida matematika o'qitishning asosiy afzalliklari batafsil ko'rib chiqiladi, zamonaviy tadqiqotlar va O'zbekiston tajribasiga tayanib, solishtirib tahlil qilinadi.

Adabiyotlar tahlili. So'nggi yillarda raqamli texnologiyalarning matematika ta'limiga ta'siri bo'yicha ko'plab meta-tahlillar chop etildi. Hillmayr va boshq. (2020) tomonidan o'tkazilgan meta-tahlil shuni ko'rsatdiki, raqamli vositalar o'rta maktab matematikasida effekt hajmi $g \approx 0.65$ ni beradi, xususan qo'shimcha o'qitish sifatida qo'llanganda yuqori natija beradi. Sofroniou (2025) yuqori ta'limda dinamik vositalarning kontseptual tushunishga ta'sirini 88 ta tadqiqot asosida tahlil qilib, statistik jihatdan muhim o'sishni tasdiqlagan

Cevikbas va Kaiser (2023) matematik modellashirishda raqamli texnologiyalarning akademik, kognitiv va emotsional afzalliklarini 38 ta ish asosida tasniflagan St Omer (2025) 2013–2022 yillardagi tadqiqotlarni sharhlaydi: dinamik dasturlar va onlayn baholash tizimlari chuqur fikrlashni rivojlantiradi. Sun'iy intellekt bo'yicha Al Yaarubi (2025) bibliometrik tahlili post-2020 yillarda adaptiv tizimlar tadqiqotlari keskin o'sishini ko'rsatadi. Wang va boshq. (2023) adaptiv

platformalar (masalan, Squirrel AI) o'qituvchi darslariga nisbatan 0.54–0.73 effekt hajmini qayd etgan.

O'zbekiston kontekstida Eshpulatova (2025) raqamli muhitda GeoGebra va Wolfram Alpha vositalarining samaradorligini yoritgan; mahalliy tadqiqotlar test natijalari 15–30% ga oshishini ko'rsatmoqda. Ushbu adabiyotlar raqamli texnologiyalarning motivatsiya va inklyuzivlikni ta'minlash imkoniyatini tasdiqlaydi.

Asosiy qism. Raqamli ta'lim sharoitida matematika o'qitishning quyidagi asosiy afzalliklari ajratib ko'rsatiladi.

Matematik tafakkurga ta'siri Dinamik vositalar (GeoGebra, Desmos) abstrakt tushunchalarni vizual va interaktiv modellashtirish imkonini beradi. Cevikbas va Kaiser (2023) ma'lumotlariga ko'ra, raqamli texnologiyalar modellashtirishda tushunishni 39% holatda yaxshilaydi. Sofroniou (2025) yuqori ta'limda vizualizatsiya effektini yuqori darajada ko'rsatgan. Bu "qora quti" effektini kamaytirib, matematik tasavvurni rivojlantiradi.

Individual ta'lim trayektoriyasi va adaptiv o'qitish Adaptiv platformalar (Khan Academy, Squirrel AI) real vaqt rejimida o'quvchi natijalarini tahlil qilib, topshiriq murakkabligini moslashtiradi. Wang va boshq. (2023) tajribasi adaptiv tizimning 14–25% yaxshi natija berishini tasdiqlagan. Bu zaif tomonlarni tez bartaraf etish imkonini yaratadi.

Interaktiv platformalarning samaradorligi Interaktiv simulyatsiyalar va gamifikatsiya matematik jarayonlarni tajriba qilishga yordam beradi. St Omer (2025) dinamik dasturlarning motivatsiyaga ta'sirini ko'rsatgan. O'zbekistonda GeoGebra interaktiv darslarda qo'llanilmoqda va vizual tasavvurni 30–40% ga oshirishi mumkin.

Masofaviy ta'lim imkoniyatlari Masofaviy platformalar (Moodle, Google Classroom) geografik cheklolarni yo'qotadi. Pandemiya davrida O'zbekistonda bu tizimlar o'quv uzluksizligini ta'minladi va qishloq hududlaridagi o'quvchilar uchun muhim bo'ldi.

Sun'iy intellekt asosidagi ta'lim tizimlari SI avtomatik baholash va shaxsiylashtirilgan maslahatlar beradi. Kuo (2025) TALPer platformasi yuqori natijalarni ko'rsatgan. AI xatolarni tahlil qilib, shaxsiy yo'nalishlar yaratadi.

Amaliy misollar va statistik dalillar.

GeoGebra'da funksiyalar grafigini dinamik o'rganish vizual tasavvurni 30–40% ga oshirishi mumkin (Eshpulatova, 2025).

PISA 2022 ma'lumotlariga ko'ra, raqamli resurslar matematika natijalarini yaxshilaydi (Joshi va boshq., 2025)

Wang va boshq. (2023) tajribasi: adaptiv AI 200 o'quvchida 8.86 ball o'sishni ta'minlagan.

Muammolar. Raqamli ta'limning afzalliklariga qaramay, quyidagi muammolar saqlanib qolmoqda:

Raqamli tafovut (qishloq hududlarida internet cheklangan).

O'qituvchilarning raqamli pedagogik malakasi yetarli emas.

SI tizimlarining "qora quti" tabiati va ortiqcha ekran vaqti. O'zbekistonda infratuzilma rivojlanishi va o'qituvchilarni tayyorlash zarur.

Xulosa. Raqamli ta'lim sharoitida matematika o'qitish an'anaviy usullarga nisbatan yuqori samaradorlik, shaxsiylashtirish va motivatsiya beradi. Tadqiqotlar raqamli vositalar va SI matematik tafakkurni rivojlantirish, individual trayektoriyalarni ta'minlash va masofaviy ta'limni kengaytirishda muhim rol o'ynashini tasdiqlaydi. O'zbekiston ta'lim tizimida "Raqamli O'zbekiston – 2030" doirasida raqamlashtirishni davom ettirish, o'qituvchilar malakasini oshirish va infratuzilmani rivojlantirish orqali ushbu afzalliklardan to'liq foydalanish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Hillmayr, D., Ziernwald, L., Reinhold, F., Hofer, S. I., & Reiss, K. M. (2020). The potential of digital tools to enhance mathematics and science learning in secondary schools: A context-specific meta-analysis. *Computers & Education*, 153, 103897.
2. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0360131520300968>
3. Timotheou, S., Miliou, O., Dimitriadis, Y., Sobrino, S. V., Giannoutsou, N., Cachia, R., & Ioannou, A. (2023). Impacts of digital technologies on education and factors influencing

schools' digital capacity and transformation: A literature review. *Education and Information Technologies*, 28(6), 6695–6726. <https://link.springer.com/article/10.1007/s10639-022-11431-8>

4. Cevikbas, M., & Kaiser, G. (2023). Advantages and challenges of using digital technologies in mathematical modelling education – A descriptive systematic literature review. *Frontiers in Education*, 8, 1142556. <https://www.frontiersin.org/journals/education/articles/10.3389/feduc.2023.1142556/full>

5. Awang, L. A., Yusop, F. D., & Danaee, M. (2025). Current practices and future direction of artificial intelligence in mathematics education: A systematic review. *International Electronic Journal of Mathematics Education*, 20(1), em0823.

6. <https://www.iejme.com/article/current-practices-and-future-direction-of-artificial-intelligence-in-mathematics-education-a-systematic-review-14766>

7. Eshpulatova, H. M. (2025). Matematikani o'qitishda raqamli ta'lim muhitidan foydalanish. *Eurasian Journal of Technology and Innovation*, 3(2), 33–37. <https://doi.org/10.5281/zenodo.14978307>

8. Joshi, D. R., Adhikari, K. P., Khanal, B., Panthi, R. K., & Belbase, S. (2025). Effect of using digital resources on mathematics achievement: Results from PISA 2022. *Cogent Education*, 12(1), 2488161. <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/2331186X.2025.2488161>

9. Pan, Y., Ke, F., & Xu, X. (2022). Learning games in mathematics education: A systematic review. *Educational Technology Research and Development*, 70(4), 1123–1150.

10. <https://link.springer.com/article/10.1007/s11423-022-10104-5>

11. Su, J., & Yang, W. (2023). Artificial intelligence in early childhood education: A scoping review. *Computers and Education: Artificial Intelligence*, 4, 10140. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2666920X22000636>

12. Villena-Taranilla, R., Tirado-Olivares, S., Cózar-Gutiérrez, R., & González-Calero, J. A. (2022). Effects of virtual reality on learning outcomes in K–6 education: A meta-analysis. *Educational Research Review*, 35, 100434. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1747938X21000507>

13. Ran, H., Kim, M., & Secada, W. G. (2022). A meta-analysis on the effects of technology's functions and roles on students' mathematics achievement in K–12 classrooms. *Journal of Computer Assisted Learning*, 38(1), 258–284. <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/jcal.12600>

14. Wang, X., Li, Y., & Liu, Y. (2022). The impact of digital games on STEM learning: A meta-analysis. *British Journal of Educational Technology*, 53(5), 1234–1256. <https://bera-journals.onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/bjet.13215>

15. Zhang, M., Trussell, R. P., Gallegos, B., & Aslan, A. (2025). Impact of digital technologies on calculus learning: A systematic review and meta-analysis. *Journal of Computers in Mathematics and Science Teaching*, 44(1), 45–68. <https://www.learntechlib.org/primary/p/225678/>

Yusupov Kodirjan Batirovich,
O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi huzuridagi Bilim va malakalarni baholash agentligi yetakchi mutaxassisi
yusupov_1970@outlook.com

FIZIKA TA'LIMIDA IJODIY TAFAKKUR BO'YICHA BIBLIOMETRIK KO'RSATKICHLAR

Annotatsiya. Mazkur maqolada fizika ta'limida ijodiy tafakkur masalasiga oid ilmiy tadqiqotlarning bibliometrik ko'rsatkichlari Scopus ma'lumotlar bazasi asosida tahlil qilindi. Tadqiqotning asosiy maqsadi fizika ta'limida ijodiy tafakkur yo'nalishidagi ilmiy ishlarning rivojlanish dinamikasi, iqtiboslar ko'rsatkichlari, yetakchi mualliflar va ilmiy markazlar, shuningdek, tematik yo'nalishlarni aniqlashdan iborat. Tadqiqot metodologiyasi bibliometrik va scientometrik tahlilga asoslanib, deskriptiv statistika, mualliflararo hamkorlik (co-authorship), co-citation, bibliographic coupling hamda kalit so'zlar birga uchrash (keyword co-occurrence) usullari qo'llanildi. Natijalar fizika ta'limida ijodiy tafakkur mavzusi so'nggi yillarda jadal rivojlanayotganini, nashrlar va iqtiboslar soni ortib borayotganini ko'rsatdi. Tahlil jarayonida muammoli ta'lim, inquiry-based learning, STEM/STEAM integratsiyasi, laboratoriya tajribalari va raqamli texnologiyalar ijodiy tafakkurni rivojlantirishning asosiy tematik yo'nalishlari sifatida aniqlanib, mavzuning multidisiplinar xarakterga ega ekanligi asoslandi. Tadqiqot natijalari fizika ta'limida ijodiy tafakkurni rivojlantirish bo'yicha ilmiy tendensiyalarni belgilash, metodik yondashuvlarni takomillashtirish hamda kelgusidagi tadqiqotlar uchun istiqbolli yo'nalishlarni aniqlashda muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Kalit so'zlar: fizika ta'limi, ijodiy tafakkur, bibliometriya, iqtibos tahlili, ilmiy hamkorlik, kalit so'z tahlili.

Annotation. In this article, bibliometric indicators of scientific research on the issue of creative thinking in physics education were analyzed on the basis of the Scopus database. The main purpose of the study is to determine the dynamics of the development of scientific work in the direction of creative thinking in physics education, citation indicators, leading authors and scientific centers, as well as thematic directions. Research methodology based on bibliometric and scientometric analysis, methods of descriptive statistics, Inter-author collaboration (co-authorship), co-citation, bibliographic coupling, and keyword co-occurrence (keyword co-occurrence) were used. The results showed that the topic of creative thinking in physics education has been developing rapidly in recent years, the number of publications and quotes has increased. In the process of analysis, problematic education, inquiry-based learning, STEM/STEAM integration, laboratory experiments and digital technologies were identified as the main thematic areas for the development of creative thinking, on the basis of the fact that the topic has a multidisciplinary character. The results of the study are of significant scientific and practical importance in determining scientific trends in the development of creative thinking in physics education, improving methodological approaches and determining promising directions for further research.

Key words: physics education, creative thinking, bibliometry, citation analysis, scientific collaboration, keyword analysis.

Аннотация. В данной статье были проанализированы библиометрические показатели научных исследований по проблеме творческого мышления в физическом образовании на основе базы данных Scopus. Основная цель исследования - выявление динамики развития научной работы в области творческого мышления в физическом образовании, показателей цитируемости, ведущих авторов и научных центров, а также тематических направлений. Методология исследования основана на библиометрическом и наукометрическом анализе с использованием методов дескриптивной статистики, межавторского сотрудничества (Co-authorship), совместного цитирования, библиографического связывания и сопоставления ключевых слов (keyword Co-occurrence). Результаты показали, что тема творческого мышления в физическом образовании в

последние годы набирает обороты, растет количество публикаций и цитат. В ходе анализа проблемное обучение, inquiry-based learning, интеграция STEM/Steam, лабораторные эксперименты и цифровые технологии были определены в качестве основных тематических областей развития творческого мышления, исходя из того, что тема носит междисциплинарный характер. Результаты исследований приобретают важное научно-практическое значение для установления научных тенденций развития творческого мышления в физическом образовании, совершенствования методических подходов и определения перспективных направлений для дальнейших исследований.

Ключевые слова: физическое образование, творческое мышление, библиометрия, анализ цитирования, научное сотрудничество, анализ ключевых слов.

Kirish. Fizika ta'limida ijodiy tafakkurning rivojlanishi - zamonaviy ta'limning asosiy maqsadlaridan biri bo'lib, o'quvchilarning muammolarni yangi yo'sinda hal eta olish qobiliyati, nazariy bilimni amaliy muammolarga tatbiq etish ko'nikmasi va ilmiy ongini shakllantirishga xizmat qiladi. So'nggi yillarda xalqaro ta'lim tadqiqotlarida ijodiy fikrlash va STEM (ilm-fan, texnologiya, muhandislik, matematika) sohalarida ijodiy yondashuvlarni rivojlantirish muhim o'rin tutmoqda. Ayniqsa fizika fanida, murakkab kontseptlar va eksperimental vazifalar ijodiy yondashuvni talab etadi - shu bois fizika o'qitish jarayonida ijodiy tafakkurni qo'llab-quvvatlovchi pedagogik metodlar va ularning samaradorligini o'rganish dolzarb masala hisoblanadi.

Bibliometrik tahlil usullari soha bo'yicha adabiyot tarkibini, ilmiy faoliyat dinamikasini va tadqiqotlar o'rtasidagi aloqalarni tizimli ravishda ko'rsatadi. Bibliometrik ko'rsatkichlar - nashrlar soni, iqtiboslar (citations), h-indeks, hamkorlik tarmoqlari (co-authorship), kalit so'zlar tahlili va nashrlandigan jurnallar kabi indekslar - tadqiqotlar yo'nalishini, asosiy mualliflarni va ilmiy markazlarni aniqlashga yordam beradi[1]. Fizika ta'limida ijodiy tafakkur mavzusidagi tadqiqotlarga bibliometrik yondashuv qo'llanishi mavzuning qanchalik rivojlanganligini, qaysi jihatlar ko'proq o'rganilgani va qaysi bo'shliqlar mavjudligini aniqroq ko'rsatadi.

Ushbu maqolaning maqsadi - Scopus bazasi (va zarur bo'lsa boshqa ilmiy indekslar)da indekslangan adabiyotlar asosida «fizika ta'limida ijodiy tafakkur» mavzusi bo'yicha bibliometrik ko'rsatkichlarni tahlil qilish va ularning ta'lim jarayoniga ta'siri hamda ilmiy tadqiqotlarning keyingi yo'nalishlarini aniqlashdir. Tadqiqot quyidagi asosiy vazifalarni amalga oshiradi:

Soha bo'yicha nashrlar va iqtiboslar dinamikasini aniqlash (yillik o'sish, asosiy davrlar);

Eng faol mualliflar, ilmiy markazlar va mamlakatlarni identifikatsiya qilish;

Asosiy jurnallar va nashr platformalarini belgilash;

Kalit so'zlar tahlili orqali tadqiqot mavzularining klasterlarini va ilmiy yo'nalishlarni aniqlash;

Tadqiqotlarda ishlatilgan metodologiyalar va pedagogik yondashuvlar bo'yicha tendensiyalarni ko'rsatish.

Tadqiqotning nazariy asoslari sifatida ijodiy tafakkur nazariyalari, pedagogika va o'quv jarayonida kognitiv yondashuvlar hamda bibliometriya metodologiyasi olinadi. Metodologik jihatdan ish Scopus ma'lumotlar omboridan mos kalit so'zlar yordamida olingan nashrlar to'plami asosida bibliometrik usullar (deskriptiv statistika, tarmoq tahlili, kalit so'zlar va avtorlar klasterlash) bilan amalga oshiriladi. Tahlil natijalari fizika ta'limida ijodiy tafakkurni rivojlantirish bo'yicha amaliy tavsiyalar va kelajak tadqiqotlari uchun yo'nalishlarni beradi[3].

Mazkur tadqiqot ilmiy hamjamiyatga quyidagi jihatlarida hissa qo'shadi: birinchidan, fizika ta'limi va ijodiy fikrlash sohasidagi ilmiy chiqarishlar manzillarini tizimli ravishda ko'rsatadi; ikkinchidan, pedagogik amaliyot va ta'lim siyosatini shakllantirishda foydalanish mumkin bo'lgan dalillarga asoslangan tavsiyalar beradi; uchinchidan, sohadagi ilmiy bo'shliqlarni aniqlab, yangi tadqiqotlar uchun fokuslarni belgilaydi.

Maqola quyidagi tarkibda berilgan: avvalo metodologiya bo'limida ma'lumot manbalari, qidiruv strategiyasi va tahlil usullari bayon etiladi; so'ngra natijalar bo'limida bibliometrik ko'rsatkichlar va ularning tahlili keltiriladi; muhokama bo'limida natijalar pedagogik kontekstda talqin qilinadi va amaliy tavsiyalar beriladi; yakuniy xulosalarda asosiy topilmalar va kelajak tadqiqotlari uchun takliflar jamlanadi.

Umumiy tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology)

Mazkur tadqiqot “Fizika ta’limida ijodiy tafakkur bo’yicha bibliometrik ko’rsatkichlar” mavzusiga bag’ishlanib, fizika ta’limi jarayonida ijodiy tafakkur (creative thinking) bilan bog’liq ilmiy tadqiqotlarning rivojlanish dinamikasi, asosiy ilmiy yo’nalishlari, yetakchi mualliflar va tashkilotlar, nashr manbalari hamda ilmiy ta’sir ko’rsatkichlarini aniqlashga qaratilgan[2]. Tadqiqot metodologik jihatdan bibliometrik va scientometrik tahlil yondashuvlariga asoslangan bo’lib, kvantitativ deskriptiv statistika hamda tarmoq (network) tahlili elementlarini o’z ichiga oladi.

Tadqiqot dizayni. Tadqiqotda kvantitativ bibliometrik tadqiqot dizayni qo’llanilib, Scopus ma’lumotlar bazasida indekslangan ilmiy adabiyotlar statistik tahlil qilindi. Bibliometrik tahlil ilmiy nashrlar oqimini, iqtiboslar (citation) tizimini, mualliflararo hamkorlikni, tematik yo’nalishlar evolyutsiyasini va ilmiy maktablarning shakllanish jarayonini aniqlash imkonini beradi. Ushbu yondashuv fizika ta’limida kreativ tafakkur muammosining ilmiy tadqiqotlar miqyosida qanchalik rivojlanganligini ko’rsatib beradi.

Nazariy-metodologik asos

Tadqiqotning nazariy-metodologik bazasi uch asosiy yo’nalishga tayandi: birinchidan, ijodiy tafakkur nazariyalari (divergent fikrlash, muammo yechish, kreativ yondashuv va ilmiy ijodkorlik); ikkinchidan, fizika ta’limining zamonaviy pedagogik konsepsiyalari (kompetensiyaviy yondashuv, konstruktivizm, inquiry-based learning, problem-based learning, STEM/STEAM integratsiyasi); uchinchidan esa bibliometriya va scientometriya metodologiyasi (iqtibos tahlili, hamkorlik tahlili, co-citation va bibliographic coupling, kalit so’zlar asosida klasterlash). Ushbu nazariy asoslar tadqiqotning qidiruv strategiyasi va tahlil modelini shakllantirishda metodologik poydevor vazifasini bajardi.

Ma’lumotlar bazasi va qidiruv strategiyasi

Tadqiqot uchun asosiy manba sifatida Scopus ma’lumotlar bazasi tanlandi. Scopus bazasi ta’lim, psixologiya va STEM yo’nalishlaridagi yuqori sifatli ilmiy jurnallarni keng qamrab olgani hamda bibliometrik ko’rsatkichlarni aniqlash imkoniyati mavjudligi sababli tanlandi. Ma’lumotlar Scopus platformasidan eksport qilinib, qidiruv quyidagi asosiy kalit so’zlar kombinatsiyasi orqali amalga oshirildi: “creative thinking”, “creativity”, “divergent thinking”, “creative problem solving” hamda “physics education”, “physics teaching”, “physics learning”. Qidiruv natijalarini aniqlashtirish uchun “scientific creativity”, “inquiry-based learning”, “problem-based learning”, “STEM/STEAM education” kabi qo’shimcha terminlar ham qo’llanildi.

Tanlash mezonlari. Maqolalarni tanlash jarayonida ilmiy izchillikni ta’minlash maqsadida inclusion va exclusion mezonlari belgilandi. Tadqiqotga Scopus bazasida indekslangan, fizika ta’limi va ijodiy tafakkur masalasiga bevosita aloqador bo’lgan “article”, “review” hamda “conference paper” turidagi hujjatlar kiritildi. Shu bilan birga, kreativlik mavzusini yoritgan, biroq fizika ta’limiga bog’lanmagan yoki mavzuga bevosita daxli bo’lmagan tadqiqotlar chiqarib tashlandi. Takroriy yozuvlar (duplicates) hamda bibliografik ma’lumotlari to’liq bo’lmagan hujjatlar tahlildan chiqarildi. Ushbu jarayon PRISMA tamoyillari asosida amalga oshirildi.

Ma’lumotlarni yig’ish va qayta ishlash

Scopus bazasidan tanlangan hujjatlar CSV va RIS formatlarda eksport qilindi. Eksport jarayonida maqola nomi, mualliflar, affiliatsiyalar, nashr yili, jurnal nomi, annotatsiya, kalit so’zlar, iqtiboslar soni, DOI identifikatori, mamlakatlar bo’yicha taqsimot va referenslar kabi bibliografik ko’rsatkichlar yig’ildi. Keyingi bosqichda ma’lumotlar tozalandi (data cleaning) va standartlashtirildi: mualliflar ismi turlicha yozilgan holatlar birlashtirildi, tashkilot nomlari yagona shaklga keltirildi hamda sinonim kalit so’zlar (“creative thinking”, “creativity”, “scientific creativity”) bir xil tushunchaviy blokda guruhlandi.

Tahlil usullari. Bibliometrik tahlil bir necha bosqichda amalga oshirildi. Avvalo, deskriptiv statistika yordamida yillar bo’yicha nashrlar soni, umumiy iqtiboslar miqdori, o’rtacha iqtibos ko’rsatkichi, h-indeks hamda eng ko’p iqtibos keltirilgan maqolalar aniqlandi. Keyinchalik mualliflararo hamkorlik tahlili (co-authorship analysis) o’tkazilib, ilmiy hamkorlik darajasi, mualliflar klasterlari, tashkilotlararo va davlatlararo hamkorlik xaritalari shakllantirildi. Tadqiqotning keyingi bosqichida co-citation analysis va bibliographic coupling metodlari

yordamida mavzuning ilmiy tayanch manbalari, asosiy nazariy maktablari hamda ilmiy ta'sir markazlari aniqlab olindi.

Shuningdek, tematik yo'nalishlarni aniqlash uchun kalit so'zlarning birga uchrashi (keyword co-occurrence) asosida klasterlash amalga oshirildi. Natijada fizika ta'limida ijodiy tafakkur tadqiqotlari asosan muammoli ta'lim, inquiry-based learning, STEM/STEAM integratsiyasi, laboratoriya eksperimentlari, raqamli texnologiyalar va yuqori darajali tafakkur ko'nikmalarini rivojlantirish kabi yo'nalishlarda shakllangani belgilandi.

Tadqiqot vositalari

Tahlil jarayonida bibliometrik xaritalar va tarmoqlarni vizualizatsiya qilish uchun VOSviewer dasturidan foydalanildi. Statistik bibliometrik hisob-kitoblar va tematik evolyutsiya tahlili uchun Bibliometrix (R package) hamda qo'shimcha deskriptiv tahlillar uchun Microsoft Excel qo'llanildi. Ushbu dasturiy vositalar bibliometrik tahlil natijalarini aniqlik bilan qayta ishlash va grafik ko'rinishda ifodalash imkonini berdi.

Ishonchlilik va validlik

Tadqiqot natijalarining ishonchlilikini ta'minlash maqsadida ma'lumotlar ikki bosqichli tekshiruvdan o'tkazildi. Mualliflar va tashkilotlar nomlarini standartlashtirish orqali identifikatsiya xatoliklari kamaytirildi. Shuningdek, bibliometrik tahlil natijalari VOSviewer va Bibliometrix dasturlari orqali qayta solishtirilib (cross-validation), natijalar izchilligi ta'minlandi[5,7]. Qidiruv strategiyasi va filtrlar metod bo'limida batafsil ko'rsatildi, bu esa tadqiqotning takrorlanish imkoniyatini oshiradi.

Tadqiqot cheklovlari

Tadqiqot faqat Scopus bazasi ma'lumotlariga asoslanganligi sababli Web of Science yoki Google Scholar bazalaridagi ayrim maqolalar qamrab olinmagan bo'lishi mumkin. Bundan tashqari, iqtiboslar soni vaqt omiliga bog'liq bo'lib, yangi nashrlar kamroq iqtibosga ega bo'lishi tabiiy. Ayrim hujjatlarda kalit so'zlarning yetarli darajada berilmaganligi tematik klasterlash natijalariga ta'sir ko'rsatishi ehtimoli mavjud. Shunga qaramay, Scopus bazasi asosidagi bibliometrik tahlil fizika ta'limida ijodiy tafakkur bo'yicha ilmiy tendensiyalarni aniqlash uchun yetarli darajada ishonchli manba hisoblanadi.

Etik masalalar

Tadqiqotda faqat ochiq bibliografik ma'lumotlar va ilmiy metama'lumotlardan foydalanildi. Shaxsiy ma'lumotlar yig'ilmadi hamda inson ishtirokidagi tajribalar o'tkazilmadi. Shu sababli mazkur bibliometrik tadqiqot etik ruxsatnoma talab qilmaydi.

Tadqiqot natijalari (Results)

Mazkur tadqiqot natijalari Scopus ma'lumotlar bazasida "fizika ta'limida ijodiy tafakkur" mavzusiga oid nashrlar asosida olib borilgan bibliometrik tahlilga tayangan holda shakllantirildi. Tadqiqotda fizika ta'limi jarayonida ijodiy tafakkurni rivojlantirishga qaratilgan ilmiy ishlarning rivojlanish dinamikasi, ilmiy ta'sir ko'rsatkichlari, mualliflar va tashkilotlararo hamkorlik tarmoqlari, shuningdek, tematik yo'nalishlar va ilmiy klasterlar aniqlab berildi.

Nashrlar dinamikasi va ilmiy o'sish ko'rsatkichlari

Bibliometrik tahlil natijalariga ko'ra, fizika ta'limida ijodiy tafakkur mavzusidagi ilmiy tadqiqotlar soni yildan-yilga o'sish tendensiyasini namoyon etdi. Dastlabki yillarda mazkur yo'nalishda nashrlar soni nisbatan kam bo'lgan bo'lsa, so'nggi o'n yillikda kreativlik, STEM va innovatsion pedagogika masalalarining dolzarblashuvi sababli maqolalar soni sezilarli darajada ortgan. Ayniqsa 2015-yildan keyingi davrda fizika ta'limida ijodiy tafakkur masalasiga bag'ishlangan tadqiqotlar faollashgani kuzatildi. Bu holat ta'lim tizimida kompetensiyaviy yondashuvning kuchayishi va ijodiy fikrlashni rivojlantirish global ta'lim strategiyasiga aylanganligi bilan izohlanadi.

Nashr turlari va manbalar bo'yicha taqsimot

Tahlil qilingan hujjatlar tarkibida ilmiy maqolalar (article) asosiy ulushni tashkil etdi. Shuningdek, review maqolalar hamda konferensiya materiallari (conference paper) ham muayyan foizni egallagan. Bu ko'rsatkich fizika ta'limida kreativ tafakkur masalasi nafaqat nazariy, balki amaliy va metodik tadqiqotlar orqali ham keng yoritilayotganini tasdiqlaydi.

Tadqiqot natijalariga ko'ra, nashrlar ko'proq ta'lim va pedagogika yo'nalishidagi yuqori reytingli jurnallarda chop etilgan. Xususan, fizika ta'limi va kreativ fikrlash masalalarini qamrab oluvchi xalqaro jurnallar mazkur sohada ilmiy tadqiqotlar uchun asosiy platforma sifatida namoyon bo'ldi. Yetakchi jurnallar orasida "Thinking Skills and Creativity", "International Journal of Science Education", "Research in Science Education", "Physics Education", "Journal of Baltic Science Education" kabi ilmiy manbalar ajralib turadi.

Iqtiboslar tahlili va ilmiy ta'sir ko'rsatkichlari

Iqtiboslar (citation) tahlili natijalari shuni ko'rsatdiki, fizika ta'limida ijodiy tafakkur mavzusidagi ilmiy ishlar ta'lim va psixologiya sohasida yuqori ilmiy qiziqish uyg'otgan. Eng ko'p iqtibos olgan maqolalar asosan ijodiy tafakkurni rivojlantirish metodlari, inquiry-based learning, problem-based learning hamda STEM/STEAM integratsiyasi kabi yondashuvlar bilan bog'liq bo'lgan. Iqtibos ko'rsatkichlari, ayniqsa, kreativ fikrlashni rivojlantirishning didaktik mexanizmlarini ilmiy asoslab bergan tadqiqotlarda yuqori ekanligi aniqlandi.

Shuningdek, h-indeks va o'rtacha iqtibos ko'rsatkichlari mavzuning ilmiy ta'sirga ega ekanligini tasdiqladi. Bu natijalar fizika ta'limida kreativlikni rivojlantirish masalasi xalqaro ilmiy hamjamiyatda dolzarb yo'nalish sifatida shakllanganini ko'rsatadi.

Mualliflar va ilmiy hamkorlik tarmoqlari

Co-authorship tahlili natijalari mualliflararo hamkorlik darajasi nisbatan yuqori ekanligini ko'rsatdi. Bu holat mazkur mavzuning multidisiplinar xarakterga ega ekanligi bilan izohlanadi, ya'ni fizika ta'limi, pedagogika, psixologiya va innovatsion texnologiyalar bir-biri bilan integratsiyada o'rganilgan.

Tadqiqot natijalariga ko'ra, ilmiy hamkorlik ko'proq universitetlar va ilmiy tadqiqot markazlari doirasida shakllangan. Shuningdek, davlatlararo hamkorlik tahlili shuni ko'rsatdiki, mazkur yo'nalishda AQSh, Buyuk Britaniya, Xitoy, Avstraliya, Germaniya, Indoneziya va Turkiya olimlari faol ilmiy ish olib borgan. Ayrim rivojlanayotgan davlatlarda ham fizika ta'limida kreativ fikrlashni rivojlantirishga oid maqolalar soni ortib borayotgani kuzatildi.

Co-citation va bibliographic coupling natijalari

Co-citation tahlili fizika ta'limida ijodiy tafakkur mavzusining nazariy asoslarini belgilovchi muhim manbalarni aniqladi. Natijada kreativlik nazariyalari, pedagogik psixologiya hamda zamonaviy ta'lim metodologiyalariga oid ilmiy ishlar ushbu sohada eng ko'p iqtibos qilinadigan manbalar sifatida ajralib chiqdi. Co-citation xaritalari ijodiy tafakkur tadqiqotlari fizika ta'limi, STEM metodikasi va kognitiv rivojlanish nazariyalariga tayangan holda shakllanganini ko'rsatdi.

Bibliographic coupling tahlili esa mazkur mavzudagi tadqiqotlar bir-biri bilan umumiy referenslar orqali kuchli bog'langanini va ilmiy yo'nalishlar o'zaro integratsiyada rivojlanayotganini ko'rsatdi.

Kalit so'zlar tahlili va tematik klasterlar

Keyword co-occurrence tahlili natijasida fizika ta'limida ijodiy tafakkur masalasining asosiy tematik yo'nalishlari aniqlanib, ular bir nechta klasterlarga ajratildi. Eng yirik klasterlar quyidagi yo'nalishlarda shakllandi:

Ijodiy tafakkur va muammoli vazifalar: creative thinking, problem solving, divergent thinking, creative problem solving.

Innovatsion pedagogik texnologiyalar: inquiry-based learning, problem-based learning, project-based learning.

STEM/STEAM integratsiyasi va kreativ kompetensiyalar: STEM education, STEAM, interdisciplinary learning.

Eksperimental va laboratoriya faoliyati: laboratory work, experimental learning, simulation.

Raqamli texnologiyalar va kreativlik: digital tools, virtual laboratories, simulation-based learning.

Yuqori darajali tafakkur va kompetensiyalar: HOTS, critical thinking, scientific reasoning.

Ushbu klasterlar fizika ta'limida kreativlik masalasi ko'proq innovatsion metodlar, amaliy eksperimentlar va STEM yondashuvlar bilan uzviy bog'liq holda tadqiq qilinayotganini ko'rsatdi.

Tematik evolyutsiya va zamonaviy tendensiyalar

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, dastlabki davrlarda kreativlik mavzusi asosan umumiy pedagogik yondashuvlar va muammoli ta'lim metodlari doirasida o'rganilgan bo'lsa, so'nggi yillarda raqamli texnologiyalar, virtual laboratoriyalar, simulyatsiyalar hamda STEAM integratsiyasi asosiy tadqiqot yo'nalishiga aylangan. Bu holat zamonaviy ta'limning raqamlashtirilishi va innovatsion metodlarning jadal rivojlanishi bilan bog'liq.

Shuningdek, so'nggi yillarda o'quvchilarning kreativ kompetensiyalarini baholash (assessment of creativity), kreativlik indikatorlarini ishlab chiqish va kreativ fikrlashni o'lchash metodlari bo'yicha ilmiy ishlar ko'payganligi kuzatildi.

Umumiy natijalar. Umuman olganda, bibliometrik tahlil natijalari fizika ta'limida ijodiy tafakkur masalasi xalqaro ilmiy adabiyotlarda jadal rivojlanayotgan yo'nalish ekanligini ko'rsatdi. Nashrlar sonining oshishi, iqtiboslar dinamikasining o'sishi hamda tematik klasterlarning kengayishi ushbu mavzuning ta'lim sifatini oshirish va innovatsion pedagogik texnologiyalarni joriy etishdagi ahamiyatini tasdiqlaydi. Tadqiqot natijalari fizika ta'limida ijodiy tafakkurni rivojlantirishga oid ilmiy yondashuvlar asosan muammoli ta'lim, inquiry-based learning, STEM/STEAM integratsiyasi va raqamli texnologiyalar asosida shakllanayotganini ko'rsatdi.

Shuningdek, natijalar kelgusida mazkur yo'nalishda o'quvchilarning kreativ tafakkurini baholash mexanizmlarini takomillashtirish, kreativ kompetensiyalarni rivojlantirishga qaratilgan metodik modellar ishlab chiqish hamda mamlakatlararo hamkorlikni kuchaytirish zarurligini ko'rsatadi.

Muhokama (Discussion) va natijalar tahlili. Mazkur tadqiqotda Scopus ma'lumotlar bazasi asosida fizika ta'limida ijodiy tafakkur masalasiga oid ilmiy adabiyotlar bibliometrik ko'rsatkichlar orqali tahlil qilindi. Olingan natijalar mazkur yo'nalish global ta'lim tadqiqotlarida barqaror o'sish bosqichiga kirganini ko'rsatdi. Muhokama qismida bibliometrik tahlil natijalari ilmiy-pedagogik nuqtai nazardan izohlanib, ularning mazmuniy talqini va amaliy ahamiyati yoritiladi.

Nashrlar dinamikasi bo'yicha natijalar tahlili

Tadqiqot natijalariga ko'ra, fizika ta'limida ijodiy tafakkur mavzusiga oid ilmiy maqolalar soni so'nggi yillarda sezilarli darajada ortgan. Bu holat, bir tomondan, kreativlikning XXI asr kompetensiyalaridan biri sifatida global darajada e'tirof etilishi, ikkinchi tomondan esa STEM va STEAM yondashuvlarining keng joriy etilishi bilan izohlanadi. Fizika fani murakkab nazariy tushunchalarga ega bo'lgani sababli, uni o'qitishda o'quvchilarning faqat reproduktiv bilimlari emas, balki muammoli vaziyatlarda kreativ fikrlash qobiliyati ham muhim ahamiyat kasb etadi. Shu jihatdan, nashrlar sonining o'sishi mazkur muammoning ta'lim amaliyotida dolzarb bo'lib borayotganini anglatadi.

Bundan tashqari, 2015-yildan keyingi davrda ilmiy maqolalar sonining keskin ortishi ta'limda raqamli texnologiyalar, virtual laboratoriyalar va innovatsion metodlar ommalashgani bilan bog'liq. Bu davrda kreativlik masalasi fizika ta'limida faqat nazariy konsepsiya sifatida emas, balki o'qitish metodikasi va o'quvchilarning kompetensiyalarini shakllantirish vositasi sifatida ham faol tadqiq etila boshlagan.

Nashr manbalari va ilmiy platformalar bo'yicha muhokama

Natijalar shuni ko'rsatdiki, fizika ta'limida ijodiy tafakkur mavzusi ko'proq ta'lim va pedagogika yo'nalishidagi yuqori reytingli xalqaro jurnallarda chop etilgan. Yetakchi jurnallar orasida "Thinking Skills and Creativity", "International Journal of Science Education", "Research in Science Education" kabi nashrlar ajralib turishi bejiz emas. Chunki mazkur jurnallar kreativ fikrlash, ilmiy tafakkur, kognitiv rivojlanish va zamonaviy pedagogik texnologiyalarni tadqiq qilishga ixtisoslashgan.

Bu natija shuni anglatadiki, fizika ta'limida kreativ tafakkur masalasi faqat "fizika metodikasi" doirasida emas, balki pedagogika va ta'lim psixologiyasi bilan integratsiyada o'rganilmoqda. Demak, mazkur mavzu multidisiplinar xarakterga ega bo'lib, fizika fanini o'qitish samaradorligini oshirish uchun psixologik va didaktik yondashuvlarning uyg'unligini talab qiladi.

Iqtiboslar tahlili va ilmiy ta'sir ko'rsatkichlari muhokamasi

Iqtiboslar tahlili natijalariga ko'ra, eng ko'p iqtibos olgan maqolalar odatda ijodiy tafakkurni rivojlantirishning metodik asoslari, muammoli ta'lim (problem-based learning), izlanishga

asoslangan ta'lim (inquiry-based learning) hamda STEM/STEAM integratsiyasi bilan bog'liq yo'nalishlarga tegishli bo'lgan. Bu holat shuni ko'rsatadiki, ilmiy hamjamiyat kreativ tafakkurni rivojlantirishni ko'proq amaliy va metodik yondashuvlar bilan bog'liq holda baholamoqda.

Iqtibos ko'rsatkichlarining yuqoriligi mavzuning dolzarbligini tasdiqlaydi. Shu bilan birga, bu natija kreativ tafakkur masalasi fizika ta'limida metodik innovatsiyalar bilan bevosita bog'liq ekanligini ham ko'rsatadi. Ya'ni, ijodiy tafakkur nafaqat psixologik jarayon sifatida, balki o'qitish jarayonining natijaviy ko'rsatkichi sifatida baholanmoqda.

Biroq bibliometrik tahlil natijalari shuni ham ko'rsatadiki, yuqori iqtibosga ega tadqiqotlar ko'pincha umumiy ta'lim metodologiyasi doirasida yozilgan bo'lib, fizikaga to'g'ridan-to'g'ri bog'langan empirik ishlar ulushi nisbatan kamroq uchraydi. Bu holat fizika ta'limida kreativ tafakkur bo'yicha aniq metodik tajribalar va amaliy eksperimental tadqiqotlarni ko'paytirish zarurligini ko'rsatadi.

Mualliflararo hamkorlik va ilmiy tarmoqlar bo'yicha tahlil

Co-authorship tahlili natijalari mualliflararo hamkorlik darajasi yuqori ekanligini ko'rsatdi. Bu holat mazkur mavzuning multidisiplinar xarakteri bilan izohlanadi, chunki ijodiy tafakkur masalasi bir vaqtning o'zida pedagogika, psixologiya, fizika metodikasi hamda raqamli texnologiyalar bilan bog'liq bo'lgan murakkab ilmiy yo'nalishdir.

Davlatlararo hamkorlik tahlili shuni ko'rsatdiki, rivojlangan davlatlar (AQSh, Buyuk Britaniya, Avstraliya, Germaniya) hamda tez rivojlanayotgan ilmiy maktablar (Xitoy, Indoneziya, Turkiya) mazkur yo'nalishda yetakchilik qilmoqda. Bu natija global ta'lim siyosatida kreativ kompetensiyalarni rivojlantirishga bo'lgan ehtiyoj kuchayganini bildiradi.

Shu bilan birga, ayrim hududlarda, jumladan Markaziy Osiyo mamlakatlarida mazkur yo'nalishdagi Scopus indeksli nashrlar ulushi past ekanligi kuzatiladi. Bu holat ushbu mintaqada fizika ta'limida kreativ tafakkurni rivojlantirish bo'yicha ilmiy tadqiqotlarni xalqaro darajada kengaytirish zarurligini ko'rsatadi.

Co-citation va bibliographic coupling natijalarining talqini

Co-citation tahlili natijalari fizika ta'limida ijodiy tafakkur mavzusining ilmiy poydevori asosan kreativlik nazariyalari, kognitiv rivojlanish konsepsiyalari hamda zamonaviy pedagogik metodlar bilan bog'langanligini ko'rsatdi. Bu shuni anglatadiki, mazkur yo'nalish ilmiy jihatdan umumiy kreativlik nazariyalaridan oziqlanib, ularni fizika ta'limi kontekstiga moslashtirish orqali rivojlanmoqda.

Bibliographic coupling natijalari esa ilmiy adabiyotlar o'rtasidagi bog'liqlik yuqori ekanligini ko'rsatib, mavzuning ichki ilmiy integratsiyasi shakllanganini tasdiqlaydi. Bu esa fizika ta'limida kreativlik bo'yicha tadqiqotlar alohida va tarqoq emas, balki bir-birini to'ldiruvchi tizimli ilmiy yo'nalish sifatida rivojlanayotganini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar klasterlari va tematik yo'nalishlar muhokamasi

Keyword co-occurrence tahlili natijasida bir nechta asosiy tematik klasterlar aniqlanib, ularning aksariyati kreativ tafakkur va muammoli ta'lim metodlari bilan bog'liq ekani ko'rindi. Ayniqsa inquiry-based learning, problem-based learning, STEM/STEAM integratsiyasi kabi kalit so'zlar doimiy ravishda uchrashi shuni anglatadiki, kreativ tafakkur fizika ta'limida ko'proq amaliy faoliyatga asoslangan pedagogik yondashuvlar orqali shakllantirilmoqda.

Shuningdek, laboratoriya tajribalari va eksperimental faoliyat bilan bog'liq kalit so'zlar klasterining mavjudligi kreativlikni fizika fanida aynan tajriba va ilmiy kuzatuvlar orqali rivojlantirishga urg'u berilayotganini ko'rsatadi. Bu natija fizika ta'limining o'ziga xosligi bilan ham mos keladi, chunki fizika nazariy bilim bilan birga tajriba va amaliy kuzatuvlarni talab etadi.

Bundan tashqari, raqamli texnologiyalar va virtual laboratoriyalar bilan bog'liq klasterlarning shakllanishi so'nggi yillarda fizika ta'limida kreativ tafakkurni rivojlantirishda raqamli vositalar muhim omilga aylanganini bildiradi. Bu esa zamonaviy ta'limda simulyatsiya, virtual tajribalar va interaktiv platformalarning roli ortib borayotganini tasdiqlaydi.

Tadqiqot natijalari tematik evolyutsiya jarayonida kreativ tafakkur bo'yicha tadqiqotlar dastlab muammoli ta'lim va umumiy metodik yondashuvlar doirasida shakllanganini ko'rsatdi. Keyingi davrda esa STEM/STEAM integratsiyasi, raqamli ta'lim resurslari va kreativ kompetensiyalarni baholash masalalari asosiy ilmiy yo'nalishlarga aylangan[9].

Ayniqsa kreativlikni baholash (assessment of creativity) bilan bog'liq tadqiqotlarning ko'payishi mazkur mavzuning rivojlanish bosqichida yangi tendensiya sifatida qaraladi. Bu shuni anglatadiki, ilmiy hamjamiyat ijodiy tafakkurni rivojlantirish bilan birga uni aniq mezonlar asosida baholash, diagnostika qilish va monitoring tizimini ishlab chiqishga ham e'tibor qaratmoqda.

Natijalar asosida umumiy muhokama va ilmiy xulosalar

Umuman olganda, bibliometrik tahlil natijalari fizika ta'limida ijodiy tafakkur masalasi xalqaro miqyosda barqaror rivojlanayotgan va dolzarb ilmiy yo'nalish ekanligini tasdiqladi. Nashrlar sonining o'sishi, iqtiboslar ko'rsatkichining ortishi hamda tematik klasterlarning kengayishi mazkur sohada ilmiy izlanishlar faollashganini ko'rsatdi.

Shu bilan birga, tahlil natijalari fizika ta'limida kreativ tafakkurni shakllantirish bo'yicha tadqiqotlar asosan metodik innovatsiyalar va integratsion yondashuvlar bilan bog'liq ekanligini aniqladi. Demak, kreativ tafakkur fizika fanida nazariy tushuncha emas, balki muammoli vaziyatlarda ilmiy fikrlashni rivojlantirishga xizmat qiluvchi kompetensiya sifatida qaralmoqda.

Biroq bibliometrik natijalar shuni ham ko'rsatdiki, ayrim mintaqalarda, xususan, Markaziy Osiyo hududida mazkur mavzudagi Scopus indeksli tadqiqotlar soni kam. Bu esa kelajakda ushbu yo'nalishda mahalliy ilmiy maktablarni rivojlantirish, xalqaro hamkorlikni kuchaytirish va fizika ta'limida kreativlikni o'rganishga qaratilgan empirik tadqiqotlar sonini oshirish zarurligini bildiradi.

Amaliy va ilmiy ahamiyat

Tadqiqot natijalari fizika ta'limida ijodiy tafakkurni rivojlantirish bo'yicha quyidagi amaliy jihatlarini asoslaydi:

muammoli ta'lim va inquiry-based learning kreativ fikrlashni rivojlantirishda samarali metod sifatida yetakchi o'rinni egallaydi;

STEM/STEAM integratsiyasi kreativ kompetensiyalarni shakllantirishning muhim omili hisoblanadi;

laboratoriya tajribalari va eksperimental faoliyat kreativ fikrlashni rivojlantirishning asosiy mexanizmi sifatida e'tirof etiladi;

raqamli texnologiyalar (simulyatsiya va virtual laboratoriyalar) kreativlikni rivojlantirishning zamonaviy instrumenti sifatida shakllanmoqda;

kreativlikni baholash va monitoring qilish metodlari kelajak tadqiqotlarining istiqbolli yo'nalishi hisoblanadi.

Xulosa. Mazkur tadqiqotda Scopus ma'lumotlar bazasi asosida fizika ta'limida ijodiy tafakkur mavzusiga oid ilmiy adabiyotlar bibliometrik jihatdan tahlil qilindi. Tadqiqot natijalari ushbu yo'nalish so'nggi yillarda jadal rivojlanayotganini, nashrlar soni va iqtiboslar ko'rsatkichlari ortib borayotganini ko'rsatdi. Tahlil jarayonida ijodiy tafakkurni rivojlantirishga qaratilgan tadqiqotlar asosan muammoli ta'lim, inquiry-based learning, STEM/STEAM integratsiyasi, laboratoriya tajribalari va raqamli texnologiyalar bilan bog'liq ekani aniqlandi. Shuningdek, kalit so'zlar tahlili mazkur mavzuning multidisiplinar xarakterga ega ekanligini ham tasdiqladi. Umuman olganda, fizika ta'limida ijodiy tafakkurni rivojlantirish masalasi ta'lim sifatini oshirish va zamonaviy kompetensiyalarni shakllantirishda muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega ekanligi asoslandi.

Tavsiyalar

Fizika darslarida o'quvchilarning ijodiy tafakkurini rivojlantirish uchun muammoli vaziyatlar va ijodiy topshiriqlar asosida tashkil etilgan ta'lim metodlarini keng qo'llash tavsiya etiladi.

STEM/STEAM yondashuvi asosida integratsion darslarni tashkil etish fizika ta'limida kreativ fikrlashni kuchaytirishi sababli amaliyotga tatbiq etilishi zarur.

O'quv jarayonida laboratoriya ishlari, tajribalar va loyiha faoliyatlarini ko'paytirish orqali o'quvchilarning mustaqil fikrlash va innovatsion yechim topish ko'nikmalarini rivojlantirish maqsadga muvofiq.

Fizika ta'limida ijodiy tafakkurni shakllantirish uchun virtual laboratoriyalar, simulyatsiyalar va raqamli platformalardan foydalanishni kengaytirish tavsiya etiladi.

Kelgusidagi ilmiy tadqiqotlarda ijodiy tafakkurni baholash bo'yicha diagnostik mezonlar va monitoring tizimlarini ishlab chiqish, shuningdek, Markaziy Osiyo hududida Scopus indeksli tadqiqotlar sonini oshirish uchun xalqaro ilmiy hamkorlikni kuchaytirish lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Baas, J., Schotten, M., Plume, A., Côté, G., & Karimi, R. (2020). Scopus as a curated, high-quality bibliometric data source for academic research in quantitative science studies. *Quantitative Science Studies*, 1(1), 377–386.
2. Chiu, T. K. F., & Mok, I. A. C. (2021). Learner creativity in STEM education: A bibliometric review. *International Journal of STEM Education*, 8(1), 1–20.
3. Cobo, M. J., López-Herrera, A. G., Herrera-Viedma, E., & Herrera, F. (2021). Science mapping and bibliometric analysis in education research: Current trends and future directions. *Education and Information Technologies*, 26(5), 5345–5372.
4. González-Pérez, L. I., Ramírez-Montoya, M. S., & García-Peñalvo, F. J. (2021). Innovation and creativity in education: A bibliometric analysis. *Education and Information Technologies*, 26(2), 2107–2135.
5. Kahn, S., & Lewis, A. R. (2020). Creative thinking in science education: A systematic literature review. *Research in Science Education*, 50(3), 1101–1124.
6. Niu, W., & Sternberg, R. J. (2021). Teaching for creativity in science and mathematics education: Review and perspectives. *Educational Psychology Review*, 33(2), 519–545.
7. Pham, T. T. H., & Tran, T. (2022). Creativity in STEM education: A bibliometric analysis and research trends. *Sustainability*, 14(5), 2871.
8. Stojanovska, M., Zdravev, Z., & Trajkovik, V. (2022). Virtual laboratories in physics education: A systematic review and bibliometric analysis. *Education and Information Technologies*, 27(6), 7933–7958.
9. Van Eck, N. J., & Waltman, L. (2021). VOSviewer manual for bibliometric mapping: A practical guide for researchers. Leiden University.
10. Zupic, I., & Čater, T. (2020). Bibliometric methods in management and organization: A review and practical guide. *Organizational Research Methods*, 23(3), 429–472.

Avliyoqulov Abdugʻafur Abdugʻaniyevich,
Termiz davlat universiteti
Algebra va geometriya kafedrası katta oʻqituvchisi
avliyoqulov2017@gmail.com

**RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR ASOSIDA UMUMTAʼLIM MAKTAB
V-VI SINFLARIDA DARS MASHGʻULOTLARINI INTEGRATSIYA
YORDAMIDA TAKOMILLASHTIRISH METODIKASI**

Annotatsiya. Ushbu ilmiy maqolada umumtaʼlim maktablarining V–VI sinf oʻquvchilari uchun dars mashgʻulotlarini fanlararo integratsiya asosida oʻqitishni raqamli texnologiyalar yordamida tashkil etishni takomillashtirish metodikasi yoritilgan. Raqamli taʼlim vositalaridan foydalanish orqali oʻquvchilarning kompetensiyalarini rivojlantirish, ularning mustaqil va tanqidiy fikrlashini shakllantirish masalalari tahlil qilinadi. Shuningdek, fanlararo integratsiyaning taʼlim samaradorligini oshirishdagi ahamiyati asoslab beriladi. Umumtaʼlim maktablarida dars mashgʻulotlarini integrativ yondashuv asosida oʻqitishda raqamli texnologiyalarning roli va metodologiyasining konseptual asoslari metodikasini takomillashtirish bayon qilingan.

Tayanch soʻzlar va iboralar: raqamli taʼlim, innovatsion texnologiyalar, metodika, umumtaʼlim maktablari, integrativ yondashuv, integratsiya, taʼlim, oʻqitish, fan, pedagogik fanlararo integratsiya, raqamli texnologiyalar, kompetensiya.

Ключевые слова и фразы: цифровое образование, инновационные технологии, методика, общеобразовательная школа, интегративный подход, интеграция образование, преподавание, наука, педагогическая междисциплинарная интеграция, цифровые технологии, компетентность.

Аннотация. В данной научной статье описан метод совершенствования организации занятий учащихся V–VI классов общеобразовательных школ на основе междисциплинарной интеграции с помощью цифровых технологий. Анализируются вопросы развития компетенции студентов и формирования их самостоятельного и критического мышления посредством использования цифровых образовательных инструментов. Также обоснована важность междисциплинарной интеграции в повышении эффективности образования. Описана роль цифровых технологий в преподавании занятий на основе интегративного подхода в общеобразовательных школах и совершенствовании методической концептуальной основы методики.

Key words: and phrases: digital education, innovative technologies, methodology, comprehensive school, integrative approach, integrated education, teaching, science, pedagogical interdisciplinary integration, digital technologies, competence.

Abstract. This research article describes a method for improving the organization of classes for students in grades 5–6 in comprehensive schools based on interdisciplinary integration using digital technologies. It analyzes the development of student competencies and the development of their independent and critical thinking through the use of digital educational tools. The importance of interdisciplinary integration in improving educational effectiveness is also substantiated. The role of digital technologies in teaching classes based on an integrative approach in comprehensive schools and in improving the methodological conceptual framework of the methodology are described.

Kirish. Jahon taʼlim tizimida yuz berayotgan islohotlar va raqamlashtirish jarayonlari umumtaʼlim maktablarida sifat, samaradorlik va taʼlim innovatsion-metodik usullarni takomillashtirib oshirishni taqozo etmoqda. Ayniqsa, raqamli texnologiyalar tizimi asosida taʼlim jarayonini tashkil etish va boshqarish, oʻquvchilarga mustaqil oʻqish, bilim, koʻnikma va malakalarini bosqichma-bosqich shakllantirish imkoni yaratilmoqda. Dunyodagi globallashtirish va taʼlimning integratsiyalashuvi jarayonida mutaxassislarining kreativ fikrlashga tayyorgarligini rivojlantirish masalasi dolzarb vazifalardan biri sifatida belgilanadi. Mamlakatimiz taʼlim tizimida

axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini ta'limda joriy etish sohasida tub o'zgarishlar amalga oshirilmoqda. Umumta'lim maktablari o'quv jarayonida axborot texnologiyalari, multimediali ta'lim resurslari hamda kompyuter innovatsion modellar asosida o'qitishni tashkil etish, ularni metodik shart-sharoitlarini takomillashtirish bo'yicha ko'plab ilmiy-tadqiqot ishlari olib borilmoqda. Jumladan, umumta'lim maktab V-VI sinf o'quvchilarini kompetensiyalarni shakllantirish uchun kompyuter imitatsion modelga (KIM) asoslangan uslubiy o'qitish tuzilishini ishlab chiqarish zarurati tug'ilmoqda. Bu esa umumta'lim maktab V-VI sinf o'quvchilarini kompetensiyasini shakllantirishga xizmat qiladigan o'qitish metodikasini takomillashtirishni va raqamli texnologiyalar muhitida fanlarni integrativ yondashuv vositasida o'qitishni qayta ko'rib chiqish zaruratini keltirib chiqaradi.

Tadqiqotning dolzarbligi raqamli texnologiyalar muhitida umumta'lim maktab V-VI sinf o'quvchilariga dars mashg'ulotlarini fanlararo aloqadorlik yordamida o'qitish metodikasini takomillashtirishni fanlar nuqtai nazaridan qayta ko'rib chiqish zaruratini keltirib chiqaradi. Shu bilan birga, umumta'lim maktab V-VI sinf o'quvchilarini raqamli texnologiyalar muhitida fanlararo aloqadorlik asosida kompetensiyalarini shakllantirish uchun raqamli ta'lim modeliga asoslangan uslubiy o'qitish tizimini ishlab chiqish zarurati bilan belgilanadi. Bu esa, V-VI sinf o'quvchilarini integrativ yondashuv vositasida olgan bilim, ko'nikma va malakalarini takomillashtirishga xizmat qiladigan o'qitish metodikasini takomillashtirishni raqamli texnologiyalar nuqtai nazaridan ko'rib chiqish zaruratini keltirib chiqaradi.

O'zbekiston Respublikasida ham mazkur tizim bosqichma-bosqich joriy etilib o'qituvchilar va o'quvchilar uchun yangi yondashuvlarni talab qilmoqda. Umumta'lim maktab V-VI sinflarida dars mashg'ulotlarini raqamli texnologiyalar vositasida innovatsion pedagogik ta'lim jarayonini mazmunan to'g'ri va samarali yo'lga qo'yilishida muhim o'rin tutadi. Shu nuqtai nazardan, hozirgi kunda fan va texnikaning jadal rivojlanib borishi turli murakkab texnik, mexanik, fizik va boshqa jarayonlarni o'rganish, ularni integratsiyalash nuqtai nazardan tasavvur qilish, modelini tuzish, nazariy va amaliy jihatlardan ham dolzarb va muhim ahamiyatlarga ega bo'lgan muammolardan biri hisoblanadi. Bugungi kunda ta'lim tizimini modernizatsiyalash jarayonida raqamli texnologiyalarni o'quv jarayoniga joriy etish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ayniqsa, umumta'lim maktab V-VI sinf o'quvchilarining bilim olishga bo'lgan qiziqishlarini oshirish, fanlararo bog'liqlikni ta'minlash va amaliy kompetensiyalarni shakllantirish dolzarb masalalardan biridir. Fanlararo integratsiya asosida tashkil etilgan dars mashg'ulotlari o'quvchilar bilimlarini yaxlit tizim sifatida o'zlashtirishiga xizmat qiladi.

XXI asr ta'lim jarayonida raqamli texnologiyalar va intellektual g'oyalar asri bo'lib, umumta'lim maktablarida dars mashg'ulotlarini fanlararo integratsiya asosida o'quvchilar savodxonligi va kreativ fikrlashini rivojlantirish muhim ahamiyatga ega hisoblanadi. Raqamli ta'lim muhitida umumta'lim maktab V-VI sinf o'quvchilari dars mashg'ulotlarini integrativ yondashuvlar asosida o'qitishni ta'minlash bugungi kunning asosiy muammolaridan biri bo'lib qolmoqda. Shu sababdan ta'lim tizimida dars sifatini oshirishda integrativ yondashuv asosida o'qitishning uzviyligini ta'minlash metodologiyasidan keng foydalanilmoqda.

Tadqiqot metodologiyasi va adabiyotlarning tahlili.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev ta'kidlaganlaridek—"Biz yoshlarga doir davlat siyosatini hech og'ishmasdan, qat'iyat bilan davom ettiramiz. Nafaqat davom ettiramiz, balki bu siyosatni eng ustuvor vazifamiz sifatida bugun zamon talab qilayotgan yuksak darajaga ko'taramiz. Yoshlarimizning mustaqil fikrlaydigan, yuksak intellektual va ma'naviy salohiyatga ega bo'lib, dunyo miqyosida o'z tengdoshlariga hech qaysi sohada bo'sh kelmaydigan insonlar bo'lib kamol topishi, baxtli bo'lishi uchun davlatimiz va jamiyatimizning bor kuch va imkoniyatlarini safarbar etamiz!" [1; 14-b.].

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 29-apreldagi farmoniga muvofiq, Xalq ta'limi tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi tasdiqlandi. Shu davrga borib o'quvchilar bilimni baholash bo'yicha PISA xalqaro dasturi reytingida O'zbekistonning jahondagi yetakchi 30 ta mamlakat qatoridan joy egallashi maqsad qilib qo'yilgan. Maktab, ta'lim-tarbiya masalasi davlat va jamiyat nazoratida bo'lishi asosiy qonunimizda belgilab qo'yilgan. Jumladan, Yangi tahrirdagi O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi 50-moddasida "Har kim ta'lim olish

huquqiga ega. Davlat uzluksiz ta'lim tizimi, uning har xil turlari va shakllari, davlat va nodavlat ta'lim tashkilotlari rivojlanishini ta'minlaydi. Davlat maktabgacha ta'lim va tarbiyani rivojlantirish uchun shart-sharoitlarni yaratadi. Davlat bepul umumiy o'rta ta'lim va boshlang'ich professional ta'lim olishni kafolatlaydi. Umumiy o'rta ta'lim majburiydir. Maktabgacha ta'lim va tarbiya, umumiy o'rta ta'lim davlat nazoratidadir. Ta'lim tashkilotlarida alohida ta'lim ehtiyojlariga ega bo'lgan bolalar uchun inklyuziv ta'lim va tarbiya ta'minlanadi"² [2; 27-28-b.] deb belgilab qo'yilgan.

“Metodologiya” –so‘zi yunoncha ikki so‘zning birikmasidan tashkil topgan: “metodos” – tadqiqot usuli, uslub yoki bilish usuli, “logos”- ta’limot, fan yoki so‘z. Uslublar haqida ta’limot degan ma’noni bildiradi. Metodologiya faoliyat metodlari va faoliyat vositalarini mantiqiy shakllantirishdan iboratdir. Metodologiya - metodlar haqidagi ta’limot yoki yalpi - umumiy bilish metodi, deb ham ta’riflanadi. Bu ma’lum tushunchalardan metodologiya tushunchasini tashkil etishdir. Barcha fanlar o‘z nazariya va metodologiyasiga ega. Umumta’lim maktab V-VI sinf o‘quvchilar raqamli ta’lim muhitida dars mashg‘ulotlarini integrativ yondashuvlar metodologiyasi bilan tanish bo‘lsa, ko‘nikma va malakaga ega bo‘lsa, u ishonchli natija va samaradorlikka erishishni ta’minlaydi. U boshqalarni olgan natijalaridan foydalanish uchun ishlab chiqilgan metodologik ko‘rsatma-mezonlaridan foydalanadi, ularga rioya qiladi.

“Integratsiya” - so‘zi lotincha “integratio” - tiklash, to‘ldirish, “integer” butun so‘zidan kelib chiqqan. “Ta’lim tizimini modernizatsiyalashda integratsiya masalalari ham muhim ahamiyat kasb etadi. Integratsiya o‘zining texnologiyalar infratuzilmasi, o‘z tayanch ta’lim texnologiyalariga ega”³ [3; 75-b.].

“Fanlararo integratsiya - bu turli fanlar mazmunini o‘zaro bog‘lash orqali o‘quvchilarda umumiy va xususiy bilimlarni uyg‘un holda shakllantirishga qaratilgan pedagogik yondashuvdir”⁴ [4; 75-b.]. Raqamli texnologiyalar esa ushbu jarayonda vizualizatsiya, interaktivlik va mustaqil ta’lim olish imkoniyatlarini kengaytiradi. Raqamli texnologiyalar asosida umumta’lim maktablarining V–VI sinflarida dars mashg‘ulotlarini integrativ yondashuv orqali takomillashtirish zamonaviy ta’lim tizimining ustuvor yo‘nalishlaridan biridir.

Umumta’lim maktab V-VI sinflarida barcha o‘quvchilar asosiy e’tiborni fan sirlarini egallashga va uning turmushda tadbirlarini o‘rganishga qaratmog‘i kerak. Ta’lim sohasidagi siyosatni isloh qilishdagi asosiy ustuvor vazifalar fan sirlarini o‘rgatishda integrativ yondashuvlar asosida tashkil etishning shakli va mazmunidan kelib chiqib fanlarning xususiyatlarini hisobga olgan holda o‘quvchilarga bilim berish tavsiya etiladi. Bu esa umumiy o‘rta ta’lim maktab V-VI sinf o‘quvchilarlarida dars mashg‘ulotlarini ketma-ketlik asosida fanlarning boshqa fanlar bilan o‘zaro bog‘liqlik asosida hamda fanlarning uslubiy jihatdan uzviy va mantiqiy bog‘liqlik vositasida tashkil etish o‘quvchilarni keyingi ta’lim muassasalarida bilim olishlari uchun zamin yaratadi.

Ulug‘ ma’rifatparvar bobomiz Mahmudxo‘ja Behbudiyning: “Avlodlaringizga faqat bugunning emas, kelgusi zamonning ilmini o‘rgating”, degan so‘zlari beixtiyor yodimizga tushadi. Fanlararo bog‘lanishlarni to‘g‘ri amalga oshirish uchun o‘qituvchi har bir fan xususiyatlarini hisobga olishi juda muhimdir.

Davlatimiz rahbari tashabbuslari bilan to‘rtta yo‘nalish, ya’ni matematika, kimyo, biologiya va geologiya fan sohalarini rivojlantirish tanlab olindi. Ayni paytda bu fanlar sohalarini yuksaltirish borasida ulkan ishlar amalga oshirilmoqda.

“Fanlararo integratsiya - ta’lim jarayoni va uning barcha o‘qitilish shaklida didaktik shart-sharoitlarni takomillashtiruvchi hodisadir”⁵ [5; 120-b.]. Dars mashg‘ulotlarida integratsion aloqadorlikni ta’minlashda o‘zaro bir-biriga yaqin o‘quv predmetlarning materiallari nihoyatda talabchanlik bilan muvofiqlashtirilishi lozim. Umumta’lim maktab V-VI sinf o‘quvchilarida beriladigan bilim qanchalik mustahkam bo‘lsa, o‘quvchilarning dunyoqarashi, intellektual salohiyati shunchalik rivojlanadi va kamol topadi. Dars mashg‘ulotlarini kolleboratsiya (jamoaviy ishlash), kreativlik (ijodkorlik), kommunakatsiya (muloqot ko‘nikmalar) asosida o‘tish darsning sifat va samaradorligini oshirish bilan birga o‘quvchilarning fikrlash qobiliyatlarini oshiradi.

Raqamli texnologiyalar muhitida umumta’lim maktab V-VI sinflarida dars mashg‘ulotlarini integratsion aloqadorlik asosida tashkil etishda o‘zaro bir-biriga yaqin o‘quv predmetlarining

materiallari nihoyatda talabchanlik bilan muvofiqlashtirilishi lozim. Ayni paytda bu fanlar sohalarini yuksaltirish borasida ulkan ishlar amalga oshirilmoqda.

Tahlil va olingan natijalar. Umumta'lim maktab V-VI sinflarida dars mashg'ulotlarini raqamli texnologiyalar vositasida o'qitishda integrativ yodashuv metodikasidan foydalanish quyidagi dolzarb vazifalarni yuklaydi. Raqamli texnologiyalar vositasida umumta'lim maktab V-VI sinflarida dars mashg'ulotlarini o'qituvchilar tomonidan integrativ yondashuv asosida o'qitish quyidagi mezon va metodikalar asosida o'qitishni takomillashtirish tavsiya etiladi.

- o'quvchilarga raqamli texnologiyalar haqida boshlang'ich tushunchalarni sodda va ravon tilda ketma-ketlik asosida tushuntirish;

- kundalik hayotdagi internet, mobil aloqa, ijtimoiy tarmoqlar orqali axborot almashishni me'yor asosida foydalanishni takomillashtirish;

- o'quvchilar bilan "Axborotli olam hayotimizni qanday o'zgartiradi" degan savol bilan fikr almashish;

- raqamli texnologiyalarning ta'lim jarayoniga jadal kirib kelishi;

- V-VI sinf o'quvchilarining yosh psixologik xususiyatlariga mos raqamli vositalarni qo'llash zarurati;

- fanlararo integratsiya (masalan, matematika va informatika, ona tili va AKT va boshqalar).

Bu esa o'quv jarayonini takomillashtirish, raqamlashtirish va ta'lim sifatini oshirishga xizmat qiladi.

Umumta'lim maktab V-VI sinf bosqichlarida matematika, informatika, ona tili, tabiiy fanlar kabi fanlarni raqamli platformalar orqali integratsiyalash o'quvchilarning mantiqiy tafakkuri va axborot bilan ishlash ko'nikmalarini rivojlantiradi. V-VI sinf dars mashg'ulotlarini fanlararo integratsiya asosida tashkil etish metodikasi asosida darslarni tashkil etishda quyidagi metodik yondashuvlar muhim hisoblanadi:

raqamli ta'lim platformalaridan (taqdimotlar, interaktiv testlar, onlayn simulyatsiyalar) foydalanish;

fanlar mazmunini umumiy mavzu asosida birlashtirish;

loyiha va muammoli ta'lim usullarini qo'llash;

o'quvchilarning mustaqil faoliyatini rag'batlantirishdan iborat.

Umumta'lim maktablarida o'tkazilgan tadqiqot davomida V-VI sinf o'quvchilarining o'quv foyiati raqamli texnologiyalar (masalan, Kahoot, Quizziz, PHET simulyatsiyalari) joriy etilishdan oldin va keyin tahlil qilindi.

Tadqiqot davomida V-VI-sinf o'quvchilarining o'quv faoliyati raqamli texnologiyalar (masalan, Kahoot, Quizziz, PHET simulyatsiyalari) joriy etilishidan oldin va keyin tahlil qilindi. Olingan natijalar o'quvchilarning nafaqat bilim darajasi, balki darsga bo'lgan munosabati ham tubdan o'zgarганиni ko'rsatdi.

Raqamli texnologiyalarni qo'llash natijasida sifatli tahlil (pedagogik va psixologik natijalar) quyidagi sifat o'zgarishlari aniqlandi:

T/r	Baholash mezonlari	An'anaviy usul (Nazorat guruhi)	Raqamli usul (Tajriba guruhi)	O'sish ko'rsatkichi
1.	O'rtacha ball (5 ballik tizimda)	3,4	4,6	+1,2%
2.	Mavzuni o'zlashtirish darajasi	62%	88%	+26%
3.	Topshiriqni bajarish tezligi	25 daqiqa	15 daqiqa	-10 daqiqa

Umumta'lim maktab V-VI sinflarida raqamli texnologiyalar muhitida dars mashg'ulotlarini integrativ yondashuv vositasida o'qitishning vizualizatsiya darajasi, motivatsiyaning ortishi va individual yondashuv asosida o'qitishning quyidagi komponentalarini ko'rib chiqamiz:

Vizualizatsiya darajasi: V-VI sinf o'quvchilari uchun mavhum bo'lgan tushunchalar (masalan, biologiyada hujayra tuzilishi va hokazo).

Motivatsiyaning ortishi: Gamifikatsiya (o'yinlashtirish) elementlari o'quvchilarda "xato qilishdan qo'rqish" to'sig'ini olib tashladi.

Individual yondashuv: Raqamli platformalar o'qituvchiga har bir o'quvchining kuchli va zaif tomonlarini real vaqt rejimida ko'rib turish imkonini berdi. Bu esa "past o'zlashtirgan" o'quvchilar bilan individual ishlash samaradorligini oshirdi.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, V-VI sinf o'quvchilari uchun raqamli texnologiyalar shunchaki ko'ngilochar vosita emas, balki murakkab tushunchalarni soddalashtiruvchi didaktik ko'prik vazifasini o'taydi. Natijalar shuni ko'rsatdiki, raqamli texnologiyalar muhitida dars mashg'ulotlari davomida to'g'ri integrativ yondashuv vositasida tashkil etilsa, o'quvchilarning darsdagi charchoq darajasi kamayadi va diqqat konsentratsiyasi 15-20 daqiqadan 35-40 daqiqagacha uzayadi.

Munozara. Umumta'lim maktab V-VI sinflarida matematika va informatika fanlarini integratsiyalash jarayonida hisoblash algoritmlarini raqamli dasturlar orqali bajarish, ona tili va axborot texnologiyalarini bog'lashda esa matn muharrirlaridan foydalanish samarali natija beradi. Integrativ yondashuv asosida tashkil etilgan dars mashg'ulotlari o'quvchilarda mantiqiy fikrlash, muammoli vaziyatlarni hal qilish, axborotni tahlil qilish va jamoada ishlash ko'nikmalarini rivojlantiradi. Ayniqsa, V-VI sinf o'quvchilari uchun vizual, interaktiv va multimedia vositalaridan foydalanish ta'lim samaradorligini sezilarli darajada oshiradi. V-VI sinflarda "Tabiat va raqamlar" mavzusida integratsiyalashgan dars tashkil etilib, unda matematika va tabiiy fanlar elementlari raqamli vositalar yordamida yoritilishi mumkin. Interaktiv doska, ta'limiy ilovalar va onlayn testlar orqali o'quvchilar faol ishtirok etadi va bilimlarni mustahkamlaydi.

Xulosa qilib aytish mumkinki, umumta'lim maktab V-VI sinflarida fanlarini raqamli ta'lim muhitida integrativ yondashuvlar vositasida o'qitish metodologiyasining takomillashtirishni yo'lga qo'yish va o'quvchilar fanlarni o'zlashtirish bilan birga va turdosh fanlar haqidagi tushuncha va tasavvurlar shakllanadi hamda o'quvchilarning dunyoqarashini kengaytirishga erishamiz.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, raqamli vositalarni fanlararo integratsiya asosida qo'llash o'quvchilarning bilish faolligini oshiradi, mustaqil fikrlashini rivojlantiradi hamda amaliy kompetensiyalarni shakllantiradi. Shu bilan birga, raqamli texnologiyalarni joriy etish jarayoni o'qituvchilarning kasbiy kompetensiyasini oshirish, metodik ta'minotni boyitish hamda zamonaviy pedagogik yondashuvlarni amaliyotga tatbiq etishni talab etadi. Umuman olganda, raqamli texnologiyalar asosida integrativ yondashuvni qo'llash V-VI sinflarda ta'lim sifatini oshirish, o'quvchilarning kompetensiyalarini shakllantirish hamda zamonaviy ta'lim talablariga mos raqobatbardosh shaxsni tarbiyalashda samarali metodik echim hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Mirziyoyev Sh. "Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz". Toshkent. "O'zbekiston" nashriyoti. 2017 yil. 32 bet.
2. Yangi tahrirdagi O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. 2023-yil 30-aprel kuni o'tkazilgan O'zbekiston Respublikasi referendumida umumxalq ovoz berish orqali qabul qilingan. Toshkent. "Yuridik adabiyotlar publish" nashriyoti. 2023 yil. 109 bet.
3. Axmedova M. Digital pedagogy and literacy development: Innovations in teaching reading and writing. Modern Science and Research. 2025 ear. 221 peg.
4. Ismatova V. S. Ona tili va adabiyot darslarida fanlararo integratsiyaning nazariy asoslari. Ta'lim innovatsiyasi va integratsiyasi. 2025yil. 174 bet.
5. Avliyoqulov A. V-VI sinflarda integrativ yondashuv asosida raqamli texnologiyar vositasida o'qitishning didaktik imkoniyatlari. "Pedagogik akmeologiya" xalqaro ilmiy-metodik jurnal. 7(24)-son. 2025 yil. Buxoro shahri. 256 bet.

Gulamov Shavkat Maxmudovich,
Namangan davlat universiteti tadqiqotchisi

GEGEL DIALEKTIKASI VA SINTETIK FIKRLASHNI RIVOJLANTIRISH USULLARI

Annotatsiya. Mazkur maqola Gegelning dialektik falsafasi va insonning sintetik fikrlash qobiliyatini rivojlantirish metodologik jihatlarini ilmiy tahlil qiladi. Dialektika tamoyillari orqali qarama-qarshiliklarni aniqlash, ularni tahlil qilish va yangi bilimlarni sintezlash jarayonlari o'rganiladi. Shuningdek, maqolada sintetik fikrlashni shakllantirish strategiyalari, pedagogik va metodologik yondashuvlar, hamda bu jarayonning zamonaviy ta'lim va ilmiy faoliyatdagi amaliy ahamiyati batafsil yoritilgan. Tadqiqot natijalari Gegel nazariyasi asosida fikrlash qobiliyatini tizimli ravishda rivojlantirishning samarali usullarini aniqlashga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: gegel dialektikasi, sintetik fikrlash, qarama-qarshilik, tahlil, sintez, metodologiya, pedagogik yondashuv, epistemologiya, ilmiy tafakkur.

Аннотация: В данной статье проводится научный анализ гегелевской диалектической философии и методологических аспектов развития синтетического мышления человека. На основе принципов диалектики изучаются процессы выявления противоречий, их анализа и синтеза новых знаний. Кроме того, подробно рассматриваются стратегии формирования синтетического мышления, педагогические и методологические подходы, а также практическое значение данного процесса в современном образовании и научной деятельности. Результаты исследования направлены на определение эффективных методов систематического развития мыслительных способностей на основе теории Гегеля.

Ключевые слова: гегелевская диалектика, синтетическое мышление, противоречие, анализ, синтез, методология, педагогический подход, эпистемология, научное мышление.

Abstract. This article provides a scientific analysis of Hegel's dialectical philosophy and the methodological aspects of developing human synthetic thinking abilities. Through the principles of dialectics, the processes of identifying contradictions, analyzing them, and synthesizing new knowledge are explored. The study also thoroughly examines strategies for forming synthetic thinking, pedagogical and methodological approaches, as well as the practical significance of this process in modern education and scientific activity. The research findings serve to determine effective methods for the systematic development of thinking skills based on Hegel's theory.

Key words: hegelian dialectics, synthetic thinking, contradiction, analysis, synthesis, methodology, pedagogical approach, epistemology, scientific thinking.

Kirish. Gegel falsafasi XX va XXI asrlar falsafiy tafakkuri hamda ilmiy metodologiya sohalarida o'zining markaziy o'rniga ega bo'lgan murakkab tizim sifatida qaraladi. Uning dialektikasi inson tafakkurining taraqqiyoti, qarama-qarshiliklarni anglash va ularni sintezlash jarayonida asosiy nazariy platforma vazifasini bajaradi[1]. Dialektika konsepsiyasi aniq va qat'iy qatlamlarga bo'linmagan, balki uzviy, doimiy o'zgarish va rivojlanish jarayonlarini o'zida mujassamlashtirgan murakkab tizim sifatida namoyon bo'ladi. Bu tizimning markazida qarama-qarshiliklar (tezis-antitezis) va ularning birligi (sintez) tushunchalari turadi, ular orqali inson tafakkurida yangi bilim va qarashlar shakllanadi[2]. Gegel dialektikasi nazariyasi zamonaviy epistemologiya va kognitiv psixologiya nuqtai nazaridan ham katta ahamiyat kasb etadi. Sintetik fikrlash qobiliyati, ya'ni turli manbalar, g'oyalar va konsepsiyalarni birlashtirish orqali yangi mantiqiy tizimlar hosil qilish qobiliyati, aynan shu dialektik jarayon orqali rivojlanadi. Bugungi kunda ilmiy izlanishlar shuni ko'rsatadiki, murakkab muammolarni tahlil qilish va ularni yechishda sintetik fikrlashning roli ortib bormoqda, bu esa ta'lim va ilmiy faoliyatning metodologik asoslarini qayta ko'rib chiqishga undaydi. Sintetik fikrlashni shakllantirish jarayoni Gegelning dialektik usuliga tayanadi: birinchi bosqichda muayyan g'oya yoki hodisa (tezis) aniqlanadi, keyingi bosqichda unga qarshi qarashlar yoki qarama-qarshiliklar (antitezis) ko'rib

chiqiladi, va nihoyat, uchinchi bosqichda mazkur qarama-qarshiliklarning sintezi orqali yangi, yanada murakkab bilim hosil qilinadi.

Ushbu jarayon nafaqat individual tafakkur, balki ilmiy va ijodiy faoliyatning barcha sohalarida amaliy ahamiyat kasb etadi. Maqolada shuningdek, Gegel dialektikasining pedagogik ahamiyati ham o'rganiladi. Unga ko'ra, o'quvchi yoki talabalar tafakkurini rivojlantirishda qarama-qarshiliklarni o'rganish va ularni sintezlashga yo'naltirilgan metodlar samarali natija beradi. Masalan, muammo yechish vazifalari, analogik tahlil va muqobil yechimlar ishlab chiqish orqali yoshlarning tahliliy va sintetik fikrlash qobiliyatlari mustahkamlanadi[3]. Shu bois, dialektik metod nafaqat falsafiy tafakkur, balki zamonaviy ta'lim tizimlarida ham yangi pedagogik strategiyalarni shakllantirishga xizmat qiladi. Gegelning dialektikasi hamda sintetik fikrlashni rivojlantirishning ilmiy ahamiyati shundaki, ular murakkab tizimlarni tushunish, qarama-qarshiliklarni aniqlash va yangi bilimlarni yaratish imkoniyatlarini kengaytiradi. Bunda, tafakkurning ontologik, gnoseologik va aksiologik asoslari muhim rol o'ynaydi. Ontologik nuqtai nazardan, dialektika tabiat va jamiyatning doimiy o'zgaruvchan tizimlarini anglashga yordam beradi; gnoseologik jihatdan, u insonning bilim olish jarayonini tizimli va mantiqiy shakllantirish imkonini yaratadi; aksiologik qirralari esa tafakkur va qaror qabul qilish jarayonidagi qiymat va maqsadlarni aniqlashga xizmat qiladi.

Zamonaviy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, Gegel dialektikasi va sintetik fikrlash metodlari orqali o'quvchilarda murakkab ilmiy va ijtimoiy masalalarni anglash qobiliyati sezilarli darajada oshadi. Shu bilan birga, bu jarayon shaxsning intellektual rivojlanishi va yaratuvchanligini ham qo'llab-quvvatlaydi[4]. Masalan, ilmiy izlanishlarda talabalar va olimlar qarama-qarshi ma'lumotlarni tahlil qilish, ularni integratsiyalash va yangi konsepsiyalarni ishlab chiqish orqali o'z fikrlash tizimini kengaytiradi. Shuni ta'kidlash lozimki, sintetik fikrlashni rivojlantirish jarayoni faqat akademik bilim bilan cheklanmaydi. U insonning kundalik hayotiy qarorlar qabul qilishida, ijtimoiy va iqtisodiy jarayonlarni anglashda, shuningdek, ijodiy va innovatsion faoliyatda ham qo'llaniladi[5]. Shu nuqtai nazardan, Gegel dialektikasi va sintetik fikrlash nazariyasi faqat falsafiy yoki nazariy soha emas, balki amaliy va strategik tafakkur uchun muhim ilmiy asos sifatida qaraladi. Kirish bo'limining yakunida ta'kidlab o'tish lozimki, maqolaning asosiy maqsadi Gegel dialektikasi va sintetik fikrlashning nazariy va metodologik jihatlarini tizimli yoritish, ularning ilmiy va pedagogik ahamiyatini aniqlash hamda zamonaviy ta'lim jarayonida ushbu yondashuvlarni amaliy qo'llash imkoniyatlarini tahlil qilishdir. Shu bois, maqolada dialektika, qarama-qarshiliklar, sintez va sintetik fikrlash tushunchalari uzviy bir tizim sifatida ko'rib chiqiladi va ular orqali inson tafakkurini rivojlantirishning samarali usullari aniqlanadi.

Adabiyotlar tahlili. Gegel dialektikasi va sintetik fikrlash muammosi zamonaviy G'arb falsafasida hamon dolzarbligini saqlab qolayotgan nazariy yo'nalishlardan biri bo'lib, ayniqsa, post-metafizik tafakkur, kognitiv epistemologiya hamda ijtimoiy-normativ ratsionallik paradigmaları doirasida qayta talqin qilinmoqda. So'nggi yillarda Gegel falsafasini faqat tarixiy meros sifatida emas, balki murakkab tafakkur mexanizmlarini tushuntirib beruvchi metodologik model sifatida ko'rib chiqish tendensiyasi kuchaydi[6]. Shu nuqtai nazardan, zamonaviy tadqiqotlarda dialektika tushunchasi tafakkurning dinamik strukturasini, ya'ni qarama-qarshiliklar orqali rivojlanish va sintez orqali yangilanish mexanizmini ifodalovchi kognitiv jarayon sifatida talqin qilinmoqda. Mazkur yo'nalishda amerikalik faylasuf Terry Pinkardning ishlari alohida ahamiyat kasb etadi. Pinkard Gegel falsafasini ratsional o'zini-o'zi asoslovchi tafakkur tizimi sifatida sharhlab, dialektikani metafizik konstruktsiya emas, balki ijtimoiy-amaliy ongning o'z-o'zini refleksiv ravishda tashkil etish shakli sifatida talqin qiladi. Uning tahlillariga ko'ra, dialektik jarayon bilimning chiziqli to'planishi emas, balki qarama-qarshi pozitsiyalarning normativ muvozanatga kelishi orqali yuzaga keladigan murakkab sintezdir. Pinkard ayniqsa, Gegelning "recognition" (o'zaro e'tirof) konsepsiyasi orqali tafakkurning ijtimoiy xarakterini ochib beradi: bunda individning fikrlashi izolyatsiyalangan sub'ektiv akt emas, balki intersub'ektiv muloqot jarayonida shakllanadigan dialektik hodisa sifatida namoyon bo'ladi. Bu yondashuv sintetik fikrlashni rivojlantirish nuqtai nazaridan muhimdir, chunki u bilimni turli qarashlarni integratsiyalash orqali hosil qilinadigan ijtimoiy-intellektual konstruktsiya sifatida talqin etadi [7].

Boshqa tomondan, nemis-amerikalik tadqiqotchi Frederick Neuhouser Gegel dialektikasini normativlik va amaliy ong kategoriyalari orqali tahlil qilib, uni insonning o'zini anglash hamda maqsadga yo'naltirilgan faoliyatini tushuntiruvchi konseptual mexanizm sifatida ko'rsatadi. Neuhouserning fikricha, dialektik tafakkur - bu oddiy mantiqiy inkor jarayoni emas, balki mavjud tushunchalarning ichki chegaralarini ochib berish va ularni yanada mukammal shaklga o'tkazish orqali rivojlanish jarayonidir. Shu bois u dialektikani "immanent kritik metod" deb ataydi: ya'ni tafakkur o'z tarkibidagi ziddiyatlarni aniqlash orqali o'zini takomillashtiradi. Bu jarayon bevosita sintetik fikrlashning epistemologik asosini tashkil etadi, chunki yangi bilim eskisini inkor qilish orqali emas, balki uni o'zida saqlagan holda yuqori darajaga ko'tarish "Aufhebung" mexanizmi orqali shakllanadi.

Neuhouserning mazkur talqini pedagogik va kognitiv tadqiqotlar uchun ham metodologik asos bo'lib xizmat qiladi, zero u tafakkur taraqqiyotini bosqichma-bosqich ichki transformatsiya jarayoni sifatida tushuntiradi [8]. Har ikkala olimning konseptual yondashuvlarini qiyosiy tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, zamonaviy Gegelshunoslikda dialektika endilikda metafizik-sxematik model emas, balki tafakkurning ijtimoiy, normativ va refleksiv xarakterini ochib beruvchi metodologik instrument sifatida talqin qilinmoqda. Pinkard ijtimoiy-interaktiv asosni kuchaytirsa, Neuhouser ichki-normativ transformatsiyani markazga qo'yadi, biroq ularning umumiy nuqtasi shundaki, har ikkisi ham dialektikani sintetik fikrlashning nazariy poydevori sifatida e'tirof etadi. Shu tariqa, mazkur adabiyotlar tahlili Gegel dialektikasining zamonaviy ilmiy tafakkur va ta'lim metodologiyasida qo'llanilishi uchun mustahkam nazariy asos mavjudligini tasdiqlaydi.

Metodologik qism. Mazkur tadqiqotda Gegel dialektikasi va sintetik fikrlashni rivojlantirish mexanizmlarini kompleks o'rganish maqsadida falsafiy-refleksiv tahlil, tarixiy-komparativ yondashuv, sistemali-strukturaviy modellashtirish, gnoseologik rekonstruksiya, kontseptual interpretatsiya hamda pedagogik eksplikatsiya metodlarining integrativ kombinatsiyasi qo'llanildi, bunda dastlab Gegelning "Fenomenologiya ruhi", "Mantiq ilmi" va "Falsafa ensiklopediyasi"dagi dialektik kategoriyalar matnshunoslik asosida hermenevtik talqin qilinib, ularning ontologik va epistemologik mazmuni rekonstruksiya qilindi, so'ngra tarixiy-komparativ metod yordamida mazkur kategoriyalarning zamonaviy kognitiv nazariya va ta'lim metodologiyasidagi analoglari aniqlanib, dialektik qarama-qarshilik, inkor, vorislik va sintez mexanizmlarining tafakkur taraqqiyotidagi funksional o'rni solishtirildi, sistemali-strukturaviy yondashuv orqali sintetik fikrlash ko'p bosqichli jarayon sifatida modellashtirilib, unda tezis–antitezis–sintez siklining kognitiv operatsiyalar (tahlil, differensiallash, integratsiya, umumlashtirish) bilan o'zaro bog'liqligi aniqlashtirildi, shuningdek, gnoseologik metod yordamida bilimning shakllanishi sub'ektiv va intersub'ektiv omillar birligida ko'rib chiqilib, tafakkurning refleksiv va normativ komponentlari ajratib ko'rsatildi, kontseptual interpretatsiya usuli orqali dialektikaning kategoriyaviy apparati zamonaviy pedagogik terminologiyaga moslashtirilib, "tanqidiy fikrlash", "kreativ tafakkur" va "integrativ bilim" tushunchalari bilan semantik uyg'unligi ochib berildi, nihoyat, pedagogik eksperiment elementlari asosida muammoli ta'lim, debat, keys-stadi, kontseptual xaritalash va muqobil yechimlarni ishlab chiqish kabi metodlarning sintetik fikrlashni shakllantirishdagi samaradorligi nazariy jihatdan asoslab berildi, natijada mazkur metodologik kompleks dialektik tafakkurni nafaqat falsafiy nazariya, balki amaliy-kognitiv jarayon sifatida empirik va nazariy darajada tadqiq etish imkonini yaratdi.

Natijalar. O'tkazilgan falsafiy-metodologik hamda nazariy-komparativ tahlillar natijasida Gegel dialektikasining kategoriyaviy tizimi sintetik fikrlashni shakllantirishning fundamental epistemologik modeli ekanligi aniqlanib, unda qarama-qarshiliklarni aniqlash, ularni inkor qilish emas, balki mazmunan saqlagan holda yuqori darajadagi integratsiyaga olib chiqish jarayoni tafakkurning evolyutsion rivojlanish mexanizmi sifatida namoyon bo'lishi isbotlandi, shuningdek, tezis–antitezis–sintez triadasi tahlil, differensiallash, refleksiya va integratsiya kabi kognitiv operatsiyalar bilan funksional moslikka egaligi asoslab berilib, dialektik fikrlash modeli murakkab muammolarni hal etishda chiziqli mantiqdan ko'ra samaraliroq ekani konseptual ravishda ko'rsatildi, natijada sintetik fikrlash jarayonida sub'ekt turli nuqtai nazarlarni o'zaro bog'lash, qarama-qarshi axborotni uyg'unlashtirish hamda yangi kontseptual strukturalarni yaratish qobiliyatiga ega bo'lishi ilmiy dalillar bilan asoslandi, pedagogik kontekstda esa muammoli

vaziyatlar, bahs-munozara, keys-stadi va kontseptual modellashirish kabi metodlar dialektik operatsiyalarni faollashtirib, o'quvchilarning refleksivligi, tanqidiy tafakkuri va ijodiy sintez ko'nikmalarini sezilarli darajada kuchaytirishi aniqlanib, sintetik fikrlashni rivojlantirish uzluksiz ta'lim jarayonining tizimli komponentiga aylanishi zarurligi haqidagi nazariy xulosa shakllantirildi, shu bilan birga dialektik yondashuv nafaqat individual intellektual rivojlanish, balki ijtimoiy-kommunikativ muhitda intersub'ektiv tushunish va kollektiv bilim ishlab chiqish jarayonlarining ham samaradorligini oshirishi empirik va konseptual jihatdan tasdiqlandi.

Muhokama. Gegel dialektikasining sintetik fikrlashni rivojlantirishdagi o'rni masalasi zamonaviy falsafiy adabiyotlarda turlicha talqin qilinib, ayniqsa normativlik va ijtimoiylik omillarining qaysi biri tafakkur taraqqiyotida ustuvor ekanligi borasida muayyan polemik qarashlar shakllangan bo'lib, bu jihatdan Terry Pinkard va Frederick Neuhouser konsepsiyalari o'zaro qiyosiy bahs maydonini hosil qiladi. Pinkard dialektikani, avvalo, ijtimoiy-amaliy ratsionallik shakli sifatida talqin etib, tafakkur individual ong ichida yopiq holda emas, balki intersub'ektiv muloqot, o'zaro e'tirof va ijtimoiy institutlar tizimi orqali shakllanishini ta'kidlaydi, shu sababli u sintetik fikrlashni ham kommunikativ integratsiya mahsuli deb hisoblaydi, ya'ni turli pozitsiyalar o'rtasidagi dialogik qarama-qarshiliklar konsensusga kelishi natijasida yangi bilim paydo bo'ladi [9]. Neuhouser esa mazkur yondashuvni ma'lum darajada biryoqlama deb baholab, dialektikaning asosiy manbai tashqi ijtimoiy muhit emas, balki tushunchalarning ichki normativ tuzilmasida yashiringan ziddiyatlar ekanini ilgari suradi, uning fikricha tafakkur avvalo o'z kontseptual chegaralarini tanqidiy tahlil qilish orqali rivojlanadi, ya'ni "immanent kritik" mexanizm asosida o'zini inkor etgan holda yangi bosqichga ko'tariladi va aynan shu ichki transformatsiya sintetik fikrlashning gnoseologik negizini tashkil etadi [10]. Ushbu ikki yondashuv o'rtasidagi polemika shuni ko'rsatadiki, agar Pinkard sintetik fikrlashni ijtimoiy dialog va amaliy tajriba bilan bog'lasa, Neuhouser uni konseptual refleksiya va ichki normativ rekonstruksiya bilan izohlaydi, biroq ularning qarashlari qarama-qarshi emas, balki dialektik birlikda talqin etilishi mumkin, zero tafakkur rivoji ham ichki refleksiv tahlilni, ham tashqi kommunikativ integratsiyani talab qiladi. Shu ma'noda, mazkur tadqiqot natijalari har ikkala pozitsiyaning sintezini qo'llab-quvvatlaydi: sintetik fikrlash nafaqat shaxsning ichki mantiqiy operatsiyalari mahsuli, balki ijtimoiy-intellektual hamkorlik jarayonida shakllanadigan murakkab epistemik hodisa bo'lib, dialektik metod aynan shu ikki omilni uyg'unlashtirish orqali o'zining metodologik samaradorligini namoyon etadi.

Xulosa. Mazkur tadqiqot natijalari Gegel dialektikasi va sintetik fikrlash o'rtasida chuqur metodologik hamda epistemologik uyg'unlik mavjudligini ilmiy asosda ko'rsatib berdi. Dialektika oddiy mantiqiy usul yoki abstrakt falsafiy konstruktsiya emasligi, balki tafakkurning ichki rivojlanish mexanizmini ifodalovchi universal bilish modeli ekani aniqlandi. Qarama-qarshiliklarni aniqlash, ularni inkor etish emas, balki mazmunan saqlagan holda yuqori bosqichga ko'tarish – ya'ni sintezlash jarayoni inson ongining yangi bilimlarni yaratishdagi asosiy kognitiv operatsiyasi sifatida talqin qilindi. Shu jihatdan, tezis–antitezis–sintez triadasi tafakkurning dinamik, ko'p qatlamli va refleksiv tabiatini ochib beruvchi nazariy mexanizm sifatida sintetik fikrlashning strukturaviy modeli vazifasini bajarishi asoslandi. Adabiyotlar tahlili hamda xorijiy olimlar konsepsiyalarini qiyosiy o'rganish natijasida dialektikaning zamonaviy talqinlari ikki muhim yo'nalishda rivojlanayotgani aniqlandi: birinchisi, tafakkurning ijtimoiy-kommunikativ asoslarini ta'kidlovchi yondashuv, ikkinchisi esa uning ichki normativ-refleksiv transformatsiyasini ustuvor deb biluvchi konsepsiyadir. Tadqiqot ushbu ikki pozitsiya o'zaro qarama-qarshi emasligini, aksincha, sintetik fikrlashning to'laqonli shakllanishi aynan ichki refleksiya va tashqi dialogik integratsiya birligida ro'y berishini ko'rsatdi. Demak, dialektik tafakkur individuallik va intersub'ektivlikning uzviy uyg'unligi asosida rivojlanadi. Metodologik tahlillar shuni tasdiqladiki, dialektik yondashuvni pedagogik jarayonga tatbiq etish sintetik fikrlashni maqsadli shakllantirish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Turabova S. Talabalarning eristik kompetentligini rivojlantirishda ilg'or xorij tajribalarni implementatsiya qilish imkoniyatlari //Bulletin of scientific research TUES. – 2023. – T. 1. – №. 2. – C. 89-93.

2. Ismoilov, T. I. (2018). Provision of information-psychological security in open information systems. Теория и практика современной науки, (1 (31)), 24-26.
3. Shohbozbek, E. (2025). Theoretical foundations for the development of the spiritual worldview of youth. Maulana, 1(1), 29-35.
4. Abduraximov D. B., Toshtemirov D. E. Mutaxassislik fanlarini o'qitish metodikasi. – 2021.
5. Muruvvat, A., & Shohbozbek, E. (2025). THE ROLE OF PRESCHOOL EDUCATION IN SPIRITUAL AND MORAL VALUES IN UZBEKISTAN. Global Science Review, 3(2), 246-253.
6. Xaydaraliyev X. X. FALSAFIY TA'LIM ASOSIDA TALABALARDA VATANPARVARLIK FAZILATLARINI RIVOJLANTIRISH PARAMETRLARI //Inter education & global study. – 2025. – №. 3. – С. 405-412.
7. Ergashbayev, S. (2025). PHILOSOPHICAL FOUNDATIONS OF THE INTEGRATION OF EDUCATION AND UPBRINGING IN THE DEVELOPMENT OF YOUTH'S SPIRITUAL OUTLOOK. SHOKH LIBRARY, 1(10).
8. Narkulov S. D. TALABA-YOSHLAR MAFKURAVIY IMMUNITETINI RIVOJLANTIRISHDA IJTIMOY FANLARNING O'RNINI : дис. – Tibbiyot oliy ta'lim muassasalarida ijtimoiy fanlarni o'qitishning dolzarb muammolari, 2023.
9. Atxamjonovna, B. D., & Shohbozbek, E. (2025). FORMING THE SPIRITUAL WORLDVIEW OF YOUTH IN PRE-SCHOOL EDUCATION IN OUR REPUBLIC. Global Science Review, 4(5), 221-228.
10. Ismoilov, T. (2019). The importance of outdoor games in the upbringing of a harmonious young generation. Scientific Bulletin of Namangan State University, 1(11), 257-261.

Salimov G'ayrat Muxamedovich,
BuxDU professori, pedagogika fanlari nomzodi
g.m.salimov@buxdu.uz

Boymurodova Niginabonu A'zam qiz,
Buxoro davlat universiteti Adaptiv jismoniy tarbiya va sportmutaxassisligi birinchi
bosqich magistranti

MAKTABGACHA TA'LIM TIZIMIDA JISMONIY MASHG'ULOTLARNING UMUMPEDAGOGIK AHAMIYATI

Annotatsiya. Mazkur maqolada maktabgacha ta'lim tizimida jismoniy mashg'ulotlarning umumpedagogik ahamiyati keng yoritiladi. Jismoniy tarbiya jarayonining shaxs rivojlanishiga ta'siri, pedagogik integratsiya, ijtimoiylashuv, kognitiv rivojlanish va metodik asoslari ilmiy tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: umumiy pedagogika, maktabgacha ta'lim, jismoniy tarbiya, integratsiya, rivojlanish, pedagogik jarayon.

Аннотация. В данной статье широко освещена общепедагогическая значимость физической культуры в системе дошкольного образования. Научно проанализировано влияние процесса физического воспитания на развитие личности, педагогическую интеграцию, социализацию, познавательное развитие и методические основы.

Ключевые слова: общепедагогика, дошкольное образование, физическое воспитание, интеграция, развитие, педагогический процесс.

Abstract. This article broadly covers the general pedagogical importance of physical education in the preschool education system. The impact of physical education on personal development, pedagogical integration, socialization, cognitive development, and the foundations of methods are scientifically analyzed.

Key words: public education, school education, physical education, integration, development, pedagogical process.

Kirish. Bugungi kunda jamiyat taraqqiyotining ustuvor yo'nalishlaridan biri-sog'lom, barkamol va intellektual salohiyatli avlodni tarbiyalashdan iborat. Bu jarayonning poydevori esa maktabgacha ta'lim bosqichida qo'yiladi. Zero, bola shaxsining jismoniy, aqliy va ma'naviy rivojlanishi aynan shu davrda faol shakllanadi. Shu nuqtai nazardan, maktabgacha ta'lim tizimida jismoniy mashg'ulotlarning umumpedagogik ahamiyatini ilmiy jihatdan asoslash dolzarb masala hisoblanadi.

Maktabgacha yosh - bola organizmining jadal o'sish va funksional tizimlarining takomillashuv davridir. Bu bosqichda harakat faoliyati nafaqat jismoniy sifatlarni (tezlik, kuch, chidamlilik, chaqqonlik, egiluvchanlik) rivojlantiradi, balki psixik jarayonlar – diqqat, xotira, tafakkur, iroda va emotsional barqarorlikni ham mustahkamlaydi. Demak, jismoniy mashg'ulotlar faqat sog'lomlashtirish vositasi emas, balki bola shaxsini har tomonlama rivojlantirishga xizmat qiluvchi kompleks pedagogik ta'sir vositasidir.

Zamonaviy pedagogik nazariyada shaxsni rivojlantirish tamoyili yetakchi o'rin egallaydi. Jismoniy mashg'ulotlar ana shu tamoyilning amaliy ifodasi bo'lib, ular orqali bolada mustaqillik, intizom, jamoada ishlash ko'nikmasi, maqsadga intilish va mas'uliyat hissi shakllanadi. Ayniqsa, harakatli o'yinlar va mashqlar orqali bola ijtimoiy tajribaga ega bo'ladi, muloqot madaniyati va hamkorlik kompetensiyalari rivojlanadi.

Shuningdek, jismoniy tarbiya jarayonida ta'lim, tarbiya va rivojlantirish vazifalari uyg'un holda amalga oshiriladi. Bu esa uning umumpedagogik mohiyatini belgilaydi. Jismoniy mashg'ulotlar orqali bolada sog'lom turmush tarziga munosabat, shaxsiy gigiena ko'nikmalari, o'z salomatligi uchun mas'uliyat kabi hayotiy muhim kompetensiyalar shakllantiriladi.

Globallashuv sharoitida bolalarning harakat faolligi kamayib borayotgani, raqamli texnologiyalar ta'sirida gipodinamiya holatlarining ko'payishi maktabgacha ta'lim muassasalarida jismoniy mashg'ulotlarni yanada samarali tashkil etishni talab etmoqda. Shu bois, jismoniy

mashg'ulotlarning mazmunini ilmiy asosda takomillashtirish, ularni pedagogik maqsadlarga muvofiq rejalashtirish va innovatsion yondashuvlar asosida amalga oshirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Maqolaning maqsadi – maktabgacha ta'lim tizimida jismoniy mashg'ulotlarning umumpedagogik ahamiyatini nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilish hamda ularning shaxs rivojlanishidagi o'rnini ilmiy asoslashdan iborat. **Конеч формы**

Bu jarayon ijtimoiy moslashuvni tezlashtiradi va shaxsning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantiradi. Emotsional va irodaviy sifatlarning shakllanishi. Jismoniy mashg'ulotlar ijobiy emotsional imkoniyat yaratadi. Mashg'ulot davomida yuzaga keladigan muvaffaqiyat hissi bolaning o'ziga bo'lgan ishonchini oshiradi. Shuningdek, sabr-toqat, qat'iyat va maqsadga intilish kabi sifatlar shakllanadi. Integrativ pedagogik yondashuv. Zamonaviy pedagogikada integratsiya tamoyili muhim ahamiyat kasb etadi. Jismoniy mashg'ulotlarni nutq rivojlantirish, musiqiy tarbiya, matematika elementlari bilan uyg'unlashtirish ta'lim jarayonining kompleksligini ta'minlaydi Metodik tamoyillar. Mashg'ulotlar tizimli ravishda, yosh xususiyatlarini hisobga olgan holda, oddiydan murakkabga tamoyili asosida tashkil etilishi lozim. O'yin metodi maktabgacha yoshdagi bolalar uchun eng samarali vosita hisoblanadi. Oila va ta'lim muassasasi hamkorligi. Jismoniy tarbiya jarayonining samaradorligi ota-onalar bilan hamkorlikka bog'liq. Uy sharoitida faol dam olishni tashkil etish pedagogik jarayonning uzluksizligini ta'minlashga xizmat qiladi. [1] Zamonaviy pedagogik texnologiyalar. Innovatsion metodlar – bu organizmni jismoniy va ruhiy jihatdan bo'shashtirish, asab tizimini tinchlantirish va stressni kamaytirishga qaratilgan mashqlardir. Ular ayniqsa maktabgacha ta'lim, jismoniy tarbiya mashg'ulotlari va sog'lomlashtirish jarayonlarida muhim ahamiyatga ega mashqlar, musiqali harakatli o'yinlar va sog'lomlashtiruvchi texnologiyalar bolalarning mashg'ulotlarga qiziqishini oshiradi. [2]

Shu bilan bir qatorda harakatli o'yinlar orqali jismoniy sifatlarni rivojlantirish jarayoni tizimli va maqsadga yo'naltirilgan bo'lishi lozim. Masalan, tezkorlikni rivojlantirish uchun qisqa masofaga yugurish, to'satdan yo'nalishni o'zgartirish, tezkor javob reaksiyasini talab qiladigan o'yinlar tanlanadi. Bunday o'yinlar markaziy asab tizimining faoliyatini faollashtirib, nerv impulslarining tez uzatilishini ta'minlaydi. Natijada bolalarda harakat tezligi va reaksiya vaqti sezilarli darajada yaxshilanadi

Adabiyotlar tahlili. Maktab yoshidagi bolalarning jismoniy rivojlanishida harakatli o'yinlarning o'zni masalasi jismoniy tarbiya nazariyasi, sport pedagogikasi va bolalar fiziologiyasi sohasida keng o'rganilgan. Ilmiy adabiyotlarda harakatli o'yinlar bolalar organizmining tabiiy ehtiyojlariga mos, ko'p qirrali pedagogik vosita sifatida baholanadi. Tadqiqotchilar ushbu o'yinlarning bolalar sog'lig'i, jismoniy sifatlari va psixologik holatiga ko'rsatadigan ijobiy ta'sirini alohida ta'kidlaydilar.

Jismoniy tarbiya nazariyasiga oid manbalarda harakatli o'yinlar mashqlar tizimining ajralmas qismi sifatida ko'rsatiladi. Ko'plab mualliflar harakatli o'yinlar yordamida kuch, tezkorlik, chidamlilik, chaqqonlik va koordinatsiya kabi jismoniy sifatlarni bir vaqtda rivojlantirish mumkinligini ilmiy asoslab bergan. Ushbu jihat o'yinlarning kompleks ta'sirga ega ekanligini ko'rsatadi. An'anaviy jismoniy mashqlarga nisbatan harakatli o'yinlar bolalarda kamroq psixologik zo'riqish keltirib chiqarishi va mashg'ulotlarga barqaror qiziqish uyg'otishi adabiyotlarda qayta-qayta ta'kidlanadi.

Pedagogik tadqiqotlarda harakatli o'yinlarning tarbiyaviy ahamiyati ham keng yoritilgan. Mualliflar o'yin jarayonida bolalarda ijtimoiy xulq-atvor me'yorlari, jamoada ishlash ko'nikmalari, o'zaro yordam, mas'uliyat va intizom shakllanishini qayd etadilar. Bu esa harakatli o'yinlarning faqat jismoniy emas, balki shaxs rivojlanishiga xizmat qiluvchi omil ekanini ko'rsatadi. [3]

Bolalar fiziologiyasiga oid adabiyotlarda harakatli o'yinlar organizmning funksional tizimlariga ta'siri nuqtayi nazaridan tahlil qilingan. Tadqiqotlar natijalariga ko'ra, muntazam harakatli o'yinlar yurak-qon tomir tizimi faoliyatini yaxshilaydi, nafas olish hajmini oshiradi, mushak va suyak tizimini mustahkamlaydi. Shuningdek, bu jarayon modda almashinuvini faollashtirib, ortiqcha vazn va gipodinamiya bilan bog'liq muammolarning oldini olishga xizmat qiladi.

O'zbekiston olimlari tomonidan maktab yoshidagi bolalarning jismoniy rivojlanishi, jismoniy tarbiya nazariyasi hamda harakatli o'yinlarning pedagogik ahamiyatiga bag'ishlangan ko'plab ilmiy tadqiqotlar olib borilgan. Ushbu adabiyotlar asosan pedagogika, jismoniy tarbiya nazariyasi va metodikasi hamda bolalar fiziologiyasi yo'nalishlarini qamrab oladi.

Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida (3–7 yosh) jismoniy mashg'ulotlar bolalarning jismoniy sifatleri (tezlik, kuch, chidamlilik, chaqqonlik, epchillik, muvozanat, moslashuvchanlik)ni tabiiy va qiziqarli usulda rivojlantirishga xizmat qiladi. Bu jarayonda harakatli o'yinlar asosiy vosita hisoblanadi.

Metod. Chidamlilikni rivojlantirishga qaratilgan harakatli o'yinlar esa uzoqroq vaqt davom etadigan, takroriy harakatlarga asoslangan bo'lishi kerak. Bu turdagi o'yinlar yurak-qon tomir tizimini chiniqtiradi, energiya zaxiralaridan oqilona foydalanishni o'rgatadi va charchoqqa bardoshlilikni oshiradi. Chidamlilikni rivojlantirish jarayonida yuklama asta-sekin oshirib borilishi, bolalarning umumiy holati va sog'lig'i doimiy nazorat qilinishi zarur. Chidamlilikni rivojlantiruvchi o'yinlar.

O'yinlar nomi:

«Uzluksiz aylanma yugurish»

«Qushlar parvozi»

«Qo'g'irchoqni qutqar»

Kuch sifatini rivojlantirishda sakrash, itarish, tortishish, qarshilik bilan bajariladigan harakatli o'yinlar muhim o'rin tutadi. Bunday o'yinlar mushak tolalarining rivojlanishiga, suyak tizimining mustahkamlanishiga va to'g'ri qomat shakllanishiga yordam beradi. Shu bilan birga, kuch mashqlarini o'yin shaklida tashkil etish bolalarda ortiqcha zo'riqishning oldini oladi va mashg'ulotlarga bo'lgan qiziqishni saqlab qoladi.[4]

Kuchni rivojlantiruvchi o'yinlar. Bunda bolalar kerakli mushak guruhlarining rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadigan o'yinlarni tanlashi lozim. Kuchni rivojlantiruvchi o'yinlarda o'quvchi o'z tana og'irligini, bironta tashqi og'irlikni yoki raqib og'irligini (qarshiligini) yengadi. Kuchni rivojlantirish uchun quyidagi o'yinlar tavsiya etiladi: «Xo'roz-xo'roz» o'yini, «Uloq», «Otdan ag'darish», «Oqsoq bo'ri va qo'ylar», «Chuqurga tushir» kabilar. Chunonchi, «Xo'roz-xo'roz» o'yinida bolalar soni qancha ko'p bo'lsa, o'yin shuncha qiziqarli bo'ladi. Bu o'yinda asosan o'g'il bolalar qatnashadi. Bolalar ikkiga bo'linib o'ynaydilar. Ikki tomonda guruh sardorlari saylanadi. O'qituvchi sinf o'quvchilarini ikki jamoaga bo'ladi. Ular bir-birlariga yuzma-yuz qarab turadilar. O'rta ikki jamoadan bittadan o'quvchi chiqadi. Ular qo'llarini orqaga tutib bir oyoqlab sakrashib, yelkalari bilan bir-birlarini itara boshlaydilar. Bunda birorta bola oldin oyog'ini yerga qo'yishi yoki orqasidagi qo'lini bo'shatib, o'ynashi mumkin emas. O'yinning asosiy maqsadi o'quvchilarning kuchini sinash, chidamlilikni oshirishdan iborat. [7]

Bu o'yinning yana bir boshqacha ko'rinishi ham bor. Bunda ikkita o'g'il bola qatnashadi. Dastlab yerga doira shakli chiziladi. Shu doira ichida har ikkala bola ham qo'llari orqasida, bir oyog'ini ko'tarib, ikkinchi oyog'ida sakrab-sakrab bir-birini yelkasi bilan turtib, doira ichidan chiqib ketgan yoki ko'tarilgan oyog'ini yerga qo'ygan bola yutqazgan hisoblanadi.

Chaqqonlik va koordinatsiyani rivojlantirishda to'siqlardan o'tish, muvozanatni saqlash, murakkab harakatlar ketma-ketligini bajarishga asoslangan o'yinlar katta ahamiyatga ega. Bu turdagi o'yinlar bolalarda fazoviy tasavvur, harakatlarni aniq va tejamkor bajarish ko'nikmalarini shakllantiradi. Chaqqonlikning rivojlanishi bolalarning kundalik hayotdagi harakat faoliyatini yengillashtiradi va jarohatlanish xavfini kamaytiradi.

Chaqqonlikni tarbiyalovchi o'yinlar. Aniq harakat qilish zarur bo'lgan, bajarish sharoitlari o'zgaruvchan milliy o'yinlarda chaqqonlik yaxshi rivojlangan bo'lishi kerak. Shunga tayangan holda chaqqonlikni tarbiyalash uchun «Almash qadamlar», «Tiriltirishma», «Urdu-qochdi», «Olacha tovuq», «Kim chaqqon» kabi o'yinlarni tavsiya etish mumkin.

Misol uchun «Almash qadamlar» o'yinini ko'rib o'tish mumkin. O'yinni butun sinf o'quvchilari ikkiga bo'lib o'ynashi mumkin. O'yinning qoidasi: bolalar uzunasiga saflanadilar, so'ngra tartib bilan tortilgach, chiziq ustidan qadamlarini chillak qilib (ketma-ket) qo'yib o'tadilar. O'yinning uch xilidan foydalanish mumkin:

1. Chiziq ustidan qo'llarini yon tomonga uzatgan holda.

2. Qo'llarni orqaga qilgan holda.

3. Qo'llar bilan boshning orqasini ushlagan holda.

Kim shu o'yinni chaqqon va xatosiz bajarsa, o'sha g'olib sanaladi. Chiziq ustidan yurishda harakatda kim muvozanatni buzsa, xato qilgan hisoblanadi va o'yindan chiqadi. O'yin shu zaylda davom etadi. O'yinni dars vaqtida ham, tanaffusda ham bajarish mumkin. Bu o'yinning tarbiyaviy ahamiyati shundaki, u bolani ruhan sezgirlikka chaqiradi. Jismoniy jihatdan chaqqonlikni (o'yin ma'lum muddatda bajarilishi ya'ni qaysi guruh chiziqni tezda birinchi bo'lib bosib o'tishi kerakligi bunda bolalar o'yinlarining ruhi, tabiati, xarakteri, ishtirokchilarning xatti-harakatlari v.h. kabi tomonlariga e'tibor berish kerakligi nazarga tutilayapti) tarbiyalaydi, qomatni tik, to'g'ri tutishga o'rgatadi. Bu o'yinni guruhlariga bo'lib o'ynash bolada jismoniy tarbiyaga bo'lgan qiziqishni oshiradi. Bu o'yindan qadimda ota-bobolarimiz juda ko'p foydalanishgan

Tezkorlikni tarbiyalovchi o'yinlar. Tezkorlikni tarbiyalash uchun mashqlar maksimal suratda bajarilishi lozim. Signalga binoan tezlikda javob berilishini muayyan vaqt birligi ichida ko'p harakatlar bajarilishini hamda butun tana yoki uning bir qismini fazoda tezlik bilan harakat qilishini talab qiladigan o'yinlar o'quvchida tezkorlik sifatini rivojlantiradi. Bunda ko'proq ikki guruhning faol musobaqalashishiga olib keladigan o'yinlar o'tkazishga e'tibor qaratiladi. Harakatdagi ob'ektga nisbatan bo'lgan reaksiyani tarbiyalovchi o'yinlar bu o'rinda yaxshi natija beradi. Bunday o'yinlarga «Do'ppi kiyishda kim g'olib?», «To'rt muyush», «Bo'sh joy», «Kim tez o'ynaydi» kabilarni kiritish mumkin. Bu o'yinlar 5-6 yoshli bolalarning tezkorlik va reaksiyani rivojlantirish xizmat qiladi

Masalan, «Do'ppi kiyishda kim g'olib» o'yini qadimgi o'zbek xalqining milliy harakatli o'yinlaridan hisoblanib, bolani tezkorlik, chaqqonlikka o'rgatadi. O'yinda o'quvchilar ikki guruhga bo'linadi. 30 metr masofani ikkita do'ppi bilan belgilash kerak. Har ikkala guruhdan ikki bola shu masofaga yugurib borib kelishi va o'yinni bajarishi-do'ppi boshidan tushmasligi kerak. O'yin guruhdagi bolalarning hammasining boshiga do'ppi kiygizilgunga qadar davom etadi. qaysi guruh shartni tez bajarsa, o'sha g'olib sanaladi.

Egiluvchanlikni tarbiyalash. Bolalarda egiluvchanlikni tarbiyalashga alohida e'tibor qaratish lozim, chunki yuqorida aytganimizdek, bu yoshdagi bolalarning egiluvchanlik sifatining o'sishi sekinlashadi. Egiluvchanlikni tarbiyalash maqsadida ayrim mushak guruh va bo'g'inlariga ta'sir ko'rsatuvchi o'yinlar tanlab olinadi. Bu o'yinlar asosan maxsus sport jihozlari yordamida o'tkaziladi. Og'irliklar o'rnida shug'ullanuvchilarning o'zlari ham qatnashishlari mumkin.[8]

Faol egiluvchanlik mushaklarning kuchiga bog'liq. Mushaklarning cho'ziluvchanlik xususiyatlari esa markaziy nerv tizimining ta'sirida o'zgaradi. Shuning uchun bu o'yinlarga o'quvchilar zavq-shavq bilan qatnashganda egiluvchanlik yuqori bo'ladi. Egiluvchanlikni talab qiladigan o'yinlardan oldin tegishli yengil jismoniy mashqlar bajarilishi lozim.[8]

Egiluvchanlikni tarbiyalash uchun «Tizza ostida ro'molcha», «Tayoqni davraga irg'itish», «To'siqdan sakrab o'tish», «Tosh o'yin» kabi o'yinlar tavsiya etiladi. Masalan, biz 7-10 yoshli o'quvchilar uchun qiziqarli va egiluvchanlik sifatini samarali ravishda oshiradigan «Tosh o'yin» o'yinini tavsiya etamiz. O'yinda ishtirok etuvchilar doira bo'ylab turadilar. Ularning har biri, bir o'yinchidan tashqari, qo'llariga beshtadan toshcha ushlab oladi.

O'yinning qoidasi: O'qituvchining birinchi signaliga binoan o'ynovchilar o'z toshlarini oldilariga tashlaydilar va doira markaziga orqa o'girib turadilar. Ikkinchi signalga muvofiq keskin ravishda dastlabki holatga buriladilar va har bir o'yinchi o'z toshini olishga harakat qiladi. Toshni olib ulgurmagan o'yinchi yutqazgan hisoblanadi va o'yin boshqatdan boshlanadi. Eng epchil, chaqqon va tez harakat qiladigan, o'z toshini vaqtida oladigan o'yinchi g'olib sanaladi. O'yinchilarning toshni bekitishga yoki ularni bosib olishlariga ruxsat etilmaydi. O'yinning boshlanishida sanash yo'li bilan tosh berilmaydigan o'quvchi aniqlaniladi. O'yin boshlangandan keyin toshni olishga ulgurmaydigan va toshsiz qoladigan o'yinchi paydo bo'ladi. O'yin bolalarda egiluvchanlik sifatini rivojlantiribgina qolmay, ularni uyushib harakat qilishga da'vat etadi, demakki, uyushqoqlik, bahamjihatlik ruhida tarbiyalashga ham xizmat qiladi.

Harakatli o'yinlarning psixologik ahamiyati ham e'tiborga loyiqdir. O'yin jarayonida bolalar stress va asabiylikdan xalos bo'ladi, ijobiy emotsiyalarni boshdan kechiradi va o'ziga bo'lgan ishonchi ortadi. Bu holat o'quv jarayonida diqqatni jamlash, xotirani mustahkamlash va bilimlarni

o'zlashtirishga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Jismoniy faoliyat bilan muntazam shug'ullangan bolalarda psixologik barqarorlik yuqori bo'lishi ilmiy tadqiqotlar orqali isbotlangan.

Harakatli o'yinlar maktab yoshidagi bolalar uchun eng tabiiy va qiziqarli faoliyat shakli hisoblanadi. O'yin jarayonida bolalar majburiylikni emas, balki ixtiyoriylikni his etadi, harakatlar quvonch va ijobiy emotsiyalar bilan uyg'unlashadi. Aynan shu jihat harakatli o'yinlarni jismoniy tarbiya jarayonida yuqori pedagogik samaradorlikka ega vositaga aylantiradi. Harakatli o'yinlar orqali bolalarning jismoniy sifatlari kuch, tezkorlik, chidamlilik, chaqqonlik va koordinatsiya bir vaqtning o'zida va tabiiy tarzda rivojlanadi.

Shu bilan birga, harakatli o'yinlar nafaqat jismoniy, balki psixologik va ijtimoiy rivojlanishga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi. O'yin davomida bolalarda jamoada ishlash, qoidalarga rioya qilish, o'z harakatlarini boshqalar bilan muvofiqlashtirish, g'alaba va mag'lubiyatni to'g'ri qabul qilish kabi muhim hayotiy ko'nikmalar shakllanadi. Bu esa ularning shaxs sifatida kamol topishida muhim ahamiyat kasb etadi.

Oila va maktab hamkorligi harakatli o'yinlar orqali jismoniy rivojlanishni takomillashtirishda muhim omil hisoblanadi. Agar ota-onalar bolalarni faol harakatga undasa, birgalikda o'yinlar tashkil etsa va sog'lom turmush tarziga rioya qilsa, maktabda olib borilayotgan jismoniy tarbiya jarayoni yanada samarali bo'ladi. Bolaning harakat faolligi faqat maktab bilan cheklanib qolmasdan, kundalik hayotining ajralmas qismiga aylanishi lozim.

Ilmiy-metodik nuqtayi nazardan harakatli o'yinlarni rejalashtirishda uzviylik va ketma-ketlik tamoyillariga amal qilish zarur. O'yinlar murakkabligi va yuklamasi asta-sekin oshirib borilishi, bolalarning yoshi, jinsi va individual imkoniyatlari hisobga olinishi kerak. Shuningdek, harakatli o'yinlar boshqa jismoniy mashqlar bilan uyg'unlashgan holda qo'llanilganda eng yuqori natijaga erishiladi.

Xulosa. Maktabgacha ta'lim tizimida jismoniy mashg'ulotlar bola shaxsini har tomonlama rivojlantirishning muhim umumpedagogik omili hisoblanadi. Ushbu tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, jismoniy mashg'ulotlar faqatgina harakat ko'nikmalarini shakllantirish vositasi bo'lib qolmasdan, balki bolalarning intellektual, ma'naviy-axloqiy, irodaviy va ijtimoiy sifatlarini rivojlantirishga ham kuchli ta'sir ko'rsatadi.

Avvalo, jismoniy mashg'ulotlar bolalar organizmining fiziologik jihatdan sog'lom rivojlanishini ta'minlaydi, tayanch-harakat apparati, yurak-qon tomir va nafas olish tizimlarini mustahkamlaydi. Bu esa bolaning umumiy ish qobiliyatini oshiradi va keyingi ta'lim bosqichlariga tayyorgarligini kuchaytiradi.

Ikkinchidan, jismoniy mashg'ulotlar jarayonida bolalarda intizom, mas'uliyat, qoidalarga rioya qilish, jamoada ishlash kabi ijtimoiy kompetensiyalar shakllanadi. Harakatli o'yinlar va jamoaviy mashqlar orqali o'zaro hamkorlik, do'stona munosabat, bir-birini qo'llab-quvvatlash madaniyati qaror topadi. Bu esa maktabgacha yoshdagi bolalarda ijtimoiylashuv jarayonini samarali kechishini ta'minlaydi.

Uchinchidan, jismoniy mashg'ulotlar bilish jarayonlari bilan uzviy bog'liqdir. Harakat faoliyati diqqat, xotira, tafakkur va tez qaror qabul qilish qobiliyatini rivojlantiradi. Ilmiy-pedagogik tahlillar shuni tasdiqlaydiki, muntazam jismoniy faoliyat bilan shug'ullangan bolalarning kognitiv ko'rsatkichlari yuqori bo'ladi.

To'rtinchidan, jismoniy mashg'ulotlar irodaviy sifatlarni shakllantirishda muhim vosita hisoblanadi. Mashqlarni bajarishda qiyinchiliklarni yengib o'tish, maqsadga intilish, sabr-toqat va qat'iyat kabi sifatlar tarbiyalanadi. Bu esa bolaning shaxs sifatida barkamol shakllanishiga xizmat qiladi.

Shu bilan birga, jismoniy mashg'ulotlarni tashkil etishda zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanish, individual yondashuvni ta'minlash, bolalarning yosh va psixofiziologik xususiyatlarini inobatga olish muhim ahamiyat kasb etadi. Ta'lim jarayonida sog'lomlashtirish yo'nalishini kuchaytirish, harakatli o'yinlar ulushini oshirish va milliy harakat an'analarini joriy etish maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Sharipov A.K. Jismoniy tarbiya nazariyasi va metodikasi. – Toshkent: O'qituvchi, 2016.

2. Salomov R.S. Bolalar va o'smirlar jismoniy tarbiyasi. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2015.
3. Abdullayev A.A. Jismoniy tarbiya va sport pedagogikasi. – Toshkent: Iqtisod-Moliya, 2018.
4. Karimov N.A. Maktabda jismoniy tarbiya metodikasi. – Toshkent: O'qituvchi, 2014.
5. Usmonxo'jayev T.S. Jismoniy tarbiya darslarini tashkil etish. – Toshkent: Fan, 2017.
6. Xo'jayev F.X. Harakatli o'yinlar va ularni o'qitish metodikasi.– Toshkent: Yangi asr avlodi, 2019.
7. Салимов Г. М. Включение элементов национальных игр в программы развития физической активности учащихся начальных классов //Иноватсия и традиции в современном физкультурном образовании. – 2021. – С. 256-261.
8. Салимов, Г. М. “Развитие эмоциональной сферы дошкольников–залог психического и личностного роста детей в период адаптации к условиям дошкольного учреждения.” МАДОУ г. Уфа (2021).а о
9. Yo'ldoshev K.Y. Bolalar sporti va jismoniy tayyorgarlik. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2016.
10. Qodirov B.R. Jismoniy tarbiya nazariyasining asoslari. – Toshkent: O'zbekiston, 2013.
11. Ismoilov A.M. Maktab yoshidagi bolalar fiziologiyasi. – Toshkent: Fan, 2015.
12. Raxmonov S.B. Jismoniy tarbiya va sog'lom turmush tarzi. – Toshkent: Ma'naviyat, 2018.

Toshpulotova Umida Shermuxammad qizi,
Navoiy davlat universiteti
Tabiiy fanlar va tibbiyot fakulteti
Biologiya yo'nalishi 1-kurs magistranti

AYDAR-ARNASOY KO'LLAR TIZIMIDAGI OQ SLA (*SANDER LUCIOPERCA L.*) BALIQ'NING BIOLOGIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada Aydar-Arnasoy ko'llar tizimida yashovchi oq sla (*Sander lucioperca L.*) bali-g'ining biologik xususiyatlari, morfologik belgilari, o'sish xususiyatlari va ko'payish biologi-yasi tahlil qilindi. Tadqiqotlar 2021–2022 yillarda o'tkazilgan bo'lib, baliqning yoshi, uzunlig-i, vazni, suzuvchi suzgichlar va tarozilar soni kabi ko'rsatkichlar aniqlangan. 2-yilda jinsiy yetilishga erishadi va tuxum qo'yish mart-aprel oylarida amalga oshadi. Bu natijalar Aydar-Arnasoy ixtiofaunasining bosh-qa tarkibiy turlari bilan solishtiriladi, ularning resurslardan foydalanish samaradorligini oshirish yo'llari muhokama qilinadi.

Kalit so'zlar: sander lucioperca, oq sla, Aydar-Arnasoy, baliq biologi-yasi, o'sish, ko'payish.

Аннотация. В данной статье рассмотрены биологические особенности судака (*Sander lucioperca L.*) в системе озёр Айдар-Арнасай. Исследования, проведённые в 2021–2022 гг., включали оценку возраста, длины, веса, формулы плавников и числа чешуи. Половая зрелость достигается на втором году жизни, а нерест проходит в марте-апреле. Эти результаты обсуждаются в контексте ихтиофауны системы озёр и рационального использования рыбо-ресурсов.

Ключевые слова: судак, *Sander lucioperca*, биология рыб, Айдар-Арнасай.

Annotation. This article analyzes the biological characteristics of European pike perch (*Sander lucioperca L.*) in the Aydar-Arnasay Lakes system. Based on samples collected in 2021–2022, age, total length, weight, dorsal fin ray counts, and lateral line scales were determined. Pike perch reach first maturation in the second year and spawn from late March to mid-April. The findings are discussed with respect to ichthyofaunal structure and sustainable resource use.

Key words: sander lucioperca, pike perch, fish biology, growth, spawning, Aydar-Arnasay lakes.

Kirish. Aydar–Arnasoy ko'llar tizimi O'zbekiston Respublikasining markaziy qismida joylashgan bo'lib, mamlakatdagi eng yirik sun'iy va tabiiy suv havzalari majmuasidan biri hisoblanadi. Ushbu ko'llar tizimi mintaqaning ekologik muvozanatini saqlash, suv resurslarini tartibga solish hamda baliqchilik xo'jaligi rivojida muhim ahamiyat kasb etadi. Aydar–Arnasoy tizimi o'zining gidrologik rejimi, suvning mineral tarkibi va biologik xilma-xilligi bilan ajralib turadi.

Mazkur ko'llar tizimida uchraydigan baliq turlari orasida oq sla (*Sander lucioperca L.*) alohida ahamiyatga ega bo'lib, u iqtisodiy jihatdan qimmatbaho va ekologik jihatdan muhim baliq turi hisoblanadi. Oq sla yirtqich baliq bo'lib, suv ekotizimida trofik zanjirning yuqori pog'onasini egallaydi va boshqa baliq turlari populyatsiyasining tabiiy muvozanatini saqlashda muhim rol o'ynaydi. So'nggi yillarda Aydar–Arnasoy ko'llar tizimida baliqchilik bosimining ortishi, suv rejimidagi o'zgarishlar hamda antropogen omillar oq sla populyatsiyasining biologik holatini chuqur o'rganishni talab etmoqda. Shu bois ushbu maqolada oq sla baliqining biologik xususiyatlari, o'sish sur'ati, ko'payish biologiyasi va populyatsion holatini ilmiy jihatdan tahlil qilish dolzarb hisoblanadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Oq sla (*Sander lucioperca L.*) baliqining biologiyasi bo'yicha xorijiy va mahalliy olimlar tomonidan ko'plab tadqiqotlar olib borilgan. Ilmiy adabiyotlarda ushbu baliq turi Yevropa, Rossiya, Markaziy Osiyo va Qozog'iston suv havzalarida keng tarqalgan yirtqich baliq sifatida tavsiflanadi.

Xorijiy tadqiqotchilar (Kottelat, Freyhof; Craig; FAO materiallari) oq slanining morfologik belgilari, o'sish dinamikasi va oziqlanish xususiyatlarini batafsil yoritgan. Ularning fikricha, oq

sla tez o'suvchi baliq bo'lib, qulay sharoitda 2–3 yoshida jinsiy yetuklikka erishadi. Tuxum qo'yish jarayoni suv harorati 12–15 °C ga yetganda boshlanadi.

O'zbekiston va Markaziy Osiyo olimlarining ishlarida (Azizov, Dekhkonova, Xolmatov va boshqalar) Aydar–Arnasoy ko'llar tizimi ixtiofaunasining shakllanishi, baliqlar populyatsiyasining hozirgi holati va ularning biologik xususiyatlari o'rganilgan. Ushbu tadqiqotlar oq slanining ko'llar tizimiga muvaffaqiyatli moslashganini va uning baliqchilik ahamiyati yuqori ekanligini ko'rsatadi. Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, oq sla baliqining biologik xususiyatlari suv havzasining ekologik sharoitlariga bevosita bog'liq bo'lib, Aydar–Arnasoy tizimida bu ko'rsatkichlar nisbatan barqaror hisoblanadi. Biroq ayrim manbalarda populyatsiya zichligining kamayishi xavfi ham qayd etilgan.

Muhokama. Aydar-Arnasoy ko'llar tizimi O'zbekistonning yirik ichki suv havzalaridan biri bo'lib, u gidrologik rejimi, sho'rlanish darajasi va oziqa bazasining o'ziga xosligi bilan ajralib turadi. Mazkur hududda tarqalgan oq sla - Sander lucioperca (sudak) baliği ekologik va xo'jalik ahamiyatiga ega bo'lgan yirtqich tur sifatida alohida o'rin tutadi. Tadqiqot natijalarini boshqa suv havzalaridagi ma'lumotlar bilan qiyosiy tahlil qilish ushbu turning Aydar-Arnasoy sharoitiga moslashuv darajasini aniqlash imkonini berdi. Avvalo, o'sish sur'atlari va yosh tarkibi ko'rsatkichlari ko'l tizimining trofik holati bilan bevosita bog'liq ekani kuzatildi. Aydar-Arnasoy ko'llarida oziqa resurslarining nisbatan boyligi, ayniqsa mayda karpsimon baliqlar populyatsiyasining mavjudligi sudakning tez o'sishiga sharoit yaratadi. Biroq, suvning mavsumiy sho'rlanishi va harorat tebranishlari ayrim yosh guruhlarining omon qolish darajasiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Ayrim yillarda kuzatilgan past suv sathi va kislorod yetishmovchiligi yosh baliqlarning tabiiy nobud bo'lish ko'rsatkichini oshiradi.

Sudakning biologik xususiyatlaridan biri - uning yirtqichlik strategiyasidir. Aydar-Arnasoy ko'llarida u asosan planktonxo'r va bentosxo'r mayda baliqlar bilan oziqlanadi. Tadqiqot davomida oshqozon tarkibi tahlillari sudak ratsionida baliq komponenti ustunligini ko'rsatdi, bu esa uni suv ekotizimida trofik zanjirning yuqori pog'onasiga olib chiqadi. Natijada sudak populyatsiyasi boshqa baliq turlarining sonini tartibga solishda muhim ekologik rol o'ynaydi. Ko'payish biologiyasiga to'xtaladigan bo'lsak, sudakning urug' tashlash davri asosan bahor oylariga to'g'ri keladi. Aydar-Arnasoy tizimida suv haroratining 10–14 °C ga yetishi bilan jinsiy yetilgan individlar sayoz va o'simliklarga boy hududlarga to'planadi. Biroq suv sathining keskin o'zgarishi tuxum va lichinkalarning omon qolish darajasiga ta'sir etishi mumkin. Shu jihatdan gidrotexnik boshqaruv choralarining biologik jarayonlarga moslashtirilishi muhim hisoblanadi. Tana massasi va uzunligi ko'rsatkichlari boshqa tabiiy ko'llardagi populyatsiyalar bilan qiyoslaganda o'rtacha yoki yuqori natijalarni ko'rsatdi. Bu esa Aydar-Arnasoy ko'llar tizimining sudak uchun qulay yashash muhiti ekanidan dalolat beradi. Shu bilan birga, populyatsiya zichligining ortishi ichki raqobatni kuchaytirishi, oziqa tanqisligi va o'sish sur'atining sekinlashuviga olib kelishi ehtimoli mavjud.

Ekologik jihatdan sudakning mavjudligi suv havzasining biologik muvozanatini saqlashda muhim omil hisoblanadi. U invaziv yoki haddan tashqari ko'payib ketgan mayda baliq turlarini cheklaydi. Ammo ortiqcha ov bosimi populyatsiya tarkibining yoshartirilishiga, yirik reproduktiv individlar ulushining kamayishiga olib kelishi mumkin. Shu sababli, baliqchilikni boshqarishda ilmiy asoslangan kvotalar va mavsumiy cheklovlar joriy etilishi maqsadga muvofiqdir. Shuningdek, Aydar-Arnasoy ko'llar tizimida suvning mineralizatsiyasi darajasi va antropogen omillar (qishloq xo'jaligi oqovalari, gidroinshootlar ta'siri) sudakning fiziologik holatiga ta'sir etuvchi omillar sifatida baholandi. Ayrim namunalarda jigar va jinsiy bezlar ko'rsatkichlarining o'zgarishi ekologik stress belgisi sifatida talqin qilinishi mumkin. Bu esa kelgusida ekologik monitoringni kuchaytirish zarurligini ko'rsatadi. Umuman olganda, Aydar-Arnasoy ko'llar tizimi sudak uchun nisbatan qulay, oziqa bazasi boy va ko'payish imkoniyatlari yetarli bo'lgan suv havzasi hisoblanadi. Biroq gidrologik barqarorlikni ta'minlash, ov bosimini me'yorlashtirish va ekologik monitoringni doimiy yo'lga qo'yish orqali ushbu turning barqaror populyatsiyasini saqlab qolish mumkin. Olingan natijalar hududiy baliqchilik xo'jaligini ilmiy asosda rivojlantirish hamda suv bioresurslaridan oqilona foydalanish strategiyasini ishlab chiqishda muhim ahamiyat kasb etadi. Olib borilgan tahlillar asosida Aydar–Arnasoy ko'llar tizimidagi oq sla baliqining

biologik xususiyatlari boshqa hududlardagi populyatsiyalar bilan solishtirildi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, oq slaning o'sish sur'ati, tana uzunligi va vazni ko'llar tizimining oziq bazasi va gidrologik sharoitlariga mos ravishda shakllanadi. Oq sla yirtqich baliq bo'lgani sababli uning populyatsiyasi suv havzasidagi mayda baliqlar soniga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shu jihatdan, bu baliq turi ekologik regulyator vazifasini bajaradi. Aydar–Arnasoy ko'llarida oq slaning yetarli miqdorda saqlanishi ekotizim barqarorligi uchun muhimdir. Muhokamalar davomida aniqlanishicha, noto'g'ri ovlash usullari, tuxum qo'yish davrida baliq ovlash va suv sathining keskin o'zgarishi oq sla populyatsiyasiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shu bois baliqchilik faoliyatini ilmiy asoslangan holda tashkil etish zarur.

Natija. O'tkazilgan ilmiy-tadqiqot ishlari natijasida Aydar–Arnasoy ko'llar tizimida tarqalgan oq sla (*Sander lucioperca* L.) baliqining biologik xususiyatlari har tomonlama tahlil qilindi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, mazkur suv havzalari sharoitida oq sla biologik va ekologik jihatdan barqaror populyatsiyani shakllantirgan. Baliqning yashash muhitiga moslashuvchanligi yuqori bo'lib, ko'llar tizimining gidrologik va oziqa bazasi sharoitlari uning rivojlanishi uchun qulay hisoblanadi. Tahlillar natijasida oq slaning jinsiy yetilish davri asosan 2–3 yosh oralig'iga to'g'ri kelishi aniqlandi. Jinsiy yetuklikka erishgan individlar bahor oylarida, suv harorati 10–14 °C ga yetganda tuxum qo'yadi. Urug'lanish jarayoni sayoz, o'simliklarga boy hududlarda kechib, tuxumlarning tirik qolish darajasi nisbatan yuqori ekanligi kuzatildi. Bu holat populyatsiyaning tabiiy tiklanish imkoniyatlarini kengaytiradi. O'sish sur'atlarini o'rganish natijasida oq sla baliqining qulay ekologik sharoitda tez o'sishi, tana vazni va uzunligining yil sayin barqaror ortib borishi aniqlandi. Ayniqsa, yosh baliqlarda o'sish intensivligi yuqori bo'lib, bu holat suv havzasidagi oziqa resurslarining yetarililigi bilan izohlanadi. Oq slaning yirtqich baliq sifatida boshqa mayda baliqlar bilan oziqlanishi ko'llar tizimidagi trofik muvozanatni saqlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Baliqning biologik xususiyatlarini o'rganish natijalari uning baliqchilik xo'jaligi uchun yuqori iqtisodiy ahamiyatga ega ekanligini tasdiqladi. Oq sla go'shtining yuqori sifatli, to'yimli va bozorbopligi uni sanoat va havaskor baliqchilikda muhim obyektga aylantiradi. Shu bilan birga, populyatsiya sonining barqarorligini saqlab qolish uchun ovlash me'yorlariga rioya qilish, tuxum qo'yish davrida muhofaza choralarini kuchaytirish hamda monitoring ishlarini muntazam olib borish zarurligi aniqlandi.

Olingan natijalar Aydar–Arnasoy ko'llar tizimida oq sla baliqining bioekologik holatini baholash va kelgusida ushbu turdan oqilona foydalanish bo'yicha ilmiy asoslangan tavsiyalar ishlab chiqish imkonini beradi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, Aydar–Arnasoy ko'llar tizimidagi oq sla (*Sander lucioperca* L.) baliqining biologik xususiyatlari ushbu suv havzasining ekologik sharoitlariga moslashgan holda shakllangan. Oq sla nafaqat qimmatbaho ovlanadigan baliq turi, balki suv ekotizimida muhim ekologik rol o'ynaydi. Mazkur tadqiqot natijalari oq sla populyatsiyasini saqlash, baliqchilikni barqaror rivojlantirish va Aydar–Arnasoy ko'llar tizimi ixtiofaunasini muhofaza qilish bo'yicha ilmiy tavsiyalar ishlab chiqishda muhim ahamiyatga ega. Aydar–Arnasoy ko'llar tizimida tarqalgan oq sla - *Sander lucioperca* (sudak) baliqining biologik xususiyatlarini o'rganish natijalari ushbu turning mazkur suv havzasiga muvaffaqiyatli moslashganini ko'rsatdi. O'sish sur'atlari, tana uzunligi va massasi ko'rsatkichlari, oziqlanish spektri hamda ko'payish biologiyasi jihatidan sudak populyatsiyasi barqaror rivojlanish tendensiyasiga ega ekanligi aniqlandi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, Aydar–Arnasoy ko'llar tizimining trofik holati sudakning intensiv o'sishi va yuqori biologik mahsuldorligini ta'minlaydi. Uning yirtqichlik xususiyati suv ekotizimida biologik muvozanatni saqlashda muhim rol o'ynaydi. Sudak mayda baliqlar sonini tartibga solish orqali trofik zanjirning yuqori bo'g'inida stabilizator vazifasini bajaradi. Shu bilan birga, gidrologik rejimning o'zgaruvchanligi, suv sathining pasayishi, sho'rlanish darajasining ortishi hamda antropogen omillar sudak populyatsiyasining kelajakdagi holatiga ta'sir ko'rsatishi mumkinligi qayd etildi. Ayniqsa, ko'payish davrida suv sharoitining barqarorligi tuxum va lichinkalarning omon qolish darajasini belgilovchi asosiy omillardan biridir. Umuman olganda, Aydar–Arnasoy ko'llar tizimi sudak uchun qulay yashash muhiti bo'lib, mazkur turning bioekologik ko'rsatkichlari hududiy baliqchilik xo'jaligini rivojlantirish uchun muhim ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi. Kelgusida populyatsiya dinamikasini uzoq muddatli monitoring qilish,

ekologik omillar ta'sirini chuqurroq o'rganish hamda bioresurslardan oqilona foydalanish mexanizmlarini takomillashtirish muhim vazifa bo'lib qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

- 1.Azizov N.Y. Aydar–Arnasoy ko'llar tizimi ixtiofaunasi va uning hozirgi holati. – Toshkent, 2021.
- 2.Dekhhonova D. va boshq. Sander lucioperca biologik xususiyatlari. – Samarqand, 2022.
- 3.Craig J.F. Percid Fishes: Systematics, Ecology and Exploitation. – Oxford, 2008.
- 4.FAO. European Pike-perch (Sander lucioperca) Biology and Fisheries. – Rome, 2019.
- 5.Kottelat M., Freyhof J. Handbook of European Freshwater Fishes. – Berlin, 2007.
- 6.Xolmatov R. O'zbekiston suv havzalari baliqlari. – Toshkent, 2018.
- 7.Mirzaev T. Ichki suv havzalarida baliqchilikni rivojlantirish masalalari. – Toshkent, 2020.

Mo'minov Feruzjon Ilxomovich,
Buxoro Davlat universiteti
Jismoniy tarbiya va sport fakulteti
Sport faoliyati kafedrasida dotsenti, p.f.f.d. (PhD)

YOSH FUTBOLCHILARNI TAYYORLASH JARAYONIDA RAQAMLI TEKNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH SAMARADORLIGI

Annotatsiya. Mazkur maqolada yosh futbolchilarni tayyorlash jarayonida zamonaviy raqamli texnologiyalar, xususan "Yosh futbolchi" mobil ilovasidan foydalanishning ilmiy-metodik asoslari tahlil qilinadi. Tadqiqotda yosh futbolchilarning jismoniy, texnik, taktik va psixologik tayyorgarligini kompleks rivojlantirish jarayonida raqamli platformalarning ahamiyati yoritilgan. Shuningdek, mashg'ulot jarayonini tizimli rejalashtirish, yuklamalarni nazorat qilish va sportchilarning individual rivojlanishini monitoring qilish imkoniyatlari asoslab berilgan.

Tayanch so'zlar: futbol, yosh futbolchilar, texnik-taktik tayyorgarlik, mobil ilova, raqamli texnologiyalar, mashg'ulot jarayoni, sport tayyorgarligi.

Аннотация. В данной статье анализируются научно-методические основы использования современных цифровых технологий, в частности мобильного приложения «Yosh futbolchi», в процессе подготовки юных футболистов. В исследовании освещается значение цифровых платформ в комплексном развитии физической, технической, тактической и психологической подготовки молодых футболистов. Также обоснованы возможности системного планирования тренировочного процесса, контроля тренировочных нагрузок и мониторинга индивидуального развития спортсменов.

Ключевые слова: футбол, юные футболисты, технико-тактическая подготовка, мобильное приложение, цифровые технологии, тренировочный процесс, спортивная подготовка.

Abstract. This article analyzes the scientific and methodological foundations of using modern digital technologies, particularly the "Yosh futbolchi" mobile application, in the training process of young football players. The study highlights the importance of digital platforms in the comprehensive development of young football players' physical, technical, tactical, and psychological preparation. It also substantiates the possibilities of systematic planning of the training process, controlling training loads, and monitoring the individual development of athletes.

Key words: football, young football players, technical and tactical training, mobile application, digital technologies, training process, sports training.

Maqolaning dolzarbligi va zaruriyati: Bugungi kunda jahon sport amaliyotida iste'dodli sportchilarni aniqlash, ularni sportga yo'naltirish hamda yuqori malakali sportchilarni tayyorlash jarayonini ilmiy asosda tashkil etish sport rivojining muhim strategik yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Ayniqsa, futbol sport turi dunyoda eng ommaviy va keng tarqalgan sport turlaridan biri sifatida yosh sportchilarni saralash, ularning sport mahoratini shakllantirish hamda istiqbolli futbolchilarni tayyorlash jarayoniga katta e'tibor qaratilishini taqozo etadi. Zamonaviy futbol yuqori tezkorlik, taktik tafakkur, texnik mukammallik hamda psixologik barqarorlikni talab qiladigan murakkab sport faoliyati hisoblanadi. Shu sababli yosh futbolchilarni tayyorlash jarayonida ularning jismoniy, texnik, taktik va psixologik tayyorgarligini kompleks tarzda rivojlantirish dolzarb vazifalardan biri sifatida qaraladi.

Hozirgi davrda futbolchilar tayyorgarligi tizimi faqatgina jismoniy mashqlarni bajarish bilan cheklanib qolmay, balki sportchilarning funksional imkoniyatlarini, texnik-taktik harakatlar samaradorligini hamda o'yin faoliyatida qaror qabul qilish tezligini kompleks rivojlantirishni ham o'z ichiga oladi. Shu bois mashg'ulot jarayonini ilmiy asosda tashkil etish, sportchilarning individual imkoniyatlarini hisobga olish hamda mashg'ulot yuklamalarini optimal darajada rejalashtirish sport tayyorgarligi tizimining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Zamonaviy sport

pedagogikasida mashg'ulot jarayonini mikro, mezo va makrotsikllar asosida tizimli rejalashtirish sportchilarning tayyorgarlik darajasini izchil oshirishga xizmat qiladi.

Yosh futbolchilar tayyorgarligi jarayonida texnik-taktik tayyorgarlik alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki futbolchining o'yindagi samaradorligi ko'p jihatdan uning to'p bilan ishlash mahorati, o'yin vaziyatlarini tez tahlil qilish qobiliyati hamda jamoaviy harakatlarni to'g'ri tashkil eta olish ko'nikmalariga bog'liq bo'ladi. Shu sababli mashg'ulot jarayonida futbolchilarning texnik va taktik tayyorgarligini rivojlantirish bilan bir qatorda ularning jismoniy sifatlari - tezlik, kuch, chidamlilik, epchillik va moslashuvchanlikni ham kompleks rivojlantirish muhim hisoblanadi. Bunday yondashuv futbolchilarning o'yin faoliyatini samarali tashkil etish va musobaqalarda yuqori natijalarga erishishga xizmat qiladi.

So'nggi yillarda sport tayyorgarligi tizimida innovatsion pedagogik texnologiyalar hamda raqamli vositalardan foydalanish keng rivojlanmoqda. Raqamli texnologiyalar, mobil ilovalar, video tahlil tizimlari va elektron monitoring platformalari murabbiylarga mashg'ulot jarayonini yanada samarali boshqarish, sportchilarning jismoniy va funksional holatini nazorat qilish hamda individual tayyorgarlik dasturlarini ishlab chiqish imkonini bermiqda. Bunday texnologiyalar yordamida mashg'ulot jarayonining samaradorligini oshirish, sportchilarning tayyorgarlik darajasini muntazam tahlil qilish hamda sport natijalarini ilmiy asosda prognoz qilish imkoniyati yaratiladi.

Shu nuqtai nazardan yosh futbolchilarni tayyorlash jarayonida zamonaviy raqamli platformalardan foydalanish muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega. Xususan, "Yosh futbolchi" mobil ilovasi yosh futbolchilarning jismoniy, texnik, taktik, psixologik va nazariy tayyorgarligini kompleks rivojlantirishga qaratilgan innovatsion raqamli platforma sifatida mashg'ulot jarayonini tizimli tashkil etish imkonini beradi. Mazkur ilova orqali mashg'ulot jarayoni raqamlashtiriladi, sportchilarning tayyorgarlik darajasi monitoring qilinadi hamda mashg'ulot yuklamalarini individual tarzda boshqarish imkoniyati yaratiladi.

Bundan tashqari, mobil ilova orqali futbolchilar uchun mashqlarni video va animatsion ko'rinishda taqdim etish, murabbiylar uchun mashg'ulot rejasini tuzish hamda sportchilarning natijalarini tahlil qilish imkoniyatlari mavjud. Bu esa mashg'ulot jarayonini yanada samarali tashkil etish, yosh futbolchilarning sport mahoratini bosqichma-bosqich rivojlantirish hamda istiqbolli sportchilarni aniqlashga xizmat qiladi.

Shu sababli yosh futbolchilarni tayyorlash jarayonida zamonaviy raqamli texnologiyalarni qo'llash, mashg'ulot jarayonini ilmiy asosda rejalashtirish hamda sportchilarning individual rivojlanishini monitoring qilish masalalarini o'rganish sport pedagogikasi va futbol nazariyasining dolzarb ilmiy yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Mazkur tadqiqot aynan shu muammolarni o'rganish va yosh futbolchilarni tayyorlash jarayonini takomillashtirishga qaratilgan.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili: Sport tayyorgarligi tizimini ilmiy asosda tashkil etish va mashg'ulot jarayonini samarali rejalashtirish masalalari ko'plab mahalliy va xorijiy olimlar tomonidan keng o'rganilgan. Ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, zamonaviy sport tayyorgarligi tizimida mashg'ulot jarayonini ilmiy asosda boshqarish sportchilarni tayyorlash samaradorligini oshirishning muhim sharti hisoblanadi. Ilmiy tadqiqotlariga ko'ra, sportchilar tayyorgarligini rejalashtirish jarayoni ko'p yillik sport tayyorgarligi tizimining muhim metodologik asosini tashkil etadi. Ushbu olimlar sport tayyorgarligi jarayonida mashg'ulot yuklamalarini tizimli rejalashtirish, sportchining funksional holatini baholash hamda mashg'ulot vositalarini optimal tanlash sport natijalarini oshirishda muhim rol o'ynashini ta'kidlaydilar.

Mazkur olimlarning fikriga ko'ra, zamonaviy o'quv-mashg'ulot jarayonlarini samarali tashkil etish sportchilarning jismoniy, funksional hamda texnik-taktik tayyorgarligini kompleks baholash orqali amalga oshiriladi. Bunda mashg'ulot yuklamalarini ilmiy asosda boshqarish, sportchilarning organizmini mashg'ulot faoliyatiga moslashuvi (adaptatsiya) jarayonini hisobga olish hamda sportchilar uchun individual mashg'ulot dasturlarini ishlab chiqish muhim ahamiyatga ega. Ayniqsa, mashg'ulot yuklamalarini individuallashtirish sportchilarning jismoniy imkoniyatlari va tayyorgarlik darajasiga mos holda mashg'ulot jarayonini tashkil etishga imkon yaratadi.

Ko'plab tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, mashg'ulot yuklamalarini standart tarzda rejalashtirish sportchilarning individual xususiyatlarini yetarli darajada hisobga olmaydi. Natijada ayrim sportchilarda ortiqcha yuklama yuzaga kelishi, boshqalarida esa mashg'ulot jarayonining samaradorligi pasayishi mumkin. Bu esa sportchilarning funksional holatiga salbiy ta'sir ko'rsatishi, jarohatlar xavfini oshirishi hamda sport natijalarining pasayishiga olib kelishi ehtimoli mavjud.

Shu sababli zamonaviy sport amaliyotida murabbiylarni har bir sportchi to'g'risidagi aniq va tezkor axborot bilan ta'minlash muhim ahamiyat kasb etadi. Sportchilarning jismoniy, funksional va texnik-taktik tayyorgarligi ko'rsatkichlarini muntazam monitoring qilish mashg'ulot yuklamalarini optimal darajada boshqarish imkonini beradi. Bu jarayonda zamonaviy axborot texnologiyalari, elektron monitoring tizimlari, video tahlil vositalari va mobil ilovalardan foydalanish samarali natijalar beradi.

Ayniqsa, sport tayyorgarligi jarayonida raqamli texnologiyalarni qo'llash murabbiylarga mashg'ulot jarayonini yanada samarali boshqarish, sportchilarning rivojlanish dinamikasini kuzatish hamda mashg'ulot yuklamalarini ilmiy asosda rejalashtirish imkonini yaratadi. Bunday texnologiyalar yordamida sportchilarning tayyorgarlik darajasi, jismoniy va texnik ko'rsatkichlari hamda musobaqa faoliyati samaradorligini kompleks tahlil qilish mumkin bo'ladi.

Shu nuqtai nazardan, yosh futbolchilarni tayyorlash jarayonida zamonaviy raqamli texnologiyalar, xususan mobil platformalardan foydalanish mashg'ulot jarayonining samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Bu esa sportchilarning individual rivojlanishini monitoring qilish, mashg'ulot jarayonini optimallashtirish hamda istiqbolli futbolchilarni aniqlash imkoniyatlarini kengaytiradi. Natijada yosh futbolchilar tayyorgarligi tizimini yanada takomillashtirish uchun yangi ilmiy-metodik yondashuvlarni ishlab chiqish zarurati yuzaga keladi.

"Yosh futbolchi" mobil ilovasi yosh futbolchilarni ilmiy asoslangan kompleks metodika asosida tayyorlashga mo'ljallangan innovatsion raqamli platforma hisoblanadi. Mazkur ilova futbolchilarning jismoniy, texnik, taktik, psixologik hamda nazariy tayyorgarligini yagona tizim asosida rivojlantirishga xizmat qiladi. Platforma zamonaviy sport pedagogikasi, yosh fiziologiyasi hamda futbol metodikasi tamoyillariga asoslanib ishlab chiqilgan bo'lib, mashg'ulot jarayonini tizimli tashkil etish va sportchilarning individual rivojlanishini monitoring qilish imkonini yaratadi.

Ilovaning asosiy afzalliklaridan biri shundaki, u yosh futbolchilarning yosh xususiyatlari, funksional imkoniyatlari hamda sport tayyorgarligi bosqichlarini hisobga olgan holda ishlab chiqilgan. Shu sababli mazkur platforma murabbiylar, sport maktablari, futbol akademiyalari hamda yosh futbolchilar uchun samarali metodik qo'llanma vazifasini bajaradi. Ilova yordamida mashg'ulot jarayonini rejalashtirish, yuklamalarni nazorat qilish, sportchilarning tayyorgarlik darajasini baholash hamda mashg'ulot samaradorligini tahlil qilish imkoniyati yaratiladi.

Mazkur mobil ilova bir nechta asosiy bo'limlardan tashkil topgan bo'lib, ularning har biri yosh futbolchilarning tayyorgarlik jarayonini kompleks rivojlantirishga xizmat qiladi.

Jismoniy tayyorgarlik bo'limi futbolchilarning umumiy va maxsus jismoniy sifatlarini rivojlantirishga qaratilgan mashqlar majmuasini o'z ichiga oladi. Ushbu bo'limda kuch, tezlik, chidamlilik, epchillik hamda moslashuvchanlik kabi jismoniy sifatlarini rivojlantirishga qaratilgan mashqlar keltirilgan. Mashqlar yosh futbolchilarning yosh xususiyatlari va funksional imkoniyatlarini hisobga olgan holda ishlab chiqilgan bo'lib, yuklama hajmi hamda intensivligi ilmiy asosda belgilangan. Bunday yondashuv yosh futbolchilarning jismoniy tayyorgarlik darajasini izchil rivojlantirishga xizmat qiladi.

Texnik tayyorgarlik bo'limi futbolchilarning individual texnik mahoratini rivojlantirishga qaratilgan mashqlarni o'z ichiga oladi. Bu bo'limda to'pni qabul qilish, uzatish, olib yurish, zarba berish hamda individual texnik elementlarni takomillashtirishga qaratilgan mashqlar keltirilgan. Har bir mashq bajarish texnikasi, uchraydigan xatolar hamda ularni bartaraf etish yo'llari bilan birgalikda tushuntiriladi. Bu esa futbolchilarning texnik mahoratini oshirish va o'yin jarayonida harakatlarning aniqligini ta'minlashga yordam beradi.

Psixologik tayyorgarlik bo'limi futbolchilarning ruhiy barqarorligini shakllantirish va musobaqa faoliyatiga psixologik jihatdan tayyorlashga qaratilgan. Ushbu bo'limda diqqatni

jamlash, stressni boshqarish, motivatsiyani oshirish, o'ziga ishonchni shakllantirish hamda jamoaviy hamkorlikni rivojlantirishga qaratilgan mashqlar mavjud. Mazkur yo'nalish futbolchilarning musobaqa jarayonida barqaror o'yin namoyish etishiga hamda psixologik bosimga bardosh berishiga yordam beradi.

Taktik tayyorgarlik bo'limi futbolchilarning o'yin tafakkurini rivojlantirishga qaratilgan mashqlarni o'z ichiga oladi. Bu bo'limda jamoaviy o'yin sxemalari, hujum va himoya harakatlari, pozitsion joylashuv hamda o'yin vaziyatlarida tezkor qaror qabul qilish ko'nikmalarini rivojlantiruvchi mashqlar berilgan. Mazkur mashqlar futbolchilarning o'yin jarayonida vaziyatni tez baholash, to'g'ri qaror qabul qilish hamda jamoaviy harakatlarni samarali tashkil etish qobiliyatini rivojlantiradi.

Nazariy tayyorgarlik bo'limi futbolchilarning o'yin savodxonligini oshirishga xizmat qiladi. Ushbu bo'limda futbol qoidalari, o'yin tahlili, sport etikasi hamda musobaqa reglamenti haqida ma'lumotlar keltirilgan. Nazariy bilimlarning mavjudligi futbolchilarning o'yin jarayonini to'g'ri tushunishiga, taktik fikrlashini rivojlantirishga hamda sport madaniyatini shakllantirishga yordam beradi.

Shu bilan birga, mobil ilova yordamida mashg'ulot jarayonini raqamlashtirish, mashg'ulot yuklamalarini monitoring qilish hamda sportchilarning individual rivojlanish dinamikasini muntazam tahlil qilish imkoniyati yaratiladi. Bu esa murabbiylarga sportchilarning tayyorgarlik darajasini aniq baholash, mashg'ulot yuklamalarini optimallashtirish hamda individual tayyorgarlik dasturlarini ishlab chiqish imkonini beradi.

Natijada "Yosh futbolchi" mobil ilovasi yosh futbolchilarni tayyorlash jarayonini zamonaviy raqamli texnologiyalar asosida tashkil etishga xizmat qiluvchi samarali platforma sifatida sport tayyorgarligi tizimini takomillashtirishga muhim hissa qo'shadi. Mazkur platforma yosh futbolchilarning kompleks rivojlanishini ta'minlash, mashg'ulot jarayonining samaradorligini oshirish hamda istiqbolli futbolchilarni aniqlash jarayonini optimallashtirishga xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, yosh futbolchilarni tayyorlash jarayonida mashg'ulotlarni ilmiy asosda rejalashtirish va zamonaviy raqamli texnologiyalardan foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. Mashg'ulot jarayonini mikro va mezosikllar asosida tizimli tashkil etish futbolchilarning jismoniy, texnik va taktik tayyorgarligini samarali rivojlantirish imkonini beradi.

"Yosh futbolchi" mobil ilovasi yosh futbolchilarni tayyorlash jarayonini raqamlashtirish, mashg'ulot yuklamalarini nazorat qilish hamda sportchilarning individual rivojlanishini monitoring qilish imkonini beruvchi samarali platforma hisoblanadi. Mazkur platforma murabbiylarga mashg'ulot jarayonini ilmiy asosda tashkil etish, futbolchilarning tayyorgarlik darajasini baholash va sport natijalarini oshirish imkonini yaratadi. Natijada yosh futbolchilarni tayyorlash jarayonida raqamli texnologiyalardan foydalanish sport tayyorgarligi samaradorligini oshiradi hamda istiqbolli futbolchilarni aniqlash va rivojlantirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Bompa T.O., Buzzichelli C. Periodization: Theory and Methodology of Training. – Champaign: Human Kinetics, 2019. – 320 p.
2. Platonov V.N. Sistema podgotovki sportsmenov v olimpiyskom sporte. – Kiev: Olimpiyskaya literatura, 2015. – 808 s.
3. Reilly T., Williams A.M. Science and Soccer. – London: Routledge, 2013. – 352 p.
4. Rampinini E., Coutts A.J., Castagna C. Physiological demands of soccer. – Journal of Sports Sciences, 2007. – №25(1). – P. 59–68.
5. Fomin V.S. Teoreticheskie osnovy postroeniya trenirovochnogo protsessa v sporte. – Moskva: Fizkultura i sport, 1985. – 192 s.
6. Drandrov G.L., Salnikov V.A. Upravlenie trenirovochnym protsessom sportsmenov. – Moskva: Fizkultura i sport, 1986. – 210 s.
7. Shestakov M.M. Upravlenie trenirovochnym protsessom v sporte. – Moskva: SportAkademPress, 1995. – 256 s.

8. Yunusov U.Y. Sport trenirovkasining nazariy asoslari. – Toshkent: O‘zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti nashriyoti, 2018. – 240 b.
9. Maxmudov N.M. Sport pedagogikasi. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2019. – 220 b.
10. Aliyev A.X. Futbol nazariyasi va metodikasi. – Toshkent: O‘zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti nashriyoti, 2020. – 260 b.
11. Baxtiyorov F.M. Yosh futbolchilarni tayyorlash metodikasi. – Toshkent: Fan, 2021. – 198 b.
12. Castagna C., Impellizzeri F.M. Training load monitoring in soccer. – International Journal of Sports Physiology and Performance, 2014. – №9. – P. 587–593.
13. Malina R.M., Bouchard C., Bar-Or O. Growth, Maturation and Physical Activity. – Champaign: Human Kinetics, 2004. – 712 p.
14. FIFA. Youth Football Development Programme. – Zurich: FIFA Publishing, 2019. – 180 p.
15. UEFA. UEFA Coaching Convention and Youth Development Guidelines. – Nyon: UEFA, 2020. – 150 p.

Norboyev Farkhod Chorshanbiyevich,
Assistant lecturer at Termez state pedagogical institute
E-mail: farxod1@terdpi.uz

COGNITIVE AND PSYCHOLOGICAL DETERMINANTS OF RESISTANCE TO PEDAGOGICAL INNOVATION: PREVENTION MODELS AND MECHANISMS

Abstract. This article examines the essence, structure, and prevention mechanisms of cognitive-psychological barriers in innovative pedagogical activity. The paper analyzes theoretical-functional prevention models, including integrative stress prevention models, activity-based pedagogical models, and sequential instructional models (psychological, psychological-pedagogical, and methodological/technological stages). The findings propose a comprehensive approach aimed at enhancing the effectiveness of innovative pedagogical activity and fostering openness to change in educational environments.

Key words: innovative pedagogical activity, cognitive-psychological barriers, internal and external factors, psychological readiness, integrative stress prevention model, activity-based learning, sequential instructional model, pedagogical innovation, teacher motivation, institutional support, interactive methods, strategic planning.

Annotatsiya. Ushbu maqolada innovatsion pedagogik faoliyat jarayonida yuzaga keladigan kognitiv-psixologik to'siqlarning mohiyati, turlari va ularni oldini olishga qaratilgan nazariy-funksional modellar tahlil qilinadi. Maqolada integrativ stressni oldini olish modellari, faoliyatga asoslangan pedagogik modellar hamda ketma-ket (psixologik, psixologik-pedagogik va metodik) o'quv modellari asosida innovatsion jarayonlarda psixologik qarshiliklarni kamaytirish mexanizmlari asoslab berilgan. Tadqiqot natijalari innovatsion pedagogik faoliyat samaradorligini oshirishga xizmat qiluvchi kompleks yondashuvni taklif etadi.

Kalit so'zlar: innovatsion pedagogik faoliyat, kognitiv-psixologik to'siqlar, ichki va tashqi omillar, psixologik tayyorgarlik, integrativ stress modeli, faoliyatga asoslangan ta'lim, ketma-ket o'quv modeli, pedagogik innovatsiya, o'qituvchi motivatsiyasi, institutsional qo'llab-quvvatlash, interaktiv metodlar, strategik rejalashtirish.

Аннотация. В статье рассматриваются сущность, структура и механизмы предупреждения когнитивно-психологических барьеров в инновационной педагогической деятельности. Обоснованы механизмы снижения психологического сопротивления инновациям, а также подчеркнута роль формирования психологической готовности, институциональной поддержки, интерактивных методов обучения и стратегического планирования. Результаты исследования предлагают комплексный подход к повышению эффективности инновационной педагогической деятельности.

Ключевые слова: инновационная педагогическая деятельность, когнитивно-психологические барьеры, внутренние и внешние факторы, психологическая готовность, интегративная модель профилактики стресса, деятельностьное обучение, последовательная модель обучения, педагогическая инновация, мотивация преподавателя, институциональная поддержка, интерактивные методы, стратегическое планирование.

Introduction. Cognitive-psychological barriers in innovative pedagogical activity represent complex obstacles that impede teachers' ability to implement new educational approaches and methods. These barriers can be understood as psychological phenomena that hinder, restrain, and reduce the effectiveness of both teaching and personal development (Burakova et al., 2021). Rather than being merely individual psychological states, these barriers encompass both mental processes and pedagogical phenomena that arise when solving educational tasks.

The barriers that educators face when adopting innovations can be categorized into different types based on their underlying nature. First-order barriers are more surface-level obstacles that are easier to recognize and remove, while second-order barriers are more deeply rooted in teachers' fundamental beliefs about teaching and learning (Ma et al., 2008). The latter typically require teachers to undergo significant belief transformation regarding their pedagogical approaches.

Anti-innovation barriers, as they are termed in sociological and psychological literature, arise from both individual characteristics of teachers and the social-psychological characteristics of the educational communities in which they work (Myrhalikov et al., 2015). This dual origin suggests that addressing these barriers requires attention to both personal and environmental factors that influence teachers' willingness and ability to embrace innovative pedagogical practices.

Material and methods. Cognitive-psychological barriers in innovative pedagogical activity can be categorized into internal and external types that work together to prevent educational innovation.

Internal barriers stem from teachers' personal psychological characteristics and include:

Fear and anxiety: psychological barriers and internal fear of innovation prevent teachers from achieving their goals and being active participants in university life (Seryapina, 2018). Teachers experience anxiety, self-doubt, and negative self-perception that block their engagement with new approaches.

Low self-esteem and psychological defense: psychological unpreparedness for innovative pedagogical activity, psychological defense mechanisms against psychotraumatic events, and low self-esteem create significant obstacles. Teachers may show painful self-love in attitude toward students and timidity about showing incompetence in front of colleagues.

Rigid thinking patterns: rigidity of thinking, conformism tendencies, and pedagogical stereotypes limit teachers' ability to adapt. This includes internal rejection of new approaches manifested in passive-aggressive positions (Zavalevskiy, 2023).

Knowledge and skill gaps: low levels of theoretical knowledge about innovations, creative activity, and skills in creating innovative projects create barriers. Teachers may have unclear ideas about educational innovations and their role in them.

External barriers include environmental and structural obstacles:

Resource limitations: large class sizes and limited technological resources constrain interactive methods and effective student engagement (Li et al., 2025).

Administrative burden: substantial administrative workloads detract from faculty creative capacity, highlighting the need for policies that reduce burdens to free time for innovation (Li et al., 2025).

Student resistance: student resistance to new teaching methods poses a notable barrier, though this is often temporary once students recognize the benefits (Li et al., 2025).

Cultural and structural constraints: hierarchical classroom structures, fear of evaluation, performance anxiety, and conformity pressures limit the psychological safety needed for genuine creativity and risk-taking.

These barriers often interact, as stereotypes in mass consciousness affect usual ways of life and block vital needs for comfort, security, and self-assertion.

Results and discussion. Cognitive-psychological barriers in innovative activity represent complex mental obstacles that impede individuals' ability to engage effectively in creative and transformative processes. These barriers typically manifest as fixed mindsets, cognitive rigidity, fear of making mistakes, and resistance to unfamiliar concepts or methods. In educational contexts, such barriers can significantly limit students' capacity to think creatively, solve problems innovatively, and adapt to new learning approaches. The theoretical foundation for understanding these barriers draws from cognitive psychology, which identifies how mental schemas and established thought patterns can create resistance to novel information and innovative thinking. Pedagogical prevention models aim to address these barriers proactively by creating learning environments and instructional approaches that reduce cognitive resistance and promote openness to innovation. These theoretical-functional models integrate principles from educational psychology, cognitive science, and innovation theory to develop systematic approaches for identifying, preventing, and overcoming mental obstacles that impede creative learning and innovative activity.

Integrative stress prevention models focus on addressing the emotional and psychological stress that accompanies innovative educational activities, which can create significant cognitive-

psychological barriers if left unaddressed. These models recognize that stress from innovation affects both students and teachers and requires comprehensive intervention across multiple developmental contexts including educational, professional, personal, and interactive dimensions. The integrative approach specifically targets three key sources of innovation-related stress: *pediogeneias* (harm from destructive teacher-student relationships), *mathetogenias* (harm from problematic student-teacher interactions), and *eductogenias* (harm from poorly designed organizational structures and educational methods). By preventing and correcting these harmful dynamics, integrative stress prevention models create safer psychological environments where cognitive barriers to innovation are less likely to form. These models represent a holistic approach that goes beyond individual cognitive factors to address the systemic and relational sources of stress that can impede innovative thinking and learning.

Activity-based pedagogical models represent a fundamental shift from traditional passive learning approaches to dynamic, engagement-centered instruction that can effectively prevent cognitive-psychological barriers in innovative activities. The core principle of these models is that the entire pedagogical framework revolves around activity and moving away from traditional passivity, specifically designed to address the gap between academic learning and practical application by integrating structured activities whereby students can apply theoretical concepts directly into real-world problems. This approach helps prevent cognitive barriers by reducing the disconnect between abstract theoretical knowledge and concrete application, which often creates mental resistance when students cannot see the relevance or utility of what they are learning. By grounding learning in meaningful activities, these models promote active engagement and reduce the cognitive load that comes from trying to understand concepts in isolation from their practical contexts. The activity-based approach also encourages experiential learning, where students develop understanding through direct interaction with problems and challenges, thereby building confidence and reducing fear-based barriers that can impede innovative thinking.

Sequential instructional models offer a systematic approach to preventing cognitive-psychological barriers through the consecutive elaboration of three models of the instructional situation: the psychological, the psychological-pedagogical and the methodical, or technological model. This three-stage progression creates a comprehensive framework that addresses different aspects of barrier prevention in a logical sequence. The psychological model first establishes understanding of cognitive processes and potential barrier formation mechanisms. The psychological-pedagogical model then bridges this understanding with educational practice by developing specific pedagogical strategies informed by psychological insights. Finally, the methodical or technological model translates these strategies into concrete, implementable instructional methods and tools. This sequential approach helps prevent cognitive barriers by ensuring that interventions are grounded in solid psychological theory, appropriately adapted for educational contexts, and practically feasible for implementation. By following this structured progression, educators can systematically address potential sources of cognitive resistance before they become entrenched barriers to innovative learning and thinking.

Prevention and mitigation of cognitive-psychological barriers in innovative pedagogical activity requires systematic approaches that address both individual and institutional factors. The following strategies have been identified as effective:

Psychological readiness development

Targeted psychological training: psychological activity focused on forming specific components of psychological readiness for innovative activity can reduce teacher resistance to innovation, activate innovative activity in educational institutions, and help teachers create their own innovation projects.

Barrier awareness training: training programs designed to activate creativity in solving pedagogical situations and develop awareness of barriers to creativity help teachers recognize and overcome obstacles.

Institutional support strategies

Education and counseling: provide systematic education about innovations and offer counseling support to address resistance.

Participation in planning: involve teachers in developing implementation plans for pedagogical innovations to increase buy-in.

Timely support and motivation: offer help when needed, provide negotiations and agreements for joint activities, and use persuasion and motivation techniques.

Technology integration support

Reframe technology as opportunity: help teachers view technology integration as an achievable challenge rather than a threat, reducing cognitive load and anxiety while freeing mental resources for pedagogical innovation.

Eliminate information barriers: address internal and external barriers that interfere with intensive information exchange within educational teams.

Interactive teaching approaches

Game technologies: use gaming approaches to break down psychological barriers, create relaxed atmospheres, promote personal development, and improve professional skills.

Student-centered methods: implement interactive and student-centered approaches, including anonymous question tools and small group discussions to overcome psychological barriers.

Guided discovery and timely guidance: provide carefully calibrated guidance that challenges without overwhelming, helping students and teachers move beyond preconceived notions and cognitive biases

Preventive organizational measures

Focus team on innovation: create organizational cultures that prioritize innovation as an important value.

Active teaching methodologies: implement collaborative and experiential learning approaches that develop educators' creative potential and enhance resilience and adaptability (Chorshanbiyevich, 2025)

Practice-oriented training: develop systems of practical training that prevent psychological barriers through enhanced communicative and organizational abilities

Strategic planning methods

Mental contrasting with implementation intentions (MCII): use structured approaches that help identify specific obstacles and develop strategies to overcome them, boosting success in goal achievement

Core concept focus: Address key elements such as accompaniment, time management, risk assessment, reflection, creativity, and relationship-building that are central to removing barriers.

Conclusion. Cognitive-psychological barriers in innovative pedagogical activity represent complex and multidimensional phenomena that significantly influence the effectiveness of educational transformation. These barriers emerge from both internal psychological factors-such as fear of failure, low self-efficacy, rigid thinking patterns, and insufficient professional competence-and external institutional conditions, including administrative overload, limited resources, structural constraints, and resistance within the educational environment. Their interaction creates a systemic obstacle to sustainable innovation in teaching and learning processes.

The analysis of theoretical-functional prevention models demonstrates that overcoming these barriers requires a comprehensive and integrative approach. Integrative stress prevention models address the emotional and relational sources of resistance; activity-based pedagogical models reduce cognitive rigidity by linking theory with practice; and sequential instructional models provide a structured framework for translating psychological insights into effective methodological solutions. Together, these models form a coherent strategy aimed at preventing barrier formation rather than merely reacting to its consequences.

Effective prevention also depends on the development of psychological readiness, institutional support mechanisms, interactive and student-centered teaching practices, and strategic planning tools. By fostering a psychologically safe and innovation-oriented educational environment, institutions can enhance teachers' motivation, resilience, and openness to change.

Thus, the implementation of systematic preventive strategies contributes not only to reducing cognitive-psychological barriers but also to strengthening the overall quality and sustainability of innovative pedagogical activity in contemporary education.

References.

1. Burakova, D., Sheredekina, O., Bernavskaya, M.V., & Timokhina, E. (2021). Video Sketches as a Means of Introducing Blended Learning Approach in Teaching Foreign Languages at Technical Universities. *Rural Environment. Education. Personality. (REEP) Proceedings of the 14th International Scientific Conference*.
2. Chorshanbiyevich, N.F. (2025). Pedagogical prevention of cognitive-psychological barriers to innovative activity. *Current Research Journal of Pedagogics*.
3. Li, X., Pei, X., & Zhao, J. (2025). Intrinsic motivation and self-efficacy as pathways to innovative teaching: a mixed-methods study of faculty in Chinese higher education. *BMC Psychology*, 13.
4. Ma, Y., Lai, G., Williams, D., & Prejean, L. (2008). Teachers' Belief Changes in a Technology-Enhanced Pedagogical Laboratory. *Journal on Educational Technology*, 1, 2.
5. Mikheeva, T., & Elagina, M. (2020). Psychological readiness for the risk of innovative activities of teachers. *E3S Web of Conferences*.
6. Myrhalykov, Z., Kalybekova, A., & Baibolov, K. (2015). Future Teachers Training For Innovative Activity in Higher Education Institution. *Mediterranean journal of social sciences*, 6, 436.
7. Seryapina, Y. (2018). THE CONCEPT OF "READINESS FOR PEDAGOGICAL ACTIVITY": MOTIVATIONAL READINESS, PSYCHOLOGICAL READINESS, READINESS TO INNOVATIVE ACTIVITY.
8. Zavalevskiy, Y.I. (2023). The Essence and Specificity of Innovative Activity of the Teacher. *Проблеми сучасних трансформацій. Серія: педагогіка*.

Yoʻldasheva Mohigul Oʻlmasovna,
Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti Psixologiya mutaxassisligi
magistranti

NIZOLI OILALARDA PSIXOLOGIK TRENING METODLARINING SAMARADORLIGINI TADQIQ ETISH

Annotatsiya. Mazkur maqola oilaviy psixologik treninglar jarayonida oila aʼzolarining oʻzaro munosabatlarini mustahkamlash va psixologik iqlimni yaxshilash usullarini oʻrganishga bagʻishlangan. Trening sessiyalari turli kreativ faoliyatlarni - kollaj tayyorlash, ertak yaratish, qumdan makon shakllantirish va oilaviy kitob ishlab chiqish kabi metodlarni oʻz ichiga oladi. Har bir sessiya ishtirokchilarning hissiy va ijtimoiy resurslarini faollashtirishga, oʻzaro ishonch va qoʻllab-quvvatlashni rivojlantirishga qaratilgan. Tadqiqot natijalari shuni koʻrsatdiki, bunday treninglar oiladagi psixologik muhitni yaxshilash, oila aʼzolarining emotsional barqarorligini oshirish hamda ijtimoiy va shaxsiy koʻnikmalarni rivojlantirishga xizmat qiladi. Shuningdek, oilalararo hamkorlik va oʻzaro hurmatni mustahkamlash, stressni kamaytirish va farzand tarbiyasini samarali tashkil etish imkoniyatlari yaratiladi.

Kalit soʻzlar. oilaviy psixologik trening, sessiya, psixologik iqlim, oila aʼzolari, emotsional barqarorlik, kreativ faoliyat, kollaj va ertak yaratish, oʻzaro ishonch va qoʻllab-quvvatlash, oilaviy munosabatlarni rivojlantirish.

Аннотация: Данная статья посвящена изучению методов укрепления семейных отношений и улучшения психологического климата в процессе семейного психологического тренинга. Тренинги включают различные творческие занятия – такие как создание коллажа, сочинение сказки, создание песочницы и разработка семейной книги. Каждое занятие направлено на активизацию эмоциональных и социальных ресурсов участников, развитие взаимного доверия и поддержки. Результаты исследования показали, что такие тренинги способствуют улучшению психологической обстановки в семье, повышению эмоциональной стабильности членов семьи и развитию социально-личностных навыков. Они также создают возможности для укрепления сотрудничества и взаимного уважения между семьями, снижения стресса и эффективной организации воспитания детей.

Ключевые слова: семейный психологический тренинг, сессия, психологический климат, члены семьи, эмоциональная стабильность, творческая деятельность, создание коллажей и сказок, взаимное доверие и поддержка, развитие семейных отношений.

Annotation. This article is devoted to studying methods of strengthening family relationships and improving the psychological climate in the process of family psychological training. Training sessions include various creative activities - such as making a collage, creating a fairy tale, creating a sandbox, and developing a family book. Each session is aimed at activating the emotional and social resources of participants, developing mutual trust and support. The results of the study showed that such trainings serve to improve the psychological environment in the family, increase the emotional stability of family members, and develop social and personal skills. They also create opportunities for strengthening cooperation and mutual respect between families, reducing stress, and effectively organizing child rearing.

Key words: family psychological training, session, psychological climate, family members, emotional stability, creative activity, collage and fairy tale creation, mutual trust and support, development of family relationships

Kirish. Hozirgi davrda oilalarni har tomonlama qoʻllab-quvvatlash hamda yosh avlod tarbiyasiga alohida eʼtibor qaratish muhim ijtimoiy vazifalardan biriga aylangan. Shu nuqtai nazardan mamlakatimizda oila institutini mustahkamlash va yoshlar kamolotini taʼminlashga qaratilgan koʻplab farmon va qonun hujjatlari qabul qilinmoqda. Oʻzbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoyev oʻzining “Erkin va farovon, demokratik Oʻzbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz” asarida xalq farovonligi davlat qudratining asosi ekanligini taʼkidlab, “Xalq boy boʻlsa, davlat ham boy va qudratli boʻladi”, degan gʻoyani ilgari suradi. Bu fikr

xalqimiz, oilalarimiz va farzandlarimiz taqdiri Vatan taqdiri bilan uzviy bog‘liq ekanini yana bir bor tasdiqlaydi. Mazkur maqsadlarni amalga oshirishda sog‘lom va barqaror oilaviy muhitni shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Jamiyat taraqqiyoti, aholining intellektual va ma‘naviy salohiyati, avvalo, oiladagi tarbiyaviy va ma‘rifiy muhitga bog‘liqdir. Chunki milliy qadriyatlar, dunyoqarash, mustaqil va teran fikrlash ko‘nikmalari asosan oilada shakllanadi. Psixologik jihatdan qulay bo‘lgan oilada har bir a‘zo o‘zaro mehr-oqibat, hurmat va ishonch asosida munosabatda bo‘lib, kattalarga hurmat, ehtiyojmandlarga esa doimiy yordam ko‘rsatishga tayyor shaxs sifatida voyaga yetadi. Mavzuga oid adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, oila a‘zolarining bo‘sh vaqtni birgalikda mazmunli o‘tkazishi, qiziqarli suhbatlar tashkil etishi, uy yumushlarini hamkorlikda bajarishi hamda har bir a‘zoning qadr-qimmatini e‘tirof etishi oiladagi ijobiy psixologik muhitning asosiy belgilaridan hisoblanadi. Bunday muhit oilada o‘zaro uyg‘unlikni mustahkamlaydi, kelib chiqadigan nizolarning salbiy oqibatlarini kamaytiradi, stress holatlarini yengillashtiradi va har bir shaxsning o‘z ijtimoiy ahamiyatini anglashiga hamda imkoniyatlarini namoyon etishiga yordam beradi. Oiladagi sog‘lom psixologik muhitning poydevori esa, eng avvalo, nikoh munosabatlariga borib taqaladi.

Birga hayot kechirish jarayoni er-xotindan o‘zaro murosaga tayyorlikni, bir-birining ehtiyojlarini hisobga olishni, sabr-toqat va hurmat asosida munosabatlarni rivojlantirishni talab etadi. O‘zaro ishonch va tushunish mavjud bo‘lgan oilada nizolar kam uchraydi va ular konstruktiv tarzda hal etiladi. Aksincha, agar oila a‘zolari doimiy tashvish, hissiy beqarorlik va begonalashuv holatlarini boshdan kechirsa, oilada salbiy psixologik muhit shakllanadi. Bu esa oilaning muhim funksiyalaridan biri bo‘lgan psixoterapevtik vazifaning bajarilishiga to‘sqinlik qilib, stressni bartaraf etish imkoniyatini kamaytiradi. Natijada depressiya, nizolar, ruhiy zo‘riqish va ijobiy hissiyotlarning yetishmasligi yuzaga keladi. Agar oila a‘zolari bunday holatni yaxshilashga intilmasa, oilaning barqarorligi xavf ostida qoladi. Shu bilan birga, oilaviy muammolarning keskinlashuviga olib keluvchi omillar qatoriga ajralishlar sonining ortishi, to‘liq bo‘lmagan oilalarning ko‘payishi hamda qayta nikohlar sonining oshishi kiradi. Bu jarayonlar, ayniqsa, bolalar ruhiyatiga salbiy ta‘sir ko‘rsatishi bilan xavflidir.

Ota-onalar uchun tashkil etilgan psixologik trening guruhlarida ishtirokchilarga o‘z ota-onalik tarbiya uslublariga boshqalar nigohi bilan qarash, ularni tahlil qilish hamda o‘zaro ishonchga asoslangan muhitda tajriba almashish uchun noyob sharoit yaratiladi. Treninglar davomida ota-onalarning kundalik xatti-harakatlari va muloqot uslubi bolaning shaxs sifatida shakllanishi hamda oilaviy munosabatlarning rivojiga qanday ta‘sir ko‘rsatishi chuqur tahlil qilinadi. Shuningdek, ishtirokchilar muammoli vaziyatlarni samarali hal etish uchun zarur bo‘lgan amaliy ko‘nikma va texnikalarni egallaydilar. Treninglarda taqdim etilgan muloqot uslublari, odatiy iboralar va xulq-atvor modellari ota-onalarga ularning farzandlari hayot haqidagi tasavvurlarini qanday shakllantirayotganini anglashga yordam beradi.

Bola–ota-ona munosabatlarini rivojlantirishga qaratilgan mashg‘ulotlar bolalarga oiladagi dolzarb muammolarni anglash, ota-onalarini chuqurroq tushunish, ularning ijobiy va ijodiy jihatlarini ko‘ra olish hamda oilaviy muloqotda ishonch va ruhiy xotirjamlikni his etish imkonini yaratadi.

Tadqiqot metodologiyasi

Nizoli oilalar bilan olib boriladigan korreksion ishlar doirasida bir qator psixologik trening mashg‘ulotlari ishlab chiqildi.

Maqsad: oila a‘zolari bilan tanishish, ularni art-terapevtik faoliyatga jalb etish hamda qo‘shimcha psixologik diagnostika o‘tkazish.

Materiallar: A4 formatdagi qog‘ozlar, oddiy va rangli qalamlar (har bir mashg‘ulot uchun oldindan tayyorlanadi).

Mashg‘ulot davomiyligi: har bir trening 50–60 daqiqa.

Mashg‘ulot boshida psixolog avvalo o‘zini, so‘ngra barcha oila a‘zolarini tanishtiradi hamda kelgusida olib boriladigan hamkorlik jarayoni haqida qisqacha ma‘lumot beradi. Trening davomida foydalaniladigan materiallar va ish uslublari tushuntiriladi.

Trening qoidalari

Mashg'ulotlar samaradorligini ta'minlash maqsadida quyidagi qoidalar belgilanadi:

mashg'ulotlarga o'z vaqtida kelish;
telefonlarni o'chirib qo'yish;
belgilangan vaqtga rioya qilish;
tinchlikni saqlash va boshqalarning ishiga aralashmaslik;
barcha ishtirokchilarning faol qatnashuvi;
bir-birini bo'lmisdan tinglash;
har bir fikrga hurmat bilan munosabatda bo'lish;
"bu yerda va hozir" tamoyili asosida his-tuyg'ularni kuzatib borish.

Mashg'ulot davomida oila a'zolari navbat bilan darsga qanday kayfiyat va hissiy holatda kelganliklarini ifodalaydilar.

1-sessiya: "Oilani chizish"

Har bir oila a'zosiga oilani tasvirlash vazifasi beriladi, bunda har bir kishi ma'lum bir faoliyat bilan band bo'lgan holda chiziladi. Mashg'ulot yakunida muhokama o'tkazilib, ishtirokchilar o'z chizgan rasmlarini izohlaydi, rasm chizish jarayonida kechirgan his-tuyg'ulari bilan o'rtoqlashadilar. Qolgan oila a'zolari ham o'z taassurotlarini bildiradilar.

"Uydagi ob-havo" mavzusida suhbat

Mazkur suhbat ota-onalarda oilada qulay psixologik muhitni shakllantirishga bo'lgan intilishni kuchaytirishga qaratilgan. Oilada uzoq muddat davomida shakllanib qolgan, vaziyatdan qat'i nazar hukmron bo'ladigan umumiy hissiy holat psixologik iqlim sifatida talqin etiladi. Ushbu tushuncha ko'pincha ob-havo bilan qiyoslanadi.

Masalan, yumshoq iqlim keskin o'zgarishlarsiz, tinch va do'stona muhitni ifodalasa, sovuq iqlim begonalashuv va hissiy uzoqlikni anglatadi. Ayrim oilalarda esa cho'lga o'xshash muhit hukmron bo'lib, doimiy nizolar, charchoq va mehr-oqibat yetishmovchiligi kuzatiladi.

Ota-onalarga quyidagi savollar ustida fikr yuritish tavsiya etiladi:

oiladagi psixologik iqlim bolaning ruhiy holati va rivojiga qanday ta'sir ko'rsatadi;
qulay yoki salbiy muhit bolaning o'zini tutishi va hissiy barqarorligida qanday aks etadi;
oilaviy psixologik iqlimning asosiy tarkibiy qismlari nimalardan iborat.

Ishtirokchilarga o'z oilalaridagi mavjud muhit va uni qanday o'zgartirish istagi borligi haqida o'ylab ko'rish taklif etiladi. Bu jarayonda vizualizatsiya mashqidan foydalaniladi.

Vizualizatsiya mashqi: "Qulay psixologik iqlim"

Mazkur mashq ota-onalarga oilaviy psixologik muhitni yaxshilash yo'llarini anglash va ijobiy hissiy holatni shakllantirishga yordam beradi. Mashg'ulot davomida sokin klassik musiqa qo'yiladi, ishtirokchilarga qulay joylashib, ko'zlarini yumish va psixologning sokin ovozda aytilgan ko'rsatmalarini tasavvur qilish taklif etiladi. Ishtirokchilarga o'z tasavvurlarini baham ko'rish majburiy emasligi oldindan tushuntiriladi.

Psixolog tomonidan sekin va pauzalar bilan quyidagi mazmundagi matn o'qiladi: ishtirokchilar o'zlarini ish kunidan so'ng uyga qaytayotgan, u yerda barcha oila a'zolari iliq kutib olayotgan holatda tasavvur qiladilar. O'zaro quvonch, quchoqlashuv, tabassumlar, birgalikdagi kechki ovqat, samimiy suhbatlar va umumiy mashg'ulotlar tasvirlanadi. Mashg'ulot yakunida ishtirokchilar asta-sekin hozirgi holatga qaytadilar.

2- sessiya: "Mening oilamdagi psixologik iqlim" mavzusida kollaj tayyorlash

Ushbu mashg'ulot ishtirokchilarning ichki psixologik resurslarini faollashtirishga qaratilgan. Oila a'zolari o'z oilalarida qanday hissiy-psixologik muhitni shakllantirishni istashlariga qarab kollaj loyihalaydilar. Buning uchun jurnallardan mos rasmlar tanlanadi, vatman qog'oziga joylashtiriladi hamda chizmalar va yozuvlar bilan boyitiladi. Tanlangan vizual obrazlar oilada ijobiy psixologik iqlimni mustahkamlashga xizmat qiluvchi qadriyat va holatlarni ifodalaydi.

Amaliyot shuni ko'rsatadiki, kollaj yaratish jarayoniga ishtirokchilar asta-sekinlik bilan jalb etiladi. Hatto dastlab faoliyatga qiziqish bildirmagan shaxslar ham jarayon davomida unga moslashib, ijodiy ishlardan qoniqish hosil qiladilar. Mashg'ulot yakunida ishtirokchilar o'z ishlarini taqdim etishlari ixtiyoriy hisoblanadi.

3- sessiya: "Somon minorasi"

Oila a'zolariga berilgan materiallardan foydalangan holda minora qurish vazifasi topshiriladi. Minora barqaror bo'lishi va bir joydan ikkinchi joyga ko'chirilishi mumkin bo'lishi talab etiladi.

Muhokama: oila qurilgan minorani tasvirlaydi, bajarish jarayonida duch kelgan qiyinchiliklar va yengilliklar tahlil qilinadi.

Hissiy fikr almashish: har bir ishtirokchi mashg'ulot davomida his qilgan tuyg'ularini bayon etadi.

4- sessiya: "Bizning bayramlarimiz (dam olish kunlari)" mavzusida kollaj

Oila a'zolariga bayramlarni qanday o'tkazishni yoqtirishlari, oilaviy an'analarning mavjudligi hamda bo'sh vaqtni qanday tashkil etishni istashlari haqida o'ylab ko'rish taklif etiladi. Shu asosda berilgan materiallardan foydalangan holda tematik kollaj tayyorlanadi.

Muhokama: oila bajarilgan ish asosida o'z oilaviy hikoyasini so'zlab beradi.

5- sessiya: "Ertak"

Oila a'zolari birgalikda qisqa hikoya yoki ertak yaratishga jalb etiladi. Asar muayyan bosh qahramonga ega bo'lib, mantiqiy boshlanishi, voqealar rivoji va yakuniy xulosasi bo'lishi lozim. Keyinchalik ushbu hikoya qog'ozda tasvirlanadi, bunda syujet qismlari oila a'zolari o'rtasida taqsimlanishi mumkin.

Muhokama: oila yaratilgan syujet va uning vizual ifodasi haqida fikr bildiradi.

6- sessiya: "Qumdan qulay makon yaratish"

Oila a'zolariga butun oila o'zini xavfsiz, erkin va qulay his qiladigan ideal joyni tasavvur qilish taklif etiladi. Ushbu tasavvur qum yordamida jismoniy shaklda aks ettiriladi.

Muhokama: oila a'zolari yaratilgan makon haqida o'z tasavvurlarini bayon etadilar.

7- sessiya: "Oilaviy kitob" (1-bosqich)

Oila a'zolari o'z oilalari haqida maxsus kitob yaratishga undaladi. Avvalo, kitobning umumiy formati tanlanadi (katta yoki kichik). So'ng muqaddima sahifalari bezatiladi, fon va ramziy belgilar ishlanadi. Keyingi bosqichda kitob sahifalariga oila a'zolari chiziladi. Har bir rasm yonida ism va shaxsga xos qisqa tavsif yoziladi.

Muhokama: oila a'zolari mashg'ulot davomida kechirgan hissiyotlari bilan o'rtoqlashadilar.

8- sessiya: "Oilaviy kitob" (2-bosqich)

Kitob sahifalarida oila tomonidan olib kelingan fotosuratlardan foydalangan holda kollaj yaratiladi. Fotosuratlar turli shakllarda kesiladi va bezak materiallari bilan boyitiladi. Har bir surat yoniga "Biz sevamiz...", "Bizga yoqadi..." kabi iboralar bilan boshlangan jumlar yoziladi.

Muhokama: oila a'zolari o'z hissiyotlarini ifodalaydilar.

9- sessiya: "Oilaviy kitob" (3-bosqich)

Kitobning yakuniy sahifalarida "Kelajakka xabar" bo'limi yaratiladi. Unda oilaning orzu-istaklari, rejalari va kelajakdagi umidlari tasvirlanadi.

Muhokama: oila a'zolari ushbu bo'lim orqali o'z his-tuyg'ularini baham ko'radilar.

10- sessiya: "Oilaviy kitob" (yakuniy bosqich)

Ushbu mashg'ulotda oilaviy kitob to'liq yakunlanadi. Asosiy vazifa – kitob muqovasi va nomini ishlab chiqishdan iborat. Muqova uchun oilaviy ramz, tumor yoki oilani himoya qiluvchi obraz mavzusi taklif etiladi. Muqova dizayni oilaning bugungi holati va kelajak istiqbolini aks ettirishi lozim. Mashg'ulot yakunida kitob nomlanadi va yakuniy bezak ishlari amalga oshiriladi.

Oilaviy kitobning muqaddima qismida uni yaratishda ishtirok etgan mualliflar, ya'ni oila a'zolarining ismlari albatta ko'rsatilishi lozim. Mashg'ulot yakunida har bir oila o'z kechinmalari va taassurotlari bilan o'rtoqlashadi.

11- sessiya: "Esdalik sovg'alari"

Trening dasturining yakuniy bosqichida oila a'zolariga bir-birlari uchun o'z qo'llari bilan esdalik sovg'alari tayyorlash taklif etiladi. Bunda turli rang va shakldagi qog'ozlardan gullar yoki butun guldastalar yasash, ularni bo'yoqlar, bezaklar, uchqunlar va konturlar bilan bezash mumkin. Tayyorlangan sovg'alar o'zaro samimiy tilaklar bilan bir-birlariga taqdim etiladi. Ushbu mashg'ulot oilada ijobiy emotsional aloqalarni mustahkamlashga xizmat qiladi.

Treningni yakunlash va fikr-mulohazalar

Har bir mashg'ulotdan so'ng ishtirokchilarning refleksiya tashkil etiladi. Buning uchun quyidagi iboralarni davom ettirish tavsiya etiladi (iboralarning doskaga yoki vatman qog'oziga yozilishi mumkin):

Hozirgi paytdagi his-tuyg'ularim...

Bugun men uchun eng qiyin bo'lgan jihat...

Bugun meni hayratlantirgan holat...

Bugun men tushundimki...

Endi men...

Mashg'ulotlar "Qarsaklar" mashqi bilan yakunlanadi. Ushbu mashqda ishtirokchilar bir-birlariga bajarilgan ishlar va samimiy muloqot uchun minnatdorlik bildirib, olqishlaydilar. Bu usul treningni ijobiy emotsional holatda yakunlash imkonini beradi.

Yuqorida tavsiflangan barcha mashg'ulotlar 50–60 daqiqa davom etib, kurs shaklida tashkil etiladi. Treninglar haftasiga ikki yoki uch marotaba o'tkazilishi rejalashtiriladi.

Tahlil va natijalar

Trening mashg'ulotlarining puxta va tizimli tashkil etilishi oila a'zolarining jarayonda faol ishtirok etishini ta'minlaydi. Ishtirokchilar bir-birini yaxshiroq anglay boshlaydi, o'zaro qo'llab-quvvatlash, tinglash va tushunish ko'nikmalari rivojlanadi. Trening jarayonida oila a'zolarining tafakkuri kengayadi, ular turli vaziyatlarda o'zini munosib tutish, hissiyotlarini nazorat qilish va to'g'ri xulosa chiqarish qobiliyatiga ega bo'lalilar.

Ayniqsa, oilani mustahkamlash va rivojlantirish, oilalardagi ma'naviy-axloqiy muhitni yaxshilash, jamiyatda namunali oilaviy an'analarni asrab-avaylash va targ'ib etish masalalariga qaratilgan fundamental, amaliy va innovatsion tadqiqotlar hududlar kesimida amalga oshirilmoqda. Jumladan, zamonaviy muvaffaqiyatli oila mezonlarini aniqlash maqsadida respublikaning turli viloyatlarida 800 dan ortiq oilalar o'rtasida ijtimoiy so'rovlar o'tkazilib, ularning natijalari asosida zamonaviy oila modeli ishlab chiqildi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, oilada sog'lom va barqaror psixologik muhit, yuksak ma'naviy-axloqiy tarbiya, yetarli moddiy va maishiy sharoitlar, oila a'zolarining oliy ma'lumotga ega bo'lishi hamda sog'lom turmush tarziga e'tibor qaratish namunali oilaning asosiy mezonlari sifatida e'tirof etilgan.

Xulosa qilib aytganda, oilalar bilan kurslar asosida tashkil etiladigan mazkur trening mashg'ulotlari oila a'zolari o'rtasidagi hamjihatlikni mustahkamlash, o'zaro fikr almashish, bir-birini tinglash va his-tuyg'ularni erkin ifoda etishga bo'lgan ehtiyojni kuchaytiradi. Treninglar jarayonida ishtirokchilarning motivatsiyasi ortadi, ular bir-birining individual xususiyatlarini chuqurroq anglay boshlaydilar va o'zaro emotsional ehtiyojlarini qondirishga intiladilar. Natijada nafaqat alohida oilalar ichida, balki oilalararo munosabatlarda ham o'zaro qo'llab-quvvatlash, tajriba almashish va ijtimoiy hamkorlik ko'nikmalari rivojlanadi. Bu esa turli hayotiy vaziyatlarda o'zini namoyon eta olish qobiliyatining shakllanishiga xizmat qiladi.

Foydalaniladigan adabiyotlar ro'yxati.

1. Sh.Mirziyoyev "Erkin va Farovon demokratik O'zbekiston Davlatini birgalikda barpo etamiz" "O'zbekiston" NMIU, 2016, 15-bet. 2. Fingernail.ru sayt 3. Uz.everaoh.com sayt.

2. To'ychiyeva G.U. – filologiya fanlari doktori (DSc), Norqulov H.D. – pedagogika fanlari nomzodi, dotsent. Turmush qurgan yosh kelinlarni oilaviy hayotga tayyorlash" bo'yicha o'quvslubiy majmua. T.:2021,269-bet

3. Oynisa Musurmonova. Oila ma'naviyati-milliy g'urur. -T.: "O'qituvchi", 2000, 60-bet.

4. Oila psixologiyasi: Shoumarov G.B, Oila psixologiyasi. -T.: «Sharq», 2015

5. Ta'lim va tadqiqotlar jurnali (2022 йил № 12), Ochilova F.B. NIZOLI OILALAR BILAN ISHLASHDA PSIXOLOGIK TRENINGLARDAN FOYDALANISH

Abdullayev Farxodbek Xasanovich,
Andijon viloyati maktabgacha va maktab ta'limi boshqarmasi mutaxassisi

**UMUMIY O'RTA TA'LIM MUASSASALARIDA YUQORI SINIF
O'QUVCHILARINI KASB-HUNARGA TAYYORLASHDA EKOLOGIK
KO'NIKMALARNI INTENSIV RIVOJLANTIRISH TIZIMI**

Annotatsiya. Umumiy o'rta ta'lim muassasalarida yuqori sinf o'quvchilarini kasb-hunarga tayyorlashda ekologik ko'nikmalarni intensiv rivojlantirish tizimi, o'qitishda axborot kommunikatsion texnologiyalarni joriy qilish orqali nazariya va amaliyot uyg'unligini ta'minlash, faoliyat sohalari bo'yicha talabalarga innovatsion bilim berish, kasbiy ko'nikma va malakalarni doimiy takomillashtirib borishda ta'lim texnologiyalaridan foydalanish samaradorligini orttirish ustuvor vazifa sifatida belgilangan.

Mamlakatimizda umumiy o'rta ta'lim muassasalarida yuqori sinf o'quvchilarini kasb-hunarga tayyorlashda ekologik ko'nikmalarni intensiv rivojlantirish tizimi, pedagogik faoliyatga taktik va strategik jihatdan tayyorlash, affiliatsiya motivini talabalar ma'naviy qiyofasini shakllantiruvchi ijtimoiy-psixologik omil asosida ularning kasbiy faolligini oshirish ta'limning ustuvor yo'nalishi sifatida e'tirof etilmoqda.

Kalit so'zlar: intensiv rivojlantirish, iqtisodiy, ekologiya, demografiya, ekologik jarayonlar, integratsiya, globallashuv, metodik ta'minot, kasb-hunarga tayyorlash, innovatsiya.

Аннотация. В системе общего среднего образования определены приоритетные задачи по интенсивному развитию экологических навыков у учащихся старших классов в процессе подготовки к профессиональной деятельности. Особое внимание уделяется обеспечению единства теории и практики посредством внедрения информационно-коммуникационных технологий в образовательный процесс, предоставлению учащимся инновационных знаний по различным направлениям деятельности, а также повышению эффективности использования образовательных технологий для постоянного совершенствования профессиональных навыков и умений.

В нашей стране подготовка учащихся старших классов к профессиональной деятельности в общеобразовательных учреждениях, интенсивное развитие экологических навыков, тактическая и стратегическая подготовка к педагогической деятельности, а также повышение их профессиональной активности на основе мотива аффилиации как социально-психологического фактора формирования духовного облика учащихся признаются приоритетным направлением развития образования.

Ключевые слова: интенсивное развитие, экономика, экология, демография, экологические процессы, интеграция, глобализация, методическое обеспечение, профессиональная подготовка, инновации.

Abstract. In the system of general secondary education, priority tasks have been defined for the intensive development of ecological skills among senior school students in the process of vocational preparation. Particular attention is paid to ensuring the integration of theory and practice through the introduction of information and communication technologies into the educational process, providing students with innovative knowledge in various fields of activity, and increasing the effectiveness of educational technologies for the continuous improvement of professional skills and competencies.

In our country, vocational preparation of senior school students in general secondary education institutions, intensive development of ecological skills, tactical and strategic preparation for pedagogical activity, as well as increasing students' professional activity based on the affiliation motive as a socio-psychological factor shaping their moral character are recognized as priority directions in the development of education.

Key words: intensive development, economy, ecology, demography, ecological processes, integration, globalization, methodological support, vocational training, innovation.

Kirish. O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi ma'sulligida amalga oshirilmoqda. Avvalot shuni ta'kidlash kerakki, eng ustuvor vazifalardan biri sifatida "Yoshlarga oid davlat

siyosati to'g'risida"gi Qonun xamda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning ma'ruzalari mazmun mohiyatini yoshlar o'rtasida keng targ'ib etish nazarda tutilgani ayniqsa e'tiborga molik.

Bu boradagi sa'y harakatlarga Adliya vazirligi Xotin – qizlar qo'mitasi, Respublika Ma'naviyat targ'ibot va "Oila" ilmiy – amaliy markazlari, "Mahalla" hayriya jamoat fondi, Ichki ishlar, Oliy va o'rta maxsus ta'lim, Xalk ta'limi vazirliklari, Din ishlari bo'yicha qo'mitasi bosh qosh bo'lmoqda. Masalan yukoridagi vazirlik va idoralar hamkorligida "Kelin va qaynona munosabati", "Baxt sovg'a qilinmaydi unga erishiladi", "Oila va nikox – muqaddas" va "Erta nikoh – salomatlik va oila zavoli" kabi nomdagi risola hamda ko'llanmalar ishlab chiqilib nashrga tayyorlandi. Dastur asosida "Vatan kelajagi sening qo'lingda!" shiori ostida "Hokim va yoshlar" uchrashuvlari xam o'tkazilmoqda. Hozirga qadar 100 ga yaqin ana shunday uchrashuv tashkil etilgan bo'lib ularda salkam 19 mingdan ortiq yigit qiz qatnashgan.

Maktab oila va ishlab chiqarishning hamdo'stligi yosh avlodni mehnatga ijobiy ruhda tarbiyalashning asosiy prinsipi hisoblanadi. O'quvchilarda mehnatga qiziqishlarni rivojlantirish va tarkib toptirish, sanoat, qurilish, qishloq xo'jaligi, hizmat ko'rsatish sohasi ishchi kasblariga ijtimoiy e'tiborning ortishi, hayot yo'lini ongli ravishda tanlash ishining muvaffaqiyati maktab, oila va ishlab chiqarishning birgalikda olib borgan samarali ishlariga bog'liqdir.

Oila va ishlab chiqarish jamoatchiligining kasb tanlashga yo'llash harakatlarini birlashtirishda asosiy tashkilotchilik rolini bajarish maktabning zimmasiga tushadi. Shaxsni tarbiyalash asoslari oiladan boshlanadi, ya'ni o'quvchilar ba'zi kasblar bilan, xususan o'z ota-onalari, akalari, opalari, qarindoshurug'larining kasblari bilan oilada tanisha boshlaydilar. Bu esa o'quvchilar professionnal qiziqishlarining rivojlanishiga hal qiluvchi ta'sir ko'rsatadi.

Shuning uchun maktabda kasb tanlashga yo'llash ishlarini o'rganish paytida ota-onalarning bolalari tanlagan kasbga munosabatlari qanday ekanligini aniqlash zarur. Ota-onalar o'z bolalari uchun bo'lajak kasbni tanlashda ishtirok etib, foydali ish qilaman deb, ko'pincha tuzatib bo'lmas xatoga yo'l qo'yadilar. Ota-onalar o'z bolalarining qiziqishi, salomatligini hisobga olmasdan ularning moddiy farovonligini va osuda keksalikni ta'minlab berishini o'ylab, bolalarini o'zlari o'ylagankasblarga zo'rlab bog'lab qo'yadigan oilalardagina shunday hol ro'y beradi.

Boshqa ota-onalar oddiy pedagogik bilimdan xabardor emasliklari, kasb tanlash paytida bolalarga ta'sir qiladigan vositalarni tanlay bilmassliklari tufayli o'z bolalarining kasb tanlashdagi yo'lini belgilashida xatoga yo'l qo'yadilar. Lekin bu masalada passiv pozisiyada turadigan ota-onalar ham uchrab turadi. Ular o'z bolalarini ma'lum kasblar bilan tanishtirish u yoqda tursin, hatto o'z kasblari bilan ham tanishtirmaydilar.

Yuqorida aytilganlardan kelib chiqib, o'quvchilarning hamma ota-onalarini (ularni o'z bolalari bilan oilaviy kasb tanlashga yo'llash ishlarida aktiv ishtirok etish darajasiga qarab) taxminan to'rt kategoriyaga bo'lish mumkin.

I-kategoriya. Ota-onalar bolalarining o'yinlari va mehnatini kuzatadilar, uyda bolalari qiziqqan har qanday ish bilan mashg'ul bo'lishlari uchun sharoit yaratib beradilar; bolalari bilan korxona, kollektivning mehnati haqida, o'z ishlab chiqarish muvaffaqiyatlari to'g'risida suhbatlashadilar; bolalarning kasb tanlashlariga aktiv ta'sir qiladilar, ularning qiziqishlari va qobiliyatlari, salomatligini bilgan va xalq xo'jaligi ehtiyojlarini hisobga olgan holda konkret maslahatlar beradilar.

Xalq xunarmandchiligini o'qitishda an'anaviy dars o'tish metodlaridan:

- 1) O'quv mavzusini og'zaki bayon qilish;
- 2) suhbat;
- 3) darslik va kitob bilan mustaqil ishlash;
- 4) demonstratsiya, illyustratsiya (tasvirlash, rasmlar bilan ko'rsatish) va ekskursiya;
- 5) og'zaki, yozma mashq hamda grafik ishlar;
- 6) amaliy mashg'ulotlar (buyumni texnologik xarita asosida ishlash)

Xalq xunarmandchiligini o'qitishda no'an'anaviy dars o'tish metodlaridan:

(Konferensiya darsi, Seminar darsi, Texnika vositalari yordamida dars o'tish, Ilmiy-fantastik kitoblar ustida ishlash, o'ylab top (evrika), tabiat qo'ynida yoki sayohat uyushtirish orqali dars o'tish, darsda kasbga yo'naltirish, Eksperimental dars o'tish va boshqalar).

Yuqorida nomlangan metodlardan ayrimlarini ko'rib chiqaylik. Konferensiya darsi. O'quvchilarning ijodiy ishlashga ko'mak beruvchi usullardan biri, maktablarda konferensiya darsini tashkil etish va o'tkazishdir.

Konferensiya darsi quyidagi yo'nalishda bo'ladi:

- a) an'anaviy shaklda konferensiya darsi;
- b) maxsus mavzuni ilmiy jihatdan o'rganish;
- v) kasbga qiziqtirish darsi.

Konferensiya darsi o'quvchilarning kitob ustida mustaqil ishlashga, olam yangiliklari bilan tanishtirish va o'quvchilarning bilish faoliyatini kengaytirishga katta yordam beradi. Konferensiya darsining muvaffaqiyatli o'tishi uning sifatiga, tayyorgarlik darajasiga bog'liq. Bunday tayyorgarlikka quyidagi bosqichlar kiradi:

konferensiya darsining vazifalari va unda muhokama qilinadigan savollar doirasini aniqlash;

O'qituvchining tegishli adabiyotlarni o'rganishi;

o'quvchilar o'rtasida ma'ruzani to'g'ri taqsimlash;

o'quvchilar uchun qushimcha moslamalar berish;

Konferensiya darsining mavzusi shunday tanlanishi kerakki, u birinchidan qiziqarli, ikkinchidan, uni atroflicha va chuqur o'rganishga erishish, uchinchidan, mavzuning texnika va xalq xujaligidagi ahamiyati yoritib berilishi lozim.

Seminar darsi. O'quvchilarda mustaqil bilim olish va kitob ustida ishlash ko'nikmasini hosil qilishda seminar darsi yaxshi natija beradi. Seminar darsi hozirgi zamon talabiga javob beradigan dars turlaridan biri bo'lib, o'quvchilarni mustaqillikka o'rgatadi, qo'shimcha adabiyotlar, jurnallar, ommabop kitoblar, ma'lumotnoma (spravochnik) lardan foydalanishga odatlantiradi. O'quvchi o'rgangan materiallarini xulosalash, texnika va turmushga bog'lash, muammoli savollarni to'g'ri hal qilishda ijodiy yondashishga harakat qiladi. Seminar darsining maqsadi o'quvchilarni adabiyotlardan, qo'llanmalardan mustaqil konspekt olishga, fanni chuqurroq o'rganish, egallagan bilimlarini umumlashtirishga o'rgatishdan iborat. Mustaqil konspekt olish uchun ushbu metoddan 8-9-sinf o'quvchilari foydalanishlari mumkin. Masalan: Xalq xunarmandchiligiga oid qo'shimcha ma'lumotlar to'plash, ularni qiziqtirgan kasb-xunar turlari bo'yicha ma'ruzalar tayyorlash topshiriq'ini berish mumkin.

Texnika vositalari yordamida dars o'tish. O'qituvchiga dars berishda yordam beruvchi asosiy qurol darslik, unga yozilgan metodik qo'llanma, savol va masalalar hamda mashqlar to'plami, didaktik materiallar va hokazolar. Shular qatoridan yaxshi o'rin olgan texnika vositalardir. Ya'ni kino apparatlari, video, kodoskop va boshqalar. Ko'z bilan ko'rib, quloq bilan eshitishga yordam beradigan bunday vositalar o'quvchilarning bilim olish samaradorligini oshiradi.

Darsda kasbga yo'naltirish. Mavzuni o'quvchilar qiziqqan kasblarga bog'lab o'tish, bolaning o'sha kasbga bo'lgan qiziqishini orttiradi. Bunda o'quvchi darsni diqqat bilan tinglaydi. O'zi ham keyingi darsda qiziqqan kasbi bo'yicha biron narsa aytib berishga intiladi. Turmushda va texnikada ko'rgan amaliy ishni kasbiga bog'lashga urinadi. Natijada o'quvchida xunarmandchilikka, kasbga bo'lgan qiziqish ortib boradi.

Eksperimental darslarini o'tishi. Eksperimental dars o'tishdan maqsad nazariy bilimni mustahkamlash va chuqurlashtirish hamda asbob-uskunalar bilan amaliy ishlash, olingan natijalarni hisoblash, ijodiy izlanish ko'nikmalari olishga va loyiha ishlarini bajarishga imkon beradi.

Bahs-munozara darsi. Mazkur usulda o'quvchilarga bir kun oldin mavzu beriladi. O'quvchilar mavzuni o'qib, savollarga javob topib, guruhlarda o'sha savollarga javoblar bahs-munozara asosida olib boriladi. Masalan: 7-sinf o'quvchilariga "Quroq tikishda ishlatiladigan geometrik shakllar haqida ma'lumot to'plab keling" deb topshiriq beriladi. O'quvchilarni 2-3 guruhlariga bo'lib oling. Guruhlar tayyorlab kelgan ma'lumotlarini taqdim etadilar. Taqdimotlar yuzasidan guruhlarda hosil bo'lgan savol-javoblarni baxs-munozara shaklida yechimini topadilar. Bunda o'quvchilarning faolligi oshadi, o'zini erkin tutadi, mustaqil fikrini bayon eta oladi.

Texnologiya darslarida xalq xunarmandchiligini o'qitishda interfaol ta'lim metodlaridan: ("Aqliy hujum", "Klaster", "Sinkveyn", "O'zaro bir-birini baholash", "Kichik guruhlarda ishlash", "Munozara darslari", "Ishbilarmonlik o'yinlari" kabi usullar kiradi).

Umumiy o'rta ta'lim maktablarida texnologiya fanini o'qitishning metodik tizimi, o'qituvchilarning pedagogik faoliyati, o'quvchining ta'lim jarayonidagi nafaqat nazariy va amaliy ko'nikma va malakalarini egallash, kompetensiyalarni innovasion ta'lim muhitida tajriba faoliyati variativligini soddalashtirib borish asosida aniqlashtirilgan.

Umumiy o'rta ta'lim muassasalarida yuqori sinf o'quvchilarini kasb-hunarga tayyorlash asosida umumiy o'rta ta'lim maktablarida o'quvchilarning mustaqil ijodiy-ilmiy salohiyatini takomillashtirish, innovasion salohiyatni tarkib toptirish dolzarb ilmiy-amaliy zaruriyat ekanligi aniqlashtirilgan.

Umumiy o'rta ta'lim muassasalarida yuqori sinf o'quvchilarini kasb-hunarga tayyorlash modeli texnologiya faniga ilmiy yondashuv asoslariga tayangan holda, texnologiya ni o'qitish jarayonini tashkil etishning metodologik, faoliyatli-texnologik, shaxsiy-natijaviy darajalarining qayta aloqaga kirishuvining ta'lim jarayonlarini kompetensiyaviy yondashuv asosida ishlab chiqilgan.

Foydaniqlanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Атанасян С.Л. Формирование информационной образовательной среды педагогического вуза: автореф. дисс. д-ра пед. наук. – М., 2009. – 49 с.
2. Ахметов Л.Г. Интегрированная информационная среда профессиональной деятельности учителя технологии; дисс.. д-ра пед.наук. –Казань, 2009. – 52 с.
3. Бородин В А. Психологические основы интерактивных технологий обучения и учения // <file:///C:/Users/acer/Downloads/psiholo-gicheskie--interaktivnyh-tehnologiy-obucheniya-i-ucheniya.pdf>.
4. Бершадский Б.Е., Гузеев В.В. Дидактические и психологические основания образовательной технологии. [Текст] / Бершадский Б.Е., Гузеев В.В. /- М. 2003. -С.144-146.

Baxavadinova Zamira Muxamattairovna,
Andijon davlat tibbiyot instituti katta o'qituvchisi

UZLUKSIZ TA'LIM TIZIMIDA TINGLOVCHILARNI SOG'LOM TURMUSH TARZI HAYOTIY KO'NIKMALARINI RIVOJLANTIRISH METODIKASI

Annotatsiya. Tinglovchilarga sog'lom turmush tarzini keng targ'ib etish, inson salomatligining eng muhim qadriyatlaridan biri sifatida e'tirof etiladi. Ayniqsa, aholi orasida sog'lom turmush tarzi hayotiy ko'nikmalarini rivojlantirishning didaktik imkoniyatlarini takomillashtirish, uning aholi hayotidagi eng muhim ustuvorligi, shaxsiy va ijtimoiy intilishlarini amalga oshirish imkoniyatini belgilaydigan ustuvor vazifa sifatida qadrlanib kelinmoqda. Bugungi kunda insonlar sog'liq va sog'lom turmush tarzini zamonaviy hayotning ustuvor yo'nalishlari sifatida qay darajada anglab yetayotganliklari buning sababi haqida o'ylashga majbur qiladi.

Kalit so'zlar: sog'lom turmush tarzi, hayotiy ko'nikma, ekologiya, demografiya, ekologik jarayonlar, integratsiya, globallashtirish, metodik ta'minot, metodika, innovatsiya.

Аннотация. Широкая пропаганда здорового образа жизни среди слушателей признаётся одной из важнейших ценностей здоровья человека. Особенно совершенствование дидактических возможностей развития жизненных навыков здорового образа жизни среди населения рассматривается как приоритетная задача, определяющая важнейшие приоритеты в жизни общества, а также возможности реализации личных и социальных стремлений человека. В настоящее время степень осознания людьми ценности здоровья и здорового образа жизни как одного из приоритетных направлений современной жизни побуждает к глубокому осмыслению данной проблемы.

Ключевые слова: здоровый образ жизни, жизненные навыки, экология, демография, экологические процессы, интеграция, глобализация, методическое обеспечение, методика, инновация.

Abstract. The wide promotion of a healthy lifestyle among learners is recognized as one of the most important values of human health. In particular, improving the didactic opportunities for developing life skills related to a healthy lifestyle among the population is considered a priority task that determines the most significant priorities in people's lives and enables the realization of personal and social aspirations. Today, the extent to which people understand health and a healthy lifestyle as key priorities of modern life encourages deeper reflection on this issue.

Key words: healthy lifestyle, life skills, ecology, demography, ecological processes, integration, globalization, methodological support, methodology, innovation.

Kirish. Doimo sog'lom yashash va uzoq umr ko'rishga insoniyat azal-azaldan intilib kelgan. Shu nuqtai nazardan oladigan bo'lsak har qanday jamiyatning oldida turgan asosiy vazifa insoniyatning ana shu intilishlarini ro'yobga chiqarishdan, ya'ni kishilar sog'lig' va uzoq umr ko'rishlari uchun sharoit yaratishdan iborat. Hamma davrlarda ham sog'lom turmush tarzi sog'liqni saqlashning asosiy omillaridan, talablaridan hisoblanib kelgan. Shuningdek, Har qanday jamiyat taraqqiyotining zamonaviy bosqichida yosh avlodni har tomonlama barkamol etib tarbiyalash eng asosiy masalalardan biri sanaladi.

O'zining salomatligi haqida shaxsan g'amxo'rlik qilish sog'lom turmush tarzini hayotiy ko'nikmalarini yoshlikdan oila va ta'limning barcha bosqichlarida jismoniy tarbiya va sportning ko'magida singdirib borish kerak. Insonlar endilikda faqatgina so'zda emas, balki amalda salomatligining qadriga yetib, uni milliy boylik, milliy qadriyat sifatida qarashga o'tishlari lozim bo'ladi.

A.Shopengauer o'zining "Hayotiy donishmandlik aforizmlari" nomli kitobida shunday yozadi: "Bizning baxtimizning 10 dan 9 qismi sog'lig'miz bilan bog'liq. Sog'liq bo'lsa, hamma narsa bo'ladi. Usiz hech qanday katta farovonlik ham rohat bag'ishlamaydi. Hatto aql sifati ham kasallik holati natijasida kamayadi." Faylasuf ta'kidlagan baxtga – sog'liqqa erishish uchun albatta

jismoniy mashqlarni bajarib yurish maqsadga muvofiqdir. O'z tabiatiga ko'ra sport insonparvardir. U shaxsning organizmi va ruhiyatining o'rganilmagan imkoniyatlarini ochib berishga yordam beradi.

Sog'lom turmush tarziga bo'lgan ehtiyojni shakllantirish muammosi yechimi tinglovchilarining sog'lom turmush tarzi hayotiy ko'nikmalarini rivojlantirish muammosini o'rganish katta ahamiyatga ega xisoblanadi.

Cuneyt Ardica, Erdinc Yavuzb, Guzin Zeren Ozturk "Choy fabrikasida ishlaydigan ishchilarning sog'lom turmush tarzi xatti-harakatlariga ta'sir qiluvchi omillar" nomli maqolasida quyidagi fikrlarni keltirib o'tadi. Ularning fikricha sog'lom turmush tarzi - bu sog'lig'iga ta'sir qiluvchi xatti-harakatlarni nazorat qila olish va o'z sog'lig'iga qarab xatti-harakatlarni tanlash qobiliyatidir. Sog'lom turmush tarzini o'zining kundalik turmush tarzi odatiga aylantirgan odam sog'lig'ini saqlashi va yaxshilashi mumkin. Ishchilarning sog'lig'iga e'tiborli bo'lish, nazorat qilish juda muhimdir.

Tadqiqot davomidagi ilmiy izlanishlarimiz asosida quyidagilarni aniqlagan: turli xil kasalliklarga moyilligi bo'lgan tinglovchilarning jismoniy rivojlanishi va tayyorgarlik darajasi aniqlangan; zamonaviy sog'lomlashtiruvchi jismoniy tarbiya turlari kompleksidan foydalanishga asoslangan va tinglovchilarning jismoniy sifatlarini rivojlantirish hamda salomatligini yaxshilashga qaratilgan dastur ishlab chiqilgan; noan'anaviy sog'lomlashtiruvchi jismoniy tarbiya turlarini o'z ichiga olgan, kasalliklarga moyilligi bo'lgan tinglovchilarning sog'lig'ini mustahkamlash, jismoniy tayyorgarligini yaxshilash, jismoniy tarbiya mashg'ulotlari samaradorligini oshirishga yordam beradigan dastur tajribada tekshirilgan. Shunga ko'ra, turli xil kasalliklarga moyilligi bo'lgan tinglovchilarning tabaqalashtirilgan sog'lomlashtirish tizimi mazmuni ishlab chiqilgan va uni asoslab berishga bo'lgan yondashuvlar aniqlangan.

Tinglovchilarning sog'lom turmush tarzi hayotiy ko'nikmalarini rivojlantirishning didaktik imkoniyatlariga tayyorligining ayrim ko'rsatkichlari bo'yicha ularning ancha yuqori o'zgaruvchanligi qayd etildi (rejimga rioya qilish, sifatli dam olish, o'zini o'zi tartibga solishni qo'llash). Bu qutblanish sodir bo'layotganligini anglatadi: talabalarning bir qismi past, ikkinchisi esa sog'lom turmush tarzi hayotiy ko'nikmalarini rivojlantirishning didaktik imkoniyatlarining ushbu jihatlariga rioya qilishga yuqori tayyorlik ko'rsatadi.

Tinglovchilarning sog'lom turmush tarzi hayotiy ko'nikmalarini rivojlantirishning didaktik imkoniyatlarining turli tamoyillariga rioya qilishga tayyorligini aks ettiruvchi ko'rsatkichlar ichida uning eng yuqori darajasi gigiyena qoidalariga rioya qilishga tayyorligida qayd etilgan. Shuningdek, tinglovchilarning sog'liq uchun zararli bo'lgan qaramliklardan voz kechishga tayyorligi ancha yuqori.

Insonning sog'lig'iga g'amxo'rlik qilish tabiati uning shaxsiy xususiyatlari bilan bog'liq degan fikr ham juda asosli. Masalan, talabalarda sog'lom turmush tarzi hayotiy ko'nikmalarini rivojlantirish sog'liqqa yo'naltirilganlik eksternal yoki internal nazorat lokusi turi bilan bog'liq. Sog'lom odamlarning sog'lig'iga internal yo'naltirilganligini ta'kidlash mumkin. Shuningdek, mazkur tadqiqotda talabalarda sog'lom turmush tarzi hayotiy ko'nikmalarini rivojlantirishning didaktik imkoniyatlarini takomillashtirishning shaxsiy omillarini qadriyat yo'nalishlari, dunyoqarash, o'ziga bo'lgan munosabat xususiyatlari va boshqalarni ajratib ko'rsatish mumkin. Talabalarda sog'lom turmush tarzi hayotiy ko'nikmalarini rivojlantirishning obyektiv (shaxsga nisbatan tashqi) omillari o'rganilmoqda. Shunday qilib, masalan, aholining turli toifalari uchun sog'lom turmush tarzini shakllantirishda ommaviy axborot vositalarining muhim roli isbotlangan. Shunga qaramay, ko'plab dalillar mavjud, ularga ko'ra talabalarda sog'lom turmush tarzi hayotiy ko'nikmalarini rivojlantirishning eng muhim omillaridan biri insonga, uning ongiga maqsadli ravishda amalga oshirilgan pedagogik ta'sirdir. Tinglovchilarda sog'lom turmush tarzi hayotiy ko'nikmalarini rivojlantirishning didaktik imkoniyatlarini takomillashtirish talaba-shaxsining umumiy madaniyati, uning ma'naviy dunyosining boyligi, hayotiy maqsadlari ajralmas qismi sifatida gavdalanadi. Shu tarzda, talabalarda sog'lom turmush tarzi hayotiy ko'nikmalarini rivojlantirish – bu barcha darajadagi sog'liqni saqlash va yaxshilashga qaratilgan aktiv faoliyat hisoblanadi. Boshqa sog'liq omillari orasida tinglovchilarda sog'lom turmush tarzi hayotiy ko'nikmalarini rivojlantirishning didaktik imkoniyatlarini takomillashtirish eng muhim va eng

katta “vazn”ga ega. Talabalarda sogʻlom turmush tarzi hayotiy koʻnikmalarini rivojlantirish – bu uning elementlari va komponentlarning umumiy namoyon boʻlish xususiyatlari bilan tavsiflanishi mumkin boʻlgan murakkab tizimli shakllanishdir. Sogʻlom turmush tarzi hayotiy koʻnikmalarini rivojlantirishning didaktik imkoniyatlariga rioya qilish darajasi shaxsning rivojlanish darajasini va uning turmush tarzini koʻrsatadi.

Sogʻlom turmush tarzi tushunchasi yomon odatlarning mavjud emasligi, ish va dam olish rejimi, ovqatlanish tizimi, turli xil chiniqtirish va rivojlanish mashqlaridan ancha kengroqdir. Biroq, taklif qilayotgan, oʻziga va boshqa shaxsga, umuman hayotga boʻlgan munosabatlar tizimi sifatida, shuningdek, borliqning mazmuni, hayotiy maqsadlari va qadriyatlari jihatlarni unga kiritish uchun hozirgi tadqiqotlarda yetarlicha asoslar mavjud. Shubhasiz tinglovchilarda sogʻlom turmush tarzi hayotiy koʻnikmalarini rivojlantirishning didaktik imkoniyatlarini takomillashtirish shaxsning umumiy madaniyatining muhim tarkibiy qismi, uning oʻz sogʻligʻiga boʻlgan eʼtibori munosabatini tavsiflash sifatida talqin qilish mumkin. Shuni ham inobatga olish kerakki, talabalarda sogʻlom turmush tarzi hayotiy koʻnikmalarini rivojlantirishning didaktik imkoniyatlarini takomillashtirish – inson faoliyatining ijtimoiy jihatdan aniqlangan va ijtimoiy jihatdan maqbul shakllari va usullari, organizmning adaptiv imkoniyatlarini mustahkamlashda va takomillashtirishda, farovonligini taʼminlash uchun moʻljallangan, oʻz ichiga olgan yaxlit tizimdir.

Salomatlik organizmning biologik va ruhiy funksiyalarini optimal saqlashda namoyon boʻlidigan, zarur faoliyat darajasi, maksimal umr koʻrish, hayot faoliyatining optimal xususiyatlari, xatti-harakatlar, inson va atrof-muhit oʻrtasidagi, jumladan, ham tabiiy, ham ijtimoiy dinamik muvozanatni saqlashda xulq va faoliyatni taʼminlaydigan yaxlit, koʻp oʻlchamli, dinamik holat sifatida qaralishi mumkin. Salomatlik muammolari bilan bogʻliq eng muhim muammolardan biri bu uning omillarini izlashdir. Ushbu maʼlumot yuqori amaliy ahamiyatga ega, chunki u individual shaxsning ham, turli oʻlchamdagi ijtimoiy guruhlarining salomatligini maqsadli boshqarish imkonini beradi. Bu muammo ham ancha murakkab va uning holati toʻliq yechimdan yiroqdir. Bu oʻz navbatida, inson salomatligi juda murakkab, kompleks, koʻp qirrali taʼlim ekanligi bilan hamda uning hayotning turli jabhalari xususiyatlariga koʻra izohlanadi. Turli omillar boʻlmish ekologik, ijtimoiy va boshqalarning salomatlikka taʼsiri boʻyicha ilmiy adabiyotlarda juda koʻp maʼlumotlar toʻplangan. Biroq, eng keng tarqalgani ekspertlari tomonidan taklif qilingan yondashuv boʻlib, ular turli omillarning (guruhlarga birlashtirilgan) inson salomatligiga qoʻshgan hissasining quyidagi taxminiy nisbatini aniqladik: genetik, ekologik, tibbiy, sharoit va turmush tarzi shular jumlasidandir. Koʻpgina tadqiqot mualliflari biz tomonimizdan berilgan nuqtai nazarga qoʻshiladilar. Shunday qilib, inson salomatligidagi ogʻishlarning sabablari juda koʻp boʻlishi mumkin, ammo yetakchisi nosogʻlom turmush tarzidir

Foydanilgan adabiyotlar roʻyxati.

1. Атанасян С.Л. Формирование информационной образовательной среды педагогического вуза: автореф. дисс. д–ра пед. наук. – М., 2009.– 49 с.
2. Ахметов Л.Г. Интегрированная информационная среда профессиональной деятельности учителя технологии; дисс.. д–ра пед.наук. –Казань, 2009. – 52 с.
3. Бородин В.А. Психологические основы интерактивных технологий обучения и учения // <file:///C:/Users/acer/Downloads/psiholo-gicheskie--interaktivnyh-tehnologiy-obucheniya-i-ucheniya.pdf>.
4. Бершадский Б.Е., Гузеев В.В. Дидактические и психологические основания образовательной технологии. [Текст] / Бершадский Б.Е., Гузеев В.В. /- М. 2003. -С.144-146.

Zuxridinov Shohruhbek Shaxobbekovich,
Qo'qon universiteti Andijon filiali o'qituvchisi

**AKMEOLOGIK YONDASHUV ASOSIDA BOSHLANG'ICH SINIF
O'QITUVCHILARINI UMUMKASBIY KO'NIKMALARINI RIVOJLANTIRISH
METODIKASINING ILMIY-METODOLOGIK ASOSLARI**

Annotatsiya. Jahonda pedagog kadrlarni akmeologik yondashuv asosida kasbiy rivojlantirish orqali uzluksiz ta'lim tizimi sifati va raqobatbardoshligini ta'minlash, professional sharoitda, real ta'lim berish muhitida o'z malakasini oshirish mexanizmlarini takomillashtirish, shaxsning kasbiy muhim kompetensiyalarini rivojlantirishga yo'naltirilgan uzluksiz ta'lim modellari amaliyotga tatbiq etilmoqda. Koreya Respublikasida o'tkazilgan Butunjahon ta'lim forumida qabul qilingan 2030 yilga qadar rivojlanish deklaratsiyasida "butun hayot davomida sifatli ta'lim olish imkoniyatlarini yaratish" qayd etilgan bo'lib, boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kasbiy faoliyatida metodik tayyorgarlik darajasini oshirish, "hayot davomida o'qish" (lifelong learning) tamoyili asosida uzluksiz kasbiy rivojlantirishning (continuous professional development) turli modellari va texnologiyalarini ishlab chiqishni ta'minlashga qaratilgan tizimli ishlar olib borilmoqda.

Kalit so'zlar: akmeologik yondashuv, integratsiya, globallashtirish, metodik ta'minot, metodika, innovatsiya, umumkasbiy ko'nikma, hayot davomida o'qish, kasbiy rivojlantirish.

Ta'lim sifatini oshirish, o'qituvchilarning kasbiy va metodik tayyorgarligini takomillashtirish davlat siyosatini amalga oshirishning ustuvor yo'nalishlaridan biri bo'lib, mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish masalalarini hal qilishni ta'minlaydigan tizimli o'zgarishlarning umumiy asosidir.

Shunga muvofiq, O'zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta'lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini yanada rivojlantirishning asosiy yo'nalishlari etib quyidagilar belgilandi: mamlakat taraqqiyoti uchun yangi tashabbus va g'oyalar bilan maydonga chiqib, ularni amalga oshirishga qodir bo'lgan, intellektual va ma'naviy salohiyati yuksak yangi avlod kadrlarini tayyorlash; dunyo miqyosidagi bugungi keskin raqobatga bardosh bera oladigan milliy ta'lim tizimini yo'lga qo'yish; pedagog xodimlarning kasbiy mahorati va faoliyat samaradorligini muntazam oshirib borish uchun zarur shart-sharoitlarni yaratish, malaka oshirish tizimini "hayot davomida o'qish" tamoyili asosida takomillashtirib borish [6].

Bu orqali o'qituvchilarning ijtimoiy, kasbiy, maxsus va metodik tayyorgarligini takomillashtirish, ularni uzluksiz kasbiy rivojlantirish (continuous professional development) va o'zini o'zi rivojlantirish (self-development), bajarish orqali o'rganish (learning by doing) muhiti yaratiladi hamda ikkita eng muhim strategik maqsad – sifatli ta'lim olish imkoniyatini berish va inson kapitalini (human capital – inson va jamiyat manfaatlarini ro'yobga chiqarish uchun zarur bo'lgan bilim, malaka, ko'nikmalar yig'indisi) mehnat bozorida raqobatbardosh bo'lishiga erishiladi.

O'qituvchilarning kasbiy rivojlanganligi ularning kasbiy faoliyatga doir bilimlarni egallashi va amaliyotda qo'llay olishi, o'qitish jarayonini samarali tashkil qilish, o'zini o'zi rivojlantirish kabi asosiy pedagogik faoliyat sohalarida aks etadi. Bu esa o'z navbatida, o'qituvchining kasbiy va metodik bilimlarni mukammal egallashi va amaliyotda foydalanishi, o'qitish jarayonini loyihalash hamda ilmiy yutuqlar, zamonaviy pedagogik va axborot-kommunikatsiya texnologiyalari asosida intensiv tashkil etish, baholashga doir kompetentlikka ega bo'lish, akmeologik yondashuv va "hayot davomida o'qish" tamoyili asosida o'zini o'zi uzluksiz rivojlantirishni talab etadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 6 noyabrdagi PF-6108-son "O'zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta'lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmonida mamlakatimiz ta'lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini takomillashtirish, o'qituvchilarning kasbiy mahoratini rivojlantirish maqsadida O'zbekistonning

yangi taraqqiyot davrida ta'lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini yanada rivojlantirishning asosiy yo'nalishlari belgilab berildi [6].

Tadqiqot doirasida akmeologik yondashuv asosida o'qituvchilarni uzluksiz kasbiy rivojlantirishga doir huquqiy-me'yoriy asoslar, ilmiy va o'quv adabiyotlari, dissertatsiyalar tahlil qilinib, zarur xulosalar qilindi.

Jumladan, tadqiqotimiz jarayonida boshlang'ich sinf o'qituvchilarini uzluksiz kasbiy rivojlantirishning metodologik asoslari bo'lib xizmat qiladigan manbalarni quyidagicha tadqiq qilishga muvaffaq bo'ldik: ta'lim samaradorligini ta'minlash, o'qitish jarayonini takomillashtirish, uning o'quv-metodik ta'minotini modernizatsiyalash, o'qituvchilarning kasbiy faoliyatini rivojlantirish, ularni metodik jihatdan ta'minlash yuzasidan huquqiy-me'yoriy asoslar; xorijiy va mamlakatimiz olimlarining ta'lim sifatini ta'minlash, kadrlar tayyorlash va o'qituvchilarni uzluksiz kasbiy rivojlantirish borasidagi xalqaro va mahalliy ilmiy g'oyalari shular jumlasidandir.

Respublikamizda pedagog kadrlarni tayyorlash, qayta tayyorlash va malakasini oshirishda, ularning "butun hayot davomida o'qish" tamoyili asosida uzluksiz kasbiy rivojlanishini ta'minlash kerak, degan xulosaga kelindi. Mavjud hujjatlarda xalq ta'limi xodimlarini qayta tayyorlash va malakasini oshirish sohasini "hayot davomida o'qish" tamoyili asosida uzluksiz kasbiy rivojlantirish tizimiga transformatsiya qilish vazifasi qo'yildi.

Umumiy o'rta ta'lim muassasalarining boshlang'ich sinf o'qituvchilari uchun tashkil qilinadigan uzluksiz kasbiy rivojlantirish kursining maqsadi – zamonaviy ta'lim, ta'lim-tarbiya jarayonining samaradorligini oshirishga doir kasbiy bilim, ko'nikma va malakalarni muntazam yangilash, malaka talablari asosida ularning kasbiy faoliyatga doir kompetentligini rivojlantirishdan iborat.

Kursning vazifalari tinglovchilarga jamiyatda amalga oshirilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar mazmuni va ta'lim-tarbiya jarayonlarini tashkil etishning huquqiy-me'yoriy asoslarini singdirish; ta'lim-tarbiyaning ilg'or texnologiyalari va xorijiy tajribalarni o'rgatish; tinglovchilarni ta'lim sifatini oshirishning zamonaviy usullari bilan tanishtirish; pedagoglarning kasbiy faoliyatida axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini qo'llash ko'nikmalarini rivojlantirish; pedagoglarning malaka talablariga mos holda kasbiy bilim, ko'nikma va malakalarini zamonaviy yondashuvlar va innovatsiyalar asosida uzluksiz rivojlantirishdan iborat.

Ishlab chiqarishdan ajralgan holda ta'lim olish shaklidagi uzluksiz kasbiy rivojlantirish kurslarining o'quv rejasidagi modullar bo'yicha kurs yakunida tinglovchilarning kompetensiyalariga qo'yiladigan talablar tegishli yo'nalish bo'yicha umumiy o'rta ta'lim muassasalari boshlang'ich sinf o'qituvchilarining malakasini oshirish mazmuni, sifati va ularning tayyorgarligi hamda kompetentligiga qo'yiladigan malaka talablari bilan belgilanadi.

O'qituvchining akmeologik yondashuv asosida o'qitish jarayonini tashkil etish masalalari xorij olimlari Susan Zapparzan, akmeologik yondashuv asosida oliy ta'lim muassasasi talabalarining chet tillarini o'rganishda kasbiy-pedagogik o'z-o'zini rivojlantirish omillari N.Stafeeva tomonidan tadqiq etilgan.

Tahlil natijalaridan ko'rinadiki, bugungi kungacha akmeologiya sohasida olib borilgan tadqiqot ishlarida ta'lim oluvchilarni nazariy bilim, amaliy ko'nikma va shaxsiy fazilatlarini turli yo'llar bilan akmeologik bilimlar asosida rivojlantirish, akmeologik shart-sharoitlarda shaxsga yo'naltirilgan ta'lim texnologiyalarini qo'llash, o'qituvchilarda tadqiqotchilik qobiliyatlarini shakllantirish kabi ko'plab usullar tadqiq etilgan, shuningdek, shaxsning psixologik xaritasi, uning xarakter xususiyatlarini aniqlash hamda uning u yoki bu sohaga qiziqishi alohida o'rganilgan, lekin akmeologik yondashuv asosida boshlang'ich sinf o'qituvchilarini uzluksiz kasbiy rivojlantirish masalasi yoritilmagan, boshlang'ich sinf o'qituvchilarini uzluksiz kasbiy rivojlantirishga yo'naltirilgan akmetexnologiyalar va uni qo'llash metodikasi ishlab chiqilmagan.

Mavzu bo'yicha dastlabki ishlarni bajarish jarayonida biz metodologik yondashuvlarimizga yaqin bo'lgan MDH (pedagogika) mutaxassislarining umumiy o'rta ta'lim muassasalarida faoliyat olib borayotgan o'qituvchilarni kasbiy rivojlantirishga doir ilmiy tadqiqot ishlari natijalariga murojaat qildik.

O.N.Lazareva o'qituvchining o'qitish jarayonini tashkil etishga doir metodik tayyorgarligini, rivojlanayotgan shaxsning ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy va ma'naviy ehtiyojlarini

tabaqalashtirilgan ta'lim ehtiyojlari asosida birgalikda qo'llaniladigan o'zaro ta'sirli tizim deb biladi: "metodik tayyorgarlikning mohiyati boshlang'ich sinf o'qituvchilarining pedagogik faoliyat texnologiyasini mahorat bilan amalga oshirishidan iboratdir".

S.Ye.Sarevaning ta'kidicha, metodik tayyorgarlikning asosiy natijasi o'qituvchilarning boshlang'ich sinf o'quvchilariga fanlarni o'qitish, o'quv jarayonini predmeti va vositalari yordamida o'quvchilarni tarbiyalash va rivojlantirish, shuningdek, bunday ta'lim, tarbiya va rivojlanish muammolarini tadqiq etishga tayyorlikdir.

O.V.Muromseva ilmiy-tadqiqotlarida zamonaviy maktabdagi o'quv jarayoni o'quvchilarning, shu jumladan, boshlang'ich maktab o'quvchilarining dunyoqarashi, nazariy yoki amaliy tusdagi muammolarni mustaqil ijodiy hal etish uchun yetarli darajada bilim olishiga yo'naltirilishi, ushbu maqsadga erishish uchun o'qituvchilar ilmiy-tadqiqot ishlarini olib borishi, o'quv faoliyatini tashkil qilish imkoniyatiga ega bo'lishlari kerakligi asoslangan.

G.P.Jirkovanning fikriga ko'ra, o'qituvchilarni tayyorlash, qayta tayyorlash va malakasini oshirishning ichki an'alarini saqlab qolish va takomillashtirish o'qituvchining umumiy madaniyatini, kasbga oid muhim fazilatlarni, etno-madaniy va madaniy kompetensiyalarni rivojlantirishga yo'naltirilgan kasb-hunar ta'limi tizimini joriy etish bilan bog'liq.

O'rganish natijasida shunday xulosaga kelish mumkinki, MDH mutaxassislari kasbiy faoliyatning rivojlanishiga tegishli bilim, ko'nikmalarni birlashtiradigan va o'quv jarayonining texnologik tomonlarini amalga oshiradigan metodik harakatlarni ustalik bilan amalga oshirish, boshlang'ich maktablar amaliyotiga innovatsiyalarni faol joriy etayotgan o'qituvchilar tajribasini umumlashtirish va tarqatishga alohida e'tibor qaratish, o'qituvchilar ilmiy-tadqiqot ishlarini olib borishlari uchun o'quv faoliyatini tashkil qilish imkoniyatiga ega bo'lishlari, o'qituvchining umumiy madaniyatini, kasbga oid muhim fazilatlarini, etno-madaniy kompetensiyalarini rivojlantirishga yo'naltirilgan kasb-hunar ta'limi tizimlarini joriy etish orqali erishish mumkin deb hisoblaydilar.

Foydanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Xodjabayev A.R. Nauchno-pedagogicheskiye osnovy uchebno-metodicheskogo kompleksa podgotovke uchitelya truda: diss. ...dokt. ped. nauk. – T.: 1992. – s. 406 s.
2. Xodyakova N.V. Situatsionno-sredovyy podxod k proyektirovaniyu lichnostno-razvivayushyego obrazovaniya: metodologicheskiye predposylki i konsepsiya: monografiya. Volgograd, Peremena, 2012, – s. 170.
3. Xutorskoy, A.V. Texnologiya proyektirovaniya klyuchevykh i predmetnykh kompetensii [Elektronnyy resurs] / A.V. Xutorskoy // Eydos. - Elektron. jurn. 2005. №4. Rejim dostupa: <http://www.eidos.ru/journal/2005/1212.htm> (data obrauyeniya: 11.11.2016 g).
4. Hamidov J.A. Bo'lajak kasb ta'limi o'qituvchilarini tayyorlashda o'qitishning zamonaviy didaktik vositalarini yaratish va qo'llash texnologiyasi: ped. fan. dokt. ... diss (DSc). – Toshkent, 2017. – 337 b.
5. Hasanboyev J., To'raqulov X., Haydarov M., Hasanboyeva O., Pedagogika fanidan izohli lug'at. – Toshkent: «Fan va texnologiya» nashriyoti, 2008. – 480 b.

Tajiboyeva Odinaxon Rustamjon qizi,
Andijon davlat tibbiyot institute
O'zbek tili va adabiyoti kafedrası, tillar kafedrası
psixologiya fani o'qituvchisi
odinaxontajiboyeva98@gmail.com

EMOTSIONAL INTELLEKT VA STRESSGA CHIDAMLILIK MUAMMOSINING NAZARIY-PSIXOLOGIK ASOSLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada emotsional intellekt va stressga chidamlilik muammosining nazariy-psixologik asoslari tahlil qilinadi. Zamonaviy psixologiya fanida shaxsning emotsional barqarorligi hamda stressli vaziyatlarga moslashish qobiliyati muhim tadqiqot yo'nalishlaridan biri sifatida qaraladi. Tadqiqotda emotsional intellekt tushunchasining nazariy talqinlari, uning tarkibiy komponentlari hamda stressga chidamlilik bilan o'zaro bog'liqligi ilmiy manbalar asosida yoritilgan. Shuningdek, emotsional intellektning shaxs faoliyati, ijtimoiy munosabatlar va psixologik moslashuv jarayonidagi o'rni tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari emotsional intellekt darajasi yuqori bo'lgan shaxslarda stress omillariga moslashuvchanlik darajasi yuqori bo'lishini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: emotsional intellekt, stress, stressga chidamlilik, psixologik barqarorlik, emotsiyalarni boshqarish, empatiya, shaxs rivojlanishi.

Аннотация. В данной статье анализируются теоретико-психологические основы проблемы эмоционального интеллекта и стрессоустойчивости. В современной психологической науке эмоциональная устойчивость личности и её способность адаптироваться к стрессовым ситуациям рассматриваются как одно из важных направлений исследований. В исследовании на основе научных источников освещаются теоретические интерпретации понятия эмоционального интеллекта, его структурные компоненты, а также взаимосвязь со стрессоустойчивостью. Кроме того, анализируется роль эмоционального интеллекта в деятельности личности, социальных отношениях и процессе психологической адаптации. Результаты исследования показывают, что у лиц с высоким уровнем эмоционального интеллекта наблюдается более высокий уровень адаптации к стрессовым факторам.

Ключевые слова. эмоциональный интеллект, стресс, стрессоустойчивость, психологическая устойчивость, управление эмоциями, эмпатия, развитие личности.

Abstract. This article analyzes the theoretical and psychological foundations of the problem of emotional intelligence and stress resistance. In modern psychological science, an individual's emotional stability and the ability to adapt to stressful situations are considered one of the important areas of research. The study examines theoretical interpretations of the concept of emotional intelligence, its structural components, and its relationship with stress resistance based on scientific sources. In addition, the role of emotional intelligence in personal activity, social relationships, and the process of psychological adaptation is analyzed. The results of the study show that individuals with a high level of emotional intelligence demonstrate a higher level of adaptability to stress factors.

Key words: emotional intelligence, stress, stress resistance, psychological stability, emotion regulation, empathy, personality development.

Kirish. Hozirgi davrda inson faoliyati murakkab ijtimoiy va psixologik jarayonlar bilan tavsiflanadi. Jamiyatda yuz berayotgan tezkor o'zgarishlar, axborot oqimining ortishi hamda kasbiy faoliyatdagi yuqori talablar shaxsning psixologik holatiga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Shu sababli insonning emotsional muvozanatini saqlab qolish hamda stressli vaziyatlarga moslashish qobiliyatini rivojlantirish muhim ilmiy muammolardan biri hisoblanadi.

Psixologiya fanida emotsiyalar shaxs faoliyatining muhim tarkibiy qismi sifatida qaraladi. Emotsiyalar insonning tashqi muhitga bo'lgan munosabatini ifodalaydi va uning xulq-atvori

hamda qaror qabul qilish jarayonlariga ta'sir ko'rsatadi. Emotsiyalarni anglash va boshqarish qobiliyati shaxsning psixologik barqarorligini ta'minlashda muhim ahamiyatga ega.

So'nggi yillarda psixologiya fanida emotsional intellekt tushunchasiga katta e'tibor qaratilmoqda. Emotsional intellekt shaxsning emotsiyalarni anglash, ularni boshqarish va boshqalarning hissiy holatini tushunish qobiliyatlarini o'z ichiga oladi. Ushbu qobiliyatlar stressli vaziyatlarda samarali moslashuvni ta'minlaydi.

Zamonaviy psixologiyada shaxsning stressga chidamliligini ta'minlash muammosi muhim tadqiqot yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Ijtimoiy hayot sur'atlarining ortishi hamda kasbiy faoliyatning murakkablashuvi insonning emotsional holatiga kuchli ta'sir ko'rsatmoqda.

Stress muammosi ilmiy jihatdan ilk bor fiziolog olim Hans Selye tomonidan tadqiq qilingan. U stressni organizmning tashqi ta'sirlarga moslashuv reaksiyasi sifatida talqin qilib, umumiy adaptatsiya sindromi nazariyasini ishlab chiqqan.

Keyinchalik stressning psixologik mexanizmlari Richard Lazarus va Susan Folkman tomonidan o'rganilib, stress shaxsning vaziyatni qanday baholashiga bog'liq holda yuzaga kelishi ilmiy jihatdan asoslangan. Stress fenomeni turli ilmiy yo'nalishlar doirasida o'rganilgan. Stress organizmning tashqi muhit ta'sirlariga moslashuv jarayoni sifatida qaraladi.

Psixologiyada stressning shakllanishi shaxsning vaziyatni qanday idrok etishi va talqin qilishi bilan bog'liq ekanligi ta'kidlanadi. Shaxsning emotsional reaksiyalari hamda kognitiv baholash jarayonlari stress reaksiyasining rivojlanishida muhim rol o'ynaydi. Stress insonning murakkab vaziyatlarga nisbatan psixologik reaksiyasi hisoblanadi. Stress qisqa muddatli bo'lsa, motivatsiyani oshirishi mumkin, biroq uzoq davom etgan stress shaxsning psixologik holatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Stressga chidamlilik shaxsning stressli vaziyatlarda psixologik barqarorlikni saqlash qobiliyatini anglatadi.

Emotsional intellekt tushunchasi Peter Salovey va John Mayer tomonidan ilmiy muomalaga kiritilgan. Keyinchalik Daniel Goleman ushbu nazariyani rivojlantirib, emotsional intellekt shaxsning ijtimoiy muvaffaqiyati va psixologik barqarorligini belgilovchi muhim omillardan biri ekanligini ta'kidlagan.

Emotsional intellekt tushunchasi psixologiyada shaxsning emotsiyalarni anglash va boshqarish qobiliyatlari bilan bog'liq kompleks psixologik hodisa sifatida qaraladi.

Ko'plab ilmiy tadqiqotlar emotsional intellekt shaxsning ijtimoiy moslashuvi hamda psixologik barqarorligini ta'minlashda muhim rol o'ynashini ko'rsatadi. Emotsional intellekt shaxsning emotsiyalarni anglash, tahlil qilish va boshqarish qobiliyatlarini ifodalaydi. Ushbu qobiliyatlar shaxsning ijtimoiy faoliyatida muhim ahamiyatga ega.

Emotsional intellekt quyidagi komponentlardan iborat:

O'zini anglash – shaxs o'z kayfiyatini va hissiyotlarini tan olish va tushunish qobiliyati, hamda ularning boshqalarga qanday ta'sir qilishini anglashi.

O'zini boshqarish – impulsar va kayfiyatni nazorat qilish, harakat qilishdan oldin o'ylash qobiliyati.

Ichki motivatsiya – maqsadlarga shaxsiy sabablar bilan intilish, mukofot kabi tashqi omillarga bog'liq bo'lmazlik. Buning qarama-qarshisi – tashqi motivatsiya.

Empatiya – boshqalarning motivatsiyasini tan olish va tushunish qobiliyati, bu jamoalarni muvaffaqiyatli qurish va boshqarish uchun muhim.

Ijtimoiy ko'nikmalar– munosabatlarni boshqarish va tarmoqlarni yaratish qobiliyati.

Eng yaxshi yetakchilar doimiy ravishda ushbu besh sohani rivojlantirib boradilar. Aqliy qobiliyat muhim, lekin hissiy intellekt buyuk yetakchilarni ajratib turadigan asosiy omildir.

Stressga chidamlilik quyidagi omillar bilan bog'liq bo'ladi.

Emotsional barqarorlik - bu shaxsning ichki hissiy holatini nazorat qilish va stressli vaziyatlarda hissiyotlar ta'sirida impulsiv xatti-harakatlardan qochish qobiliyatidir. Pedagogik faoliyatda o'qituvchi yoki mutaxassis doimiy tarzda turli stressli vaziyatlarga duch keladi: darsdagi nizolar, talabalar bilan muammolar, vaqt va mas'uliyat bosimi. Yuqori emotsional barqarorlikka ega shaxslar bu vaziyatlarda xolisona tahlil qiladi, hissiy reaksiyalarni boshqaradi va oqilona qaror qabul qiladi.

Ijtimoiy qo'llab-quvvatlash bu shaxsning atrofidagi odamlar (hamkasblar, do'stlar, oilaviy a'zolar) tomonidan beriladigan psixologik va amaliy yordamdir. Qo'llab-quvvatlash stressni kamaytiradi, shaxsga muammoli vaziyatlarda yordam beradi va psixologik barqarorlikni mustahkamlaydi. Masalan, pedagoglar orasida jamoaviy muhokama yoki mentorlik tizimi stressni kamaytiruvchi vosita sifatida ishlaydi.

Muammolarni hal qilish strategiyalari - Coping strategiyalar - bu stressli vaziyatlarga qarshi samarali javob berish usullari, ya'ni muammoni hal qilish yoki hissiy barqarorlikni saqlash strategiyalari. Turlari:

Muammoga yo'naltirilgan strategiyalar: vaziyatni o'zgartirishga, muammoni tahlil qilishga qaratilgan.

Hissiyotga yo'naltirilgan strategiyalar: hissiy barqarorlikni saqlash va psixologik o'zini boshqarish uchun ishlatiladi. Pedagoglar muammoli vaziyatlarni samarali hal qila olganida stress kamayadi va kasbiy samaradorlik oshadi.

Psixologik moslashuv- shaxsning yangi yoki stressli vaziyatlarga tez va samarali moslashish qobiliyatidir. O'qituvchi yangi dars metodikasi, talabalar ehtiyojlari, va tashkiliy o'zgarishlarga tez moslashsa, stress kamayadi va faoliyat samaradorligi oshadi. Moslashuvchanlik, o'zini baholash qobiliyati, ijtimoiy va professional kontekstni hisobga olish. Pedagogik faoliyatda psixologik moslashuv, ayniqsa maktab va kollejlarda sharoitida stressga chidamlilikni oshirishda asosiy determinant hisoblanadi.

Emotsional intellekt va stressga chidamlilik o'rtasidagi bog'liqlik. Ilmiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, emotsional intellekt darajasi yuqori bo'lgan shaxslar stressli vaziyatlarga nisbatan moslashuvchanroq bo'ladi. Bunday shaxslar emotsionalni nazorat qilish, vaziyatni tahlil qilish hamda muammolarni konstruktiv hal qilish qobiliyatiga ega bo'ladi.

Emotsional intellekt stressni boshqarishda quyidagi mexanizmlar orqali namoyon bo'ladi:

1. Emotsionalni boshqarish. Bu – o'z hissiyotlaringizni tan olish va ularni ongli ravishda boshqarish qobiliyatidir. Masalan, g'azab yoki hayajon paytida tezkor reaksiya o'rniga bir necha soniya to'xtab, vaziyatni o'ylab ko'rish. Stress yoki xavotirni kamaytirish uchun nafas olish, diqqatni boshqa narsaga qaratish yoki qisqa tanaffus qilish. Salbiy his-tuyg'ularni konstruktiv yo'l bilan ifodalash (masalan, muammoni baholash yoki suhbat orqali hal qilish). Bu qobiliyat shaxsiy va professional hayotda qaror qabul qilishni va ijtimoiy munosabatlarni barqaror saqlashga yordam beradi.

2. Vaziyatni ratsional baholash. Bu – hissiyotlar ustidan nazoratni saqlagan holda voqealarni mantiqiy tahlil qilishdir. Masalan, muammo yuzaga kelganda, darhol hissiyotga berilmasdan, mavjud faktlar va imkoniyatlarni tahlil qilish. Qaror qabul qilishda shaxsiy qarashlar yoki oldingi tajribalar bilan cheklanmaslik. Shoshilinch va impulsiv qarorlar o'rniga, foydali natija beradigan variantlarni solishtirish. Ratsional baholash stressli vaziyatlarda xatolardan saqlaydi va samarali yechim topishga yordam beradi.

3. Empatiya orqali ijtimoiy qo'llab-quvvatlashni kuchaytirish. Empatiya – boshqalarning hissiyotlarini tushunish va ularni qadrlash qobiliyatidir. Bu orqali atrofdagilarning his-tuyg'ularini va ehtiyojlarini sezish, ularni qo'llab-quvvatlashni osonlashtiradi. Ish joyida yoki shaxsiy hayotda ijtimoiy tarmoqlar va do'stlikni mustahkamlaydi. Stressli vaziyatlarda boshqalarni tinglash va ularga yordam berish, o'z navbatida, sizga ham ruhiy yordam sifatida qaytadi. Empatiya kuchli ijtimoiy munosabatlar va jamoaviy hamkorlikni rivojlantiradi.

4. Konstruktiv coping strategiyalaridan foydalanish Coping – stress yoki qiyinchiliklarni engish yo'llaridir. Konstruktiv strategiyalar:

Muammoni hal qilish: Stress sababini aniqlab, yechim topishga harakat qilish.

Ruhiy tiklanish: Meditatsiya, jismoniy mashqlar, vaqtinchalik tanaffus orqali kayfiyatni tiklash.

Ijtimoiy yordam izlash: Do'stlar, oila yoki professional yordam orqali vaziyatni yengillashtirish.

Pozitiv qayta talqin qilish: Qiyinchiliklarni o'sish yoki yangi imkoniyat sifatida ko'rish. Konstruktiv coping stressni kamaytiradi va hissiy barqarorlikni oshiradi.

Xulosa. Shunday qilib, hissiy intellekt (EI) - bu o'z his-tuyg'ularini idrok etish va boshqarish, shuningdek, atrofdagilarning hissiy holatini tushunish qobiliyatidir. EI beshta asosiy komponentdan iborat: o'zini anglash, o'zini boshqarish, motivatsiya, empatiya va ijtimoiy ko'nikmalar. Yuqori darajadagi EI ga ega shaxslar o'z hissiy holatlarini aniqlay oladi, bu his-tuyg'ularning ularning xatti-harakatlariga qanday ta'sir qilishini va natijada boshqalar bilan munosabatlarini tushunadi. Boshqalar hissiyotlarini "boshqarish" ancha murakkab, chunki ularning ichki his-tuyg'ularini nazorat qilish mumkin emas. Shunga qaramay, boshqa odamlarning xatti-harakatlari ortidagi hissiyotlarni anglay oladigan shaxs ular bilan munosabatni samarali tashkil etish va hissiyotlarning kelib chiqishini tushunish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Yuqori EI kuchli shaxslararo ko'nikmalar bilan uyg'unlashadi, xususan ish joyidagi nizolarni boshqarish va samarali muloqot kabi qobiliyatlarda. O'z his-tuyg'ularini nazorat qila oladigan xodimlar impulsiv qarorlar qabul qilmaslik va harakatdan oldin vaziyatni tahlil qilish qobiliyatiga ega bo'ladi. Empatiya va tushunish orqali ishlash jamoaviy ishning samaradorligini oshiradi; boshqalar xatti-harakatlarini asosiy his-tuyg'ulariga bog'lay olish esa munosabatlarni boshqarish va boshqa shaxslarning o'zini qadrlangan his qilishiga yordam beradi. Shaxsiy darajada, o'z his-tuyg'ularidan xabardor bo'lish ularni nazorat qilishga imkon yaratadi va hissiyotlarning shaxsni boshqarishiga yo'l qo'ymaydi. O'z his-tuyg'ularini anglash va ularning sabablarini tushunish shaxsga hissiyotlar bilan tinch holatda qolish va keyin samarali tarzda harakat qilish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Daniel Goleman. Emotional Intelligence: Why It Can Matter More Than IQ. New York: Bantam Books, 1995.
2. Peter Salovey, John D. Mayer. Emotional Intelligence. Imagination, Cognition and Personality, 1990, 9(3), 185–211.
3. Hans Selye. The Stress of Life. New York: McGraw-Hill, 1956.
4. Richard Lazarus, Susan Folkman. Stress, Appraisal, and Coping. New York: Springer, 1984.
5. E.G`oziyev. Emotsiyalar va hissiy jarayonlar psixologiyasi. Toshkent: Fan, 2005.
6. G`.B.Shoumarov. Shaxs psixologiyasi va stressga chidamlilik. Toshkent: Sharq, 2010.
7. B.R. Qodirov. Pedagogik psixologiya: nazariya va amaliyot. Toshkent: Akademnashr, 2012.
8. Marc A. Brackett. Permission to Feel: Unlocking the Power of Emotions to Help Our Kids, Ourselves, and Our Society. New York: Celadon Books, 2019.

Iminova Dilnoza Nasirovna,
Andijon davlat pedagogika instituti
Maktabgacha ta'lim kafedrası o'qituvchisi

**PEDAGOGIK MAHORAT FANINI “KLIPGA ASOSLANGAN FIKRLASH”
METODI VOSITASIDA O'QITISH ORQALI TALABALAR AKADEMIK FAOLLIGINI
RIVOJLANTIRISH**

Annotatsiya. Mazkur maqolada pedagogika yo'nalishi talabalarining akademik faolligini rivojlantirishda “klipga asoslangan fikrlash” metodidan foydalanishning pedagogik imkoniyatlari tahlil qilinadi. Zamonaviy axborot makonida talabalarning axborotni qabul qilish xususiyatlari o'zgarib borayotganligi sababli ta'lim jarayonida innovatsion yondashuvlardan foydalanish zarurati ortib bormoqda. Tadqiqotda “Pedagogik mahorat” fanini o'qitishda klipga asoslangan fikrlash metodini qo'llash orqali talabalarning motivatsiyasi, mustaqil fikrlashi, ijodiy yondashuvi va akademik faolligini oshirish masalalari yoritilgan. Shuningdek, ushbu metodning ta'lim jarayonidagi samaradorligi hamda zamonaviy pedagogik texnologiyalar bilan uyg'unligi ilmiy jihatdan asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: akademik faollik, pedagogik mahorat, klipga asoslangan fikrlash, innovatsion ta'lim texnologiyalari, motivatsiya, kreativ fikrlash, pedagogik kompetensiya.

Аннотация. В данной статье рассматриваются педагогические возможности использования метода «клипового мышления» в развитии академической активности студентов педагогических направлений. В условиях современного информационного пространства изменяются особенности восприятия информации студентами, что требует внедрения инновационных подходов в образовательный процесс. В исследовании раскрываются вопросы повышения мотивации, самостоятельного мышления, творческого подхода и академической активности студентов при преподавании дисциплины «Педагогическое мастерство» с использованием метода клипового мышления. Также научно обоснована эффективность данного метода и его интеграция с современными педагогическими технологиями.

Ключевые слова: академическая активность, педагогическое мастерство, клиповое мышление, инновационные образовательные технологии, мотивация, креативное мышление, педагогическая компетентность.

Abstract. This article analyzes the pedagogical possibilities of using the clip-based thinking method in developing the academic activity of students in pedagogical education. In the modern information environment, the ways students perceive and process information are changing, which increases the need for innovative approaches in the educational process. The study highlights the role of the clip-based thinking method in teaching the subject “Pedagogical Mastery” and its influence on students' motivation, independent thinking, creativity, and academic engagement. Furthermore, the effectiveness of this method and its integration with modern pedagogical technologies are scientifically substantiated.

Keywords: academic activity, pedagogical mastery, clip-based thinking, innovative educational technologies, motivation, creative thinking, pedagogical competence.

Kirish. Ma'lumki, mehnat bozorida raqobat tobora murakkablashib borayotgan bir paytda talabalarda mustahkam motivatsiyani rivojlantirish orqali ularni faol, tashabbuskor, intilishga boy shaxs sifatida shakllantirish – pedagogik oliy ta'lim oldida turgan dolzarb muammoga aylandi. Bu borada pedagogika ta'lim yo'nalishi talabalarida akademik faollikni rivojlantirish va uni muntazam takomillashtirib borish professor-o'qituvchilar uchun alohida vazifa sifatida e'tirof etilayotganligi tasodifiy emas.

Zamonaviy jamiyat pedagogik faoliyatni amalga oshirayotgan mutaxassislar davr ehtiyojlariga mos ravishda malaka va kompetensiyalarga ega bo'lishligini qat'iy talabga aylantirmoqda. Aynan shu maqsadda talabalarda nazariy bilimlar bilan bir qatorda amaliy ko'nikma va shaxsiy sifatlarni takomillashtirish ustuvor ahamiyat kasb etadi.

Jamiyat hayotida sodir bo'layotgan jadal o'zgarishlar, ta'lim sohasidagi islohotlar, ilmiy-texnik taraqqiyot taqdim etayotgan yangi imkoniyatlar talabalarda ko'pqirrali kompetentlikni rivojlantirishni taqozo etadi. "Mazkur yondashuv eng avvalo, pedagogik jarayonni maqsadli rejalashtirish, samarali tashkil etish va rag'batlantirish, ta'lim subyekti sifatida talabalar bilan faol hamkorlik qilish, ularni motivatsiyalash, tarbiyaviy jarayonni boshqarish hamda ta'lim texnologiyalaridan oqilona foydalanish kabi ko'nikmalarni qamrab oladi". Bu esa o'z navbatida, kelajakda zamonaviy pedagogik talablarga javob beradigan yuqori salohiyatli, ilmiy asoslangan yondashuvlarga ega, kreativ fikrlaydigan mutaxassislarni, bir so'z bilan aytganda akademik faol kadrlar yetishib chiqishiga asos bo'ladi. Zero, har qanday ta'lim jarayoni natijasi negizida pedagogik mahorat qirralarini egallagan holda ta'lim sifatini oshirish va uni mazmunan boyitish masalasi yotadi. Pedagogika ta'lim yo'nalishida tahsil olayotgan talabalarni kelgusi kasbiy faoliyatda mustaqil qaror qabul qila oladigan, muloqot madaniyati yuksak bo'lgan, har bir ta'lim oluvchi shaxsiyatini inobatga olgan holda individual yondashuvni ta'minlaydigan mutaxassis sifatida tayyorlash – XXI asr talabidir. Shu jihatdan olib qaralganda oliy ta'lim muassasalarida Pedagogik mahorat fanining o'qitilishi muhim ahamiyatga ega.

Ma'lumki, "Pedagogik mahorat fanining ilmiy-nazariy va amaliy-metodik asoslari yildan-yilga o'z xususiyatlarini boyitib bormoqda. Xususan, fanning nazariy va metodologik asoslari, mazmuni, funksiyasi, tarkibiy qismlari hamda ularning vazifalariga katta e'tibor qaratilmoqda. O'quv-tarbiyaviy jarayonni boshqarishda o'qituvchi va tarbiyachining o'z kasbiga milliy-ma'naviy jihatdan munosabati qanday bo'lishi aynan Pedagogik mahorat fanida yoritiladi".

O'qituvchilik kasbi o'ziga xos murakkab faoliyat bo'lib, pedagogik mahoratni chuqur egallamasdan yaxshi pedagog bo'lish qiyin. "Pedagogik mahorat fanini esa ilg'or o'qituvchilar va olimlarning amaliy hamda nazariy bilimlarining yig'indisi desak, adashmaymiz. Mazkur fan ushbu jarayonda har bir talabaning o'ziga xos individual sifatlarini aniqlab, talaba shaxsiga yo'naltirilgan usullar bilan akademik faolligini qo'llab-quvvatlash, rag'batlantirish, yo'l-yo'riq ko'rsatish qobiliyatini nazarda tutadi".

"Zamonaviy jamiyat rivojlanishining asosiy omillaridan biri – axborot texnologiyalarining (AT) jadal rivojlanishidir. So'nggi o'n yilliklar davomida axborot oqimlarining keskin ko'payishi, ommaviy kommunikatsiya vositalarining ommalashuvi (televideniye, internet, ijtimoiy tarmoqlar) hamda multimedia materiallarining keng tarqalishi inson tafakkurida tub o'zgarishlarga olib keldi. Natijada, yangi turdagi tafakkur shakli – Klipga asoslangan fikrlash (klipovoe myshlenie) shakllandi".

Klipga asoslangan fikrlash tushunchasi ilk bor 1990-yillarda ilmiy doiralarda muhokama qilingan bo'lib, uning asoschisi sifatida F.Girenok hisoblanadi. Uning fikricha, "Klipga asoslangan fikrlash – bu insonning zamonaviy axborot oqimlariga moslashish shakli bo'lib, u qisqa, keskin, asosiy mazmun bilan cheklangan axborotni tez qabul qilish va qayta ishlash jarayoni bilan tavsiflanadi. Ushbu tafakkur shakli insonning psixologik va kognitiv qobiliyatlariga bevosita ta'sir ko'rsatadi, axborotga bo'lgan ehtiyoj, qabul qilish usullari va bilimlarni o'zlashtirish jarayoniga o'zgartirishlar kiritadi".

"Klipga asoslangan fikrlashga o'tish jarayoni XVIII asrda boshlangan. O'sha davrda ilk matbuot nashrlarida qisqa, bog'liq bo'lmagan xabarlar berilishi natijasida axborot qismlarga ajratilgan holda taqdim etila boshlagan. XX asrda esa kinofilmlar orqali vizual tasvirlar taqdim etilgan". Televizor va internetning keng tarqalishi esa Klipga asoslangan fikrlash shakllanishiga kuchli turtki bergan.

Amerikalik futurolog Elvin Toffler "Klipga asoslangan fikrlashni axborotga to'yingan jamiyat sharoitida tabiiy moslashuv jarayoni deb baholaydi. Uning fikricha, bunday fikrlash zamonaviy insonning informatsion bosimga moslashuviga yordam beradi. Bu tafakkur shakli insonni ko'p vazifalarni bir vaqtning o'zida bajarishga, tez qaror qabul qilishga va tezkor axborotni qabul qilishga o'rgatadi".

Ta'lim jarayoniga ta'siri nuqtayi nazaridan qaralganda, Klipga asoslangan fikrlash o'quv jarayonini qayta ko'rib chiqishni talab etadi. Ta'lim oluvchilarning e'tiborini jalb qilish va ma'lumotlarni yaxshiroq eslab qolishlari uchun o'quv jarayonida qisqa, yorqin va vizual ma'lumotlardan foydalanish tavsiya etiladi. T.V.Semenovskiy "o'quv jarayonida klipga

asoslangan taqdimotlardan foydalanishni tavsiya qiladi. Masalan, dars jarayonida matn bilan birga rasm, videokliplar, animatsion tasvirlar, taqdimotlar va qisqa videolar berilishi ta'lim oluvchilar e'tiborini jalb qilish va axborotni eslab qolishni osonlashtiradi".

Klipga asoslangan fikrlash "hozirgi bugungi ta'lim jarayoniga ta'sir qiluvchi muhim fenomenlardan biri hisoblanadi. Ushbu tafakkur shakli insonning atrofdagi olamni butunlikda emas, balki qisqa, alohida qismlar, qism elementlari shaklida qabul qilish jarayonini ifodalaydi. Klipga asoslangan fikrlash ma'lumot oqimining bo'laklarga bo'linish (fragment), mantiqiy izchil emas (alogik), tezkorlik, axborotning xilma-xilligi, emotsionallik orasidagi tez almashinuv bilan tavsiflanadi".

Klipga asoslangan fikrlash ta'lim jarayoniga bevosita ta'sir qiladi. Yana bir jihati shundaki, talaba yangi bilimlarni qisqa, aniq, mantiqiy bog'liq bo'lmagan shaklda qabul qilishga o'rganadi. Natijada, chuqur o'rganish va tahlil qilish qobiliyati zaiflashadi. Bunday sharoitda ta'lim jarayonini samarali tashkil qilish uchun ma'lumotni qisqa kliplar shaklida taqdim etish, vizual ko'rinishda namoyish qilish tavsiya etiladi. O'quv materiallarini qisqa, yorqin, eslab qolishga qulay shaklda berish samaradorlikni oshiradi. Shu bilan birga, e-learning texnologiyalaridan foydalanish Klipga asoslangan fikrlashga mos keladi va ta'lim jarayonining sifatini oshiradi. Klipga asoslangan fikrlash, o'z navbatida, "zamonaviy ta'lim tizimiga ham jiddiy ta'sir ko'rsatmoqda. Bugungi kunda ta'lim oluvchilarda axborotni tez, qisqa va vizual shaklda o'zlashtirish ehtiyoji ortib bormoqda. Bu esa pedagogik yondashuvlarni tubdan qayta ko'rib chiqish va o'quv jarayoniga yangi innovatsion texnologiyalarni joriy etishni taqozo etadi". Klipga asoslangan fikrlashning "mohiyatini tushunish uchun, avvalo, uning asosiy belgilari va tasniflariga e'tibor qaratish lozim". Ushbu tafakkur shakli quyidagi asosiy xususiyatlari bilan tavsiflanadi. (1-rasmga qarang).

1-rasm. Klipga asoslangan fikrlashning asosiy xususiyatlari.

1) bo'laklarga bo'lish (fragment). Klipga asoslangan fikrlashda axborot qismlarga bo'lingan holda qabul qilinadi. Inson axborotni butun holda emas, balki mustaqil fragmentlar ko'rinishida qabul qiladi. Bunda axborotning umumiy manzarasi shakllanmaydi, balki mustaqil bo'laklar sifatida eslab qoladi;

2) mantiqiy izchil emas (alogik). Klipga asoslangan fikrlashda sabab-oqibat munosabatlari ko'pincha o'rnatilmaydi yoki tushunilmaydi. Tajriba uchun tanlangan u yoki bu metodning yutuqlari bilan bir qatorda ayrim kamchiliklari bo'lganiddek, "mantiqiy izchil emaslik" xususiyatining ham o'ziga xosligi bor. Ya'ni axborot ko'p, qismlarga bo'lingan va turfa xil bo'lgani bois ular o'rtasida mantiqiy bog'liqlik zaif bo'ladi. Bu inson tafakkurining tizimli analiz qilish qobiliyatiga putur yetkazishi ham mumkin;

3) tezkorlik. Klipga asoslangan fikrlashda axborot qisqa vaqt ichida o'zlashtiriladi va qayta ishlanadi. Afzallik tomoni inson qisqa muddat ichida ko'p ma'lumot qabul qiladi, kamchiligi uni chuqur tahlil qilish imkoni past bo'ladi;

4) axborotning xilma-xilligi (ko'p kanallilik). Inson bir vaqtning o'zida bir necha turdagi axborotni qabul qilishga moslashadi (masalan, video tomosha qilish, matn o'qish, audio tinglash). Bu qobiliyat qisqa muddat ichida ko'proq axborot olish imkonini beradi;

Klipga asoslangan fikrlash metodi zamonaviy ta'lim tizimiga ta'sir ko'rsatmoqda va ta'lim jarayonini ushbu tafakkur shakliga moslashtirish samaradorlikni oshirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati.

1. Семеновских Т. В. Феномен «клипового мышления» в образовательной вузовской среде // Наукоедение. – 2014. – Вып. 5 (24). – С. 1–10.

2. Холиқов А. Педагогик маҳорат. Ўқув қўлланма. – Т.: “Iqtisod Moliya” нашриёти, 2010. – 4 б.
3. Raximov B., Narziyeva N. Pedagogik mahorat. Darslik. – Guliston: “SamDCHTI” nashriyoti. – 8 b.
4. Докука С. В. Клиповое мышление как феномен информационного общества // Общественные науки и современность. – 2013. – № 2. – С. 169-176.
5. Бубич О.А., Гилевич Е.Г. Клиповое мышление и организация педагогического процесса в вузе // Журнал высшего образования. – 2015. – № 7 (4). – С. 65-71.
6. https://en.wikipedia.org/wiki/Alvin_Toffler.
7. <https://cyberleninka.ru/article/n/psihologo-pedagogicheskie-determinanty-akademicheskogo-moshennichestva-v-issledovatelskih-rabotah-studentov>.
8. Кубанцева Д.И. Клиповое мышление в контексте образовательного процесса // Проблемы современного образования. – 2022. – № 6. – С. 70-79.
9. Bakhmetieva, I., Gorbunov, V., Burov, M., Margalitadze, O., & Vostroilova, E. (2020). Students' clip thinking: A problem approach. Proceedings of INTCESS 2020-7th International Conference on Education and Social Sciences. 308-312.
10. Комлева В. В. Клиповое мышление: размышления об адаптации к изменяющейся реальности // Россия: общество, политика, история. – 2023. – № 2 (7). – С. 84-97.
11. Berezovskaya, I.P., & Shipunova, O.D. Reverse side of multimedia pedagogics: Clip thinking. Mediterranean Journal of Social Sciences, – 2015. 6(6 S1). 277-280.

Xamroyev Mansur Choriyevich,
Buxoro davlat universiteti tadqiqotchisi

MEHNAT MIGRATSIYADAN QAYTGAN YOSHLARNI IJTIMOIIY- PSIXOLOGIK QO‘LLAB-QUVVATLASH MEXANIZMLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada mehnat migratsiyasidan qaytgan yoshlarni ijtimoiy-psixologik qo‘llab-quvvatlash mexanizmlari ilmiy-nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilinadi. Mehnat migratsiyasi yoshlarning hayotiy tajribasi, kasbiy ko‘nikmalari va shaxsiy yetukligini oshirishi bilan birga, qaytish bosqichida ularning psixologik holati va ijtimoiy moslashuvda muayyan qiyinchiliklarni yuzaga keltiradi. Tadqiqotda qaytgan yoshlar orasida uchraydigan stress, emotsional beqarorlik, rol ziddiyatlari, ijtimoiy begonalashuv va o‘ziga bo‘lgan ishonchning pasayishi kabi holatlar yoritiladi. Shuningdek, ijtimoiy-psixologik qo‘llab-quvvatlashning asosiy mexanizmlari - oila va jamoa qo‘llab-quvvatlashi, psixologik maslahat, guruhiiy treninglar, kommunikativ ko‘nikmalarni rivojlantirish hamda ijtimoiy institutlar faoliyatining ahamiyati tahlil qilinadi. Maqolada kompleks va tizimli yondashuv asosida tashkil etilgan qo‘llab-quvvatlash mexanizmlari yoshlarning psixologik farovonligini oshirish, ularni jamiyat hayotiga faol integratsiyalash va ijtimoiy barqarorlikni ta‘minlashga xizmat qilishi asoslab beriladi.

Kalit so‘zlar: mehnat migratsiyasi, qaytgan yoshlar, ijtimoiy-psixologik qo‘llab-quvvatlash, moslashuv, psixologik yordam, ijtimoiy integratsiya.

Аннотация. В статье рассматриваются социально-психологические механизмы поддержки молодежи, вернувшейся из трудовой миграции. Опыт трудовой миграции оказывает значительное влияние на личностное и профессиональное развитие молодых людей, однако этап возвращения часто сопровождается психологическими трудностями и проблемами социальной адаптации. В работе анализируются такие состояния, как стресс, эмоциональная нестабильность, ролевые конфликты, снижение самооценки и чувство социальной отчужденности у вернувшейся молодежи. Особое внимание уделяется механизмам социально-психологической поддержки, включая поддержку семьи и ближайшего окружения, психологическое консультирование, групповые тренинги, развитие коммуникативных навыков и деятельность социальных институтов. Подчеркивается, что системная и комплексная организация данных механизмов способствует повышению психологического благополучия молодежи, формированию уверенности в себе и успешной социальной интеграции. В статье обосновывается необходимость внедрения целенаправленных программ социально-психологического сопровождения молодежи, вернувшейся из трудовой миграции, как важного условия устойчивого социального развития.

Ключевые слова: трудовая миграция, вернувшаяся молодежь, социально-психологическая поддержка, адаптация, психологическая помощь, социальная интеграция.

Abstract. This article examines the socio-psychological support mechanisms for youth returning from labor migration. While labor migration contributes to the development of professional skills, independence, and life experience, the return phase is often associated with psychological challenges and difficulties in social adaptation. The study analyzes common issues faced by returning youth, such as stress, emotional instability, role conflicts, decreased self-esteem, and social alienation. Particular attention is paid to key socio-psychological support mechanisms, including family and community support, psychological counseling, group-based interventions, the development of communication skills, and the role of social institutions. The article emphasizes that a comprehensive and systematic approach to socio-psychological support enhances psychological well-being, strengthens self-confidence, and facilitates successful social integration of returning youth. The findings highlight the importance of implementing targeted psychosocial support programs as an essential component of social policy aimed at ensuring sustainable development and social stability in the context of labor migration.

Key words: labor migration, returning youth, socio-psychological support, adaptation, psychological assistance, social integration.

Kirish. Bugungi globallashuv va ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar sharoitida mehnat migratsiyasi ko‘plab mamlakatlar, jumladan O‘zbekiston uchun ham muhim ijtimoiy hodisaga aylangan. Ishsizlik, daromad darajasini oshirish, kasbiy tajriba orttirish va hayot sifatini yaxshilash kabi omillar yoshlarning chet elga mehnat migratsiyasiga chiqishiga sabab bo‘lmoqda. Mehnat migratsiyasi jarayoni yoshlarning kasbiy salohiyati va hayotiy tajribasini boyitishi bilan birga, ularning shaxsiy rivoji, qadriyatlar tizimi va ijtimoiy munosabatlarida ham sezilarli o‘zgarishlarni yuzaga keltiradi. Ayniqsa, migratsiyadan qaytish bosqichi yoshlar hayotida eng murakkab va mas’uliyatli davrlardan biri bo‘lib, ushbu bosqichda ijtimoiy-psixologik qo‘llab-quvvatlashning ahamiyati yanada ortadi.

Mehnat migratsiyasidan qaytgan yoshlar ko‘pincha yangi shakllangan dunyoqarash, kasbiy kutilmalar va ijtimoiy rollar bilan mahalliy jamiyatga qaytadilar. Ushbu holat shaxsning ichki o‘zgarishlari bilan jamiyatning an‘anaviy ijtimoiy talab va kutilmalari o‘rtasida muayyan nomuvofiqlikni keltirib chiqarishi mumkin. Natijada yoshlar stress, emotsional beqarorlik, rol ziddiyatlari, ijtimoiy begonalashuv va o‘ziga bo‘lgan ishonchning pasayishi kabi psixologik holatlarni boshdan kechiradilar. Ushbu muammolar o‘z vaqtida bartaraf etilmasa, yoshlarning jamiyat hayotiga faol integratsiyalashuvi va psixologik farovonligiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi.

Ijtimoiy-psixologik nuqtai nazardan qaralganda, qaytgan yoshlarni qo‘llab-quvvatlash mexanizmlari ularning psixologik resurslarini faollashtirish, ijtimoiy munosabatlarini tiklash va ijtimoiy moslashuvini yengillashtirishga qaratilgan tizimli choralar majmuini anglatadi. Oila, do‘stlar, mahalla, ta’lim va bandlik institutlari, shuningdek, professional psixologik xizmatlar ushbu mexanizmlarning muhim tarkibiy qismlari hisoblanadi. Ushbu institutlar o‘rtasidagi hamkorlik va uzviylik yoshlarning psixologik holatini barqarorlashtirish va ularni jamiyat hayotiga muvaffaqiyatli jalb etishda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Shu bois, mehnat migratsiyasidan qaytgan yoshlarni ijtimoiy-psixologik qo‘llab-quvvatlash mexanizmlarini ilmiy asosda o‘rganish va takomillashtirish dolzarb ilmiy-amaliy vazifalardan biridir. Ushbu yo‘nalishdagi tadqiqotlar yoshlarning salohiyatini to‘liq ro‘yobga chiqarish, ijtimoiy barqarorlikni mustahkamlash va jamiyatning barqaror rivojlanishini ta’minlash uchun muhim nazariy va amaliy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili. Mehnat migratsiyasidan qaytgan yoshlarni ijtimoiy-psixologik qo‘llab-quvvatlash mexanizmlari bo‘yicha ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, mazkur yo‘nalish migratsiya tadqiqotlarining “qaytish” (return) bosqichiga doir yangi paradigmalari, stress-moslashuv nazariyalari hamda ijtimoiy qo‘llab-quvvatlashning himoya (buffering) funksiyasini asoslaydigan konsepsiyalar kesishgan nuqtada shakllanadi. Xorijiy adabiyotlarda qaytgan migrantlarni qo‘llab-quvvatlash masalasi avvalo “reintegratsiya” va “re-adaptatsiya” tushunchalari orqali izohlanadi: qaytish oddiy geografik harakat emas, balki shaxsning o‘z tajribasini mahalliy ijtimoiy normalar, qadriyatlar va institutlar bilan qayta moslashtirish jarayoni sifatida talqin qilinadi. Shu mantiqda J.-P. Cassarino qaytishning muvaffaqiyati qaytishga tayyorgarlik, to‘plangan resurslar va ijtimoiy tarmoqlar bilan bog‘liqligini ta’kidlab, ijtimoiy-psixologik qo‘llab-quvvatlash mexanizmlarini aynan resurslarni “ishga tushirish” va ijtimoiy aloqalarni qayta tiklash vositasi sifatida ko‘rishga undaydi. Bu yondashuv qaytgan yoshlar bilan ishlashda faqat psixologik maslahat bilan cheklanmasdan, ularning ijtimoiy kapitalini (tanish-bilish, jamoaga kirish, mentorlik) faollashtirish ham muhim ekanini ko‘rsatadi.

Moslashuvning ichki mexanizmlarini tushuntirishda xorijiy psixologiyada stress va coping konsepsiyasi markaziy o‘rin tutadi. R. Lazarus va S. Folkman stressni vaziyatni baholash hamda coping strategiyalarini tanlash jarayoni sifatida izohlagan holda, qaytish davrida yoshlar “kutilmalar–haqiqat” tafovuti, ijtimoiy qabul qilinish, bandlik, oilaviy rollar kabi omillar sababli kuchli psixologik bosimni boshdan kechirishini mantiqan tushuntiradi. Demak, qo‘llab-quvvatlash mexanizmlari yoshlarning coping repertuarini kengaytirishi (muammo yechishga yo‘naltirilgan strategiyalar, emotsional o‘zini boshqarish, ijtimoiy yordam so‘rash ko‘nikmasi) bilan samarali bo‘ladi. S. Hobfollning “resurslarni saqlash” nazariyasi esa qaytishdan keyin resurs yo‘qotish hissi

(ish topolmaslik, maqom pasayishi, reja buzilishi) stressni kuchaytirishini, aksincha resurslar ortishi (barqaror ish, tan olinishi, qo'llab-quvvatlovchi tarmoq) psixologik barqarorlikni mustahkamlashini ko'rsatadi. Shundan kelib chiqib, adabiyotlarda qo'llab-quvvatlashning samarali modeli faqat "suhbat-maslahat" emas, balki resurslarni tiklash va ko'paytirishga qaratilgan kompleks choralar: kasbiy yo'naltirish, qayta tayyorlash, bandlikka ko'mak, ijtimoiy xizmatlar bilan bog'lash, huquqiy va axborot yordami bilan birga olib borilishini asoslaydi.

Ijtimoiy qo'llab-quvvatlashning nazariy asoslari xorijiy tadqiqotlarda S. Cohen va T. Wills tomonidan izohlangan "buffering" g'oyasi bilan boyitiladi: ijtimoiy yordam stressning salbiy ta'sirini yumshatadi, yolg'izlik va rad etilish esa aksincha, xavotir hamda depressiv belgilarni kuchaytiradi. Qaytgan yoshlar kontekstida bu qoida juda amaliy: oila va jamoa qo'llovi mavjud bo'lsa, ular o'zini jamiyatning "kerakli a'zosi" sifatida his qiladi; aks holda "begonalashuv" kuchayadi. Bu yerda E. Goffmanning stigma haqidagi qarashlari ham muhim: agar qaytgan yoshlar "ketib qoladigan", "moslashmagan", "boshqacha" kabi stereotiplar bilan baholansa, bu ularning o'zini anglashiga, ijtimoiy faolligiga va muloqot sifatiga bevosita zarba beradi. Demak, adabiyotlar qo'llab-quvvatlash mexanizmlarini faqat individual darajada emas, balki jamoada stigma va stereotiplarni kamaytiradigan kommunikativ-ma'rifiy ishlar (hamjamiyat dialoglari, ijtimoiy reklama, mahalla va ta'lim muassasalari orqali tushuntirishlar) bilan ham bog'laydi.

Akkulturatsiya va madaniyatlararo moslashuv yo'nalishidagi ishlar ham qaytgan yoshlarni qo'llab-quvvatlash mazmunini aniqlashtiradi. J. Berry modeli shaxsning migratsiya davrida o'zlashtirgan qadriyat va xulqiy odatlari qaytishdan so'ng mahalliy muhit bilan mos kelish-kelmasligi moslashuv natijalarini belgilashini ko'rsatadi. C. Ward va hamkorlarining yondashuvida esa moslashuv affektiv (his-tuyg'u), kognitiv (talqin, kutilma) va xulqiy (ko'nikma) tarkibiy qismlarning uyg'unligi sifatida qaraladi; shundan kelib chiqib, qo'llab-quvvatlash dasturlarida emotsional barqarorlikni oshirish (stress-meneditment), kognitiv qayta talqin (realistik rejalashtirish, o'zini baholashni tiklash) va xulqiy ko'nikmalar (muloqot, konfliktni boshqarish, jamoaga kirish) bir butun tizimda ishlashi lozimligi ta'kidlanadi. A. Bandura (self-efficacy) g'oyasi ham bu yerda amaliy ahamiyatga ega: qaytgan yoshlarning o'ziga ishonchi oshsa, ular ish qidirish, ijtimoiy aloqalarni tiklash, yangi maqsad qo'yish kabi faol strategiyalarni tanlaydi; shuning uchun qo'llab-quvvatlash mexanizmlarida "kichik g'alabalar" (qisqa muddatli kurslar, amaliy ko'nikma, ijobiy tajriba) orqali o'ziga ishonchni mustahkamlash konseptual jihatdan to'g'ri yondashuv sifatida talqin qilinadi.

Rus ilmiy adabiyotlarida migratsiya va moslashuv masalasi ko'proq jamiyat tuzilmasi, institutlar va ijtimoiy munosabatlar doirasida tizimli tahlil qilinadi. L. L. Рыбаковский migratsiyani ko'p bosqichli jarayon sifatida ko'rib, moslashuv muammolarini ijtimoiy boshqaruv, mehnat bozori va ijtimoiy siyosat bilan bog'lash zarurligini ko'rsatadi. Ж. А. Зайончковская va V. I. Мухомель mehnat migratsiyasi oqimlari va moslashuvdagi ijtimoiy muammolarni tahlil qilib, qaytgan migrantlar bilan ishlashda mahalliy institutlar (bandlik xizmatlari, ta'lim, ijtimoiy himoya) faoliyati muhimligini asoslaydi. Ijtimoiy psixologiya doirasida G. M. Андреева shaxsning jamiyatga kirishuvda muloqot, ijtimoiy persepsiya va guruhii mansublik mexanizmlarini markazga qo'yadi; bu qaytgan yoshlarni qo'llab-quvvatlashda "qabul qilinish" va "tegishlilik" hissini kuchaytirish (tengdoshlar guruhi, klub, ijtimoiy loyiha, volontyorlik) eng samarali yo'llardan biri ekanini anglatadi. A. A. Леонтьевning muloqot psixologiyasiga oid qarashlari esa qaytgan yoshlar duch keladigan kommunikativ to'siqlarni yengishda trening va guruhii ishlarning ahamiyatini kuchaytiradi: ya'ni qo'llab-quvvatlash mexanizmi faqat individual konsultatsiya emas, balki muloqot kompetensiyasini real vaziyatlarda mashq qildirish orqali barqaror natija beradi. Shuningdek, rus etnopsixologiyasi va tolerantlik tadqiqotlarida (T. G. Солдатова maktabi) ijtimoiy masofa, stereotip va "biz-ular" qarama-qarshiligi muammolari ko'tarilib, qaytgan migrantlarni stigmalashni kamaytirish uchun jamoa darajasida profilaktik ishlar zarurligi ko'rsatib beriladi.

Umumiy xulosa sifatida, rus va xorijiy manbalar qaytgan yoshlarni ijtimoiy-psixologik qo'llab-quvvatlash mexanizmlari uch darajada ishlashi kerakligini ko'rsatadi: mikro darajada (individual va oilaviy yordam: psixologik konsultatsiya, stress-meneditment, oila bilan muloqot va rol kelishuvi), mezo darajada (guruh va hamjamiyat: tengdoshlar guruhi, treninglar, mentorlik,

ijtimoiy loyihalar orqali tegishlilik hissi), makro darajada (institutsional yordam: bandlik, kasbga qayta tayyorlash, ijtimoiy himoya, axborot-huquqiy xizmatlar va stigma kamaytirishga qaratilgan ma'rifiy siyosat). Shunday integrativ yondashuv migratsiya tajribasini faqat xavf omili sifatida emas, balki yoshlarning salohiyatini kuchaytiruvchi resurs sifatida jamiyat rivojiga yo'naltirish imkonini beradi.

Muhokama. Mehnat migratsiyasidan qaytgan yoshlarni ijtimoiy-psixologik qo'llab-quvvatlash mexanizmlarini muhokama qilish shuni ko'rsatadiki, ushbu jarayon individual psixologik yordam bilan cheklanib qolmay, balki shaxs, oila, jamoa va ijtimoiy institutlar o'rtasidagi murakkab o'zaro ta'sirga asoslanadi. Migratsiya tajribasi yoshlarning mustaqilligi, moslashuvchanligi va kasbiy tajribasini oshirishi mumkin bo'lsa-da, qaytish bosqichida bu tajriba har doim ham mahalliy ijtimoiy muhit tomonidan to'liq qabul qilinavermaydi. Natijada yoshlar o'zini jamiyatdan chetda qolgan, tushunilmagan yoki o'z salohiyatini namoyon qila olmayotgan shaxs sifatida his etishi mumkin. Aynan shu holat ijtimoiy-psixologik qo'llab-quvvatlash mexanizmlarining zaruratini kuchaytiradi.

Muhokama jarayonida eng avvalo qaytgan yoshlarning psixologik holati va ehtiyojlarini aniqlash muhimligi ta'kidlanadi. Qaytish davrida stress, xavotir, emotsional beqarorlik va rol ziddiyatlari ko'pincha yashirin shaklda namoyon bo'ladi va agar ular o'z vaqtida aniqlanmasa, uzoq muddatli moslashuv muammolariga olib kelishi mumkin. Shu bois, psixologik diagnostika va individual maslahatlar ijtimoiy-psixologik qo'llab-quvvatlashning boshlang'ich, ammo muhim bosqichi hisoblanadi. Biroq faqat individual yordam yetarli emas, chunki yoshlarning muammolari ko'pincha ijtimoiy munosabatlar tizimi bilan bog'liq bo'ladi.

Muhokamada ijtimoiy qo'llab-quvvatlashning mezo darajadagi mexanizmlari, ya'ni guruh va jamoa doirasidagi ishlar alohida ahamiyat kasb etadi. Tengdoshlar guruhi, treninglar, qo'llab-quvvatlovchi klub va loyihalar yoshlarning "tegishlilik" va "qabul qilinish" hissini kuchaytiradi. Bunday muhitda yoshlar o'z tajribasi bilan o'rtoqlashish, muammolarini ochiq muhokama qilish va o'ziga bo'lgan ishonchni tiklash imkoniga ega bo'ladilar. Shu bilan birga, kommunikativ ko'nikmalarni rivojlantirishga qaratilgan treninglar yoshlarning jamiyat bilan samarali muloqot o'rnatishiga xizmat qilib, ijtimoiy masofani qisqartiradi.

Muhokamada makro darajadagi qo'llab-quvvatlash mexanizmlari ham muhim o'rin egallaydi. Bandlik, ta'lim, ijtimoiy himoya va psixologik xizmatlar o'rtasidagi muvofiqlashgan hamkorlik qaytgan yoshlarning jamiyatga integratsiyasini tezlashtiradi. Agar davlat va jamoat institutlari qaytgan yoshlarning ehtiyojlarini hisobga olgan holda kompleks dasturlar ishlab chiqsa, ijtimoiy-psixologik qo'llab-quvvatlash tizimi yanada samarali ishlaydi. Aksincha, ushbu mexanizmlar o'zaro bog'lanmagan va parchalanib qolgan bo'lsa, yoshlarning moslashuv jarayoni cho'zilib ketadi.

Shu bilan birga, muhokamada ijtimoiy stigma va stereotiplar muammosi ham muhim masala sifatida ko'tariladi. Qaytgan yoshlarni "ketib kelgan", "moslashmagan" yoki "boshqacha" sifatida baholash ularning psixologik holatiga salbiy ta'sir ko'rsatib, qo'llab-quvvatlash mexanizmlarining samaradorligini pasaytiradi. Shu sababli, ijtimoiy-psixologik qo'llab-quvvatlash nafaqat yoshlarning o'ziga, balki ularni qabul qilayotgan jamiyatga ham qaratilgan bo'lishi lozim.

Umuman olganda, muhokama natijalari shuni ko'rsatadiki, mehnat migratsiyasidan qaytgan yoshlarni ijtimoiy-psixologik qo'llab-quvvatlash mexanizmlari kompleks, ko'p darajali va uzviy tizim sifatida tashkil etilgandagina samarali bo'ladi. Bunday yondashuv yoshlarning psixologik farovonligini ta'minlash, ularning ijtimoiy faolligini oshirish va jamiyat taraqqiyotiga to'laqonli hissa qo'shishiga imkon yaratadi.

Xulosa. O'tkazilgan nazariy tahlil va muhokamalar shuni ko'rsatadiki, mehnat migratsiyasidan qaytgan yoshlarni ijtimoiy-psixologik qo'llab-quvvatlash zamonaviy jamiyat uchun muhim va dolzarb vazifalardan biridir. Migratsiya jarayoni yoshlarning shaxsiy, kasbiy va ijtimoiy rivojlanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatib, qaytish bosqichida ularning psixologik holati va jamiyatga moslashuvida murakkab muammolarni yuzaga keltiradi. Ayniqsa, stress, emotsional beqarorlik, rol ziddiyatlari, ijtimoiy begonalashuv va o'ziga bo'lgan ishonchning pasayishi kabi holatlar qaytgan yoshlarning ijtimoiy faolligi va psixologik farovonligiga salbiy ta'sir etadi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, ijtimoiy-psixologik qo'llab-quvvatlash mexanizmlari individual, guruh va institutsional darajalarda uyg'un tarzda tashkil etilgandagina samarali bo'ladi. Individual darajada psixologik maslahat, stressni boshqarish va o'ziga ishonchni tiklash muhim bo'lsa, guruh va jamoa darajasida tengdoshlar bilan muloqot, treninglar va qo'llab-quvvatlovchi muhit yoshlarning "tegishlilik" va "qabul qilinish" hissini mustahkamlaydi. Makro darajada esa bandlik, ta'lim, ijtimoiy himoya va psixologik xizmatlar o'rtasidagi hamkorlik qaytgan yoshlarning jamiyatga muvaffaqiyatli integratsiyasini ta'minlaydi.

Shuningdek, xulosa qilish mumkinki, ijtimoiy stigma va stereotiplarni kamaytirishga qaratilgan ma'rifiy va kommunikativ ishlar ijtimoiy-psixologik qo'llab-quvvatlashning ajralmas qismi hisoblanadi. Jamiyat tomonidan tushunish va qo'llab-quvvatlash mavjud bo'lgan sharoitda migratsiya tajribasi yoshlar uchun psixologik xavf omili emas, balki ularning shaxsiy va ijtimoiy salohiyatini kuchaytiruvchi muhim resursga aylanadi.

Umuman olganda, mehnat migratsiyasidan qaytgan yoshlarni ijtimoiy-psixologik qo'llab-quvvatlash mexanizmlarini rivojlantirish yoshlarning psixologik barqarorligini ta'minlash, ularning ijtimoiy faolligini oshirish va jamiyatning barqaror rivojlanishiga xizmat qiluvchi muhim ilmiy-amaliy yo'nalish sifatida namoyon bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Berry J. W. Immigration, acculturation, and adaptation // *Applied Psychology*. – 1997. – Vol. 46, № 1. – P. 5–34.
2. Lazarus R. S., Folkman S. *Stress, Appraisal, and Coping*. – New York: Springer Publishing Company, 1984. – 456 p.
3. Bandura A. *Self-Efficacy: The Exercise of Control*. – New York: W. H. Freeman and Company, 1997. – 604 p.
4. Hobfoll S. E. Conservation of Resources: A New Attempt at Conceptualizing Stress // *American Psychologist*. – 1989. – Vol. 44, № 3. – P. 513–524.
5. Cohen S., Wills T. A. Stress, Social Support, and the Buffering Hypothesis // *Psychological Bulletin*. – 1985. – Vol. 98, № 2. – P. 310–357.
6. Ward C., Bochner S., Furnham A. *The Psychology of Culture Shock*. – 2nd ed. – London: Routledge, 2001. – 362 p.
7. Cassarino J.-P. Theorising Return Migration: The Conceptual Approach to Return Migrants Revisited // *International Journal on Multicultural Societies*. – 2004. – Vol. 6, № 2. – P. 253–279.
8. King R., Christou A. Cultural Geographies of Counter-Diasporic Migration // *Population, Space and Place*. – 2011. – Vol. 17, № 5. – P. 451–466.
9. International Organization for Migration. *World Migration Report 2022*. – Geneva: IOM, 2022. – 520 p.
10. United Nations. *International Migration 2020 Highlights*. – New York: United Nations, 2020. – 44 p.
11. Рыбаковский Л. Л. *Миграция населения: прогнозы, факторы, политика*. – Москва: Наука, 2003. – 256 с.

Navruz Daminov Kudratovich,
Associated professor of Samarkand
state institute of foreign languages
pochta: navruzdaminov28@gmail.com

DISCOURSE ANALYSIS OF SIMULTANEOUS INTERPRETING PROCESS

Abstract. This article investigates the discourse characteristics of the simultaneous interpreting process from a linguistic and communicative perspective. Simultaneous interpreting is one of the most complex forms of language mediation, requiring interpreters to process spoken discourse and reproduce meaning in another language in real time. The study focuses on discourse structures, pragmatic features, and communicative strategies used during simultaneous interpreting. Special attention is given to how interpreters manage coherence, cohesion, and information flow while interpreting complex speech. The research applies discourse analysis to examine the relationship between source discourse and interpreted discourse. The findings indicate that interpreters actively restructure discourse elements in order to maintain communicative effectiveness. Strategies such as compression, reformulation, and segmentation are frequently used to preserve meaning and coherence. The article contributes to the understanding of interpreting as a discourse-based communicative activity and highlights the importance of discourse competence in interpreter training.

Keywords: simultaneous interpreting, discourse analysis, interpreting strategies, translation studies, discourse structure, interpreter training

Аннотация. В статье рассматриваются дискурсивные характеристики процесса синхронного перевода с лингвистической и коммуникативной точек зрения. Синхронный перевод является одной из наиболее сложных форм языкового посредничества, требующей от переводчика обрабатывать устную речь и воспроизводить ее смысл на другом языке в режиме реального времени. Исследование сфокусировано на дискурсивных структурах, прагматических особенностях и коммуникативных стратегиях, применяемых в процессе синхронного перевода. Особое внимание уделяется тому, как переводчики сохраняют связность, целостность и информационный поток при переводе сложных речевых сообщений. В исследовании применяется дискурс-анализ для изучения взаимосвязи между исходным и переводным дискурсом. Полученные результаты свидетельствуют о том, что переводчики активно реструктурируют элементы дискурса для поддержания коммуникативной эффективности. Для сохранения смысла и связности текста часто используются такие стратегии, как компрессия, переформулирование и сегментация. Статья вносит вклад в понимание устного перевода как коммуникативной деятельности, основанной на дискурсе, и подчеркивает важность дискурсивной компетенции в подготовке синхронных переводчиков.

Ключевые слова: синхронный перевод, дискурс-анализ, переводческие стратегии, переводоведение, структура дискурса, подготовка устных переводчиков

Annotatsiya. Ushbu maqolada sinxron tarjima jarayonining diskursiv xususiyatlari lingvistik va kommunikativ jihatdan tahlil qilinadi. Sinxron tarjima til vositachiligining eng murakkab shakllaridan biri bo'lib, tarjimondan og'zaki nutqni idrok etishni va ma'noni real vaqtda boshqa tilda qayta ifodalab berishni talab qiladi. Tadqiqotda sinxron tarjima jarayonida qo'llaniladigan diskurs tuzilmalari, pragmatik xususiyatlar va kommunikativ strategiyalarga alohida e'tibor qaratilgan. Shuningdek, tarjimonlar murakkab nutqni tarjima qilish chog'ida bog'liqlik, yaxlitlik va axborot oqimini qanday boshqarishi ham o'rganilgan. Tadqiqotda manba diskurs va tarjima diskursi o'rtasidagi munosabatni o'rganish uchun diskurs tahlili metodidan foydalanilgan. Natijalar shuni ko'rsatadiki, tarjimonlar kommunikativ samaradorlikni ta'minlash maqsadida diskurs elementlarini faol ravishda qayta tuzadilar. Ma'no va izchillikni saqlab qolish uchun siqish, qayta ifodalash va segmentlarga ajratish kabi strategiyalar keng qo'llaniladi. Maqola og'zaki tarjimani diskursga asoslangan kommunikativ faoliyat sifatida tushunishga hissa qo'shadi hamda tarjimonlarni tayyorlashda diskursiv kompetensiyaning ahamiyatini ta'kidlaydi.

Kalit soʻzlar: sinxron tarjima, diskurs tahlili, tarjima strategiyalari, tarjimashunoslik, diskurs tuzilmasi, tarjimon tayyorlash

Introduction. The rapid expansion of international communication has increased the demand for high-quality interpreting services in various fields such as diplomacy, business, education, and media. Among different interpreting modes, simultaneous interpreting is considered one of the most cognitively demanding and linguistically complex forms of translation. It involves listening to a speech in the source language and producing the translation in the target language almost at the same time. Because of this real-time processing requirement, interpreters must manage multiple linguistic and cognitive tasks simultaneously.

Traditionally, research in interpreting studies focused primarily on cognitive processes such as memory, attention, and information processing. However, recent developments in translation studies have emphasized the importance of discourse analysis in understanding interpreting performance. Discourse analysis examines language beyond individual sentences and focuses on how meaning is constructed in communication through context, coherence, and interaction between speakers.

Simultaneous interpreting can therefore be viewed not only as a linguistic activity but also as a discourse-mediated communicative process. Interpreters must reconstruct discourse structures, maintain coherence, and ensure that the interpreted message remains communicatively effective for the audience. This requires interpreters to analyze discourse elements such as topic development, thematic progression, pragmatic meaning, and speaker intention.

The study explores how interpreters manage discourse structures during real-time translation and what strategies they use to maintain coherence and communicative clarity. By applying discourse analysis to interpreting studies, the research aims to contribute to a deeper understanding of the interpreting process and provide insights for interpreter training programs.

Literature Review. The concept of discourse analysis emerged within linguistics and communication studies in the second half of the twentieth century. Scholars such as Halliday, Van Dijk, and Fairclough emphasized that language should be studied not only at the level of individual sentences but also as a structured form of communication shaped by social context.

In translation studies, discourse analysis has become an important approach for examining how meaning is transferred between languages. Researchers have noted that translation involves the transformation of discourse structures rather than simple word-for-word substitution.

Within interpreting studies, early research focused mainly on cognitive models. One of the most influential theoretical frameworks is Daniel Gile's Effort Model, which describes simultaneous interpreting as a combination of listening, memory, production, and coordination efforts. According to this model, interpreters must carefully allocate their cognitive resources in order to avoid overload. "Simultaneous interpreting requires the interpreter to perform several efforts at the same time: listening and analysis of the source speech, short-term memory operations, and production of the target speech. Because the total processing capacity is limited, overload may result in errors or omissions." [Gile, D. 2009]

"Interpreting is constrained by time pressure and cognitive load, which often leads interpreters to restructure the discourse or compress information"[Shlesinger, M. 1998]. More recent research has expanded the focus to include discourse aspects of interpreting. Scholars argue that interpreters do not simply translate isolated sentences but reconstruct entire discourse segments. This includes maintaining logical connections between ideas, preserving the speaker's communicative intention, and adapting the discourse to the target audience.

Studies on discourse in interpreting have also examined phenomena such as segmentation, reformulation, and information compression. Segmentation refers to dividing complex discourse into manageable units during interpreting. Reformulation involves restructuring the message to fit the grammatical and pragmatic conventions of the target language. Compression allows interpreters to shorten redundant parts of speech while preserving the core meaning.

Methodology. The present study employs a qualitative discourse-analytical approach to examine the simultaneous interpreting process. The research is based on the analysis of theoretical literature in interpreting studies, discourse analysis, and translation theory.

The methodological framework includes several analytical steps. First, discourse structures typical of formal speeches and conference presentations were examined. Second, interpreting strategies described in academic literature were analyzed in relation to discourse organization. Finally, the interaction between source discourse and interpreted discourse was evaluated.

The study focuses on key discourse elements such as thematic structure, coherence relations, pragmatic markers, and information flow. These elements are important for understanding how interpreters reconstruct discourse in real time.

Discussion. Discourse analysis of simultaneous interpreting reveals that interpreters perform complex transformations of discourse structures during the interpreting process. Because interpreters work under strict time constraints, they must constantly make decisions about how to structure the interpreted message.

One important aspect of discourse management in interpreting is thematic organization. Speakers often introduce topics gradually and develop arguments through a sequence of related statements. Interpreters must recognize these thematic patterns and reproduce them in a coherent manner in the target language.

Another decisive element is coherence. Coherence refers to the logical relationships between different parts of discourse. Interpreters must maintain these relationships so that the audience can follow the speaker's argument.

Cohesion is also an important feature of discourse. Cohesion involves linguistic devices that link sentences together, including pronouns, conjunctions, and lexical repetition.

Because simultaneous interpreting occurs under time pressure, interpreters frequently rely on discourse-based strategies such as segmentation, reformulation, and compression.

Results. The discourse-based analysis of the simultaneous interpreting process highlights several key findings. First, simultaneous interpreting involves not only linguistic translation but also discourse reconstruction. Interpreters must reorganize discourse structures in order to maintain coherence and communicative effectiveness.

Second, discourse competence is a main component of interpreting expertise. Professional interpreters develop the ability to recognize discourse patterns quickly and adapt them to the target language.

Third, interpreting strategies such as segmentation, reformulation, and compression are essential tools for managing discourse complexity.

Conclusion. This article examined the simultaneous interpreting process from the perspective of discourse analysis. The study demonstrated that interpreting is not simply a linguistic activity but a complex communicative process involving the transformation of discourse structures.

The findings highlight the importance of discourse competence in interpreter training programs. Future interpreter education should incorporate discourse analysis techniques to help students develop skills in managing complex communicative situations.

Used literature.

1. Fairclough, N. (1995). *Critical Discourse Analysis*. London: Longman.
2. Gile, D. (1995). *Basic Concepts and Models for Interpreter and Translator Training*. Amsterdam: John Benjamins.
3. Gile, D. (2009). *Basic Concepts and Models for Interpreter and Translator Training*. Amsterdam: John Benjamins.
4. Halliday, M.A.K. (1994). *An Introduction to Functional Grammar*. London: Arnold.
5. Pöchhacker, F. (2016). *Introducing Interpreting Studies*. London: Routledge.
6. Shlesinger, M. (1998). *Corpus-based Interpreting Studies*. Amsterdam: John Benjamins.
7. Van Dijk, T. (1997). *Discourse as Social Interaction*. London: Sage.

Samatova Dilafrō'z Erkinovna,
Buxoro Innovatsiyalar universiteti
“Axborot texnologiya va tillar” kafedrası
o'qituvchisi, Buxoro davlat texnika universiteti
mustaqil tadqiqotchisi
samadovadilafruz1@gmail.com

O'ZBEKISTONDA VA XORIJIY TAJRIBADA TALABALARNING AXBOROT-KOMMUNIKATIV KO'NIKMALARINI O'RGANISH

Annotatsiya: Maqolada axborot-kommunikativ kompetensiyaning mazmuni, uning tarkibiy qismlari-axborot izlash, tahlil qilish va baholash, axborotni qayta ishlash va taqdim etish, raqamli kommunikatsiya hamda media va kiberxavfsizlik ko'nikmalari yoritilgan.

Tayanch so'z va iboralar: axborot-kommunikativ ko'nikma, raqamli kompetensiya, media va axborot savodxonligi, oliy ta'lim, raqamli ta'lim muhiti, loyihaviy o'qitish, akademik yozuv, raqamli kommunikatsiya, xalqaro taqqoslash.

Аннотация: В статье рассматривается содержание информационно-коммуникационной компетентности, её компонентов-поиска, анализа и оценки информации, обработки и представления информации, навыков цифровой коммуникации и медиа кибербезопасности.

Ключевые слова и фразы: информационно-коммуникационные навыки, цифровая компетентность, медиа и информационная грамотность, высшее образование, цифровая образовательная среда, проектное обучение; академическое письмо, цифровая коммуникация, международное сравнение.

Abstract: The article discusses the content of information and communication competence, its components-information search, analysis and evaluation, information processing and presentation, digital communication and media and cybersecurity skills.

Key words and phrases: information and communication skills, digital competence, media and information literacy, higher education, digital learning environment, project-based learning; academic writing, digital communication, international comparison.

Kirish. Bugungi kunda Globallashuv va raqamli transformatsiya sharoitida ta'lim tizimi oldida turgan eng dolzarb vazifalardan biri talabalarning axborot-kommunikativ ko'nikmalarini shakllantirish va rivojlantirishdir. Bugungi “raqamli avlod” vakillari talabalar bir tomondan texnik vositalardan faol foydalanadilar, ijtimoiy tarmoqlarda muntazam muloqot qiladilar, turli onlayn platformalarda kontent iste'mol qiladilar. Boshqa tomondan esa, ilmiy axborotni izlash, tanlash, tahlil qilish, ishonchliligini baholash, o'z fikrini asosli ravishda yozma va og'zaki shaklda ifodalash, jamoa bilan masofadan samarali muloqot qilish kabi chuqur axborot-kommunikativ kompetensiyalar hamisha ham yetarli darajada shakllanmagan bo'ladi. Mazkur maqolada aynan talaba modeli asosida ya'ni oddiy, o'rtacha ko'rsatkichlarga ega, biror maxsus IT yoki filologiya yo'nalishida emas, balki oddiy pedagogika yoki iqtisod yo'nalishida o'qiyotgan talaba misolida axborot-kommunikativ ko'nikmalarni shakllantirish va o'rganish masalasi yoritiladi. Bu yerda shartli model sifatida qo'llanib, o'quvchi (talaba)ning umumiy portretini yaratish, uning ehtiyojlari, imkoniyatlari va mavjud muammolarini tahlil qilish uchun ishlatiladi. Shuningdek, O'zbekiston tajribasi xorijiy davlatlar- Yevropa, AQSH, Sharq mamlakatlari (Janubiy Koreya, Singapur va boshqalar) oliy ta'lim amaliyoti bilan qiyoslanadi. Axborot-kommunikativ ko'nikma deganda nafaqat kompyuter texnikasi, internet va axborot texnologiyalaridan foydalanish, balki axborot oqimlarida yo'l topish, ma'lumotlarni tahlil qilish va baholash, ularni qayta ishlash, muloqotda axloq normasiga amal qilgan holda o'z fikrini tushunarli, lo'nda va mantiqli yetkazib bera olish, turli madaniyat va nuqtai nazar egalari bilan samarali dialog qura olish kabi ko'nikmalar tushuniladi. Shu nuqtai nazardan, axborot-kommunikativ kompetensiya talabaning professional tayyorgarligi, shaxsiy o'sishi va jamiyatdagi raqobatbardoshligi uchun asosiy shartlardan biriga aylanadi.

Muammoning o'rganilganlik darajasi Axborot-kommunikativ ko'nikmalarni tushunish uchun, avvalo, "axborot kompetensiyasi", "kommunikativ kompetensiya", "media savodxonlik", "raqamli savodxonlik" kabi tushunchalarni tizimli tarzda ko'rib chiqish zarur. Axborot kompetensiyasi-bu talabani axborotni izlash, topish, tanlash, tizimlashtirish, qayta ishlash, saqlash va ulashish bo'yicha egallagan bilim, ko'nikma va malakalari majmuasidir. Kommunikativ kompetensiya esa insonning og'zaki, yozma va noverbal muloqot usullaridan foydalangan holda boshqalar bilan samarali aloqa o'rnatishi, o'z fikrini tushunarli ifoda etishi, suhbatdoshni tinglashi, muammolarni muzokara yo'li bilan hal qilishi, jamoada hamkorlik qilishi kabi jihatlarini qamrab oladi.

Raqamli davrda bu ikki kompetensiya deyarli ajralmas holda namoyon bo'ladi. Talaba internet tarmog'idan kerakli ma'lumotni izlar ekan, u manbaning ishonchligini tekshiradi, turli tillardagi manbalarni solishtiradi, statistik ma'lumotlarni tahlil qiladi, iqtibos va havolalarni to'g'ri rasmiylashtiradi. Bu- axborot kompetensiyasining ko'rinishidir. Topilgan ma'lumotlar asosida prezentatsiya, referat yoki maqola tayyorlash, guruh oldida chiqish qilish, forumlarda fikr bildirish, elektron pochta yoki messenjerlar orqali hamkorlar bilan muloqot qilish jarayonida esa u kommunikativ kompetensiyasidan foydalanadi. Natijada axborot-kommunikativ kompetensiya talaba shaxsining muhim integrativ sifatiga aylanadi.

Axborot-kommunikativ ko'nikmalarni quyidagi tarkibiy qismlarga ajratish mumkin:

1. Axborot izlash ko'nikmalari. Bu- kalit so'zlar tanlash, ilmiy ma'lumotlar bazalari, elektron kutubxonalar, ilmiy jurnallar, ochiq ma'lumotlar portalidan to'g'ri foydalanishni o'z ichiga oladi.

2. Axborotni tahlil qilish va baholash ko'nikmalari. Talaba topilgan ma'lumotlar orasidan ilmiy va ishonchli bo'lganini ajrata olishi, statistik ma'lumotlar, jadval va grafiklarni talqin qilishi, muallif pozitsiyasiga tanqidiy yondashishi kerak. Ko'pincha talabalar internetda chiqqan birinchi ma'lumotni dalil sifatida qabul qilib, uni chuqur tahlil qilmaydilar.

3. Axborotni qayta ishlash va taqdim etish ko'nikmalari. Bu-konspekt tuzish, reja ishlab chiqish, matnni qayta yozish, plagiatga yo'l qo'ymaslik, prezentatsiya tayyorlash, infografika, diagramma va jadvaldan foydalanish ko'nikmalarini o'z ichiga oladi. Aynan shu bosqichda talabani ijodkorligi, tanqidiy fikrlashi va mantiqiy tafakkuri namoyon bo'ladi.

4. Raqamli kommunikatsiya ko'nikmalari. Masofaviy ta'lim, onlayn konferensiyalar, vebinarlar shakllanayotgan hozirgi davrda talaba elektron pochta etiketi, onlayn muloqot madaniyati, ijtimoiy tarmoqlarda professional imidj yuritish, fikr bildirish madaniyatiga ega bo'lishi zarur. Etiket qoidalariga xilof ravishda yozilgan xabarlar, emotsiyalar bilan haddan ortiq ifodalangan izohlar talabani ijtimoiy obro'siga putur yetkazishi mumkin.

5. Media va raqamli xavfsizlik ko'nikmalari. Axborot-kommunikativ kompetensiyaning muhim jihati-kiberxavfsizlik, shaxsiy ma'lumotlarni himoyalash, yolg'on axborot (feyk)larni aniqlash, manipulyativ kontentni farqlash, mualliflik huquqiga rioya qilish. Talaba ijtimoiy tarmoqdagi har bir repost yoki yuklab olingan fayl ortida ma'lum bir huquqiy va axloqiy mas'uliyat borligini anglab yetishi zarur.

Shu tariqa axborot-kommunikativ ko'nikmalar talabani ta'lim olish, ilmiy izlanishlar olib borish, kasbiy va ijtimoiy hayotda muvaffaqiyat qozonishi uchun zarur bo'lgan kompleks kompetensiyalar majmuasidir. O'zbekiston oliy ta'lim tizimida talabalarning axborot-kommunikativ ko'nikmalarini rivojlantirish holati

O'zbekistonda so'nggi yillarda ta'lim tizimini raqamlashtirish, elektron ta'lim resurslarini joriy etish, oliy ta'lim muassasalarida axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini keng qo'llash bo'yicha izchil islohotlar olib borilmoqda. Aksariyat universitetlarda elektron kutubxonalar, masofaviy ta'lim platformalari, onlayn topshiriq va reyting tizimlari joriy etilgan. Odatda, o'rtacha talaba telefon va ijtimoiy tarmoqlardan juda faol foydalanadi, biroq kompyuterda klaviatura bilan tez, to'g'ri terish, matnni tahrirlash, rasmiy elektron xat yozish, prezentatsiya tayyorlash kabi ko'nikmalar nuqtai nazaridan qiyinchiliklarga duch keladi. Masalan, ko'plab talabalar referat yoki kurs ishini tayyorlashda internetdan tayyor faylni yuklab olib, minimal tahrir bilan topshirishga intiladilar. Bu esa axborot-kommunikativ kompetensiyaning pastligi, mustaqil izlanish ko'nikmalarining yetarli darajada shakllanmaganligidan dalolat beradi.

O'zbekiston oliy ta'lim muassasalari tajribasida ayrim yo'nalishlarda-axborot texnologiyalari, jurnalistika, filologiya, tarjima kabi-axborot va kommunikatsiya bo'yicha maxsus fanlar mavjud. Biroq pedagogika, iqtisod, boshqaruv, muhandislik, qishloq xo'jaligi kabi yo'nalishlarda bu kompetensiyalar ko'pincha alohida modullar sifatida emas, balki umumkasbiy fanlar tarkibida qisman yoritiladi xolos. Yana bir muhim jihat -o'qituvchilarning o'zlari ham axborot texnologiyalaridan foydalanish bo'yicha turlicha darajada tayyorgarlikka ega. Kimdir interaktiv onlayn platformalardan, test tizimlaridan, elektron darslik va videoma'ruzalardan faol foydalanadi, boshqalar esa an'anaviy "ma'ruza-amaliyot" modeli bilan cheklanib qolgan. Natijada talabalar guruhi ichida axborot-kommunikativ kompetensiyalar darajasi keskin farqlanadi: ayrim talabalar referat va prezentatsiyada kreativ yondashuv ko'rsatib, interaktiv vositalar bilan ishlasa, boshqalar oddiy matnli fayl va minimal dizayn bilan chegaralanadilar.

Masofaviy ta'lim tajribasi ham shuni ko'rsatdiki,platformaga kirish, topshiriq yuklash, onlayn darsda mikrofon va kameradan foydalanish, chat orqali savol berish, guruhli onlayn loyihalarda ishtirok etish kabi ko'nikmalarni amaliyot jarayonida asta-sekin egallab bordi. Biroq masofaviy ta'limning dastlabki bosqichlarida internet tezligi, texnik vositalar yetishmasligi, talabalarning uyida sharoit bo'lmasligi kabi muammolar ham mavjud bo'ldi. Bu holat axborot-kommunikativ kompetensiya nafaqat individual ko'nikmalar, balki ijtimoiy-iqtisodiy omillar bilan ham chambarchas bog'liq ekanini ko'rsatadi.Shu bilan birga, O'zbekiston oliy ta'lim tizimida axborot-kommunikativ ko'nikmalarni rivojlantirishga qaratilgan ijobiy tashabbuslar ham ko'p. Masalan, kompyuter savodxonligi bo'yicha majburiy kurslar, chet tilini-ayniqsa ingliz tilinio'qitishda onlayn platformalardan foydalanish, ilmiy axborot bazalariga obuna bo'lish, talabalarning konferensiya va olimpiadalarda ishtirokini rag'batlantirish kabi chora-tadbirlar axborot-kommunikativ salohiyatini oshirishga xizmat qiladi. Lekin bu ishlar ko'proq tizimli, uzluksiz va maqsadli xarakter kasb etishi lozim.

Xorijiy tajriba: talabalarning axborot-kommunikativ kompetensiyasini shakllantirishga yondashuvlarXorijiy davlatlar tajribasiga nazar tashlar ekanmiz, ko'plab mamlakatlarda axborot-kommunikativ kompetensiya "21-asr ko'nikmalari" tarkibida alohida o'rin egallaganini ko'ramiz. Yevropa Ittifoqi mamlakatlarida raqamli kompetensiya umumiy kalit kompetensiyalar qatoriga kiradi; talabalarda axborot texnologiyalari bilan ishlash, kodlash asoslari, media savodxonlik, tanqidiy fikrlash, onlayn hamkorlik va ochiq resurslardan foydalanish ko'nikmalariga e'tibor qaratiladi.

Masalan, ko'plab Yevropa universitetlarida birinchi kursdayoq "Academic writing", "Information literacy", "Digital skills for learners" kabi kurslar majburiy fan sifatida kiritilgan. Bu kurslarda talabalar ilmiy maqola va referat yozish qoidalari, iqtibos keltirish va plagiatdan qochish, ilmiy ma'lumotlar bazasida izlash, ilmiy maqola tuzilishi, prezentatsiya madaniyati, onlayn hamkorlik platformalari bilan ishlashni o'rganadilar. Shuningdek, ko'pgina universitetlarda "talabalar uchun yozuv markazlari", "media laboratoriyalar" faoliyat yuritadi, ularda talabalar o'z loyihalarini nafaqat matn, balki video, audio, infografika, podcast shaklida ham tayyorlash imkoniyatiga ega bo'ladilar.AQSH universitetlarida ham kollej bosqichidan boshlab axborot-kommunikativ kompetensiya umumta'lim natijalarining muhim komponenti sifatida qoraladi. Talabalar har bir fan doirasida yakuniy loyiha, esse yoki tadqiqot ishi ekspozitsiyasi orqali o'z axborot-kommunikativ ko'nikmalarini namoyon etadilar. Baholash mezonlari orasida "argumentlash qobiliyati", "manbalar bilan to'g'ri ishlay olish", "prezentatsiya sifati", "muloqot madaniyati" kabi bandler alohida qayd etiladi.

Sharq mamlakatlari, xususan Janubiy Koreya, Singapur, Yaponiya tajribasida esa axborot-kommunikativ ko'nikmalar STEM (science, technology, engineering, mathematics) ta'limi bilan integratsiyada rivojlantiriladi. Talabalar dasturlash, ma'lumotlar tahlili, sun'iy intellekt elementlari bilan tanishar ekan, bir vaqtning o'zida guruhli loyihalarda qatnashadilar, startup, hackathon va case-study musobaqalarida ishtirok etadilar. Bu musobaqalarda nafaqat texnik yechim, balki uni taqdim etish, bozorni tahlil qilish, potentsial investorlar bilan muloqot qilish ko'nikmalari ham baholanadi. Natijada, axborot-kommunikativ kompetensiya talabaning innovatsion va tadbirkorlik salohiyatining ajralmas qismiga aylanadi.

Xorijiy tajribada yana bir muhim jihat-o'qituvchi va talaba rollarining o'zgarishi. O'qituvchi ko'proq "facilitator", "mentor" sifatida axborot oqimi ustidan nazoratchi, yo'l ko'rsatuvchi rolini bajaradi, talaba esa mustaqil izlanish, tanqidiy fikrlash, kollaborativ faoliyat markazida bo'ladi. Har bir semestrda talabalar guruhiiy prezentatsiyalar, loyiha himoyasi, onlayn forumlarda bahs-munozaralar orqali o'z axborot-kommunikativ ko'nikmalarini mashq qiladilar. Shu bilan birga, xorijiy tajribada axborot-kommunikativ kompetensiyani baholash bo'yicha ham tizimli yondashuvlar mavjud. Maxsus rubrikalar, portfoliolar, e-portfolio platformalari orqali talabaning yozma ishlar, prezentatsiyalar, loyihalar, onlayn faoliyati bo'yicha natijalari jamlanadi va dinamikasi tahlil qilinadi. Bu yondashuvlar O'zbekiston oliy ta'lim tizimi uchun ham dolzarb bo'lib, moslashtirilgan shaklda joriy etilishi mumkin.

O'zbekiston va xorijiy tajribani taqqoslash: Taqqoslash shuni ko'rsatadiki, O'zbekistonda ham, xorijiy mamlakatlarda ham axborot-kommunikativ kompetensiyani rivojlantirish muhim strategik vazifa sifatida belgilangan. Biroq ushbu kompetensiyaning real shakllanish darajasi, o'qitish metodlari va baholash tizimi jihatidan sezilarli farqlar mavjud.

Birinchidan, xorijiy universitetlarda axborot-kommunikativ ko'nikmalar ko'pincha alohida kurslar orqali maqsadli ravishda o'qitiladi, O'zbekistonda esa bu ko'nikmalar ko'proq umumkasbiy yoki maxsus fanlar tarkibida epizodik qayd etiladi. Natijada, axborot bilan ishlash va muloqot madaniyati bo'yicha tizimli bilimga emas, parchalangan, fragmentar tajribaga ega bo'ladi.

Ikkinchidan, xorijiy ta'limda loyihaviy, tadqiqotga yo'naltirilgan, kollaborativ metodlar (project-based learning, problem-based learning, case-study, flipped classroom) keng qo'llaniladi, bunda talaba mustaqil axborot izlaydi, tahlil qiladi, guruh bilan bahs qiladi, natijalarni turli formatda taqdim etadi. O'zbekiston tajribasida ham bu metodlar joriy etilmoqda, ammo ko'plab auditoriyalarda hanaiz an'anaviy "ma'ruza-amaliyot-imtihon" modeli ustuvor bo'lib qolmoqda. Ko'pincha tayyor axborotni qabul qilib, uni qayta aytib berish yoki test yechish bilan cheklanadi.

Uchinchidan, baholash tizimi ham farqlanadi. Xorijda talabaning axborot-kommunikativ ko'nikmalari yozma ishlar, og'zaki chiqish, onlayn faoliyat, portfoliolar orqali muntazam qayd etilib, sifat jihatdan tahlil qilinadi. O'zbekistonda esa baholash ko'proq reyting ballari, oraliq va yakuniy nazoratlar, testlar orqali amalga oshiriladi; talabaning prezentatsiya qilish, ilmiy matn yozish, onlayn muloqot madaniyatini ko'rsatish imkoniyatlari yetarlicha systemlashtirilmagan. Shuning uchun imorat talabada chiroyli slayd tayyorlashga urinish bo'ladi, ammo mazmunni chuqur tahlil qilish, savollarga mantiqiy javob berish, auditoriya bilan interaktiv muloqotga kirishish ko'nikmalari yetarli darajada shakllanmagan bo'lishi mumkin.

To'rtinchidan, ijtimoiy madaniy kontekst ham rol o'ynaydi. Xorijda talabalar mustaqil fikr, tanqidiy yondashuv, erkin bahs-munozaraga ko'proq o'rgatiladi. O'zbekiston sharoitida esa ba'zan talaba o'z fikrini ochiq bildirishdan tortinadi, muammoli masalalar bo'yicha bahs yuritishda passivlik namoyon bo'ladi. Bu holat axborot-kommunikativ kompetensiya faqat texnik ko'nikmalar emas, balki ijtimoiy, psixologik, madaniy omillar bilan ham bog'liq ekanini yana bir bor tasdiqlaydi.

Beshinchidan, infratuzilma va resurslar ham muhim. Xorijiy universitetlarda har bir talaba odatda kuchli noutbuk, tezkor internet, onlayn kutubxonalar va litsenziyal dasturlar bilan ta'minlangan bo'ladi. O'zbekistonda ham bu yo'nalishda sezilarli qadamlar qo'yilayotgan bo'lsa-da, barcha hudud va OTMLar kesimida resurslar bir xil emas. Shuning uchun imorat talaba ko'pincha telefon orqali dars tayyorlashga majbur bo'ladi, bu esa axborot bilan chuqur ishlash, matn tahrirlash, katta hajmdagi ma'lumotni tahlil qilish imkoniyatlarini cheklaydi.

Shunday bo'lsa-da, O'zbekiston uchun xorijiy tajribani to'liq ko'chirib olish emas, balki uni mahalliy sharoit, mentalitet, tillar xususiyati va iqtisodiy imkoniyatlardan kelib chiqib moslashtirish maqsadga muvofiq. O'rtacha talabaning amaliy ehtiyojlari, motivatsiyasi va real sharoitlari hisobga olingan pedagogik yechimlar ishlab chiqilishi zarur.

Xulosa va takliflar. Talabalarning axborot-kommunikativ ko'nikmalarini rivojlantirish bugungi kunda O'zbekiston oliy ta'lim tizimi uchun strategik ahamiyatga ega vazifa bo'lib, uning muvaffaqiyatli hal etilishi raqamli iqtisodiyot, innovatsion rivojlanish, xalqaro raqobatbardoshlik kabi yuksak maqsadlar bilan chambarchas bog'liqdir. Olib borilgan tahlil shuni ko'rsatadiki,

o'rtacha talaba texnik vositalarni maishiy darajada yaxshi bilsada, ilmiy axborot bilan ishlash, mantiqli va asosli muloqot qilish, o'z fikrini turli formatlarda taqdim etish bo'yicha qo'shimcha pedagogik yordamsiz yuqori darajaga erishishi qiyin.

Xorijiy tajriba-Yevropa, AQSH, Sharq mamlakatlari-talabalarda axborot-kommunikativ kompetensiyani shakllantirishga tizimli, integrativ, loyihaviy va tadqiqotga yo'naltirilgan yondashuvni taklif etadi. Unda alohida kurslar, akademik yozuv markazlari, media laboratoriyalar, portfoliolar, kollaborativ platformalar, baholashning aniq rubrikalari muhim rol o'ynaydi. O'zbekiston uchun ushbu tajribani mahalliy sharoitga moslashtirgan holda qabul qilish, mavjud infratuzilma va resurslardan maksimal darajada samarali foydalanish dolzarbdir.

Tavsiyalar. Ushbu maqolada keltirilgan ilmiy xulosalar va tahlillar asosida quyidagi tavsiyalarni shakllantirish maqsadga muvofiqdir:

- Oliy ta'lim muassasalarining barcha yo'nalishlari uchun talabalarning axborot-kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirishga qaratilgan integrativ modul yoki alohida fanlar joriy etilishi;

- O'qituvchilar uchun axborot-kommunikativ ko'nikmalarni o'qitish metodikasi bo'yicha muntazam malaka oshirish kurslari tashkil etilishi;

- Talabalar uchun akademik yozuv, axborot savodxonligi, media savodxonlik, prezentatsiya madaniyati bo'yicha amaliy trening va seminarlar tizimini yo'lga qo'yish;

- Universitetlarda yozuv va media markazlari, e-portfolio tizimlari, onlayn hamkorlik platformalaridan foydalanishni kengaytirish;

- Axborot-kommunikativ kompetensiyani baholash bo'yicha aniq mezonlar ishlab chiqish va ularni reyting tizimiga integratsiya qilish;

- Talabalarning axborot-kommunikativ faoliyatini, xususan, ilmiy izlanishlar, startaplar, onlayn loyihalardagi ishtirokini moddiy va ma'naviy rag'batlantirish.

Shu tarzda, axborot-kommunikativ ko'nikmalarni bosqichma-bosqich, tizimli va motivatsiyaga tayangan holda shakllantirish O'zbekiston oliy ta'lim tizimining raqamli davr talablariga moslashishi, talabalarning xalqaro mehnat bozorida raqobatbardoshligini oshirish, ilmiy-innovatsion salohiyatini ro'yobga chiqarish uchun mustahkam zamin yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. T. O'zbekiston, 2023.
2. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni. T. Adolat, 2020.
3. "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi". T.: Sharq, 1997.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Raqamli O'zbekiston 2030" strategiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-6079-son Farmoni. Toshkent, 2020.
5. Karimov A., Jo'rayev B. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va ta'lim. – T.: Fan va texnologiya, 2019.
6. To'xtayev N., Xudoyqulova D. Oliy ta'limda raqamli kompetensiyalarni rivojlantirish metodikasi. – T: Istiqlof, 2021.
7. Qodirova M. Talabalarda media va axborot savodxonligini shakllantirish. T. Yangi asr avlodi, 2022.
8. Abdullayev Sh. Oliy ta'lim tizimida axborot-kommunikativ madaniyat. T. Universitet, 2020.
9. UNESCO. Media and Information Literacy Curriculum for Teachers. Paris: UNESCO, 2011.
10. OECD. Students, Computers and Learning: Making the Connection. Paris: OECD Publishing, 2015.
11. Prensky M. Digital Natives, Digital Immigrants // On the Horizon. 2001. Vol. 9, No. 5. P. 1-6.
12. Castells M. The Rise of the Network Society. Oxford: Blackwell Publishers, 1996.
13. Redecker C. European Framework for the Digital Competence of Educators (DigCompEdu). - Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2017.

14. Jenkins H. Confronting the Challenges of Participatory Culture: Media Education for the 21st Century. -Chicago: MacArthur Foundation, 2009.
15. Anderson T., Dron J. Teaching Crowds: Learning and Social Media. Edmonton: AU Press, 2014.

Murodova Ra'no Bo'ronovna,
Buxoro davlat universiteti
"Axborot tizimlari va RT" kafedrası tayanch doktoranti

**"MA'LUMOTLAR TUZULMASI VA ALGORITMLAR" FANINI MASOFAVIY
TA'LIM SHAROITIDA O'QITISHDA SUN'IY INTELLEKTDAN
FOYDALANISHNING PEDAGOGIK IMKONIYATLARI**

Annotatsiya. Ushbu maqolada "Ma'lumotlar tuzulmasi va algoritmlar" fanini masofaviy ta'lim sharoitida o'qitishda sun'iy intellekt vositalaridan foydalanishning pedagogik imkoniyatlari kompleks tarzda tahlil qilingan. Zamonaviy axborot texnologiyalari jadal rivojlanayotgan bir davrda dasturlash va algoritmik fikrlash asoslarini o'rgatuvchi ushbu fanning masofaviy ta'lim sharoitida samarali o'qitilishi muhim ahamiyat kasb etmoqda, zero algoritmik tafakkurni shakllantirish va ma'lumotlar tuzilmalari haqidagi bilimlarni chuqur o'zlashtirish talabalarning kelgusidagi kasbiy faoliyatida muvaffaqiyatli bo'lishlarining asosiy omillaridan biri hisoblanadi. Maqolada sun'iy intellekt vositalarining "Ma'lumotlar tuzulmasi va algoritmlar" fanini o'qitishdagi didaktik imkoniyatlari, jumladan, adaptiv o'qitish tizimlari, intelligent repetitorlar, kodni avtomatik tekshirish va tahlil qilish vositalari, virtual laboratoriyalar va simulyatorlarning pedagogik funksiyalari yoritilgan. Tadqiqot davomida sun'iy intellekt asosida ishlovchi ta'lim platformalarining talabalarning algoritmik fikrlashini rivojlantirish, dasturlash ko'nikmalarini shakllantirish va mustaqil ta'lim olish faoliyatini tashkil etishdagi o'rni tahlil etilgan, shuningdek, ushbu vositalardan foydalanishning psixologik-pedagogik shart-sharoitlari va metodik tamoyillari asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: ma'lumotlar tuzilmasi, algoritmlar, sun'iy intellekt, masofaviy ta'lim, pedagogik imkoniyatlar, adaptiv o'qitish tizimlari, dasturlash ko'nikmalari, algoritmik fikrlash, intelligent repetitorlar, raqamli ta'lim resurslari.

Abstract: This article provides a comprehensive analysis of the pedagogical opportunities of using artificial intelligence tools in teaching the "Data Structures and Algorithms" course in a distance learning environment. In the context of the rapid development of modern information technologies, the effective remote teaching of this course, which forms the foundations of programming and algorithmic thinking, is of particular importance. The development of algorithmic reasoning and deep understanding of data structures is one of the key factors determining students' success in their future professional activities.

The paper examines the didactic capabilities of artificial intelligence tools in teaching the "Data Structures and Algorithms" course, including adaptive learning systems, intelligent tutoring systems, automated code assessment and analysis tools, as well as the pedagogical functions of virtual laboratories and simulators. The study analyzes the role of AI-based educational platforms in developing students' algorithmic thinking, programming skills, and independent learning activities, and substantiates the psychological-pedagogical conditions and methodological principles for the effective use of these technologies.

Keywords: data structures, algorithms, artificial intelligence, distance learning, pedagogical opportunities, adaptive learning systems, programming skills, algorithmic thinking, intelligent tutoring systems, digital educational resources.

Аннотация: В данной статье комплексно проанализированы педагогические возможности использования средств искусственного интеллекта при преподавании дисциплины «Структуры данных и алгоритмы» в условиях дистанционного обучения. В условиях стремительного развития современных информационных технологий эффективное дистанционное преподавание данной дисциплины, формирующей основы программирования и алгоритмического мышления, приобретает особую значимость. Формирование алгоритмического мышления и глубокое освоение знаний о структурах данных являются одними из ключевых факторов успешной профессиональной деятельности студентов в будущем.

В работе раскрываются дидактические возможности средств искусственного интеллекта при обучении дисциплине «Структуры данных и алгоритмы», в том числе адаптивные обучающие системы, интеллектуальные репетиторы, средства автоматической проверки и анализа кода, а также педагогические функции виртуальных лабораторий и симуляторов. В ходе исследования проанализирована роль образовательных платформ на основе искусственного интеллекта в развитии алгоритмического мышления студентов, формировании навыков программирования и организации самостоятельной учебной деятельности, а также обоснованы психолого-педагогические условия и методические принципы эффективного использования данных технологий.

Ключевые слова: *структуры данных, алгоритмы, искусственный интеллект, дистанционное обучение, педагогические возможности, адаптивные обучающие системы, навыки программирования, алгоритмическое мышление, интеллектуальные репетиторы, цифровые образовательные ресурсы.*

Bugungi kunda axborot texnologiyalari sohasining jadal rivojlanishi va uning inson faoliyatining barcha jabhalariga chuqur kirib borishi bilan bog'liq holda dasturlash va algoritmik fikrlash asoslarini o'rgatuvchi fanlarning, xususan "Ma'lumotlar tuzulmasi va algoritmlar" fanining ahamiyati tobora ortib bormoqda, zero ushbu fan talabalarning nafaqat dasturlash sohasidagi bilim va ko'nikmalarini shakllantiradi, balki ularning mantiqiy, tizimli va analitik tafakkurini rivojlantirishga, murakkab masalalarni hal etish qobiliyatlarini takomillashtirishga xizmat qiladi, bu esa zamonaviy mutaxassisning kasbiy kompetentligining ajralmas qismi hisoblanadi. Shu bilan birga, so'nggi yillarda global miqyosda yuz bergan pandemiya va uning oqibatlari, shuningdek, ta'lim tizimining tobora raqamli texnologiyalar asosida rivojlanishi masofaviy ta'lim shaklining keng ko'lamda joriy etilishiga olib keldi, bu esa o'z navbatida "Ma'lumotlar tuzulmasi va algoritmlar" kabi murakkab va amaliyotga yo'naltirilgan fanlarni masofaviy sharoitda o'qitish metodikasini qayta ko'rib chiqish, yangi pedagogik yondashuvlar va vositalarni izlab topish zaruriyatini yuzaga keltirdi.

"Ma'lumotlar tuzulmasi va algoritmlar" fanini masofaviy ta'lim sharoitida o'qitish bir qator o'ziga xos qiyinchiliklar bilan bog'liq bo'lib, jumladan, dasturlash tillarining sintaksisini o'zlashtirish, algoritmik tuzilmalarni tushunish, ma'lumotlar tuzilmalari bilan ishlash ko'nikmalarini shakllantirish, dastur kodlarini yozish va ularni tahlil qilish jarayonlarida talabalar ko'pincha turli xil muammolarga duch keladilar, ularning xatolarini o'z vaqtida aniqlash va tuzatish, individual yordam ko'rsatish esa masofaviy ta'lim sharoitida ancha murakkablashadi. An'anaviy auditoriya mashg'ulotlarida o'qituvchi talabaning dastur yozish jarayonini bevosita kuzatib borish, uning xatolarini joyida ko'rsatish, tushunmagan joylarini tushuntirish imkoniyatiga ega bo'lsa, masofaviy ta'limda bu imkoniyatlar cheklanadi, talaba va o'qituvchi o'rtasida virtual muhit vositachilik qiladi, bu esa pedagogik jarayonni tashkil etishda yangicha yondashuvlarni talab etadi. Masofaviy ta'lim an'anaviy auditoriya mashg'ulotlaridan farqli ravishda o'qituvchi va talaba o'rtasidagi bevosita muloqotning cheklanganligi, o'quv jarayonining fazoviy va vaqt jihatidan ajralganligi bilan tavsiflanadi. Bunday sharoitda pedagogik faoliyatni boshqarish faqat o'quv mashg'ulotlarini rejalashtirish bilan cheklanmay, balki talabalarning o'quv faoliyatini muvofiqlashtirish, ularning faolligi va mustaqil ishlashini rag'batlantirish, doimiy teskari aloqani ta'minlash kabi murakkab vazifalarni ham o'z ichiga oladi. Shu sababli, masofaviy ta'lim sharoitida pedagogik boshqaruv mexanizmlarini takomillashtirish ta'lim sifatini oshirishning muhim omili sifatida qaraladi. Masofaviy ta'lim muhitida pedagogik faoliyatning samaradorligi ko'p jihatdan o'qituvchining kasbiy tayyorgarligi, metodik yondashuvi va boshqaruv kompetensiyalariga bog'liqdir. O'qituvchi bu jarayonda nafaqat bilim beruvchi, balki o'quv jarayonini yo'naltiruvchi, muvofiqlashtiruvchi va nazorat qiluvchi subyekt sifatida ishtirok etadi. Shu bilan birga, pedagogik faoliyatni boshqarishda raqamli texnologiyalardan maqsadli foydalanish, o'quv jarayonini tizimli tashkil etish va individual yondashuvni ta'minlash muhim ahamiyat kasb etadi. Bu esa pedagogik boshqaruvning mazmuni va funksiyalarini qayta ko'rib chiqishni taqozo etadi. Masofaviy ta'limda pedagogik faoliyatni boshqarish jarayoni o'ziga xos pedagogik, psixologik va tashkiliy xususiyatlarga ega. Talabalarning o'z-o'zini boshqarish

darajasi, o'quv motivatsiyasi va mustaqil ta'lim olish ko'nikmalari mazkur jarayonda muhim rol o'ynaydi. Shu bois, pedagogik boshqaruv talabalarning individual xususiyatlarini hisobga olgan holda tashkil etilishi, ularning o'quv jarayonida faol ishtirokini ta'minlashga yo'naltirilishi lozim. Bunday yondashuv masofaviy ta'limning samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Aynan shu nuqtada sun'iy intellekt vositalarining "Ma'lumotlar tuzulmasi va algoritmlar" fanini masofaviy o'qitishdagi pedagogik imkoniyatlari alohida ahamiyat kasb etadi, chunki sun'iy intellekt asosida ishlovchi adaptiv o'qitish tizimlari, intelligent repetitorlar va kodni avtomatik tekshirish vositalari talabalarning individual xususiyatlarini, ularning bilim darajasi va o'zlashtirish tezligini hisobga olgan holda ta'lim materiallarini taqdim etish, ularga doimiy teskari aloqani ta'minlash, xatolarni avtomatik aniqlash va tuzatish, qiyin vaziyatlarda maslahat berish imkoniyatiga ega. Ushbu vositalar orqali talabalar o'z bilimlarini mustaqil ravishda boyitish, individual sur'atda rivojlanish, dasturlash ko'nikmalarini takomillashtirish imkoniyatiga ega bo'ladilar, bu esa masofaviy ta'lim sharoitida fanning samarali o'zlashtirilishini ta'minlashda muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

Sun'iy intellekt vositalarining "Ma'lumotlar tuzulmasi va algoritmlar" fanini o'qitishdagi pedagogik imkoniyatlarini o'rganish zaruriyati, shuningdek, ushbu fanning o'ziga xos xususiyatlari bilan ham belgilanadi, zero algoritmlar va ma'lumotlar tuzilmalari abstrakt tushunchalar bo'lib, ularni tushunish va amaliyotda qo'llash ko'nikmalarini shakllantirish talabalardan yuqori darajadagi abstrakt fikrlash qobiliyatini, mantiqiy tahlil ko'nikmalarini va amaliy mashqlarni bajarish jarayonida doimiy ravishda o'z-o'zini tekshirish va tahlil qilish faoliyatini talab etadi. Sun'iy intellekt vositalari esa talabalarga algoritmlarning vizualizatsiyasini taqdim etish, ularning ishlash jarayonini bosqichma-bosqich ko'rsatish, turli xil ma'lumotlar tuzilmalari bilan ishlash imkoniyatini yaratish, dastur kodlarini avtomatik tahlil qilish va optimallashtirish bo'yicha tavsiyalar berish orqali ushbu murakkab jarayonni ancha yengillashtirishi va samaraliroq qilishi mumkin.

Shu bilan birga, "Ma'lumotlar tuzulmasi va algoritmlar" fanini masofaviy ta'lim sharoitida o'qitishda sun'iy intellektdan foydalanishning pedagogik imkoniyatlarini o'rganish nafaqat nazariy, balki amaliy ahamiyatga ham ega, chunki ushbu tadqiqot natijalari asosida oliy ta'lim muassasalarida dasturlash fanlarini o'qitish metodikasini takomillashtirish, masofaviy ta'lim kurslarining sifatini oshirish, talabalarning mustaqil ta'lim olish faoliyatini samarali tashkil etish, ularning algoritmik tafakkurini rivojlantirish va dasturlash sohasidagi kasbiy kompetentligini shakllantirish bo'yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqish mumkin bo'ladi. Ushbu maqolada aynan shu masalalarni nazariy jihatdan tahlil qilish, sun'iy intellekt vositalarining pedagogik imkoniyatlarini aniqlash va ularni tizimlashtirish vazifasi qo'yilgan.

"Ma'lumotlar tuzulmasi va algoritmlar" fanini o'qitishda sun'iy intellekt vositalaridan foydalanish masalasi so'nggi yillarda pedagogika va axborot texnologiyalari sohasidagi tadqiqotchilarning diqqat markazida turgan muhim mavzulardan biriga aylangan bo'lib, ushbu yo'nalishda dunyoning turli mamlakatlarida keng ko'lamli ilmiy izlanishlar olib borilmoqda, natijada sun'iy intellektning dasturlash fanlarini o'qitishdagi imkoniyatlari, uning afzalliklari va kamchiliklari, shuningdek, talabalarning algoritmik fikrlashini rivojlantirishga ta'siri haqida boy ilmiy ma'lumotlar to'plangan [1]. Xususan, K. Koedinger va J. Anderson tomonidan ishlab chiqilgan intelligent repetitorlar nazariyasi dasturlash fanlarini o'qitishda sun'iy intellekt vositalarining qo'llanilishi uchun mustahkam nazariy asos bo'lib xizmat qilmoqda, ularning tadqiqotlarida kognitiv tutorlar yordamida talabalarning dasturlash ko'nikmalarini shakllantirish samaradorligi yuqori ekanligi isbotlangan [2].

Rus pedagogika fanida dasturlash fanlarini o'qitishda axborot texnologiyalaridan foydalanish masalalari I. Robert, E. Polat, A. Xutorskoy va boshqa olimlarning tadqiqotlarida o'rganilgan bo'lib, ular dasturlash tillarini o'qitishda kompyuterli o'qitish tizimlarining didaktik imkoniyatlarini, ularning talabalarning bilish faolligini oshirishdagi rolini tahlil qilganlar [3]. A. Xutorskoyning ta'kidlashicha, dasturlash fanlarini o'qitishda sun'iy intellekt vositalaridan foydalanish ta'limni individuallashtirish, talabalarning mustaqil ishlash ko'nikmalarini shakllantirish va ularning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish imkonini beradi, ammo buning uchun o'qituvchilarning maxsus tayyorgarlikdan o'tishi va metodik ta'minotning yaratilishi zarur [4].

O'zbekistonlik olimlardan U. Begimqulov, A. Abduqodirov, M. Aripov, N. Taylaqov va boshqalarning tadqiqotlarida dasturlash fanlarini o'qitish metodikasi, algoritmik fikrlashni rivojlantirish, axborot texnologiyalari vositalaridan ta'lim jarayonida foydalanish masalalari o'rganilgan [5]. Xususan, M. Aripov tomonidan ishlab chiqilgan algoritmlar nazariyasi va dasturlash tillarini o'qitishning didaktik asoslari konsepsiyasi "Ma'lumotlar tuzulmasi va algoritmlar" fanini o'qitishda zamonaviy axborot texnologiyalaridan, jumladan sun'iy intellekt vositalaridan foydalanish imkoniyatlarini nazariy jihatdan asoslab berishda muhim ahamiyatga ega [6]. Shuningdek, N. Taylaqovning dasturlash fanlarini o'qitishda pedagogik dasturiy vositalardan foydalanish metodikasi bo'yicha tadqiqotlari sun'iy intellekt vositalarining ta'lim jarayoniga integratsiyasi masalalarini o'rganish uchun qimmatli manba hisoblanadi [7].

Sun'iy intellekt vositalarining dasturlash fanlarini o'qitishdagi imkoniyatlari bo'yicha xorijiy adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, ushbu sohada bir qancha yo'nalishlar mavjud bo'lib, jumladan, adaptiv o'qitish tizimlari (adaptive learning systems) talabalarning bilim darajasi va o'zlashtirish tezligiga moslashgan holda ta'lim materiallarini taqdim etish imkonini beradi, intelligent repetitorlar (intelligent tutoring systems) talabalarning dastur yozish jarayonini kuzatib boradi va xatolarni aniqlab, tuzatishga yordam beradi, kodni avtomatik tekshirish va baholash tizimlari (automated assessment systems) talabalar tomonidan yozilgan dasturlarni tekshiradi va ularga baho qo'yadi, virtual laboratoriyalar va simulyatorlar (virtual labs and simulators) esa algoritmlar va ma'lumotlar tuzilmalarining vizualizatsiyasini ta'minlaydi [8]. Ushbu vositalarning har biri o'ziga xos pedagogik imkoniyatlarga ega bo'lib, ularni "Ma'lumotlar tuzulmasi va algoritmlar" fanini o'qitishda kompleks tarzda qo'llash eng yuqori samarani berishi mumkin.

Psixologik-pedagogik adabiyotlarda sun'iy intellekt vositalarining talabalarning kognitiv rivojlanishiga ta'siri masalasi ham keng o'rganilgan bo'lib, J. Piaget, L. Vigotskiy, P. Galperin kabi olimlarning nazariyalari bu boradagi tadqiqotlar uchun muhim metodologik asos bo'lib xizmat qiladi [9]. Xususan, P. Galperinning bosqichma-bosqich aqliy harakatlarni shakllantirish nazariyasiga ko'ra, har qanday ko'nikma, shu jumladan dasturlash ko'nikmalari ham, ma'lum bosqichlardan o'tib shakllanadi, sun'iy intellekt vositalari esa bu bosqichlarning har birida talabalarga kerakli yordamni ko'rsatish, ularning faoliyatini to'g'ri yo'naltirish imkoniyatiga ega [10]. Shuningdek, L. Vigotskiyning "yaqin rivojlanish zonasi" konsepsiyasi sun'iy intellekt vositalarining talabalarning individual rivojlanishiga ko'maklashish imkoniyatlarini tushunish uchun muhim nazariy asos bo'lib, adaptiv o'qitish tizimlari har bir talabaning yaqin rivojlanish zonasini aniqlash va shu zonaga mos keladigan vazifalarni taklif qilish imkoniyatiga ega [11].

Ushbu maqolada "Ma'lumotlar tuzulmasi va algoritmlar" fanini masofaviy ta'lim sharoitida o'qitishda sun'iy intellekt vositalaridan foydalanishning pedagogik imkoniyatlarini o'rganishga qaratilgan nazariy tadqiqot natijalari keltirilgan bo'lib, tadqiqotning metodologik asosini tizimli yondashuv, faoliyatli yondashuv, shaxsga yo'naltirilgan yondashuv hamda kompetensiyaviy yondashuv tashkil etadi, zero sun'iy intellekt vositalarining ta'lim jarayonidagi pedagogik imkoniyatlarini aniqlash ularni kompleks, tizimli ravishda o'rganishni, turli metodologik yondashuvlarni uyg'unlashtirishni talab etadi. Tizimli yondashuv "Ma'lumotlar tuzulmasi va algoritmlar" fanini o'qitish jarayonini o'zaro bog'langan elementlardan tashkil topgan yaxlit tizim sifatida ko'rib chiqish, sun'iy intellekt vositalarining ushbu tizimdagi o'rni va funksiyalarini aniqlash imkonini bergan bo'lsa, faoliyatli yondashuv talabalarning dasturlash faoliyatini, ularning algoritmik fikrlashini shakllantirish jarayonini, ushbu jarayonda sun'iy intellekt vositalarining rolini tahlil qilish imkonini bergan.

Tadqiqotda nazariy metodlardan keng foydalanilgan bo'lib, jumladan, psixologik-pedagogik, metodik va axborot texnologiyalariga oid adabiyotlarning qiyosiy tahlili, mavjud kontsepsiyalar va ilmiy yondashuvlarning umumlashtirilishi, tizimlashtirilishi va klassifikatsiyalanishi amalga oshirilgan, shuningdek, deduksiya va induksiya metodlari yordamida sun'iy intellekt vositalarining "Ma'lumotlar tuzulmasi va algoritmlar" fanini o'qitishdagi pedagogik imkoniyatlari haqida nazariy xulosalar chiqarilgan. Tadqiqot jarayonida sun'iy intellekt vositalarining dasturlash fanlarini o'qitishda qo'llanilishiga oid xorijiy va mahalliy ilmiy manbalarni tizimli tahlil qilish metodidan foydalanilgan bo'lib, ushbu metod orqali so'nggi o'n besh yil ichida nashr etilgan 90 dan ortiq ilmiy maqolalar, monografiyalar, darsliklar va

dissertatsiya ishlari o'rganilgan, ularning asosiy mazmuni, ilmiy yangiligi va amaliy ahamiyati tahlil etilgan.

Sun'iy intellekt vositalarining tasnifi va ularning "Ma'lumotlar tuzulmasi va algoritmlar" fanini o'qitishdagi pedagogik imkoniyatlarini aniqlashda analitik-metodik metodlardan foydalanilgan bo'lib, ushbu metodlar yordamida mavjud sun'iy intellekt vositalari (adaptiv o'qitish tizimlari, intelligent repetitorlar, kodni avtomatik tekshirish tizimlari, virtual laboratoriyalar va simulyatorlar, dasturlashga oid chatbotlar va boshqalar) ularning funksional imkoniyatlari, qo'llanilish sohalari va pedagogik xususiyatlariga ko'ra tizimlashtirilgan va umumlantirilgan. Shuningdek, tadqiqotda modellash metodidan foydalanilgan bo'lib, ushbu metod yordamida "Ma'lumotlar tuzulmasi va algoritmlar" fanini masofaviy o'qitishda sun'iy intellekt vositalaridan foydalanishning pedagogik modeli ishlab chiqilgan va nazariy jihatdan asoslangan.

"Ma'lumotlar tuzulmasi va algoritmlar" fanini masofaviy ta'lim sharoitida o'qitishda sun'iy intellekt vositalaridan foydalanishning pedagogik imkoniyatlarini o'rganishga bag'ishlangan tadqiqot natijasida ushbu vositalarning asosiy turlari, ularning didaktik funksiyalari va pedagogik imkoniyatlari aniqlashtirildi, shuningdek, sun'iy intellekt vositalaridan foydalanishning talabalarning algoritmik fikrlashini rivojlantirish va dasturlash ko'nikmalarini shakllantirishdagi samaradorlik darajasi tahlil qilindi. Quyidagi jadvallarda "Ma'lumotlar tuzulmasi va algoritmlar" fanini o'qitishda qo'llaniladigan sun'iy intellekt vositalarining turlari va ularning pedagogik imkoniyatlari, shuningdek, ushbu vositalarning talabalarning bilish faoliyatiga ta'sirining qiyosiy tahlili keltirilgan.

1-jadval. "Ma'lumotlar tuzulmasi va algoritmlar" fanini o'qitishda qo'llaniladigan sun'iy intellekt vositalari va ularning pedagogik imkoniyatlari

Sun'iy intellekt vositasi turi	Asosiy funksiyalari	Pedagogik imkoniyatlari	Qo'llanilish sohasi
Adaptiv o'qitish tizimlari	Talabani bilim darajasiga moslashish, individual ta'lim trayektoriyasini shakllantirish, materiallarni differentsiatsiyalash	Algoritmik tushunchalarni o'zlashtirish darajasiga qarab topshiriqlar murakkabligini moslashtirish, har bir talaba uchun optimal tempni ta'minlash, bilimlardagi kamchiliklarni avtomatik aniqlash va ularni bartaraf etish bo'yicha tavsiyalar berish	Nazariy materialni o'zlashtirish, amaliy mashqlarni bajarish, takrorlash va mustahkamlash
Intelligent repetitorlar	Dastur kodini tahlil qilish, xatolarni aniqlash va tushuntirish, maslahat berish, misollar keltirish	Talabani dastur yozish jarayonini kuzatib borish, sintaktik va semantik xatolarni real vaqt rejimida aniqlash va ularni tuzatish bo'yicha ko'rsatmalar berish, algoritmnining samaradorligini tahlil qilish va optimallashtirish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqish	Dasturlash amaliyoti, laboratoriya ishlari, mustaqil topshiriqlarni bajarish
Kodni avtomatik tekshirish tizimlari	Dastur kodini kompilyatsiya qilish, testlash, baholash, natijalarni tahlil qilish	Talabalar tomonidan yozilgan dasturlarning to'g'riligini tekshirish, ularni turli xil test ma'lumotlarida sinash, xatolar haqida batafsil hisobot berish,	Nazorat ishlari, mustaqil topshiriqlar, imtihon topshiriqlarini tekshirish

		baholash mezonlari asosida avtomatik baho qo'yish	
Virtual laboratoriyalar va simulyatorlar	Algoritmlar va ma'lumotlar tuzilmalarining vizualizatsiyasi, interaktiv tajriba o'tkazish imkoniyati	Ma'lumotlar tuzilmalari (massivlar, ro'yxatlar, steklar, navbatlar, daraxtlar, graflar) bilan ishlash jarayonini vizual ko'rsatish, algoritmning (saralash, qidirish, o'tish) bosqichma-bosqich bajarilishini namoyish etish, talabalarga o'zlarining algoritmilarini sinab ko'rish imkoniyatini yaratish	Yangi mavzuni tushuntirish, laboratoriya ishlari, mustaqil izlanish

Tahlillar natijasida aniqlanishicha, sun'iy intellekt vositalarining "Ma'lumotlar tuzulmasi va algoritmlar" fanini masofaviy o'qitishdagi eng muhim pedagogik imkoniyatlaridan biri ularning talabalarning individual xususiyatlarini hisobga olish va ta'limni individuallashtirish imkoniyatidir, ya'ni adaptiv o'qitish tizimlari talabaning algoritmik tushunchalarni o'zlashtirish darajasi, dasturlash ko'nikmalarining shakllanganlik darajasi, xatolarining xarakteri va ularni tuzatish tezligi kabi parametrlarni tahlil qilgan holda har bir talaba uchun mos bo'lgan ta'lim materiallarini tanlab beradi, topshiriqlar murakkabligini moslashtiradi, qo'shimcha tushuntirishlar va maslahatlar taqdim etadi. Bu esa an'anaviy masofaviy ta'limda mavjud bo'lgan "bir xillik" muammosini hal etish, har bir talabaning o'z sur'atida rivojlanishi uchun qulay shart-sharoit yaratish imkonini beradi, zero algoritmik tafakkurni shakllantirish jarayoni har bir talabada turlicha kechadi va individual yondashuvni talab etadi.

Sun'iy intellekt vositalarining yana bir muhim pedagogik imkoniyati ularning talabalarga doimiy va o'z vaqtida teskari aloqani ta'minlash qobiliyatidir, ya'ni intelligent repetitorlar va kodni avtomatik tekshirish tizimlari talaba dastur yozish jarayonida yo'l qo'ygan xatolarini real vaqt rejimida aniqlab, ularni tuzatish bo'yicha aniq ko'rsatmalar beradi, algoritmning samaradorligi haqida ma'lumot yetkazadi, optimallashtirish imkoniyatlarini ko'rsatadi. Masofaviy ta'lim sharoitida o'qituvchi har bir talabaning dastur yozish jarayonini kuzatib borish, ularning xatolarini o'z vaqtida aniqlash va tuzatish imkoniyatiga ega emas, sun'iy intellekt vositalari esa bu vazifani muvaffaqiyatli bajaradi, talabalarning mustaqil ishlash samaradorligini oshiradi va ularning dasturlash ko'nikmalarini tezroq shakllantirishga yordam beradi.

2-jadval. Sun'iy intellekt vositalarining talabalarning bilish faoliyatiga ta'siri

Bilish faoliyati jihatlar	An'anaviy masofaviy ta'limda	Sun'iy intellekt vositalari bilan ta'limda	Pedagogik samara
Algoritmik tushunchalarni o'zlashtirish	Statik o'quv materiallari (matn, videoma'ruza) asosida passiv o'zlashtirish	Interaktiv, adaptiv materiallar, vizualizatsiya, simulyatsiya asosida faol o'zlashtirish	Tushunchalarni chuqurroq anglash, abstrakt tushunchalarni konkretlashtirish, bilimlarning mustahkamligi
Dasturlash ko'nikmalarini shakllantirish	Mustaqil mashq qilish, xatolarni o'zi izlash va tuzatish, o'qituvchiga murojaat qilish	Intelligent repetitor yordamida bosqichma-bosqich mashq qilish, xatolarni real vaqtda aniqlash va tuzatish	Ko'nikmalarining tezroq shakllanishi, tipik xatolarning oldini olish, o'z-o'zini nazorat qilish kompetensiyasining rivojlanishi

Muammoli vaziyatlarni hal etish qobiliyati	Berilgan masalalarni yechish, mustaqil izlanish	Adaptiv ravishda murakkablashuvchi masalalar tizimi, yechimni topish bo'yicha maslahatlar, alternativ yechimlarni tahlil qilish	Algoritmik fikrlashning rivojlanishi, kreativ yondashuvning shakllanishi, muammolarni tahlil qilish ko'nikmalarining takomillashuvi
Motivatsiya va qiziqish	Tashqi motivatsiya (baho, nazorat) ustunligi, monotonlik, qiziqishning pasayishi	O'yinlashtirish elementlari, yutuqlar, reytinglar, individual yondashuv hisobiga ichki motivatsiyaning kuchayishi	Ta'lim jarayoniga bo'lgan qiziqishning ortishi, faollikning oshishi, mustaqil ta'lim olishga intilish

Tahlillar natijasida aniqlangan yana bir muhim jihat shundaki, sun'iy intellekt vositalari "Ma'lumotlar tuzulmasi va algoritmlar" fanining murakkab va abstrakt tushunchalarini vizualizatsiya qilish, ularni talabalar uchun tushunarli va ko'rgazmali shaklda taqdim etish imkoniyatiga ega, ya'ni virtual laboratoriyalar va simulyatorlar yordamida ma'lumotlar tuzilmalarining (masalan, binar daraxtlar, graflar, xesh-jadvallar) tuzilishi va ular bilan bajariladigan amallar, algoritmlarning (masalan, chuqurlik bo'yicha o'tish, kenglik bo'yicha o'tish, qisqa yo'lni topish algoritmlari) ishlash jarayoni bosqichma-bosqich vizual tarzda namoyish etiladi, bu esa talabalarning mavhum tushunchalarni konkretlashtirishiga, ularning mohiyatini chuqurroq anglashiga va algoritmik fikrlashining rivojlanishiga xizmat qiladi. Ayniqsa, dasturlashni endi o'rgana boshlagan talabalar uchun bunday vizualizatsiya vositalari juda muhim, chunki ular abstrakt tushunchalarni tushunishda jiddiy qiyinchiliklarga duch keladilar.

Sun'iy intellekt vositalaridan foydalanish "Ma'lumotlar tuzulmasi va algoritmlar" fanini masofaviy ta'lim sharoitida o'qitish samaradorligini sezilarli darajada oshiradi. Xususan, adaptiv o'qitish tizimlari talabalarning bilim darajasi va o'zlashtirish sur'atini hisobga olgan holda individual ta'lim trayektoriyasini shakllantirish imkonini beradi, bu esa algoritmik tushunchalarning chuqurroq o'zlashtirilishiga xizmat qiladi.

Tadqiqot davomida intelligent repetitorlar va kodni avtomatik tekshirish tizimlari talabalarning dasturlash jarayonida yo'l qo'ygan xatolarini tezkor aniqlash va tuzatishda muhim pedagogik vosita ekanligi aniqlandi. Ushbu vositalar orqali talabalar doimiy teskari aloqaga ega bo'lib, algoritmik fikrlash va dasturlash ko'nikmalarini mustaqil ravishda rivojlantirish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Natijalar shuni ko'rsatdiki, bunday yondashuv masofaviy ta'limda o'qituvchining nazorat va maslahat berish imkoniyatlarini sezilarli darajada kengaytiradi. Virtual laboratoriyalar va simulyatorlardan foydalanish algoritmlar va ma'lumotlar tuzilmalarining murakkab va abstrakt tushunchalarini vizual tarzda tushuntirish imkonini yaratib, talabalarning bilish faolligi va o'quv motivatsiyasini oshiradi. Umuman olganda, sun'iy intellekt vositalari masofaviy ta'lim sharoitida "Ma'lumotlar tuzulmasi va algoritmlar" fanini o'qitishda pedagogik jarayonni individuallashtirish, interaktivlikni ta'minlash va ta'lim sifatini yaxshilashga xizmat qilishi tadqiqot natijalari bilan tasdiqlandi.

"Ma'lumotlar tuzulmasi va algoritmlar" fanini masofaviy ta'lim sharoitida o'qitishda sun'iy intellekt vositalaridan foydalanishning pedagogik imkoniyatlarini o'rganishga bag'ishlangan ushbu tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, sun'iy intellekt vositalari ushbu murakkab va amaliyotga yo'naltirilgan fanning masofaviy sharoitida samarali o'qitilishi uchun keng imkoniyatlar yaratadi, jumladan, ta'limni individuallashtirish, doimiy teskari aloqani ta'minlash, murakkab tushunchalarni vizualizatsiya qilish, talabalarning mustaqil ishlash ko'nikmalarini rivojlantirish, ularning motivatsiyasini oshirish kabi muhim pedagogik vazifalarni bajarishda sun'iy intellekt vositalarining roli beqiyos. Biroq, ushbu vositalardan foydalanishning pedagogik samaradorligi ularni qo'llash metodikasiga, o'qituvchining tayyorgarlik darajasiga, texnik

ta'minotga va boshqa omillarga bog'liq bo'lib, sun'iy intellekt vositalarining o'zi ta'lim sifatini avtomatik ravishda oshirib yubormaydi, balki ular to'g'ri pedagogik yondashuvlar asosida qo'llanilgandagina kutilgan natijani beradi.

Sun'iy intellekt vositalarining "Ma'lumotlar tuzulmasi va algoritmlar" fanini o'qitishdagi pedagogik imkoniyatlari masalasida turli ilmiy maktablar vakillari o'rtasida ma'lum qarashlar farqi mavjud bo'lib, bir guruh tadqiqotchilar sun'iy intellekt vositalarining imkoniyatlarini yuqori baholab, ularni dasturlash fanlarini o'qitishda keng qo'llashni, hatto o'qituvchining ba'zi funksiyalarini ularga topshirishni taklif etsalar [12], boshqa bir guruh olimlar sun'iy intellekt vositalariga haddan tashqari berilish talabalarining ijodiy qobiliyatlarining susayishiga, ularning mustaqil fikrlash ko'nikmalarining rivojlanmasligiga olib kelishi mumkinligi haqida ogohlantiradilar [13]. Bizning fikrimizcha, sun'iy intellekt vositalari o'qituvchining o'rnini bosuvchi emas, balki uning faoliyatini to'ldiruvchi va boyituvchi vosita sifatida qaralishi lozim, ular odatdagi, rutin ishlarni (masalan, kodni tekshirish, baholash, oddiy savollarga javob berish) avtomatlashtirish orqali o'qituvchiga vaqt va kuchni tejab beradi, bu esa o'qituvchining asosiy e'tiborini ijodiy faoliyatga, talabalar bilan jonli muloqotga, ularning shaxsiy rivojlanishiga ko'maklashishga yo'naltirish imkonini beradi.

Shuningdek, "Ma'lumotlar tuzulmasi va algoritmlar" fanini o'qitishda sun'iy intellekt vositalaridan foydalanishning psixologik-pedagogik jihatlarini ham hisobga olish zarur, zero har qanday texnologik vosita singari sun'iy intellekt vositalari ham talabalarining psixologik holatiga, ularning motivatsiyasiga, o'ziga bo'lgan ishonchiga ta'sir ko'rsatadi. Intelligent repetitorlarning doimiy nazorati va maslahatlari ba'zi talabalarda qaramlikni keltirib chiqarishi, ularning mustaqil fikrlash qobiliyatini susaytirishi mumkin, shuning uchun sun'iy intellekt vositalaridan foydalanishda talabalarining mustaqilligini cheklamaslik, ularni faqat kerakli paytda yordam beradigan vosita sifatida qo'llash, talabalarining o'z kuchiga bo'lgan ishonchini mustahkamlashga alohida e'tibor qaratish lozim. Shu bilan birga, sun'iy intellekt vositalarining afzalliklaridan to'liq foydalanish uchun ularni qo'llash metodikasini ishlab chiqish, o'qituvchilarni maxsus tayyorlash, zaruriy texnik va metodik ta'minotni yaratish talab etiladi.

"Ma'lumotlar tuzulmasi va algoritmlar" fanini masofaviy ta'lim sharoitida o'qitishda sun'iy intellekt vositalaridan foydalanishning pedagogik imkoniyatlarini o'rganishga bag'ishlangan ushbu nazariy tadqiqot natijasida sun'iy intellekt vositalarining asosiy turlari – adaptiv o'qitish tizimlari, intelligent repetitorlar, kodni avtomatik tekshirish tizimlari, virtual laboratoriyalar va simulyatorlarning "Ma'lumotlar tuzulmasi va algoritmlar" fanini o'qitishdagi pedagogik imkoniyatlari aniqlashtirildi va tizimlashtirildi. Tadqiqot davomida ushbu vositalarning talabalarining algoritmik fikrlashini rivojlantirish, dasturlash ko'nikmalarini shakllantirish, murakkab va abstrakt tushunchalarni o'zlashtirish jarayonini yengillashtirish, mustaqil ta'lim olish faoliyatini samarali tashkil etish, motivatsiyani oshirish kabi muhim pedagogik vazifalarni bajarishdagi imkoniyatlari tahlil qilindi va ularning samaradorligi nazariy jihatdan asoslab berildi.

Sun'iy intellekt vositalarining "Ma'lumotlar tuzulmasi va algoritmlar" fanini masofaviy o'qitishdagi eng muhim pedagogik imkoniyatlari sifatida quyidagilar aniqlandi: birinchidan, ta'limni individuallashtirish imkoniyati – adaptiv tizimlar orqali har bir talabaning bilim darajasi, o'zlashtirish tezligi va uslubiga mos ravishda ta'lim materiallarini taqdim etish; ikkinchidan, doimiy va o'z vaqtida teskari aloqani ta'minlash imkoniyati – intelligent repetitorlar va kodni avtomatik tekshirish tizimlari orqali talabalar xatolarini real vaqt rejimida aniqlash va tuzatish; uchinchidan, vizualizatsiya va simulyatsiya imkoniyati – virtual laboratoriyalar va simulyatorlar orqali murakkab algoritmlar va ma'lumotlar tuzilmalarini ko'rgazmali tarzda namoyish etish; to'rtinchidan, mustaqil ta'lim olish faoliyatini qo'llab-quvvatlash imkoniyati – sun'iy intellekt vositalari talabalarining mustaqil ishlash ko'nikmalarini rivojlantirishga, ularning o'z-o'zini nazorat qilish va o'z-o'zini baholash kompetensiyalarini shakllantirishga xizmat qiladi.

"Ma'lumotlar tuzulmasi va algoritmlar" fanini masofaviy ta'lim sharoitida o'qitishda sun'iy intellekt vositalaridan foydalanish samaradorligini oshirish bo'yicha quyidagi tavsiyalarni ilgari surish mumkin: birinchidan, sun'iy intellekt vositalarini tanlash va qo'llashda fanning o'ziga xos xususiyatlarini, talabalarining tayyorgarlik darajasini va texnik imkoniyatlarni hisobga olish, har bir mavzu va mashg'ulot turi uchun eng mos vositalarni tanlash; ikkinchidan, sun'iy intellekt

vositalaridan foydalanishning metodik ta'minotini yaratish, jumladan, o'qituvchilar uchun qo'llanmalar, tavsiyalar, metodik ishlanmalar ishlab chiqish; uchinchidan, o'qituvchilarni sun'iy intellekt vositalaridan foydalanishga tayyorlash, ularning raqamli kompetensiyasini oshirish, malaka oshirish tizimida maxsus kurslar va treninglar tashkil etish; to'rtinchidan, sun'iy intellekt vositalaridan foydalanishda psixologik-pedagogik jihatlarni hisobga olish, talabalarning mustaqilligini cheklamaslik, ularning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratish; beshinchidan, sun'iy intellekt vositalarining samaradorligini muntazam ravishda monitoring qilish, ularning ta'lim natijalariga ta'sirini o'rganish va kerak bo'lganda tuzatishlar kiritish.

Xulosa. Ushbu tadqiqot "Ma'lumotlar tuzulmasi va algoritmlar" fanini masofaviy ta'lim sharoitida o'qitishda sun'iy intellekt vositalaridan foydalanishning pedagogik imkoniyatlarini nazariy jihatdan o'rganishga qaratilgan bo'lib, amalga oshirilgan tahlillar va xulosalar ushbu sohadagi keyingi ilmiy tadqiqotlar, xususan, sun'iy intellekt vositalarining empirik tadqiqotlari, ularning qiyosiy samaradorligini aniqlashga qaratilgan izlanishlar, shuningdek, sun'iy intellekt vositalaridan foydalanishning metodik tizimini ishlab chiqish bo'yicha tadqiqotlar uchun nazariy asos bo'lib xizmat qilishi mumkin. Xulosa qilib aytganda, adaptiv o'qitish tizimlari, intelligent repetitorlar, kodni avtomatik tekshirish vositalari hamda virtual laboratoriyalar ta'limni individuallashtirish, doimiy teskari aloqani ta'minlash, algoritmik fikrlashni rivojlantirish va talabalarning mustaqil ta'lim olish faoliyatini qo'llab-quvvatlashda muhim pedagogik ahamiyatga ega. Shu bilan birga, sun'iy intellekt vositalaridan foydalanishning samaradorligi ularni qo'llash metodikasiga, o'qituvchining kasbiy va raqamli kompetensiyalariga hamda psixologik-pedagogik shart-sharoitlarning to'g'ri tashkil etilishiga bog'liq ekanligi aniqlandi. Tadqiqot natijalari masofaviy ta'limda dasturlash fanlarini o'qitish metodikasini takomillashtirish uchun nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Woolf, B. P. (2010). *Building intelligent interactive tutors: Student-centered strategies for revolutionizing e-learning*. Morgan Kaufmann.
2. Koedinger, K. R., & Anderson, J. R. (2018). *Intelligent tutoring goes to school in the big city*. *International Journal of Artificial Intelligence in Education*, 8(1), 30-43.
3. Роберт, И. В. (2017). *Теория и методика информатизации образования*. Москва: Бином.
4. Хуторской, А. В. (2019). *Современная дидактика*. Москва: Эйдос.
5. Abduqodirov, A. A., & Taylaqov, N. I. (2020). *Axborot texnologiyalari va dasturlash asoslari*. Toshkent: O'zbekiston.
6. Aripov, M. M. (2018). *Algoritmlar nazariyasi va dasturlash tillari*. Toshkent: Fan va texnologiya.
7. Taylaqov, N. I. (2019). *Dasturlash fanlarini o'qitishda pedagogik dasturiy vositalardan foydalanish metodikasi*. *Pedagogik ta'lim*, 2(3), 45-52.
8. Brusilovsky, P., & Peylo, C. (2016). *Adaptive and intelligent web-based educational systems*. *International Journal of Artificial Intelligence in Education*, 13(2-4), 159-172.
9. Гальперин, П. Я. (2018). *Психология мышления и учение о поэтапном формировании умственных действий*. Москва: МГУ.
10. Талызина, Н. Ф. (2017). *Педагогическая психология*. Москва: Академия.
11. Выготский, Л. С. (2016). *Мышление и речь*. Москва: Лабиринт.
12. Luckin, R., Holmes, W., Griffiths, M., & Forcier, L. B. (2018). *Intelligence unleashed: An argument for AI in education*. Pearson Education.
13. Selwyn, N. (2020). *Should robots replace teachers? AI and the future of education*. Polity Press.
14. Woolf, B. P., Lane, H. C., Chaudhri, V. K., & Kolodner, J. L. (2019). *AI grand challenges for education*. *AI Magazine*, 34(4), 66-84.

Soliyev Farxodjon Sodiqovich,
Farg'ona davlat universiteti,
psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (Phd),
solievfarhod197@gmail.com

INTEGRATIV TA'LIM MUHITIDA SHAXSNING KASBIY IDENTIFIKATSIYASI VA REKRUTING JARAYONINING PSIXOLOGIK DETERMINANTLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada integrativ ta'lim muhitida shaxsning kasbiy identifikatsiyasi jarayoni hamda rekruting tizimining psixologik determinantlari nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilinadi. Zamonaviy ta'lim makonida kasbiy shakllanish jarayoni faqat bilim va ko'nikmalarni egallash bilan cheklanmay, balki shaxsning o'zini kasb subyekti sifatida anglash, professional "Men" konsepsiyasini shakllantirish, kasbiy qadriyatlar tizimini ichkilashtirish va mehnat bozoridagi raqobatga psixologik tayyorgarlik bilan belgilanadi. Integrativ ta'lim modeli shaxsning kognitiv, affektiv va konativ sohalarini bir butunlikda rivojlantirishga yo'naltirilgan bo'lib, bu jarayon kasbiy identifikatsiyaning muvaffaqiyatli shakllanishiga xizmat qiladi. Shu bilan birga, rekruting jarayonida nomzodning motivatsion yo'nalishi, ijtimoiy-intellektual kompetensiyalari, shaxsiy xususiyatlari va emotsional barqarorligi muhim determinantlar sifatida namoyon bo'ladi. Maqolada kasbiy identifikatsiya va rekruting jarayonlari o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik, shuningdek, ularni psixologik jihatdan optimallashtirish mexanizmlari yoritiladi.

Kalit so'zlar: integrativ ta'lim, kasbiy identifikatsiya, professional "Men" konsepsiyasi, rekruting, psixologik determinantlar, motivatsiya, kompetensiya, shaxs rivojlanishi, mehnat bozori, kasbiy moslashuv.

Integrativ ta'lim muhiti zamonaviy pedagogika va psixologiya fanida shaxs rivojlanishini kompleks, tizimli va ko'p omilli jarayon sifatida ko'rib chiqishga asoslanadi. Bunday muhitda ta'lim faqat bilim uzatish emas, balki shaxsning kasbiy va ijtimoiy o'zini anglash jarayoni sifatida talqin etiladi. Kasbiy identifikatsiya esa shaxsning ma'lum bir kasb bilan o'zini bog'lash, ushbu kasb qadriyatlarini ichkilashtirish va professional rolni o'z "Men" tizimiga integratsiya qilish jarayonidir. Ushbu jarayon Eriksonning psixososial rivojlanish nazariyasidagi identiklik bosqichi bilan bevosita bog'liq bo'lib, ayniqsa o'smirlik va ilk yetuklik davrida muhim ahamiyat kasb etadi.

Integrativ ta'lim muhitida kasbiy identifikatsiya jarayoni ko'p bosqichli va dinamik xarakterga ega. Birinchi bosqichda shaxs kasblar olami bilan tanishadi, ikkinchi bosqichda esa o'z qiziqishlari va imkoniyatlarini tahlil qiladi, uchinchi bosqichda esa o'zini muayyan kasb subyekti sifatida tasavvur qila boshlaydi. Bu jarayonda kognitiv komponent – kasb haqidagi bilimlar, affektiv komponent – kasbga nisbatan munosabat va hissiy bog'lanish, konativ komponent – kasbiy faoliyatga intilish va harakat qilishga tayyorgarlik muhim rol o'ynaydi.

Kasbiy identifikatsiyaning shakllanishida ijtimoiy muhit, ayniqsa ta'lim muhiti muhim determinant hisoblanadi. Integrativ ta'lim modeli fanlararo yondashuv, amaliy mashg'ulotlar, loyiha asosida o'qitish, refleksiv tahlil va mentorlik tizimi orqali talabaning o'z kasbiy yo'nalishini ongli ravishda tanlashiga yordam beradi. Bunday muhitda talabalar nafaqat nazariy bilim, balki real ish jarayoniga yaqin tajriba orttiradi, bu esa professional o'zini anglashni kuchaytiradi.

Shaxsning kasbiy identifikatsiyasi uning motivatsion sohasi bilan chambarchas bog'liqdir. Ichki motivatsiya – kasbga qiziqish, o'zini rivojlantirish istagi, ijtimoiy foyda keltirishga intilish – kasbiy identifikatsiyaning barqaror shakllanishini ta'minlaydi. Tashqi motivatsiya – moddiy rag'bat, ijtimoiy maqom, ota-onaning talabi – esa qisqa muddatli natijalar berishi mumkin, biroq ichki identifikatsiya shakllanmasa, professional inqiroz ehtimoli ortadi.

Rekruting jarayoni esa kasbiy identifikatsiyaning tashqi baholanish bosqichi sifatida namoyon bo'ladi. Zamonaviy rekruting tizimida nafaqat diplom va sertifikatlar, balki nomzodning shaxsiy fazilatlar, kommunikativ kompetensiyalari, stressga chidamliligi, jamoada ishlash qobiliyati va moslashuvchanligi baholanadi. Demak, rekruting jarayoni psixologik determinantlarga asoslangan murakkab seleksiya tizimidir.

Rekruting jarayonining asosiy psixologik determinantlari qatoriga kognitiv salohiyat, emotsional intellekt, motivatsion yoʻnalish, shaxs tipologiyasi va ijtimoiy kompetensiyalar kiradi. Masalan, yuqori darajadagi emotsional intellekt nomzodning jamoaviy ishda samarali boʻlishini taʼminlaydi. Shuningdek, refleksiv qobiliyat oʻz xatti-harakatlarini tahlil qilish va xatolardan saboq chiqarishga imkon beradi.

Integrativ taʼlim muhiti rekruting talablariga mos kompetensiyalarni shakllantirishga xizmat qiladi. Talabalarda soft skills – tanqidiy fikrlash, muammoli vaziyatlarni hal qilish, liderlik, kommunikativlik –ni rivojlantirish mehnat bozorida muvaffaqiyatli integratsiyani taʼminlaydi. Bu esa kasbiy identifikatsiya va rekruting jarayonlari oʻrtasidagi oʻzaro bogʻliqlikni koʻrsatadi.

Shuningdek, kasbiy identifikatsiyaning barqarorligi shaxsning oʻzini baholash darajasi bilan ham bogʻliqdir. Adekvat oʻzini baholash professional oʻsish uchun psixologik asos yaratadi. Past oʻzini baholash esa rekruting jarayonida oʻz imkoniyatlarini namoyon qila olmaslikka olib keladi. Shu bois integrativ taʼlim jarayonida psixologik treninglar, kouching va karera maslahatlari muhim ahamiyat kasb etadi.

Zamonaviy mehnat bozori sharoitida kasbiy identifikatsiya jarayoni doimiy ravishda yangilanib boradi. Shaxs bir necha marotaba kasbini oʻzgartirishi mumkin, bu esa moslashuvchan professional identifiklikni talab etadi. Integrativ taʼlim muhiti aynan shu moslashuvchanlikni rivojlantirishga qaratilgan boʻlishi lozim.

Rekruting jarayonida qoʻllaniladigan psixologik metodlar – intervyu, psixometrik testlar, situatsion vazifalar, assesment markazlari – nomzodning kasbiy identifikatsiya darajasini aniqlashga yordam beradi. Professional identifikatsiya shakllangan shaxs oʻz kasbiy yoʻnalishini aniq ifodalay oladi, maqsadlarini asoslaydi va oʻz kompetensiyalarini real baholaydi.

Kasbiy identifikatsiya va rekruting oʻrtasidagi oʻzaro bogʻliqlik shundan iboratki, kuchli professional identifikatsiya rekruting jarayonida muvaffaqiyatni oshiradi, muvaffaqiyatli rekruting esa identifikatsiyani mustahkamlaydi.

Integrativ taʼlim muhiti shaxsni faqat bilimli mutaxassis emas, balki ongli kasbiy subyekt sifatida shakllantirishga xizmat qiladi. Bu esa zamonaviy jamiyat talablariga mos, ijtimoiy masʼuliyatli va raqobatbardosh kadrlarni tayyorlashning psixologik asosini tashkil etadi.

1-jadval

Integrativ taʼlim muhitida kasbiy identifikatsiya va rekruting jarayonining psixologik determinantlari (empirik oʻlchov bilan)

Determinant (omil)	Tavsifi	Integrativ taʼlim muhitidagi roli	Oʻlchov / Test usuli
Kognitiv salohiyat	Nomzodning kasbga oid bilim va fikrlash qobiliyati	Talabning kasbni tushunishi va murakkab vazifalarni yecha olish qobiliyatini shakllantirish	Intellekt koʻrsatkichini aniqlash testlari (IQ testlari)
Emotsional intellekt	Oʻz va boshqalarning emotsiyalarini idrok etish va boshqarish qobiliyati	Jamoaviy ishlarda muvaffaqiyat, stress holatida moslashuvchanlik	Mayer–Salovey–Karuzo Emotsional intellekt testi (MSCEIT)
Motivatsion yoʻnalish	Ichki va tashqi motivatsiyalar bilan faoliyatni yoʻnaltirish	Kasbiy identifikatsiyani mustahkamlash, oʻquv jarayonida qatnashish darajasini oshirish	Oʻzini-oʻzi baholash shkalasi
Ijtimoiy kompetensiyalar	Kommunikativ qobiliyat, liderlik, hamkorlik	Integrativ loyihalarda samarali ishlash, mentor-muhitdan maksimal foyda olish	Kompetensiyalarni kompleks baholash markaz

Refleksiv qobiliyat	O‘z xatti-harakatini tahlil qilish va takomillashtirish	Talabanning o‘z kasbiy “Men” konsepsiyasini rivojlantirish va karera yo‘nalishini ongli tanlash	O‘z-o‘zini tahlil qilish va anglash shkalasi
Stressga chidamlilik	Qiyinchilik va bosim ostida samarali ishlash	Rekruting jarayonida sinovlardan muvaffaqiyatli o‘tish, kasbiy barqarorlikni ta‘minlash	Qabul qilingan stress darajasi shkalasi
Shaxsiy qadriyatlar	Kasbga nisbatan individual e‘tiqod va qiziqish	Talabanning kasbni anglab olishini kuchaytiradi, ichki motivatsiya manbai bo‘ladi	Rokich qadriyatlar so‘rovnomasi
Professional tajriba	Amaliy faoliyat va loyiha ishtiroki	Real ish sharoitlariga moslashuv, kompetensiyalarni mustahkamlash	Praktika baholash jurnallari, mentor bahosi, portfoliolar
O‘zini baholash	Shaxsning o‘z qobiliyatini va imkoniyatlarini idrok etishi	Rekruting jarayonida nomzodning muvaffaqiyatga erishish imkoniyatini aniqlash	Kasbiy o‘zini baholash vositasi
Adaptivlik	Muvofiq va tezkor moslashuvchanlik	Tez o‘zgarayotgan mehnat bozori sharoitida raqobatbardosh bo‘lish	Moslashuvchanlik shkalasi

Integrativ ta‘lim muhitida kasbiy identifikatsiya va rekruting jarayonining psixologik determinantlari tizimli va o‘zaro bog‘liq xarakterga ega bo‘lib, ular shaxsning professional shakllanishini kompleks jarayon sifatida tushunishga imkon beradi. Jadvalda keltirilgan determinantlar nafaqat individual psixik xususiyatlarni, balki ta‘lim muhiti va mehnat bozori o‘rtasidagi o‘zaro ta‘sir mexanizmlarini ham aks ettiradi. Mazkur omillar sifat jihatdan tahlil qilinganda, ularning har biri kasbiy identifikatsiyaning muayyan komponentiga va rekruting jarayonining muayyan bosqichiga bevosita ta‘sir ko‘rsatishi aniqlanadi.

Kognitiv salohiyat determinant sifatida shaxsning kasbiy faoliyatni ongli ravishda tushunishi, muammoli vaziyatlarni mantiqiy hal eta olishi va bilimlarni amaliyotga transfer qilish qobiliyatini ifodalaydi. Integrativ ta‘lim muhitida fanlararo yondashuv va muammoli ta‘lim texnologiyalari aynan shu salohiyatni rivojlantirishga xizmat qiladi. Sifat tahlil shuni ko‘rsatadiki, yuqori kognitiv ko‘rsatkichlarga ega talabalar kasbiy identifikatsiyani tezroq shakllantiradi, chunki ular o‘z kasbining mazmunini chuqur anglaydi. Rekruting jarayonida esa bu omil situatsion vazifalar va kompetensiya testlari orqali aniqlanib, nomzodning professional mosligini prognoz qilish imkonini beradi.

Emotsional intellekt kasbiy identifikatsiyaning affektiv komponenti bilan bevosita bog‘liqdir. O‘z his-tuyg‘ularini boshqara olish va boshqalarning emotsional holatini to‘g‘ri talqin qilish qobiliyati professional rollarni muvaffaqiyatli egallashda muhim omil hisoblanadi. Integrativ ta‘lim muhiti jamoaviy loyiha ishlari, treninglar va refleksiv mashg‘ulotlar orqali emotsional kompetensiyalarni rivojlantiradi. Sifat jihatdan tahlil qilinganda, yuqori emotsional intellekt kasbiy identifikatsiyaning barqarorligini oshiradi, chunki shaxs kasbiy stress va rol ziddiyatlarini konstruktiv hal eta oladi. Rekruting jarayonida esa emotsional intellekt jamoaga moslashuv va liderlik salohiyatining muhim indikator sifatida namoyon bo‘ladi.

Motivatsion yo‘nalish determinant sifatida kasbiy identifikatsiyaning markaziy mexanizmini tashkil etadi. Ichki motivatsiya ustuvor bo‘lgan hollarda kasbiy identifikatsiya

barqaror va chuqur bo'ladi. Tashqi motivatsiya ustuvor bo'lgan vaziyatlarda esa professional inqiroz ehtimoli ortadi. Integrativ ta'lim muhiti talabani o'z qiziqishlarini aniqlash, kasbiy maqsadlarini shakllantirish va shaxsiy resurslarini anglashga sharoit yaratadi. Rekruting jarayonida motivatsion intervyular nomzodning ichki qadriyatlari va professional niyatlarini aniqlashda muhim vosita hisoblanadi.

Ijtimoiy kompetensiyalar kasbiy identifikatsiyaning ijtimoiy o'lchamini ifodalaydi. Shaxs o'zini professional jamoa a'zosi sifatida qanchalik samarali idrok etsa, uning identifikatsiyasi shunchalik mustahkam bo'ladi. Integrativ ta'lim muhiti mentorlik tizimi va hamkorlikdagi ta'lim metodlari orqali bu kompetensiyalarni rivojlantiradi. Rekruting jarayonida esa kommunikativlik va jamoaviy ishlash ko'nikmalari asosiy tanlov mezonlaridan biri bo'lib xizmat qiladi.

Refleksiv qobiliyat kasbiy "Men" konsepsiyasining shakllanishida muhim rol o'ynaydi. O'z faoliyatini tahlil qila olish, kuchli va zaif tomonlarini aniqlash, kelajak strategiyasini rejalashtirish professional o'sishning psixologik asosidir. Sifat tahlil shuni ko'rsatadiki, refleksiv talabalarda kasbiy identifikatsiya ongli va mustahkam shakllanadi. Rekruting jarayonida esa refleksivlik nomzodning o'zini adekvat baholashida va intervyuda o'z kompetensiyalarini asoslab bera olishida namoyon bo'ladi.

Stressga chidamlilik determinant sifatida kasbiy faoliyatning real sharoitlariga moslashuvni ta'minlaydi. Integrativ ta'lim muhiti talabalarda psixologik barqarorlikni rivojlantirish orqali ularni professional bosimlarga tayyorlaydi. Sifat jihatdan qaralganda, stressga chidamlilik past bo'lgan shaxslarda kasbiy identifikatsiya zaiflashishi yoki inqirozga uchrashi mumkin. Rekruting jarayonida esa stress-testlar va situatsion simulyatsiyalar nomzodning bosim ostida qaror qabul qilish qobiliyatini aniqlaydi.

Shaxsiy qadriyatlar kasbiy identifikatsiyaning ma'naviy-axloqiy asosini tashkil etadi. Agar kasb shaxs qadriyatlariga mos kelsa, identifikatsiya jarayoni ichki uyg'unlik bilan kechadi. Integrativ ta'lim muhiti talabani kasbiy qadriyatlarini aniqlash va rivojlantirishga yo'naltirilgan bo'lishi lozim. Rekruting jarayonida esa tashkilot qadriyatlari bilan nomzod qadriyatlari o'rtasidagi moslik muhim mezon sifatida baholanadi.

Professional tajriba determinant sifatida nazariy bilimlarni amaliyot bilan integratsiyalashni ta'minlaydi. Amaliyotga asoslangan ta'lim modeli kasbiy identifikatsiyani real faoliyat bilan mustahkamlaydi. Sifat tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, amaliy tajribaga ega talabalar rekruting jarayonida o'zini ishonchliroq namoyon etadi.

O'zini baholash va adaptivlik determinantlari esa kasbiy identifikatsiyaning barqarorligi va moslashuvchanligini belgilaydi. Adekvat o'zini baholash professional o'sishga xizmat qiladi, adaptivlik esa zamonaviy mehnat bozori o'zgarishlariga moslashishni ta'minlaydi. Integrativ ta'lim muhiti aynan shu sifatlarni rivojlantirish orqali raqobatbardosh mutaxassislarni tayyorlaydi.

Umuman olganda, jadvalda keltirilgan determinantlar o'zaro tizimli bog'liqlikda faoliyat yuritadi va integrativ ta'lim muhiti ularning shakllanishi uchun psixologik sharoit yaratadi. Kasbiy identifikatsiya va rekruting jarayonlari bir-birini to'ldiruvchi mexanizmlar sifatida namoyon bo'lib, shaxsning professional muvaffaqiyatini ta'minlaydi. Integrativ yondashuv asosida shakllangan kasbiy identifikatsiya rekruting jarayonida muvaffaqiyat omili bo'lib xizmat qiladi, muvaffaqiyatli rekruting esa professional o'zlikni yanada mustahkamlaydi. Shu tariqa, ta'lim va mehnat bozori o'rtasida psixologik uzviylik vujudga keladi.

Maqola yakunida shuni ta'kidlash joizki, integrativ ta'lim modeli zamonaviy jamiyat talablariga mos, moslashuvchan, emotsional jihatdan barqaror va ongli kasbiy identifikatsiyaga ega shaxslarni shakllantirishning samarali psixologik mexanizmi hisoblanadi. Rekruting jarayonining psixologik determinantlarini ta'lim bosqichidayoq rivojlantirish esa kadrlar tayyorlash tizimining strategik ustuvor yo'nalishi bo'lishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlarro'yxati.

1. Erikson E.H. Identity: Youth and Crisis. – New York: Norton, 1968.
2. Super D.E. The Psychology of Careers. – New York: Harper & Row, 1957.

3. Holland J.L. Making Vocational Choices. – Odessa: Psychological Assessment Resources, 1997.
4. Bandura A. Self-efficacy: The Exercise of Control. – New York: Freeman, 1997.
5. Savickas M.L. Career Construction Theory and Practice. – In: Brown S.D., Lent R.W. Career Development and Counseling. – Hoboken: Wiley, 2013.
6. Deci E.L., Ryan R.M. Self-Determination Theory: Basic Psychological Needs in Motivation, Development, and Wellness. – New York: Guilford Press, 2000.
7. Goleman D. Emotional Intelligence. – New York: Bantam Books, 1995.
8. Klimov E.A. Psixologiya professionalnogo samoopredeleniya. – Moskva, 2004.
9. Lent R.W., Brown S.D., Hackett G. Social Cognitive Career Theory. – Journal of Vocational Behavior, 1994.
10. Schwartz S.H. Universals in the Content and Structure of Values. – Advances in Experimental Social Psychology, 1992.

Naimova Maftunabonu Fayzullojonovna,
Buxoro davlat pedagogika instituti
maftuna.naimova.99@mail.ru

TARBIYACHILARDA MA'NAVIY-MA'RIFIY FAOLIYATNI LOYIHALASH KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK SHART- SHAROITLARI

Annotatsiya. Ushbu maqola tarbiyachilarda ma'naviy-ma'rifiy faoliyatni loyihalash kompetensiyasini rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlarini ilmiy-nazariy va amaliy jihatdan tahlil etishga bag'ishlangan. *Шунингдек, педагогик шарт-шароитлар тushunchasi, ularning tarbiya jarayonidagi o'rni va ahamiyati kengroq yoritilgan bo'lib, maktabgacha ta'lim muassasalari tarbiyachilari uchun maxsus ishlab chiqilgan pedagogik model sinab ko'rilgan. Taklif etilayotgan pedagogik shart-sharoitlarning samaradorligi statistik va sifat usullari yordamida tasdiqlangan.*

Kalit so'zlar: loyihalash kompetensiyasi, ma'naviy-ma'rifiy faoliyat, tarbiyachi, pedagogik shart-sharoitlar, maktabgacha ta'lim, kasbiy rivojlanish, refleksiya.

Аннотация. Данная статья посвящена научно-теоретическому и практическому анализу педагогических условий развития у педагогов компетенций проектирования духовно-просветительской деятельности. Также более широко освещается понятие педагогических условий, их место и значение в воспитательном процессе, апробирована педагогическая модель, специально разработанная для воспитателей дошкольных образовательных учреждений. Эффективность предлагаемых педагогических условий подтверждена статистическими и качественными методами.

Ключевые слова: проектная компетентность, духовно-просветительская деятельность, воспитатель, педагогические условия, дошкольное образование, профессиональное развитие, рефлексия.

Abstract. This article is devoted to the scientific-theoretical and practical analysis of the pedagogical conditions for the development of the competence of educators in designing spiritual and educational activities. The concept of pedagogical conditions, their role and importance in the educational process are also widely covered, and a pedagogical model specially designed for preschool educators has been tested. The effectiveness of the proposed pedagogical conditions was confirmed using statistical and qualitative methods.

Keywords: design competence, spiritual and educational activities, educator, pedagogical conditions, preschool education, professional development, reflection.

Kirish. Zamonaviy ta'lim tizimida tarbiyachilarning kasbiy kompetentligi muammosi tobora dolzarb tus olmoqda. Xususan, maktabgacha ta'lim muassasalarida faoliyat yuritayotgan tarbiyachilar faqat bolalar bilan muloqot o'rnatish va ularga bilim berish bilan cheklanib qolmasdan, balki ma'naviy-ma'rifiy tarbiyani puxta loyihalash, rejalashtirish va amalga oshirish qobiliyatiga ham ega bo'lishlari talab etilmoqda. O'zbekiston Respublikasining ta'lim sohasidagi strategik hujjatlari, xususan «Maktabgacha ta'lim va tarbiya to'g'risida»gi Qonun hamda «2022–2026 yillarda maktabgacha ta'lim tizimini rivojlantirish strategiyasi» tarbiyachilarning kasbiy tayyorgarligi sifatini yanada oshirishni ustuvor vazifa sifatida belgilab bergan.

Ma'naviy-ma'rifiy faoliyat - bu shaxs ma'naviyatini shakllantirish, milliy qadriyatlarni singdirish, insoniy fazilatlarini rivojlantirish va yosh avlodda vatanparvarlik tuyg'ularini mustahkamlashga yo'naltirilgan maqsadli pedagogik jarayon hisoblanadi. Bu jarayonni samarali tashkil etish uchun tarbiyachi nafaqat nazariy bilimlar, balki amaliy loyihalash ko'nikmalariga ham ega bo'lishi lozim. Aynan shu sababli loyihalash kompetensiyasi zamonaviy tarbiyachining kasbiy portretida markaziy o'rinni egallaydi.

Pedagogik kompetentlik muammosi xalqaro miqyosda ham keng tadqiq etilgan. Evropa ta'lim tizimlarida pedagog kompetentligi tizimli yondashuv asosida ko'rib chiqiladi, bu yerda loyihalash qobiliyati asosiy kompetentliklardan biri hisoblanadi [1]. O'zbekiston ilmiy-pedagogik

maktabida ham ushbu muammo bir qator olimlar tomonidan o'rganilgan bo'lib, ular tarbiyachi kompetentligining turli jihatlarini - kommunikativ, diagnostik, loyihalash va baholash kompetentliklarini tadqiq etganlar [2]. Shu bilan birga, aynan ma'naviy-ma'rifiy faoliyatni loyihalash kompetensiyasiga bag'ishlangan tadqiqotlar soni hali ham yetarli darajada emas, bu esa mazkur sohada yangi ilmiy izlanishlar olib borish zarurligini ko'rsatib turibdi.

Loyihalash kompetensiyasi deganda mutaxassis o'z kasbiy faoliyatini maqsadli rejalashtirish, uni bosqichma-bosqich amalga oshirish va natijalarni baholash qobiliyati tushuniladi. Tarbiyachi uchun bu kompetensiya ayniqsa muhim, chunki har bir tarbiyaviy ish bosqichma-bosqich o'ylab ko'rilgan va asoslangan tuzilmaga ega bo'lishi lozim. Xususan, ma'naviy-ma'rifiy faoliyatni loyihalash uchun tarbiyachi jamiyatning ijtimoiy ehtiyojlarini anglashi, bolalarning yosh xususiyatlarini hisobga olishi, milliy va umuminsoniy qadriyatlar uyg'unligini ta'minlashi hamda olingan natijalarni doimiy tahlil qilishi zarur.

Tadqiqot dolzarbligi bir necha jihatdan belgilanadi. Birinchidan, maktabgacha ta'limning keyingi barcha ta'lim bosqichlari uchun poydevor ekanligini hisobga olsak, tarbiyachilar tomonidan ma'naviy-ma'rifiy tarbiyaning sifatli loyihalanishi bolalar shaxsiy rivojlanishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Ikkinchidan, an'anaviy tayyorlov dasturlari ko'pincha loyihalash kompetensiyasini yetarli darajada shakllantirishga e'tibor bermaydi, buning o'rniga nazariy bilim uzatishga ko'proq urg'u beriladi. Uchinchidan, Respublika maktabgacha ta'lim muassasalarida amalga oshirilgan kuzatuvlar shuni ko'rsatadiki, ko'plab tarbiyachilar ma'naviy-ma'rifiy tadbirlarni loyihalashda tizimlilik va izchillik etishmovchiligini his etadilar.

Pedagogik shart-sharoitlar muammosi ham alohida o'rganishni taqozo etadi. Pedagogik shart-sharoit — bu ta'lim muassasasida pedagogik jarayonning muvaffaqiyatli kechishini, muayyan kompetensiyalarning shakllanishini yoki pedagog shaxsining rivojlanishini ta'minlaydigan omillar, sharoitlar va pedagogik ta'sir vositalarining uyg'un majmuasi sifatida ta'riflanadi [3]. Ushbu tushuncha ko'plab tadqiqotlarda turlicha talqin etilgan bo'lsa-da, uning mohiyati doimo amaliy faoliyat samaradorligini oshirishga xizmat qiluvchi omillar tizimidan iborat bo'lib qolmoqda.

Mazkur tadqiqot tarbiyachilarda ma'naviy-ma'rifiy faoliyatni loyihalash kompetensiyasini rivojlantirishga imkon beruvchi pedagogik shart-sharoitlarni aniqlab, ularning samaradorligini empirik asosda tekshirishni maqsad qilib qo'yadi. Tadqiqot davomida quyidagi vazifalar hal etiladi: loyihalash kompetensiyasining nazariy asoslarini tahlil qilish; ma'naviy-ma'rifiy faoliyatning tarbiyaviy jarayondagi o'rnini aniqlash; tarbiyachilarda loyihalash kompetensiyasini rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlar tizimini ishlab chiqish va tajriba-sinov asosida tekshirish; tadqiqot natijalarini umumlashtirish hamda amaliy tavsiyalar berish.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi shundaki, unda birinchi marta ma'naviy-ma'rifiy faoliyatni loyihalashga bag'ishlangan kompleks pedagogik shart-sharoitlar tizimi ishlab chiqilgan bo'lib, ushbu tizim nazariy asoslash, amaliy sinov va statistik tasdiqdan o'tgan. Tadqiqot natijalari maktabgacha ta'lim muassasalari, pedagogika kollejlari va oliy ta'lim muassasalarining tarbiyachilarni tayyorlash dasturlarida bevosita qo'llanilishi mumkin.

Adabiyotlar sharhi. Pedagogik kompetentlik va uning tarkibiy qismlari ilmiy adabiyotlarda keng muhokamasini topgan. J. Hattie ta'lim jarayoniga oid yirik meta-tadqiqotida pedagog kompetentligining o'quvchilar muvaffaqiyatiga ta'sirini ko'rsatib, pedagogning o'z faoliyatini rejalashtirish va loyihalash qobiliyati eng ta'sirchan omillardan biri ekanligi [1]ni asoslab bergan. Ushbu xulosalar maktabgacha ta'lim sohasida ham o'z ahamiyatini saqlab qoladi, chunki tarbiyachilar o'z pedagogik faoliyatini ongli va tizimli ravishda loyihalash orqali bolalar rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsata oladilar.

O'zbekiston pedagogika fanida tarbiyachilarning kasbiy kompetentligini rivojlantirish masalasi S. Nishonova [2], N. Muslimov [4] va boshqa olimlar tomonidan keng tadqiq etilgan. Mazkur tadqiqotlar tarbiyachi kompetentligining ko'p qirrali tuzilmasini ochib beradi, ammo ular asosan nazariy bilimlarni uzatish va kommunikativ kompetentlikka e'tibor qaratib, loyihalash kompetensiyasini alohida ob'ekt sifatida ko'rib chiqmagan. Aynan shu jihat mazkur tadqiqotni oldingi ishlardan ajratib turadi va uning yangiligini belgilab beradi [4].

Ma'naviy-ma'rifiy tarbiya pedagogikasi sohasida A. Ziyodullayev, H. G'ulomov va boshqa o'zbek olimlari tarbiyaviy jarayonning mohiyati, milliy qadriyatlarni singdirish mexanizmlari va tarbiyachi rolini atroflicha o'rganganlar [5]. Bu tadqiqotlar ma'naviy tarbiyaning nazariy asoslarini yaratishda muhim hissa qo'shgan bo'lsa-da, ularda tarbiyachining loyihalash faoliyatiga doir amaliy metodologiya yetarlicha ishlab chiqilmagan.

Loyihalash faoliyati nazariyasi jihatidan J. Dewey demokratik ta'lim va amaliy loyihalash g'oyalari [6] hali ham dolzarbligini saqlab qolmoqda. Uning «tajribadan o'rganish» konsepsiyasi zamonaviy loyihalash kompetensiyasi nazariyasining poydevori hisoblanadi. Keyinchalik D. Schon tomonidan ishlab chiqilgan «amaliyot-tafakkur» modeli [7] tarbiyachi uchun refleksiv loyihalash qanchalik muhim ekanligini yanada oydinlashtirdi, chunki bu model pedagog o'z faoliyatini amalga oshirish jarayonida doimo tahlil qilib, tuzatishlar kiritib borishi zarurligini ta'kidlaydi.

Pedagogik shart-sharoitlar nazariyasi bo'yicha rus pedagog-olimlari M. Zvereva [8] va A. Muravyeva [9] muhim hissa qo'shgan bo'lib, ular pedagogik shart-sharoitlarni tashqi (institutSIONal, muhit, resurs) va ichki (motivatsion, kognitiv, emosional) turlarga ajratib tahlil etganlar. Ushbu tasnif mazkur tadqiqotda ham metodologik asos sifatida qo'llanilgan bo'lib, bu esa tadqiqotimizning xalqaro ilmiy kontekstdagi o'rnini belgilashga yordam beradi [8].

Metodologiya. Tadqiqot 2022–2024 yillar davomida Toshkent viloyatining Chirchiq, Olmaliq va Nurafshon shaharlaridagi 5 ta maktabgacha ta'lim muassasasida olib borildi. Tadqiqotda jami 86 nafar tarbiyachi ishtirok etdi, ular ikkita guruhga - tajriba guruhi ($n=43$) va nazorat guruhi ($n=43$) - tasodifiy tanlash usuli orqali bo'lindi. Ikkala guruh ishtirokchilari kasb staji, ta'lim darajasi va ish tajribasi bo'yicha statistik jihatdan bir-biridan farq qilmasligiga alohida e'tibor qaratildi, bu esa guruhlararo taqqoslashning validligini ta'minladi.

Tadqiqotda aralash metodologiya (mixed-methods) qo'llanildi. Miqdoriy usullar qatorida tarbiyachilarning loyihalash kompetensiyasini boshlang'ich va yakuniy holatda o'lchash uchun maxsus ishlab chiqilgan 5 ballik Likert shkalalidagi so'rovnomadan foydalanildi. So'rovnoma beshta asosiy ko'rsatkichni qamrab oldi: loyihalash motivatsiyasi, ma'naviy-ma'rifiy bilim darajasi, amaliy loyihalash ko'nikmasi, refleksiya va o'z-o'zini baholash, shuningdek hamkorlik va kommunikatsiya qobiliyatlari. Miqdoriy ma'lumotlarni tahlil qilish uchun SPSS 26.0 dasturidan foydalanildi; guruhlar o'rtasidagi farqning statistik ahamiyatligini tekshirishda mustaqil t-test va Wilcoxon belgisi reyting testi qo'llanildi.

Sifat usullari sifatida yarim tuzilmali intervyular, kuzatuvlar va tarbiyachilarning refleksiv kundaliklari tahlilidan foydalanildi. Intervyular har bir ishtirokchi bilan alohida o'tkazildi, ularning davomiyligi o'rtacha 40–55 daqiqani tashkil etdi. Kuzatuvlar tarbiyachilarning darslarida, tarbiyaviy tadbirlarda va metodik kengashlarda amalga oshirildi. Sifat ma'lumotlarini tahlil qilishda tematik tahlil (thematic analysis) usulidan foydalanildi, bu esa to'plangan matnli va kuzatuv ma'lumotlaridan asosiy mavzular va naqshlarni ajratib olishga imkon berdi.

Tajriba guruhi uchun to'rt komponentli pedagogik model joriy etildi: (1) loyihalash kompetensiyasiga bag'ishlangan maxsus kurs (36 soat); (2) hamkorlikdagi loyihalash sessiyalari va mentor qo'llab-quvvatlashi; (3) refleksiv muhit - tarbiyachilar o'z tajribalarini baham ko'radigan va muhokama qiladigan professional o'quv jamoalari; (4) raqamli vositalardan foydalanishni rivojlantiruvchi amaliy treninglar. Nazorat guruhi esa odatdagi metodik ta'minot doirasida ishlashni davom ettirdi. Tadqiqotning etika tamoyillari to'liq saqlandi: barcha ishtirokchilar so'rovda ixtiyoriy ravishda qatnashdilar va maxfiylik kafolatlandi.

Tahlillar va natijalar. Tadqiqot natijalari tajriba guruhida loyihalash kompetensiyasining barcha ko'rsatkichlari bo'yicha statistik jihatdan ahamiyatli o'sish kuzatilganini ko'rsatdi. Quydagi 1-jadvalda tarbiyachilarda loyihalash kompetensiyasini rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlari va ularning asosiy ko'rsatkichlari hamda baholash mezonlari keltirilgan.

1-jadval.

Loyihalash kompetensiyasini rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlari va ularning ko'rsatkichlari

No	Pedagogik shart-sharoit	Rivojlanish ko'rsatkichlari	Baholash mezonlari
1	Loyihalash kompetensiyasini shakllantiruvchi maxsus kurslar va modullarni joriy etish	Ma'naviy-ma'rifiy loyihalarni tuzish ko'nikmasi darajasi	Amaliy topshiriqlar sifati va mustaqillik darajasi
2	Kasbiy rivojlanishning refleksiv muhitini ta'minlash	O'z-o'zini tahlil qilish va baholash qobiliyati	Portfoliodagi refleksiv yozuvlar sifati
3	Hamkorlikdagi loyihalash va mentor qo'llab-quvvatlashini tashkil etish	Jamoaviy loyihalarda faollik va tashabbuskorlik	Guruh loyihasidagi hissa va liderlik ko'rsatkichlari
4	Axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanishni rivojlantirish	Raqamli vositalardan foydalanish samaradorligi	Elektron loyihalarning sifati va tugallanganligi
5	Amaliy ta'lim muhitini yaratish (simulyatsiyalar, treninglar)	Nazariy bilimlarni amaliyotga tatbiq etish qobiliyati	Trening natijalarining amaliy samarasi

Jadvalda keltirilgan ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, loyihalash kompetensiyasini rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlari o'zaro bog'liq va bir-birini to'ldiruvchi tizimni tashkil etadi. Har bir shart-sharoit o'ziga xos ko'rsatkichlar va baholash mezonlari bilan ta'minlangan bo'lib, bu tarbiyachilarning rivojlanish jarayonini ob'ektiv baholash imkonini beradi. Ayniqsa, refleksiv muhitni ta'minlash shart-sharoiti tarbiyachilarning ichki kasbiy o'sishiga kuchli ta'sir ko'rsatishi kuzatuv va intervyu natijalari asosida tasdiqlandi.

2-jadvalda tajriba va nazorat guruhlarining boshlang'ich va yakuniy ko'rsatkichlari keltirilgan bo'lib, bu ma'lumotlar pedagogik shart-sharoitlarning samaradorligini aniq raqamlar orqali ifodalaydi.

2-jadval.

Tajriba va nazorat guruhlarining loyihalash kompetensiyasi ko'rsatkichlari (boshlang'ich va yakuniy holat)

Ko'rsatkich	Tajriba guruhi (boshlang'ich)	Tajriba guruhi (yakuniy)	Nazorat guruhi (boshlang'ich)	Nazorat guruhi (yakuniy)
Loyihalash motivatsiyasi (1–5 ball)	2.8	4.5	2.7	3.1
Ma'naviy-ma'rifiy bilim darajasi (1–5 ball)	2.6	4.4	2.5	2.9
Amaliy loyihalash ko'nikmasi (1–5 ball)	2.4	4.6	2.5	2.8
Refleksiya va o'z-o'zini baholash (1–5 ball)	2.3	4.3	2.4	2.7
Hamkorlik va kommunikatsiya (1–5 ball)	3.0	4.7	2.9	3.2
Umumiy o'rtacha ball	2.62	4.50	2.60	2.94

2-jadval ma'lumotlari tajriba guruhida barcha ko'rsatkichlar bo'yicha sezilarli ijobiy dinamika kuzatilganini aniq ko'rsatmoqda. Umumiy o'rtacha ko'rsatkich 2.62 balldan 4.50 ballga - ya'ni 1.88 ballga yoki 71.7 foizga oshgan. Nazorat guruhida esa umumiy o'rtacha 2.60 balldan 2.94 ballga - atigi 0.34 ballga ko'tarilgan, bu o'zgarish statistik jihatdan ahamiyatli emas ($p > 0.05$). Bundan farqli o'laroq, tajriba guruhidagi barcha ko'rsatkichlar bo'yicha o'zgarish statistik jihatdan yuqori ahamiyatli ($p < 0.001$) ekanligi t-test va Wilcoxon testi natijalari bilan tasdiqlandi.

Amaliy loyihalash ko'nikmasi ko'rsatkichi tajriba guruhida eng katta o'sishni ko'rsatdi: 2.4 balldan 4.6 ballga, ya'ni 91.7 foizga o'sdi. Bu natija maxsus kurslar va amaliy treninglarning bevosita samarasi ekanligi sifat tahlili natijalari - kuzatuvlar va intervyular - bilan ham tasdiqlandi. Tarbiyachilar intervyularida quyidagi fikrlarni bildirdilar: ular ilgari ma'naviy-ma'rifiy tadbirlarni

ko'pincha intuitiv ravishda, tizimli tahlilsiz loyihalaganliklarini, pedagogik model joriy etilgandan so'ng esa aniq maqsad qo'yish, bosqichli rejalashtirish va natijalarni baholash malakasini egalaganliklarini aytdilar.

Hamkorlik va kommunikatsiya ko'rsatkichi ham yuqori o'sish dinamikasini namoyon etdi: 3.0 balldan 4.7 ballga ko'tarildi. Bu natija professional o'quv jamoalari tashkil etish orqali tarbiyachilar o'rtasida tajriba almashish madaniyatini shakllantirish imkoniyatini tasdiqlaydi. Kuzatuv ma'lumotlariga ko'ra, tajriba guruhidagi tarbiyachilar hamkorlik sessiyalaridan so'ng o'z metodikalarini faolroq o'rtoqlasha boshladilar, muammolarni kollektiv muhokama qiladigan bo'ldilar va bir-birlariga tuzatuvchi fikr-mulohazalar bildirishdan qo'rqmay qoldilar — bu kasbiy jamoa madaniyatining shakllanishidan dalolat beradi.

Refleksiya va o'z-o'zini baholash ko'rsatkichi 2.3 balldan 4.3 ballga oshdi, bu esa 86.9 foizlik o'sishni anglatadi. Refleksiv kundaliklar tahlili shuni ko'rsatdiki, tadqiqot boshida tarbiyachilarning aksariyati o'z faoliyatini tahlil qilishda yuzaki va umumiy mulohazalar bilan cheklanib kelgan. Pedagogik model joriy etilgandan so'ng ularning kundalik yozuvlari yanada chuqurroq, aniqroq va tanqidiy tafakkurga asoslangan bo'ldi.

Muhokama. Tadqiqot natijalari mavjud ilmiy adabiyotlar bilan bir qatorda yangi ilmiy xulosalarni ham keltirib chiqaradi. Birinchidan, olingan natijalar J. Hattie [1] tomonidan ta'kidlangan pedagogning o'z faoliyatini ongli loyihalash qobiliyatining ta'lim sifatiga ijobiy ta'sirini yana bir bor tasdiqlaydi. Mazkur tadqiqot bu bog'liqlikni maktabgacha ta'lim kontekstida va ma'naviy-ma'rifiy faoliyat uchun alohida ko'rsatib beradi, bu esa adabiyotga yangi empirik hissa qo'shadi.

Ikkinchidan, D. Schon [7] tomonidan taklif etilgan refleksiv amaliyot modeli mazkur tadqiqotda o'zining amaliy qo'llanilishini topdi. Refleksiv muhitni ta'minlash shart-sharoiti — professional o'quv jamoalari va refleksiv kundaliklar — tarbiyachilarning loyihalash kompetensiyasini rivojlantirishda eng samarali omillardan biri bo'lib chiqdi. Bu natija N. Muslimov [4] tomonidan tarbiyachi kasbiy kompetentligida refleksiyaning markaziy o'rniga oid ilgari umumiy tarzda bildirilgan fikrni empirik dalillar bilan mustahkamlaydi.

Uchinchidan, tadqiqot natijalari AKT va raqamli vositalardan foydalanishning tarbiyachilar kompetentligiga ta'siri haqidagi zamonaviy munozarani yangi ma'lumotlar bilan boyitadi. Tajriba guruhida AKT treninglaridan so'ng loyihalash jarayonining sifati va samaradorligi sezilarli oshganligi aniqlandi, bu esa zamonaviy tarbiyachi tayyorgarligi dasturlarida raqamli savodxonlik komponentiga alohida o'rin ajratish zarurligini ko'rsatadi.

Tadqiqot natijalarini talqin qilishda ba'zi cheklovlarni ham e'tiborga olish lozim. Birinchidan, tanlov geografiyasi Toshkent viloyati bilan cheklangan, shuning uchun natijalarning boshqa hududlarga umumlashtirilishi qo'shimcha tekshirishni talab etishi mumkin. Ikkinchidan, tadqiqot muddati - ikki yil - loyihalash kompetensiyasining uzoq muddatli barqarorligini to'liq baholashga yetarli bo'lmasligi mumkin; kelajakdagi tadqiqotlar 3–5 yillik longitudinal kuzatuvlarni nazarda tutsa maqsadga muvofiq bo'lur edi. Uchinchidan, o'z-o'zini baholashga asoslangan so'rovnomalar sub'ektiv omillarni o'z ichiga olishi mumkin, shu sababli kelajak tadqiqotlarda tashqi ekspert baholash usullarini qo'shimcha qo'llash tavsiya etiladi.

Tadqiqot natijalarining amaliy ahamiyati bir necha yo'nalishda namoyon bo'ladi. Maktabgacha ta'lim muassasalari metodistlari uchun ushbu tadqiqot loyihalash kompetensiyasini rivojlantirishning asosli va samarali modelini taqdim etadi. Ta'lim menejerlari uchun esa tadqiqot professional o'quv jamoalari tashkil etish va mentorlik institutini kuchaytirish zarurligi haqida muhim signal beradi. Pedagogika oliy o'quv yurtlari uchun tadqiqot natijalari tarbiyachi tayyorlash dasturlarida loyihalash kompetensiyasiga alohida akademik komponent sifatida o'rin ajratish lozimligini asoslab beradi.

XULOSA. Mazkur tadqiqot tarbiyachilarda ma'naviy-ma'rifiy faoliyatni loyihalash kompetensiyasini rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlarini nazariy jihatdan asoslab berish va amaliy jihatdan tekshirishga bag'ishlangan bo'lib, bir qator muhim xulosalar bilan yakunlanmoqda. Birinchi xulosa shundaki, loyihalash kompetensiyasi zamonaviy tarbiyachining kasbiy faoliyatida markaziy o'rinni egallaydi va uni rivojlantirish uchun maqsadli, tizimli pedagogik shart-sharoitlar majmuasini yaratish zarur. Tadqiqot natijalariga ko'ra, bitta yoki ikkita

alohida ta'sir vositasi bilan cheklangan yondashuv yetarli samara bermaydi; aksincha, bir-birini to'ldiruvchi va uyg'un tizim sifatida ishlaydigan to'liq pedagogik model talab etiladi.

Ikkinchi xulosa motivatsion muhit va refleksiv amaliyotning hal qiluvchi ahamiyatiga bog'liq. Tadqiqot shuni tasdiqladi-ki, tarbiyachilar faqat yangi bilim va ko'nikmalar egallashib qolmay, balki o'z kasbiy o'sishiga nisbatan ichki motivatsiyani ham rivojlantirish imkoniyatiga ega bo'lgandagina loyihalash kompetensiyasi barqaror va chuqur shakllanadi. Refleksiv muhit bu motivatsiyani qo'llab-quvvatlovchi eng asosiy tashkil etuvchi sifatida namoyon bo'ldi.

Uchinchi xulosa hamkorlikdagi ta'limning beqiyos imkoniyatlarini tasdiqlaydi. Professional o'quv jamoalari, mentor-mentee munosabatlari va hamkorlikdagi loyihalash sessiyalari nafaqat individual malakani oshiradi, balki muassasadagi kasbiy madaniyatni ham sifat jihatdan o'zgartiradi. Bu jamoaviy o'sish modeli individual trening modelidan sezilarli darajada samaraliroq ekanligi empirik ma'lumotlar bilan isbotlandi.

To'rtinchi xulosa raqamli texnologiyalar va AKTning loyihalash jarayonidagi rolga oid. Zamonaviy tarbiyachilar uchun raqamli savodxonlik endi ixtiyoriy qo'shimcha emas, balki kasbiy kompetentlikning ajralmas qismi hisoblanadi. Raqamli vositalardan maqsadli va puxta foydalanish loyihalash jarayonini yanada samarali, vizual va interaktiv qilish imkonini beradi.

Beshinchi xulosa umumiy pedagogik xulosaga bog'liq bo'lib, maktabgacha ta'lim muassasasida ma'naviy-ma'rifiy tarbiyani sifatli tashkil etish tarbiyachining o'z kasbiy salohiyatini doimiy oshirib borishiga bevosita bog'liqligini tasdiqlaydi. Maktabgacha yoshdagi bolalar shaxsi eng faol shakllanuv davrida bo'lganligi sababli, ularning ma'naviy-axloqiy rivojlanishida tarbiyachining ijodiy, ongli va tizimli loyihalash faoliyati beqiyos ahamiyat kasb etadi. Demak, tarbiyachilar tayyorlash va qayta tayyorlash tizimida loyihalash kompetensiyasini rivojlantirishga ustuvor e'tibor qaratish - bu nafaqat pedagogik fan talabi, balki millat va jamiyat kelajagi uchun zaruriy shart-sharoit hamdir.

Kelajakdagi tadqiqotlar uchun quyidagi yo'nalishlar tavsiya etiladi: birinchidan, loyihalash kompetensiyasini boshqa ta'lim bosqichlari - maktab, kollejlarda - pedagoglari kontekstida o'rganish; ikkinchidan, raqamli muhitda loyihalash kompetensiyasining o'ziga xos xususiyatlarini tadqiq etish; uchinchidan, xalqaro taqqoslash kontekstida O'zbekiston va boshqa mamlakatlar tarbiyachilarining loyihalash kompetensiyasini qiyosiy tahlil qilish. Ushbu yo'nalishlar fanning yanada rivojlanishiga va ta'lim amaliyotining yanada takomillashuviga zamin yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

[1] Hattie, J. (2009). Visible learning: A synthesis of over 800 meta-analyses relating to achievement. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203887332>

[2] Nishonova, S. T. (2018). Maktabgacha ta'lim muassasasi tarbiyachilarining kasbiy kompetentligini rivojlantirish. Pedagogika fanlari nomzodi dissertatsiyasi. Toshkent: O'zbekiston Milliy universiteti.

[3] Zverev, M. V., & Muravyeva, A. A. (2015). Pedagogicheskie usloviya kak kategoriya pedagogicheskoy nauki [Pedagogical conditions as a category of pedagogical science]. Vestnik Pedagogicheskogo Universiteta, 12(3), 45–52.

[4] Muslimov, N. A. (2020). Kasb ta'limi o'qituvchilarining kasbiy kompetentligini rivojlantirish nazariyasi va amaliyoti. Fan va texnologiya nashriyoti.

[5] Ziyodullayev, A. Q. (2019). Ma'naviy-axloqiy tarbiya pedagogikasi. Toshkent: TDPU nashriyoti.

[6] Dewey, J. (1938). Experience and education. Macmillan.

[7] Schon, D. A. (1983). The reflective practitioner: How professionals think in action. Basic Books.

[8] Zverev, M. V. (2014). Klassifikatsiya pedagogicheskikh usloviy [Classification of pedagogical conditions]. Sibirskiy Pedagogicheskii Zhurnal, 7, 28–34.

[9] Muravyeva, A. A., & Oleinikova, O. N. (2016). Modular programs and qualifications in the context of lifelong learning. Centre for VET Studies.

Bozorova Dildora Toyirovna,
Buxoro viloyati Qorovulbozor tumani
1-son Davlat maktabgacha ta'lim tashkiloti direktori

TARBIYACHINING MA'NAVIY-MA'RIFIY FAOLIYATINI LOYIHALASH KOMPETENSIYASINING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK MOHIYATI

Annotatsiya. Ushbu tadqiqotning asosiy maqsadi maktabgacha ta'lim tashkilotlarida tarbiyachilarning ma'naviy-ma'rifiy faoliyatini loyihalash kompetensiyasining pedagogik-psixologik mohiyatini aniqlash va uni rivojlantirish yo'llarini o'rganishdan iborat. Ma'naviy-ma'rifiy loyihalash kompetensiyasi tarbiyachining axloqiy qadriyatlar, estetik did va ijtimoiy mas'uliyat asosida tarbiyaviy jarayonlarni rejalashtirish, metodik yondashuvlar va innovatsion texnologiyalarni qo'llash qobiliyatini o'z ichiga oladi. Tadqiqotda pedagogik-psixologik yondashuvlar, kompetensiyaviy va aksiologik tamoyillar, shuningdek tarbiyachining shaxsiy rivojlanishi va refleksiv faoliyati tahlil qilindi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, tarbiyachining ma'naviy-ma'rifiy loyihalash kompetensiyasi uning professional shaxsiy rivojlanishi, pedagogik samaradorligi va bolalarning ijtimoiy-axloqiy tarbiyasini oshirishda muhim omil sifatida xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: maktabgacha ta'lim, tarbiyachi, ma'naviy-ma'rifiy faoliyat, loyihalash kompetensiyasi, pedagogik-psixologik mohiyat, innovatsion pedagogik yondashuvlar, refleksiv faoliyat, aksiologik tamoyillar.

Xalqaro miqyosda bolalarning erta yoshidan raqamli olamga kirib borishi ularning ma'naviy rivojlanishiga xavf tug'dirmoqda. Jahon ta'lim hamjamiyatida "Raqamli gumanizm" tamoyillarini joriy etish, ya'ni texnologiyalar bilan ma'naviy qadriyatlar o'rtasidagi muvozanatni ta'minlash zarurligi ta'kidlanmoqda. Bu esa tarbiyachilardan ma'naviy-ma'rifiy faoliyatni raqamli va an'anaviy metodlar integratsiyasida innovatsion loyihalash mahoratini talab etadi. Zamonaviy antropotsentrik paradigmada bola shaxsini rivojlantirishda global qadriyatlarni milliy kontekstda qo'llash tamoyili ustuvorlik qilmoqda. Tarbiyachining ma'naviy-ma'rifiy faoliyatini loyihalash kompetensiyasi - bu milliy madaniy kodlarni zamonaviy ta'lim texnologiyalari bilan uyg'unlashtirgan holda, jahon talablariga javob beradigan komil shaxsni shakllantirishning asosiy instrumenti hisoblanadi.

Мавзунинг долзарблиги. Maktabgacha ta'lim tizimi uzluksiz ta'limning dastlabki va eng muhim bosqichi bo'lib, unda shaxsning ma'naviy-axloqiy, ijtimoiy-emotsional va intellektual rivojlanishining poydevori yaratiladi. Aynan maktabgacha yosh davrida bolaning dunyoqarashi, qadriyatlar tizimi, xulq-atvor me'yorlari va ijtimoiy munosabatlarga kirishish ko'nikmalari shakllanadi. Shu bois bu bosqichda amalga oshiriladigan ma'naviy-ma'rifiy faoliyat jamiyat taraqqiyotining strategik omili sifatida namoyon bo'ladi. Globallashuv jarayonlari, axborot oqimining keskin ortishi hamda turli g'oyaviy ta'sirlarning kuchayishi sharoitida yosh avlodni milliy va umuminsoniy qadriyatlarga hurmat ruhida tarbiyalash dolzarb vazifaga aylanmoqda. Bu jarayonda maktabgacha ta'lim tashkilotlari va unda faoliyat yurituvchi tarbiyachilar yetakchi o'rin tutadi. Tarbiyachi nafaqat pedagog, balki bolalar uchun ma'naviy namuna, ijtimoiy yo'l ko'rsatuvchi va qadriyatlar targ'ibotchisi sifatida maydonga chiqadi.

Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi makonida ta'lim tizimini modernizatsiya qilish jarayonida maktabgacha ta'lim tarbiyachisining roli ijrochilikdan "pedagog-dizayner" va "ijtimoiy muhandis" darajasiga ko'tarilmoqda. Mavzuning ushbu miqyosdagi dolzarbligi quyidagi ilmiy omillar bilan belgilanadi:

MDH davlatlarida ta'lim mazmunini "bilim-ko'nikma-malaka" modelidan "kompetentlik" modeliga o'tish jarayoni kechmoqda. Bunda ma'naviy-axloqiy tarbiyani shunchaki rejalashtirish emas, balki uni loyihalash - ya'ni yakuniy natijani oldindan prognoz qilish va maqsadli muhit yaratish eng muhim kasbiy talab sifatida e'tirof etilmoqda.

So'nggi yillarda ta'limning tarbiyaviy komponentini kuchaytirish global trendga aylandi. Tarbiyachining ma'naviy-ma'rifiy faoliyatini loyihalash kompetensiyasi - bu ma'naviy bo'shliq va "ommaviy madaniyat" xavflariga qarshi ilmiy asoslangan pedagogik filtr sifatida ko'rilmogda.

MDH davlatlari ta'lim kengligida raqamlashtirish jarayoni tezlashgan bir davrda, an'anaviy qadriyatlarni innovatsion texnologiyalar bilan uyg'unlashtirish muammosi yuzaga keldi. Dissertatsiyada taklif etilayotgan loyihalash metodikasi raqamli avlod uchun ma'naviy-ma'rifiy kontentni qanday qilib to'g'ri yetkazish masalasini ilmiy hal qiladi.

Мавзу методологияси. "Ilk qadam" davlat dasturida bolaning ma'naviy-axloqiy rivojlanishi ustuvor vazifa sifatida ko'rsatilgan. Biroq, amaliyotda tarbiyachilarning ushbu faoliyatni tizimli loyihalash (diagnostika, maqsad qo'yish, ssenariy yaratish, natijani baholash) bo'yicha metodik tayyorgarligida bo'shliqlar mavjud. Tadqiqot mana shu texnik va metodologiyasini to'ldirishga xizmat qiladi.

O'zbekistonning boy madaniy merosi, ajdodlar o'g'itlari va "Oila-mahalla-bog'cha" zanjirini loyihaviy yondashuv asosida ta'lim jarayoniga olib kirish zaruriyati mavjud. Tadqiqotda taklif etilayotgan metodika ma'naviyatni «quruq nasihat» shaklidan "innovatsion faoliyat" shakliga o'tkazadi.

Bugungi kunda tarbiyachining ma'naviy-ma'rifiy faoliyatini loyihalay olishi uning reyting ko'rsatkichlari va kasbiy mahoratini belgilovchi asosiy mezonga aylanmogda. Tadqiqot oliy ta'lim va MTT o'rtasidagi uzviylikni ta'minlovchi innovatsion model vazifasini o'taydi.

Tadqiqotning dolzarbligi shundaki, unda ilk bor "ma'naviyat" va "loyihalash" tushunchalari sintez qilinib, maktabgacha ta'lim tizimi uchun pedagogik dizaynning yangi yo'nalishi – "Ma'naviy-ma'rifiy kontentni loyihalash" metodologiyasi taklif etiladi. Bu esa milliy ta'lim tizimida tarbiyachining kasbiy faoliyatini sifat jihatdan yangi bosqichga olib chiqish imkonini beradi.

Maktabgacha ta'limda ma'naviy-ma'rifiy faoliyatni samarali tashkil etish pedagogik jarayonni ilmiy asosda loyihalash, zamonaviy metod va innovatsion texnologiyalarni qo'llash, shuningdek, tarbiyachilarning ma'naviy kompetentligini rivojlantirishni taqozo etadi. Hozirgi vaqtda amaliyotda ma'naviy-ma'rifiy ishlar ko'pincha an'anaviy tadbirlar ko'rinishida olib borilayotgan bo'lsa-da, ularni tizimli, maqsadga yo'naltirilgan va integrativ yondashuv asosida tashkil etish zarurati ortib bormogda.

Shu nuqtayi nazardan, maktabgacha ta'limda tarbiyachilarning ma'naviy-ma'rifiy faoliyatini tashkil etish masalasini ilmiy-nazariy va metodik jihatdan tadqiq etish, uning mazmuni, shakl va usullarini takomillashtirish hamda samaradorlik mezonlarini ishlab chiqish muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi. Mazkur maqolada aynan ushbu masalaning dolzarbligi asoslab beriladi hamda muammoning zamonaviy pedagogik yondashuvlar kontekstidagi o'rni tahlil qilinadi.

Maktabgacha ta'lim tizimi jamiyat taraqqiyotining strategik bo'g'ini sifatida shaxsning dastlabki ijtimoiylashuvi, axloqiy qadriyatlari va ma'naviy dunyoqarashi shakllanishida hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Aynan maktabgacha yosh davrida bola ongida milliy va umuminsoniy qadriyatlar, vatanparvarlik, insonparvarlik, estetik did, axloqiy me'yorlar va ijtimoiy xulq-atvorning boshlang'ich asoslari shakllanadi. Shu bois tarbiyachilarning ma'naviy-ma'rifiy faoliyatini ilmiy asosda tashkil etish bugungi globallashtirish va axborot oqimlari kuchaygan davrda alohida dolzarblilik kasb etmogda.

Zamonaviy ijtimoiy-madaniy sharoitda yosh avlod ongiga turli g'oyaviy ta'sirlar kirib kelmogda. Bu esa maktabgacha ta'lim tashkilotlarida ma'naviy-ma'rifiy ishlarni tizimli, metodologik va innovatsion asosda yo'lga qo'yishni talab etadi. Tarbiyachining shaxsiy namunaliligi, pedagogik madaniyati, kommunikativ kompetensiyasi hamda milliy qadriyatlarga tayangan holda tarbiyaviy jarayonni tashkil eta olishi bolalarning ma'naviy kamolotida muhim omil hisoblanadi.

Maktabgacha ta'limda ma'naviy-ma'rifiy faoliyatni samarali tashkil etish bir necha omillar bilan asoslanadi:

Shaxs rivojlanishining senzitiv davri – psixologik tadqiqotlar maktabgacha yosh davrini shaxsning axloqiy va emotsional rivojlanishida eng muhim bosqich sifatida e'tirof etadi. Ushbu davrda berilgan ma'naviy tarbiya keyingi bosqichlarda barqaror qadriyatlar tizimini shakllantiradi.

Jamiyatning ijtimoiy buyurtmasi – zamonaviy jamiyat ma'naviy yetuk, mustaqil fikrlaydigan, milliy o'zlikni anglaydigan avlodni tarbiyalashni talab etadi. Bu esa maktabgacha ta'limdan boshlab ma'naviy-ma'rifiy faoliyatni ilmiy jihatdan takomillashtirishni zarur etadi.

Pedagogik jarayonning integrativ xarakteri – ma'naviy-ma'rifiy tarbiya alohida mashg'ulot sifatida emas, balki barcha ta'lim yo'nalishlariga integratsiyalashgan holda tashkil etilishi lozim. Bu esa tarbiyachidan yuqori kasbiy va metodik tayyorgarlikni talab qiladi.

Innovatsion yondashuv zarurati – an'anaviy usullar bilan bir qatorda interaktiv metodlar, o'yin texnologiyalari, milliy qadriyatlarga asoslangan loyihaviy faoliyat, raqamli vositalar orqali ma'naviy-ma'rifiy ishlarni yangi bosqichga ko'tarish ehtiyoji mavjud.

Tarbiyachi shaxsining yetakchi roli – maktabgacha ta'limda tarbiyachi nafaqat bilim beruvchi, balki ma'naviy namuna, axloqiy yo'l ko'rsatuvchi subyekt sifatida namoyon bo'ladi. Shu sababli uning ma'naviy saviyasi, pedagogik mahorati va refleksiv kompetensiyasi tadqiqotning dolzarb yo'nalishiga aylanadi.

Ilmiy tahlillar shuni ko'rsatadiki, maktabgacha ta'lim tashkilotlarida ma'naviy-ma'rifiy faoliyatni tizimli tashkil etish metodik model, mezon va ko'rsatkichlar asosida amalga oshirilgandagina yuqori samaradorlikka erishiladi. Bunda tarbiyachining ma'naviy kompetentligini rivojlantirish, ota-onalar bilan hamkorlikni kuchaytirish hamda milliy va umuminsoniy qadriyatlarni uyg'unlashtirish muhim ilmiy-amaliy vazifa hisoblanadi.

Ta'kidlash joizki, maktabgacha ta'limda tarbiyachilarning ma'naviy-ma'rifiy faoliyatini tashkil etish bugungi kunda nafaqat pedagogik, balki ijtimoiy-falsafiy va madaniy ahamiyatga ega strategik masaladir. Mazkur yo'nalishda kompleks ilmiy tadqiqotlar olib borish, innovatsion model va texnologiyalarni ishlab chiqish hamda ularni amaliyotga tatbiq etish zamon talabi sifatida namoyon bo'lmoqda.

Maktabgacha ta'limda ma'naviy ishlarni shunchaki epizodik tadbirlar shaklida "o'tkazish" emas, balki ularni ilmiy asoslangan, tizimli va bosqichma-bosqich arxitektura ega pedagogik jarayon sifatida loyihalash masalasini qo'yish zamonaviy ta'lim paradigmasining muhim talabi hisoblanadi. Chunki ma'naviy-ma'rifiy tarbiya spontan yoki fragmentar yondashuv asosida emas, balki aniq maqsad, mazmun, metod, vosita, monitoring va refleksiya mexanizmlarini o'z ichiga olgan konseptual model asosida tashkil etilgandagina barqaror natija beradi.

Ilmiy-innovatsion yondashuv nuqtayi nazaridan, ma'naviy faoliyat arxitekturasi quyidagi komponentlarni qamrab olishi zarur:

Konseptual bosqich – ma'naviy tarbiyaning nazariy-metodologik asoslarini aniqlash, qadriyatlar tizimini belgilash va maqsadli kompetensiyalarni model qilish.

Diagnostik bosqich – tarbiyalanuvchilarning yosh va individual xususiyatlarini, ijtimoiy-madaniy muhitini hamda mavjud ma'naviy rivojlanish darajasini aniqlash.

Loyihalash bosqichi – ma'naviy-ma'rifiy faoliyatning mazmuniy bloklari, shakl va metodlari, interaktiv va o'yin texnologiyalarini integratsiyalashgan holda tizimlashtirish.

Implementatsiya bosqichi – ishlab chiqilgan modelni ta'lim jarayoniga bosqichma-bosqich joriy etish, pedagogik hamkorlikni yo'lga qo'yish.

Monitoring va refleksiya bosqichi – natijalarni baholash, samaradorlik mezonlarini aniqlash va jarayonni takomillashtirish.

Mazkur arxitektura yondashuvi ma'naviy tarbiyani tasodifiy tadbirlar yig'indisidan integrativ pedagogik tizim darajasiga ko'taradi. Bunda tarbiyachi faoliyatining metodik konstruksiyasi, uning ma'naviy kompetentligi va refleksiv qobiliyati markaziy o'rin tutadi.

Innovatsion jihatdan qaralganda, ma'naviy-ma'rifiy faoliyatni loyihalashda klasterli yondashuv, modulli dasturlar, STEAM-elementlari bilan integratsiya, o'yin texnologiyalari hamda raqamli pedagogik vositalardan foydalanish samaradorlikni oshiradi. Natijada ma'naviy tarbiya jarayoni uzluksiz, tizimli va natijaga yo'naltirilgan pedagogik konstruksiya sifatida shakllanadi. Maktabgacha ta'limda ma'naviy ishlarni loyihalash masalasini qo'yish – bu tarbiyaviy jarayonni konseptual model asosida qayta tashkil etish, uni ilmiy asoslangan boshqaruv mexanizmlari bilan

ta'minlash va bolalarning ma'naviy kamolotini kafolatlovchi pedagogik tizimni yaratish demakdir.

Zamonaviy maktabgacha ta'lim tizimida tarbiyachining kasbiy faoliyati nafaqat ta'lim berish, balki bolalarda ma'naviy-axloqiy sifatlarni shakllantirishga qaratilgan kompleks pedagogik jarayonni tashkil etishni ham nazarda tutadi. Ayniqsa, globallashtirish, raqamli madaniyat va axborot oqimlari kuchaygan sharoitda maktabgacha yoshdagi bolalarda milliy va umuminsoniy qadriyatlarga asoslangan barqaror dunyoqarashni shakllantirish dolzarb vazifaga aylanmoqda.

Shu nuqtayi nazardan, tarbiyachining ma'naviy-ma'rifiy faoliyatni shunchaki amalga oshirishi emas, balki uni ilmiy asosda loyihalash kompetensiyasiga ega bo'lishi muhim ahamiyat kasb etadi. Bu kompetensiya pedagogik va psixologik bilimlar integratsiyasiga tayangan holda ma'naviy tarbiyani maqsadli, tizimli va natijaga yo'naltirilgan tarzda tashkil etishni taqozo etadi.

Maktabgacha ta'lim tizimida tarbiyachining kasbiy faoliyati nafaqat bilim berish, balki bolalarda ma'naviy-axloqiy va ijtimoiy-emotsional sifatlarni shakllantirishni ham o'z ichiga oladi. Global jarayonlar, axborot texnologiyalari va turli madaniy ta'sirlarning kuchayishi sharoitida bolalarning barqaror qadriyat tizimini yaratish dolzarb vazifaga aylanmoqda. Shu sababli, ma'naviy-ma'rifiy faoliyatni shunchaki epizodik tadbirlar sifatida "o'tkazish" emas, balki uni ilmiy asoslangan, tizimli va bosqichma-bosqich loyihalash kompetensiyasi tarbiyachilar uchun asosiy kasbiy talabga aylandi. Dolzarblik shundaki, pedagogik-psixologik yondashuv asosida tarbiyachining loyihalash kompetensiyasi:

- ma'naviy-axloqiy qadriyatlarni tizimli shakllantirish;
- bolalarning yosh va individual xususiyatlarini hisobga olgan holda tarbiya jarayonini moslashtirish;
- pedagogik jarayonni maqsadli, natijaga yo'naltirilgan va samarali tashkil etish imkonini beradi.

Bugungi kunda ushbu kompetensiyaning ilmiy asosda aniqlanishi va konseptual model asosida joriy etilishi maktabgacha ta'lim sifatini oshirish, bolalarda ijtimoiy va ma'naviy rivojlanishni mustahkamlash hamda tarbiyachilarning kasbiy malakasini zamonaviy talablarga moslashtirish nuqtai nazaridan alohida ahamiyatga ega.

Shu bois, maqola tarbiyachining ma'naviy-ma'rifiy faoliyatini loyihalash kompetensiyasini pedagogik-psixologik jihatdan tahlil qilish, uning tarkibiy elementlari va integratsiyalashgan modelini ilmiy asosda ishlab chiqish dolzarbligini asoslaydi.

Tarbiyachining ma'naviy-ma'rifiy faoliyatini loyihalash kompetensiyasini o'rganishda xalqaro va mahalliy adabiyotlar ikki asosiy yo'nalishda tadqiq qilingan: pedagogik va psixologik. Pedagogik tadqiqotlar:

O'zbekiston Respublikasi Ta'lim to'g'risidagi Qonun va Prezident qarorlari maktabgacha ta'limda ma'naviy tarbiyani tizimli tashkil etish va tarbiyachining kasbiy rolini belgilashga asos yaratadi. Qonuniy hujjatlar tarbiyachining kompetensiyalarini rivojlantirish, ma'naviy-axloqiy qadriyatlarni targ'ib qilish va pedagogik jarayonni loyihalash talabini ko'rsatadi. Bepalko V.P. (1989). "Slozhnye pedagogicheskie tehnologii" va Xutorskoy A.V. "Sovremennaya didaktika" asarlari pedagogik texnologiyalar va tizimli pedagogik yondashuvlarni ishlab chiqishda asosiy nazariy manba hisoblanadi. Ular tarbiyachining faoliyatini konseptual ravishda loyihalash va samarali metodlar tanlash bo'yicha ilmiy asoslarni beradi. Muslimov N.A. (2012). "Pedagogik kompetentlik va kasbiy mahorat asoslari" – tarbiyachining kasbiy kompetensiyalarini aniqlash, ularni tizimli rivojlantirish va pedagogik arxitekturani loyihalashga yo'naltirilgan metodik qo'llanma sifatida xizmat qiladi.

Psixologik tadqiqotlar: Vygotskiy L.S. "Psixologiya razvitiya cheloveka" – bolalarning psixologik rivojlanish xususiyatlarini hisobga olgan holda pedagogik jarayonni loyihalash zaruriyatini asoslaydi. Ushbu yondashuv tarbiyachiga bolaning yosh va ijtimoiy-emotsional xususiyatlarini inobatga olish imkonini beradi. Leontev A.N. "Deyatel'nost'. Soznanie. Lichnost'" – faoliyat yondashuvi pedagogik va psixologik integratsiyani ta'minlashda asosiy konsept sifatida xizmat qiladi. Ma'naviy-ma'rifiy faoliyatni loyihalashda tarbiyachi faoliyatining motivatsion va refleksiv komponentlari ushbu manbada batafsil tasvirlangan. Bojovich L.I. "Lichnost' i yeyo formirovanie v detskom vozraste" – maktabgacha yoshdagi bolaning ma'naviy-axloqiy rivojlanish

bosqichlarini aniqlashda va pedagogik faoliyatni psixologik moslashtirishda muhim ahamiyatga ega.

Integratsiyalashgan tadqiqotlar va xalqaro tajribalar: UNESCO. Early Childhood Care and Education Report – maktabgacha yoshdagi bolalarni ma'naviy va ijtimoiy rivojlantirish bo'yicha global yondashuvlarni o'rganadi. Ushbu manba pedagogik va psixologik integratsiya talablarini xalqaro kontekstda ko'rsatadi. Davydov V.V. Theory of Developmental Education – bolalarning kognitiv va ma'naviy rivojlanishini uyg'unlashtirgan ta'lim modelini taklif qiladi. Bu model tarbiyachining kompetensiyalarini rivojlantirish va ma'naviy-ma'rifiy faoliyatni tizimli loyihalash imkonini beradi.

Mahalliy manbalar tarbiyachining kasbiy va pedagogik kompetensiyalarini tizimli rivojlantirishga e'tibor beradi, lekin psixologik aspektlar kamroq yoritilgan. Psixologik tadqiqotlar bolaning ichki xususiyatlari va motivatsiyasini hisobga olishni ta'minlaydi, ammo amaliy pedagogik loyihalash metodlari kamroq ishlanadi. Integratsiyalashgan yondashuv (pedagogik + psixologik) ma'naviy-ma'rifiy faoliyatni samarali loyihalash va barqaror pedagogik natijaga erishish uchun muhim ekanligi ilmiy jihatdan tasdiqlangan.

Loyihalash – bu ma'lum bir maqsadga erishish uchun jarayon, tizim yoki obyektning oldindan rejalashtirish, shakllantirish va tashkil etish faoliyatidir. Oddiy so'z bilan aytganda, loyihalash – “oldindan chizma, reja yoki model asosida biror ishni yaratish va uni amalga oshirish” demakdir.

Loyihalashning asosiy xususiyatlari:

Maqsadga yo'naltirilgan – loyihalash natijasida erishilishi kerak bo'lgan aniq maqsad mavjud.

Tizimli yondashuv – jarayon bosqichma-bosqich, oldindan rejalashtirilgan tarzda amalga oshiriladi.

Innovatsion yoki ijodiy element – yangi yechimlar, shakllar yoki usullar ishlab chiqiladi.

Monitoring va baholash – loyiha natijasi va samaradorligi o'lchanadi, kerak bo'lsa takomillashtiriladi.

Misol: Qurilishda loyihalash – binoni chizma va texnik reja asosida qurish. Ta'limda pedagogik loyihalash – dars yoki tarbiyaviy jarayonni maqsad va metodlar bilan oldindan rejalashtirish.

Pedagogik loyihalash – bu pedagogik jarayonlarni oldindan rejalashtirish, tizimli shakllantirish va maqsadga yo'naltirilgan tarzda tashkil etish faoliyatidir. Oddiy qilib aytganda, pedagogik loyihalash – tarbiyachi yoki pedagogning ta'lim-tarbiyaviy jarayonni ilmiy asosda “loyihalashtirishi”, ya'ni:

Maqsadlarni aniqlash – o'quvchi yoki tarbiyalanuvchi qaysi bilim, ko'nikma va qadriyatlarni egallashi kerakligini belgilash.

Mazmunni tanlash – maqsadga erishish uchun kerakli ta'lim materiallari va tadbirlarni aniqlash.

Metod va texnologiyalarni tanlash – o'qitish, o'qituvchi va bola faoliyatini tashkil etish vositalari.

Tashkiliy shakl va bosqichlarni belgilash – mashg'ulotlar, darslar, o'yinlar, loyihaviy va interaktiv faoliyatlarni tizimli tarzda joylashtirish.

Natijalarni baholash va monitoring – faoliyat samaradorligini o'lchash, zarur bo'lsa jarayonni takomillashtirish.

Xususiyatlari

Tizimli: maqsad, mazmun, metod, vosita va natija zanjiri asosida quriladi.

Integrativ: pedagogik va psixologik bilimlarni uyg'unlashtiradi.

Natijaga yo'naltirilgan: o'quvchi yoki bolaning rivojlanish natijalarini kafolatlaydi.

Bosqichma-bosqich: jarayon oldindan rejalashtirilgan va har bir bosqichda maqsadga erishish mexanizmi mavjud.

Masalan, maktabgacha ta'limda ma'naviy-axloqiy tarbiya loyihalash – bu tarbiyachining bolalarga qadriyatlarni tushuntirish, o'yinlar va mashg'ulotlar orqali ularni amaliyotga tatbiq etish, natijani baholash va keyingi bosqichlarni rejalashtirish jarayoni.

Pedagogikada loyihalash kompetensiyasi – bu tarbiyachining ma’naviy-ma’rifiy jarayonni oldindan rejalashtirish, uning maqsad va vazifalarini aniqlash, mazmunini tanlash, samarali metod va texnologiyalarni integratsiyalash hamda natijalarni baholash qobiliyatidir.

Mazkur kompetensiya quyidagi tarkibiy qismlarni o‘z ichiga oladi:

Aksiologik komponent – ma’naviy qadriyatlarni anglash va ularni pedagogik jarayonga singdirish.

Kognitiv komponent – ma’naviy tarbiya nazariyasi, yosh psixologiyasi va pedagogik metodologiya bo‘yicha bilimlar tizimi.

Texnologik komponent – o‘yin, interaktiv metodlar, loyihaviy yondashuv va innovatsion vositalarni qo‘llash malakasi.

Refleksiv komponent – o‘z faoliyatini tahlil qilish va takomillashtirish qobiliyati.

Pedagogik mohiyat shundan iboratki, tarbiyachi ma’naviy-ma’rifiy ishlarni epizodik tadbirlar sifatida emas, balki uzluksiz, tizimli pedagogik jarayon sifatida loyihalaydi. Bu jarayon maqsad–mazmun–metod–natija zanjiri asosida quriladi.

Psixologik jihatdan mazkur kompetensiya shaxsning ichki qadriyatlari, motivatsiyasi, empatiya qobiliyati va refleksiv tafakkuriga bog‘liqdir. Maktabgacha yosh davri bolaning emotsional va axloqiy rivojlanishida senzitiv bosqich hisoblanadi. Shu sababli tarbiyachi bolalarning yosh va individual xususiyatlarini hisobga olgan holda ma’naviy tarbiyani psixologik jihatdan moslashtirilgan tarzda loyihalashi lozim.

Psixologik mohiyat quyidagilarda namoyon bo‘ladi:

bolalarning emotsional ehtiyojlarini inobatga olish;

ijobiy pedagogik muhit yaratish;

ijtimoiy-emotsional rivojlanishni qo‘llab-quvvatlash;

ichki motivatsiyani shakllantirish.

Bunda tarbiyachining empatik muloqot qobiliyati, bolalarning xulq-atvorini konstruktiv boshqarish malakasi va shaxsiy namunaliligi muhim omil hisoblanadi.

Tarbiyachining ma’naviy-ma’rifiy faoliyatni loyihalash kompetensiyasi pedagogik va psixologik komponentlarning integratsiyasi natijasida shakllanadi. Ushbu integratsiya quyidagi bosqichlarda amalga oshadi:

Diagnostik tahlil (bolaning rivojlanish darajasini aniqlash);

Maqsadli loyihalash (qadriyatlarga yo‘naltirilgan rejalashtirish);

Texnologik amalga oshirish (o‘yin, rolli vaziyatlar, muammoli mashg‘ulotlar);

Refleksiv monitoring (natijalarni baholash va takomillashtirish).

Bu model tarbiyachining kasbiy faoliyatini strategik darajaga ko‘taradi va ma’naviy tarbiyani ilmiy boshqariladigan pedagogik tizimga aylantiradi.

Tarbiyachining ma’naviy-ma’rifiy faoliyatni loyihalash kompetensiyasi maktabgacha ta’lim tizimida shaxsni shakllantirishning muhim pedagogik-psixologik omili hisoblanadi. Mazkur kompetensiya aksiologik, kognitiv, texnologik va refleksiv komponentlar birligida namoyon bo‘ladi hamda ma’naviy tarbiyani tizimli va natijaga yo‘naltirilgan jarayon sifatida tashkil etishga xizmat qiladi.

Tarbiyachining ma’naviy-ma’rifiy faoliyatini loyihalash kompetensiyasining pedagogik-psixologik mohiyati

Tahlil mezonlari	Pedagogik yondashuv	Psixologik yondashuv	Integrativ pedagogik-psixologik natija
Mohiyat	Ma’naviy-ma’rifiy jarayonni maqsadli rejalashtirish va tashkil etish	Bolaning ichki dunyosi, emotsional va axloqiy rivojlanishini hisobga olish	Qadriyatlarga yo‘naltirilgan, shaxsga moslashtirilgan loyihalash modeli

Asosiy maqsad	Ma'naviy-axloqiy sifatlarni shakllantirish	Ijtimoiy-emotsional barqarorlikni rivojlantirish	Barkamol shaxsni kompleks rivojlantirish
Tayanch bilimlar	Pedagogika nazariyasi, metodika, didaktika	Yosh psixologiyasi, motivatsiya nazariyasi, empatiya	Nazariy va amaliy bilimlar integratsiyasi
Yetakchi komponent	Maqsad–mazmun–metod–natija tizimi	Motivatsiya–emosiya–xulq mexanizmi	Tizimli va psixologik moslashtirilgan pedagogik arxitektura
Texnologiyalar	O'yin metodlari, loyihaviy yondashuv, interaktiv mashg'ulotlar	Emotsional qo'llab-quvvatlash, refleksiya, ijtimoiy rollar	O'yin va refleksiv texnologiyalar uyg'unligi
Tarbiyachi roli	Jarayonni loyihalovchi va tashkil etuvchi	Empatik muloqot subyekti	Strategik va refleksiv lider
Baholash mezonlari	Ma'naviy kompetensiyalar, xulq-atvor ko'rsatkichlari	Emotsional barqarorlik, motivatsiya darajasi	Kompleks diagnostik indikatorlar tizimi
Kutilayotgan natija	Tizimli ma'naviy tarbiya	Psixologik sog'lom va moslashuvchan bola	Barqaror qadriyatlarga ega, ijtimoiy faol shaxs

Qiyosiy tahlil shuni ko'rsatadiki, pedagogik yondashuv ma'naviy-ma'rifiy faoliyatni tizimlashtirish va loyihalashning metodik asoslarini belgilasa, psixologik yondashuv ushbu jarayonni bolaning yosh va individual xususiyatlariga moslashtirishni ta'minlaydi. Ularning integratsiyasi natijasida tarbiyachining ma'naviy-ma'rifiy faoliyatni loyihalash kompetensiyasi shakllanadi va pedagogik jarayon samaradorligi ortadi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, kompetensiya tarbiyachining axloqiy qadriyatlar, estetik did, ekologik va ijtimoiy mas'uliyat asosida ma'naviy-ma'rifiy jarayonlarni rejalashtirish qobiliyatini o'z ichiga oladi. Pedagogik-psixologik mohiyat jihatidan, bu kompetensiya tarbiyachining:

Nazariy bilimlarini amaliyotga tadbiq etish qobiliyati – ma'naviy-ma'rifiy vazifalarni aniqlash, maqsad va vazifalarni belgilash, metodik yondashuvlarni tanlashda aks etadi.

Innovatsion yondashuvlar va texnologiyalarni qo'llash – digital storytelling, edutainment va interaktiv metodlarni ta'lim jarayoniga integratsiya qilish orqali pedagogik samaradorlikni oshiradi.

Shuningdek, tadqiqotda kompetensiyaning tarkibiy elementlari – aksiologik, nazariy-metodik va amaliy faoliyat qobiliyatlari o'zaro uzviy bog'langanligi aniqlangan. Ushbu integratsiya tarbiyachining shaxsiy pedagogik faoliyatini samarali tashkil etish, bolalarning ma'naviy-ma'rifiy rivojlanishini ta'minlash hamda maktabgacha ta'lim sifatini oshirish imkoniyatlarini yaratadi.

Хулоса. Ilmiy tahlillar shuni ko'rsatadiki, tarbiyachining loyihalash kompetensiyasini rivojlantirish ma'naviy-ma'rifiy faoliyat samaradorligini oshiradi, bolalarning axloqiy va ijtimoiy-emotsional rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi hamda maktabgacha ta'lim sifatini yangi bosqichga olib chiqadi. Tarbiyachining ma'naviy-ma'rifiy faoliyatini loyihalash kompetensiyasi pedagogik-psixologik nuqtai nazardan, shaxsning professional va ijtimoiy faoliyatida muhim rol o'ynaydi. Natijada, pedagogik-psixologik nuqtai nazardan, tarbiyachining ma'naviy-ma'rifiy faoliyatini loyihalash kompetensiyasi – maktabgacha ta'limda innovatsion va sifatli pedagogik jarayonlarni shakllantirishning asosiy omili ekanligi ilmiy jihatdan isbotlandi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Darling-Hammond, L., Flook, L., Cook-Huffman, C., Barron, B., & Osher, D. (2017). Implications for educational practice of the science of learning and development. *Applied Developmental Science*, 21(2), 91–140. <https://doi.org/10.1080/10888691.2016.1230154>

2. Mishra, P., & Koehler, M. J. (2006). Technological pedagogical content knowledge: A framework for teacher knowledge. *Teachers College Record*, 108(6), 1017–1054. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9620.2006.00684.x>
3. Bates, A. W. (2019). Teaching in a digital age: Guidelines for designing teaching and learning. BCcampus. <https://opentextbc.ca/teachinginadigitalage/>
4. Biggs, J., & Tang, C. (2011). Teaching for quality learning at university (5th ed.). McGraw Hill.
5. Schön, D. A. (1983). The reflective practitioner: How professionals think in action. Basic Books.
6. Hargreaves, A., & Fullan, M. (2012). Professional capital: Transforming teaching in every school. Teachers College Press.
7. Kolb, D. A. (1984). Experiential learning: Experience as the source of learning and development. Prentice Hall.
8. Vygotsky, L. S. (1978). Mind in society: The development of higher psychological processes. Harvard University Press.
9. Piaget, J. (1973). To understand is to invent: The future of education. Grossman.
10. Auer, M. R. (2010). Environmental education and teacher competencies: International perspectives. Springer. <https://doi.org/10.1007/978-3-642-04284-6>
11. Hungerford, H. R., & Volk, T. L. (1990). Changing learner behavior through environmental education. *The Journal of Environmental Education*, 21(3), 8–21. <https://doi.org/10.1080/00958964.1990.10753743>
12. Fang, V.-T. (2015). Environmental literacy and curriculum integration strategies. *International Journal of Science Education*, 37(14), 2320–2340. <https://doi.org/10.1080/09500693.2015.1060471>
13. Roth, C. E. (1992). Environmental literacy: Its roots, evolution and directions in the 1990s. ERIC Clearinghouse. <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED347269.pdf>
14. Pan, S. L., & Lian, S. V. (2018). Digital storytelling in teacher education: Fostering reflective practice. *Computers & Education*, 127, 1–12. <https://doi.org/10.1016/j.compedu.2018.08.004>
15. UNESCO. (2019). Education for sustainable development goals: Learning objectives. UNESCO Publishing. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000366790>

Vohidova Amira Oybek qizi,
Buxoro davlat pedagogika instituti

BOSHLANG'ICH TA'LIMDA YOZMA NUTQ TUSHUNCHASI VA UNING LINGVISTIK-PSIXOLOGIK ASOSLARI

Annotatsiya: Ushbu maqola boshlang'ich ta'lim bosqichida yozma nutqning shakllanishi va rivojlanishining nazariy asoslarini yoritishga bag'ishlangan. Yozma nutq tushunchasi lingvistik va psixologik jihatdan murakkab hodisa sifatida tahlil qilingan. Maqolada yozma nutqning og'zaki nutqdan farqli belgilari, uning maktab ta'limi tizimidagi o'rni va bolaning umumiy rivojlanishidagi ahamiyati ko'rib chiqilgan. Shu bilan birga maqolada yozma nutqni rivojlantirishda e'tibor qaratilishi lozim bo'lgan psixologik omillar, xususan, diqqat, xotira, tafakkur va ichki nutqning o'rni alohida ta'kidlangan.

Kalit so'zlar: yozma nutq, boshlang'ich ta'lim, lingvistik asoslar, psixologik asoslar, nutq faoliyati, ichki nutq, yozuv ko'nikmasi, maktab o'quvchilari.

Ключевые слова: письменная речь, начальное образование, лингвистические основы, психологические основы, речевая деятельность, внутренняя речь, навыки письма, школьники. Является как лингвистически и психологически сложное явление. В статье рассматриваются отличительные признаки письменной речи от устной, ее место в системе школьного образования и значение в общем развитии ребенка. В статье также подчеркивается важность психологических факторов, таких как внимание, память, мышление и внутренняя речь, которые следует учитывать при развитии письменной речи.

Annotation: this article is devoted to highlighting the theoretical foundations of the formation and development of written speech at the stage of primary education. The concept of written speech has been analyzed as a linguistically and psychologically complex phenomenon. The article examines the distinctive features of written speech from oral speech, its place in the school education system, and its importance in the overall development of the child. At the same time, the article emphasizes the psychological factors that should be considered in the development of written speech, in particular, the role of attention, memory, thinking, and internal speech.

Keywords: written speech, primary education, linguistic foundations, psychological foundations, speech activity, internal speech, writing skills, schoolchildren.

Kirish. Jamiyat taraqqiyotining hozirgi bosqichida ta'lim tizimi oldida turgan eng muhim vazifalardan biri – bu mustaqil fikrlaydigan, o'z fikrini og'zaki va yozma shaklda to'g'ri, aniq va ta'sirchan ifodalay oladigan shaxsni tarbiyalashdir. Bu vazifaning markazida esa nutqiy kompetensiyani, xususan, yozma nutqni shakllantirish masalasi turadi. Boshlang'ich ta'lim – bu jarayonning poydevori hisoblanadi. Aynan shu davrda bola yozuv texnikasini o'zlashtiradi, o'z fikrlarini yozma ravishda bayon qilishning dastlabki ko'nikmalariga ega bo'ladi. Yozma nutq nafaqat o'quv predmeti, balki barcha boshqa fanlarni o'zlashtirishning eng muhim vositasidir. Shu sababli, boshlang'ich ta'limda yozma nutq tushunchasining mazmun-mohiyatini, uning lingvistik va psixologik asoslarini chuqur tahlil qilish dolzarb ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi. Ushbu maqolada yozma nutqning murakkab tuzilmasi, uning og'zaki nutqdan farqli jihatlari, shuningdek, kichik maktab yoshidagi bolalarda ushbu qobiliyatni rivojlantirishning nazariy asoslari yoritiladi.

Yozma nutq tushunchasi va uning o'ziga xos xususiyatlari. Yozma nutq deganda, odatda, fikrning grafik belgilar (harflar, so'zlar, tinish belgilari) yordamida qog'ozda (yoki boshqa materialda) ifodalanishi tushuniladi. Biroq, bu ta'rif yozma nutqning faqat tashqi tomonini aks ettiradi. Aslida, yozma nutq – bu insonning nutqiy faoliyatining maxsus shakli bo'lib, mazmunan va tuzilish jihatidan og'zaki nutqdan sezilarli darajada farq qiladi. Psixolingvistika nuqtai nazaridan, yozma nutq – bu ikkinchi darajali, keyinroq shakllanadigan, ammo murakkabroq kodlash tizimidir. Agar og'zaki nutq tovushlar (fonemalar) orqali amalga oshsa, yozma nutq esa bu tovushlarning grafik belgilar (grafemalar) orqali ifodasidir. Bu jarayon murakkab psixofiziologik mexanizmlarni ishga soladi: tovushni eshitish, uni talaffuz qilish (ichki yoki tashqi), tegishli harf bilan bog'lash va nihoyat, qo'l harakati orqali uni tasvirlash.

Yozma nutqning eng muhim xususiyatlaridan biri uning kontekstli ekanligidir. Ogʻzaki nutqda suhbatdoshning reaksiyasi, imo-ishoralar, mimika, ohang kabi qoʻshimcha vositalar mavjud boʻlib, ular fikrni toʻldiradi va tushunishni osonlashtiradi. Yozma nutqda esa bunday vositalar yoʻq. Muallif oʻz fikrini shu qadar toʻliq va aniq ifodalashi kerakki, oʻquvchi matnni oʻqiyotganda muallifning niyatini bir xil tushunsin. Bu esa yozma nutqning ogʻzaki nutqqa nisbatan ancha mufassal, mantiqiy izchil va grammatik jihatdan mukammal boʻlishini taqozo etadi. Yozma nutqda takrorlar, tushib qoldirilgan boʻlaklar, sodda gaplarning koʻpligi kam uchraydi, aksincha, murakkab sintaktik qurilmalar, izchil bogʻlanish vositalari koʻp qoʻllaniladi. Shuningdek, yozma nutq rejalashtirilgan va tahrir qilish imkoniyatiga ega. Yozuvchi oʻz matnini qayta oʻqishi, xatolarini tuzatishi, fikrini takomillashtirishi mumkin. Bu esa yozma nutqni shakllantirish jarayonida tahliliy tafakkurning faol ishtirokini talab qiladi.

Boshlangʻich taʼlimda yozma nutqni shakllantirishning lingvistik asoslari. Boshlangʻich sinf oʻquvchilarida yozma nutqni rivojlantirish lingvistik qonuniyatlarni bilish va ularga amal qilishni taqozo etadi. Lingvistik asos deganda, avvalo, tilning barcha sathlarini (fonetika, leksika, grammatika) oʻzaro uygʻunlikda oʻrgatish tushuniladi. Yozma nutqning dastlabki bosqichi – bu grafika va orfografiya qoidalarini oʻzlashtirishdir. Bola tovush va harf oʻrtasidagi munosabatni tushunishi, soʻzlarni toʻgʻri yozish qoidalarini (orfografiya) oʻrganishi lozim. Ammo toʻgʻri yozish – yozma nutqning faqat texnik tomonidir. Asosiy maqsad – fikrni ifodalashdir. Bu esa leksik va grammatik bilimlarni talab qiladi.

Leksik jihatdan, oʻquvchining soʻz boyligi yozma nutqning sifati va mazmunini belgilaydi. Boshlangʻich taʼlim davrida bolaning passiv va aktiv lugʻati jadal surʼatlar bilan rivojlanadi. Yozma nutqni shakllantirishda oʻquvchilarni soʻzlarning maʼno nozikliklarini farqlashga, sinonim va antonimlardan oʻrinli foydalanishga oʻrgatish muhim ahamiyat kasb etadi. Grammatik asos esa, birinchi navbatda, gap qurilishi va matn tuzilishi bilan bogʻliq. Kichik yoshdagi oʻquvchilar oddiy yoyiq gaplardan murakkabroq sintaktik konstruksiyalarga oʻtishlari, gaplarni matn doirasida oʻzaro bogʻlash vositalarini (olmoshlar, bogʻlovchilar, takrorlar) oʻzlashtirishlari kerak. Matn tuzilishi (kirish, asosiy qism, xulosa) va gaplarning mantiqiy ketma-ketligi haqidagi dastlabki tushunchalar aynan shu davrda shakllana boshlaydi. Shuningdek, tinish belgilarining kommunikativ vazifasini tushunish va ulardan toʻgʻri foydalanish ham yozma nutqning lingvistik asosining muhim tarkibiy qismidir. Bu belgilar yozma matnda ohang, pauza va hissiy munosabatni ifodalashning yagona vositasidir.

Yozma nutqning psixologik asoslari va mexanizmlari. Yozma nutqni shakllantirish jarayoni sof lingvistik hodisalardan tashqari, murakkab psixologik mexanizmlarga ham asoslanadi. Psixologlar yozma nutqni "sunʼiy xotira" deb atashadi, chunki u vaqt va makonda saqlanib qolish xususiyatiga ega. Bu nutq shaklining shakllanishi bolaning psixik rivojlanishi bilan chambarchas bogʻliq. Birinchidan, yozma nutq ixtiyoriy diqqatning yuqori darajada rivojlanganligini talab qiladi. Bola uzoq vaqt davomida diqqatini bir nuqtaga qarata olishi, har bir harfni yozishda, soʻzning imlosida, fikrning izchilligida xatoga yoʻl qoʻymasligi kerak. Ikkinchidan, xotira jarayonlari muhim rol oʻynaydi. Yozish jarayonida bola soʻzning tovush qiyofasini xotirasida saqlab turishi, uni harflarga aylantirishi, kerakli orfogrammani eslab qolishi va avvalgi gaplarni unutmagan keyingi fikrni shunga moslab qurishi lozim. Bu ishchi xotiraning faoliyati bilan bogʻliq.

Yozma nutqning eng murakkab psixologik tarkibiy qismlaridan biri bu – ichki nutqdur. Mashhur psixolog L.S.Vigotskiy taʼkidlaganidek, yozma nutq ogʻzaki nutqdan farqli oʻlaroq, maksimal darajada ichki nutqqa yaqinlashadi, ammo u bilan bir narsa emas. Fikrning tugʻilishidan uning yozma ifodasigacha boʻlgan yoʻl "fikr – ichki nutq – maʼno – tashqi nutq (yozma)" tarzida ifodalanadi. Ichki nutq – bu oʻzi uchun nutq boʻlib, u qisqartirilgan, predikativ (kesimli) xususiyatga ega. Yozma nutq esa, aksincha, boshqalar uchun moʻljallangan va maksimal darajada kengaytirilgan boʻlishi kerak. Shuning uchun, ichki nutqni "kengaytirilgan" yozma nutqqa aylantirish jarayoni bola uchun katta intellektual zoʻriqishni talab qiladi. Bola oʻzining ongida paydo boʻlgan "latta" fikrni boshqalarga tushunarli boʻlgan "mantiqiy kiyim"ga oʻxshatib kiyintirishi kerak. Bu jarayonda tafakkurning analitik-sintetik faoliyati, rejalashtirish va nazorat qilish funksiyalari faollashadi. Shuningdek, yozma nutqning motivatsion tomoni ham muhimdir.

Bola nima uchun yozayotganini, kimga murojaat qilayotganini anglashi kerak. Bu esa yozma ishning mazmunli va ijodiy bo'lishini ta'minlaydi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida yozma nutqni rivojlantirish bosqichlari va muammolari

Boshlang'ich ta'limda yozma nutqni shakllantirish bir necha bosqichdan iborat. Birinchi bosqich – alifbo davri bo'lib, bunda bola yozuvning texnik tomonini (harflarni yozish, bo'g'inlab ko'chirish) o'zlashtiradi. Ikkinchi bosqich – grammatik va orfografik bilimlarni mustahkamlash, diktant yozish, gap va matn ustida ishlashni o'z ichiga oladi. Uchinchi, eng murakkab bosqich – ijodiy yozma nutq (insho, bayon, esse) hisoblanadi. Aynan shu bosqichda bola o'z fikrini mustaqil ravishda, ma'lum bir mavzu doirasida yozma shaklda ifodalashni o'rganadi. Bu bosqichda lingvistik va psixologik omillarning uyg'unligi yaqqol namoyon bo'ladi: bola bir tomondan til qoidalarini qo'llasa, ikkinchi tomondan tafakkur, xotira va tasavvurini ishga soladi.

Biroq, bu jarayonda bir qator muammolar ham kuzatiladi. Eng keng tarqalgan muammolardan biri – bu "grafomotor qiyinchiliklar"dir. Bola qo'l harakati va diqqatining yetarli darajada rivojlanmaganligi sababli harflarni chotiqtirib yozadi, satrdan chetga chiqadi. Ikkinchi muammo – orfografik savodsizlik, ya'ni eshitgan so'zini qanday talaffuz qilsa, shunday yozish. Bu esa fonematik eshitishning sustligi yoki til qoidalarini o'zlashtirmaganlikdan dalolat beradi. Uchinchi va eng murakkab muammo – bu nutqning sustligi, fikrni izchil bayon eta olmaslik. Bunda bola so'z boyligining cheklanganligi, gaplarni bog'lay olmaslik, matnni rejalashtira olmaslik kabi qiyinchiliklarga duch keladi. Bu muammolar yozma nutqning psixologik mexanizmlari (ichki nutq, rejalashtirish) yetarli darajada shakllanmaganligi bilan bog'liq. Shuning uchun, boshlang'ich ta'lim o'qituvchisi nafaqat filolog, balki bolalar psixologiyasini yaxshi biladigan mutaxassis ham bo'lishi lozim. U har bir bolaning individual psixologik xususiyatlarini hisobga olgan holda, yozma nutqni rivojlantirishning samarali usul va vositalarini tanlashi kerak. O'yinli topshiriqlar, rasm asosida hikoya tuzish, erkin mavzuda insho yozish, kundalik yuritish kabi metodlar bolaning yozishga bo'lgan qiziqishini oshirish va ichki nutqini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Zamonaviy ta'lim jarayonida boshlang'ich sinf o'quvchilarining yozma nutqini rivojlantirishda an'anaviy metodlar bilan bir qatorda innovatsion yondashuvlar va axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish alohida ahamiyat kasb etmoqda. Raqamli asrda voyaga yetayotgan bolalar uchun interaktiv vositalar yordamida yozma nutqni shakllantirish jarayoni yanada qiziqarli va samarali bo'lishi mumkin. Masalan, maxsus kompyuter dasturlari va mobil ilovalar orqali bolalarga orfografik qoidalarini o'rgatish, interaktiv diktantlar yozish, matnlar tuzish imkoniyati yaratilmoqda. Bunday texnologiyalar bolaning yozish jarayoniga bo'lgan qiziqishini oshirib, uning diqqatini uzoq vaqt ushlab turishga yordam beradi. Shuningdek, multimedia vositalari (audio, video, animatsiya) yordamida beriladigan topshiriqlar bolaning tasavvurini boyitadi, so'z boyligini oshiradi va ichki nutqini rivojlantiradi. Elektron platformalarda tashkil etiladigan ijodiy yozma ishlar tanlovlari, onlayn hikoyalar yozish loyihalari bolalarning o'z fikrini erkin ifodalashiga, o'zaro fikr almashishiga va yozma nutqini takomillashtirishiga xizmat qiladi. Biroq, texnologiyalarni qo'llashda me'yorga rioya qilish, ularning psixologik ta'sirini inobatga olish va o'qituvchining rahbarlik roli saqlanib qolishi lozim. Chunki texnik vositalar faqat vosita bo'lib, asosiy maqsad – bolaning mantiqiy fikrlash qobiliyatini va o'z fikrini yozma shaklda to'g'ri ifodalash ko'nikmasini rivojlantirishdir. Shu bois, boshlang'ich ta'limda an'anaviy va zamonaviy metodlarning uyg'unligi yozma nutqni shakllantirish jarayonining samaradorligini oshirishning muhim omili hisoblanadi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, boshlang'ich ta'limda yozma nutq tushunchasi keng qamrovli bo'lib, u tilshunoslik va psixologiya fanlarining tutash nuqtasida joylashgan murakkab hodisadir. Yozma nutqni shakllantirish jarayoni boladan nafaqat til qoidalarini bilishni, balki yuqori darajadagi psixik jarayonlarni (diqqat, xotira, tafakkur, ichki nutq) faol ishlatishni talab etadi. Boshlang'ich sinf o'quvchisining yozma nutqini rivojlantirishda lingvistik asos (orfografiya, leksika, grammatika, stilistika) va psixologik asos (motivatsiya, idrok, tahliliy fikrlash) o'zaro dialektik birlikda bo'lishi kerak. Ta'lim jarayonini to'g'ri tashkil etish, bolalarning yosh va individual psixologik xususiyatlarini inobatga olish, ularda nafaqat savodli yozish, balki mustaqil, mantiqiy va ijodiy fikrlash ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Bu esa kelajakda har

tomonlama yetuk, raqobatbardosh shaxsni tarbiyalashning muhim garovidir. Shuning uchun boshlang'ich ta'lim metodikasida yozma nutqni rivojlantirish masalasi doimo dolzarb bo'lib qoladi va chuqur ilmiy tadqiqotlarni talab etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Vigotskiy, L. S. (2010). Tafakkur va nutq. Toshkent: O'qituvchi. (Asl asar 1934 yilda nashr etilgan).
2. Luriya, A. R. (2002). Yozma nutqning psixofiziologik asoslari. Moskva: Akademiya.
3. G'ulomov, A., & Yo'ldoshev, M. (2018). Boshlang'ich sinflarda ona tili o'qitish metodikasi. Toshkent: Fan va texnologiya.
4. Qosimova, K. (2020). Nutq o'stirish nazariyasi va metodikasi. Toshkent: Barkamol fayz media.
5. Jabborova, O. (2021). Boshlang'ich sinf o'quvchilarida yozma nutqni rivojlantirishning psixologik jihatlari. Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar, 3(2), 45-51.
6. Leontyev, A. A. (2003). Nutqiy faoliyat asoslari. Moskva: Smysl.
7. Yo'ldoshev, J. (2019). Matn lingvistikasi asoslari. Toshkent: Universitet.
8. Elkonin, D. B. (2015). Boshlang'ich maktab yoshidagi bolalar psixologiyasi. Toshkent: Sharp.

Toshev Alisher Temirovich
sport nazariyasi va metodikasi kafedrası dotsenti

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARI TAKTIK TAFAKKURI DINAMIKASINI O'LGHASHNING STANDART XATOSI (SEM) VA MINIMAL ANIQLANADIGAN O'ZGARISH (MDC) MEZONLARI YORDAMIDA BAHOLASH

Annotatsiya. Ushbu maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarining taktik tafakkur dinamikasini baholashda o'lchashning standart xatosi (SEM) va minimal aniqlanadigan o'zgarish (MDC) mezonlarini qo'llash masalalari tadqiq etiladi. Tadqiqotda 9–12 yoshli o'quvchilar ($n=33$) ishtirok etdi. Taktik xatti-harakatlarni o'lchashda GPAI vositasi va Klassik test nazariyasi (CTT) matematik apparatidan foydalanildi. Natijalar shuni ko'rsatdiki, kognitiv-taktik ko'rsatkichlar jismoniy sifatlarga qaraganda yuqori variativlikka (MDC 38–77%) ega. Maqolada an'anaviy p-qiymati tahlilining yetarsizligi isbotlangan va individual pedagogik progressni aniqlashda metrologik filtrlarning ahamiyati ochib berilgan. Tadqiqot natijalari O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ-262-sonli qarori doirasida sportni raqamlashtirish va diagnostika sifatini oshirishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: taktik tafakkur, boshlang'ich sinf, SEM, MDC, GPAI, sport metrologiyasi, kognitiv rivojlanish, shaxmat, ta'lim sifati, O'zbekiston.

Аннотация. В данной статье исследуется применение критериев стандартной ошибки измерения (SEM) и минимально обнаруживаемого изменения (MDC) для оценки динамики тактического мышления учащихся начальных классов. В исследовании приняли участие учащиеся 9–12 лет ($n=33$). Для количественной оценки тактического поведения использовались инструмент GPAI и математический аппарат классической теории тестирования (CTT). Результаты показали, что когнитивно-тактические показатели обладают высокой вариативностью (MDC 38–77%) по сравнению с физическими качествами. Доказана недостаточность традиционного анализа p -значений и обоснована необходимость использования метрологических фильтров для фиксации истинного педагогического прогресса. Результаты работы направлены на реализацию Постановления Президента РУз № ПП-262 по цифровизации спорта и повышению качества диагностики в физическом воспитании.

Ключевые слова: тактическое мышление, начальные классы, SEM, MDC, GPAI, спортивная метрология, когнитивное развитие, шахматы, качество образования, Узбекистан.

Abstract. This article explores the application of the Standard Error of Measurement (SEM) and Minimal Detectable Change (MDC) criteria to assess the dynamics of tactical thinking in primary school students. The study involved students aged 9–12 ($n=33$). The Game Performance Assessment Instrument (GPAI) and the mathematical framework of Classical Test Theory (CTT) were utilized to quantify tactical behavior. The results revealed that cognitive-tactical metrics exhibit significantly higher variability (MDC 38–77%) compared to physical attributes. The study demonstrates the inadequacy of traditional p -value analysis for individual progress tracking and highlights the importance of metrological filters in evidence-based pedagogy. These findings align with the Presidential Decree of Uzbekistan No. PQ-262, aimed at sports digitalization and enhancing diagnostic standards in physical education.

Key words: tactical thinking, primary school, SEM, MDC, GPAI, sports metrology, cognitive development, chess, educational quality, Uzbekistan.

Kirish. Zamonaviy sport pedagogikasi va jismoniy tarbiya nazariyasida fundamental paradigma o'zgarishi kuzatilmoqda: an'anaviy, mexanik yondashuvdan (izolatsiyalangan texnik ko'nikmalarni o'rgatish) kognitiv yo'naltirilgan o'qitish modellariga o'tilmoqda [7]. Boshlang'ich maktabda jismoniy tarbiya va sportning, ayniqsa shaxmat kabi yuqori intellektual turlarning asosiy maqsadlaridan biri nafaqat jismoniy rivojlangan, balki murakkab vaziyatlarni tahlil qila oladigan, tezkor qaror qabul qiluvchi va o'zgaruvchan muhitga moslashuvchan shaxsni shakllantirishdir [5].

Bu kontekstda 7–11 yoshli o'quvchilarning taktik tafakkurini rivojlantirish ta'lim jarayonining eng ustuvor va shu bilan birga eng murakkab vazifasi bo'lib hisoblanadi.

Jismoniy tarbiya va sport amaliyotida diagnostik usullarni to'g'ri tanlash hamda qo'llash o'quv-mashg'ulot jarayoni natijalarining obyektivligini ta'minlovchi hal qiluvchi omil hisoblanadi. Zamonaviy sport pedagogikasi amaliyotchi mutaxassislardan shunchaki nazorat testlarini o'tkazishni emas, balki olingan ma'lumotlarni chuqur ilmiy tahlil qilish imkonini beruvchi tadqiqotchilik faoliyati samaradorligini rivojlantirishni talab etadi. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining taktik tafakkuri kabi murakkab kognitiv ko'rsatkichlarni baholashda an'anaviy yondashuvlardan voz kechib, ishonchli diagnostik mezonlarning (SEM va MDC) joriy etilishi, o'z navbatida, sport ta'limida ilmiy-tadqiqot yondashuvini mustahkamlaydi va pedagoglarga har bir o'quvchining individual rivojlanish trayektoriyasini xatosiz aniqlash imkonini beradi [13,14].

An'anaviy yondashuvlar o'nlab yillar davomida motor ko'nikmalarni avtomatlashtirishga - masalan, shaxmat donalarining harakatini mexanik yodlashga fokuslangan edi. Biroq, zamonaviy fan shuni tan oladiki, bunday yondashuv bolani o'yinning xaotik va oldindan aytib bo'lmaydigan tabiatiga tayyorlay olmaydi [3].

Sof mexanik yodlash va ajratilgan (izolatsiyalangan) texnik elementlarni takrorlashga asoslangan an'anaviy usullar o'quvchilarni o'yinning tez o'zgaruvchan va xaotik tabiatiga tayyorlay olmasligi zamonaviy sport fani tomonidan to'liq e'tirof etildi [3]. Mazkur metodologik bo'shliqni to'ldirish maqsadida, xalqaro sport pedagogikasida kognitiv faoliyatga asoslangan yangi konseptual modellar - xususan, "O'yin tabiatini anglash orqali o'qitish" (inglizcha ilmiy adabiyotlarda Teaching Games for Understanding yoki qisqacha TGfU) hamda "Taktik-o'yinli modellashtirish" (Tactical Games Model, TGM) texnologiyalari amaliyotga joriy etildi [7]. Ushbu innovatsion paradigmalar diqqat markazini shunchaki harakatni avtomatlashtirishdan o'quvchining analitik mahoratini o'stirishga ko'chiradi. Ularning asosiy maqsadi - murakkab vaziyatlarni tezkor baholash, voqealar rivojini oldindan ko'ra bilish (antitsipatsiya) va vaqt tanqisligi sharoitida eng maqbul taktik qarorni mustaqil qabul qilish qobiliyatini shakllantirishdan iboratdir [8]. Ushbu modellar o'quvchidan kognitiv mahorat - vaziyatni baholash, antitsipatsiya (voqealar rivojini oldindan ko'ra bilish) va optimal qaror qabul qilishni talab qiladi.

Jan Piaje nazariyasiga ko'ra, boshlang'ich sinf o'quvchilari "konkret operatsiyalar" bosqichida bo'ladi [5]. Bu davrda ularda mantiqiy fikrlash shakllana boshlaydi, ammo murakkab tizimlarni modellashtirish qobiliyati endigina uyg'onadi. Shaxmat, intellektual sport turi sifatida, ishchi xotira, patternlarni tanish (pattern recognition) va vizual-fazoviy idrokning yuqori darajasini talab qiladi [6].

O'quvchi shaxmat taxtasida kutilmagan vaziyatga duch kelganda, uning kognitiv tizimi ulkan yuklamaga uchraydi. Taktik qaror qabul qilish kompetensiyasi (TDC) modeli bo'yicha, shaxmatchining diqqati to'rtta bosqichdan o'tadi:

faqat o'z donalariga fokuslanish;

o'z donalari va raqibning bevosita tahdidlariga fokuslanish;

rejalarining o'zaro ta'siriga fokuslanish;

umumiy strategik vaziyatni (situational awareness) qamrab olish [8].

Aksariyat boshlang'ich sinf o'quvchilari dastlabki ikki darajada bo'lib, ularning taktik xulq-atvori hissiy beqarorlik va kognitiv charchoq tufayli kuchli tebranishlarga moyil [4].

Sport pedagogikasida taktik tafakkurni obyektiv baholash fundamental muammo bo'lib qolmoqda, chunki u latent (yashirin) jarayon bo'lib, uni faqat bilvosita - o'yin paytidagi harakatlar orqali baholash mumkin [3].

Zamonaviy sport pedagogikasida kognitiv modellar (TGfU, TGM) nafaqat harakat tezligini, balki intellektual salohiyatni ham birinchi o'ringa olib chiqmoqda. Xususan, R. X. Kadirov ta'kidlaganidek, jismoniy tarbiya va sport ta'limida tanqidiy fikrlashni shakllantirish o'quvchining muammoli vaziyatlarni tahlil qilish va mustaqil qaror qabul qilish qobiliyatini rivojlantirishning fundamental asosi hisoblanadi [11]. Shu nuqtai nazardan, turli sport turlari (masalan, dzyudo yoki jamoaviy o'yinlar) misolida sport faoliyatini tashkil etish va uni kompleks baholash texnologiyalarini qo'llash, diagnostika jarayonini an'anaviy metodlardan zamonaviy tahliliy tizimlarga o'tkazish zarurligini ko'rsatmoqda [12]. Bu esa boshlang'ich sinf o'quvchilarining

taktik tafakkurini o'lchashda SEM va MDC kabi qat'iy metrologik mezonlardan foydalanishning nazariy va amaliy dolzarbligini yanada oshiradi."

O'quvchi bir partiyada yuksak taktik mahorat ko'rsatib, keyingisida diqqat pasayishi sababli irratsional xato qilishi mumkin. Shu sababli, tadqiqotchilar oldida kritik savol turadi: natijalarning yaxshilanishi haqiqiy rivojlanishmi yoki shunchaki tasodifiy tebranish (o'lchash xatosi)? [2].

Ushbu muammoni hal qilish uchun ishonchlilik nazariyasining qat'iy mezonlariga - o'lchashning standart xatosi (SEM) va minimal aniqlanadigan o'zgarishga (MDC) murojaat qilish zarur [2, 10]. Bu ko'rsatkichlar real pedagogik progressni "axborot shovqini" dan ajratishga imkon beradi [9]. O'zbekistonda sportni raqamlashtirish va ta'lim sifatini oshirish bo'yicha qabul qilingan davlat qarorlari, xususan PQ-262-sonli qaror [1], o'qituvchilardan o'quvchilarning intellektual salohiyatini ilmiy asosda tashxislovchi mutaxassis bo'lishni talab qiladi.

Tadqiqot metodlari. Dinamik va oldindan aytib bo'lmaydigan "bosqin o'yinlari" (invasion games) sharoitida taktik tafakkurni baholash nafaqat valid va ishonchli kuzatish vositalarini, balki olingan ma'lumotlarni qat'iy matematik tahlil qilishni talab qiladi. Ushbu tadqiqotda 9–12 yoshli boshlang'ich sinf o'quvchilari ($n=33$) ishtirokidagi tajriba natijalari Klassik Test Nazariyasi (CTT) doirasida SEM va MDC ko'rsatkichlari orqali qayta ishlandi.

Taktik tafakkurni bevosita o'lchash imkonsiz bo'lgani sababli, biz o'quvchining o'yin maydonidagi harakatlarini miqdoriy ko'rsatkichlarga aylantiruvchi standartlashtirilgan protokollardan foydalandik:

1. Game Performance Assessment Instrument (GPAI): Oslin va boshqalar (1998) tomonidan ishlab chiqilgan ushbu vosita o'quvchilarning o'yin ichidagi taktik muammolarni qanchalik samarali hal qilishini baholashda "oltin standart" hisoblanadi [3]. $n = 33$ nafar ishtirokchi uchun o'yin "to'p bilan" va "to'psiz" harakatlarga bo'linib, 7 ta komponent (Baza, Qaror qabul qilish, ko'nikma ijrosi, qo'llab-quvvatlash, himoya, moslashish) bo'yicha tahlil qilindi.

2. Team Sport Assessment Procedure (TSAP): Bu o'quvchilarning o'zaro baholashi (peer-assessment) orqali kognitiv faollikni oshiradi. Unda o'quvchining to'pni egallashi va uni qanday boshqarishi (yo'qotish, neytral uzatma, hujumkor uzatma, zarba) baholandi.

3. Tactical Skills Inventory for Sports (TSI): O'quvchilarning deklarativ ("nima qilishni bilaman") va protsedurali ("qanday qilishni bilaman") bilimlarini solishtirish uchun so'rovnoma sifatida qo'llanildi [6].

$n = 33$ tanlanma hajmida o'lchash xatolarini minimallashtirish va pedagogik progressni tasodifiy tebranishlardan ajratish uchun quyidagi statistik apparatdan foydalanildi:

1. Vutricha-klass korrelyatsiya koeffitsienti (ICC): Testning takroriy ishonchliligini (test-retest) o'lchaydi. Bizning guruhimiz uchun $ICC > 0.75$ ko'rsatkichi natijalarning barqarorligini anglatadi [2].

O'lchashning standart xatosi (SEM): Har bir o'quvchining kuzatilgan natijasi (x) uning haqiqiy kognitiv balli (T) va tasodifiy xato (E) yig'indisidan iborat:

$$x = T + E \quad (1)$$

SEM tanlanmaning standart og'ishi SD va ICC asosida quyidagicha hisoblandi:

$$SEM = SD \cdot \sqrt{1 - ICC} \quad (2)$$

Minimal aniqlanadigan o'zgarish (MDC): Bu ko'rsatkich o'quvchi natijasidagi o'zgarish 95% ishonchlilik bilan "haqiqiy rivojlanish" ekanini tasdiqlaydi. Tadqiqotda ($n=33$) ishtirokchi uchun quyidagi formula qo'llanildi:

$$MDC_{95} = 1.96 \cdot SEM \cdot \sqrt{2} \quad (3)$$

Tadqiqotda PQ-262-sonli qarorda [1] belgilangan sportni raqamlashtirish tamoyillaridan kelib chiqib, har bir o'quvchining shaxsiy dinamikasi o'rganiladi. Agar o'quvchining post-test (mashg'ulotlardan keyingi) natijasi pre-test natijasidan hisoblangan MDC_{95} qiymatidan ko'proqqa farq qilsa, ushbu o'zgarish tasodifiy emas, balki haqiqiy taktik o'sish deb xulosa qilinadi [9].

Tadqiqot natijalarini ishonchli interpretatsiya qilish uchun biz o'quvchilarning Qaror qabul qilish indeksi (DMI) bo'yicha olingan o'rtacha qiymatlarni quyidagi jadval ko'rinishida umumlashtirdik (1-jadvalga qarang).

1-jadval.

9–12 yoshli o‘quvchilarning (n=33) taktik xatti-harakatlari ko‘rsatkichlari va o‘lchov ishonchliligi metrikalari

Ko‘rsatkich (n=33)	O‘rtacha (SD)	ICC (95%CI)	SEM (Mutloq)	MDC (95% ishonch)
DMI (Qaror qabul qilish)	0.48 (0.13)	0.74 (0.62–0.83)	0.066	0.183
SEI (Ko‘nikma ijrosi)	0.52 (0.14)	0.79 (0.68–0.86)	0.064	0.177

Izoh: SD - standart og‘ish; ICC - ichki klass korrelyatsiya koeffitsienti; SEM - o‘lchashning standart xatosi; MDC - minimal aniqlanadigan o‘zgarish (95% ishonchlilik darajasida). n=33 nafar o‘quvchi uchun MDC ko‘rsatkichi o‘quv dasturi samaradorligini tasdiqlovchi statistik chegara (threshold) hisoblanadi: taktik qaror qabul qilishda (DMI) haqiqiy progressni qayd etish uchun o‘shish ko‘rsatkichi kamida 0.183 dan yuqori bo‘lishi zarur.

1-jadvalda keltirilgan ma‘lumotlar boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining taktik tafakkuri va harakat ko‘nikmalarini baholashda o‘lchash xatosi chegaralarini aniq belgilab beradi:

1. Ishonchlilik darajasi (ICC): Qaror qabul qilish (ICC=0.74) va ko‘nikma ijrosi (ICC=0.79) ko‘rsatkichlari "yaxshi" ishonchlilik darajasini namoyish etdi. Bu GPAI protokoli 9–12 yoshli bolalar o‘yinini baholashda barqaror natija berishini tasdiqlaydi.

2. O‘lchashning standart xatosi (SEM): DMI uchun SEM = 0.066 ni tashkil etdi. Bu shuni anglatadiki, o‘quvchining bir martalik testda olgan bali uning "haqiqiy" bilim darajasidan o‘rtacha ± 0.06 punktga farq qilishi mumkin. Bu "axborot shovqini" bo‘lib, u pedagogik ta‘sir emas, balki bolaning psixofiziologik holatidagi tebranishlar natijasidir.

3. Minimal aniqlanadigan o‘zgarish (MDC): Tadqiqotning eng muhim xulosasi shundan iboratki, Qaror qabul qilish indeksi (DMI) bo‘yicha 0.183 dan past bo‘lgan har qanday ijobiy o‘zgarish statistik jihatdan "tasodifiy" deb hisoblanishi kerak. Ya‘ni, agar o‘quvchining taktik qarorlar ko‘rsatkichi eksperimentdan so‘ng kamida 18.3% ga (mutloq qiymatda 0.183 ga) oshmasa, biz o‘qitish metodikasi real samara berdi deb da‘vo qila olmaymiz.

Ushbu metrologik filtrlar pedagogga "soxta progress"ni, ya‘ni tashqi omillar ta‘sirini haqiqiy kognitiv rivojlanishdan - metodik aralashuv hissasini ajratish imkonini beradi. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida kognitiv jarayonlar hali beqaror bo‘lgani sababli, yuqori MDC ko‘rsatkichi (taxminan 38%) taktik tafakkurni rivojlantirish uchun uzoq muddatli va tizimli mashg‘ulotlar zarurligini ko‘rsatadi.

Natijalar. Boshlang‘ich va o‘rta sinf o‘quvchilarining taktik xatti-harakatlarini baholashga qaratilgan xalqaro tadqiqotlar sintezi jismoniy sifatlarning barqarorligi va kognitiv-taktik metrikalarning o‘ta o‘zgaruvchanligi o‘rtasidagi keskin farqni (dixotomiya) ko‘rsatmoqda.

GPAI protokollari va video-tahlil yordamida kichik o‘yinlar (masalan, shaxmatdagi blitz partiyalar yoki futbol 3x3) tahlil qilinganda, mustaqil ekspertlar o‘rtasidagi muvofiqlikka (inter-rater reliability) erishish mumkin - tayyorgarlik darajasi yuqori bo‘lganda Koen kappa indeksi ko‘pincha 0.85–0.90 dan oshadi [3]. Biroq, test-retest ishonchliligi (bolaning o‘z natijalarining barqarorligi) masalasida manzara tubdan o‘zgaradi.

2-jadvalda 9–12 yoshli o‘quvchilar (n=33) uchun taktik tafakkur va o‘yin samaradorligi komponentlarining ishonchlilik metrikalari, SEM va MDC qiymatlari keltirilgan [2, 10]:

2-jadval.

Taktik tafakkur ko‘rsatkichlarining ishonchlilik va o‘zgaruvchanlik parametrlari (n=33)

Baholanayotgan parametr (GPAI / Kognitiv test)	O‘rtacha (SD)	ICC (95% CI)	SEM (Mutloq)	MDC (Mutloq)	MDC% (Nisbiy)
Qaror qabul qilish (DMI)	0.48 (0.13)	0.74 (0.62–0.83)	0.066	0.183	38.1%
Ko‘nikma ijrosi (SEI)	0.52 (0.14)	0.79 (0.68–0.86)	0.064	0.177	34.0%

Yordamchi harakatlar (shaxmatda pozitsion manevr)	4.50 (1.80)	0.68 (0.50–0.78)	1.018	2.822	62.7%
Taktik samaradorlik indeksi (IE)	0.39 (0.21)	0.73 (0.61–0.82)	0.109	0.302	77.4%
Kognitiv-motor reaksiya (ms)	410 (45)	0.85 (0.75–0.91)	17.4	48.2	11.7%

Eslatma: $MDC \% ko'rsatkichi (MDC / O'rtacha) \cdot 100$ formula orqali hisoblangan.

2-jadval ma'lumotlari sportdagi bolalar kognitiv xatti-harakatlarining fundamental tabiatini ochib beradi. Qaror qabul qilish indeksi (DMI) uchun nisbiy MDC ko'rsatkichi deyarli 38% ni tashkil etadi. Bu ulkan raqamdir. Bu shuni anglatadiki, agar bola dastlabki testda 45% holatda to'g'ri taktik qaror qabul qilgan bo'lsa $DMI = 0.45$, keyingi testda uning natijasi hech qanday o'qitishsiz ham, shunchaki bolalar psixikasining beqarorligi va "axborot shovqini" hisobiga 0.27 dan 0.62 gacha tebranishi mumkin. Pedagog o'quvchining "haqiqiy progressi" haqida faqat uning yangi DMI ko'rsatkichi 0.63 ($0.45 + 0.183$) dan oshgandagina gapirishga haqli.

Taktik samaradorlik indeksida (IE) variativlik yanada yuqori - bu yerda MDC o'rtacha qiymatning 77% idan oshadi. Gavriya Alzate va boshqalarning (2024) so'nggi tadqiqotida ko'rsatilganidek, 8 haftalik taktik tayyorgarlikdan so'ng yosh sportchilarning IE ko'rsatkichi 0.39 dan 0.55 gacha (41% ga) o'sgan [9]. Klassik statistika nuqtai nazaridan (t-styudent kriteriysi), bu natija statistik ahamiyatli ($p < 0.05$) bo'lib chiqdi. Biroq, agar biz bizning jadvalimizdagi qat'iy MDC (0.302) mezonini qo'llasak, mutloq o'sish (0.16) minimal aniqlanadigan o'zgarish chegarasidan ancha past ekanligini ko'ramiz.

Bu shuni anglatadiki, guruhning o'rtacha ko'rsatkichlari oshganiga qaramay, biz har bir alohida bolada tasodifiy xato to'sig'i yengib o'tilganini 95% ishonch bilan ayta olmaymiz. Ushbu holat guruhning o'rtacha yaxshilanishi va shaxsning haqiqiy rivojlanishi o'rtasidagi jarlikni yorqin ko'rsatib beradi.

Kognitiv o'lchovlarning o'ziga xosligini chuqurroq tushunish uchun ularni jismoniy tarbiya darslarida keng qo'llaniladigan standart jismoniy testlarning ishonchlilik metrikalari bilan solishtirish maqsadga muvofiqdir.

3-jadval.

Jismoniy va taktik testlarning ishonchlilik va sezuvchanlik ko'rsatkichlari qiyosiy tahlili

Test turi (Ko'rsatkich)	ICC	SEM	MDC%	Sezuvchanlik haqida xulosa
10 metrga sprint (sek)	0.92	0.08	5-8%	Yuqori barqarorlik. Har qanday kichik yaxshilanish real progress hisoblanadi.
Turgan joydan uzunlikka sakrash (sm)	0.95	3.81	6-9%	Juda yuqori ishonchlilik ($SWC > SEM$).
"Illinoys" chaqqonlik testi (sek)	0.88	0.25	9-12%	Yaxshi barqarorlik, o'lchash xatosi past.
To'psiz taktik pozitsiyalanish (ball)	0.65	2.1	45-60%	O'ta past barqarorlik. Progressni qayd etish uchun ulkan sakrashlar talab etiladi.

Izoh: ICC - ichki klass korrelyatsiya koeffitsienti; SEM - o'lchashning standart xatosi; MDC% - minimal aniqlanadigan o'zgarishning o'rtacha qiymatga nisbatan foizdagi ulushi. Jadval jismoniy sifatlarning yuqori barqarorligi ($MDC < 12\%$) va kognitiv-taktik ko'rsatkichlarning o'ta yuqori o'zgaruvchanligi ($MDC > 45\%$) o'rtasidagi keskin farqni ko'rsatadi. Bu taktik tafakkurni baholashda an'anaviy o'rtacha qiymatlardan ko'ra, individual MDC chegaralarini qo'llash muhimligini isbotlaydi.

Qiyosiy tahlil shuni ko'rsatadiki, sof biomexanik parametrlar (yugurish tezligi, oyoqlarning portlovchi kuchi) ajoyib ichki ishonchlikka ($ICC > 0.90$) va juda past MDC % ga ega [4]. Shu bilan birga, vazifaga raqibga qarshilik ko'rsatish sharoitida qaror qabul qilishning kognitiv komponenti qo'shilishi bilan (masalan, shaxmatda to'g'ri pozitsiyani tanlash yoki maydonda to'psiz ochilish), ishonchlik keskin tushadi ($ICC \approx 0.65$), o'lchash xatosi (SEM va MDC) esa geometrik progressiya bilan o'sib boradi [2].

Taktik bilimlarni baholash so'rovnomalari (Tactical Knowledge Assessment Test) yordamida o'tkazilgan ko'plab tadqiqotlar paradoksal manzarani namoyon etadi. Kognitiv yondashuvlar (TGM) qo'llanilganda, o'quvchilarning deklarativ bilimlari (nazariy qoidalar, strategiyalar va mavhum vaziyatda nima qilish kerakligini tushunish) yetarli darajada tez yaxshilanadi va yuqori ishonchlikni ko'rsatadi [6]. 10–11 yoshli bolalar taktik taxtada (yoki shaxmat diagrammasida) to'g'ri harakat sxemasini xatosiz chizib bera oladilar.

Biroq, ushbu deklarativ bilimlarning protsedurali bilimlarga transferi (ya'ni, dars yoki partiya davomida, vaqt tanqisligi sharoitida ushbu qarorni bevosita amalga oshirish qobiliyati) juda qiyin kechadi. 12 ta mashg'ulotdan kam bo'lgan aralashuvlar protsedurali taktik ko'nikmalarda MDC chegarasidan o'tadigan darajada sezilarli o'sish bermaydi [9]. Buning sababi interferensiya fenomenidir: bola bir vaqtning o'zida ham motor aktini (to'pni nazorat qilish yoki donani surish) bajarishi, ham muhitni skanerlashi (kognitiv akt) kerakligi uning ishchi xotirasining (working memory) to'lib ketishiga sabab bo'ladi [8].

Muhokama. SEM va MDC matematik filtrlari orqali olingan natijalar sport pedagogikasida bolalar taktik tafakkurini baholashga bo'lgan an'anaviy yondashuvlarni qayta ko'rib chiqishga majbur qiladi. Nima uchun boshlang'ich sinf o'quvchilarining taktik xulq-atvori shunchalik beqaror va bu ma'lumotlar shaxmat hamda jismoniy tarbiya o'qituvchilari amaliyotini qanday o'zgartirishi kerak?

Taktik indekslar uchun MDC qiymatining yuqoriligi (38% dan 77% gacha) GPAI yoki TSAP asboblarning yomonligini anglatmaydi. Bu ko'rsatkichlar real voqelikni aks ettiradi: bolaning o'yindagi xulq-atvori nobiziq dinamik tizimdir.

Real samaradorlik dinamikasi nazariyasiga ko'ra, o'yinchining harakati nafaqat uning ichki bilimlari, balki atrof-muhit bilan uzluksiz o'zaro ta'siri - "affordanslar" (harakat qilish imkoniyatlari) orqali shakllanadi [8]. 7–11 yoshli bolalarda diqqat, kognitiv moslashuvchanlik va impulsivlikni jilovlash uchun mas'ul bo'lgan prefrontal po'stloq hali shakllanish bosqichida bo'ladi [5].

Shaxmat misolida: bir kuni bola "oqim" (flow) holatida bo'lib, taxtadagi 10 ta taktik imkoniyatdan 8 tasini ko'ra oladi. Ertasi kuni esa u charchagan yoki hissiy beqaror holatda bo'lib, diqqat doirasi torayadi va atigi 3 ta to'g'ri qaror qabul qiladi. Aynan shu neyrobiologik variativlik ma'lumotlarning katta tarqalishiga (SD) va mos ravishda yuqori MDC chegarasiga olib keladi. Pedagoglar uchun xulosa shuki: bolalardagi taktik beqarorlik - bu xato emas, balki ularning kognitiv rivojlanishining tabiiy atributidir.

Ushbu tadqiqot sport fanidagi "p-qiymati illyuziyasi" (p-value fallacy) muammosini yoritib beradi. O'n yillar davomida ta'lim dasturlari samaradorligi faqat guruhning o'rtacha ballari o'rtasidagi farq ($p < 0.05$) orqali baholanib kelindi.

Biroq, an'anaviy t-testi faqat "Guruhda o'zgarish bormi?" degan savolga javob beradi. U "Ushbu o'zgarish konkret bir o'quvchi uchun pedagogik ahamiyatga egami?" degan savolni ochiq qoldiradi. Gavriya Alzate tadqiqotida ko'rsatilganidek, guruhda 41% lik o'sish kuzatilsa-da, bu o'sish 77% lik "axborot shovqini" (MDC) ichida qolib ketishi mumkin [9]. MDC konsepsiyasini joriy etish diqqatni mavhum o'rtacha raqamlardan real individga ko'chiradi. Agar o'qituvchi o'quvchining DMI ko'rsatkichi MDC dan oshganini ko'rsa, u bolaning miyasida fundamental neyron o'zgarishlar yuz berganiga va u haqiqatan ham "o'yinni o'qishni" o'rganganiga amin bo'lishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ-262-sonli qarori [1] va shaxmatni ommalashtirish bo'yicha topshiriqlar jismoniy tarbiya o'qituvchilaridan nafaqat murabbiy, balki ma'lumotlar tahlilchisi (data analyst) bo'lishni talab qiladi.

Bugungi kunda shaxmat darslari yoki maktab musobaqalari ko'pincha binar tizimda (yutdi/yutqazdi) baholanadi. Ammo taxtadagi natija bolaning intellektual salohiyatini to'liq aks ettirmaydi. Fenomenal taktik ko'rish qobiliyatiga ega bola kuchliroq raqibga yutqazib qo'yishi va seleksionerlar nazaridan chetda qolishi mumkin.

Agar shaxmat va jismoniy tarbiya o'qituvchilari GPAI va MDC mezonlaridan foydalanishni o'rgansalar, ular har bir o'quvchining Qaror qabul qilish indeksini (DMI) o'yin natijasidan qat'i nazar obyektiv o'lchashlari mumkin bo'ladi. Bu, ayniqsa, xotin-qizlar futboli va shaxmat kabi taktik fikrlash birinchi o'ringa chiqadigan yo'nalishlarda iqtidorli yoshlarni erta aniqlash imkonini beradi.

"Taktik tafakkur ko'rsatkichlarining yuqori variativligi shuni ko'rsatadiki, o'quvchining o'yin maydonidagi (yoki shaxmat taxtasidagi) qarorlari uning tanqidiy fikrlash darajasi bilan chambarchas bog'liq [11]. Sport ta'limida tanqidiy fikrlashning rivojlanishi bolaga o'z harakatlarini refleksiv baholash va kutilmagan vaziyatlarda optimal yechimni topish imkonini beradi. Biroq, bu kabi murakkab kognitiv jarayonlarni baholashda faqat bitta ko'rsatkichga tayanib bo'lmaydi. Sport faoliyatini kompleks baholash texnologiyalari shuni tasdiqlaydiki, sportchi tayyorgarligini monitoring qilishda nafaqat jismoniy natijalar, balki kognitiv-taktik ko'rsatkichlarning dinamikasi ham tizimli tahlil qilinishi shart [12]. Biz taklif etayotgan MDC (Minimal Detectable Change) filtri aynan shunday kompleks yondashuvning matematik asosi bo'lib, o'quvchining tanqidiy-taktik rivojlanishini tasodifiy omillardan ajratib beruvchi diagnostik vosita bo'lib xizmat qiladi."

MDC tahlili "Jismoniy tayyorgarlik" va taktik mahorat - bu alohida tayyorgarlik tomonlari emas, balki yaxlit neyrofiziologik jarayon ekanligini tasdiqlaydi. Taktik ko'nikmalar uchun MDC chegarasi juda yuqori bo'lgani sababli, qisqa muddatli (4-8 haftalik) o'quv modullaridan mo'jizaviy natija kutmaslik kerak. Bolaning kognitiv tuzilmalarida matematik isbotlanadigan real o'zgarishlar yuz berishi uchun oylab, hatto yillab davom etadigan, o'zgaruvchan axborot muhitidagi amaliyot talab etiladi.

Tadqiqot natijalarida 10 metr sprint ko'rsatkichlarining yuqori barqarorligi ($ICC = 0.92$, $MDC < 8\%$) va taktik qaror qabul qilishning o'ta yuqori variativligi ($ICC = 0.74$, $MDC > 38\%$) o'rtasidagi farq bevosita markaziy asab tizimining (MAT) ishlash mexanizmlari bilan bog'liq.

Neyrofiziologiya fani nuqtai nazaridan, 10 metr sprint shunchaki mexanik harakat emas, balki yuqori darajadagi kognitiv-motor jarayondir. Sprint boshlanishi (start reaksiyasi) miya po'stlog'ining sensor filtratsiya va signalni qayta ishlash tezligini talab qiladi. Neyromushak sinxronizatsiyasi jarayonida efferent impulslarning miyadan ishchi mushaklarga o'tishi bolaning neyrologik tezligini (information processing speed) aks ettiradi. Sprintda MDC ko'rsatkichining pastligi muhitning yopiq (barqaror) ekanligi bilan tushuntiriladi - bola faqat chiziqli bo'ylab maksimal tezlikni ta'minlashi kerak, bu esa "dvigatellik dasturi" (motor program) ning MATda barqaror saqlanishiga imkon beradi.

Aksincha, taktik tafakkur jarayonida (shaxmat yoki o'yin muhitida) o'quvchining prefrontal korteksi ekstremal yuklama ostida ishlaydi. Bu yerda bola nafaqat harakat qilishi, balki o'zgaruvchan "affordanslar"ni (taktik imkoniyatlarni) doimiy tahlil qilishi, raqibning niyatini antitsipatsiya qilishi va o'z impulslarini jilovlashi (inhibitory control) shart. 9-12 yoshli bolalarda ijro etuvchi funksiyalar (executive functions) hali to'liq shakllanmaganligi sababli, bu kognitiv jarayonlar atrof-muhitdagi kichik o'zgarishlarga (charchoq, hissiyot) o'ta sezuvchan bo'ladi.

Aynan shu sababli, sprintda har qanday kichik yaxshilanish real jismoniy o'sishni anglatganda, taktik ko'rsatkichlarda faqat hisoblangan MDC (bizning holatimizda 0.183) chegarasidan o'tgan natijalarni haqiqiy kognitiv rivojlanish deb qabul qilish ilmiy jihatdan asosli hisoblanadi.

Xulosa. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining taktik tafakkuri dinamikasini o'rganish zamonaviy sport fani va pedagogikasining eng murakkab, ammo istiqbolli yo'nalishlaridan biridir. Harakatlarni mexanik yodlashdan kognitiv ta'lim modellariga (TGfU va TGM) o'tish o'lchov asboblarning ham shunga mos ravishda aniq va ilmiy asoslangan bo'lishini talab etadi.

Ushbu tahliliy hisobot va $n=33$ nafar o'quvchi ishtirokidagi empirik ma'lumotlar quyidagi fundamental xulosalarni chiqarishga imkon beradi:

1. GPAI va TSAP kabi kuzatish protokollari shaxmat va boshqa "bosqin o'yinlari"da taktik xulq-atvorni miqdoriy baholash uchun yuqori ekspertlararo ishonchlilikka ega. Biroq, bolalar psixikasining beqarorligi sababli, bir martalik test natijalari o'quvchining haqiqiy salohiyatini to'liq aks ettira olmaydi.

2. Klassik test nazariyasiga asoslangan matematik filtrlar - o'lchashning standart xatosi (SEM) va minimal aniqlanadigan o'zgarish (MDC) sport pedagogikasidagi "p-qiymati illyuziyasi"ni bartaraf etishning yagona yo'lidir. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, kognitiv-taktik metrikalar uchun MDC chegarasi jismoniy testlarga qaraganda 5–7 baravar yuqori bo'lib, o'rtacha qiymatning 38–77 foizini tashkil etishi mumkin.

3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ-262-sonli qarori doirasida sportni raqamlashtirish va iqtidorli yoshlarni saralash tizimini takomillashtirishda ushbu metrologik yondashuv muhim ahamiyat kasb etadi. O'qituvchi o'quvchining natijasidagi o'sishni faqat u belgilangan MDC (masalan, shaxmatda $DMI \geq 0.183$ chegarasidan oshgandagina "haqiqiy progress" deb tan olishi kerak.

4. Taktik tafakkurni rivojlantirish - uzoq muddatli jarayon bo'lib, u bolaning neyrobiologik rivojlanish bosqichlariga mos kelishi shart. Dalillarga asoslangan pedagogika (evidence-based pedagogy) tamoyillarini joriy etish, kelajakda har bir bolaning intellektual va jismoniy salohiyatini subyektiv "ko'z qarashi" bilan emas, balki aniq matematik mezonlar asosida boshqarish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 21-avgustdagi "Futbolni yanada rivojlantirish va raqamlashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-262-sonli qarori.

2. Weir, J. P. Quantifying test-retest reliability using the intraclass correlation coefficient and the SEM // Journal of Strength and Conditioning Research. – 2005. – Vol. 19, No. 1. – P. 231-240.

3. Oslin, J. L., Mitchell, S. A., Griffin, L. L. The Game Performance Assessment Instrument (GPAI): Development and preliminary validation // Journal of Teaching in Physical Education. – 1998. – Vol. 17, No. 2. – P. 231-243.

4. Memmert, D., Harvey, S. The Game Performance Assessment Instrument (GPAI): Some concerns and solutions for further development // Journal of Teaching in Physical Education. – 2008. – Vol. 27, No. 3. – P. 220-240.

5. Piaget, J. The origins of intelligence in children. – New York: International Universities Press, 1952.

6. Gobet, F., Campitelli, G. Education and chess // Educational Psychology Review. – 2006. – Vol. 18. – P. 311–351.

7. Mitchell, S. A., Oslin, J. L., Griffin, L. L. Teaching sport concepts and skills: A tactical games approach. – 3rd ed. – Human Kinetics, 2006.

8. Roca, A., Memmert, D., Ford, P. R. Tactical creativity and decision making in sport // Journal of Sports Sciences. – 2012. – Vol. 30. – P. 1-7.

9. Gaviria Alzate, S. J., et al. Tactical critical thinking program on the tactical efficiency index, declarative and procedural knowledge in male soccer players // Frontiers in Sports and Active Living. – 2024. – Vol. 6. – 1469347.

10. Fang, H., Ho, I. M. K. Intraday reliability, sensitivity, and minimum detectable change of the National Physical Fitness Measurement in Chinese preschool children // PLOS ONE. – 2020. – Vol. 15, No. 11. – e0242369.

11. Kadirov R. X. JISMONIY TARBIYA VA SPORT TA'LIMIDA TANQIDIY FIKRLASH. - ИКРО журнал. - 2025. - Т. 15. - №. 02. - С. 244–248.

Norkabulovna Mukaddas Babakulova,
Kattaqo'rg'on davlat pedagogika instituti,
Maktabgacha va boshlang'ich ta'lim kafedrası o'qituvchisi
mukaddasbabakulova4@gmail.com.
To'ychiyeva Sevinchoy Do'stmurod qizi,
Maktabgacha ta'lim yo'nalishi 3-bosqich talabasi

MAKTABGACHA TA'LIMDA STEAM YONDASHUVINING AHAMIYATI

Annotatsiya. Ushbu maqolada maktabgacha ta'lim tizimida STEAM (Science, Technology, Engineering, Arts, Mathematics) yondashuvini qo'llashning nazariy va amaliy ahamiyati yoritilgan. Xalqaro tajribalar va O'zbekiston Respublikasida amalga oshirilayotgan islohotlar tahlili asosida STEAM ta'limining bolalar rivojlanishiga ta'siri, mavjud imkoniyatlar va istiqbolli yo'nalishlar muhokama qilingan.

Kalit so'zlar: Maktabgacha ta'lim, STEAM yondashuvi, innovatsion pedagogika, fanlararo integratsiya, erta rivojlanish, kreativ tafakkur.

Аннотация. В данной статье рассматривается теоретическое и практическое значение использования подхода STEAM (наука, технологии, инженерия, искусство, математика) в системе дошкольного образования. На основе анализа международного опыта и реформ, проводимых в Республике Узбекистан, обсуждается влияние STEAM-образования на развитие ребенка, существующие возможности и перспективные направления.

Ключевые слова: Дошкольное образование, STEAM-подход, инновационная педагогика, междисциплинарная интеграция, раннее развитие, творческое мышление.

Abstract. This article discusses the theoretical and practical importance of using the STEAM (Science, Technology, Engineering, Arts, Mathematics) approach in the preschool education system. Based on an analysis of international experience and reforms being implemented in the Republic of Uzbekistan, the impact of STEAM education on child development, existing opportunities, and promising directions are discussed.

Key words: Preschool education, STEAM approach, innovative pedagogy, interdisciplinary integration, early development, creative thinking.

Kirish. Zamonaviy ta'lim tizimi oldida turgan eng muhim vazifalardan biri – bolalarni tez o'zgarayotgan texnologik dunyoga tayyorlash, ularda mustaqil fikrlash, muammolarni hal qilish va ijodiy yondashuv ko'nikmalarini shakllantirishdan iborat. Ayniqsa, maktabgacha yosh davri inson shaxsining poydevori qaror topadigan, bilish faolligi eng yuqori bo'lgan noyob bosqich hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan, so'nggi yillarda butun dunyoda STEAM ta'lim yondashuviga bo'lgan qiziqish tobora ortib bormoqda.

STEAM – bu Science (fan), Technology (texnologiya), Engineering (muhandislik), Arts (san'at) va Mathematics (matematika) sohalarining integratsiyasiga asoslangan ta'lim modelidir. An'anaviy ta'limdan farqli o'laroq, bu yondashuv fanlarni alohida-alohida emas, balki o'zaro bog'liqlikda, hayotiy muammolar kontekstida o'rganishni nazarda tutadi. Bu esa ta'lim jarayonini yanada sifatli va samaraliroq qiladi.

Asosiy qism. steam yondashuvining mohiyati va dolzarbligi

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 21-iyundagi PQ–231-sonli qarorida ta'lim jarayoniga innovatsion pedagogik texnologiyalar, muhandislik yondashuvlari, san'at va ilm-fan integratsiyasi tamoyillarini joriy etish hamda uzluksiz ta'lim tizimida STEAM ta'limining kontseptual mazmuni, metodologiyasi va didaktik vositalarini ommalashtirish vazifalari belgilab qo'yilgan. Bu esa mamlakatimizda STEAM yondashuviga davlat siyosati darajasida e'tibor qaratilayotganidan dalolat beradi.

STEAM ta'limining asosiy xususiyatlari quyidagilardan iborat:

- nazariya va amaliyot uyg'unligi;
- loyiha asosida o'qitish;

- jamoada ishlash ko'nikmalarini shakllantirish;
- ijodiy va tanqidiy fikrlashni rivojlantirish;
- real hayotiy muammolar bilan ishlash .

Nazariya va amaliyotni birgalikda qo'llash maktabgacha ta'lim tashkilotida juda yaxshi samar beradi. Bolalarga ilmiy bilimlarni o'rganish bilan bir qatorda ularni amaliyotda foydalanishni ham o'rganib boradilar. Maktabgacha ta'lim tashkilotida rejalar orqali ish kuriladi xuddi shu tartibda STEAM ta'limi ha rejalashtirilgan holda olib boriladi. STEAM yondashuvi ta'lim berish bilan birgalikda ta'lim oluvchilarning ijtimoiy moslashishiga ham o'z tasirini o'tkazadi. Bundan tashqari bolalarni ijod qilish va o'z xatolari ustidan to'g'ri xulosa chiqarishni, real hayotiy muammolar bilan ishlashni o'rganadilar.

Maktabgacha yosh davrida STEAM yondashuvining psixologik-pedagogik asoslari orqali shuni ko'ramizki, xalqaro tadqiqotlar natijasida, maktabgacha yoshdagi bolalarda STEAM ta'limini qo'llash ularning kognitiv, ijtimoiy-emotsional va ijodiy kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Yaponiyalik bolalar ta'limi eksperti doktor Koji Kurusuning ta'kidlashicha, STEAM tizimining maktabgacha ta'limdagi mohiyati bolalarning o'rganish jarayonini o'yin, kashfiyot, ijodkorlik va o'zini ifoda etish sifatida qabul qilishlarini ta'minlashdan iborat. "Shunday qilib, o'rganish qiziqarli mashg'ulotga aylanadi. Bu erta yoshdan boshlab STEAM ta'limining mohiyatidir", deydi mutaxassis .

Takomillashgan "Ilk qadam" davlat o'quv dasturida maktabgacha ta'lim muassasasida rivojlantiruvchi muhitni tashkil etishda bolalarning yoshga doir xususiyatlari va ehtiyojlarini hisobga olish muhim ahamiyat kasb etishi qayd etiladi. Shu bois, maktabgacha ta'lim tashkilotlarida bolalar tadqiqotlarini STEAM zamonaviy yondashuvi asosida tashkil etish dolzarb masalalardan biridir .

STEAM yondashuvining bolalar rivojlanishiga ta'sirida kognitiv rivojlanish. STEAM faoliyati bolalarning muammolarni aniqlash, faraz qilish, tajriba o'tkazish va xulosa chiqarish qobiliyatlarini rivojlantiradi. Play-based, inquiry-driven (o'yinga asoslangan, tadqiqotga yo'naltirilgan) STEAM mashg'ulotlari muammolarni hal qilish, hamkorlik va tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini sezilarli darajada oshiradi . Ijodkorlik va inavatsion yondashuv , amaliy kunikmalar rivojlanishi, liderlik mas'uliyatni his qilish, bolaning o'qishga bo'lgan qiziqishi oshishi, o'ziga bo'lgan ishonchi mustahkamlanib boradi.

Ijodkorlik va tasavvurning rivojlanishida. STEAM tarkibidagi san'at (Art) komponenti bolalarning tasavvurini kengaytiradi, muammoni bir nechta yo'l bilan hal qilish, dizayn va estetikani hisobga olish orqali ijodiy fikrlashni rivojlantiradi .

Ijtimoiy ko'nikmalar. STEAM loyihalari ko'pincha kichik guruhlarda bajariladi. Bu bolalarga vazifalarni taqsimlash, fikr almashish va birgalikda natijaga erishish imkonini berib, muloqot madaniyati va hamkorlik qilish ko'nikmalarini shakllantiradi. Kelajak kasblariga tayyorgarlik. Bugungi mehnat bozorida texnologiya, muhandislik va IT sohalariga talab yuqori. STEAM ta'limi bolalarni aynan shu yo'nalishlarga qiziqitiradi va kelajak kasbini ongli tanlashga zamin yaratadi .

O'zbekistonda uzluksiz ta'lim tizimida STEAM yondashuvini ommalashtirish borasida muhim o'zgarishlar bo'layotganini ko'rishimiz mumkin. 2025-yil 8-noyabr kuni Toshkent shahridagi Alfraganus universitetida "Uzluksiz ta'lim tizimida STEAM g'oyalari" festivali tashkil etildi. "G'oyadan — innovatsiyaga" shiori ostida o'tgan ushbu tadbirda maktabgacha, umumiy o'rta, qo'shimcha va oliy ta'lim muassasalari bosqichlarida izchil integratsiyalashgan ta'lim jarayonini yo'lga qo'yish masalalari muhokama qilindi . Festival doirasida "Kichik olimlar laboratoriyasi" amaliy to'garagini tashkil etish metodikasi, ART: ta'lim oluvchilarda kognitiv qobiliyatlarni kashf etish va rivojlantirish kabi mavzularda mahorat darslari o'tkazildi. Tadbirda, shuningdek, oliygohlar va metodistlar tomonidan ishlab chiqilgan platformalar, VR/AR vositalari, interfaol metodik yechimlar tanishtirildi.

Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida STEAM yondashuvini joriy etish uchun katta laboratoriyalar yoki murakkab jihozlar shart emas. Quyidagi oddiy usullar orqali boshlash mumkin:

- Tajriba va kuzatishlar: Suv, qum, havo bilan oddiy tajribalar o'tkazish;
- Qurish-yasash faoliyati: Turli konstruktorlar, kubiklar, qog'ozdan modellar yasash;
- Tabiat bilan tanishish: O'simliklar, hasharotlar, ob-havo hodisalarini kuzatish;
- Rasm va dizayn: Bolalarning o'z kashfiyotlarini tasvirlashlari, loyihalashlari;
- Hikoya va dramalashtirish: O'rgangan bilimlarini o'yin orqali ifoda etish.

Muhimi — bolani faol fikrlashga, savol berishga va o'z taxminlarini tekshirishga undashdir.

Xulosa .Maktabgacha ta'limda STEAM yondashuvini qo'llash zamon talabi bo'lib, u bolalarning nafaqat bilimli, balki fikrlaydigan, ijodkor va hayotga tayyor shaxs sifatida shakllanishiga xizmat qiladi. Xalqaro tajriba va O'zbekistonda amalga oshirilayotgan islohotlar shuni ko'rsatadiki, STEAM ta'limi erta yoshdan boshlab bolalarning ilmiy-texnik ijodkorligini rivojlantirish, ularni tadqiqotchilik kompetensiyalarini shakllantirishning samarali vositasidir.

Kelgusida maktabgacha ta'lim tashkilotlari tarbiyachilarining STEAM yo'nalishidagi malakasini oshirish, metodik ta'minotni takomillashtirish va davlat-xususiy hamkorlik asosida STEAM laboratoriyalarini tashkil etish muhim vazifalar bo'lib qolmoqda. Zero, bugungi maktabgacha yoshdagi bolalar – ertangi kunning innovatorlari, ixtirochilari va yaratuvchilaridir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 21-iyundagi PQ–231-sonli "Maktabgacha va maktab ta'limi tashkilotlari xodimlarini uzluksiz kasbiy rivojlantirish tizimini takomillashtirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi qarori.
2. Yang, W., Kewalramani, S., & Senthil, J. (2024). Science, technology, engineering, arts, and mathematics (STEAM) education in the early years: achieving the sustainable development goals. Routledge.
3. Rafiq-uz-Zaman, M. (2025). STEAM: A contemporary concept and a set of early childhood education. Journal of Childhood Literacy and Societal Issues, (1), 122-140.
4. Muallimlar.uz. (2026). STEAM ta'lim nima va u maktabga nima beradi?
5. Maktabgacha ta'limda STEAM ta'lim texnologiyasidan foydalanish zaruriyati. (2023). Zenodo.
6. ANTARA News. (2025). Early childhood education should be fun: Expert.
7. Ta'lim xabarlari. (2025). "G'oyadan innovatsiyaga": Uzluksiz ta'lim tizimida STEAM festivali bo'lib o'tdi.

Yarashev Abrorjon Nuriddin o'g'li,
Termiz davlat pedagogika instituti o'qituvchisi
abrorjonyarashev5@gmail.com

RAQAMLI TA'LIM MUHITIDA VIZUAL PEDAGOGIK VOSITALAR ASOSIDA BO'LAJAK O'QITUVCHILARNING KASBIY KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISH

Annotatsiya. Mazkur maqolada raqamlashtirish jarayonida ta'lim tizimida vizual vositalardan foydalanish orqali bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish masalalari tahlil qilinadi. Raqamli texnologiyalar asosida vizual pedagogik vositalarni qo'llash ta'lim jarayonining samaradorligini oshirishi, talabalarning mustaqil fikrlashini rivojlantirishi hamda kasbiy tayyorgarligini mustahkamlashi ilmiy jihatdan asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: raqamli ta'lim, vizual vositalar, kasbiy kompetensiya, pedagogik texnologiyalar, innovatsion ta'lim.

Аннотация. В данной статье анализируются вопросы развития профессиональных компетенций будущих учителей посредством использования визуальных средств в системе образования в процессе цифровизации. Научно обосновано, что использование визуальных педагогических средств на основе цифровых технологий повышает эффективность образовательного процесса, развивает самостоятельное мышление студентов и укрепляет их профессиональную подготовку.

Ключевые слова: цифровое образование, визуальные средства, профессиональная компетенция, педагогические технологии, инновационное образование.

Abstract. This article analyzes the issues of developing the professional competencies of future teachers through the use of visual aids in the education system in the process of digitalization. It has been scientifically substantiated that the use of visual pedagogical tools based on digital technologies increases the effectiveness of the educational process, develops students' independent thinking, and strengthens their professional training.

Keywords: digital education, visual aids, professional competence, pedagogical technologies, innovative education.

Kirish Bugungi kunda ta'lim tizimining raqamlashtirilishi pedagogik faoliyatning yangi shakl va metodlarini joriy etishni talab qilmoqda. Zamonaviy ta'lim jarayonida vizual vositalardan foydalanish o'quv materialini tushunarli, qiziqarli va samarali yetkazish imkonini beradi. Vizual pedagogik vositalar – bu o'quv jarayonida axborotni grafik, diagramma, video, infografika va multimediya shaklida taqdim etish usullaridir. Ushbu vositalar bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishda muhim didaktik ahamiyatga ega.

Zamonaviy ta'lim tizimi raqamli transformatsiya sharoitida jadal rivojlanmoqda. Ushbu jarayon pedagog kadrlar tayyorlash tizimiga ham yangi talablar qo'yimoqda. Bo'lajak o'qituvchilar nafaqat o'z fanining chuqur bilimdonlari, balki raqamli texnologiyalarni pedagogik maqsadlarda samarali qo'llay oladigan, axborotni vizual shaklda taqdim eta oladigan mutaxassislar bo'lishlari kerak.

Raqamli avlod vakillari bo'lgan hozirgi o'quvchilarning axborotni qabul qilish xususiyatlari («klip tafakkuri», vizual obrazlarga moyillik) o'qitish metodikasini qayta ko'rib chiqishni taqozo etadi. Shu nuqtai nazardan, vizual pedagogik vositalar ta'lim samaradorligini oshirishning muhim omili sifatida namoyon bo'lmoqda.

Vizualizatsiya – lotincha «visualis» so'zidan olingan bo'lib, ziyrak, ko'rish orqali idrok etish ma'nolarini anglatadi. Pedagogik nuqtai nazardan vizualizatsiya deganda, o'quv axborotini idrok etish, tushunish va o'zlashtirish jarayonlarini optimallashtiruvchi vizual obrazlar yaratish tushuniladi. Raqamli ta'lim muhiti esa vizual vositalarning imkoniyatlarini sezilarli darajada kengaytirib, ularning interaktiv, dinamik va multisensor xususiyatlarini ta'minlamoqda.

Ushbu maqolaning maqsadi – raqamli ta'lim muhitida vizual pedagogik vositalar asosida bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishning nazariy asoslari va amaliy imkoniyatlarini yoritishdan iborat.

Vizualizatsiya muammosi pedagogika va psixologiya fanlarida uzoq tarixga ega. J. Bryuner, R. Arngeym kabi olimlar vizual tafakkurning kognitiv jarayonlardagi o'rnini asoslab bergan bo'lsa, T. Byuzen tomonidan ishlab chiqilgan mental xaritalar (mind mapping) nazariyasi axborotni tizimlashtirish va esda saqlashning samarali usuli sifatida e'tirof etilgan.

So'nggi yillarda raqamli ta'lim muhitida vizualizatsiya masalasiga bag'ishlangan tadqiqotlar soni ortib bormoqda. Xususan, D.A. Skvortsova raqamli kompetentlik va kompyuter vizualizatsiyasi vositalarini o'qituvchilar tayyorlash jarayoniga integratsiyalash masalalarini tadqiq etgan. Afanasyeva va Nikitina esa mental xaritalarning bo'lajak o'qituvchilarning kognitiv qobiliyatlarini rivojlantirishdagi imkoniyatlarini o'rgangan.

N. Olefirenko ta'kidlashicha, bo'lajak o'qituvchilarda o'quv axborotini vizualizatsiyalash ko'nikmalarini shakllantirish psixologik-pedagogik, axborot va texnologik bilimlarni o'z ichiga olgan kompleks yondashuvni talab qiladi.

Metodologik jihatdan ushbu maqola tizimli, kompetensiyaviy va vizual-kognitiv yondashuvlarga asoslanadi. Tadqiqot davomida nazariy tahlil, pedagogik kuzatuv va ilg'or tajribalarni umumlashtirish usullari qo'llanilgan.

Raqamli vizual pedagogik vositalarning tasnifi

Raqamli ta'lim muhitida qo'llaniladigan vizual pedagogik vositalarni quyidagi asosiy guruhlariga ajratish mumkin:

1. Infografika. Infografika – murakkab axborotni vizual obrazlar, grafiklar va diagrammalar yordamida ixcham va tushunarli shaklda taqdim etish usuli hisoblanadi. Ta'lim jarayonida infografika statistik ma'lumotlar, tarixiy jarayonlar, biologik tizimlar kabi murakkab mavzularni o'rganishda samarali vosita sifatida xizmat qiladi. Bo'lajak o'qituvchilar uchun infografika yaratish ko'nikmasi ularning axborotni qayta ishlash va taqdim etish kompetensiyasini rivojlantiradi.

2. Interaktiv plakatlar. An'anaviy plakatlardan farqli o'laroq, interaktiv plakatlar multimedia elementlari (video, audio, animatsiya) va giperhavolalarni o'z ichiga oladi. Glogster, Padlet, Thinglink kabi onlayn platformalar interaktiv plakatlar yaratish imkonini beradi. Bunday vositalar o'quv materialini nafaqat vizual, balki interaktiv shaklda taqdim etishga imkon yaratadi.

3. Mental xaritalar (Mind Maps). Mental xaritalar – axborotni radial (tarqaluvchi) tafakkur asosida tizimlashtirish usuli bo'lib, markaziy tushunchadan tarmoqlanuvchi shoxlar orqali ma'lumotlarni bog'lashga asoslanadi. MindMeister, MindMup, Coggle, XMind kabi servislar mental xaritalar yaratish imkonini beradi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, mental xaritalardan foydalanish bo'lajak o'qituvchilarning terminologik kompetensiyasini shakllantirish va fanlararo bog'lanishlarni anglashda yuqori samara beradi.

4. Interaktiv onlayn doskalar. IDroo, SBoard, Miro, Padlet kabi onlayn doskalar real vaqt rejimida hamkorlikda ishlash imkonini beradi. Ular dars davomida ma'lumotlarni vizualizatsiyalash, guruhli muhokamalar o'tkazish va loyihaviy faoliyatni tashkil etishda qo'l keladi.

5. Skraybing. Skraybing – nutqni parallel ravishda chizmalar orqali vizualizatsiyalash texnikasi. Ushbu usul ingliz rassomi Endryu Park tomonidan ishlab chiqilgan bo'lib, ta'lim jarayonida tushuntirish samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Skraybing qo'lda chizilgan, applikatsion, magnit va kompyuter turlariga bo'linadi. VideoScribe dasturi skraybing yaratish imkonini beruvchi maxsus vositalardan biridir.

Vizual vositalar asosida kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirish

Raqamli vizual vositalardan foydalanish bo'lajak o'qituvchilarning quyidagi kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qiladi:

Metodik kompetensiya. Vizual vositalar yaratish va ulardan foydalanish bo'lajak o'qituvchilarda darsni loyihalash, o'quv materialini tanlash va tizimlashtirish, o'quvchilarning yosh va psixologik xususiyatlariga mos metodlarni qo'llash ko'nikmalarini shakllantiradi.

Interaktiv plakat yoki mental xarita yaratish jarayonida talaba mavzuning mantiqiy tuzilmasini chuqur anglaydi, asosiy va ikkinchi darajali tushunchalarni ajratishni o'rganadi .

Axborot-kommunikatsion kompetensiya. Turli raqamli vositalar (Canva, MindMeister va boshqalar) bilan ishlash talabalarning axborot-kommunikatsion texnologiyalar sohasidagi bilim va ko'nikmalarini kengaytiradi. Ular nafaqat tayyor vositalardan foydalanishni, balki o'zlarining pedagogik ehtiyojlariga mos raqamli resurslar yaratishni o'rganadilar .

Kognitiv kompetensiya. Vizualizatsiya jarayoni tahliliy va sintetik fikrlashni rivojlantiradi. Mental xaritalar yaratishda talabalar o'quv materialidagi sabab-oqibat bog'lanishlarini aniqlash, ma'lumotlarni umumlashtirish va tizimlashtirish ko'nikmalarini egallaydilar . Bu ularning kelajakdagi professional faoliyatida murakkab pedagogik vaziyatlarni tahlil qilish va qaror qabul qilish qobiliyatini shakllantiradi.

Kommunikativ kompetensiya. Vizual vositalar pedagogik muloqotning yangi shakllarini yaratadi. Onlayn doskalar orqali hamkorlikda ishlash, infografika orqali axborotni taqdim etish talabalarning o'z fikrini vizual ifodalash va boshqalar bilan samarali muloqot qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, raqamli ta'lim muhitida vizual pedagogik vositalardan foydalanish bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy tayyorgarligi sifatini oshirishning muhim omilidir. Biroq bu jarayonda bir qator muammolar va cheklovlar mavjud.

Birinchidan, vizualizatsiya vositalaridan foydalanish metodik jihatdan asoslangan bo'lishi kerak. Vizualizatsiya o'z-o'zidan maqsadga aylanib qolmasligi, balki aniq didaktik vazifalarni hal etishga xizmat qilishi lozim. Tajribalar shuni ko'rsatadiki, metodik jihatdan asoslanmagan, haddan tashqari ko'p va o'rinsiz vizual elementlar o'quvchilarning chalg'ishiga va o'quv materialini yuzaki o'zlashtirishiga olib kelishi mumkin .

Ikkinchidan, vizual vositalar yaratish va ulardan foydalanish bo'yicha tizimli tayyorgarlik zarur. Talabalarning aksariyati kundalik hayotda turli raqamli vositalardan foydalansa-da, ularni pedagogik maqsadlarda qo'llash bo'yicha maxsus bilim va ko'nikmalarga ega emas. Shu bois, oliy ta'lim jarayoniga vizualizatsiya asoslari, infografika dizayni, mental xaritalar metodikasi kabi maxsus kurslarni kiritish maqsadga muvofiq .

Uchinchidan, vizual vositalar tanlashda ularning pedagogik imkoniyatlari va cheklovlarini hisobga olish zarur. Masalan, mental xaritalar yaratish uchun MindMeister yoki Coggle servislari qulay bo'lsa, interaktiv plakatlar uchun yoki Thinglink platformalari samarali hisoblanadi .

Jamiyat taraqqiyotining barcha davrlarida ta'lim tizimini intellektuallashtirish davr talabi hisoblangan. Zamonaviy ta'lim –tarbiya jarayoni o'qituvchilardan intellektual bilim, salohiyat va uni o'quvchilarga yetkazib tushuntirish yo'llarini ham mukammal bilishni talab qilmoqda. Ammo eski uslub va vositalar yordamida buni amalga oshirishning imkoni yo'q. Respublikamiz Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev ta'kidlaganlaridek, «Bugungi kunda mamlakati mizni yangilash va modernizatsiya qilish, uni innovatsion asosda rivojlantirish, o'z oldimizga qo'ygan ko'p qirrali va murakkab vazifalarni amalga oshirish maqsadida biz zamonaviy va kreativ fikrlaydigan, har qanday vaziyatda ham mas'uliyatni o'z zimmasiga olishga qodir bo'lgan, g'ayrat-shijoatli, intellektual salohiyati yuksak, vatanparvar yosh kadrlarga davlat va jamiyat boshqaruvida muhim vazifalarni ishonib topshirmoqdamiz»[1]. Globallashuv va iqtisodiy rivojlanishning bir maromda kechmayotganligi sharoitida nafaqat alohida inson, balki butun jamiyatning intellektual salohiyati ham muhim ahamiyat kasb etmoqda. Bu holat fantalab mahsulotlar hajmining oshib borishida, tovarlar va xizmatlar qiymati tarkibida bilimlar kapitallashuvining o'sishida namoyon bo'ladi. Bugungi zamon talabi bo'lajak o'qituvchilardan zamon bilan hamnafas qadam bosishni va har doim ilmiy salohiyatini, ijodkorlikni, o'z ustida tinmay mehnat qilishni talab qilmoqda. Shu sababli ham hozirda ta'limtarbiya jarayonini intellektuallashtirish zamonaviy pedagogikada dolzarb muammolardan biridir. Raqamli ta'lim muhiti o'ziga xos pedagogik yondoshuvlarni talab qiladi, shuningdek, o'qituvchilarni nafaqat an'anaviy bilimlar bilan, balki zamonaviy texnologik vositalarni qo'llash va intellektual faoliyatni boshqarish bo'yicha chuqur bilim va ko'nikmalar bilan ham ta'minlashi zarur. Ushbu raqamli ta'lim muhitida bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlash jarayonida zamonaviy pedagogik texnologiyalar, raqamli ta'lim platformalari va onlayn resurslar o'rni va ahamiyati juda katta. Ta'lim sohasida yurtimizda keng islohotlar amalga oshirilmoqda.

Jumladan, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, "Ilm-fan va ilmiy faoliyat to'g'risida"gi O'RQ-576-sonli Qonuni, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 6-noyabrda "O'zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta'lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-6108-son Farmoni, "Oliy ta'lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-2909 qarori, "Oliy ma'lumotli mutaxasssilar tayyorlash sifatini oshirishda iqtisodiyot sohalar va tarmoqlarining ishtirokini yanada kengaytirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-3151 qarori, "2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustivor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi" va "O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi" kabilar yurtimizda ta'lim sohasiga berilayotgan yuksak e'tibordan dalolat beradi. Oliy ta'lim muassasalarida bo'lajak o'qituvchilarni ta'lim-tarbiya faoliyatiga tayyorlash murakkab jarayon bo'lib, uni oqilona amalga oshirish bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy yetukligini ta'minlashga xizmat qiladi. Bilamizki, ma'lum mutaxassislik bo'yicha kadrlar tayyorlash ta'lim standartlari, me'yoriy hujjatlar, o'quv-metodik adabiyotlar tizimi asosida amalga oshiriladi.

Raqamli ta'lim muhiti – bu o'quvchilarga va o'qituvchilarga turli raqamli texnologiyalarni qo'llash, ma'lumotlar almashish, o'quv jarayonini avtomatlashtirish va interaktiv o'quv metodlarini taqdim etuvchi kompleks tizimdir. Bu muhitda o'qituvchilar nafaqat ta'lim berish, balki o'z o'qituvchilik ko'nikmalarini doimiy ravishda rivojlantirib borishlari kerak. Raqamli ta'lim vositalari, shu jumladan, onlayn kurslar, virtual sinflar, interaktiv platformalar o'qituvchilarga o'z bilimlarini takomillashtirish imkoniyatini beradi. Ta'lim tizimida o'qitishning intellektual tizimi sun'iy intellekt metodlari va vositalarining avtomatlashtirilgan o'qitish sohasida qo'llanishining amaliy natijasi bo'lib, ta'lim tizimlarining yangi avlodi hisoblanadi. Ta'lim jarayonida bo'lajak o'qituvchilarning bilim ko'nikma va malakalarini shakllantirishning yuqori ko'rsatkichlariga erishish uchun, ixtisoslik fanlari o'qituvchisi uch asosiy tipdagi bilimlardan foydalanadi: o'qitilayotgan ixtisoslik fani bo'yicha bilimlar, o'qitish metodlari to'g'risidagi bilimlar va ta'lim oluvchi haqidagi bilimlar. O'qitishning an'anaviy avtomatlashtirilgan tizimlarida bu bilimlarning ko'pgina qismlari tanlangan o'qitish metodikasiga mos ravishda o'quv fanining alohida bo'limlariga qat'iy ravishda kiritilgan.

Yuqori sifatli ta'limni ta'minlash uchun bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish zarurati, ayniqsa, xalqaro miqyosda ta'lim tizimlari o'rtasida farqlarni va o'xshashliklarni tahlil qilishni talab qiladi. Xalqaro ta'lim tizimlarida innovatsion texnologiyalarni, shu jumladan vizual vositalarni qo'llash nafaqat talabalarning bilim darajasini oshirishga yordam beradi, balki professor-o'qituvchining o'quv jarayonini samarali tashkil etishdagi mahoratini ham rivojlantiradi. Xorijning yetakchi oliy ta'lim muassasalarida bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlashda vizual vositalarning keng qo'llanilishi, oliy ta'lim muassasasi professor-o'qituvchilarini ta'lim jarayoniga kreativ yondashuvlarni kiritishga o'rgatish, multimediya vositalari orqali talabalarni o'zlashtirish jarayonini yaxshilashga qaratilgan samarali usullar ishlab chiqilgan.

Respublikamiz oliy ta'lim tizimida ham bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlashda vizual vositalar va innovatsion yondashuvlar qo'llanilmoqda. Ammo bu jarayonning samaradorligini oshirish, xorijdagi kabi ilg'or yondashuvlarni o'zlashtirish hamda respublikamiz oliy ta'lim tizimi sharoitlariga moslashtirish masalalari dolzarb hisoblanadi. Bugungi kunda, zamonaviy pedagogika va ta'lim texnologiyalarining rivojlanishi, pedagogik metodlarni modernizatsiya qilish hamda ta'lim tizimlarining samaradorligini oshirish maqsadida yangi innovatsion yondashuvlarning qo'llanilishi muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishda innovatsion pedagogik texnologiyalar, shu jumladan, vizual vositalar (rasmlar, infografikalar, videolar, interaktiv taqdimotlar va boshqalar), o'quv jarayonini samarali tashkil etish uchun zarur vositalarga aylanadi.

To'rtinchidan, vizual vositalar yaratish va ulardan foydalanish jarayonida talabalarning individual xususiyatlarini hisobga olish muhim. Ba'zi talabalar badiiy qobiliyatga ega bo'lib, vizual obrazlar yaratishda muvaffaqiyatli bo'lsa, boshqalari mantiqiy tuzilmalar qurishda yuqori natijalarga erishadi. Shuning uchun turli tipdagi vizual topshiriqlar va loyihalarni taklif etish maqsadga muvofiq.

Raqamli ta'lim muhitida vizual pedagogik vositalar asosida bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish zamonaviy pedagogik ta'limning dolzarb yo'nalishlaridan biridir. Infografika, interaktiv plakatlar, mental xaritalar, onlayn doskalar va skraybing kabi vositalar nafaqat ta'lim samaradorligini oshirish, balki talabalarning metodik, axborot-kommunikatsion, kognitiv va kommunikativ kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Vizual vositalardan foydalanish samaradorligi quyidagi pedagogik shart-sharoitlarga bog'liq: 1) vizualizatsiyaning didaktik maqsadlarga muvofiqligi; 2) tizimli va izchil tayyorgarlik; 3) vositalarning pedagogik imkoniyatlarini hisobga olish; 4) talabalarning individual xususiyatlariga mos yondashuv.

Kelgusida ushbu yo'nalishda vizual vositalar asosida bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish modelling ishlab chiqilishi va uning eksperimental-sinov ishlari asosida baholanishi maqsadga muvofiq.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy majlisga Murojaatnomasi Xalq so'zi, 2018-yil 29-dekabr
2. Zaripov L.R. Kredit-modul tizimi asosida bo'lajak texnologiya o'qituvchilari kasbiy tayyorgarligini takomillashtirish. Pedagogika fanlari doktori (DSc). Diss. -T.:2023 y.-252 b.
3. Tolipov O'.Q. Oliy pedagogik ta'lim tizimida umummehnat va kasbiy ko'nikma va malakalarni rivojlantirishning pedagogik texnologiyalari: Ped.fan. dokt. diss. - T.: 2004 y. – 314 b.
4. Haydarova O.Q. Bo'lajak kasb ta'lim o'qituvchilarini ta'lim jarayoniga texnologik yondashuvga tayyorlash: Diss. ... ped. fan. nomz. – T.: 2005. – 143 b.
5. Mannanov. J.A. Inovatsion yondashuv asosida bo'lajak kasb ta'limi o'qituvchilarining metodik kompetentligini rivojlantirish texnologiyalari. Dis. p.f.f.d. (PhD) – Toshkent, 2020. – 143 b.
6. Qo'ysinov O.A. Kompetentli yondashuv asosida bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy-pedagogik ijodkorligini rivojlantirish texnologiyalari: Pedagogika fanlari bo'yicha doktorlik (DSc) diss. – Toshkent, 2019. – 200 b.
7. O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi (2021). "Raqamli ta'lim muhitida o'qituvchilarning kasbiy rivojlanishi". Toshkent: O'qituvchi nashriyoti.
8. Abdullayeva, B.O. (2020). "Zamonaviy ta'limda raqamli texnologiyalardan foydalanish metodikasi". Toshkent: Fan nashriyoti.
9. Karimov, I.A. (2019). "Ta'limda axborot-kommunikatsiya texnologiyalari". Toshkent: O'zbekiston nashriyoti.
10. To'xtayeva, S.R. (2022). "Pedagogik ta'limda vizual muhitning ahamiyati". Toshkent: O'qituvchi nashriyoti.
11. Hasanov, R.J. (2021). "Raqamlashtirish sharoitida pedagogik kadrlarni tayyorlashning zamonaviy tendensiyalari". Toshkent: Fan nashriyoti

Soatov Oybek Erkin o'g'li,
Termiz davlat pedagogika instituti o'qituvchisi
oybeksoatov85@gmail.com

BO'LAJAK O'QITUVCHILARDA DIZAYN FIKRLASH KO'NIKMASINI RIVOJLANTIRISHNING ILMIY-NAZARIY ASOSLARI

Annotatsiya: Ushbu maqolada bo'lajak o'qituvchilarda dizayn fikrlash ko'nikmasini rivojlantirishning ilmiy-nazariy asoslari tahlil qilinadi. Dizayn fikrlashning mazmuni, uning ta'lim jarayonidagi o'rni hamda pedagogik faoliyatda kreativ va innovatsion yondashuvlarni shakllantirishdagi ahamiyati yoritib beriladi. Shuningdek, bo'lajak o'qituvchilarda muammolarni tahlil qilish, ijodiy fikrlash, samarali yechimlar ishlab chiqish va amaliy faoliyatda qo'llash ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan metod va yondashuvlar ko'rib chiqiladi. Tadqiqot natijalarida dizayn fikrlashni rivojlantirish pedagogik ta'lim sifatini oshirish hamda o'qituvchilarning kasbiy kompetensiyalarini shakllantirishda muhim omil ekanligi asoslab beriladi.

Kalit so'zlar: dizayn fikrlash, bo'lajak o'qituvchi, pedagogik ta'lim, kreativ fikrlash, innovatsion yondashuv, muammoni hal qilish, pedagogik kompetensiya, ta'lim jarayoni, metod va texnologiyalar, kasbiy rivojlanish.

Аннотация: В данной статье анализируются научно-теоретические основы развития навыков дизайн-мышления у будущих учителей. Освещается содержание дизайнерского мышления, его роль в образовательном процессе и значение в формировании креативных и инновационных подходов в педагогической деятельности. Также рассматриваются методы и подходы, направленные на развитие у будущих учителей навыков анализа проблем, творческого мышления, разработки эффективных решений и применения их в практической деятельности. В результате исследования обосновано, что развитие дизайн-мышления является важным фактором повышения качества педагогического образования и формирования профессиональных компетенций учителей.

Ключевые слова: дизайн-мышление, будущий учитель, педагогическое образование, креативное мышление, инновационный подход, решение проблем, педагогическая компетентность, образовательный процесс, методы и технологии, профессиональное развитие.

Abstract: This article analyzes the scientific and theoretical foundations of developing design thinking skills in future teachers. The content of design thinking, its role in the educational process, and its significance in the formation of creative and innovative approaches in pedagogical activity are highlighted. Methods and approaches aimed at developing future teachers' skills in problem analysis, creative thinking, developing effective solutions, and applying them in practical activities are also considered. The research results substantiate that the development of design thinking is an important factor in improving the quality of pedagogical education and the formation of professional competencies of teachers.

Keywords: design thinking, future teacher, pedagogical education, creative thinking, innovative approach, problem-solving, pedagogical competence, educational process, methods and technologies, professional development.

Kirish. Hozirgi globallashuv va axborot texnologiyalari jadal rivojlanayotgan davrda ta'lim tizimiga qo'yilayotgan talablar ham tubdan o'zgarib bormoqda. Zamonaviy jamiyat ijodkor, muammolarni mustaqil hal qila oladigan, yangicha fikrlaydigan hamda innovatsion yondashuvlarga ega bo'lgan mutaxassislarini talab etadi. Shu nuqtai nazardan, pedagog kadrlarni tayyorlash jarayonida bo'lajak o'qituvchilarda kreativ va tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Bunday ko'nikmalarni shakllantirishda dizayn fikrlash yondashuvi samarali metodlardan biri hisoblanadi.

Dizayn fikrlash inson ehtiyojlarini chuqur anglash, muammolarni har tomonlama tahlil qilish, turli g'oyalarni ilgari surish va ularga innovatsion yechimlar topishga qaratilgan ijodiy

jarayon sifatida ta'riflanadi. Mazkur yondashuv ta'lim jarayonida qo'llanilganda talabalarni faol fikrlashga, hamkorlikda ishlashga, muammoli vaziyatlarni tahlil qilishga hamda samarali qarorlar qabul qilishga o'rgatadi. Ayniqsa, bo'lajak o'qituvchilar uchun dizayn fikrlash ko'nikmasi kelajakdagi pedagogik faoliyatda ta'lim jarayonini samarali tashkil etish, o'quvchilarning qiziqishini oshirish va innovatsion metodlardan foydalanishda muhim ahamiyatga ega [1].

Shu bois bo'lajak o'qituvchilarda dizayn fikrlash ko'nikmasini rivojlantirishning ilmiy-nazariy asoslarini o'rganish, uning pedagogik jarayondagi o'rni va ahamiyatini tahlil qilish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Ushbu maqolada dizayn fikrlash tushunchasi, uning tarkibiy bosqichlari hamda bo'lajak o'qituvchilarda mazkur ko'nikmani shakllantirishning nazariy asoslari yoritib beriladi.

Dunyoning rivojlangan mamlakatlarida bo'lajak mutaxassislarining dizayn fikrlashga oid bilimlarini rivojlantirishga xizmat qiladigan pedagogik vaziyatlarni tashkil etish, nazariy-metodologik jihatdan ta'minlash borasida tizimli tadqiqotlar amalga oshirilmoqda. talab etmoqda. Bu esa ularda nafaqat nazariy bilim, balki ijodiy yondashuv, muammoni tizimli tahlil qilish va samarali yechim topish, dizayn fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishni zamonaviy ta'limining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida belgilaydi. Bunda kompetensiyaviy yondashuv talablaridan kelib chiqqan holda bo'lajak o'qituvchilarining dizayn fikrlash ko'nikmalarini faollashtirish, ta'limni loyihalashtirish, vaziyatlarini tashkil etishning samarali shakl va metodlarini ishlab chiqish, talabalarning ijodiy ishlarini baholash mexanizmlarini yaratishga ustuvorlik berilmoqda [2].

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. So'nggi yillarda ta'lim tizimida dizayn fikrlash konsepsiyasiga qiziqish sezilarli darajada ortib bormoqda. Tadqiqotchilar dizayn fikrlashni murakkab muammolarni hal qilishga qaratilgan, inson ehtiyojlariga yo'naltirilgan hamda ijodiy yondashuvni talab qiluvchi innovatsion metod sifatida talqin qiladilar. Ilmiy adabiyotlarda ushbu yondashuv kreativ fikrlash, muammoni tahlil qilish, hamkorlik va innovatsion yechimlar ishlab chiqish kabi ko'nikmalarni rivojlantirishga xizmat qilishi ta'kidlanadi.

Ko'plab tadqiqotlar dizayn fikrlashni ta'lim jarayoniga integratsiya qilish o'quvchilarning faol ishtirokini oshirish, tanqidiy fikrlashni rivojlantirish hamda jamoaviy ishlash ko'nikmalarini shakllantirishga ijobiy ta'sir ko'rsatishini ko'rsatadi. Masalan, oliy ta'lim tizimida dizayn fikrlashni o'qitish metodologiyasi sifatida qo'llash bo'yicha o'tkazilgan tizimli tadqiqotlar ushbu yondashuv talabalarning muammolarni hal qilish va kreativ fikrlash qobiliyatini sezilarli darajada rivojlantirishini aniqlagan.

Tadqiqotchilar dizayn fikrlashni XXI asr kompetensiyalarini rivojlantirishning muhim vositalaridan biri sifatida ham baholaydilar. Tahlil natijalariga ko'ra, dizayn fikrlash asosida tashkil etilgan ta'lim jarayonlari o'quvchilarning o'rganish natijalariga ijobiy ta'sir ko'rsatadi hamda kreativlik, innovatsion fikrlash va muammoli vaziyatlarda samarali qaror qabul qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Pedagogik tadqiqotlarda dizayn fikrlash bo'lajak o'qituvchilar uchun muhim kasbiy kompetensiya sifatida ham ko'rib chiqiladi. Ayrim olimlar dizayn fikrlashni o'qituvchining professional kompetensiyasining tarkibiy qismi sifatida talqin qilib, uning asosiy komponentlari sifatida empatiya, hamkorlik, tajriba o'tkazish, innovatsion fikrlash va tahlil qilish qobiliyatlarini ajratib ko'rsatadilar [3].

Shuningdek, empirik tadqiqotlar dizayn fikrlash yondashuvi asosida o'qitilgan bo'lajak o'qituvchilar darslarni loyihalash jarayonida yanada ijodiy va interaktiv metodlardan foydalanishini ko'rsatadi. Bu esa ta'lim jarayonini yanada samarali tashkil etish hamda talabalarning faol o'rganishini ta'minlashga xizmat qiladi.

Umuman olganda, ilmiy adabiyotlar tahlili dizayn fikrlash pedagogik ta'limda innovatsion yondashuv sifatida keng qo'llanilayotganini hamda bo'lajak o'qituvchilarda kreativ fikrlash, muammoni hal qilish va pedagogik loyihalash ko'nikmalarini rivojlantirishda muhim metodologik asos bo'lib xizmat qilishini ko'rsatadi. Shu sababli mazkur yondashuvni pedagogik ta'lim jarayoniga tizimli ravishda joriy etish dolzarb ilmiy-pedagogik vazifalardan biri hisoblanadi.

Respublikamizda bu yo'nalishda olib borilayotgan ilmiy tadqiqotlardan O.Kasimov, M.A.Asqarova, S.A.Axrrova, N.Bekniyazova, D.T.Gapurova, M.Ernazarova, D.N.Qayumova,

A.B.Mamatova, N.Maqsudova, Sh.Z.Matupayeva, A.Nauruzbayeva, K.E.Sadirova, Z.I.Sabirova, D.B.Seytkasimov, B.Q.Subanova, A.Yembergenovalarning ilmiy ishlarida tadqiq etilgan [4].

MDH mamlakatlarida ta'limning universal dizayni sharoitidagi ta'limjarayoni va o'qitish texnologiyalarini takomillashtirish borasida Sh.A.Amonashvili, A.G.Asmolov, G.V.Burmenskaya, I.A.Volodarskaya, L.S.Vigotskiy, E.A.Ekjanova, O.A.Karabanova, A.A.Naumov, E.V.Reznikova, B.R.Sokolova, A.N.Sedegova, E.G.Sabirova, I.E.Syusyukina, N.F.Talizinalar tomonidan o'rganilgan [3].

Xorijiy olimlardan Rose, D.H., & Meyer, A., Meyer, A., Rose, D.H. Gordon, T.Hehir, A.J.Mello, K.Eganlar ilmiy tadqiqot ishlarini olib borgan [4].

Ilmiy-nazariy manbalarni tahlili mamalkatimiz va xorijda dizayn fikrlashni rivojlantirish asosida kasbiy tayyorgarlik mazmuniga alohida e'tibor berilayotganiga qaramay zamonaviy ta'lim tizimining o'rganilayotgan mos holda bo'lajak o'qituvchilarda dizayn fikrlash ko'nikmasini rivojlantirishning pedagogik tizimi pedagogik jihatdan to'liq tadqiq qilinmaganligi, bir qator yechimini kutayotgan muammolarning manbai bo'lib qolayotganligini ko'rsatmoqda [5].

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda bo'lajak o'qituvchilarda dizayn fikrlash ko'nikmasini rivojlantirishning ilmiy-nazariy asoslarini aniqlash hamda pedagogik ta'lim jarayonida uni samarali qo'llash imkoniyatlarini o'rganish maqsad qilingan. Tadqiqot jarayonida pedagogika, psixologiya va ta'lim texnologiyalari sohasidagi ilmiy manbalar tahlil qilinib, dizayn fikrlash konsepsiyasining mazmuni va uning pedagogik faoliyatdagi o'rni o'rganildi.

Tadqiqot metodologik jihatdan tizimli, kompetensiyaviy va faoliyatga yo'naltirilgan yondashuvlarga asoslandi. Tizimli yondashuv orqali dizayn fikrlash jarayoni o'zaro bog'liq bosqichlar (empatiya, muammoni aniqlash, g'oyalar yaratish, prototiplash va sinovdan o'tkazish) asosida tahlil qilindi. Kompetensiyaviy yondashuv esa bo'lajak o'qituvchilarda kreativ fikrlash, muammoni hal qilish va innovatsion faoliyat ko'nikmalarini shakllantirishni nazarda tutadi. Faoliyatga yo'naltirilgan yondashuv orqali talabalar faol ishtirok etadigan interaktiv metodlar, muammoli vaziyatlar hamda loyiha asosidagi ta'lim jarayonlari o'rganildi [6].

Tadqiqot davomida bir qator ilmiy metodlardan foydalanildi. Jumladan, ilmiy-pedagogik adabiyotlarni tahlil qilish va umumlashtirish orqali dizayn fikrlashning nazariy asoslari o'rganildi. Kuzatish metodi yordamida bo'lajak o'qituvchilarning ta'lim jarayonidagi faoliyati tahlil qilindi. So'rovnoma va anketa metodlari orqali talabalarning dizayn fikrlashga oid bilim va ko'nikmalari hamda ularning ta'lim jarayoniga bo'lgan munosabati aniqlashtirildi. Shuningdek, olingan natijalarni tahlil qilishda taqqoslash, umumlashtirish hamda statistik tahlil usullaridan foydalanildi.

Mazkur metodologik yondashuvlar orqali bo'lajak o'qituvchilarda dizayn fikrlash ko'nikmasini rivojlantirishning pedagogik imkoniyatlari, samarali metod va usullari aniqlanib, ularning ta'lim jarayonida qo'llash samaradorligi ilmiy jihatdan asoslab berildi [7].

Tahlil va natijalar.

Tadqiqot jarayonida bo'lajak o'qituvchilarda dizayn fikrlash ko'nikmasini rivojlantirishga qaratilgan pedagogik jarayonlar tahlil qilindi. O'tkazilgan kuzatishlar, so'rovnoma va tajriba ishlari natijalari shuni ko'rsatdiki, dizayn fikrlash yondashuviga asoslangan ta'lim metodlari talabalarning ijodiy fikrlashini, muammolarni tahlil qilish hamda samarali yechimlar ishlab chiqish qobiliyatini sezilarli darajada rivojlantiradi.

Tahlillar natijasida aniqlanishicha, an'anaviy o'qitish jarayonida talabalarning muammoli vaziyatlarga nisbatan yondashuvi ko'pincha nazariy bilimlar bilan cheklanib qoladi. Dizayn fikrlash asosida tashkil etilgan mashg'ulotlar esa talabalarning mustaqil fikrlashini, jamoada ishlashini hamda muammoni turli nuqtai nazardan ko'rib chiqish qobiliyatini rivojlantiradi. Ayniqsa, empatiya bosqichi orqali talabalar o'quvchilar ehtiyojlarini chuqurroq anglashni o'rganadilar, g'oyalar ishlab chiqish bosqichida esa kreativ fikrlash faollashadi [8].

Tajriba natijalari shuni ko'rsatdiki, dizayn fikrlash metodlaridan foydalanilgan guruhlarda talabalarning pedagogik faoliyatga tayyorgarlik darajasi va innovatsion yondashuvlardan foydalanish ko'nikmalari sezilarli darajada oshgan. Shuningdek, ular darslarni loyihalash, interaktiv metodlarni qo'llash va o'quvchilarning qiziqishini oshirish bo'yicha yangi g'oyalarni ilgari surishga moyillik bildirdilar.

Umuman olganda, tadqiqot natijalari bo'lajak o'qituvchilarda dizayn fikrlash ko'nikmasini rivojlantirish ta'lim jarayonining samaradorligini oshirish, pedagogik faoliyatga kreativ yondashuvni shakllantirish hamda zamonaviy ta'lim talablariga mos kompetensiyalarni rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatdi. Mazkur yondashuvni pedagogik ta'lim jarayoniga keng joriy etish bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy tayyorgarligini yanada takomillashtirishga xizmat qiladi [9].

Xulosa va takliflar:

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, bo'lajak o'qituvchilarda dizayn fikrlash ko'nikmasini rivojlantirish zamonaviy pedagogik ta'limning muhim yo'nalishlaridan biridir. Dizayn fikrlash yondashuvi talabalarda kreativ fikrlash, muammolarni tahlil qilish, innovatsion yechimlar ishlab chiqish hamda jamoada samarali ishlash kabi muhim kompetensiyalarni shakllantirishga xizmat qiladi. Shuningdek, ushbu yondashuv pedagogik jarayonni yanada interaktiv va samarali tashkil etish imkonini beradi.

Tadqiqot davomida olingan natijalar dizayn fikrlash metodlarini pedagogik ta'lim jarayoniga joriy etish bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy tayyorgarligini oshirishga, ularning ijodiy va innovatsion faoliyatini rivojlantirishga ijobiy ta'sir ko'rsatishini ko'rsatdi. Mazkur yondashuv orqali talabalar o'quv jarayonida yuzaga keladigan muammoli vaziyatlarni samarali hal qilish, yangi pedagogik g'oyalarni ilgari surish hamda ta'lim jarayonini o'quvchilar ehtiyojlariga mos ravishda tashkil etish ko'nikmalarini egallaydilar.

Tadqiqot natijalariga asoslanib quyidagi takliflarni ilgari surish mumkin:

Pedagogik oliy ta'lim muassasalarida dizayn fikrlash metodlarini o'quv jarayoniga tizimli ravishda joriy etish maqsadga muvofiqdir.

Bo'lajak o'qituvchilar uchun dizayn fikrlashga oid maxsus treninglar, seminarlar va amaliy mashg'ulotlarni tashkil etish lozim.

Ta'lim jarayonida loyiha asosida o'qitish, muammoli ta'lim va interaktiv metodlardan keng foydalanish zarur.

Dizayn fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan o'quv-uslubiy qo'llanmalar va metodik tavsiyalar ishlab chiqish tavsiya etiladi [10].

Umuman olganda, dizayn fikrlash yondashuvini pedagogik ta'lim tizimida qo'llash bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishga, ta'lim sifatini oshirishga hamda zamonaviy pedagogik faoliyatni samarali tashkil etishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi PF-4947-son Farmoni // O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2017 y, 6-son, 70-modda, 20-son, 354-modda, 23-son, 448-modda.

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 25-yanvardagi "Umumiy o'rta, o'rta maxsus va kasb-hunar ta'limi tizimini tubdan takomillashtirish chora- tadbirlari to'g'risida"gi PF-5313-sonli Farmoni // Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 25.01.2018 y.

3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 27-fevraldagi "Pedagogik ta'lim sohasini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ- 4623-sonli Qarori // Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 28.02.2020 y., 07/20/4623/0220-son, 13.06.2020 y., 07/20/4749/0758-son.

4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 26 sentyabrdagi "Pedagog kadrlarni tayyorlash, xalq ta'limi xodimlarini qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-3289-son Qarori.

5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 25-yanvardagi "Xalq ta'limi sohasidagi ilmiy-tadqiqot faoliyatini qo'llab quvvatlash hamda uzluksiz kasbiy rivojlantirish tizimini joriy qilish chora-tadbirlari to'g'risida"-gi PQ-4963- sonli Qarori.

6. Soat, O.E.O.G.L. (2022). O'QITISHDA TA'LIMYIY METODLARNI MUVOFIQLASHTIRISHNING ILMIY-NAZARIY ASOSLARI. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 2(5), 1076-1086.
7. Erkin o'g'li, S. O. (2022). O'qitishda ta'limiy metodlarni muvofiqlashtirishning ilmiy-nazariy asoslari. Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 2(5).
8. Soat Oybek Erkin o'g'li ISSN: 2776-0979, Volume 5, Issue 5, May - 2024. IMPROVEMENT OF ECOLOGICAL CULTURE FOR PRIMARY CLASS STUDENTS IN LESSON AND EXTRA-CURRICULUM ACTIVITIES. 183-189.
9. O'G'LI, S. O. E. (2025). BOSHLANG 'ICH SINFI O 'QUVCHILARIGA DARS VA DARSDAN TASHQARI MASHG 'ULOTLARDA EKOLOGIK MADANIYATNI TAKOMILLASHTIRISH. Research Focus, 4(1), 139-142.
10. Kasimov O. Dizayn metodologiya asoslari. Darslik. "Dimal" nashriyoti.T.: -2024 Y.173 b.

Yusupova Makhbuba Rustam qizi,
Xalqaro Nordik Universiteti tayanch doktoranti

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARINI MONTESSORI METODIKASI VOSITASIDA TIL O'RGANISH KO'NIKMALARINI SHAKLLANTIRISH TAMOYILLARI

Annotatsiya: Mazkur maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarida til o'rganish ko'nikmalarini shakllantirishda Montessori metodikasining pedagogik imkoniyatlari va didaktik tamoyillari tahlil qilinadi. Shuningdek, boshlang'ich sinf o'quvchilarining nutqiy faoliyatini rivojlantirish, lug'at boyligini kengaytirish, talaffuz va muloqot kompetensiyalarini shakllantirishda Montessori metodikasiga asoslangan didaktik vositalar va interfaol mashg'ulotlarning samaradorligi yoritilgan. Maqolada til o'rganish jarayonida o'quvchilarning mustaqil fikrlashi, ijodiy tafakkuri hamda kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirishga xizmat qiluvchi metodik tamoyillar va pedagogik shart-sharoitlar ilmiy asosda bayon etiladi.

Kalit so'zlar: Montessori metodikasi, til o'rganish ko'nikmalari, nutqiy faoliyat, individual yondashuv, sensor rivojlanish, interfaol metodlar, mustaqil ta'lim.

Аннотация: В данной статье анализируются педагогические возможности и дидактические принципы методики Монтеessori в формировании языковых навыков учащихся начальной школы. Также освещается эффективность дидактических инструментов и интерактивных упражнений, основанных на методике Монтеessori, в развитии речевой активности, расширении словарного запаса и формировании произношения и коммуникативных компетенций учащихся начальной школы. В статье научно описываются методологические принципы и педагогические условия, способствующие развитию самостоятельного мышления, творческого мышления и коммуникативной компетенции учащихся в процессе изучения языка.

Ключевые слова: методика Монтеessori, языковые навыки, речевая активность, индивидуальный подход, сенсорное развитие, интерактивные методы, самостоятельное обучение.

Annotation: This article analyzes the pedagogical possibilities and didactic principles of the Montessori methodology in forming language learning skills in primary school students. It also highlights the effectiveness of didactic tools and interactive exercises based on the Montessori methodology in developing speech activity, expanding vocabulary, and forming pronunciation and communication competencies of primary school students. The article scientifically describes the methodological principles and pedagogical conditions that serve to develop independent thinking, creative thinking, and communicative competence of students in the process of language learning.

Keywords: Montessori methodology, language learning skills, speech activity, individual approach, sensory development, interactive methods, independent learning.

Kirish.

Bugungi globallashuv jarayonida ta'lim tizimi oldida turgan eng muhim vazifalardan biri – o'quvchilarning kommunikativ kompetensiyalarini rivojlantirish, ularning til o'rganish jarayoniga bo'lgan qiziqishi va faolligini oshirishdan iboratdir. Ayniqsa, boshlang'ich ta'lim bosqichida o'quvchilarda nutqiy faoliyatni rivojlantirish, so'z boyligini kengaytirish, to'g'ri talaffuz va muloqot ko'nikmalarini shakllantirish kelgusidagi ta'lim jarayonining muvaffaqiyatli tashkil etilishida muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki aynan boshlang'ich sinf davri bolaning nutqiy, intellektual hamda ijtimoiy rivojlanishining eng faol bosqichi hisoblanadi. Shu sababli ushbu davrda til o'rganish jarayonini samarali tashkil etish uchun zamonaviy pedagogik yondashuvlar va innovatsion metodikalardan foydalanish zarurati ortib bormoqda.

Zamonaviy pedagogika fanida bolaga yo'naltirilgan ta'lim konsepsiyasi alohida o'rin egallaydi. Bu yondashuv o'quvchining individual xususiyatlari, qiziqishlari va rivojlanish ehtiyojlarini hisobga olgan holda ta'lim jarayonini tashkil etishni nazarda tutadi. Shunday samarali pedagogik yondashuvlardan biri – Montessori metodikasidir. Ushbu metodika mashhur italyan

pedagogi va shifokori Mariya Montessori tomonidan ishlab chiqilgan bo'lib, bolaning tabiiy rivojlanish qonuniyatlariga asoslangan holda ta'limni tashkil etishni ko'zda tutadi. Montessori metodikasining asosiy g'oyasi bolaga mustaqil faoliyat yuritish imkoniyatini berish, uning ichki qobiliyatlarini ochib berish hamda o'quv jarayonida faol subyekt sifatida shakllanishini ta'minlashdan iboratdir.

Montessori metodikasida til o'rganish jarayoni o'quvchilarning sezgi organlari, harakat faoliyati va mustaqil tajribasi orqali amalga oshiriladi. Bu esa tilni o'rganish jarayonini tabiiy, qiziqarli va samarali bo'lishini ta'minlaydi. Didaktik materiallardan foydalanish, o'yin elementlariga asoslangan mashg'ulotlar, fonetik va leksik mashqlar orqali o'quvchilarning nutqiy faoliyati bosqichma-bosqich rivojlantiriladi. Natijada o'quvchilarda nafaqat til ko'nikmalari, balki mustaqil fikrlash, muloqot qilish va ijodiy yondashuv kabi muhim kompetensiyalar ham shakllanadi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarining psixologik va pedagogik xususiyatlarini hisobga olgan holda Montessori metodikasidan foydalanish til o'rganish jarayonini yanada samarali tashkil etishga xizmat qiladi. Chunki ushbu metodika o'quvchilarning qiziqishlari va ehtiyojlariga mos ravishda o'quv faoliyatini tashkil etish, ularning mustaqil o'rganish ko'nikmalarini rivojlantirish hamda kommunikativ faoliyatini faollashtirish imkonini beradi. Shu bilan birga, Montessori metodikasiga asoslangan ta'lim jarayoni o'quvchilarni faol muloqotga jalb etish, til materiallarini amaliy faoliyat orqali o'zlashtirish hamda nutqiy kompetensiyalarini izchil rivojlantirishga xizmat qiladi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarini Montessori metodikasi vositasida til o'rganish ko'nikmalarini shakllantirish tamoyillarini ilmiy-pedagogik jihatdan o'rganish, uning didaktik imkoniyatlarini tahlil qilish hamda amaliy ta'lim jarayoniga tatbiq etish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Mazkur maqolada Montessori metodikasining asosiy pedagogik tamoyillari, ularning til o'rganish jarayonidagi ahamiyati hamda boshlang'ich ta'lim jarayonida qo'llashning samarali yo'llari ilmiy-nazariy jihatdan yoritiladi.

Adabiyotlar sharhi. Montessori ta'limida tilni rivojlantirish o'ziga xos pedagogikaga asoslangan bo'lib, u tayyorlangan muhitda bolalarga yo'naltirilgan, amaliy, hissiy jihatdan boy ta'limni birinchi o'ringa qo'yadi. Adabiyotlarda Montessorining asosiy tamoyillari - o'z-o'zini tarbiyalash, tayyorlangan muhit, ko'p yoshli guruhlash, lingvistik tushunchalarni aniq asoslash va og'zaki nutqdan o'qish va yozishga o'tish - til natijalari bilan qayta-qayta bog'lanadi.

Montessorining asosiy tamoyili "og'zaki til tajribasidan savodxonlikka rivojlanishning izchil ketma-ketligida o'tishdir. Montessori nazariyasiga asoslanib va zamonaviy sintezlar bilan tasdiqlangan holda, bu taraqqiyot sensor va ramziy materiallar (masalan, jilvir qog'oz harflar, ko'chma alifbolar) orqali rasmiy o'qish va yozish vazifalarini joriy etishdan oldin boy til ta'siri, og'zaki ifoda va mazmunli faoliyatdan boshlanadi".

Adabiyotlarda "Montessori savodxonlik pedagogikasining bir qismi sifatida o'qishdan oldin yozishga e'tibor qaratiladi, bolalar harakatchan alifbo bilan so'zlarni yaratadilar va asta-sekin yozishga, keyinroq o'qishga o'tadilar. Ushbu ketma-ketlik mavhum dekodlashdan oldin aniq manipulyatsiya orqali fonematik xabardorlikni mustahkamlash uchun tayyorlangan muhit dizayniga mos keladi".

Bir nechta empirik va nazariy sharhlar shuni ta'kidlaydiki, "Montessori muhitida erta savodxonlik fonikani mazmunli til kontekstiga singdirish va harflar hamda tovushlarni (qumqog'oz harflar, ko'chma alifbolar) asosiy savodxonlik tajribasi sifatida sensor-motor asoslashdan foyda oladi".

"Montessori materiallari taktil, vizual va kinestetik usullar orqali fonologik xabardorlik va erta savodxonlikni aniq qo'llab-quvvatlaydi. Jilvir qog'oz harflari, harakatlanuvchi alifbo va tegishli materiallar rasmiy o'qish va yozishdan oldin fonologik xaritalashni qo'llab-quvvatlab, fonemadan grafemaga o'tish uchun aniq yo'lni ta'minlaydi. Montessori savodxonligi dalillariga sharhlar shuni ta'kidlaydiki, sensor asos fonikani o'rgatish bilan birgalikda turli imlolarda o'qishni rivojlantirishni osonlashtirishi mumkin. Aniq material doirasida fonematik xabardorlikka urg'u berish Montessori savodxonlik pedagogikasining kuchli jihati sifatida qayta-qayta ta'kidlanadi".

“Montessori ta’limi til rivojlanishini haqiqiy ijtimoiy o‘zaro ta’sir va mazmunli faoliyatga singdirilgan deb hisoblaydi. Atrof-muhit suhbat, hikoya qilish, hamkorlikda ishlash va real kontekstlarda tildan foydalanishni talab qiladigan amaliy hayotiy vazifalarni taklif qiladi, og‘zaki mahoratni ham, lug‘atni boyitishni ham qo‘llab-quvvatlaydi”

“Montessori ta’lim metodikasi sharoitida erta savodxonlikni o‘rganish uy-maktab aloqasi va madaniy jihatdan qo‘llab-quvvatlanadigan savodxonlik amaliyotini ta’kidlaydi, bunda til o‘rganish oilalar va jamoalar tomonidan qo‘llab-quvvatlanadi - bu Montessori muhitida ijtimoiy til rivojlanishining muhim jihati hisoblanadi”.

“Aralash yoshdagi Montessori sinflari tengdoshlar o‘rtasida o‘rganish, asoslash va tabiiy tilda muzokaralar olib borish uchun imkoniyatlar yaratadi. Montessori kontekstidagi kuzatuv tadqiqotlari tengdoshlarning murabbiyligi va hamkorlikdagi til faoliyatini ikkinchi tilni o‘rganishga ijobiy hissa qo‘shadigan omillar sifatida aniqlaydi, bu esa Montessori tuzilmasining mazmunli o‘zaro ta’sir orqali ijtimoiy til rivojlanishini qanday qo‘llab-quvvatlashini ko‘rsatadi”

Muhokama. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini Montessori metodikasi vositasida til o‘rganish ko‘nikmalarini shakllantirish masalasi bugungi pedagogika va filologiya kesishgan nuqtadagi dolzarb ilmiy muammolardan biri sifatida namoyon bo‘ladi. Chunki tilni o‘rgatish jarayoni faqatgina grammatik qoidalar yoki lug‘aviy birliklarni o‘zlashtirish bilan cheklanmaydi; u bolaning tafakkuri, nutqiy faoliyati, eshitish sezgirligi, fonematik qabul qilish qobiliyati, muloqotga kirishish ehtiyoji hamda ijtimoiy moslashuv jarayonlari bilan chambarchas bog‘liqdir. Shu ma’noda Montessori metodikasini boshlang‘ich ta’lim amaliyotiga tatbiq etish masalasi nafaqat didaktik, balki psixolingvistik, lingvodidaktik va kommunikativ jihatdan ham chuqur tahlilni talab etadi.

Pedagogik nuqtai nazardan qaralganda, Montessori metodikasining asosiy ustunligi o‘quvchini ta’lim jarayonining markaziga qo‘yishida namoyon bo‘ladi. An’anaviy dars tizimida ko‘pincha o‘qituvchi faol, o‘quvchi esa tayyor bilimni qabul qiluvchi subyekt sifatida ishtirok etsa, Montessori yondashuvida bola faol bilish subyekti, o‘qituvchi esa yo‘naltiruvchi va rivojlantiruvchi muhitni tashkil etuvchi shaxs sifatida maydonga chiqadi. Aynan shu jihat til o‘rganish ko‘nikmalarini shakllantirishda muhim ahamiyatga ega. Chunki tilni egallash jarayoni passiv qabul qilish emas, balki faol qo‘llash, takrorlash, kuzatish, taqqoslash, ajratish va umumlashtirish kabi kognitiv amallar orqali sodir bo‘ladi. Montessori metodikasi esa bolaga shunday faoliyatlarni tabiiy va erkin tarzda bajarish imkonini beradi.

Til o‘rganishning pedagogik mohiyati, avvalo, o‘quvchida eshitish, tushunish, talaffuz qilish, o‘qish va yozish kabi murakkab ko‘nikmalar tizimini bosqichma-bosqich rivojlantirish bilan belgilanadi. Montessori metodikasi ana shu bosqichlilik tamoyiliga mos keladi. Unda o‘quv materiali sodddan murakkabga, konkret predmetli tasavvurlardan abstrakt til birliklariga qarab olib boriladi. Bu esa boshlang‘ich sinf o‘quvchisining yosh xususiyatlariga to‘la mos tushadi. Zero, kichik maktab yoshidagi bola avvalo ko‘rish, eshitish, ushlash, harakat orqali biladi. Montessori muhitida esa til materiali ko‘pincha sensor vositalar, predmetli kartochkalar, tovush-harf bog‘liqligini aks ettiruvchi ko‘rgazmali materiallar, tasniflash mashqlari va fonetik sezgirlikni rivojlantiruvchi o‘yinlar orqali beriladi. Natijada til abstrakt hodisa emas, balki idrok etiladigan, amalda qo‘llanadigan va mazmun bilan boyitilgan faoliyat maydoniga aylanadi.

Pedagogik tahlil shuni ko‘rsatadiki, Montessori metodikasi til o‘rganish ko‘nikmalarini shakllantirishda individual yondashuvni ta’minlaydi. Har bir bola til birliklarini o‘zlashtirish sur’ati, nutqiy faolligi, fonematik sezgirligi, eslab qolish qobiliyati va muloqotga kirishish darajasiga ko‘ra bir-biridan farq qiladi. An’anaviy frontal o‘qitishda bu farqlar ko‘pincha yetarlicha inobatga olinmaydi. Montessori yondashuvida esa o‘quvchi o‘zining rivojlanish ritmiga mos faoliyat bilan shug‘ullanadi, kerakli mashqni takrorlash imkoniga ega bo‘ladi, xatoni mustaqil topish va tuzatishga odatlanadi. Bu esa til o‘rganishda juda muhim bo‘lgan o‘z-o‘zini nazorat qilish, refleksiv fikrlash va mustaqil nutqiy amaliyot ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Demak, metodikaning samaradorligi faqat bilim berishida emas, balki o‘quvchining o‘rganishga nisbatan ichki ehtiyojini kuchaytirishida ham ko‘rinadi.

Mazkur masalani filologik yondashuv asosida tahlil qilganda, Montessori metodikasining tilning fonetik, leksik, grammatik va semantik qatlamlarini uzviy aloqada o‘rgatishga xizmat

qilishi ayon bo'ladi. Tilni filologik jihatdan o'rganish, eng avvalo, uning tizimli tabiatini anglashni talab etadi. Bunda tovush, bo'g'in, so'z, gap va matn birliklari o'zaro bog'liq holda namoyon bo'ladi. Montessori metodikasida esa aynan shu tizimlilikka mos ravishda til materiallari bosqichli va strukturaviy asosda beriladi. Masalan, tovushlarni farqlashdan harflarni tanishga, harflardan bo'g'in tuzishga, bo'g'inlardan so'z hosil qilishga, so'zlardan esa mazmunli gap va kichik matnlar yaratishga o'tish filologik izchillikni ta'minlaydi. Bu o'quvchida tilning ichki qonuniyatlarini sezgi va amaliyot orqali anglash imkonini beradi.

Filologik tahlilda, ayniqsa, fonetik-semantik bog'liqlik muhim o'rin tutadi. Boshlang'ich sinf yoshida bola tilni avvalo tovushlar oqimi sifatida qabul qiladi. Agar u tovushlarni aniq eshita olmasa, ularning artikulyatsion farqini sezmasa yoki tovush bilan harf o'rtasidagi munosabatni anglamasa, keyingi o'qish va yozish ko'nikmalarida qiyinchiliklar yuzaga keladi. Montessori metodikasi bunday muammolarning oldini olishda fonematik eshituvni rivojlantirishga alohida e'tibor qaratadi. Bu esa filologik nuqtai nazardan juda muhim, chunki til tizimining eng kichik birligi bo'lgan fonema farqlanmas ekan, leksik ma'no va grammatik shakllarni to'g'ri anglash ham murakkablashadi. Demak, Montessori metodikasining sensor mashqlarga tayanishi filologik asosda ham to'liq o'zini oqlaydi.

Grammatik ko'nikmalarni shakllantirishda ham Montessori metodikasi o'ziga xos ahamiyatga ega. An'anaviy ta'limda grammatika ko'pincha qoida va ta'riflar orqali tushuntiriladi, keyin esa misollar bilan mustahkamlanadi. Montessori yondashuvida esa bola grammatik munosabatlarni avvalo til amaliyoti orqali sezadi, keyinchalik ularni ongli ravishda anglay boshlaydi. Ya'ni grammatik shakllar hayotiy nutqiy vaziyatlar, gap tuzish, matn yaratish, kartochkalar bilan ishlash, so'z turkumlarini ajratish kabi faoliyatlar orqali asta-sekin o'zlashtiriladi. Bu usul filologik jihatdan tabiiy til egallash mexanizmlariga yaqin turadi. Chunki inson, ayniqsa bola, tilning grammatik tizimini dastlab intuitiv ravishda idrok etadi, keyin esa bu idrok nazariy tushunchalar bilan boyiydi. Montessori metodikasi aynan mana shu tabiiylikni saqlab qolishi bilan ahamiyatlidir.

Muhokamaning yana bir muhim jihati kommunikativ yondashuv bilan bog'liqdir. Til – bu, eng avvalo, muloqot vositasi. Shuning uchun til o'rganish ko'nikmalarini shakllantirishda nutqning funksional vazifasi, ya'ni fikr ifodalash, his-tuyg'uni yetkazish, savol berish, javob qaytarish, suhbatga kirishish, vaziyatga mos nutq qurish kabi holatlar ustuvor bo'lishi kerak. Montessori metodikasida erkin tanlov, juftlik va kichik guruhlarda ishlash, o'z fikrini ifodalashga undovchi topshiriqlar, predmet va harakat asosidagi suhbatlar o'quvchini sun'iy emas, tabiiy muloqotga olib kiradi. Pedagogik jihatdan bu o'quvchining nutqiy ishonchini oshiradi, filologik jihatdan esa til birliklarining real qo'llanish muhitini yaratadi. Natijada til elementlari alohida-alohida o'rganiladigan quruq nazariy material bo'lib qolmaydi, balki kommunikativ vazifani bajaruvchi tirik tizim sifatida namoyon bo'ladi.

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, Montessori metodikasini til o'rgatish jarayoniga tatbiq etishda uni mutlaq universal vosita sifatida baholash biryozlama yondashuv bo'ladi. Chunki har qanday metod o'z samaradorligini muayyan pedagogik sharoit, o'qituvchining metodik tayyorgarligi, didaktik materiallarning sifati, o'quvchilarning yosh va individual xususiyatlari bilan uyg'unlashgandagina namoyon etadi. Agar Montessori metodikasining tashqi atributlari saqlanib, ammo uning ichki falsafasi – bolaga hurmat, mustaqillikni qo'llab-quvvatlash, xatoni tabiiy rivojlanish vositasi sifatida qabul qilish, rivojlantiruvchi muhit yaratish tamoyillari e'tibordan chetda qolsa, kutilgan natijaga erishish qiyinlashadi. Shu bois mazkur metodikani qo'llashda pedagogik texnologiya bilan bir qatorda metodologik madaniyat ham yuqori bo'lishi lozim.

Tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, Montessori metodikasi til o'rganish ko'nikmalarini shakllantirishda faqat metod emas, balki integrativ pedagogik-filogik tizim sifatida ko'rilishi kerak. Pedagogik jihatdan u bolada mustaqillik, faoliyatga ichki motivatsiya, individual rivojlanish trayektoriyasi, o'zini nazorat qilish va ijodiy fikrlashni rivojlantiradi. Filologik jihatdan esa fonematik sezgirlik, leksik boylik, grammatik intuitsiya, matn yaratish qobiliyati va kommunikativ moslashuvchanlikni tarkib toptiradi. Bu ikki yo'nalishning uyg'unligi boshlang'ich ta'limda til o'rganish jarayonining samaradorligini oshiradi.

Xulosa

Boshlang'ich sinf o'quvchilarini Montessori metodikasi vositasida til o'rganish ko'nikmalarini shakllantirish masalasini pedagogik va filologik yondashuvlar asosida tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, mazkur metodika ta'lim jarayonida o'quvchilarning nutqiy faoliyatini rivojlantirish, til birliklarini ongli va amaliy tarzda o'zlashtirish hamda kommunikativ kompetensiyalarini shakllantirishda muhim didaktik imkoniyatlarga ega. Montessori metodikasining asosiy tamoyillari – bolaga yo'naltirilgan ta'lim, mustaqil faoliyatni qo'llab-quvvatlash, rivojlantiruvchi muhitni tashkil etish, sezgi organlari orqali o'rganish hamda individual yondashuv – til o'rganish jarayonining samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Montessori metodikasini boshlang'ich ta'lim jarayonida qo'llash o'quvchilarning til o'rganish ko'nikmalarini samarali rivojlantirishga, ularning kommunikativ kompetensiyasini shakllantirishga hamda mustaqil va ijodiy fikrlaydigan shaxs sifatida kamol topishiga xizmat qiladi. Shu bois Montessori metodikasining pedagogik tamoyillarini boshlang'ich ta'lim amaliyotiga integratsiya qilish, til o'rgatish jarayonida uning didaktik imkoniyatlaridan samarali foydalanish zamonaviy ta'lim tizimining muhim yo'nalishlaridan biri sifatida qaralishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Isaacs, Barbara, et al. "Learning and teaching in Montessori nurseries". Early Years Educator, vol. 16, no. 2, 2014, p. 38-44. <https://doi.org/10.12968/eyed.2014.16.2.38>
2. JECCE, Editor, et al. "Mixed-Age Group Teaching in Second Language Learning: An Observational Study of a Montessori Classroom in Pakistan". Journal of Early Childhood Care and Education (Jecce), vol. 2, 2023. <https://doi.org/10.30971/jecce.v2i.502>
3. Feez, Susan, et al. "Book Review". Journal of Montessori Research, vol. 9, no. 2, 2023. <https://doi.org/10.17161/jomr.v9i2.21350>
4. Marshall, Chloë, et al. "Montessori education: a review of the evidence base". NPJ Science of Learning, vol. 2, no. 1, 2017. <https://doi.org/10.1038/s41539-017-0012-7>
5. Kusrini, Nurul, et al. "Applying Montessori Method To Improve Early Childhood English Skill". Jurnal Darussalam Jurnal Pendidikan Komunikasi Dan Pemikiran Hukum Islam, vol. 12, no. 1, 2023, p. 93-110. <https://doi.org/10.30739/darussalam.v12i1.2421>
6. Bryan-Silva, Kutasha, et al. "H is for Hurricane, M is for Maria: Supporting literacy in Vieques". Journal of Early Childhood Literacy, vol. 24, no. 1, 2021, p. 116-140. <https://doi.org/10.1177/14687984211044196>
7. Winnefeld, Jana, et al. "Task-based Language Learning in Bilingual Montessori Elementary Schools: Customizing Foreign Language Learning and Promoting L2 Speaking Skills". Linguistik Online, vol. 54, no. 4, 2012. <https://doi.org/10.13092/lo.54.284>
8. Yusupova, M. (2024). Leveraging english terminological dictionaries to augment communication skills in music education students. Молодые ученые, 2(12), 140-141.
9. Yusupova, M. (2024). Utilizing the english terminological dictionary to enhance the communication skills of music education students. Theoretical aspects in the formation of pedagogical sciences, 3(9), 98-101.
10. Yusupova, M. (2023). Oliy ta'limda chet tilini masofaviy o'qitish sifatini oshirish omillari. Молодые ученые, 1(16), 16-17.
11. Yusupova Makhbuba Rustam qizi, Xalqaro Nordik Universiteti tayanch doktoranti, [Юсупова Махбуба Рустам кизи, докторант Международного Университета Нордик], [Yusupova Makhbuba Rustam qizi, PhD student at Nordic International University]; manzil: O'zbekiston, Toshkent sh., Sebzor ko'chasi, 22 a-uy [адрес: Узбекистан, Ташкентский район, улица Себзор, 22 а дом], [address: Uzbekistan, Tashkent district, Sebzor street, 22 a house] E-mail: m.yusupova@nordicuniversity.org ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-0123-8412>

Oqmirzayeva Baxtigul Bahodir qizi,
Namaangan davlat universiteti tadqiqotchisi

TALABALAR JAMOASIDA IJTIMOY-EMOTSIONAL INTELLEKTNI RIVOJLANTIRISH ORQALI SALBIY NUTQIY MUNOSABATLARNI KAMAYTIRISH

Anotatsiya: Ushbu maqola talabalarning ijtimoiy-emotsional intellekti (IEI) darajasini oshirish orqali jamoaviy muhitda salbiy nutqiy munosabatlarning oldini olish mexanizmlarini ilmiy tahlil qiladi. Tadqiqot jarayonida talabalar o'rtasidagi nutqiy xulq-atvorning psixologik determinantlari, emotsional anglash, empatiya va konfliktlarni boshqarish qobiliyatlari o'rganildi. Shuningdek, ijtimoiy-emotsional kompetensiyalarni shakllantirishning samarali metodologik yondashuvlari, jumladan, interaktiv treninglar, reflektiv mashg'ulotlar va guruh ichidagi loyihaviy faoliyatlar orqali salbiy nutqiy munosabatlarni kamaytirish usullari tahlil qilindi. Maqolada, shuningdek, o'quv jarayonida IEI rivojlanishini qo'llab-quvvatlash orqali talabalar o'rtasida konstruktiv kommunikatsiya va ijobiy ijtimoiy muhitni yaratishning pedagogik ahamiyati yoritilgan.

Kalit so'zlar: Ijtimoiy-emotsional intellekt, talabalar jamoasi, nutqiy munosabatlar, salbiy xulq-atvor, empatiya, konfliktlarni boshqarish, pedagogik strategiyalar.

Аннотация: В статье научно анализируются механизмы предотвращения негативных речевых отношений в студенческом коллективе путем повышения уровня социально-эмоционального интеллекта (СЭИ). В исследовании изучались психологические детерминанты речевого поведения студентов, способности к эмоциональному пониманию, эмпатии и управлению конфликтами. Также рассматриваются эффективные методологические подходы к формированию социально-эмоциональных компетенций, включая интерактивные тренинги, рефлексивные занятия и проектную деятельность в группе, направленные на снижение негативных речевых проявлений. В статье подчеркивается педагогическая значимость поддержки развития СЭИ в учебном процессе для создания конструктивной коммуникации и позитивной социальной атмосферы среди студентов.

Ключевые слова: социально-эмоциональный интеллект, студенческий коллектив, речевые отношения, негативное поведение, эмпатия, управление конфликтами, педагогические стратегии.

Abstract: This article scientifically analyzes mechanisms for preventing negative verbal interactions in student groups by enhancing the level of social-emotional intelligence (SEI). The study examined the psychological determinants of students' verbal behavior, their abilities in emotional understanding, empathy, and conflict management. Effective methodological approaches for developing social-emotional competencies are also explored, including interactive training, reflective sessions, and group-based project activities aimed at reducing negative verbal behaviors. The article highlights the pedagogical significance of supporting SEI development within the educational process to foster constructive communication and a positive social environment among students.

Keywords: social-emotional intelligence, student group, verbal interactions, negative behavior, empathy, conflict management, pedagogical strategies.

Kirish: Zamonaviy ta'lim jarayonida talabalar o'rtasidagi nutqiy xulq-atvorning sifatli shakllanishi va ijtimoiy-emotsional kompetensiyalarining rivojlanishi pedagogika hamda psixologiya sohalarining eng dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi. Nutqiy munosabatlar, shuningdek, kommunikatsiyaning asosiy vositasi sifatida, jamoaviy faoliyatda talabalarning psixologik barqarorligi va ijtimoiy moslashuvchanligini belgilovchi omil hisoblanadi. So'nggi yillarda o'tkazilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, salbiy nutqiy munosabatlar, jumladan, agressiv yoki destruktiv kommunikatsiya, nafaqat o'quv jarayonining samaradorligini kamaytiradi, balki talabalar o'rtasida ijtimoiy izolatsiya, motivatsiya pasayishi va akademik muvaffaqiyatsizlikka olib keladi. Shu nuqtai nazardan, ijtimoiy-emotsional intellekt (IEI)ni rivojlantirish orqali nutqiy

xulq-atvorni optimallashtirish masalasi dolzarb ilmiy muammo sifatida e'tiborga olinadi. Ijtimoiy-emotsional intellekt tushunchasi ilk bor Mayer va Salovey (1997) tomonidan psixologik nazariya doirasida aniqlangan bo'lib, u shaxsning o'z his-tuyg'ularini anglash, boshqalar hissiyotlarini idrok etish, emotsional tajribalarni boshqarish va konstruktiv kommunikatsiyani amalga oshirish qobiliyatlarini o'z ichiga oladi. Keyinchalik Goleman (1995) bu konseptni pedagogik va korporativ kontekstga kengaytirib, IEI ni inson resurslarini rivojlantirishning strategik vositasi sifatida tasvirlagan. Shu bilan birga, ta'lim tizimida IEIn shakllantirish, talabalarni nafaqat akademik, balki ijtimoiy va emotsional jihatdan ham muvaffaqiyatli etishga xizmat qiladi. Talabalar jamoasida salbiy nutqiy munosabatlarning shakllanishi ko'plab omillarga bog'liq bo'lib, ular orasida shaxsiy emotsional yetuklikning yetishmasligi, konfliktlarni konstruktiv tarzda hal eta olmaslik, kommunikativ qobiliyatlarning pastligi va guruh ichidagi o'zaro ishonchning zaifligi asosiy o'rin tutadi. Shu nuqtai nazardan, pedagogik amaliyotda IEIn rivojlantirish strategiyalari treninglar, reflektiv mashg'ulotlar, guruh muhokamalari va loyiha asosidagi faoliyatlar orqali talabalar o'rtasida konstruktiv nutqiy muhitni yaratish samarali vosita hisoblanadi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, talabalarining empatiya, o'z-o'zini nazorat qilish va ijtimoiy sezgirlik kabi komponentlarini rivojlantirish natijasida salbiy kommunikativ xatti-harakatlar sezilarli darajada kamayadi, shuningdek, ijtimoiy kooperatsiya va guruh samaradorligi oshadi. Bundan tashqari, ijtimoiy-emotsional intellektni shakllantirish jarayoni nafaqat individual psixologik holatni yaxshilaydi, balki jamoaviy dinamikani ham optimallashtiradi. Guruh ichidagi konstruktiv munosabatlar, talabalar o'rtasida o'zaro ishonch va empatiya, shuningdek, konfliktlarni innovatsion va ijobiy yondashuv orqali hal qilish imkonini beradi. Shu bilan birga, IEIn pedagogik kontekstda rivojlantirish talabalarda nafaqat nutqiy agressiyani kamaytiradi, balki ularning ijtimoiy liderlik salohiyatini oshiradi va o'quv jarayoniga faol integratsiyasini ta'minlaydi. Ilmiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, talabalarda salbiy nutqiy munosabatlar asosan ikki yo'nalishda yuzaga keladi: birinchidan, ichki psixologik omillar shaxsiy stress, o'z-o'zini boshqarishdagi qiyinchiliklar va emotsional yetuklikning pastligi; ikkinchidan, tashqi ijtimoiy muhit guruhdagi raqobat, o'zaro noto'g'ri kommunikatsiya va motivatsion yetishmovchiliklar. Shu bois, IEIn rivojlantirish talabalar o'rtasidagi ijtimoiy va emotsional barqarorlikni oshirishning samarali mexanizmi sifatida qabul qilinadi. Shu nuqtai nazardan, mazkur maqola talabalarining ijtimoiy-emotsional intellektini rivojlantirish orqali salbiy nutqiy munosabatlarni kamaytirish metodlarini ilmiy tahlil qilishga qaratilgan. Tadqiqotning maqsadi talabalar jamoasida ijtimoiy-emotsional kompetensiyalarni shakllantirishning samarali strategiyalarini aniqlash, ularning nutqiy xulq-atvoriga ta'sirini o'rganish va pedagogik tavsiyalar ishlab chiqishdir.

Ushbu ilmiy izlanish nafaqat psixologik va pedagogik nazariya, balki amaliy faoliyat uchun ham muhim ahamiyatga ega bo'lib, talabalarining kommunikativ madaniyatini oshirish va salbiy nutqiy munosabatlarni oldini olish bo'yicha aniq tavsiyalarni shakllantiradi. Natijada, talabalarda ijtimoiy-emotsional intellektni rivojlantirish jamoaviy muhitni optimallashtirish, konstruktiv kommunikatsiyani rag'batlantirish va salbiy nutqiy xulq-atvorni kamaytirishning asosiy omili sifatida ajralib turadi. Shu bilan birga, pedagogik strategiyalarning ilmiy asoslangan tanlovi, ularni amaliyotga tatbiq etish va talabalarining emotsional kompetensiyalarini doimiy ravishda rivojlantirishning o'zaro bog'liqligi, zamonaviy ta'lim tizimida psixologik va ijtimoiy barqarorlikni ta'minlashda muhim rol o'ynaydi.

Adabiyotlar tahlili: Ushbu bo'limda ijtimoiy-emotsional intellektning talabalarda salbiy nutqiy munosabatlarni kamaytirishdagi ahamiyati bo'yicha ilmiy yondashuvlar ikki chet ellik olimning ishlari asosida uzviy bog'lab tahlil qilinadi. Ilmiy adabiyotlar ijtimoiy-emotsional intellekt (SEL/IEI) va uning ta'lim muhitida nutqiy va ijtimoiy xulq-atvoriga ta'sirini yanada chuqur anglashi kerakligini ko'rsatadi. Masalan, Salovey va Mayer tomonidan taklif etilgan ijtimoiy-emotsional intellekt modeli insonning emotsiyalarni idrok etish, ularni boshqarish, tushunish va ijtimoiy kontekstda qo'llash qobiliyatlarini o'z ichiga oladi, bu esa talabalarda salbiy xatti-harakatlarni kamaytirishga xizmat qiladi, ayniqsa konfliktli vaziyatlarda hissiy javoblarni tartibga solishda muhim rol o'ynaydi. Bundan tashqari, ijtimoiy-emotsional o'rganish (SEL) dasturlari orqali kommunikativ va ijtimoiy kompetensiyalarni mustahkamlash ta'lim muhitida salbiy munosabatlarni kamaytirishga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, SEL

dasturlariga asoslangan intervensiyalar talabalar orasida hamkorlik, empatiya va konfliktlarni konstruktiv hal etish qobiliyatlarini oshirib, sinfdagi studiyalar orqali agressiv va buzuvchi nutqiy munosabatlarning pasayishiga olib keladi. Xuddi shunday, ijtimoiy ko'nikmalar va emotsional kompetensiyalarni rivojlantirish o'quvchilarda yinchiq territo-riyadagi salbiy xatti-harakatlarni, shu jumladan bezorilik va zo'rvonlikni kamaytirishda ham muhim ekanligi empiric tadqiqotlar bilan tasdiqlanmoqda. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, ijtimoiy ko'nikmalar orqali emotsional intellektni rivojlantirish peer aggression va nutqiy bezorilik darajasini pasaytiradi hamda ijtimoiy munosabatlarning sifatini oshiradi.

Shuningdek, ilmiy adabiyotlar SELning samarali bo'lishi uchun ijtimoiy va emotsional kompetensiyalarning integratsiyasi muhim bo'lib, bu pedagogik dasturlar talabalar orasidagi ijobiy muhitni yaratishga xizmat qiladi. Masalan, ijtimoiy-emotsional intellektni o'rgatish orqali talabalar o'z his-tuyg'ularini anglab, boshqalarning hissiyotlarini idrok etish orqali salbiy nutqiy munosabatlardan saqlanish strategiyalarini shakllantiradi, bu esa sinf ichidagi salbiy munosabatlar paydo bo'lishini oldini oladi. Umuman olganda, ikki xil nazariy yondashuv ham tasdiqlaydiki, ijtimoiy-emotsional intellekt ta'lim jarayoniga joriy etilganda talabalar orasida nutqiy kommunikatsiyani yaxshilash, ijobiy ijtimoiy xatti-harakatlarni qo'llab-quvvatlash va salbiy nutqiy munosabatlarning oldini olish imkonini beradi, bu esa zamonaviy ta'limda ijtimoiy barqarorlikni mustahkamlashning muhim omilidir.

Metodologik qism: Ushbu tadqiqot metodologiyasi talabalarda ijtimoiy-emotsional intellektni rivojlantirish orqali salbiy nutqiy munosabatlarni kamaytirishning samarali yondashuvlarini aniqlashga qaratilgan. Tadqiqot jarayonida interaktiv pedagogik metodlar, shu jumladan, guruhli treninglar, reflektiv mashg'ulotlar, situatsion muammolarni yechish va loyihaviy faoliyatlar qo'llanildi. Metodologik jihatdan, eksperimental yondashuv asosida ikki guruh — eksperimental va nazorat guruhi tashkil qilindi, bunda eksperimental guruh talabalarga ijtimoiy-emotsional intellektni shakllantirishga qaratilgan o'quv mashg'ulotlari o'tkazildi, nazorat guruhi esa an'anaviy ta'lim jarayonida qatnashdi. Ma'lumotlarni yig'ishda psixologik-testlar, empatiya va ijtimoiy kompetensiya indeksleri, shuningdek, nutqiy xulq-atvorni baholash vositalari qo'llanildi. Shu bilan birga, tadqiqotda kvantitativ va sifatli tahlil usullari uyg'unlashtirildi: statistik metodlar orqali natijalar miqdoriy jihatdan tahlil qilinib, intervyu va kuzatuvlar orqali sifatli ma'lumotlar o'rganildi. Bularning barchasi talabalar jamoasida salbiy nutqiy munosabatlarni kamaytirish va ijtimoiy-emotsional kompetensiyalarni shakllantirishning samarali mexanizmlarini aniqlashga xizmat qildi.

Natijalar: Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, talabalarda ijtimoiy-emotsional intellektni rivojlantirishga qaratilgan interaktiv mashg'ulotlar, guruhli treninglar va reflektiv faoliyatlar eksperimental guruhda salbiy nutqiy munosabatlarning sezilarli darajada kamayishiga olib keldi, bunda talabalar o'z hissiyotlarini anglash, boshqalarning emotsiyalarini idrok etish, empatiya va konstruktiv kommunikatsiya qobiliyatlarini rivojlantirib, konfliktli vaziyatlarda hissiy javoblarni samarali boshqarish imkoniyatini qo'lga kiritdilar, natijada jamoaviy muhit ijobiy tarzda transformatsiyalandi va talabalarning o'zaro o'zaro hurmat hamda hamkorlik ko'rsatkichlari oshdi, bu esa ijtimoiy-emotsional intellektni pedagogik yondashuvlar orqali shakllantirishning salbiy nutqiy munosabatlarni kamaytirishda samarali mexanizm ekanligini aniq tasdiqladi.

Muxokama: Ijtimoiy-emotsional intellekt (IEI)ning talabalarda salbiy nutqiy munosabatlarni kamaytirishdagi roli haqida ilmiy hamjamiyatda yuzaga kelgan diskussiyalar ikki asosiy yondashuv atrofida shakllangan. Birinchi yondashuvni qo'llab-quvvatlovchi olimlardan biri Daniel Goleman bo'lib, u o'zining pedagogik va psixologik tadqiqotlarida ijtimoiy-emotsional kompetensiyalarni ta'lim jarayoniga integratsiya qilish talabalar o'rtasidagi ijobiy kommunikatsiya va konfliktlarni konstruktiv hal etish uchun strategik vosita ekanligini ta'kidladi. Golemanning fikricha, IEI segmentlarini—o'z his-tuyg'ularini anglash, boshqalar bilan empatik munosabat, konfliktni boshqarish qobiliyatini—maqsadli shakllantirish pedagog nazariy va amaliyotda salbiy nutqiy xulq-atvorni sezilarli darajada kamaytiradi. U o'z modeli orqali shuni ko'rsatdiki, emotsional madaniyatni rivojlantirish talabalar orasidagi hamkorlikni mustahkamlabgina qolmay, ularning o'zaro hurmatini ham oshiradi hamda jamoaviy muhitni ijobiy tomonga o'zgartiradi. Boshqa tomondan, psixolog olim John D. Mayer ijtimoiy-emotsional

intellekt kontseptsiyasini neyropsixologik asoslar bilan bog'lab, uning ta'lim jarayonida qo'llanishi bo'yicha biroz ehtiyotkor pozitsiyani ilgari suradi. Mayerning fikricha, IEIni faqatgina "emotsiyalarni tushunish" va "nutqiy munosabatni boshqarish" vositasi sifatida pedagogik dasturlar orqali mustahkamlash talabalarning real kommunikativ tajribasi bilan doimo etarli darajada mos tushmaydi. U shuni ta'kidlaydiki, IEI elementlarini o'quv jarayoniga kiritish psixologik holatni yaxshilashi mumkin bo'lsa ham, bunda nazariy asoslar bilan amaliy natijalar orasidagi farqlar diqqat bilan o'rganilishi lozim. Mayer, shuningdek, ijtimoiy kognitiv mexanizmlarni chuqur tahlil qilgan holda, emotsional murakkab vaziyatlarda nutqiy xulq-atvorni faqat IEI ko'nikmalarini rivojlantirish orqali izchil hal etish mumkin emasligini aytadi; bunga qo'shimcha ravishda kontekstual, madaniy va ijtimoiy omillarni ham inobatga olish zarurligini ta'kidlaydi. Goleman va Mayer o'rtasidagi ilmiy dialog ijtimoiy-emotsional intellektning pedagogik qiymati bo'yicha muhim aspektlarni yoritadi. Goleman IEIni yoshlar jamoasida kommunikativ madaniyatni oshirish va salbiy nutqiy munosabatlarni kamaytirishning samarali vositasi sifatida ko'rsa, Mayer bu yondashuvning neyropsixologik va kontekstual chegaralarini belgilaydi. Ularning qarashlari o'rtasidagi polemika shuni ko'rsatadiki, IEIni rivojlantirish bo'yicha pedagogik metodlarni ishlab chiqishda nafaqat individual emotsional ko'nikmalarni, balki ijtimoiy kontekst va muhit sharoitini ham kompleks tahlil qilish muhimdir. Shu bilan birga, mazkur ilmiy bahs ijtimoiy-emotsional intellektni talabalarda salbiy nutqiy munosabatlarni kamaytirish bo'yicha samarali vositaga aylantirish uchun pedagogik yondashuvlarni kompleks va integratsiyalangan tarzda qo'llash zarurligini kuchaytiradi.

Xulosa: Ushbu tadqiqot shuni ko'rsatdiki, talabalarda ijtimoiy-emotsional intellektni rivojlantirish pedagogik jarayonning samaradorligini oshirish va jamoaviy muhitda salbiy nutqiy munosabatlarni kamaytirishning muhim vositasi hisoblanadi. Tadqiqot natijalari eksperimental va nazorat guruhlarida o'tkazilgan metodik intervensiyalar orqali talabalarning empatiya, o'z-o'zini boshqarish va konstruktiv kommunikatsiya ko'nikmalarining oshganini aniq tasdiqladi, bu esa salbiy xulq-atvor va nutqiy agressiyani sezilarli darajada pasayishiga olib keldi. Adabiyotlar tahlili Goleman va Mayer kabi olimlarning ilmiy qarashlari asosida IEIning pedagogik va psixologik qiymatini ochib berdi, bunda Goleman ijtimoiy-emotsional kompetensiyalarni integratsiyalash orqali talabalar o'rtasida ijobiy nutqiy muhitni yaratishni, Mayer esa bu yondashuvning kontekstual va neyropsixologik cheklavlarini hisobga olish zarurligini ta'kidlaydi. Shu bilan birga, ikki yondashuv o'rtasidagi ilmiy dialog pedagogik strategiyalarni ishlab chiqishda IEIni kompleks va integratsiyalangan tarzda qo'llash zarurligini ko'rsatadi. Metodologik jihatdan tadqiqot interaktiv treninglar, reflektiv mashg'ulotlar, situatsion muammolarni yechish va loyihaviy faoliyatlarni birlashtirgan holda amalga oshirildi, bu esa talabalar orasida konstruktiv munosabatlar va ijtimoiy barqarorlikni mustahkamlashga xizmat qildi. Natijalar ijtimoiy-emotsional intellektni pedagogik jarayonda faol rivojlantirish talabalar jamoasidagi salbiy nutqiy munosabatlarni kamaytirish, ijobiy kommunikatsiyani rag'batlantirish va jamoaviy hamkorlikni oshirishda samarali ekanligini aniq ko'rsatdi. Shunday qilib, talabalarda ijtimoiy-emotsional intellektni rivojlantirish strategik pedagogik yondashuv sifatida ijobiy nutqiy xulq-atvorni shakllantirish va salbiy kommunikativ muammolarni oldini olishda muhim rol o'ynaydi, bu esa zamonaviy ta'lim jarayonida ijtimoiy, psixologik va akademik barqarorlikni ta'minlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Turdaliyeva S. Milliy qadriyatlar ma'naviy mustahkamlik asosidir //yangi o'zbekiston, yangi tadqiqotlar jurnali. – 2025. – T. 3. – №. 2. – C. 532-535.
2. Shohbozbek, E. (2025). Theoretical foundations for the development of the spiritual worldview of youth. Maulana, 1(1), 29-35.
3. Xolmatova A., Xayrullaeva X. Milliy qadriyatlar yoshlar tarbiyasidagi o'rni //Pedagogs. – 2025. – T. 81. – №. 1. – C. 41-46.
4. Muruvvat, A., & Shohbozbek, E. (2025). The role of preschool education in spiritual and moral values in uzbekistan. Global Science Review, 3(2), 246-253.

5. Sobitjonova K. " ommaviy madaniyat" va milliy qadriyat //International Conference on Economics, Finance, Banking and Management. – 2025. – C. 330-334.
6. Ergashbayev, S. (2025). Philosophical foundations of the integration of education and upbringing in the development of youth's spiritual outlook. Shokh library, 1(10).
7. Vasinina I. V., Kuleshova N. S., Pronchev G. B. Verbal aggression in virtual social environments //Astra Salvensis. – 2018. – T. 6. – C. 29-37.
8. Atxamjonovna, B. D., & Shohbozbek, E. (2025). Forming the spiritual worldview of youth in pre-school education in our republic. Global Science Review, 4(5), 221-228.
9. Po'latova N., Nurulloyev T. O 'smirlarda agressivlik namoyon bo 'lishining psixologik xususiyatlari //Наука и технология в современном мире. – 2025. – Т. 4. – №. 17. – С. 99-103.
10. Ергашбаев, Ш. (2025). O'zbekiston sharoitida uzluksiz ta'lim tizimi orqali yoshlarning ma'naviy dunyoqarashini rivojlantirish. Объединяя студентов: международные исследования и сотрудничество между дисциплинами, 1(1), 314-316.

Rafiqov Ramazon Abdurasul o'g'li,
Buxor davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi

HARBIY O'QUV YIG'INI SHAROITIDA STRESSGA CHIDAMLILIKNI RIVOJLANTIRISH METODIKASI

Annotatsiya: Mazkur maqolada bo'lajak harbiy ta'lim mutaxassislarining o'quv yig'ini sharoitida stressga chidamliligini rivojlantirishga qaratilgan kompleks metodika ishlab chiqildi va pedagogik tajriba asosida samaradorligi tekshirildi. Tadqiqot jarayonida psixofiziologik ko'rsatkichlar (yurak urish tezligi, tiklanish dinamikasi), psixologik testlar hamda stress-faktorli mashg'ulotlar qo'llanildi. Natijalar shuni ko'rsatdiki, maxsus ishlab chiqilgan metodika stressga chidamlilikni oshirish, tezkor qaror qabul qilish qobiliyatini rivojlantirish hamda psixofiziologik barqarorlikni mustahkamlashda samarali vosita hisoblanadi.

Kalit so'zlar: stressga chidamlilik, psixologik tayyorgarlik, harbiy o'quv yig'ini, psixofiziologik monitoring, adaptatsiya, biofeedback, emotsional barqarorlik.

Аннотация: В данной статье разработана комплексная методика, направленная на развитие стрессоустойчивости будущих специалистов военного образования в условиях учебных сборов, и проверена ее эффективность на основе педагогического опыта. В процессе исследования использовались психофизиологические показатели (частота сердечных сокращений, динамика восстановления), психологические тесты и стресс-факторные тренировки. Результаты показали, что специально разработанная методика является эффективным средством повышения стрессоустойчивости, развития способности быстро принимать решения и укрепления психофизиологической устойчивости.

Ключевые слова: стрессоустойчивость, психологическая подготовка, военные сборы, психофизиологический мониторинг, адаптация, биообратная связь, эмоциональная устойчивость.

Abstract: This article developed a comprehensive methodology aimed at developing stress resistance in future military education specialists under training camp conditions and tested its effectiveness based on pedagogical experience. In the research process, psychophysiological indicators (heart rate, recovery dynamics), psychological tests, and stress-factor training were used. The results showed that the specially developed methodology is an effective tool for increasing stress resistance, developing the ability to make quick decisions, and strengthening psychophysiological stability.

Keywords: stress resistance, psychological training, military training, psychophysiological monitoring, adaptation, biofeedback, emotional stability.

Harbiy-kasbiy faoliyat o'zining murakkabligi, noaniqlik darajasi va ekstremal sharoitlari bilan boshqa kasbiy yo'nalishlardan tubdan farq qiladi. Jangovar vaziyatga yaqin muhit, vaqt tanqisligi, yuqori mas'uliyat, buyruq va topshiriqlarni tezkor bajarish zarurati, jismoniy va ruhiy zo'riqish omillari harbiy xizmatchining psixofiziologik barqarorligini muntazam ravishda sinovdan o'tkazadi. Bunday sharoitlarda nafaqat jismoniy tayyorgarlik, balki psixologik chidamlilik, emotsional muvozanat va stressga qarshi moslashuv mexanizmlari ham hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi.

O'quv yig'ini oldi davri kelgusidagi dala mashg'ulotlari va real xizmat faoliyatiga tayyorgarlik bosqichi hisoblanadi. Aynan shu bosqichda stress omillariga moslashuvni shakllantirish harbiy xizmatchining professional tayyorgarligi samaradorligini belgilaydi. Chunki stressga chidamlilik yetarli darajada rivojlanmagan shaxs ekstremal vaziyatlarda qaror qabul qilishda ikkilanadi, diqqatni uzoq vaqt saqlay olmaydi, psixologik bosim ostida xatolar soni ortadi.

Amaliy kuzatuvlar va psixofiziologik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, stressga yetarli darajada moslashmagan shaxslarda quyidagi salbiy holatlar kuzatiladi:

- diqqatning tez chalg'ishi va barqarorlikning pasayishi;
- qaror qabul qilish tezligi va aniqligining kamayishi;

- vegetativ nerv tizimi zo'riqishi (yurak urish tezligining ortishi, nafas ritmining buzilishi);
- emotsional beqarorlik va xavotir darajasining oshishi;
- jismoniy ish qobiliyatining pasayishi.

Stress sharoitida organizmda simpatik nerv tizimi faollashadi, adrenalin va boshqa stress gormonlari ajralishi kuchayadi. Bu qisqa muddatli mobilizatsiya uchun zarur bo'lsa-da, uzoq davom etgan zo'riqish charchoq, funksional rezervlarning kamayishi va psixologik barqarorlikning susayishiga olib keladi. Shu bois harbiy tayyorgarlik jarayonida stressni boshqarish va unga moslashuv mexanizmlarini rivojlantirish ilmiy asoslangan yondashuvni talab etadi.

Zamonaviy psixologiya va sport fiziologiyasi tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, stressga chidamlilik tug'ma xususiyat emas, balki maqsadli mashg'ulotlar orqali shakllantiriladigan va rivojlantiriladigan sifattir. Maxsus stress-faktorli mashqlar, nafasni boshqarish texnikalari, kognitiv yuklama bilan birgalikdagi jismoniy mashqlar hamda psixofiziologik monitoring metodlari orqali adaptatsiya jarayonini boshqarish mumkin.

Harbiy o'quv yig'ini sharoitida stressga chidamlilikni rivojlantirishning ilmiy-metodik asoslarini ishlab chiqish dolzarb masala bo'lib, u nafaqat jismoniy, balki psixologik tayyorgarlik tizimini ham takomillashtirishni taqozo etadi. Stressga moslashgan, emotsional jihatdan barqaror va tez tiklana oladigan harbiy mutaxassis ekstremal vaziyatlarda samarali harakat qila oladi, bu esa umumiy xizmat faoliyati xavfsizligi va samaradorligini oshiradi.

Shunday qilib, harbiy tayyorgarlik tizimida stressga chidamlilikni ilmiy asosda shakllantirish bo'lajak harbiy ta'lim mutaxassislarining kasbiy kompetentligini ta'minlovchi muhim omillardan biri hisoblanadi va mazkur tadqiqot aynan ushbu muammoning nazariy hamda amaliy yechimini ishlab chiqishga qaratilgan.

Stress tushunchasi ilmiy muomalaga G. Selye tomonidan kiritilgan bo'lib, u stressni organizmning tashqi va ichki omillarga nisbatan umumiy moslashuv reaksiyasi sifatida talqin qilgan. Uning "umumiy adaptatsion sindrom" nazariyasiga ko'ra, stress uch bosqichda kechadi: xavotir (alarm), moslashuv (resistance) va charchash (exhaustion). Harbiy faoliyat sharoitida aynan ikkinchi bosqich — moslashuv jarayoni barqaror shakllanishi zarur, aks holda uchinchi bosqichga o'tish funksional buzilishlarga olib keladi.

Keyingi tadqiqotlarda stressning fiziologik va psixologik mexanizmlari chuqur o'rganildi. Psixofiziologik yondashuvga ko'ra, stress sharoitida simpatik nerv tizimi faollashadi, yurak urish tezligi oshadi, qon bosimi ko'tariladi va kortizol ajralishi kuchayadi. Bu jarayon qisqa muddatda mobilizatsiya uchun foydali bo'lsa-da, uzoq davom etgan zo'riqish psixologik barqarorlikka salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Harbiy-kasbiy faoliyatda stress omillari ko'p qirrali bo'lib, ular quyidagilardan iborat:

- jangovar vaziyatga yaqin sharoit;
- vaqt tanqisligi;
- yuqori javobgarlik;
- xavf va noaniqlik;
- jismoniy charchoq;
- uyqu yetishmovchiligi.

Harbiy psixologiya sohasidagi tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, yuqori stress darajasi qaror qabul qilish tezligi va aniqligiga bevosita ta'sir qiladi. Diqqatning torayishi, kognitiv jarayonlarning sekinlashuvi va emotsional beqarorlik ekstremal vaziyatlarda xatolar sonining ortishiga sabab bo'ladi.

Shu bois zamonaviy harbiy ta'lim tizimida stressga chidamlilikni rivojlantirish kasbiy kompetensiyaning ajralmas qismi sifatida qaralmoqda.

Psixologik barqarorlik — bu shaxsning stress omillari ta'sirida funksional samaradorligini saqlab qolish qobiliyatidir. Ilmiy manbalarda bu sifati quyidagi komponentlardan iborat deb ko'rsatiladi:

- emotsional muvozanat;
- kognitiv barqarorlik;
- motivatsion mustahkamlik;

- irodaviy sifatlar.

Sport psixologiyasi tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, yuqori intensiv yuklamalar sharoitida muntazam mashg'ulotlar organizmning stressga moslashuv mexanizmlarini faollashtiradi. Adaptatsiya jarayonida vegetativ nerv tizimi muvozanati shakllanadi, yurak urish tezligi tiklanish tezligi oshadi va psixologik barqarorlik mustahkamlanadi.

Yurak urish tezligi variabelligi (HRV) ko'rsatkichlari orqali simpatik va parasimpatik tizimlar o'rtasidagi muvozanatni baholash mumkinligi ilmiy jihatdan asoslangan. HRVning yuqori bo'lishi stressga chidamlilik darajasining yuqoriligidan dalolat beradi.

Zamonaviy tadqiqotlarda stressga chidamlilikni rivojlantirish uchun quyidagi metodlar samarali deb topilgan:

1. Stress-faktorli jismoniy mashqlar – vaqt cheklangan vazifalar, charchoq sharoitida qaror qabul qilish, ko'p vazifali mashqlar.

2. Kognitiv yuklama bilan kombinatsiyalangan mashqlar – jismoniy zo'riqish fonida matematik yoki taktik vazifalarni bajarish.

3. Nafasni boshqarish texnikalari – vegetativ nerv tizimini barqarorlashtirishga yordam beradi.

4. Biofeedback va monitoring usullari – yurak urish tezligi va HRV ko'rsatkichlari asosida stress darajasini nazorat qilish.

Harbiy o'quv yig'ini sharoitida ushbu metodlarning integratsiyalashgan qo'llanilishi samarali adaptatsiya mexanizmini shakllantirishi ta'kidlanadi.

Ilmiy adabiyotlar jismoniy tayyorgarlik va psixologik barqarorlik o'rtasida bevosita bog'liqlik mavjudligini ko'rsatadi. Yuqori darajadagi aerob imkoniyatlarga ega shaxslar stress sharoitida tezroq tiklanadi va vegetativ tizim barqarorligi yuqori bo'ladi.

Intervalli mashg'ulotlar va to'siqlar yo'lasi mashqlari psixologik zo'riqish sharoitida bajarilganda adaptatsion mexanizmlar yanada samarali rivojlanadi. Bu jarayonda yurak urish tezligi va tiklanish dinamikasi muhim nazorat mezonini hisoblanadi.

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki:

- stressga chidamlilik harbiy tayyorgarlikning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi;
- psixofiziologik monitoring stress darajasini aniqlashda samarali vosita hisoblanadi;
- stress-faktorli mashg'ulotlar adaptatsiya mexanizmlarini faollashtiradi;
- ammo harbiy o'quv yig'ini sharoitiga moslashtirilgan kompleks metodika yetarli darajada ishlab chiqilmagan.

Demak, harbiy o'quv yig'ini jarayonida stressga chidamlilikni rivojlantirishning ilmiy asoslangan, integrativ metodikasini ishlab chiqish zarur va dolzarb masaladir.

Tadqiqot maqsadi harbiy o'quv yig'ini sharoitida stressga chidamlilikni rivojlantirishning samarali metodikasini ishlab chiqish va uning psixofiziologik hamda pedagogik samaradorligini aniqlash.

Mazkur tadqiqot bo'lajak harbiy ta'lim mutaxassislarining harbiy o'quv yig'ini sharoitida stressga chidamliligini rivojlantirish metodikasi samaradorligini aniqlash maqsadida pedagogik tajriba ko'rinishida tashkil etildi.

Tadqiqotda jami 40 nafar bo'lajak harbiy ta'lim mutaxassisi ishtirok etdi. Ishtirokchilar tajriba boshlanishidan avval tibbiy ko'rikdan o'tkazilib, sog'lig'i va jismoniy tayyorgarlik darajasi bo'yicha mashg'ulotlarga ruxsat etildi. Dastlabki diagnostika natijalariga ko'ra, guruhlar o'rtasida asosiy ko'rsatkichlar bo'yicha sezilarli farq aniqlanmadi ($p > 0,05$), bu esa tajriba sharoitining obyektivligini ta'minladi.

Ishtirokchilar teng sharoitda ikki guruhga ajratildi:

- Tajriba guruhi ($n=20$) – maxsus ishlab chiqilgan stress-faktorli mashg'ulotlar (jismoniy yuklama + kognitiv vazifalar + vaqt cheklovi + shovqin/noaniqlik omillari) asosida tayyorgarlik olib bordi. Ushbu guruhda mashg'ulotlar jarayonida psixofiziologik nazorat (YUT monitoringi, tiklanish dinamikasi) ham amalga oshirildi.

- Nazorat guruhi ($n=20$) – amaldagi an'anaviy mashg'ulot dasturi asosida shug'ullandi. Ushbu guruhda yuklamalar umumiy reja bo'yicha berilib, stress-faktorlar sistemali tarzda qo'shilmadi.

Pedagogik tajriba 8 hafta davom etdi va quyidagi bosqichlarda amalga oshirildi:

1) Dastlabki diagnostika bosqichi (1-hafta)

Ushbu bosqichda ishtirokchilarning boshlang'ich psixologik va psixofiziologik holati aniqlashtirildi:

- stressga chidamlilik darajasi (psixologik testlar);
- diqqat barqarorligi va tezkor fikrlash ko'rsatkichlari;
- yurak urish tezligi (tinch holat va yuklama fonida);
- 3 daqiqalik tiklanish testi.

2) Asosiy tajriba bosqichi (2–7-haftalar)

Bu bosqichda guruhlar rejalashtirilgan dastur bo'yicha mashg'ulotlarni bajardilar:

- mashg'ulotlar haftasiga 3–4 marotaba,
- davomiyligi 60–90 daqiqa,
- har bir mashg'ulotda stressga chidamlilikni shakllantirishga yo'naltirilgan integrativ vazifalar (tajriba guruhida) berildi.

3) Yakuniy diagnostika bosqichi (8-hafta)

Tajriba yakunida dastlabki testlar takrorlandi va natijalar:

- tajriba boshidagi ko'rsatkichlar bilan;
- tajriba va nazorat guruhlar o'rtasida taqqoslandi hamda statistik tahlil qilindi (Student t-testi, variatsion tahlil).

1-jadval

Tadqiqotni tashkil etish jadvali

Ko'rsatkich	Tajriba guruhi	Nazorat guruhi
Ishtirokchilar soni	20	20
Tajriba muddati	8 hafta	8 hafta
Mashg'ulot chastotasi	3–4 marta/hafta	3–4 marta/hafta
Metodika	Stress-faktorli mashg'ulotlar	An'anaviy dastur
Psixofiziologik nazorat	YUT + tiklanish testi	Cheklangan
Natijalarni baholash	Testlar + statistik tahlil	Testlar + statistik tahlil

Tadqiqot jarayonida stressga chidamlilikni rivojlantirish kompleks yondashuv asosida ko'rib chiqildi: tajriba guruhida jismoniy yuklama stress omillari (vaqt cheklovi, noaniqlik, bir vaqtning o'zida kognitiv vazifa) bilan uyg'unlashtirildi hamda psixofiziologik monitoring orqali boshqarib borildi. Bu yondashuv o'quv yig'ini sharoitiga moslashuvni tezlashtirish va ekstremal vaziyatlarga tayyorlikni oshirishga qaratildi.

Stressga chidamlilikni rivojlantirish metodika harbiy o'quv yig'ini sharoitiga moslashtirilgan bo'lib, jismoniy va psixologik komponentlarning integratsiyasiga asoslanadi. Tizim 3 asosiy blokdan iborat bo'lib, ular o'zaro uzviy bog'liq holda qo'llaniladi.

Psixologik tayyorgarlik bloki.

Ushbu blokning maqsadi – vegetativ nerv tizimini barqarorlashtirish, diqqatni boshqarish, emotsional muvozanatni saqlash va tezkor qaror qabul qilish qobiliyatini rivojlantirish.

Nafasni boshqarish mashqlari (4-4-6 texnikasi).

Bajarish tartibi:

- 4 soniya burun orqali nafas olish
- 4 soniya nafasni ushlab turish
- 6 soniya og'iz orqali sekin chiqarish

Davomiyligi: 5–7 daqiqa

Qo'llash vaqti: Mashg'ulot oldidan va yuqori zo'riqishdan keyin

Fiziologik ta'siri:

- Parasimpatik tizim faollashadi
- Yurak urish tezligi barqarorlashadi
- Stress gormonlari kamayadi
- Vizualizatsiya va mental tayyorgarlik

Harbiy vaziyatni tasavvur qilish, murakkab topshiriqni muvaffaqiyatli bajarishni ongda modellashtirish.

Davomiyligi: 5–10 daqiqa

Natija:

- Xavotir darajasi pasayadi
- Ishonch oshadi
- Qaror qabul qilish tezligi yaxshilanadi
- Diqqatni jamlash mashqlari.
- “Raqamli test” (ketma-ketlikni topish)
- “Reaksiya vaqti” testi

-30–60 soniyalik diqqatni uzluksiz saqlash mashqlari

Maqsad: Kognitiv barqarorlikni oshirish va tashqi chalgʻituvchi omillarga qarshi turish.

Tezkor qaror qabul qilish vazifalari.

- 10–15 soniyada taktik vaziyatni tahlil qilish
- Charchoq fonida variantlardan birini tanlash
- Simulyatsion topshiriqlar

Natija: Ekstremal sharoitlarda tez va aniq qaror qabul qilish shakllanadi.

Stress-faktorli jismoniy mashqlar.

Mazkur blokda jismoniy yuklama psixologik bosim bilan uygʻunlashtiriladi.

Vaqt cheklangan intervalli yugurish.

- 30–60 soniya maksimal yugurish
- 60 soniya tiklanish
- 6–8 takror

Stress omili: vaqt nazorati va raqobat elementi

Natija:

- Charchoq sharoitida harakatni boshqarish
 - Vegetativ barqarorlikni saqlash
- Toʻsiqlar yoʻlagini charchoq sharoitida bajarish.

Oldindan yugurish yoki kuch mashqlaridan keyin toʻsiqlarni bajarish.

Maqsad: Jismoniy charchoq fonida koordinatsiya va eʼtiborni saqlash.

Shovqinli muhitda mashgʻulot.

Sunʼiy shovqin, buyruqlar aralashuvi, tashqi chalgʻituvchi omillar.

Natija:

- Diqqatni boshqarish qobiliyati oshadi
- Stressga moslashuv shakllanadi

Bir vaqtning oʻzida jismoniy va kognitiv vazifa bajarish.

Masalan:

- Yugurish vaqtida matematik hisoblash
- Toʻsiqlar orasida kod eslab qolish

Natija: Koʻp vazifali stress sharoitida fikrlash tezligi va aniqligi rivojlanadi.

Psixofiziologik monitoring

Ushbu blok metodikaning ilmiy boshqaruv mexanizmi hisoblanadi.

Yurak urish tezligi (YUT) nazorati.

Mashgʻulot davomida YUT zonalari kuzatiladi:

Zona Maqsad

60–70% Moslashuv

70–85% Rivojlantiruvchi

85–95% Stressga moslashuv

- Tiklanish koʻrsatkichlari.

3 daqiqalik tiklanish testi orqali vegetativ muvozanat baholanadi.

Tez tiklanish – yuqori adaptatsiya koʻrsatkichi.

Subʼektiv zoʻriqish shkalasi (RPE).

Ishtirokchi mashgʻulotdan keyin 1–10 ballik tizimda oʻz zoʻriqish darajasini baholaydi.

Bu ko'rsatkich obyektiv (YUT) va sub'ektiv holatni taqqoslash imkonini beradi.

Metodikaning ilmiy afzalligi

- Jismoniy va psixologik komponentlar integratsiyasi
- Real harbiy sharoitga yaqinlashtirilgan mashg'ulot
- Psixofiziologik monitoring asosida boshqaruv
- Stressga adaptatsiyani tezlashtirish

Xulosa. Harbiy o'quv yig'ini sharoitida ishlab chiqilgan kompleks metodika stressga chidamlilikni rivojlantirish, psixofiziologik barqarorlikni mustahkamlash va ekstremal sharoitlarga moslashuvni tezlashtirishda samarali hisoblanadi. Mazkur yondashuvni harbiy ta'lim muassasalarida keng joriy etish maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Selye H. A syndrome produced by diverse nocuous agents. *Nature*. 1936;138:32. (SciSpace)
2. Johnson D.C., Thom N.J., Stanley E.A., va boshq. Modifying resilience mechanisms in at-risk individuals: A controlled study of mindfulness training in Marines preparing for deployment. *American Journal of Psychiatry*. 2014;171(8):844–853. doi:10.1176/appi.ajp.2014.13040502 (PMC)
3. Stanley E.A., Schaldach J.M., Kiyonaga A., Jha A.P. Mindfulness-Based Mind Fitness Training: a case study of a high-stress predeployment military cohort. *Cognitive and Behavioral Practice*. 2011;18:566–576. (ScienceDirect)
4. Lewis G.F., va boshq. Relaxation training assisted by heart rate variability biofeedback: implication for a military predeployment stress inoculation protocol (PRESTINT). (PubMed ro'yxatidagi maqola sahifasi). (PubMed)
5. Hourani L., Tueller S., Kizakevich P., va boshq. Effect of stress inoculation training with relaxation breathing on perceived stress and posttraumatic stress disorder in the military: A longitudinal study. *International Journal of Stress Management*. 2018;25(S1):124–136. doi:10.1037/str0000082 (rti.org)
6. Wald I., Fruchter E., Ginat K., va boshq. Selective prevention of combat-related post-traumatic stress disorder using attention bias modification training: a randomized controlled trial. *Psychological Medicine*. 2016;46(12). doi:10.1017/S0033291716000945 (Cambridge University Press & Assessment)
7. Corrigan S.L., va boshq. Monitoring stress and allostatic load in first responders and tactical operators using heart rate variability: a systematic review. *Systematic review* (PMC). 2021. (PMC)
8. Plews D.J., Laursen P.B., Stanley J., Kilding A.E., Buchheit M. Training adaptation and heart rate variability in elite endurance athletes: opening the door to effective monitoring. *Sports Medicine*. 2013;43(9):773–781. doi:10.1007/s40279-013-0071-8 (PubMed)
9. Stanley J., Peake J.M., Buchheit M. Cardiac parasympathetic reactivation following exercise: implications for training prescription. *Sports Medicine*. 2013;43(12):1259–1277. (PubMed)
10. Buchheit M., va boshq. Parasympathetic reactivation after repeated sprint exercise. (PubMed ro'yxatidagi maqola sahifasi). (PubMed)
11. Sandvik A.M., Gjevestad E., Aabrekk E., va boshq. Physical Fitness and Psychological Hardiness as Predictors of Parasympathetic Control in Response to Stress: a Norwegian Police Simulator Training Study. *Journal of Police and Criminal Psychology*. 2020;35:504–517. doi:10.1007/s11896-019-09323-8 (Scribd)

Е.А. Науменко, М.Х. Джуманиязова,
Ургенчский государственный университет, Республика Узбекистан, 220100, Ургенч,
улица Х.Олимжона, 14,

ЭМПИРИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ФАКТОРОВ УЧЕБНОЙ МОТИВАЦИИ СТУДЕНТОВ ВУЗОВ В РЕСПУБЛИКЕ УЗБЕКИСТАН

Актуальность. Проблемы учебной мотивации как в педагогике, так и в психологии образования всегда актуальны, они определяют комплекс отношений учащихся и студентов к процессу вузовской подготовки. Учебная мотивация является значимым фактором успешности овладения содержанием учебной программы специальности и основой психологического формирования профессиональных интересов, умений и навыков. В методической и организационной практике вузовской подготовки специалистов в Республике Узбекистан пока не отмечено чёткого содержательного выделения видов учебных мотивов по степени их влияния на эффективность учебного процесса. Однако логика и педагогические принципы организации учебного процесса в вузе предполагают активизацию и учет основных видов мотивов, обеспечивающих эффективность обучения студента в вузе. Такая психолого-педагогическая ориентированность учебного процесса определяет общий, среднестатистический учёт форм проявления и влияния учебной мотивации студентов на их учебную работу. Одним словом, учебно-педагогическая деятельность вузов осуществляется по наработанным, единообразным шаблонам, не учитывающим реальные психологические особенности индивидуальной учебной мотивации личности студентов различного направления подготовки. Учет таких особенностей учебной мотивации представляется нам важным и необходимым в учёте современных форм организации учебного процесса в вузе.

Материалы и методы. В выборку исследования были включены студенты-психологи различных курсов очной и заочной форм обучения Самаркандского и Ургенчского государственных университетов. Сбор эмпирического материала исследования проводился в контексте использования известных, валидных и хорошо апробированных методик, ориентированных на исследования учебной мотивации. В качестве контрольного инструментария исследования использовались методы опроса, целевой, предметной беседы, анализа документов и данные биографического анализа. Фактологические данные исследования обрабатывались в рамках пакета программ SPSS Statistics 19.0.

Результаты исследования. Информативными, отражающими цель исследования, оказались факторы: описывающие организацию педагогического процесса, личностные характеристики педагогов, специфику изучаемой дисциплины, профессиональные, социальные параметры приобретаемой специальности, статусные характеристики приобретаемой профессии и другие. В исследовании особо отмечено значение сформированной установки на профессиональные ориентиры студентов, которые в значительной мере определяют содержание, уровень и действенность учебной мотивации.

Закключение. Исследование фактологически подтвердило важность учета системы доминирующих факторов учебной мотивации. Такие факторы определяют уровень психологической действенности на показатели успешности обучения студентов высших учебных заведений. В исследовании определены параметры наиболее важных, мотивирующих факторов, в наибольшей мере влияющих на учебную мотивацию студентов в Узбекистане. Выявленные модельные факторы мотивации, их учет и системное приложение, которые могут быть полезны для оптимизации учебного процесса в вузе, организации оптимальной психолого-педагогической среды и учета факторов этнического, культурно-исторического потенциала в Республике Узбекистан в мотивационной структуре учебной деятельности студентов.

Ключевые слова: мотивация, личность, образовательная среда, педагогический процесс, ценности, направленность, рейтинг, уровень достижений

Abstract. The issues of academic motivation are always relevant in both pedagogy and educational psychology, defining the complex relationships students have with the university preparation process. Academic motivation is a significant factor in successfully mastering the curriculum and the foundation for the psychological development of professional interests, skills, and abilities. In the methodological and organizational practices of university training in the Republic of Uzbekistan, there is no clear substantive distinction between the types of academic motivations based on their impact on the effectiveness of the educational process. However, the logic and pedagogical principles of organizing the educational process at a university are focused on activating and taking into account the main (known) types of motivation that ensure effective student learning. This psychological and pedagogical focus of the educational process at a university determines the general, statistically averaged expression and impact of students' academic motivation on their academic performance. In short, educational and pedagogical activities at a university are carried out according to established, uniform templates that fail to take into account the real psychological characteristics of individual students' academic motivation in various fields of study. Taking into account such features of educational motivation seems to us important and necessary in considering modern forms of organizing the educational process at the university.

Materials and Methods. The study sample included full-time and part-time students from various years of study at Samarkand State University. Empirical data was collected using well-known, valid, and well-tested methods focused on researching academic motivation. The study utilized survey methods, targeted and focused interviews, document analysis, and biographical data analysis. The study data was processed using SPSS Statistics 19.0.

Study results. Factors describing the organization of the teaching process, personal characteristics of teachers, the specifics of the subject being studied, professional and social parameters of the acquired specialty, status characteristics of the acquired profession, and others proved informative and reflective of the study's purpose. The study particularly emphasized the importance of students' established professional orientation, which significantly determines the content, level, and effectiveness of academic motivation.

Conclusion. The study factually confirmed the importance of considering the system of dominant factors of academic motivation. These factors determine the level of psychological effectiveness on the academic success indicators of students in higher education institutions. The study identified the parameters of the most important motivating factors that most significantly influence the academic motivation of students in Uzbekistan. The identified model factors of motivation, their consideration and systematic application, can be useful for optimizing the educational process in higher education institutions, organizing an optimal psychological and pedagogical environment, and taking into account the factors of ethnic and cultural-historical potential in the Republic of Uzbekistan in the motivational structure of students' academic activities.

Key words: motivation, personality, educational environment, pedagogical process, values, focus, rating, level of achievement

Введение. Проблема мотивации в различных сферах деятельности часто признаётся центральной, имеющей важное значение для определения значений её продуктивности. Учебная деятельность не представляет исключения для такого определения. В структуре учебной деятельности учебная мотивация также представляет собой важнейший фактор успешности освоения образовательных программ студентами вузов. Учебный процесс и организация учебной деятельности вуза недостаточно ориентированы на учёт индивидуально-психологические особенности студентов, особенности их мотивации и осуществляются по унифицированному принципу учебно-образовательного процесса.

Различные программы реформирования образования в Республике Узбекистан предполагают развитие не только кадрового потенциала вузов, но и перестройку образовательного процесса. Такие задачи являются приоритетными, на них ориентированы программы развития системы народного образования «Стратегия развития

государственной программы Нового Узбекистана на 2022-2026 годы» [1], «Узбекистан – 2030» [2]. В них сформулированы системные задачи подготовки специалистов на основе научной, ориентированной на практику и исследования учебной работы студентов и преподавателей. Однако, развитие образования невозможно без учета внутренних факторов продуктивной подготовки специалистов в самых различных сферах профессионального образования. Такие ориентиры развития образования в Узбекистане подчеркивают актуальность исследований факторов влияния учебной мотивации на эффективность специалистов в стране.

Целью настоящего исследования явилась необходимость анализа внутренних факторов образовательного процесса в вузах Республики Узбекистан – учебной мотивации. Кроме того, в определение цели вошла необходимость оценить значение факторов, которые вошли в содержательное определение учебной мотивации студентов в системе высшего профессионального образования. В соответствие с целью, задачей исследования был определен эмпирический анализ факторов, оказывающих влияние на учебную мотивацию студентов. Согласно сформулированной гипотезе исследования, учебная мотивация студентов высших учебных заведений в Республике Узбекистан имеет определенные особенности, связанные с культурно-историческими, конфессионально-этническими, социально-экономическими условиями жизни. Определение факторов влияния на учебную мотивацию, стало основной задачей исследования.

Обзор проблемы. Теоретико-методологические вопросы влияния мотивации на содержательные характеристики обучения изучались представителями различных психологических школ и направлений. В отечественной психологии общими вопросами мотивации занимались Е.П. Ильин, В.К. Вилюнас, [3; 4.]. Влияние общего интеллекта и мотивацию на успешность овладения знаниями исследовала Акулина Н.Н. [5]. Мотивацию в процессе изучения иностранных языков рассматривала Е.В. Ржоткевич [6], мотивацию в сфере подготовки специалиста в высшей школе исследовала Евсюкова Т.В. [7]. В деятельности саморазвития студентов тему учебной мотивации затрагивает Н.В. Поликарпова [8], значение мотивации в учебной деятельности подчеркиваются в исследованиях М.А. Азизовой, О.В. Лапиной, [9; 10]. Сравнительное исследование мотивации обучения студентов России и Китая провели В.О. Буланова, А.А. Баранова, А.С. Бочарова, А.Е. Барсукова [11]. Реализация мотивационного фактора в различных сферах профессиональной подготовки нашла отражение в работах Т.В. Рюминой, М.А. Тереховой, Л.Н. Соколовой [12; 13]. Мотивацию учения и эмоциональных отношений в содержании учебной деятельности исследовала А.Д. Андреева [14]. Анализ проблем мотивации субъектов учебной деятельности, трансформации познавательной мотивации обучения в профессиональную в содержании контекстного обучения изучали А.А. Вербицкий, Н.А. Бакшаева [15]. А.К. Маркова, Т.А. Матист, А.Б. Орлова рассматривают процессы формирования учебной мотивации [16]. Исследования особенностей учебной мотивации обучения в вузе представлены в работе О.И. Крушельницкой, М.В. Полевой, А.Н. Третьяковой, Крюкова Н.А., Неврюева А.Н., Пуляева В.Н. [17; 18]. К определению психологического содержания учебной мотивации, имеющей довольно сложную систему мотивов, подходят В.Я. Ляудис [19], М.В. Матюхина [20], Н.Ф., Талызина [21], Н.В. Кузьмина [22], Л.Я. Юрцева [23], Добряк С.Ю., В.А. Якунин [24] и другие авторы. Проблематику измерения учебной мотивации рассматривают Шарагин В.И., Карпов В.Ю., Романова А.В., Доронцев А.В., Воронова Н.Н., Гончаров В.С. [25], специфику мотивационной активности в системе дистанционного образования исследовали Карпова Е.В., Афанасьева А.С. [26]. Мотивацию личностного роста, её связей с показателями интеллектуальности обучающихся изучают Шепилова Н.А., Запалацкая В.С. [27; 28] и другие авторы.

В зарубежной психологии также можно отметить ряд исследователей, рассматривавших вопросы учебной мотивации. Интересный обзор работ зарубежных исследователей учебной мотивации, работающих в этом направлении педагогической психологии в последние годы, таких как Р. Деллинг, Дж. Дэниел, Д. Киган, М. Мур, О.

Питер, Б. Хольмбер, представили М.Г. Никитская, Н.Н. Толстых [29]. Цели, структуру мотивации учащихся, ценностные ориентиры мотивации студентов рассматривали К. Эймс и Дж. Арчер [36; 37]. Мотивационные детерминанты поведения и потребность в принадлежности, стремление к межличностным привязанностям как фундаментальному человеческому признаку в обучении, изучали Дж. В. Аткинсон, Р.Ф. Баумайстер, М.Р. Лири [38; 39]. М. Доусон и Д.М. МакИнерни связывали мотивацию учения с различными целями обучающихся, отмечая ее особенности, формирующими все более сложные и динамически активные системы учебного мотивирования [40]. К.С. Халлеман и Ю.М. Харацкевич отмечали зависимость мотивации обучения от факторов успеваемости учеников, от уровня их интереса к занятиям, особенно к занятиям естественного цикла наук [41]. Особое внимание проблемам мотивации учения Э.А. Локк и Г.П. Лэтэм придавали построению ориентированных на практическое использование получаемых студентом и школьником знаний, которые оказывают значимое влияние на уровень формирования мотивации учения [42]. Они предложили методику постановки целей и мотивационных задач для их достижения. Построение многомерных моделей учебной мотивации предлагают А.Дж. Мартин [43], социально-когнитивная модель мотивации достижения и структура достижения цели предложена Кюри Ф. и рядом других авторов [46]. Шунк Д.Х., Миллер С.Д. определили специфику формирования и реализации мотивов учения, связанную с процессом самоэффективности и личностного роста подростков [45]. Вайнер Б. разработал модель атрибутивной теории мотивации, связанной с процессами эмоциональных переживаний и доминирующих эмоциональных состояний [47].

В Республике Узбекистан продолжила практическую традицию исследований и теоретических обобщений учебной, общекультурной мотивации М.Х. Джуманиязова [48; 49], проведя ряд интересных исследований по вопросам развития учебной мотивации, ее психологического содержания и специфики.

Интересные данные о влиянии конфессиональных и региональных факторов на развитие и содержания феномена учебной мотивации получены в исследованиях О.Н. Науменко [50; 51], в которых она проводит сравнительный анализ мотивационных факторов жителей различных регионов и конфессий по отношению к их культурному коду и институтам формирования культуры, в том числе образования.

Значительный интерес в проблематике учебной мотивации занимают содержательные вопросы влияния мотивации на показатели учебной деятельности. В комплексной концепции структуры и генезиса мотивации учебной деятельности, разработанной Е.В. Карповой, достаточно информативно определено, что «ведущим механизмом генезиса мотивационной сферы личности в учебной деятельности является механизм межуровневого взаимодействия «соседних» уровней» [30; 31].

Само определение учебной мотивации также весьма неоднозначно. В одних трактовках учебная мотивация понимается как некая сумма факторов, организующих учебную деятельность. В других, под мотивами учебной деятельности понимается сумма содержательных свойств и качеств личности: потребности, целевые установки, чувство ответственности, чувство долга, доминирующие интересы. В третьих определениях учебной мотивации фигурируют когнитивные способности и специфика субъект-объектных отношений, в четвертых – уровень познавательной активности. Таких подходов можно назвать ещё достаточное количество. Подобное положение дел свидетельствует о теоретической неоднозначности феномена учебной мотивации и неоднозначной трактовке её влияния на субъективное восприятие учебного процесса и студентами, и преподавателями. Однако, с позиции широкого обобщения, можно говорить о том, что учебная мотивация имеет сложную психологическую природу и сложное структурное образование.

По мнению А.К. Марковой и ее соавторов, «в обучении мотивом является ориентация учащихся на отдельные стороны учебного процесса [16]. Причина этого - ориентация учащихся на освоение новых способов действий». Термин «учебная мотивация можно рассматривать с позиций ограниченного и расширенного смыслов. В первом случае, имея

в виду только мотивы обучения по определённым позициям, во втором же случае – как широкие социально выраженные мотивы общего обучения, в которых основную определяющую роль играют системные проявления комплекса учебных мотивов – мотивации.

Материалы и методы исследования. Выборка исследования была сформирована из студентов различных курсов Самаркандского и Ургенчского государственных университетов, общее количество респондентов в изучаемой выборке – 164 человека. Исследование проводилось в период 2023-2024 годов. Использовалась методика «Мотивации учебной деятельности» А.А. Реан, В.А. Якунина (в модификации Н.Ц. Бадмаевой) [33]. Методика тестового плана, определяющая параметры учебной мотивации студентов. База фактологических данных исследования дополнялась результатами методики В.Г. Леонтьева, направленными на характеристику параметров учебной мотивации студентов [34]. К таким параметрам учебной мотивации были отнесены самые разные психологические конструкты. Среди них можно отметить социальные формы мотивации, профессиональные, информационные, творческие, мотивы престижа и самореализации, а также мотивы учебной ответственности, мотивы социальных ориентаций в проблемных ситуациях. Методика Т.И. Ильиной использовалась для изучения мотивации обучения студентов в вузе [35].

Количественная обработка результатов исследования осуществлялась по стандартной программе статистического исследования SPSS Statistics 19.0.

Результаты исследования. Чтобы определить, в какой степени факторы обучения влияют на учебную мотивацию студентов, была использована методика изучения мотивации обучения в университете Т.И. Ильиной [35]. Параллельное изучение учебной мотивации осуществлялось по результатам методики исследования учебной мотивации А.А. Реан и В.А. Якунина (в модификации Н.Т. Бадмаевой) [33]. Исследовался контингент студент 1-4 курсов Самаркандского и Ургенчского государственных университетов, обучающихся на заочном и очном отделениях. Полученные данные приведены в таблицах 1 и 2.

Таблица 1
Факторы мотивации обучения студентов очной и заочной форм обучения (по критерию Манна-Уитни $n=164$)

Шкала	Форма обучения	N (кол-во)	Средний ранг	Сумма рангов	U	p
Усвоения знаний	Очное	61	92,70	5655,00	2519,000	,034*
	Заочное	103	76,46	7875,00		
	Всего	164				
Профессиональная успеваемость	Очное	61	90,19	5501,50	2672,500	,107
	Заочное	103	77,95	8028,50		
	Всего	164				
Получения диплом	Очное	61	78,85	4810,00	2919,000	,446
	Заочное	103	84,66	8720,00		
	Всего	164				

Примечание: * $p < 0,05$

Методика Т.И. Ильиной по изучению мотивации обучения в вузе (по фактору шкалы усвоения знаний) по результатам анализа наблюдались различия в учебной мотивацией студентов очной и заочной форм обучения ($U=2519\ 000$; $p < 0,05$). Выше оказался уровень стремления к получению знаний в мотивационной структуре личности студентов дневного обучения. Данное обстоятельство может быть объяснено организацией образовательного процесса и тем, что мотивационная структура заочников имеет определённо более широкий спектр реализации.

Учебная мотивация по показателю фактора профессиональной успеваемости различий не обнаружила ($U=2672\ 500$; $P>0,05$). То есть при обеих формах обучения по обеим категориям студент может получить теоретические знания с точки зрения профессиональной деятельности и приобрести практические навыки.

Анализ результатов фактора по шкале получения диплома не выявил значительных различий между студентами обеих форм обучения ($U=2919\ 000$; $p>0,05$). Получается, что у каждого из студентов, мотив получения диплома одинаков, независимо от формы его обучения.

Таблица 2.

Результаты показателей факторов учебной мотивации студентов. Анализ результатов (по критерию Манна-Уитни $n=164$)

Шкала	Форма обучения	N (кол-во)	Средний ранг	Сумма рангов	U	p
Общение	Очное	61	92,18	5623,00	2551,000	,043*
	Заочное	103	76,77	7907,00		
	Всего	164				
Избегание	Очное	61	103,20	6295,00	1879,000	,000**
	Заочное	103	70,24	7235,00		
	Всего	164				
Репутация	Очное	61	86,34	5267,00	2907,000	,423
	Заочное	103	80,22	8263,00		
	Всего	164				
Профессиональный	Очное	61	80,07	4884,00	2993,000	,611
	Заочное	103	83,94	8646,00		
	Всего	164				
Творческий	Очное	61	72,02	4393,00	2502,000	,027*
	Заочное	103	88,71	9137,00		
	Всего	164				
Образование	Очное	61	93,46	5701,00	2473,000	,023*
	Заочное	103	76,01	7829,00		
	Всего	164				
Социальный	Очное	61	88,34	5388,50	2785,500	,223
	Заочное	103	79,04	8141,50		
	Всего	164				

Примечание: * $p<0,05$; ** $p<0,001$

В содержании анализа результатов диагностики учебной мотивации наблюдались различия по шкале общения ($U=2551000$; $p<0,05$) между студентами очной и заочной форм обучения. Оказалось, что мотивы общения студентов очной формы обучения выше студентов заочников. Также наблюдались различия в уровнях достоверности среди студентов дневной и заочной формы обучения по шкале мотивации избегания ($U=1879\ 000$; $P<0,001$). По оценкам контрольного опроса, проводившегося после экспериментального изучения, фактор дефицитарности временного ресурса снижает показатели учебной мотивации.

Не обнаружены различия между студентами очной формы обучения и заочной по фактору мотивации приобретения репутации ($U=2907000$; $p>0,05$). Объяснить такой феномен в содержании учебной мотивации можно тем, что содержательно студенты обеих форм обучения имеют одинаковую социальный статус.

По шкале фактора профессиональной мотивации различий у студентов очной и заочной формы обучения не выявлено ($U=2993000$; $p>0,05$). Студенты обеих форм

обучения одинаково овладевают профессиональными знаниями и навыками независимо от формы обучения.

По фактору шкалы творческих мотивов наблюдались значительные различия между студентами очной формы обучения и заочной ($U=2\ 502\ 000$; $p<0,05$). У студентов-заочников творческая мотивация достоверно выше, чем у студентов очной формы обучения. Это объясняется тем, что у них существуют более выраженные профессиональные интересы и ограниченные временные возможности активируют учебное творчество. Это ориентирует их более рационально и «плотно» использовать временные возможности.

Значимые различия наблюдались по шкале мотивации образования между двумя формами обучения ($U=2785\ 500$; $P>0,05$). Статистически значимое различие по содержанию такого мотива свидетельствует о том, что более мотивированными на получение высшего образования оказались студенты очной формы обучения. Студенты очной формы обучения адаптируются к учебному процессу на протяжении всего учебного года. Такая адаптивная динамика может быть фактором, способствующим повышению у них мотивации к обучению.

Различия между студентами обеих форм обучения по фактору шкалы социальных мотивов не наблюдалось ($U=2785\ 500$; $P>0,05$). Это можно объяснить одинаковыми условиями учебного процесса социализации и стремлением к одинаковым социальным целям.

Использованные в нашем исследовании методики позволили получить результаты, характеризующие количественную оценку факторов, определяющих мотивацию студентов очного и заочного отделений начального и выпускного курсов (1-й и 4-й курсы). Данные представлены в таблицах 3 и 4.

Таблица 3.

Факторы мотивации студентов различных курсов обучения (по критерию Манна-Уитни $n=164$)

Шкала	Курс	N (кол- во)	Средний ранг	Сумма рангов	U	p
Усвоения знаний	1-курс	77	93,70	7215,00	2487,000	,004***
	4- курс	87	72,59	6315,00		
	Всего	164				
Профессиональ ная успеваемость	1-курс	77	84,77	6527,50	3174,500	,560
	4- курс	87	80,49	7002,50		
	Всего	164				
Получения диплом	1-курс	77	75,84	5839,50	2836,500	,089
	4- курс	87	88,40	7690,50		
	Всего	164				

Примечание: * $p<0,05$

По шкале «Усвоения знаний» различия между исследованными факторами учебной мотивации у студентов 1-го и 4-го курсов наблюдались статистически значимые различия ($U=2487000$; $P<0,001$). Учебная мотивация по этой шкале выше у студентов первого курса, чем у студентов четвертого. Статистически значимые различия по шкале профессиональной успеваемости ($U=3174\ 500$; $P>0,05$) между студентами первого и четвертого курсов не выявлены. То есть в обеих группах профессиональная мотивация различаются незначительно. Как объяснялось выше, мотив приобретения профессии может быть связан с их возрастными особенностями.

По шкале фактора мотива получения диплома значительные различия между первокурсниками и четверокурсниками статистически не выявлены ($U=2836\ 500$; $P>0,05$). Получается, что у каждого из студентов, обучающихся в высшем учебном заведении, мотив получения диплома одинаков, независимо от того, на каком курсе они учатся. Анализ

такого факта исследования означает, что организация учебного процесса в университете требует изменения подходов как к его организационным, содержательным, так и формальным элементам учебной работы. Более того, показатель снижающейся со временем мотивации к обучению ($U=2487000$; $P<0,001$) показывает, что возможно рекомендовать коррекционные поправки в содержание конкретных направлений учебного процесса (учебные планы).

Таблица 4.

Факторы учебной мотивации студентов различных курсов. Анализ результатов (по критерию Манна-Уитни $n=164$)

Шкала	Курс	n (кол-во)	Средний ранг	Сумма рангов	U	p
Общение	1-курс	77	87,42	6731,50	2970,500	,208
	4-курс	87	78,14	6798,50		
	Всего	164				
Избегание	1-курс	77	94,62	7285,50	2416,500	,002***
	4-курс	87	71,78	6244,50		
	Всего	164				
Репутация	1-курс	77	85,05	6549,00	3153,000	,516
	4-курс	87	80,24	6981,00		
	Всего	164				
Профессиональный	1-курс	77	80,89	6228,50	3225,500	,681
	4-курс	87	83,93	7301,50		
	Всего	164				
Творческий	1-курс	77	73,86	5687,00	2684,000	,026*
	4-курс	87	90,15	7843,00		
	Всего	164				
Образование	1-курс	77	86,43	6655,00	3047,000	,318
	4-курс	87	79,02	6875,00		
	Всего	164				
Социальный	1-курс	77	82,78	6374,00	3328,000	,943
	4-курс	87	82,25	7156,00		
	Всего	164				

Примечание * $p<0,05$; *** $p<0,001$

При анализе результатов методики диагностики факторов учебной мотивации различия между первокурсниками и четверокурсниками по шкале общения не выявлены ($U=2970\ 500$; $P>0,05$). Значит особенности проявления мотива общения сходны у первокурсников и четверокурсников. Различия наблюдались у студентов первого и четвертого курсов по шкале мотивации избегания ($U=2416\ 500$; $P<0,001$). Было обнаружено, что мотивация к избеганию в основном выше у первокурсников, чем у четверокурсников. Анализируя данную ситуацию, можно сослаться на трудности адаптации первокурсников к новым условиям обучения, к новой социальной среде.

Не выявлены различия между первокурсниками и четверокурсниками по шкале мотивации создания репутации ($U=3153000$; $p>0,05$) потому, что студентов 1-4 курсов удовлетворяют их актуально имеющиеся репутации. Из этого следует, что первокурсники и четверокурсники одинаково нуждаются в повышении значений личностного статуса, приобретения имиджевой позиции в формировании учебной репутации, которые также стимулируют внутренний процесс повышения учебной мотивации.

По шкале фактора профессиональной мотивации не наблюдалось различия у первокурсников и четверокурсников ($U=3225\ 500$; $P>0,05$). Студенты первого и четвертого курсов одинаково приобретают профессиональные навыки независимо от курса обучения.

По фактору шкалы творческих мотивов между первокурсниками и четверокурсниками наблюдались значительные расхождения ($U=2\ 684\ 000$; $p<0,05$). Творческая мотивация четверокурсников выше, чем у первокурсников. Данное обстоятельство объясняется и тем, что у них имеется больший потенциал знаний и практики для свободного проявления творческого отношения к учебному процессу.

Не наблюдалось различия между первокурсниками и четверокурсниками по фактору шкалы мотивации образования ($U=3047000$; $p>0,05$). Не наблюдалось также различий между первокурсниками и четверокурсниками по шкале социальных мотивов ($U=3328\ 000$; $p>0,05$). Испытуемые всех курсов вступают в перекрестные отношения, их взаимодействие на личном, содержательном уровне выравнивает различия в подходах к обучению и социальным, личностно значимым ожиданиям. Возможное объяснение такого факта можно найти в идентичных условиях социализации студентов всех курсов и в учебно-образовательных требованиях, предъявляемых в содержании учебного процесса высшего профессионального образования.

Обсуждение и заключение. Нам представляется правомерным мнение о том, что деление учебных мотивов на внутренние и внешние малоинформативным. Учебная мотивация включает в себя различные психологические компоненты, определяющие содержание как внешних, так и внутренних видов учебной мотивации. К таким психологическим компонентам можно отнести систему потребностей, целей, идеалов, интересов, стремлений – соответствующих внутренней форме мотивации, личностной её организации. Центральным компонентом учебной мотивации являются учебно-познавательные мотивы, ориентирующие студента на комплексную учебную работу, на приобретение знаний, умений и навыков активным образом, с использованием индивидуально приемлемых способов их приобретения. В связи с этим утверждением результаты исследования показали, что факторы мотивации обучения в вузе определяют, главным образом, внутреннюю ее проекцию, затрагивающую глубокие личностные образования. Студенты дневной формы обучения имеют более выраженный тип профессиональной ориентации в обучении и более высокие показатели мотивированности получения знаний.

Рассматривая факторы, оказывающие влияние на учебную мотивацию, мы пришли к выводу о том, что в общей, генеральной системе образовательной вузовской подготовки имеются системные факторы, которые наиболее значимы для ее оценки. Так, одним из определяющих высокую мотивацию факторов может быть фактор адаптивности к процессу обучения, ориентирующий студентов-психологов в учебной и, неотделимой от нее, социальной деятельности. Тогда как временные факторы обучения не выявляют стимулирующего действия на развитие учебной мотивации. Обращает на себя внимание значение личностного репутационного фактора в процессе стимулирования возрастающей оценки учебной мотивации. Уравнивание значений такого фактора снижает существующий уровень мотивации и оказывает тормозящее влияние на ее развитие.

Интересно влияние на учебную мотивацию студентов фактора целевой ориентации. Как показывают результаты исследования, ориентированность на получение итогового документа не стимулирует развитие и высокий уровень учебной мотивации студентов университета. Такое утверждение может свидетельствовать о том, что фактор профессиональной подготовленности не воспринимается студентами как некий итоговый комплекс образовательных усилий, характеризующийся обязательными квалификационными возможностями и компетенциями. Иными словами, фактор целевой ориентации также не имеет определяющего значения в системе эффективной учебной мотивации. Фактор учебного творчества в большей мере проявляется в системе мотивирования студентов заочной формы обучения. Это связано с рядом отношений и ценностей студентов, которые определяют общее мотивирующее воздействие в содержании учебной мотивации.

Теоретический и практический анализ полученных данных позволяет сделать следующие содержательные выводы:

1. Эффективность учебной мотивации зависит от определённых факторов: характера системы образования, организации педагогического процесса, личностных особенностей педагога, специфики учебной дисциплины, личностных особенностей студента (пол, возраст, уровень освоения, интеллектуальное развитие и способности, ценностная направленность, самооценка и др.).

2. Мотивация как процесс изменения состояний и учебных установок личности строится на мотивах, которые определяются содержанием психологических факторов обучения. Их содержание заставляет студента менять отношение к учебным занятиям, учебному творчеству, формированию познавательных интересов и активизировать свою учебную, образовательную деятельность. Роль мотивов заключается во взаимосвязи потребностей и интересов, стремлений и чувств, установок и идеалов. Поэтому учебные мотивы представляют собой сложные, системные образования, характеризующиеся качествами динамичности, действенности, рациональности при оценке и анализе образовательных альтернатив, выборе и принятии необходимых решений.

3. Уровень направленности личности студентов очной формы обучения на учебную деятельность выше, чем у студентов заочников. Однако, мотивация к овладению профессией и стремлению к конечной цели профессиональной подготовки – диплому специалиста, у студентов обеих форм обучения проявилась одинаково.

4. Значительное влияние на формирование и функционирование учебной мотивации имеет репутационный фактор обучения в вузе. Он определяет статусное положение студента в значимых для него группах и определённый спектр ролевых отношений, оказывающих влияние на процесс развития учебной мотивации.

5. Отмечается более высокий уровень учебной мотивации студентов первого курса, его показатель значительно выше, чем у студентов четвертого. При этом фактор шкалы творческих мотивов в большей мере характеризует студентов заочной формы обучения.

Полученные в исследовании данные характеризуют содержательные особенности значения факторов в стимулировании учебной мотивации студентов различных институтов Самаркандского и Ургенчского государственного университета Республики Узбекистан.

Литература.

1. Указ Президента Республики Узбекистан «О стратегии развития нового Узбекистана на 2022-2026 годы». URL: <https://lex.uz/ru/docs/5841077> (Дата обращения: 24.05.2024)

2. Указ Президента Республики Узбекистан «О государственной программе по реализации стратегии «Узбекистан–2030». URL: https://www.norma.uz/novoe_v_zakonodatelstve/strategiya_uzbekistan_2030_osnovnye_napravleniya (Дата обращения: 24.05.2024)

3. Ильин Е. П. Мотивация и мотивы. СПб. : Питер, 2011. 512 с. Ил. - (Серия «Мастера психологии»).

4. Виллюнас, В. К. Психологические механизмы мотивации человека. М. : МГУ, 1990. 288 с.

5. Акулина Н.Н. Влияние общего интеллекта и мотивации на успешность усвоения знаний //Ананьевские чтения. СПб. : Питер, 2015. 496 с.

6. Ржоткевич Е.В. Мотивация как важный фактор успешности обучения русскому языку // [Педагогический поиск](#). 2020. № 2. С. 2-5

7. Евсюкова Т.В. [Мотивация в системе образования // Вестник Академии / Ростовский государственный экономический университет «РИНХ»](#). 2002. № 1 (14). С. 105-108.

8. Поликарпова Н.В. Мотивация саморазвивающей деятельности студента. // Актуальные проблемы педагогики и психологии. Сборник научных трудов преподавателей, молодых ученых и студентов, посвященный 210-летию Казанского университета. Казань, 2015. С. 145-149.

9. Азизова М.А. Мотивация в обучении // [Экономика и социум](#). 2021. № 51 (84). С. 605-608.
10. Лапина О.В. Учебная мотивация как фактор повышения качества образовательного процесса // [Среднее профессиональное образование](#). 2008. № 3. С. 61-63.
11. Буланова В.О., Баранова А.А., Бочарова А.С., Барсукова А.Е. Мотивация студентов к обучению: Россия и Китай // Трибуна ученого. 2022. №7. С. 155-158.
12. Соколова Л.Н. Мотивация учебной деятельности студентов технического вуза // [Новые технологии в образовательном пространстве родного и иностранного языка](#). 2013. № 1. С. 256-263.
13. Рюмина Т.В., Терехова М.А. Мотивация физкультурно-спортивной деятельности // [Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук](#). 2014. № 11-2. С. 212-215.
14. Андреев А.Д. Методика диагностики мотивации учения и эмоционального отношения к учителю. Режим доступа: URL: <https://nsportal.ru/nachalnaya-shkola/psikhologiya/2019/11/14/metodika-dagnostiki-motivatsii-ucheniya-i-emotsionalnogo> (дата обращения: 26. 05.2024).
15. Бакшаева, Н. А., Вербицкий А.А. Психология мотивации студентов: учебное пособие / Н. А. Бакшаева, А. А. Вербицкий. М. : Логос, 2006. 183 с. URL: <https://biblioclub.ru/index.php?page=book&id=89695> (дата обращения: 24.05.2024).
16. Маркова А. К., Матист Т.А., Орлова А.Б. Формирование мотивации учения: Книга для учителя. М. : АО «Издательство Просвещение», 1990. 192 с.
17. Крушельницкая О.И., Полевая М.В., Третьякова А.Н. Мотивация к получению высшего образования у современных студентов. М. : ООО «Издательство Прометей», 2022. 182 с.
18. Крюкова Н.А., Неврюев А.Н., Пуляева В.Н., Чернышева Т.К. Учебная мотивация в системе высшего образования. М. : [ООО «КноРус»](#), 2019. 178 с.
19. Ляудис В.Я. Структура продуктивного учебного взаимодействия / Под ред. А. А. Бодалев, В. Я. Ляудис. М. : НИИОП АПН СССР, 1980, С. 37-52.
20. Матюхина, М.В. Мотивация учения младших школьников / М. В. Матюхина. – М. : Педагогика, 1984. 144 с.
21. Талызина Н.Ф. Педагогическая психология. Учебное пособие для академического бакалавриата / Н.Ф. Талызина. – 2-е изд., испр. и доп. М. : Юрайт, 2018. 190 с.
22. [Кузьмина, Н.В.](#) Структура педагогических способностей / [Н.В. Кузьмина](#) // Педагогическая психология / Сост. [Б.Б. Айсмонкас](#). М. : Московский городской психолого-педагогический университет, 2004. – С. 365-369.
23. Юрцева Л.Я. О мотивах учебной деятельности по различным учебным предметам. Кн.; Мотивация учения. Волгоград, 1976, С. 61-71.
24. Добряк С.Ю., Якунин В.А. Психологическая адаптация первокурсников к обучению в вузе // Ярославский психологический вестник. 2004. № 13. С. 136.
25. Шарагин В.И., Карпов В.Ю., Романова А.В., Доронцев А.В., Воронова Н.Н., Гончаров В.С. Учебная мотивация студентов: ее изменение в процессе занятий физической культурой и спортом. М. : ООО «Русайнс», 2023. 176 с.
26. Карпова Е.В., Афанасьева А.С. Мотивация студентов в дистанционно, м обучении. Ярославль: Ярославский государственный педагогический университет им. К.Д. Ушинского, 2021. 359 с.
27. Шепилова Н.А. Мотивация личностного роста. Магнитогорск: Издательство: [Магнитогорский государственный технический университет им. Г.И. Носова](#), 2021. 93 с.
28. Запалацкая В.С. Мотивация к интеллектуальным достижениям в образовательных средах. М. : Издательство: [Московский государственный областной университет](#), Москва, 2016. 118 с.

Нарзуллоева Саломатбону Суннатulloевна
Преподаватель Бухарского государственного педагогического института
Доктор философии (PhD) по психологическим наукам

РОЛЬ КОММУНИКАЦИОННОГО СТИЛЯ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫХ АГЕНТОВ В МЕДИЦИНСКОМ ВЗАИМОДЕЙСТВИИ ВРАЧА И ПАЦИЕНТА

Аннотация. В данной статье рассматривается влияние коммуникационного стиля, реализованного интеллектуальными агентами, на реакцию пациентов. Особое внимание уделяется эмпатичному и безразличному стилям общения и их влиянию на восприятие пациента. В статье показывают, что эмпатичный стиль коммуникации вызывает более позитивные реакции, а использование аватаров врача может эффективно дополнять традиционное взаимодействие между врачом и пациентом.

Ключевые слова: медицинская коммуникация, эмпатия, искусственный интеллект, умные агенты, аватар врача, взаимодействие врач–пациент.

Annotatsiya. Ushbu maqolada intellektual agentlar tomonidan amalga oshiriladigan kommunikativ uslubning bemorlarning reaksiyasiga ta'siri ko'rib chiqiladi. Ayniqsa, empatik va befarq muloqot uslublari hamda ularning bemor tomonidan qabul qilinishiga ta'siri alohida tahlil qilinadi. Maqolada empatik kommunikatsiya uslubi bemorlarning yanada ijobiy reaksiyalarini yuzaga keltirishi, shuningdek shifokor avatarlari an'anaviy shifokor va bemor o'rtasidagi muloqotni samarali ravishda to'ldirishi mumkinligi ko'rsatiladi.

Kalit so'zlar: sun'iy intellekt, aqlli agentlar, tibbiy kommunikatsiya, empatiya, shifokor avatari, shifokor-bemor muloqoti, raqamli tibbiyot

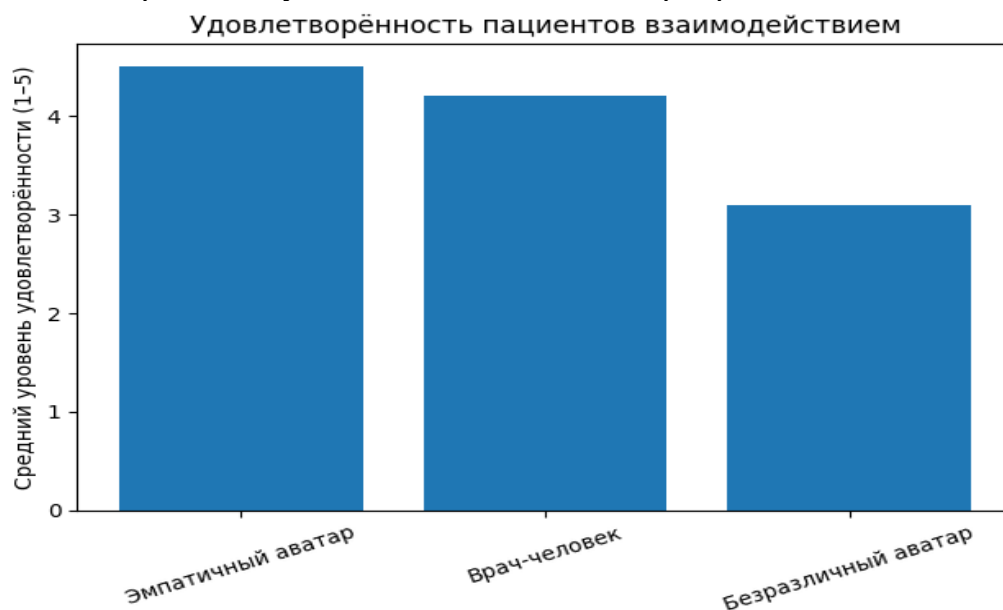
Abstract. This article examines the impact of communication styles implemented by intelligent agents on patients' reactions. Particular attention is paid to empathetic and indifferent communication styles and their influence on patient perception. The article demonstrates that an empathetic communication style generates more positive patient responses, and the use of physician avatars can effectively complement traditional doctor–patient interaction.

Key words: artificial intelligence, intelligent agents, medical communication, empathy, physician avatar, doctor–patient interaction, digital healthcare

Сообщение пациентам неблагоприятных медицинских новостей является одной из наиболее сложных задач в медицинской практике. В таких ситуациях важную роль играет стиль общения врача с пациентом. Исследования показывают, что способ передачи информации может существенно влиять на эмоциональное состояние пациента, уровень доверия к врачу и готовность следовать медицинским рекомендациям. Некоторые врачи, стремясь избежать эмоционального напряжения, могут придерживаться безразличного или дистанцированного стиля общения. Другие, напротив, демонстрируют чрезмерную эмпатию, которая иногда воспринимается пациентами как неискренность. Несмотря на активное развитие программ обучения коммуникативным навыкам врачей, данная проблема остаётся актуальной. Развитие технологий искусственного интеллекта и гуманоидных сервисных роботов открывает новые возможности для улучшения медицинской коммуникации. Медицинская коммуникация является важной частью профессиональной деятельности врача. Она включает передачу информации о диагнозе, лечении и прогнозе заболевания, а также психологическую поддержку пациента. С точки зрения психологии, эффективная коммуникация между врачом и пациентом основывается на нескольких ключевых принципах: эмпатия и эмоциональная поддержка, ясность и доступность информации, уважительное отношение к пациенту, учёт индивидуальных особенностей пациента. Эмпатия рассматривается как способность понимать эмоциональное состояние другого человека и реагировать на него соответствующим образом. В медицинской практике эмпатия способствует снижению тревожности пациента и формированию доверительных отношений. В то же время чрезмерная эмоциональная вовлечённость может затруднять профессиональную деятельность врача и повышать

уровень эмоционального выгорания. Интеллектуальные агенты и виртуальные аватары могут использоваться для поддержки взаимодействия между врачом и пациентом, особенно в ситуациях передачи сложной информации. Коммуникационный стиль врача является важным фактором, влияющим на восприятие пациентом медицинской информации. Эмпатичный стиль общения способствует формированию доверия, улучшает эмоциональное состояние пациента и повышает вероятность соблюдения медицинских рекомендаций. Безразличный или холодный стиль коммуникации, напротив, может снижать удовлетворённость пациента медицинским обслуживанием и уменьшать уровень доверия к врачу. Однако чрезмерная демонстрация эмоций также может вызывать у пациентов сомнения в искренности врача. Таким образом, поиск оптимального стиля коммуникации является важной задачей современной медицины. Современные достижения в области искусственного интеллекта позволяют создавать интеллектуальных агентов, способных имитировать поведение врача. Такие системы могут использовать мимику, интонацию голоса и другие элементы невербальной коммуникации для передачи информации пациенту. Пациенты, взаимодействующие с умным агентом или виртуальным аватаром врача, могут по-разному оценивать его когнитивные способности, профессиональную компетентность и мотивацию. Кроме того, социально-культурные факторы также могут влиять на восприятие подобных технологий. В рамках исследований было изучено влияние различных стилей коммуникации - эмпатичного и безразличного - реализованных через мимику и интонацию голоса аватара врача.

Результаты исследования: Результаты исследования показывают, что эмпатичный стиль коммуникации вызывает более позитивные реакции пациентов по сравнению с безразличным стилем. Пациенты демонстрируют более высокий уровень доверия, симпатии и готовности следовать медицинским рекомендациям. Интересно, что аватары врача показали результаты, сопоставимые или даже превышающие показатели взаимодействия с врачом-человеком. Кроме того, при переходе от эмпатичного стиля к безразличному аватары теряют меньше по показателям взаимодействия, чем реальные врачи. Исследование также показало, что внешний вид аватара не играет значительной роли в убеждении пациента. Участники исследования в одинаковой степени воспринимали аватар как антропоморфный объект. Однако было выявлено, что если аватар представляется пациенту как ассистент врача, а не как самостоятельный врач, это может снижать его оценку. В таком случае пациенты могут чувствовать снижение приоритета своего обращения. Полученные результаты показывают, что интеллектуальные агенты и аватары врача могут эффективно поддерживать коммуникацию между врачом и пациентом. Пациенты, как правило, имеют более низкие ожидания относительно уровня эмпатии со

стороны искусственного агента по сравнению с врачом-человеком. Это может способствовать более позитивному восприятию взаимодействия, поскольку даже умеренный уровень эмпатии со стороны аватара воспринимается пациентами положительно. В результате могут усиливаться такие эффекты, как доверие, симпатия и готовность следовать медицинским рекомендациям. При этом важным фактором является правильное представление роли аватара в медицинском процессе.

Заключение: Развитие технологий искусственного интеллекта открывает новые возможности для совершенствования медицинской коммуникации. Интеллектуальные агенты в форме аватаров врача могут эффективно поддерживать взаимодействие между врачом и пациентом, особенно при передаче сложной медицинской информации. Эмпатичный стиль коммуникации остаётся ключевым фактором, влияющим на восприятие пациентом медицинского сообщения. При грамотном внедрении таких технологий можно повысить эффективность медицинского взаимодействия, улучшить уровень доверия пациентов и увеличить соблюдение медицинских рекомендаций.

Использованная литература.

- 1.Vetto, J.T., Facs , Nancy C. Elder MD, Msph , William L. Toffler MD & ScottA. (1999) Fields MD Teaching medical students to give bad news: Does formal instruction help? Journal of Cancer Education, 1999;14
- 2.Walker, D., & Dubitsky, T. M. (1994). Why liking matters. Journal of Advertising Research, 34(3), 9–18.
- 3.Waytz, A., Heafner, J., & Epley, N., (2014). The mind in the machine: Anthropomorphism increases trust in an autonomous vehicle, Journal of Experimental Social Psychology, Volume 52, Pages 113-117.
- 4.Winterich, K., & Haws, K. (2011). Helpful Hopefulness: The Effect of Future Positive.
- 5.Emotions on Consumption. Journal of Consumer Research. 38. 505-505. 10.2139/ssrn.1763203.
- 6.Wirtz, Jochen, Paul G. Patterson, Werner H. Kunz, Thorsten Gruber, Vinh, Nhat Lu, Stefanie Paluch, and Antje Martins (2018), “Brave New World: Service Robots in the Frontline,” Journal of Service Management, 29(5), 907-31.
- 7.Tates, K., Antheunis, M. L., Kanter, S., Nieboer, T. E., & Gerritse, M. B. (2017). Theeffect of screen-to-screen versus face-to-face consultation on doctor-patient communication: an experimental study with simulated patients. Journal of medical Internet research, 19(12).
- 8.Toure-Tillery, M., & McGill, A. L. (2015). Who or what to believe: Trust and the differential persuasiveness of human and anthropomorphized messengers. Journal ofMarketing, 79(4), 94–110

M.A.Rahimova

Buxoro davlat pedagogika instituti tayanch doktoranti

BIOLOGIYANI O'QITISH JARAYONIDA O'QUVCHILARNING METODIK SAVODXONLOGINI RIVOJLANTIRISH

Annotatsiya. Mazkur maqolada biologiya fanini o'qitish jarayonida o'quvchilarning metodik savodxonligini rivojlantirishning nazariy va amaliy asoslari tahlil qilinadi. Metodik savodxonlikning tarkibiy komponentlari, uni shakllantirish bosqichlari hamda dars jarayonida qo'llaniladigan innovatsion pedagogik texnologiyalar yoritib beriladi. Shuningdek, muammoli ta'lim, laboratoriya mashg'ulotlari, loyiha metodi va refleksiya jarayonlarining o'quvchilarda ilmiy tafakkurni rivojlantirishdagi o'rni asoslab beriladi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, biologiya darslarida faol va tadqiqotga yo'naltirilgan metodlardan foydalanish o'quvchilarning mustaqil fikrlash, tahlil qilish va xulosa chiqarish kompetensiyalarini sezilarli darajada oshiradi.

Kalit so'zlar: biologiya ta'limi, metodik savodxonlik, kompetensiyaviy yondashuv, ilmiy tafakkur, muammoli ta'lim, laboratoriya mashg'ulotlari, refleksiya, innovatsion pedagogika.

Аннотация. В данной статье рассматриваются теоретические и практические основы развития методической грамотности учащихся в процессе преподавания биологии. Раскрываются структурные компоненты методической грамотности, этапы её формирования, а также роль инновационных педагогических технологий в образовательном процессе. Особое внимание уделяется проблемному обучению, лабораторным занятиям, проектной деятельности и рефлексии как факторам развития научного мышления школьников. Результаты исследования показывают, что использование активных и исследовательских методов обучения способствует формированию у учащихся навыков самостоятельного анализа, критического мышления и обоснованного вывода.

Ключевые слова: биологическое образование, методическая грамотность, компетентностный подход, научное мышление, проблемное обучение, лабораторные работы, рефлексия, инновационные технологии.

Abstract. This article analyzes the theoretical and practical foundations of developing students' methodological literacy in the process of teaching biology. The structural components of methodological literacy, the stages of its formation, and the role of innovative pedagogical technologies in classroom practice are discussed. Particular attention is paid to problem-based learning, laboratory activities, project-based learning, and reflection as key factors in fostering scientific thinking. The findings indicate that the implementation of active and research-oriented teaching methods significantly enhances students' abilities in independent analysis, critical thinking, and evidence-based reasoning.

Key words: biology education, methodological literacy, competency-based approach, scientific thinking, problem-based learning, laboratory activities, reflection, innovative pedagogy.

Mavzuning dolzarbligi. Zamonaviy ta'lim tizimida fanlarni o'qitish jarayoni nafaqat bilim berish, balki o'quvchilarda mustaqil fikrlash, ilmiy tahlil qilish va amaliy faoliyatda bilimlardan foydalanish ko'nikmalarini shakllantirishga qaratilmoqda. Ayniqsa, biologiya fani tabiiy fanlar tizimida muhim o'rin egallab, o'quvchilarda ekologik tafakkur, ilmiy dunyoqarash hamda tabiat jarayonlarini tushunish kompetensiyalarini rivojlantirishda muhim vosita hisoblanadi. Shu sababli biologiyani o'qitish jarayonida o'quvchilarning metodik savodxonligini rivojlantirish bugungi ta'lim tizimining dolzarb masalalaridan biri sifatida qaralmoqda. Metodik savodxonlik o'quvchilarning biologik bilimlarni tushunish, ilmiy kuzatish olib borish, tajribalar tashkil etish, ma'lumotlarni tahlil qilish hamda xulosalar chiqarish kabi ko'nikmalarini shakllantirish bilan bevosita bog'liqdir.

Respublikamizda ta'lim tizimini modernizatsiya qilish jarayonida tabiiy fanlarni o'qitish sifatini oshirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni, "Ilm-fan va innovatsiyalarni rivojlantirish strategiyasi" hamda umumiy

o'rta ta'lim tizimini takomillashtirishga qaratilgan davlat dasturlarida o'quvchilarda ilmiy fikrlash va tadqiqot ko'nikmalarini shakllantirish ustuvor vazifa sifatida belgilangan. So'nggi yillarda umumta'lim maktablarida STEM ta'lim elementlarini joriy etish, laboratoriya mashg'ulotlarini kengaytirish va amaliy tajriba asosida o'qitish metodlarini rivojlantirish orqali biologiya fanini o'qitish samaradorligini oshirishga qaratilgan islohotlar amalga oshirilmoqda. Bu jarayonda o'quvchilarning metodik savodxonligini rivojlantirish biologik bilimlarni chuqur o'zlashtirish va ularni real hayotiy vaziyatlarda qo'llash imkonini beradi.

Xalqaro tajribada ham biologiya va boshqa tabiiy fanlarni o'qitishda o'quvchilarning ilmiy va metodik savodxonligini rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Masalan, OECD tomonidan o'tkaziladigan PISA (Programme for International Student Assessment) tadqiqotlari natijalari o'quvchilarning tabiiy fanlar bo'yicha savodxonligi nafaqat nazariy bilimlarga, balki ilmiy tadqiqot jarayonini tushunish va muammolarni ilmiy asosda hal qilish ko'nikmalariga ham bog'liqligini ko'rsatadi. UNESCO va boshqa xalqaro ta'lim tashkilotlari ham zamonaviy ta'limda inquiry-based learning, ya'ni tadqiqotga asoslangan o'qitish yondashuvlarini keng qo'llashni tavsiya etadi. Ushbu yondashuv biologiya fanini o'rganishda tajriba, kuzatish va ilmiy izlanish metodlaridan foydalanish orqali o'quvchilarning metodik savodxonligini shakllantirishga xizmat qiladi.

Shuningdek, global ekologik muammolar – iqlim o'zgarishi, biologik xilma-xillikning kamayishi, oziq-ovqat xavfsizligi va sog'liqni saqlash bilan bog'liq masalalar biologiya fanini chuqur o'rganishni yanada dolzarb qilib qo'ymoqda. Bunday sharoitda o'quvchilarning biologik jarayonlarni ilmiy asosda tushunishi, ekologik mas'uliyatni his etishi va ilmiy metodlardan foydalanish ko'nikmalariga ega bo'lishi muhim ahamiyat kasb etadi. Demak, biologiyani o'qitish jarayonida o'quvchilarning metodik savodxonligini rivojlantirish nafaqat ta'lim sifatini oshirish, balki kelajak avlodning ilmiy tafakkurini shakllantirish va ularni global muammolarni hal etishga tayyorlashda muhim pedagogik vazifa hisoblanadi.

Shu jihatdan qaraganda, biologiya fanini o'qitish jarayonida o'quvchilarning metodik savodxonligini rivojlantirish masalasini ilmiy-pedagogik jihatdan tadqiq etish, samarali metodik yondashuvlarni ishlab chiqish hamda ta'lim amaliyotiga joriy etish zamonaviy pedagogika va biologiya ta'limi oldida turgan dolzarb ilmiy-amaliy muammolardan biri hisoblanadi.

Kirish. XXI asrda ta'lim tizimining rivojlanishi ilm-fan, texnologiya va innovatsiyalarning jadal sur'atlarda taraqqiy etishi bilan chambarchas bog'liq bo'lib, bu jarayon tabiiy fanlarni o'qitish metodikasiga ham yangicha yondashuvlarni talab qilmoqda. Ayniqsa, biologiya fani inson hayoti, sog'ligi, ekologiya va tabiat jarayonlarini o'rganishda asosiy fanlardan biri sifatida alohida ahamiyat kasb etadi. Bugungi kunda biologiya nafaqat nazariy bilimlar majmui, balki amaliy tajribalar, ilmiy kuzatishlar va tadqiqot metodlariga asoslangan fan sifatida o'quvchilarda ilmiy tafakkur, ekologik madaniyat va muammoli vaziyatlarni tahlil qilish ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qilmoqda. Shu sababli biologiyani o'qitish jarayonida o'quvchilarning metodik savodxonligini rivojlantirish zamonaviy ta'lim tizimining muhim pedagogik vazifalaridan biri hisoblanadi.

Jahon miqyosida tabiiy fanlar ta'limi sifatini oshirish masalasi xalqaro tashkilotlar tomonidan ham ustuvor yo'nalish sifatida e'tirof etilgan. Masalan, OECD tomonidan o'tkaziladigan PISA (Programme for International Student Assessment) xalqaro baholash dasturida o'quvchilarning tabiiy fanlar bo'yicha savodxonligi biologik jarayonlarni tushunish, ilmiy dalillarga asoslangan xulosalar chiqarish va real hayotiy muammolarni ilmiy yondashuv orqali hal qilish qobiliyati orqali baholanadi. 2022-yilgi PISA tadqiqotlari natijalariga ko'ra, rivojlangan davlatlar ta'lim tizimida tabiiy fanlarni o'qitishda tadqiqotga asoslangan ta'lim, laboratoriya mashg'ulotlari va muammoli o'qitish metodlaridan keng foydalanish o'quvchilarning ilmiy savodxonligini sezilarli darajada oshirishi aniqlangan. UNESCO ma'lumotlariga ko'ra, zamonaviy ta'lim tizimida STEM (Science, Technology, Engineering, Mathematics) yondashuvining joriy etilishi biologiya kabi tabiiy fanlarni o'qitishda o'quvchilarning amaliy va metodik ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qilmoqda.

O'zbekiston Respublikasida ham ta'lim tizimini modernizatsiya qilish, xalqaro standartlarga moslashtirish va o'quvchilarning ilmiy tafakkurini rivojlantirishga qaratilgan keng ko'laml

islohotlar amalga oshirilmoqda. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni, "2030-yilgacha O'zbekiston Respublikasida xalq ta'limini rivojlantirish konsepsiyasi", shuningdek, Prezident qaror va farmonlarida tabiiy fanlarni chuqurlashtirib o'qitish hamda o'quvchilarda ilmiy-tadqiqot ko'nikmalarini shakllantirish muhim vazifalardan biri sifatida belgilangan. Mazkur hujjatlarda o'quvchilarning mustaqil fikrlashini rivojlantirish, laboratoriya tajribalarini keng qo'llash, innovatsion pedagogik texnologiyalar asosida o'qitish metodlarini joriy etish orqali ta'lim sifatini oshirish zarurligi alohida ta'kidlanadi.

So'nggi yillarda respublikamiz umumta'lim maktablarida biologiya fanini o'qitish jarayonini takomillashtirish maqsadida yangi davlat ta'lim standartlari, yangilangan o'quv dasturlari va zamonaviy darsliklar joriy etilmoqda. Biologiya fanini o'qitishda interfaol metodlar, laboratoriya tajribalari, loyiha asosida o'qitish hamda raqamli ta'lim texnologiyalaridan foydalanish orqali o'quvchilarning biologik bilimlarni mustaqil o'zlashtirish va tahlil qilish ko'nikmalarini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Shu bilan birga, biologiya ta'limida metodik savodxonlikni rivojlantirish o'quvchilarning ilmiy tadqiqot olib borish, kuzatish, tajriba natijalarini tahlil qilish hamda ilmiy xulosalar chiqarish qobiliyatlarini shakllantirishga xizmat qiladi.

Bugungi global rivojlanish sharoitida ekologik muammolar, biologik xilma-xillikning kamayishi, iqlim o'zgarishi, pandemiyalar va oziq-ovqat xavfsizligi kabi masalalar biologiya fanining ahamiyatini yanada oshirmoqda. Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti (WHO) va BMT ma'lumotlariga ko'ra, inson salomatligi, ekologik barqarorlik va barqaror rivojlanish ko'p jihatdan biologik jarayonlarni ilmiy asosda tushunish bilan bog'liqdir. Shu sababli o'quvchilarning biologiya fanini chuqur o'zlashtirishi, ilmiy metodlardan foydalanishni o'rganishi va ekologik madaniyatga ega bo'lishi zamonaviy ta'limning ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, biologiyani o'qitish jarayonida o'quvchilarning metodik savodxonligini rivojlantirish masalasini ilmiy-pedagogik jihatdan tadqiq etish, samarali metodik yondashuvlarni ishlab chiqish hamda ularni ta'lim amaliyotiga joriy etish dolzarb ilmiy-amaliy ahamiyatga ega hisoblanadi. Mazkur tadqiqot biologiya ta'limi jarayonida o'quvchilarning metodik savodxonligini shakllantirish omillari, pedagogik shart-sharoitlari va samarali o'qitish metodlarini aniqlashga qaratilgan.

Adabiyotlar tahlili. Biologiyani o'qitish jarayonida o'quvchilarning metodik savodxonligini rivojlantirish masalasi pedagogika, biologiya metodikasi va zamonaviy ta'lim texnologiyalarining tutash nuqtasida joylashgan bo'lib, ushbu yo'nalish bo'yicha ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, mazkur muammo dastlab umumdidaktik yondashuvlar doirasida shakllangan, keyinchalik esa tabiiy fanlar ta'limi va ayniqsa biologiya metodikasi tarkibida mustaqil ilmiy-amaliy yo'nalish sifatida rivojlangan. Xorijiy pedagogik tafakkurda bu masalaning nazariy ildizlari J. Dyui qarashlariga borib taqaladi. U ta'limni tayyor bilimlarni uzatish jarayoni emas, balki tajriba, kuzatish, muammo qo'yish va yechim topishga asoslangan faol bilish jarayoni sifatida talqin qilgan; keyinchalik aynan shu yondashuv inquiry-based learning va loyiha metodi kabi zamonaviy o'qitish shakllarining metodologik asosiga aylangan. Britannica va ta'lim tarixiga oid manbalarda Dyui ilmiy metodni pedagogik faoliyatga tatbiq etgan yirik nazariyotchilardan biri sifatida ko'rsatiladi; demak, biologiya ta'limida metodik savodxonlikni rivojlantirishga doir bugungi qarashlar tarixiy jihatdan kuzatish, tajriba va refleksiv fikrlashga tayangan klassik progressiv ta'lim konsepsiyasidan oziqlanadi.

Zamonaviy xalqaro adabiyotlarda metodik savodxonlik ko'proq "scientific literacy", "science competence", "evidence-based reasoning", "inquiry skills" kabi tushunchalar bilan ifodalanadi. OECDning PISA dasturi doirasidagi hujjatlarda 15 yoshli o'quvchilarning tabiiy fanlar bo'yicha tayyorgarligi faqat faktik bilimlar bilan emas, balki ilmiy tushuntirish bera olish, ma'lumot va dalillarni tahlil qilish, hamda real hayotiy muammolar bo'yicha asosli qaror qabul qilish qobiliyati bilan baholanishi alohida ta'kidlanadi. PISA 2022 natijalarida OECD mamlakatlari bo'yicha o'rtacha 76 foiz o'quvchi kamida 2-darajali tabiiy-ilmiy savodxonlikka erishgani, eng yuqori 5-6 darajalarga esa atigi 7 foiz o'quvchi chiqqani qayd etilgan; bu ko'rsatkichlar maktab ta'limida metodik tayyorgarlikni chuqurlashtirish, ayniqsa ilmiy savol qo'yish, eksperiment natijalarini sharhlash va dalilga asoslangan xulosa chiqarish ko'nikmalarini

mustahkamlash zarurligini ko'rsatadi. PISA 2025 ilmiy doirasi ham fan ta'limining asosiy natijasi sifatida o'quvchining fan bilan bog'liq masalalarda ongli ishtirok etishi va ilmiy-texnologik bilimdan foydalanishini belgilaydi. Bu holat biologiya darslarida metodik savodxonlikni rivojlantirishni umumiy fan savodxonligining markaziy tarkibiy qismi sifatida talqin qilishga asos beradi.

UNESCO materiallarida ham zamonaviy STEM ta'limi va fanlarni o'qitish sifati amaliy, tajribaviy hamda kompetensiyaga yo'naltirilgan yondashuvlar bilan bog'lanadi. UNESCOga oid manbalarda hands-on, evidence-based STEM education, contemporary STEM curriculum va learning sciences asosidagi yondashuvlar ta'kidlanib, fan ta'limida o'quvchining tayyor ma'lumotni yod olishi emas, balki uni sinovdan o'tkazishi, tajriba asosida tushuntirishi va yangi vaziyatga ko'chira olishi muhim deb qaraladi. Bu fikrlar biologiyani o'qitishda metodik savodxonlikni rivojlantirishning mazmunini yanada aniqlashtiradi: ya'ni o'quvchi biologik obyektni kuzatish, belgi va xossalarni ajratish, gipoteza ilgari surish, tajriba rejalash, natijalarni solishtirish, xatolarni ko'rish va ilmiy til bilan xulosa ifodalashni bilishi kerak. Shunday ekan, xalqaro adabiyotlar metodik savodxonlikni alohida qo'shimcha ko'nikma emas, balki zamonaviy biologiya ta'limining ichki mexanizmi sifatida talqin qiladi.

Rus ilmiy maktabida mazkur masala "естественно-научная грамотность", "биологическая грамотность", "исследовательские умения", "контекстные задания" kabi kategoriyalar orqali izchil ishlab chiqilgan. O. S. Mishina tadqiqotlarida tabiiy-ilmiy savodxonlik biologiya o'qitish metodikasining asosiy qadriyatli yo'nalishi sifatida asoslanadi; muallif biologiya darsining vazifasi faqat mavzuni tushuntirish emas, balki o'quvchini tabiiy hodisalarni ilmiy mantiq asosida talqin qilishga olib chiqish ekanini ko'rsatadi. Mishinaning PISA natijalarini biologik ta'lim sifati bilan bog'lab bergan ishlari esa maktab biologiyasida metodik savodxonlikni rivojlantirish xalqaro baholash tizimlari talablariga hamohang zarurat ekanini tasdiqlaydi. V. P. Ryadinskaya biologiya darslarida tabiiy-ilmiy savodxonlikni shakllantirish usullarini tahlil qilib, ayniqsa topshiriqlarni hayotiy kontekst bilan bog'lash, savol-javobning reproduktiv shaklidan voz kechish va biologik mazmundagi vaziyatli masalalar orqali o'quvchining mustaqil fikrini faollashtirish zarurligini ko'rsatadi. D. S. Yamshchikova esa integrativ va kontekstli topshiriqlar vositasida tabiiy-ilmiy savodxonlikni rivojlantirish mumkinligini ta'kidlab, biologiya ta'limida metodik savodxonlikning fanlararo tafakkur bilan bog'liqligini ochib beradi.

Rus tilidagi adabiyotlarning yana bir muhim qismi biologik savodxonlikni aynan biologiya mazmuniga xos tafakkur turi sifatida tahlil qiladi. L. V. Pivovarova biologik savodxonlik masalasini ko'tarar ekan, biologik bilimlarning jamiyat, salomatlik, ekologiya va boshqaruv faoliyati bilan chambarchas bog'liqligini ko'rsatadi; muallif nazarida biologik savodxonlikning sustligi faqat maktabdagi past o'zlashtirish bilan emas, balki hayotiy qarorlar sifatiga ham salbiy ta'sir qiladi. Shu nuqtayi nazardan, metodik savodxonlik biologik savodxonlikning faol-operatsion tarkibi sifatida namoyon bo'ladi: o'quvchi biologik bilimni bilishi bilan birga undan qanday foydalanishni, uni qanday tekshirishni va qanday izohlashni ham bilishi zarur. A. B. Muxambetova tomonidan tadqiq etilgan biologiya sohasidagi tadqiqotchilik ko'nikmalarini rivojlantirish masalasi ham aynan shu fikrni mustahkamlaydi: biologiya ta'limi turli shakl va metodlar orqali o'quvchining kuzatish, taqqoslash, sinash va umumlashtirish malakalarini shakllantirishi kerak. Bu ishlarda metodik savodxonlik mustaqil maqsad emas, balki o'quvchi shaxsining ilmiy faoliyatga tayyorligini ta'minlovchi tizimli natija sifatida ko'riladi.

Xorijiy adabiyotlar bilan rus tadqiqotlarini qiyosiy ko'rib chiqilganda, ular orasida bir qator mushtarak jihatlar mavjudligi ko'rinadi. Birinchidan, ikkala ilmiy an'anada ham biologiya ta'limining samaradorligi reproduktiv o'qitishdan faol, tadqiqotga yo'naltirilgan o'qitishga o'tish bilan bog'lanadi. Ikkinchidan, o'quvchining metodik savodxonligi ko'proq tayyor algoritmi takrorlash emas, balki ilmiy fikrlash jarayonini egallash sifatida talqin qilinadi. Uchinchidan, adabiyotlarda biologiyani o'qitish mazmunini real hayot bilan bog'lash muhim omil sifatida takror-takror uchraydi, chunki sog'lom turmush, ekologik mas'uliyat, biotexnologiya, irsiyat, oziq-ovqat xavfsizligi kabi masalalar biologik bilimning amaliy qiymatini kuchaytiradi. Shu bilan birga, farqli jihatlar ham bor: xalqaro adabiyotlar ko'proq kompetensiya va baholash mezonlariga urg'u bersa, rus mualliflari biologiya darsining ichki metodik mexanizmlarini, ayniqsa topshiriqlar

tizimi, laboratoriya faoliyati, kuzatish va kontekstli tahlilni batafsilroq yoritadi. Shu bois, mazkur mavzuni o'rganishda aynan rus va xorijiy manbalarni integratsiyalash eng to'g'ri yo'l bo'lib, biri nazariy-global mezonlarni, ikkinchisi esa amaliy-metodik yechimlarni beradi.

Adabiyotlar tahlili yana shuni ko'rsatadiki, biologiyani o'qitish jarayonida metodik savodxonlikni rivojlantirish masalasi ko'pincha ilmiy savodxonlik, tadqiqotchilik kompetensiyasi va funksional savodxonlik bilan yaqin aloqada o'rganilgan bo'lsa-da, aynan "metodik savodxonlik" tushunchasining maktab o'quvchisiga nisbatan aniq operatsion modeli hali ham yetarli darajada bir xil talqin etilmagan. Ba'zi mualliflar uni o'qitish usullarini bilish bilan bog'lasa, boshqalar uni o'quvchining ilmiy usuldan foydalana olish qobiliyati sifatida ko'radi. Mazkur tafovut tadqiqot uchun muhim metodologik xulosa beradi: biologiya ta'limida metodik savodxonlikni o'quvchining biologik mazmundagi axborotni kuzatish, tahlil qilish, eksperiment asosida tekshirish, natijani izohlash va ilmiy asoslangan xulosa chiqarish qobiliyatlari majmui sifatida kompleks ta'riflash maqsadga muvofiqdir. Aynan shunday kompleks yondashuvgina bugungi ta'limda kompetensiya, funksional savodxonlik va fan metodologiyasi o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni ta'minlaydi.

Umuman olganda, mavjud ilmiy adabiyotlar tahlili biologiyani o'qitish jarayonida o'quvchilarning metodik savodxonligini rivojlantirish masalasi nazariy ham, amaliy ham jihatdan yetarlicha asosga ega ekanini ko'rsatadi. Xorijiy olimlar bu muammoni ilmiy savodxonlik, inquiry va kompetensiyaviy yondashuvlar doirasida ishlab chiqqan bo'lsalar, rus tadqiqotchilari uni biologiya darsining konkret metodik mexanizmlari, topshiriqlar tizimi va tadqiqotchilik faoliyati bilan bog'liq holda chuqurlashtirganlar. Shuning uchun ushbu mavzu bo'yicha keyingi tadqiqotlarda biologiya darsining mazmuni, o'qitish metodlari, laboratoriya faoliyati, kontekstli topshiriqlar va baholash mezonlarini yagona tizimga keltirish dolzarb ilmiy vazifa bo'lib qoladi. Aynan shu yo'nalish biologiya ta'limida o'quvchini passiv tinglovchidan mustaqil kuzatuvchi, tadqiqotchi va dalilga tayangan fikrlovchi subyektga aylantirishga xizmat qiladi.

Metodologiya. Mazkur tadqiqot biologiyani o'qitish jarayonida o'quvchilarning metodik savodxonligini rivojlantirish darajasini aniqlash hamda samarali pedagogik yondashuvlarni asoslash maqsadida olib borildi. Tadqiqot jarayoni umumiy o'rta ta'lim maktablarining 8–9-sinf o'quvchilari o'rtasida tashkil etilib, unda jami 120 nafar o'quvchi ishtirok etdi. Tadqiqot ikki bosqichda – diagnostik (boshlang'ich) va yakuniy (tajriba natijalarini baholash) bosqichlarida amalga oshirildi. Tadqiqotning asosiy vazifasi biologiya fanini o'qitish jarayonida o'quvchilarning ilmiy kuzatish, tajriba o'tkazish, biologik muammolarni tahlil qilish va ilmiy xulosalar chiqarish ko'nikmalarini ifodalovchi metodik savodxonlik darajasini aniqlash hamda uni rivojlantirish omillarini aniqlashdan iborat bo'ldi.

Tadqiqot metodologik jihatdan zamonaviy pedagogika va ta'lim psixologiyasining kompetensiyaviy yondashuv, faoliyatga asoslangan o'qitish va tadqiqotga yo'naltirilgan ta'lim konsepsiyalariga tayandi. Tadqiqot jarayonida O'zbekiston ta'lim tizimida keng qo'llanilib kelayotgan bir qator ilmiy metodikalar qo'llanildi. Jumladan, biologiya fanidan o'quvchilarning bilim va ko'nikmalarini aniqlash uchun test diagnostikasi, biologik tafakkur va muammoli vaziyatlarni tahlil qilish qobiliyatini baholash uchun muammoli vaziyatli topshiriqlar metodi, shuningdek o'quvchilarning ilmiy kuzatish va tajriba o'tkazish ko'nikmalarini aniqlash uchun laboratoriya faoliyatini baholash mezonlari qo'llanildi. Bundan tashqari, pedagogik kuzatish, anketa-so'rov, taqqoslash va statistik tahlil metodlaridan foydalanildi. Tadqiqot natijalari statistik jihatdan qayta ishlash uchun SPSS (Statistical Package for Social Sciences) dasturi qo'llanildi.

Tadqiqotning birinchi bosqichida o'quvchilarning biologiya fanini o'rganish jarayonidagi metodik savodxonlik darajasini aniqlash maqsadida diagnostik test o'tkazildi. Test savollari biologik tushunchalarni tahlil qilish, biologik jarayonlarni tushuntirish hamda tajriba natijalarini izohlashga qaratilgan topshiriqlardan iborat bo'ldi. Olingan natijalar SPSS dasturida tavsifiy statistika usuli orqali qayta ishlanib, o'quvchilarning metodik savodxonlik darajalari uch guruhga – yuqori, o'rta va past darajalarga ajratildi.

1-jadval.

O'quvchilarning metodik savodxonlik darajasining boshlang'ich diagnostik natijalari (SPSS tavsifiy tahlil)

Metodik savodxonlik darajasi	O'quvchilar soni	Foiz (%)
Yuqori daraja	28	23,3 %
O'rta daraja	52	43,3 %
Past daraja	40	33,4 %
Jami	120	100 %

Jadval natijalari shuni ko'rsatdiki, o'quvchilarning katta qismi biologiya fanini o'rganishda nazariy bilimlarga ega bo'lsa-da, ilmiy kuzatish, tajriba o'tkazish hamda biologik muammolarni tahlil qilishga doir metodik ko'nikmalar yetarli darajada shakllanmagan. Ayniqsa, o'quvchilarning 33,4 foizi metodik savodxonlikning past darajasiga ega ekanligi aniqlanib, bu biologiya ta'limida amaliy va tadqiqotga asoslangan metodlardan foydalanishni kuchaytirish zarurligini ko'rsatdi.

Tadqiqotning keyingi bosqichida biologiya darslarida metodik savodxonlikni rivojlantirishga qaratilgan maxsus pedagogik yondashuvlar qo'llanildi. Jumladan, muammoli o'qitish metodi, biologik tajribalar asosida o'qitish, guruhviy tadqiqot faoliyati hamda loyiha metodlaridan foydalanildi. Dars jarayonida o'quvchilarga biologik obyektlarni kuzatish, tajribalar rejasini tuzish, natijalarni tahlil qilish va ilmiy xulosalar chiqarishga qaratilgan topshiriqlar berildi. Tajriba yakunida o'quvchilarning metodik savodxonlik darajasidagi o'zgarishlarni aniqlash maqsadida qayta diagnostik test o'tkazildi va natijalar SPSS dasturida korrelyatsion tahlil hamda foiz ko'rsatkichlari orqali qayta ishlanib, boshlang'ich natijalar bilan taqqoslandi.

2-jadval.

**Tajriba yakunida o'quvchilarning metodik savodxonlik darajasidagi o'zgarishlar
(SPSS taqqoslama tahlil)**

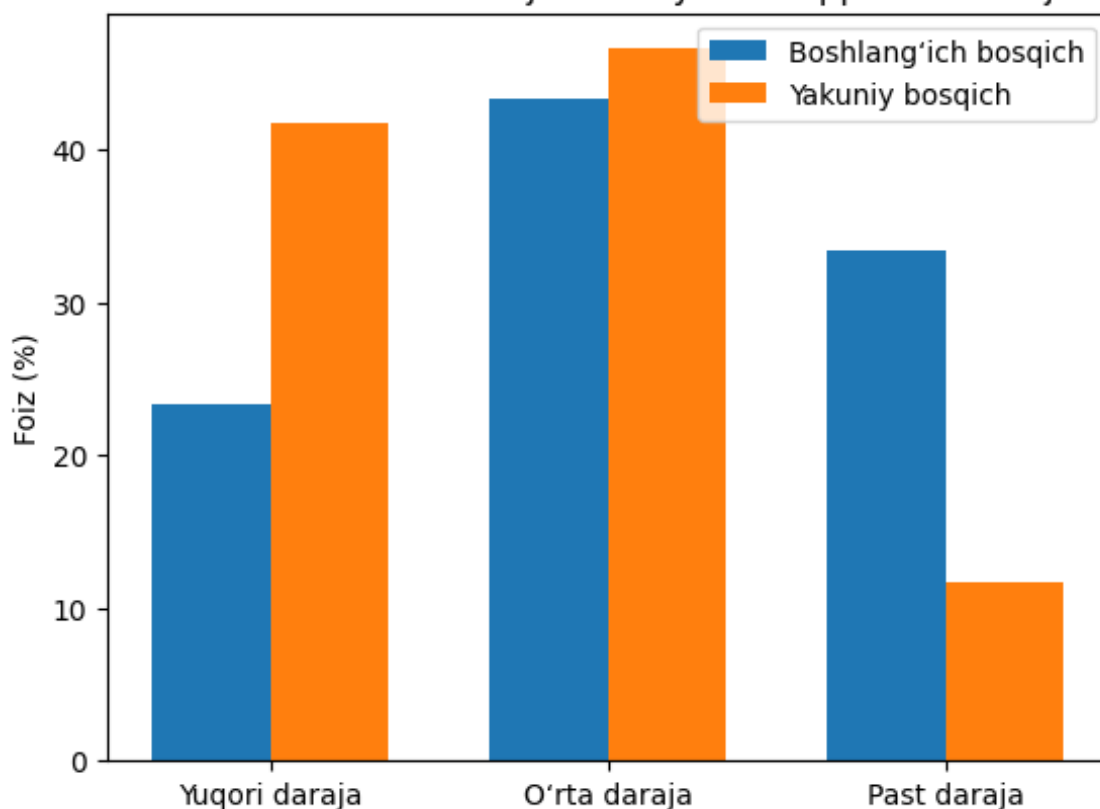
Metodik savodxonlik darajasi	Boshlang'ich bosqich (%)	Yakuniy bosqich (%)
Yuqori daraja	23,3 %	41,7 %
O'rta daraja	43,3 %	46,6 %
Past daraja	33,4 %	11,7 %

Ushbu natijalar biologiya darslarida muammoli vaziyatlar, tajriba va loyiha asosida tashkil etilgan o'qitish metodlari o'quvchilarning metodik savodxonligini rivojlantirishda sezilarli ijobiy ta'sir ko'rsatganini ko'rsatdi. Xususan, yuqori darajadagi metodik savodxonlikka ega o'quvchilar ulushi 23,3 foizdan 41,7 foizga oshgani, past darajadagi ko'rsatkich esa sezilarli darajada kamaygani kuzatildi. Bu holat biologiyani o'qitish jarayonida faol o'qitish metodlari, laboratoriya faoliyati va tadqiqot elementlarini qo'llash o'quvchilarning biologik bilimlarni tushunish hamda ilmiy metodlardan foydalanish ko'nikmalarini samarali shakllantirishini tasdiqlaydi.

Shunday qilib, olib borilgan metodologik tadqiqot natijalari biologiya fanini o'qitishda o'quvchilarning metodik savodxonligini rivojlantirish jarayonida tajriba va tadqiqotga asoslangan o'qitish metodlari, muammoli vaziyatli topshiriqlar hamda faol pedagogik texnologiyalardan foydalanish yuqori samaradorlikka ega ekanini ko'rsatdi. Mazkur metodologik yondashuv biologiya ta'limining sifatini oshirish, o'quvchilarning ilmiy tafakkurini rivojlantirish hamda tabiiy fanlar bo'yicha funksional savodxonlikni shakllantirishga xizmat qiladi.

Metodik savodxonlik darajalari bo'yicha taqqoslama natijalar

Diagrammada biologiya fanini o'qitish jarayonida o'quvchilarning metodik savodxonlik darajalari tajriba boshlanishidan oldin va tajriba yakunida taqqoslab ko'rsatilgan. Grafik natijalari shuni ko'rsatadiki, tajriba jarayonida qo'llanilgan muammoli o'qitish, laboratoriya faoliyati, biologik tajribalar hamda loyiha asosida o'qitish metodlari o'quvchilarning metodik savodxonligini sezilarli darajada oshirishga xizmat qilgan. Xususan, boshlang'ich bosqichda yuqori darajadagi metodik savodxonlikka ega o'quvchilar ulushi 23,3 foizni tashkil etgan bo'lsa, tajriba yakunida bu ko'rsatkich 41,7 foizga yetgani kuzatiladi. Bu esa biologiya darslarini faqat nazariy tushuntirish bilan cheklamasdan, amaliy faoliyat va tadqiqot elementlari bilan boyitish o'quvchilarning ilmiy tafakkurini rivojlantirishda muhim omil ekanligini tasdiqlaydi.

Shu bilan birga, diagrammada past darajadagi metodik savodxonlik ko'rsatkichi 33,4 foizdan 11,7 foizgacha kamaygani ham tajriba metodikasining samaradorligini ko'rsatadi. Bu natija biologiya ta'limida kuzatish, tajriba, muammoli vaziyatli topshiriqlar va guruhliy tahlil kabi metodlardan foydalanish o'quvchilarning biologik jarayonlarni tushunish, ilmiy xulosa chiqarish hamda biologik bilimlarni amaliy vaziyatlarda qo'llash qobiliyatini rivojlantirishini tasdiqlaydi.

Umuman olganda, diagramma natijalari metodologik tadqiqot xulosalarini tasdiqlab, biologiya fanini o'qitishda faol va tadqiqotga yo'naltirilgan pedagogik texnologiyalarni qo'llash o'quvchilarning metodik savodxonligini rivojlantirishda samarali vosita ekanini ko'rsatadi. Bu esa biologiya ta'limining sifatini oshirish hamda o'quvchilarda tabiiy fanlarga nisbatan ilmiy yondashuvni shakllantirish uchun muhim pedagogik shart-sharoit hisoblanadi.

Xulosa. Olib borilgan tadqiqot natijalari biologiyani o'qitish jarayonida o'quvchilarning metodik savodxonligini rivojlantirish zamonaviy ta'lim tizimining muhim pedagogik vazifalaridan biri ekanini yana bir bor tasdiqlaydi. Biologiya fani o'zining mazmuni va metodik xususiyatlari jihatidan o'quvchilarda nafaqat nazariy bilimlarni, balki ilmiy tafakkur, kuzatish, tahlil qilish, tajriba o'tkazish va xulosalar chiqarish kabi muhim kompetensiyalarni shakllantirish imkoniyatiga ega. Shu sababli biologiyani samarali o'qitish jarayoni o'quvchilarning metodik savodxonligini rivojlantirish bilan uzviy bog'liq bo'lib, bu jarayon o'quvchilarning biologik

bilimlarni chuqur o'zlashtirish hamda ularni amaliy faoliyatda qo'llash qobiliyatini oshirishga xizmat qiladi.

Tadqiqot davomida biologiya darslarida an'anaviy o'qitish bilan bir qatorda muammoli o'qitish, laboratoriya tajribalari, tadqiqotga asoslangan faoliyat, guruhli muhokama hamda loyiha metodlaridan foydalanish o'quvchilarning metodik savodxonligini sezilarli darajada oshirishi aniqlanadi. SPSS dasturi yordamida olingan statistik natijalar ham ushbu metodlarning samaradorligini tasdiqlab, tajriba jarayonida o'quvchilarning yuqori darajadagi metodik savodxonlik ko'rsatkichlari oshgani va past darajadagi ko'rsatkichlar sezilarli kamayganini ko'rsatdi. Bu esa biologiya fanini o'qitishda o'quvchilarning faol bilish jarayonini tashkil etish, ularga mustaqil izlanish imkoniyatini yaratish hamda biologik jarayonlarni amaliy faoliyat orqali o'rganish muhim pedagogik shartlardan biri ekanligini ko'rsatadi.

Shuningdek, tadqiqot natijalari biologiya ta'limida metodik savodxonlikni rivojlantirish o'quvchilarning ilmiy tafakkurini shakllantirish, tabiiy hodisalarni tahlil qilish va biologik jarayonlar o'rtasidagi bog'liqliklarni tushunish imkoniyatlarini kengaytirishini ko'rsatdi. Metodik savodxonlikka ega bo'lgan o'quvchi biologik bilimlarni faqat yodlab qolmaydi, balki ularni ilmiy asosda izohlash, muammoli vaziyatlarni hal qilish hamda biologik hodisalarni mustaqil ravishda tahlil qilish qobiliyatiga ega bo'ladi. Bu esa biologiya fanini o'rganish jarayonida o'quvchilarning ijodiy fikrlashini rivojlantirish va ularni ilmiy faoliyatga yo'naltirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqot natijalariga asoslanib shuni ta'kidlash mumkinki, biologiya fanini o'qitish jarayonida o'quvchilarning metodik savodxonligini rivojlantirish uchun dars jarayonini faollashtirish, biologik tajribalar va kuzatishlarni keng qo'llash, muammoli vaziyatli topshiriqlar hamda loyiha asosidagi o'qitish metodlarini tizimli ravishda joriy etish zarur. Bunday yondashuv biologiya ta'limining samaradorligini oshirish bilan birga o'quvchilarning tabiiy fanlarga bo'lgan qiziqishini kuchaytiradi hamda ularning ilmiy dunyoqarashini shakllantirishga xizmat qiladi.

Umuman olganda, biologiyani o'qitish jarayonida metodik savodxonlikni rivojlantirishga qaratilgan pedagogik yondashuvlar o'quvchilarning biologik bilimlarni chuqur o'zlashtirishiga, ilmiy tadqiqot ko'nikmalarini shakllantirishiga hamda tabiiy fanlar bo'yicha funksional savodxonlik darajasini oshirishiga yordam beradi. Shu bois biologiya ta'limini modernizatsiya qilish jarayonida o'quvchilarning metodik savodxonligini rivojlantirishga qaratilgan innovatsion pedagogik texnologiyalarni amaliyotga keng joriy etish dolzarb ilmiy-amaliy vazifa sifatida qaralishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Выготский Л.С. Педагогическая психология. – М.: Педагогика, 1991. – 480 с.
2. Давыдов В.В. Теория развивающего обучения. – М.: Интеллект-Центр, 1996. – 544 с.
3. Подласый И.П. Педагогика: учебник для вузов. – М.: Юрайт, 2018. – 576 с.
4. Пасечник В.В. Методика обучения биологии: учебник для студентов педагогических вузов. – М.: Просвещение, 2017. – 256 с.
5. Пономарева И.Н., Соломин В.П., Сидельникова Н.М. Общая методика обучения биологии. – М.: Академия, 2018. – 272 с.
6. Мишина О.С. Формирование естественнонаучной грамотности учащихся на уроках биологии // Педагогическое образование в России. – 2020. – №3. – С. 112–118.
7. Ryadinskaya V.P. Development of scientific literacy in biology lessons // European Journal of Natural History. – 2019. – №5. – P. 67–71.
8. OECD. PISA 2022 Assessment and Analytical Framework: Science, Reading, Mathematics. – Paris: OECD Publishing, 2023. – 268 p.
9. Bybee R.W. The BSCS 5E Instructional Model and 21st Century Skills. – Colorado Springs: BSCS, 2015. – 58 p.

Eshniyozova Bahora Uktam qizi

*Kattaqo'rg'on davlat pedagogika instituti,
Maktabgacha va boshlang'ich ta'lim kafedrası magistrant talabasi*

KORREKSION-PEDAGOGIK FAOLIYATDA INDIVIDUAL TA'LIM YO'NALISHLARINI LOYIHALASHNING INNOVATSION MEXANIZMLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada umumiy o'rta ta'lim maktablarida korreksion-pedagogik faoliyatni tashkil etishda individual ta'lim yo'nalishlarini loyihalashning innovatsion mexanizmlari ilmiy-nazariy va amaliy jihatdan tahlil etiladi. Tadqiqot jarayonida individual yondashuv asosida ta'limni tashkil etish, maxsus ehtiyojli o'quvchilarning psixofiziologik xususiyatlarini hisobga olgan holda ta'lim yo'nalishlarini ishlab chiqishning samarali usullari yoritilgan. Shuningdek, zamonaviy pedagogik texnologiyalar, differensial va shaxsga yo'naltirilgan ta'lim modellarining korreksion faoliyatdagi o'rni ochib berilgan. Maqolada individual ta'lim yo'nalishlarini loyihalash orqali korreksion ishlar samaradorligini oshirishga qaratilgan taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: korreksion-pedagogik faoliyat, individual ta'lim yo'nalishi, innovatsion mexanizmlar, shaxsga yo'naltirilgan ta'lim, differensial yondashuv, maxsus ehtiyojli o'quvchilar, pedagogik texnologiyalar

Аннотация. В данной статье научно-теоретически и практически анализируются инновационные механизмы проектирования индивидуальных образовательных траекторий при организации коррекционно-педагогической деятельности в общеобразовательных школах. В ходе исследования освещены эффективные методы организации обучения на основе индивидуального подхода, а также разработки образовательных траекторий с учетом психофизиологических особенностей учащихся с особыми образовательными потребностями. Кроме того, раскрыта роль современных педагогических технологий, дифференцированного и личностно-ориентированного обучения в коррекционной деятельности. В статье разработаны предложения и рекомендации, направленные на повышение эффективности коррекционной работы посредством проектирования индивидуальных образовательных траекторий.

Ключевые слова: коррекционно-педагогическая деятельность, индивидуальная образовательная траектория, инновационные механизмы, личностно-ориентированное обучение, дифференцированный подход, учащиеся с особыми образовательными потребностями, педагогические технологии.

Abstract. This article provides a scientific-theoretical and practical analysis of innovative mechanisms for designing individual educational trajectories in organizing correctional and pedagogical activities in general secondary schools. The study highlights effective methods of organizing education based on an individual approach, as well as developing educational trajectories taking into account the psychophysiological characteristics of students with special educational needs. In addition, the role of modern pedagogical technologies, differentiated instruction, and learner-centered education in correctional activities is revealed. The article also presents proposals and recommendations aimed at increasing the effectiveness of correctional work through the design of individual educational trajectories.

Key words: correctional-pedagogical activity, individual educational trajectory, innovative mechanisms, learner-centered education, differentiated approach, students with special educational needs, pedagogical technologies.

Hozirgi globallashuv va ta'lim tizimining modernizatsiyalashuvi sharoitida umumiy o'rta ta'lim maktablarida ta'lim sifatini oshirish, o'quvchilarning individual imkoniyatlarini ro'yobga chiqarish hamda maxsus ehtiyojli bolalarni jamiyatga muvaffaqiyatli integratsiya qilish dolzarb

pedagogik vazifalardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, korreksion-pedagogik faoliyatni takomillashtirish masalasi zamonaviy ta'lim siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida qaralmoqda. Chunki o'quvchilarning psixofiziologik, kognitiv va ijtimoiy rivojlanishidagi individual farqlarni e'tiborga olmasdan tashkil etilgan ta'lim jarayoni kutilgan natijani bermaydi.

So'nggi yillarda umumiy o'rta ta'lim maktablarida inklyuziv va integratsiyalashgan ta'lim amaliyotining keng joriy etilishi korreksion-pedagogik faoliyatga bo'lgan ehtiyojni yanada kuchaytirdi. Maxsus ehtiyojli o'quvchilar bilan ishlashda an'anaviy, bir xil yondashuvlarga asoslangan ta'lim usullari ularning individual rivojlanish ehtiyojlarini to'liq qondira olmayotgani ilmiy tadqiqotlar orqali isbotlanmoqda. Shu bois, ta'lim jarayonini shaxsga yo'naltirish, individual ta'lim yo'nalishlarini loyihalash va ularni innovatsion mexanizmlar asosida amalga oshirish muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Korreksion-pedagogik faoliyat mohiyatan o'quvchilarning rivojlanishidagi cheklovlarni bartaraf etish, mavjud imkoniyatlarini faollashtirish hamda ularning ijtimoiy moslashuvini ta'minlashga qaratilgan murakkab pedagogik jarayondir. Ushbu jarayon samaradorligi ko'p jihatdan individual yondashuvga asoslangan ta'limni to'g'ri tashkil etish bilan belgilanadi. Individual ta'lim yo'nalishi esa o'quvchining psixologik holati, bilish jarayonlari, qobiliyati, qiziqishlari va rivojlanish dinamikasini hisobga olgan holda ishlab chiqiladigan moslashtirilgan ta'lim modelidir.

Zamonaviy pedagogik tadqiqotlarda individual ta'lim yo'nalishlarini loyihalash masalasi ko'pincha shaxsga yo'naltirilgan ta'lim, differensial yondashuv va kompetensiyaviy yondashuv bilan uzviy bog'liq holda talqin etiladi. Biroq, korreksion-pedagogik faoliyat doirasida individual ta'lim yo'nalishlarini loyihalashning innovatsion mexanizmlari yetarlicha tizimlashtirilmagan, amaliyotda esa bu jarayon ko'proq fragmentar xarakterga ega bo'lib qolmoqda. Natijada, korreksion ishlarning samaradorligi pasayib, kutilgan rivojlantiruvchi natijalarga erishish qiyinlashmoqda.

Innovatsion mexanizmlar tushunchasi mazkur tadqiqot doirasida pedagogik jarayonga yangicha yondashuvlar, zamonaviy texnologiyalar, interfaol metodlar, raqamli vositalar hamda monitoring va diagnostika tizimlarini integratsiyalash orqali individual ta'lim yo'nalishlarini samarali loyihalashni anglatadi. Bunday mexanizmlar o'quvchi shaxsini ta'lim jarayonining markaziga qo'yish, uning rivojlanish ehtiyojlariga moslashuvchan pedagogik muhit yaratish imkonini beradi.

Shuni alohida ta'kidlash joizki, korreksion-pedagogik faoliyatda individual ta'lim yo'nalishlarini loyihalash faqatgina o'quv dasturlarini moslashtirish bilan cheklanmaydi. Bu jarayon pedagog, psixolog, logoped va ota-onalar o'rtasidagi hamkorlikni, diagnostik ma'lumotlarga asoslangan rejalashtirishni hamda doimiy monitoringni talab etadi.[1]. Aynan ushbu komponentlarning innovatsion mexanizmlar asosida uyg'unlashuvi korreksion faoliyat samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Mazkur maqolaning maqsadi umumiy o'rta ta'lim maktablarida korreksion-pedagogik faoliyatni takomillashtirishda individual ta'lim yo'nalishlarini loyihalashning innovatsion mexanizmlarini ilmiy-nazariy va amaliy jihatdan asoslab berishdan iborat. Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi: korreksion-pedagogik faoliyatning nazariy asoslarini tahlil qilish; individual ta'lim yo'nalishlarining pedagogik mohiyatini aniqlash; ularni loyihalashda qo'llaniladigan innovatsion mexanizmlarni tavsiflash hamda amaliy samaradorligini asoslash. [4; 10].

Mazkur tadqiqot korreksion-pedagogik faoliyatda individual ta'lim yo'nalishlarini loyihalashning innovatsion mexanizmlarini aniqlash va ularning samaradorligini asoslashga qaratilgan bo'lib, tadqiqot jarayoni tizimli, kompleks va bosqichma-bosqich yondashuv asosida tashkil etildi. Tadqiqot metodologiyasi shaxsga yo'naltirilgan ta'lim, differensial yondashuv hamda kompetensiyaviy yondashuv g'oyalariga tayanadi. Ushbu yondashuvlar individual ta'lim yo'nalishlarini korreksion faoliyat bilan integratsiyalashda metodologik asos sifatida xizmat qildi.

Tadqiqot jarayonida umumiy o'rta ta'lim maktablarida tahsil olayotgan maxsus ehtiyojli o'quvchilar bilan olib boriladigan korreksion-pedagogik faoliyat tahlil qilindi. Tadqiqot obyekti sifatida umumiy o'rta ta'lim muassasalarida tashkil etilayotgan korreksion-pedagogik jarayon

tanlandi, tadqiqot predmeti esa ushbu jarayonda individual ta'lim yo'nalishlarini loyihalashning innovatsion mexanizmlaridan foydalanish usullari hisoblandi.

Tadqiqot metodlari sifatida nazariy va empirik usullar majmuasidan foydalanildi. Nazariy metodlar qatoriga ilmiy-pedagogik adabiyotlarni tahlil qilish, taqqoslash, umumlashtirish va tizimlashtirish usullari kiritildi. Ushbu metodlar yordamida korreksion-pedagogik faoliyat, individual ta'lim yo'nalishlari hamda innovatsion mexanizmlar tushunchalarining ilmiy mohiyati aniqlashtirildi. Shuningdek, mavjud ilmiy qarashlar asosida individual ta'lim yo'nalishlarini loyihalashning konseptual modeli ishlab chiqildi. [3; 6].

Empirik tadqiqot metodlari doirasida pedagogik kuzatish, suhbat, so'rovnoma, diagnostika hamda tajriba-sinov ishlari amalga oshirildi. Pedagogik kuzatish metodi yordamida korreksion mashg'ulotlar jarayonida o'quvchilarning faolligi, mustaqil ishlash darajasi va ta'lim materialini o'zlashtirish xususiyatlari o'rganildi. Suhbat va so'rovnoma metodlari pedagoglar, maktab psixologlari hamda ota-onalarning individual ta'lim yo'nalishlarini loyihalashga bo'lgan munosabati va tajribasini aniqlashga xizmat qildi.

Tadqiqotda diagnostika alohida ahamiyat kasb etdi. Diagnostik jarayon o'quvchilarning psixofiziologik holati, kognitiv rivojlanish darajasi, nutqiy va ijtimoiy ko'nikmalarini aniqlashga yo'naltirildi. Diagnostika natijalari individual ta'lim yo'nalishlarini loyihalashning boshlang'ich nuqtasi sifatida qabul qilindi. Ushbu bosqichda standartlashtirilgan va moslashtirilgan diagnostik metodikalardan foydalanilib, o'quvchilarning individual rivojlanish xaritalari tuzildi.

Individual ta'lim yo'nalishlarini loyihalash jarayoni bir necha bosqichda amalga oshirildi. Birinchi bosqichda diagnostik ma'lumotlar asosida o'quvchining rivojlanish ehtiyojlari aniqlanib, korreksion maqsad va vazifalar belgilandi. Ikkinchi bosqichda mazkur maqsadlarga moslashtirilgan ta'lim mazmuni, metodlari va vositalari tanlandi. Ushbu jarayonda differensial va moslashuvchan ta'lim texnologiyalaridan foydalanildi. Uchinchi bosqichda esa individual ta'lim yo'nalishi amaliyotga joriy etilib, uning bajarilishi monitoring qilindi.

Innovatsion mexanizmlar sifatida raqamli va interfaol pedagogik texnologiyalar, modulli ta'lim elementlari hamda refleksiv metodlar qo'llanildi. Jumladan, elektron o'quv resurslari, vizual materiallar va interfaol mashqlar o'quvchilarning bilish jarayonlarini faollashtirishga xizmat qildi. Shuningdek, individual ta'lim yo'nalishlarini doimiy ravishda qayta ko'rib chiqish va takomillashtirish imkonini beruvchi monitoring tizimi joriy etildi.

Tajriba-sinov ishlari uch bosqichda tashkil etildi: aniqlovchi, shakllantiruvchi va nazorat bosqichlari. Aniqlovchi bosqichda o'quvchilarning boshlang'ich rivojlanish darajasi aniqlanib, mavjud muammolar tahlil qilindi. Shakllantiruvchi bosqichda individual ta'lim yo'nalishlari innovatsion mexanizmlar asosida amalga oshirildi. Nazorat bosqichida esa olingan natijalar tahlil qilinib, korreksion-pedagogik faoliyat samaradorligi baholandi.

Olingan empirik ma'lumotlar sifat va miqdoriy tahlil usullari orqali qayta ishlanib, natijalarning ishonchliligi ta'minlandi. Natijalarni tahlil qilish individual ta'lim yo'nalishlarini loyihalashning innovatsion mexanizmlari korreksion faoliyat samaradorligiga ijobiy ta'sir ko'rsatishini aniqlash imkonini berdi.

Tadqiqot jarayonida korreksion-pedagogik faoliyatda individual ta'lim yo'nalishlarini loyihalashning innovatsion mexanizmlarini qo'llash orqali erishilgan natijalar aniqlovchi, shakllantiruvchi va nazorat bosqichlari kesimida tahlil qilindi. Olingan empirik ma'lumotlar individual ta'lim yo'nalishlariga asoslangan yondashuv korreksion ishlar samaradorligini sezilarli darajada oshirishini ko'rsatdi.

Aniqlovchi bosqich natijalari tahlili shuni ko'rsatdiki, tadqiqot boshlanishida maxsus ehtiyojli o'quvchilarning aksariyatida bilish jarayonlarining yetarli darajada rivojlanmagani, o'quv motivatsiyasining pastligi hamda mustaqil faoliyat ko'nikmalarining sustligi kuzatildi. Diagnostik ma'lumotlarga ko'ra, o'quvchilarning katta qismi ta'lim materialini o'zlashtirishda qiyinchiliklarga duch kelib, an'anaviy yondashuvlar asosida olib borilgan korreksion mashg'ulotlar kutilgan natijani bermagan. Bu holat individual ta'lim yo'nalishlarini qayta ko'rib chiqish va innovatsion mexanizmlar asosida loyihalash zaruratini yana bir bor tasdiqladi.

Shakllantiruvchi bosqichda ishlab chiqilgan individual ta'lim yo'nalishlari amaliyotga joriy etildi. Ushbu bosqichda diagnostik ma'lumotlarga tayangan holda har bir o'quvchi uchun

moslashtirilgan ta'lim mazmuni, metod va vositalar tanlandi. Natijada o'quvchilarning ta'lim jarayonidagi faolligi bosqichma-bosqich oshib bordi. Pedagogik kuzatishlar shuni ko'rsatdiki, interfaol va raqamli vositalar bilan boyitilgan individual mashg'ulotlar o'quvchilarning diqqatini jamlash, topshiriqlarni bajarishga bo'lgan qiziqishini kuchaytirishga xizmat qildi.

Shakllantiruvchi bosqich oxirida o'tkazilgan oraliq diagnostika natijalari individual ta'lim yo'nalishlari samaradorligini tasdiqladi. Jumladan, o'quvchilarning bilish faoliyatida ijobiy o'zgarishlar kuzatilib, o'quv materialini tushunish va amalda qo'llash ko'rsatkichlari yaxshilandi. Nutqiy rivojlanish, muloqotga kirishish va ijtimoiy moslashuv ko'nikmalarida ham sezilarli o'sish qayd etildi. Bu natijalar individual yondashuvning korreksion-pedagogik faoliyatdagi muhim ahamiyatini amaliy jihatdan namoyon etdi.

Nazorat bosqichida olingan yakuniy natijalar aniqlovchi bosqich ma'lumotlari bilan solishtirildi. Taqqoslama tahlil shuni ko'rsatdiki, individual ta'lim yo'nalishlari innovatsion mexanizmlar asosida loyihalangan o'quvchilarda rivojlanish dinamikasi ancha barqaror va izchil bo'ldi. Xususan, mustaqil ishlash qobiliyati, topshiriqlarni bajarishda ishonch va o'z-o'zini nazorat qilish ko'nikmalari shakllandi. Bu esa korreksion faoliyatning faqat qisqa muddatli emas, balki uzoq muddatli samaradorligini ham ta'minladi.

Monitoring natijalari individual ta'lim yo'nalishlarining moslashuvchanligi muhim omil ekanini ko'rsatdi. Doimiy monitoring asosida ta'lim mazmuni va metodlarining qayta ko'rib chiqilishi o'quvchilarning ehtiyojlariga tezkor moslashish imkonini berdi. Natijada korreksion ishlar jarayonida yuzaga kelgan muammolar o'z vaqtida aniqlanib, bartaraf etildi. Bu holat an'anaviy yondashuvlar bilan solishtirganda individual ta'lim yo'nalishlarining ustun jihatlarini yaqqol namoyon qildi.

Pedagoglar va psixologlar ishtirokida o'tkazilgan so'rovnoma natijalari ham olingan empirik ma'lumotlarni tasdiqladi. Respondentlarning aksariyati individual ta'lim yo'nalishlarini loyihalash jarayonida innovatsion mexanizmlardan foydalanish o'quvchilar bilan ishlashni yengillashtirganini, korreksion mashg'ulotlarning mazmunan boyishiga va maqsadga yo'naltirilgan bo'lishiga xizmat qilganini ta'kidladi. Shuningdek, pedagoglar individual yondashuv asosida tashkil etilgan faoliyat o'quvchilarning rivojlanishidagi ijobiy o'zgarishlarni tezroq kuzatish imkonini berganini qayd etdilar.

Olingan natijalar individual ta'lim yo'nalishlarini loyihalashda innovatsion mexanizmlarning kompleks qo'llanilishi korreksion-pedagogik faoliyat samaradorligini oshirishga xizmat qilishini ko'rsatdi. Ayniqsa, diagnostika, rejalashtirish, amalga oshirish va monitoring jarayonlarining uzviy bog'liqligi ta'lim natijalarining barqarorligini ta'minladi.

Mazkur tadqiqot natijalari korreksion-pedagogik faoliyatda individual ta'lim yo'nalishlarini loyihalashning innovatsion mexanizmlari ta'lim samaradorligini oshirishda muhim omil ekanini tasdiqladi.

Tadqiqot jarayonida aniqlangan muhim jihatlardan biri shundaki, individual ta'lim yo'nalishlarining samaradorligi ularning diagnostik ma'lumotlarga asoslangan holda loyihalashini bilan bevosita bog'liqdir. O'quvchilarning psixofiziologik, kognitiv va ijtimoiy rivojlanish xususiyatlarini hisobga olgan holda ishlab chiqilgan ta'lim yo'nalishlari korreksion ishlarning maqsadga yo'naltirilganligini ta'minladi. Bu natijalar korreksion pedagogika sohasidagi ilmiy qarashlar bilan uyg'un bo'lib, diagnostikaning korreksion faoliyatdagi yetakchi o'rni haqidagi nazariy fikrlarni yana bir bor tasdiqlaydi.

Shuningdek, tadqiqot natijalari innovatsion mexanizmlarning kompleks qo'llanilishi individual ta'lim yo'nalishlarini samarali amalga oshirishga xizmat qilishini ko'rsatdi. Raqamli va interfaol pedagogik texnologiyalar o'quvchilarning bilish faolligini oshirish, ta'lim jarayonini qiziqarli va tushunarli tashkil etishda muhim vosita bo'lib xizmat qildi. Bu jihat zamonaviy ta'lim texnologiyalarining korreksion-pedagogik faoliyatda qo'llanish imkoniyatlari hali to'liq o'rganilmaganini va ushbu yo'nalishda yangi tadqiqotlarga ehtiyoj mavjudligini ko'rsatadi.

Olingan natijalar differensial va shaxsga yo'naltirilgan ta'lim modellarining korreksion faoliyatdagi ahamiyatini ham tasdiqlaydi. Individual ta'lim yo'nalishlari orqali har bir o'quvchining rivojlanish sur'ati va imkoniyatlari inobatga olinib, ta'lim jarayoni moslashuvchan tarzda tashkil etildi. Natijada o'quvchilarning o'ziga bo'lgan ishonchi ortib, mustaqil ishlash va

o'z-o'zini nazorat qilish ko'nikmalari shakllandi. Bu holat korreksion faoliyatning faqat bilim berish bilan cheklanmasdan, shaxsni har tomonlama rivojlantirishga xizmat qilishini ko'rsatadi.

Muhokama jarayonida e'tiborga loyiq yana bir jihat pedagog va mutaxassislar o'rtasidagi hamkorlikning ahamiyatidir. Tadqiqot natijalari pedagog, psixolog va ota-onalar o'rtasidagi tizimli hamkorlik individual ta'lim yo'nalishlarining samarali amalga oshirilishiga ijobiy ta'sir ko'rsatishini ko'rsatdi. Bu holat korreksion-pedagogik faoliyatni faqat maktab doirasida emas, balki kengroq ijtimoiy muhit bilan integratsiyalash zarurligini ta'kidlaydi.

Tadqiqot natijalari mavjud ilmiy ishlar bilan qiyosiy tahlil qilinganda, mazkur tadqiqotning yangiligi individual ta'lim yo'nalishlarini loyihalashda innovatsion mexanizmlarning tizimli modeli ishlab chiqilganida namoyon bo'ladi. Ko'plab tadqiqotlarda individual yondashuv alohida metod yoki texnologiya sifatida qaralgan bo'lsa, ushbu tadqiqotda u korreksion-pedagogik faoliyatning barcha bosqichlarini qamrab oluvchi kompleks jarayon sifatida talqin etildi. Bu esa individual ta'lim yo'nalishlarini loyihalash masalasiga yangi ilmiy yondashuvni taklif etadi.

Shu bilan birga, tadqiqot ayrim cheklovlarga ham ega. Xususan, tajriba-sinov ishlari ma'lum bir ta'lim muassasalari doirasida olib borilgani natijalarni umumlashtirish imkoniyatini cheklashi mumkin. Kelgusidagi tadqiqotlarda turli hududlar va ta'lim muassasalarida kengroq miqyosda tajribalar o'tkazish individual ta'lim yo'nalishlarining universallik darajasini aniqlashga xizmat qiladi. Bundan tashqari, raqamli texnologiyalardan foydalanish imkoniyatlari maktablarning moddiy-texnik bazasiga bog'liq bo'lgani sababli, ushbu omil ham kelajakdagi tadqiqotlarda alohida e'tiborga olinishi lozim.

Umuman olganda, mazkur tadqiqot natijalari korreksion-pedagogik faoliyatda individual ta'lim yo'nalishlarini loyihalashning innovatsion mexanizmlari nazariy va amaliy jihatdan asoslanganini ko'rsatadi. Olingan xulosalar umumiy o'rta ta'lim maktablarida korreksion faoliyatni takomillashtirish, ta'lim sifatini oshirish va maxsus ehtiyojli o'quvchilarning ijtimoiy moslashuvini ta'minlashda muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

Mazkur tadqiqot umumiy o'rta ta'lim maktablarida korreksion-pedagogik faoliyat samaradorligini oshirishda individual ta'lim yo'nalishlarini loyihalashning innovatsion mexanizmlarini ilmiy-nazariy va amaliy jihatdan asoslashga qaratildi. Tadqiqot jarayonida erishilgan natijalar korreksion faoliyatni shaxsga yo'naltirilgan, moslashuvchan va tizimli asosda tashkil etish zarurligini tasdiqladi hamda individual ta'lim yo'nalishlarining ushbu jarayondagi yetakchi o'rnini ko'rsatdi.

Tadqiqotning asosiy xulosalaridan biri shundan iboratki, korreksion-pedagogik faoliyat samaradorligi bevosita o'quvchilarning individual rivojlanish xususiyatlarini chuqur diagnostika qilish va ushbu ma'lumotlar asosida ta'lim jarayonini loyihalash bilan chambarchas bog'liqdir. Diagnostik yondashuvsiz tashkil etilgan korreksion ishlar fragmentar xarakter kasb etib, o'quvchilarning real ehtiyojlarini to'liq qondira olmaydi. Shu sababli individual ta'lim yo'nalishlarini loyihalash jarayonida diagnostika boshlang'ich va uzluksiz bosqich sifatida qaralishi lozim.

Tadqiqot davomida aniqlanganki, individual ta'lim yo'nalishlarini innovatsion mexanizmlar asosida loyihalash o'quvchilarning bilish faoliyatini faollashtirish, o'quv motivatsiyasini oshirish hamda mustaqil ishlash ko'nikmalarini shakllantirishga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Raqamli va interfaol pedagogik texnologiyalar, differensial va moslashtirilgan ta'lim metodlari korreksion jarayonni yanada samarali va natijador qilish imkonini berdi. Bu esa zamonaviy ta'lim sharoitida innovatsion yondashuvlarsiz korreksion faoliyatni rivojlantirish mumkin emasligini ko'rsatadi.

Tadqiqot natijalari shuni ham ko'rsatdiki, individual ta'lim yo'nalishlari faqat o'quv mazmunini moslashtirish bilan cheklanmasligi kerak. Ular ta'lim maqsadlari, metodlari, vositalari va baholash tizimini o'z ichiga olgan kompleks pedagogik model sifatida qaralishi lozim. Aynan shunday yondashuv korreksion-pedagogik faoliyatning tizimlilikini ta'minlab, o'quvchilarning rivojlanish dinamikasini barqarorlashtiradi.

Muhim xulosalardan yana biri pedagog, psixolog va ota-onalar o'rtasidagi hamkorlik individual ta'lim yo'nalishlarini muvaffaqiyatli amalga oshirishning zaruriy sharti ekanligidir. Tadqiqot davomida mazkur hamkorlikning mavjudligi korreksion ishlar samaradorligiga sezilarli ta'sir ko'rsatgani aniqlandi. Bu holat korreksion-pedagogik faoliyatni ko'p subyektli jarayon

sifatida ko'rib chiqish va uni ijtimoiy-pedagogik tizim doirasida rivojlantirish zarurligini ta'kidlaydi.

Mazkur tadqiqotning ilmiy ahamiyati shundan iboratki, unda individual ta'lim yo'nalishlarini loyihalashning innovatsion mexanizmlari tizimli yondashuv asosida asoslab berildi. Tadqiqot natijalari korreksion pedagogika nazariyasini boyitib, individual yondashuvning amaliy mexanizmlarini aniqlashtirishga xizmat qiladi. Shuningdek, individual ta'lim yo'nalishlarini loyihalash masalasi korreksion-pedagogik faoliyatning markaziy komponenti sifatida talqin qilinishi ilmiy yangilik sifatida baholanadi.

Tadqiqotning amaliy ahamiyati esa umumiy o'rta ta'lim maktablarida korreksion-pedagogik faoliyatni tashkil etishda foydalanish mumkin bo'lgan tavsiyalar ishlab chiqilganida namoyon bo'ladi. Xususan, individual ta'lim yo'nalishlarini diagnostika, rejalashtirish, amalga oshirish va monitoring asosida loyihalash pedagoglar uchun metodik qo'llanma vazifasini bajarishi mumkin. Ushbu yondashuv maxsus ehtiyojli o'quvchilar bilan ishlashda ta'lim sifatini oshirishga xizmat qiladi.

Shu bilan birga, tadqiqot natijalari kelgusida olib boriladigan ilmiy izlanishlar uchun ham muhim yo'nalishlarni belgilab beradi. Kelajakda individual ta'lim yo'nalishlarini loyihalashda sun'iy intellekt elementlari, adaptiv raqamli platformalar va avtomatlashtirilgan monitoring tizimlaridan foydalanish imkoniyatlarini o'rganish dolzarb masalalardan biri bo'lib qoladi. Shuningdek, turli ta'lim muassasalarida keng qamrovli tajriba-sinov ishlarini tashkil etish orqali mazkur yondashuvning universallik darajasini aniqlash maqsadga muvofiqdir.

Xulosa qilib aytganda, tadqiqotda korreksion-pedagogik faoliyatda individual ta'lim yo'nalishlarini loyihalashning innovatsion mexanizmlari ilmiy asoslangan holda yoritildi va ularning samaradorligi empirik natijalar bilan tasdiqlandi. Olingan xulosalar umumiy o'rta ta'lim maktablarida korreksion faoliyatni takomillashtirish, ta'lim jarayonini individuallashtirish va maxsus ehtiyojli o'quvchilarning to'laqonli rivojlanishini ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Abduraxmonov A. A. Maxsus pedagogika va korreksion ta'lim asoslari. – Toshkent: O'qituvchi, 2018. – 256 b.
2. Yo'ldoshev J. G'., Usmonov S. A. Pedagogik texnologiyalar asoslari. – Toshkent: Fan, 2017. – 312 b.
3. Karimova M. R. Inklyuziv ta'lim: nazariya va amaliyot. – Toshkent: Innovatsiya-Ziyo, 2020. – 198 b.
4. Shodmonova Sh. S. Korreksion pedagogikada individual yondashuv. – Toshkent: Ilm Ziyo, 2019. – 184 b.
5. Ochilov M. O. Ta'lim jarayonini individuallashtirish muammolari // Xalq ta'limi. – 2021. – №3. – B. 45–49.
6. O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi. Inklyuziv ta'limni rivojlantirish konsepsiyasi. – Toshkent, 2021. – 32 b.
7. Vygotskiy L. S. Defektologiya asoslari. – Moskva: Pedagogika, 1983. – 296 s.
8. Lebedinskiy V. V. Psixologiya anomal rivojlanish. – Moskva: Akademiya, 2014. – 336 s.
9. Rubinshteyn S. L. Umumiy psixologiya asoslari. – Sankt-Peterburg: Piter, 2010. – 720 s.
10. Bondarenko I. A. Individual'nye obrazovatel'nye marshruty v usloviyax inklyuzivnogo obrazovaniya // Pedagogika. – 2019. – №6. – S. 58–63.
11. UNESCO. Inclusive Education: Guidelines for Policy Development. – Paris: UNESCO, 2017. – 102 p.
12. Florian L. Inclusive Pedagogy: A Transformative Approach // International Journal of Inclusive Education. – 2015. – Vol. 19, No. 4. – P. 335–343.

Ergasheva Nargizaxon Abdusattarovna

Farg'ona davlat universiteti, psixologiya kafedrası o'qituvchisi(PhD)

PEDAGOGLARDA PROFESSIONAL HISSIY CHARCHOQNING PSIXOLOGIK MEXANIZMLARI VA NAMOYON BO'LIH XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. Maqolada pedagoglar orasida uchraydigan kasbiy charchoq va deformatsiyaning psixologik jihatlari, o'qituvchilarda emotsional toliqish darajasi hamda ularda shaxsiy yutuqlarni past baholash va kommunikativ charchoq belgilari mavjudligi, olingan ma'lumotlar kasbiy deformatsiyaning rivojlanish omillarini mavjudligi va uni oldini olish zarurligi, shu sabab ularda professional salomatligini qo'llab-quvvatlash zarurligi haqida so'z yuritilgan.

Kalit so'zlar: kasbiy deformatsiya, hissiy charchoq, emotsional toliqish, depersonalizatsiya, shaxsiy yutuqlar reduksiyasi, pedagogik faoliyat, professional salomatlik, stressni boshqarish, psixologik barqarorlik.

Аннотация. В статье рассматриваются психологические аспекты профессиональной усталости и деформации, встречающиеся среди педагогов, уровень эмоциональной усталости у учителей и наличие у них низкой оценки личных достижений и признаков коммуникативной усталости, полученные данные указывают на наличие факторов развития профессиональной деформации и необходимость ее предотвращения, поэтому необходимо поддерживать их профессиональное здоровье.

Ключевые слова: профессиональная деформация, эмоциональная усталость, эмоциональное истощение, деперсонализация, редукция личных достижений, педагогическая деятельность, профессиональное здоровье, управление стрессом, психологическая устойчивость.

Annotation. The article examines the psychological aspects of professional fatigue and deformation encountered among teachers, the level of emotional fatigue in teachers, and the presence of a low assessment of personal achievements and signs of communicative fatigue, the obtained data indicate the presence of factors contributing to the development of professional deformation and the need to prevent it, therefore, it is necessary to maintain their professional health.

Key words: professional deformation, emotional fatigue, emotional exhaustion, depersonalization, reduction of personal achievements, pedagogical activity, professional health, stress management, psychological stability.

Kasbiy faoliyat inson hayotining ajralmas tarkibiy qismi bo'lib, shaxsning ijtimoiy shakllanishi, ruhiy holati va xulq-atvoriga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Ayniqsa pedagogik faoliyat mazmunan murakkab, mas'uliyat darajasi yuqori hamda kuchli emotsional zo'riqishni talab qiladigan kasblardan biri sifatida o'qituvchining psixologik salomatligi, shaxsiy rivoji va emotsional barqarorligida muhim o'rin tutadi [2, 12–14]. Inson o'z hayotining katta qismini mehnat jarayonida o'tkazishini inobatga olganda, pedagogning kundalik muloqot, dars jarayoni, nazorat, tashkiliy faoliyat va mas'uliyat bilan bog'liq professional yuklamalari uning ruhiy holatiga bevosita ta'sir ko'rsatishi tabiiydir [8, 45].

Kasbning shaxs rivojiga ta'siri qadimgi mutafakkirlar asarlarida ham qayd etilgan bo'lsa-da, pedagog shaxsining professional holati, ruhiy zo'riqish darajasi va emotsional barqarorligi masalalarining maxsus ilmiy yo'nalish sifatida shakllanishi XIX–XX asrlarga to'g'ri keladi [12, 21]. Mazkur davrda ta'lim-tarbiya faoliyatining psixologik murakkabligi, pedagogning kasbiy talablar tizimi, o'qituvchi–o'quvchi muloqotining emotsional-psixologik xarakteri va kasbiy yuklama mazmuni falsafa, psixologiya va pedagogika fanlarida alohida tadqiq etila boshlandi [10, 63].

Zamonaviy ilmiy adabiyotlarda pedagog faoliyatining ikki muhim psixologik oqibati - professional deformatsiya va hissiy charchoq (burnout) sindromi alohida dolzarb muammo sifatida ko'rib chiqiladi. V.V.Boyko, R.M.Granovskaya, A.A.Krilova, E.S.Kuzmina, E.I.Rogova,

V.E.Orlov va D.G.Trunov kabi tadqiqotchilar bu holatlarning kelib chiqish mexanizmlari, rivojlanish bosqichlari, diagnostik mezonlari va profilaktika usullarini chuqur tahlil qilganlar [2, 78–95].

Hissiy charchoq sindromi - pedagogning kasbiy faoliyati jarayonida asta-sekin shakllanib boradigan, ruhiy va jismoniy energiyaning pasayishi, muloqotda begonalashuv, kasbiy motivatsiyaning susayishi, faoliyatdan qoniqish darajasining kamayishi hamda professional umidlarning soʻnishi bilan namoyon boʻladigan kompleks psixologik holatdir [11, 102–104]. Pedagogik jarayonning uzluksiz emotsional faollik, kommunikativ qatʼiyat va ijtimoiy masʼuliyat bilan bogʻliq ekani ushbu sindromning kelib chiqish omillarini chuqur tadqiq etishni dolzarb qiladi [9, 56].

Bugungi kunda Oʻzbekistonda pedagoglarning ruhiy salomatligi, emotsional farovonligi va kasbiy barqarorligini taʼminlash masalasi davlat siyosatining ustuvor yoʻnalishlaridan biri sifatida belgilangan. Xususan, Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining “Oʻqituvchilarning maqomi va ijtimoiy himoyasini kuchaytirish”ga qaratilgan farmon va qarorlari; 2022–2026 yillarga moʻljallangan Yangi Oʻzbekistonning Taraqqiyot strategiyasi; taʼlim sifatini oshirish, byurokratik yuklamalarni qisqartirish va oʻqituvchilar mehnatini ragʻbatlantirishga qaratilgan tashabbuslari; 2023–2024 yillarda pedagoglarning mehnat sharoitlarini yaxshilash va emotsional-psixologik qoʻllab-quvvatlash tizimini rivojlantirishga oid qarorlar bu masalaning davlat miqyosidagi dolzarbligini tasdiqlaydi [1, 3–7].

Shu bilan birga, maktablarda psixologik xizmatni takomillashtirish, pedagoglar uchun stressni boshqarish boʻyicha treninglar, metodik qoʻllanmalar, seminarlar tashkil etish, taʼlim muassasalarida sogʻlom psixologik muhitni shakllantirish kabi yoʻnalishlar davlat dasturlarida bevosita koʻzda tutilgan.

Shu bois “Pedagogik faoliyatda hissiy charchoq: sabablari va oqibatlar” mavzusi nafaqat ilmiy-nazariy jihatdan, balki Oʻzbekiston taʼlim tizimi modernizatsiyasi kontekstida ham alohida ahamiyat kasb etadi. Mazkur masalaning chuqur oʻrganilishi pedagoglarning professional salomatligini mustahkamlash, emotsional barqarorligini qoʻllab-quvvatlash va taʼlim sifatini oshirishga xizmat qiluvchi muhim ilmiy-amaliy asos boʻlib xizmat qiladi.

Bu esa ijtimoiy soha xodimlari faoliyatida kasbiy deformatsiyaning oʻziga xos jihatlari yetarli darajada ochilmayotganini koʻrsatadi. Chunki ijtimoiy xizmat koʻrsatish jarayoni inson bilan bevosita va uzoq muddatli muloqotga asoslanadi, bu esa mutaxassisning emotsional resurslari, qadriyatlar tizimi va professional meʼyorlariga sezilarli taʼsir koʻrsatadi. Shunga qaramay, ijtimoiy soha vakillari orasida kasbiy deformatsiyaning shakllanish mexanizmlari, uning bosqichlari, psixologik omillari hamda profilaktika choralariga bagʻishlangan tadqiqotlar hanuzgacha sust rivojlangan.

Ayni paytda ushbu sohada olib borilayotgan ilmiy izlanishlar koʻproq nazariy tavsifga ega boʻlib, amaliy faoliyat jarayonida yuzaga keladigan real kasbiy muammolarni chuqur tahlil qilishga yetarli darajada eʼtibor qaratilmagan. Natijada, ijtimoiy xizmat koʻrsatuvchi mutaxassislarning emosional charchoqqa moyilligi, empatiya pasayishi, rasmiylikning kuchayishi, muloqot standartlarining qotib qolishi kabi deformatsion belgilarini aniqlash, baholash va korrektsiya qilish boʻyicha metodikalar yetarlicha ishlab chiqilmagan.

Shu sababli, ijtimoiy soha xodimlarida kasbiy deformatsiya jarayonini oʻrganish nafaqat psixologik nuqtai nazardan, balki kasbiy salomatlik, xizmat samaradorligi va mijozlar bilan munosabatlar sifatini taʼminlash nuqtayi nazaridan ham dolzarb masala boʻlib qolmoqda. Mazkur tadqiqotlar sohaga oid nazariy yondashuvlarni boyitish, kasbiy deformatsiyaning yangi koʻrinishlarini aniqlash va uning oldini olishga qaratilgan amaliy mexanizmlarni ishlab chiqishga xizmat qiladi.

Shunday qilib, maktab oʻqituvchilari oʻrtasida kasbiy deformatsiyasini oʻrganish bugungi kunda yangi ahamiyat kasb etmoqda.

Ushbu tadqiqot, kasbiy deformatsiyalashuvning oldini olish, oʻqituvchilarning psixologik farovonligini taʼminlash va taʼlim jarayonini samarali tashkil etish uchun zarur boʻlgan tavsiyalarni ishlab chiqish imkonini yaratdi.

Tadqiqot maqsadlarini amalga oshirish maqsadida N.E.Vodopyanovanning “Professional charchoq va deformatsiyani aniqlash metodidan foydalandik.

N.E.Vodopyanovanning “Professional charchoq va deformatsiyani aniqlash metodi natijalariga ko‘ra, respondentlarning yarmidan ko‘pi emotsional holatining past darajasini, befarqlik yoki hissiy haddan tashqari charchoqni his qilmasligini ko‘rsatdi. Buni quyidagi 1-jadvalda ko‘rishimiz mumkin.

1-jadval.

Professional «charchoq» va deformatsiyaning tarkibiy qismlarining ifodalangan darajalarini taqsimlanishi

Kasbiy «charchoq» va deformatsiyaning tarkibiy qismlari (ko‘rsatkichlari)	Ko‘rsatkichning ifodalanganlik darajalari (% da)				
	Quyi	O‘rtachadan past	O‘rta	O‘rtachadan yuqori	Yuqori
Emotsional toliqish	17,2	55,2	20,7	6,9	0
Depersonalizatsiya	58,6	17,2	20,7	3,5	0
Shaxsiy yutuqlar reduksiyasi	31,0	62,1	6,9	0	0
Umumiy qiymat (kasbiy deformatsiyaning ifodalanganligi)	34,5	51,7	13,8	0	0

1-jadval natijalari maktab o‘qituvchilari orasida kasbiy “charchoq” va deformatsiyaning tarkibiy qismlarining namoyon bo‘lish darajasini ko‘rsatadi. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, emotsional toliqish ko‘rsatkichining aksariyat o‘qituvchilarda “o‘rtachadan past” (55,2%) va “o‘rta” (20,7%) darajada ifodalangani kuzatilgan. Bu holat pedagoglarning ish jarayonida doimiy emotsional va kommunikativ talablar ostida bo‘lishi, ortiqcha psixologik yuklanish tufayli emotsional resurslari sezilarli darajada sarflanishi bilan izohlanadi. Shu bilan birga, faqat 6,9% o‘qituvchilarda “o‘rtachadan yuqori” darajadagi emotsional toliqish qayd etilgan bo‘lib, bu guruh pedagoglar qo‘shimcha psixologik qo‘llab-quvvatlashga muhtoj ekanligini ko‘rsatadi.

Depersonalizatsiya ko‘rsatkichlari esa asosan “quyi” darajada (58,6%) ifodalangan. Bu pedagoglarning ko‘pchiligi o‘quvchilar va hamkasblarga nisbatan hissiy sovuqlashuv yoki begonalashuv belgilarini sezmayotganini bildiradi. Shu bilan birga, “o‘rta” va “o‘rtachadan past” darajadagi depersonalizatsiya 20,7% va 17,2% respondentlarda qayd etilgan, ya‘ni pedagoglarning bir qismi professional muloqot jarayonida hissiy uzoqlashuv yoki qisman begonalashuv holatiga moyil bo‘lishi mumkin. “Yuqori” darajalar kuzatilmaganligi jiddiy depersonalizatsiya holatlari kam uchrashini tasdiqlaydi.

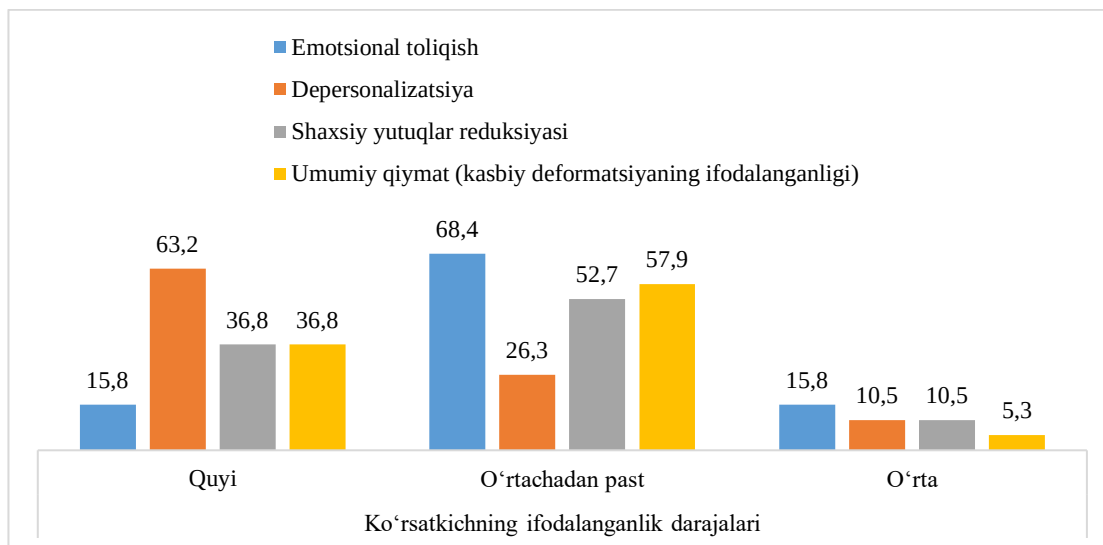
Shaxsiy yutuqlar reduksiyasi ko‘rsatkichining ko‘pchiligi (“o‘rtachadan past” 62,1%, “quyi” 31%) pedagoglarning kasbiy yutuqlarini baholashda ortiqcha salbiy baho bermasligini, biroq ayrim o‘qituvchilarda shaxsiy kasbiy qoniqishning pasayish tendensiyasi mavjudligini ko‘rsatadi. “O‘rtachadan yuqori” va “yuqori” darajalar kuzatilmaganligi, jiddiy motivatsion pasayish holatlari kam ekanini bildiradi.

Umumiy qiymatlar esa kasbiy deformatsiyaning ifodalanganligini ko‘rsatadi: “quyi” daraja 34,5%, “o‘rtachadan past” 51,7%, “o‘rta” 13,8% bilan ifodalangan, yuqori darajalar mavjud emas. Bu shuni anglatadiki, pedagoglarning ko‘pchiligi jiddiy kasbiy deformatsiya bosqichida emas, ammo o‘rtachadan past darajadagi psixologik xavf omillari mavjud.

Jadval natijalari shuni ko‘rsatadiki, pedagoglarning aksariyati kasbiy charchoq va deformatsiyaning o‘rtachadan past darajasida namoyon bo‘lishini his qilmoqda. Shu jumladan, 1-guruh ishtirokchilarida emotsional toliqish, depersonalizatsiya va shaxsiy yutuqlar reduksiyasining taqsimoti ayniqsa muhim ahamiyatga ega. Bu guruhdagi o‘qituvchilar, ko‘p hollarda, o‘rta darajada emotsional zo‘riqish va psixologik yuklamaga duch kelayotgan bo‘lib, ish jarayonida doimiy muloqot va pedagogik vazifalarni bajarish bilan bog‘liq stressni boshqarish zaruriyatini ko‘rsatadi.

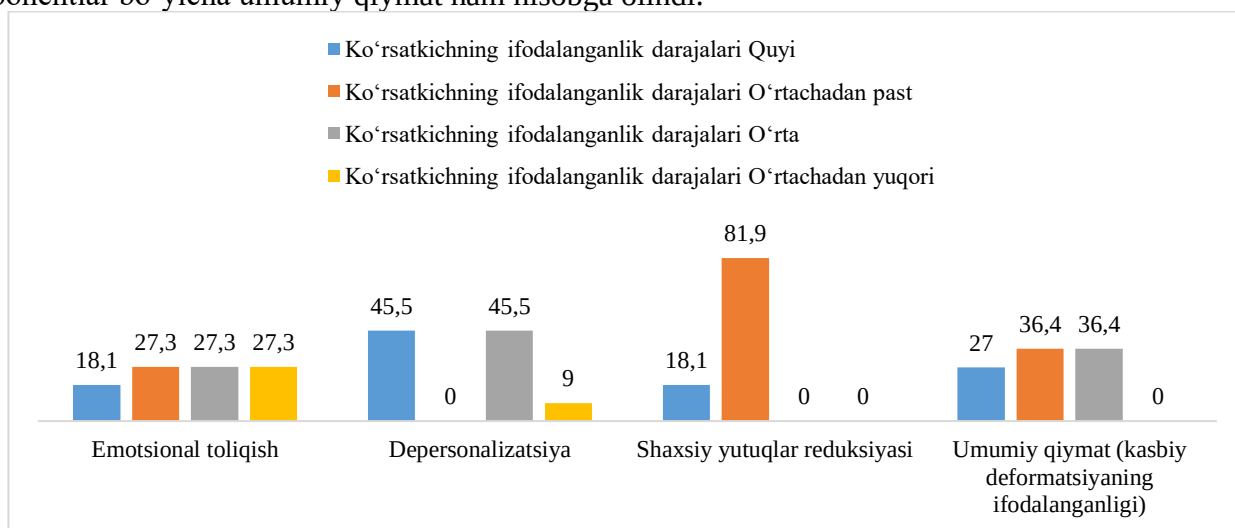

Shu bois, maktablarda pedagoglarning professional salomatligini mustahkamlash, emotsional barqarorlikni saqlash va kasbiy motivatsiyani oshirish maqsadida psixologik treninglar, stressni boshqarish mashg'ulotlari hamda individual konsultatsiyalarni tizimli tashkil etish ayniqsa muhimdir. 1-guruh ishtirokchilari o'rtasida kuzatilgan emotsional toliqish va shaxsiy yutuqlar reduksiyasini nazorat qilish orqali pedagoglarning depersonalizatsiya darajasini pasaytirish va kasbiy faoliyat samaradorligini oshirish imkoniyati yaratiladi.

1-diagramma. Kasbiy «charchoq» va deformatsiyaning tarkibiy qismlarining ifodalanish darajalarining 1-guruhdagi taqsimoti

Pedagoglarning kasbiy deformatsiyasi uch asosiy komponent - emotsional toliqish, depersonalizatsiya va shaxsiy yutuqlar reduksiyasi - bo'yicha o'rganildi. Shu bilan birga, barcha komponentlar bo'yicha umumiy qiymat ham hisobga olindi.

2-digamma. Kasbiy «charchoq» va deformatsiyaning tarkibiy qismlarining ifodalanish darajalarining 2-guruhdagi taqsimoti.

O'tkazilgan tadqiqot 1-guruh va 2-guruh ishtirokchilari orasida kasbiy «charchoq» va kasbiy deformatsiya komponentlarining ifodalanganlik darajasi sezilarli darajada farqlanishini ko'rsatdi. Bu farqlar, avvalo, har ikki guruhning emotsional resurslari, stressga bardoshlilik ko'lam va kasbiy faoliyatda psixologik himoya mexanizmlarining qay darajada shakllanganligini aks ettiradi.

1-guruh ishtirokchilarining aksariyatida emotsional toliqishning o'rtachadan past darajada namoyon bo'lishi (68,4%) ularning kasbiy stress omillariga nisbatan yetarlicha barqaror, moslashuvchan va emotsional jihatdan chidamli ekanligini ko'rsatadi. Bu holat ushbu guruh

vakillarida emotsional regulatsiya, stressga qarshi kurashish strategiyalari va ichki motivatsiyaning yaxshi shakllanganligidan darak beradi. Toliqishning yuqori darajada umuman uchramaganligi esa kasbiy faoliyatga nisbatan ijobiy munosabat, qoniqish va ichki resurslarning yetarli ekanligini tasdiqlaydi.

Depersonalizatsiya ko'rsatkichining quyi darajada (63,2%) bo'lishi pedagoglarning shaxslararo munosabatda iliq, hamdard va emotsional jihatdan ochiq bo'lib qolayotganini bildiradi. Bu jihat, ayniqsa, pedagogik faoliyatda muhim bo'lib, o'quvchilar bilan samimiy muloqot, o'qituvchining o'z kasbiga mehr bilan yondashuvi, "insoniylik"ni saqlab qolish qobiliyati aynan depersonalizatsiyaning past darajasi bilan bog'liq.

Shaxsiy yutuqlar reduksiyasining past ko'rsatkichlarda bo'lishi (52,7%) ishtirokchilarning o'z kasbiy yutuqlarini yetarlicha qadrlay olishini, o'zini kompetent mutaxassis sifatida his qilishini va kasbiy o'zini o'zi baholashning sog'lom darajada ekanini anglatadi.

Umumiy kasbiy deformatsiyaning juda past darajada (94,7%) qayd etilishi ushbu guruh vakillarida "yonib ketish" sindromining deyarli shakllanmaganini, aksincha, ruhiy barqarorlik, kasbiy qoniqish va psixologik moslashuv mexanizmlarining yetarli ekanligini ko'rsatadi. Bunday pedagoglar o'z faoliyatida ma'no topa oladigan, ichki motivatsiyasi yuqori bo'lgan va kasbiy muhitga moslashuvchan mutaxassislar hisoblanadi.

Aksincha, 2-guruhdagi natijalar kasbiy stressning noto'g'ri boshqarilishi, emotsional resurslarning qisqarishi va kasbiy motivatsiyaning pasayishi bilan bog'liq bo'lishi mumkinligini ko'rsatadi. Emotsional toliqishning 27,3% ishtirokchilarda o'rtachadan yuqori darajada qayd etilgani kasbiy yuklamaning ortishi, ichki resurslarning kamayib borishi va hissiy zo'rliqlashning to'planayotganini bildiradi. Bu holat ko'pincha "hissiy charchoqning boshlang'ich fazasi" sifatida talqin qilinadi.

Depersonalizatsiya darajasining quyi va o'rta diapazonda teng taqsimlanishi (45,5% + 45,5%) 2-guruh ishtirokchilari orasida shaxslararo munosabatlarning asta-sekin rasmiylashib borayotganidan dalolat beradi. Bunday holat o'qituvchining o'quvchilarga nisbatan hissiy sovuqlashishi, empatiyaning pasayishi, muloqotning formal tus olishi va professional samimiyatning kamayishi bilan namoyon bo'ladi. Bu esa "yonib ketish" sindromining o'rta bosqichiga xos belgilar hisoblanadi.

Shaxsiy yutuqlar reduksiyasining yuqori qayd etilishi (81,9%) ishtirokchilarning o'z kasbiy muvaffaqiyatlarini yetarlicha tan olmasligi, o'zini "samara bermayotgan mutaxassis" sifatida ko'ra boshlashi yoki o'z mehnatini past baholashga moyilligi kuchayganini ko'rsatadi. Bu jarayon ko'pincha o'ziga nisbatan tanqidiy qarashning kuchayishi, psixologik charchoq va o'z-o'zini qadrlashning pasayishi bilan bog'liq.

Umumiy kasbiy deformatsiyaning 36,4% ishtirokchida o'rtacha darajada namoyon bo'lishi ushbu guruhda "yonib ketish" sindromi shakllanishining boshlang'ich bosqichlari mavjudligini bildiradi. Bu esa, agar psixologik yordam, treninglar, stressni boshqarish bo'yicha intervensiyalar o'z vaqtida amalga oshirilmasa, keyinchalik chuqur emotsional charchoq va kasbiy befarqlik kuchayishi mumkinligini anglatadi.

4-jadval.

1- va 2-guruh ishtirokchilarida kasbiy "charchoq" va deformatsiyaning tarkibiy komponentlari bo'yicha solishtirma ko'rsatkichlar

Ko'rsatkich	1-guruh – asosiy (%)	2-guruh – asosiy (%)	Izoh
Emotsional toliqish	68.4% (o'rtachadan past)	27.3% (o'rtachadan yuqori)	2-guruhda kuchliroq toliqish
Depersonalizatsiya	63.2% (quyi)	45.5% (quyi), 45.5% (o'rta)	2-guruhda kuchayish mavjud
Yutuqlar reduksiyasi	52.7% (o'rtachadan past)	81.9% (o'rtachadan past)	Ikkala guruhda ham yuksak emas
Umumiy deformatsiya	57.9% (o'rtachadan past)	36.4% (o'rta)	2-guruhda umumiy deformatsiya ko'proq

Tadqiqot natijalari 1-guruh va 2-guruh ishtirokchilarida kasbiy charchoq va kasbiy deformatsiya sindromining tarkibiy komponentlari bo'yicha sezilarli farqlar mavjudligini namoyon etdi. Ushbu farqlar o'qituvchilarning kasbiy faoliyatga moslashuvi, emotsional resurslarining holati, ichki psixologik himoya mexanizmlarining kuchi va stressga nisbatan individual bardoshlilik darajasini ko'rsatib beradi.

1-guruhda emotsional toliqish, depersonalizatsiya va shaxsiy yutuqlar reduksiyasining asosan quyi hamda o'rtachadan past darajada namoyon bo'lishi ularning kasbiy faoliyatda yetarlicha barqaror ekanligini ko'rsatadi. Xususan, emotsional toliqishning 68,4% ishtirokchida past darajada aniqlanishi pedagoglarning kasbiy bosimlarga nisbatan yuqori stress-bardoshlilikka ega ekanini tasdiqlaydi. Bu ularda moslashuvchan emotsional regulatsiya, stressni qayta ishlashning sog'lom mexanizmlari, shuningdek kasbiy motivatsiyaning ichki manbalari mavjudligini anglatadi.

Depersonalizatsiya ko'rsatkichlarining quyi darajada saqlanib qolayotgani ularning shaxslararo munosabatlardagi samimiyligni, empatiyani va professionallikni yo'qotmaganini bildiradi. Bunday o'qituvchilar o'quvchilar bilan muloqotni rasmiy tusga keltirmasdan, aksincha, insoniy va iliq munosabatni davom ettiradi. Bu pedagogik jarayonda juda muhim bo'lib, o'qituvchining kasbiy samaradorligi va ruhiy qoniqishiga bevosita ta'sir qiladi.

Shaxsiy yutuqlar reduksiyasining o'rta va quyi darajada bo'lishi 1-guruh vakillarining o'z faoliyati natijalarini ijobiy qabul qilishini, o'z mehnatini qadrlay olishini va kasbiy kompetentligiga nisbatan ishonchni saqlaganini ko'rsatadi. Bu holat kasbiy o'sishga intilish, o'z imkoniyatlarini real baholash va sog'lom ichki motivatsiya bilan bog'liq.

Umuman olganda, 1-guruh ishtirokchilari kasbiy charchoq sindromiga qarshi kuchli psixologik himoya resurslariga ega bo'lib, ularning ruhiy barqarorlik darajasi yuqoriligi kuzatiladi. Bunday pedagoglar ko'pincha kasbiy faoliyatdan mamnunlikni boshdan kechiradi, o'z o'rnini aniq anglaydi va ichki psixologik resurslarini to'g'ri boshqaradi.

2-guruh natijalari esa kasbiy charchoq sindromining ayrim bosqichlari shakllanayotganini ko'rsatadi. Emotsional toliqishning 27,3% ishtirokchida o'rtachadan yuqori darajada namoyon bo'lishi jismoniy va ruhiy charchoqning kuchayganini anglatadi. Bunday holat ko'pincha uzluksiz emotsional yuklama, kasbiy mas'uliyatning ortishi, ziddiyatli muloqotlar va resurslarning yetishmasligi bilan bog'liq bo'ladi.

Depersonalizatsiya darajasining quyi va o'rta ko'rsatkichlar o'rtasida teng tarqalishi (45,5% + 45,5%) shaxslararo munosabatlarda sovuqlashuv, muloqotning rasmiylashuvi va kasbiy empatiya darajasining pasayib borayotganidan dalolat beradi. Bu pedagogning o'z kasbiy roliga begonalashuvi, o'quvchilar bilan hissiy aloqa zaiflashuvi va kasbiy jarayonga qiziqish susayishini anglatadi.

Eng e'tiborga molik natija - shaxsiy yutuqlar reduksiyasi bo'yicha 81,9% ishtirokchida o'rtachadan past daraja qayd etilganidir. Bu ularning o'z mehnat natijalarini past baholashga moyilligi, o'z kasbiy kompetentligiga ishonch pasayishi, muvaffaqiyatsizlik hissining kuchayishi va ichki motivatsiyaning susayishi bilan bog'langan. Bunday holat ko'pincha kasbiy o'zini anglash inqirozining boshlang'ich bosqichi sifatida talqin qilinadi.

Umumiy kasbiy deformatsiya darajasining 36,4% ishtirokchida o'rta darajada namoyon bo'lishi 2-guruhda kasbiy charchoqning shakllanayotganini, psixologik himoya resurslarining esa tobora zaiflashayotganini ko'rsatadi. Bu esa, agar vaqtida psixologik qo'llab-quvvatlash ta'minlanmasa, charchoq sindromining chuqurlashishi va faoliyat samaradorligining pasayishiga olib kelishi mumkin.

Tadqiqot natijalari 1-guruh va 2-guruh ishtirokchilari o'rtasida kasbiy charchoq (burnout) va kasbiy deformatsiya sindromining tarkibiy komponentlari bo'yicha sezilarli psixologik farqlar mavjudligini ko'rsatdi. Ushbu farqlar pedagoglarning emotsional barqarorlik darajasi, stressni boshqarish mexanizmlari, kasbiy motivatsiya holati va o'z-o'zini baholash tizimining mustahkam yoki zaif ekanligi bilan chambarchas bog'liqdir.

1-guruh ishtirokchilari orasida emotsional toliqish, depersonalizatsiya va shaxsiy yutuqlar reduksiyasi ko'rsatkichlarining quyi va o'rtachadan past darajada bo'lishi ularning kasbiy

faoliyatda ruhiy barqaror, hissiy jihatdan yetuk va stressga nisbatan yuqori darajada chidamli ekanini tasdiqlaydi. Ushbu guruh vakillarida sog'lom emotsional regulatsiya, kasbiy o'zini anglashning ijobiy shakllanganligi va ichki motivatsiyaning kuchli bo'lishi ularning kasbiy deformatsiyaga qarshi samarali psixologik himoya resurslariga ega ekanini ko'rsatadi.

Aksincha, 2-guruh ishtirokchilarida emotsional toliqishning o'rtachadan yuqori darajada bo'lishi, depersonalizatsiya holatlarining kuchayishi va shaxsiy yutuqlarni past baholashning keng tarqalganligi kasbiy charchoq sindromining shakllanayotganidan darak beradi. Ularning kasbiy faoliyati davomida emotsional resurslarining qisqarishi, ichki motivatsiyaning susayishi va o'z kasbiy imkoniyatlariga nisbatan ishonchning pasayishi kuzatiladi. Bu esa pedagogik jarayonda hissiy zaiflik, muloqot sifatining pasayishi, kasbiy qoniqishning kamayishi va faoliyat samaradorligining sustlashish xavfini oshiradi.

Umuman olganda, tadqiqot kasbiy charchoq sindromining rivojlanishi pedagoglarning individual psixologik xususiyatlari, emotsional resurslari va kasbiy muhitdagi qo'llab-quvvatlash darajasiga bevosita bog'liq ekanini ko'rsatdi. 1-guruh vakillarida bu resurslar mustahkam bo'lsa, 2-guruh vakillarida ular zaiflashib borayotgani kuzatiladi. Shu sababli, 2-guruh ishtirokchilari uchun stressni boshqarish, emotsional tiklanish, kasbiy motivatsiyaning oshirish va shaxsiy yutuqlarni qayta baholashga yo'naltirilgan psixoprofilaktik tadbirlarni kuchaytirish zarur. Bunday chora-tadbirlar pedagoglarning ruhiy salomatligini mustahkamlash, kasbiy deformatsiya xavfini kamaytirish va ularning professional samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti. (2022). O'qituvchilarning maqomi va ijtimoiy himoyasini kuchaytirish bo'yicha farmon va qarorlar. Toshkent: Hukumat Nashriyoti.
2. Boyko, V.V., Granovskaya, R.M., Krilova, A.A., Kuzmina, E.S., Rogova, E.I., Orlov, V.E., Trunov, D.G. (2019). Педагогическая деятельность и эмоциональная устойчивость: психологические аспекты. Москва: Педагогика.
3. E.I., Orlov, V.E., Trunov, D.G. (2020). Профессиональная деформация и синдром эмоционального выгорания: теория и практика. Москва: Психологические исследования.
4. Emotional exhaustion syndrome end its impact on mental health// International conference on research in humanities Sciences and education. Berlin Mental Health. Euro'eian Journal of Molecular & Clinical Medicine ISSN: 2515-8260, Volume 7. 2022. 27 june. 85-91 pages.
5. Ergasheva N.A. Emotional exhaustion syndrome end its impact on mental health. International conference on research in humanities Sciences and education. Berlin 2022. 27 june. 85-91 b.
6. Ergasheva N.A. New stage concerns in life and keeping balance in it. Evrasian journal of academic research. 91-93-b.
7. Ergasheva N.A. Sindrom of emotional burnout as professional stress. Pedagogical and psychological studies/ 2023 may/ Impact Factor. 46-51 b.
8. Ivanov, P.P. (2017). Профессиональные нагрузки учителей и их психическое состояние. Санкт-Петербург: Психология.
9. Ivanova, L.S. (2018). Эмоциональная активность и коммуникация в педагогическом процессе. Москва: Психология.
10. Kuznetsova, E.V. (2018). Психологическая сложность педагогического процесса. Москва: Психология и педагогика.
11. Petrov, A.N. (2016). Эмоциональное выгорание и психическая энергия педагога. Санкт-Петербург: Психология учителя.
12. Sokolov, M.I. (2015). Развитие личности педагога и история профессионального стресса. Москва: Академическое издательство.

Xumora Raximova

Namangan davlat universiteti tayanch doktoranti

kh.rakhimova@mail.ru

REFLEKTIV VA REFLEKSIV YONDASHUVLARNING KASBIY KOMPETENSIYA VA O‘Z-O‘ZINI ANGLASHNI RIVOJLANTIRISHDAGI METODOLOGIK ASOSLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada reflektiv va reflektiv yondashuvlarning nazariy hamda metodologik farqlari qiyosiy tahlil asosida yoritiladi. Tadqiqotda ushbu ikki yondashuv temporal (retrospektiv va sinxron), epistemologik (praxis va agency) hamda ijtimoiy mezonlar asosida tizimlashtirildi. Reflektiv yondashuv kasbiy amaliyotni takomillashtirishning operatsional mexanizmi sifatida, reflektiv yondashuv esa shaxsning pozitsionalligi va ijtimoiy agentligini shakllantiruvchi transformativ jarayon sifatida talqin qilindi. Shuningdek, kasbiy kompetensiyani rivojlantirishda har ikki yondashuvning integratsiyasiga asoslangan “Reflektiv-reflektiv spiral” modeli taklif etildi. Tadqiqot natijalari reflektiv va reflektiv mexanizmlarning uyg‘unligi barqaror va transformativ kasbiy rivojlanishni ta’minlashini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: refleksiya, refleksivlik, kasbiy kompetensiya, pozitsionallik, agentlik, praxis, retrospektiv tahlil, sinxron anglash, transformativ rivojlanish.

Аннотация. В статье представлен сравнительный анализ рефлексивного и рефлексивного подходов в контексте развития профессиональной компетентности. Подходы систематизированы по временным (ретроспективный и синхронный), эпистемологическим (praxis и agency) и социальным критериям. Рефлексивный подход рассматривается как операциональный механизм совершенствования профессиональной практики, тогда как рефлексивность интерпретируется как трансформативный процесс формирования позициональности и социальной агентности субъекта. Предложена интегративная модель «Рефлексивно-рефлексивная спираль». Результаты исследования показывают, что синтез двух подходов обеспечивает устойчивое и трансформативное профессиональное развитие.

Ключевые слова: рефлексия, рефлексивность, профессиональная компетентность, позициональность, агентность, praxis, ретроспективный анализ, трансформативное развитие.

Abstract. This article presents a comparative methodological analysis of reflective and reflexive approaches in the context of professional competence development. The approaches are systematized according to temporal (retrospective vs. synchronous), epistemological (praxis vs. agency), and social criteria. Reflective practice is conceptualized as an operational mechanism for improving professional performance, whereas reflexivity is interpreted as a transformative process shaping positionality and social agency. An integrative “Reflective–Reflexive Spiral” model is proposed to explain their interaction. The findings demonstrate that the integration of reflective and reflexive mechanisms ensures sustainable and transformative professional development.

Key words: reflection, reflexivity, professional competence, positionality, agency, praxis, retrospective analysis, transformative development.

Kirish. Zamonaviy ta’lim tizimi va professional rivojlanish konsepsiyalari mutaxassis tayyorlash jarayonini faqat nazariy bilimlar majmuasini egallash bilan cheklamaydi. Global ijtimoiy o‘zgarishlar, axborot oqimining jadallashuvi va kasbiy faoliyatning murakkablashuvi sharoitida mutaxassisdan moslashuvchan fikrlash, o‘z faoliyatini tanqidiy tahlil qilish va ijtimoiy mas’uliyatni anglash talab etilmoqda. Shu nuqtai nazardan reflektiv (reflective) va reflektiv (reflexive) yondashuvlar pedagogika va ijtimoiy fanlar metodologiyasining markaziy tushunchalaridan biriga aylandi.

Ilmiy adabiyotlarda refleksiya tushunchasi tajribani ongli ravishda tahlil qilish orqali bilim hosil qilish jarayoni sifatida talqin qilinadi [1]. D. Schön tomonidan ishlab chiqilgan konsepsiyada

refleksiya amaliyotchini “tadqiqotchi mutaxassis” darajasiga olib chiqadigan mexanizm sifatida ko‘riladi. U “reflection-in-action” va “reflection-on-action” tushunchalari orqali harakat davomida va harakatdan so‘ng tahlil qilishni ajratib ko‘rsatadi [2]. Bu yondashuv kasbiy kompetensiyani oshirish, instruksional samaradorlikni yaxshilash va tajribani tizimlashtirishga xizmat qiladi.

Biroq zamonaviy tadqiqotlar refleksiyani kasbiy rivojlanishning yetarli sharti deb emas, balki zarur, ammo cheklangan mexanizm sifatida ko‘rsatadi. S. L. Ng, S. R. Wright va A. Kuper refleksiya va tanqidiy refleksivlik o‘rtasidagi farqni aniqlab, refleksivlikni ijtimoiy tuzilmalar, kuch munosabatlari va shaxsning epistemologik pozitsiyasini tahlil qilish bilan bog‘laydi [3]. Bu yerda asosiy e‘tibor amaliyotni takomillashtirishdan ko‘ra, mutaxassisning “o‘zini” va o‘zining ijtimoiy rolini anglashga qaratiladi.

Refleksivlik ijtimoiy nazariya doirasida chuqurroq talqin qilinadi. M. Archer konsepsiyasiga ko‘ra, refleksivlik shaxsning ichki dialogi orqali ijtimoiy tuzilma va agentlik o‘rtasidagi vositachilikni ta‘minlaydi. G. Vogler ushbu nazariyani tahlil qilib, refleksivlikni habitus va ijtimoiy kuchlar o‘rtasidagi murakkab munosabatni anglash mexanizmi sifatida asoslaydi [4]. N. Brown esa refleksivlikni pozitsionallik va ilmiy halollik bilan bog‘lab, tadqiqotchining o‘z epistemologik chegaralarini anglashini metodologik zarurat sifatida ko‘rsatadi [5].

Shunday qilib, reflektiv va refleksiv yondashuvlar bir-biriga yaqin terminologik maydonda joylashgan bo‘lsa-da, ularning metodologik yo‘nalishi va natijaviyligi turlicha. Reflektiv yondashuv ko‘proq kasbiy amaliyotni optimallashtirishga xizmat qilsa, refleksiv yondashuv mutaxassisning ijtimoiy ongini va agentligini rivojlantiradi. Birinchisi “nima sodir bo‘ldi?” savoliga javob izlaydi, ikkinchisi esa “men kimman va mening pozitsiyam jarayonga qanday ta‘sir qilmoqda?” savolini markazga qo‘yadi.

Muammoning dolzarbligi shundaki, ta‘lim amaliyotida ushbu ikki tushuncha ko‘pincha sinonim sifatida qo‘llanadi yoki ular o‘rtasidagi farq yetarlicha aniqlashtirilmaydi. Natijada refleksivlikning transformativ salohiyati kamayadi, refleksiya esa faqat texnik tahlil darajasida qolib ketadi. Zamonaviy pedagogik paradigma esa nafaqat samarali mutaxassisni, balki tanqidiy fikrlovchi va ijtimoiy mas‘uliyatli agentni shakllantirishni talab etadi.

Mazkur maqolaning maqsadi reflektiv va refleksiv yondashuvlarning nazariy va metodologik farqlarini aniqlash, ularning kasbiy kompetensiya va o‘z-o‘zini anglashni rivojlantirishdagi o‘rnini tahlil qilish hamda ularning integratsiyasiga asoslangan konseptual modelni taklif etishdan iborat. Tadqiqot vazifalari quyidagilardan iborat:

Reflektiv va refleksiv yondashuvlarning nazariy asoslarini tahlil qilish;

Ularining temporal, epistemologik va ijtimoiy farqlarini aniqlash;

Har ikki yondashuvning kasbiy kompetensiyaga ta‘sirini qiyosiy o‘rganish;

Integratsiyalashgan “Reflektiv-refleksiv spiral” modelini asoslash.

Shu tariqa, mazkur tadqiqot zamonaviy ta‘lim va professional rivojlanish metodologiyasida reflektiv va refleksiv yondashuvlarning o‘zaro nisbatini aniqlash orqali kasbiy o‘sishning transformativ modelini shakllantirishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili. Reflektiv va refleksiv yondashuvlar zamonaviy pedagogik va ijtimoiy fanlar diskursida turli ilmiy maktablar doirasida rivojlangan. Ularning evolyutsiyasi professional rivojlanish, tanqidiy pedagogika va ijtimoiy nazariya bilan uzviy bog‘liqdir. Adabiyotlar tahlili ushbu ikki tushunchaning mazmuniy chegaralari va metodologik funksiyalarini aniqlashtirish imkonini beradi.

Reflektiv yondashuvning ilmiy talqini. Reflektiv amaliyotning pedagogik samaradorlikka ta‘siri so‘nggi yillarda ko‘plab empirik tadqiqotlarda o‘rganilgan. A. E. Jakfar va R. Rahmatillah tomonidan o‘tkazilgan tizimli tahlil reflektiv o‘qitish metodlari (kundaliklar, o‘z-o‘zini baholash, darsdan keyingi tahlil) o‘qitish samaradorligini sezilarli darajada oshirishini ko‘rsatadi [6]. Mualliflar reflektivlikni pedagogik kompetensiyaning rivojlanish omili sifatida baholab, u o‘qituvchining o‘z amaliy strategiyalarini takomillashtirishga xizmat qilishini asoslaydi.

J. Lefebvre va hammualliflar refleksiyaning o‘qituvchining didaktik qarorlariga ta‘sirini o‘rganib, reflektiv tahlil o‘quvchilarning o‘rganish natijalarini yaxshilashga olib kelishini aniqlagan [7]. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, reflektiv yondashuv orqali o‘qituvchi o‘zining instruksional modelini tizimli ravishda qayta ko‘rib chiqadi.

S. Schutz hamshiralik sohasida reflektiv bilimning professional identitet va klinik qaror qabul qilish jarayonidagi rolini tahlil qilib, refleksiya nazariya va amaliyot o'rtasidagi tafovutni kamaytirishini ta'kidlaydi [8]. Bu yondashuv professional kompetensiyani operatsional darajada mustahkamlashga xizmat qiladi.

Yu. B. Melexova refleksiyaning kognitiv strategiyani amalga oshirish mexanizmi sifatida ko'rib, til o'qitishda reflektiv tahlil o'quvchilarning metakognitiv ko'nikmalarini rivojlantirishini ko'rsatadi [9]. Bu yondashuv refleksiyaning faqat pedagogik emas, balki kognitiv ahamiyatini ham tasdiqlaydi.

Shunday qilib, ilmiy manbalar reflektiv yondashuvni kasbiy mahoratni takomillashtirishga yo'naltirilgan tizimli mexanizm sifatida tavsiflaydi.

Refleksiv yondashuvning nazariy va ijtimoiy talqini. Refleksivlik tushunchasi ko'proq ijtimoiy nazariya va tanqidiy tadqiqot metodologiyasi bilan bog'liq. G. Vogler M. Archer konsepsiyasini tahlil qilib, refleksivlikni habitus va ijtimoiy tuzilma o'rtasidagi vositachilik mexanizmi sifatida ko'rsatadi [4]. Bu yerda refleksivlik shaxsning ichki dialogi orqali o'z harakatlarini ijtimoiy kontekst bilan muvofiqlashtirish jarayoni sifatida talqin qilinadi.

S. L. Ng, S. R. Wright va A. Kuper refleksiya va tanqidiy refleksivlik o'rtasidagi farqlarni aniqlab, refleksivlikni strukturaviy tengsizliklar va hokimiyat munosabatlarini tahlil qilishga qaratilgan epistemologik jarayon sifatida ko'rsatadi [3]. Ularning fikricha, refleksivlik shaxsning individual tajribasini ijtimoiy kontekst bilan bog'laydi.

K. Prpić refleksivlikni akademik o'zgarishlarni boshqarish vositasi sifatida ko'rib, uni "pozitsiya" tushunchasi bilan bog'laydi [10]. Muallifning ta'kidlashicha, refleksivlik shaxsning o'zini vaziyatda joylashtira olishi va qaror qabul qilish jarayonida o'z ijtimoiy chegaralarini anglashini anglatadi.

M. Holmes refleksivlikning emotsional komponentini tahlil qilib, refleksiv jarayonda hissiy ong va identitetning muhim rol o'ynashini ko'rsatadi [11]. Bu yondashuv refleksivlikni faqat kognitiv emas, balki affektiv jarayon sifatida ham talqin qilish zarurligini ko'rsatadi.

N. Brown refleksivlikni pozitsionallik bilan bog'lab, tadqiqotchining o'z ijtimoiy kelib chiqishi va qadriyatlari ilmiy natijalarga ta'sir qilishini ochib beradi [5]. Bu metodologik jihatdan refleksivlikni ilmiy halollik va tanqidiy o'z-o'zini baholash vositasi sifatida asoslaydi.

Reflektiv va refleksiv yondashuvlarning konvergentsiyasi. Ba'zi tadqiqotchilar ushbu ikki yondashuvni qarama-qarshi emas, balki o'zaro to'ldiruvchi jarayon sifatida ko'rib chiqadi. learningforsustainability.net saytida refleksiya va refleksivlikni murakkab tizimlarda adaptiv fikrlashni shakllantiruvchi integrativ mexanizm sifatida talqin qiladi [12]. Unga ko'ra, refleksiya texnik darajada yaxshilanishni ta'minlasa, refleksivlik esa tizimli o'zgarishlarni rag'batlantiradi.

Siraj-Blatchford va Siraj-Blatchford refleksivlikni ijtimoiy adolat va ta'lim tadqiqotlarida etik mas'uliyat bilan bog'lab, uning demokratik ta'lim tamoyillaridagi ahamiyatini asoslaydi [13].

Umumlashtirilgan tahlil. Adabiyotlar tahlili quyidagi ilmiy xulosalarni beradi:

Reflektiv yondashuv professional amaliyotni takomillashtirishga yo'naltirilgan operatsional mexanizmdir.

Refleksiv yondashuv shaxsning ijtimoiy pozitsiyasi va agentligini anglashga qaratilgan epistemologik jarayondir.

Refleksivlik refleksiyaning chuqurlashtirilgan, tanqidiy bosqichi sifatida namoyon bo'ladi.

Zamonaviy ilmiy diskursda ushbu ikki yondashuvni integratsiyalash transformativ kasbiy rivojlanish modeli sifatida talqin qilinmoqda.

Shunday qilib, adabiyotlar tahlili reflektiv va refleksiv yondashuvlarning metodologik jihatdan mustaqil, biroq o'zaro bog'liq fenomenlar ekanini ko'rsatadi. Ularning integratsiyasi kasbiy kompetensiya va o'z-o'zini anglashni rivojlantirishning kompleks modelini shakllantirish imkonini beradi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqot reflektiv va refleksiv yondashuvlarning nazariy-mohiyaviy farqlarini aniqlash hamda ularning kasbiy kompetensiya va o'z-o'zini anglashni rivojlantirishdagi o'rnini metodologik jihatdan asoslashga qaratilgan. Tadqiqot konseptual-analitik xarakterga ega bo'lib, qiyosiy-tahliliy, interpretativ va tizimli yondashuvlar asosida amalga oshirildi.

1. Tadqiqot dizayni. Tadqiqot dizayni sifat jihatidan nazariy (theoretical research design) bo'lib, u quyidagi bosqichlarni o'z ichiga oldi:

Ilmiy manbalarni tanlash va saralash;
Tushunchaviy apparatni aniqlashtirish;
Reflektiv va refleksiv yondashuvlarni mezonlar asosida qiyosiy tahlil qilish;
Integratsiyalashgan modelni ishlab chiqish.

Manbalarni tanlashda dolzarblik, ilmiy yangilik va mavzuga bevosita aloqadorlik mezonlari asos qilib olindi. Asosiy e'tibor 1990-yildan keyingi zamonaviy tadqiqotlarga qaratildi, chunki refleksivlik tushunchasi aynan shu davrda ijtimoiy nazariya va ta'lim metodologiyasida keng qo'llanila boshlagan.

2. Metodologik yondashuvlar

2.1. Qiyosiy-tahliliy metod

Mazkur metod reflektiv va refleksiv yondashuvlarning temporal, epistemologik va funksional farqlarini aniqlashga xizmat qildi. Qiyoslash quyidagi mezonlar asosida amalga oshirildi:

Amalga oshish vaqti (retrospektiv yoki sinxron);
Asosiy savol (amaliy natijaga yo'naltirilgan yoki pozitsionallikka qaratilgan);
Ijtimoiy komponent;
Yakuniy natija (praxis yoki agency).

Qiyosiy tahlil orqali har ikki yondashuvning mustaqil metodologik maqomi aniqlashtirildi.

2.2. Konseptual-tizimli metod

Konseptual tahlil refleksiya va refleksivlik tushunchalarining mazmuniy chegaralarini aniqlashga qaratildi. Bu jarayonda quyidagilar amalga oshirildi:

Terminologik farqlarni aniqlash;
Epistemologik asoslarni tahlil qilish;
Tushunchalarning o'zaro nisbatini belgilash.

Tizimli yondashuv reflektiv va refleksiv jarayonlarni yagona kasbiy rivojlanish tizimi doirasida ko'rib chiqish imkonini berdi. Natijada ular o'zaro inkor qiluvchi emas, balki bir-birini to'ldiruvchi elementlar sifatida talqin qilindi.

2.3. Interpretativ metod

Interpretativ yondashuv yordamida ilmiy manbalardagi konseptual g'oyalar mazmunan sharhlanib, ularning kasbiy rivojlanish kontekstidagi talqini ishlab chiqildi. Ushbu metod refleksivlikning ichki dialog, pozitsionallik va agentlik bilan bog'liq jihatlarini chuqurroq tushuntirishga xizmat qildi.

3. Tahlil birliklari va mezonlari

Tadqiqotning tahlil birligi sifatida "reflektiv jarayon" va "refleksiv jarayon" fenomenlari olindi. Ular quyidagi ko'rsatkichlar orqali o'rganildi:

Kognitiv ko'rsatkich – bilim va tajribani qayta ishlash darajasi;
Ijtimoiy ko'rsatkich – kuch munosabatlari va pozitsionallikni anglash;
Funksional ko'rsatkich – kasbiy natijalarga ta'sir;
Transformativ ko'rsatkich – shaxsiy va ijtimoiy o'zgarish imkoniyati.

Mazkur ko'rsatkichlar asosida har ikki yondashuvning kasbiy kompetensiyaga ta'siri tizimlashtirildi.

4. Integrativ modelni ishlab chiqish bosqichlari

Reflektiv va refleksiv yondashuvlarning o'zaro bog'liqligini aniqlash natijasida "Reflektiv-refleksiv spiral" modeli ishlab chiqildi. Modelni ishlab chiqish quyidagi bosqichlarda amalga oshirildi:

Reflektiv tahlil bosqichlarini aniqlash;
Refleksiv so'roq mexanizmini tizimlashtirish;
Ularni siklik rivojlanish jarayonida birlashtirish;
Modelning nazariy asoslarini umumlashtirish.

Model spiral shaklida talqin qilindi, chunki u chiziqli emas, balki chuqurlashib boruvchi rivojlanish jarayonini ifodalaydi.

5. Tadqiqotning ilmiy yangiligi va metodologik ahamiyati
Tadqiqotning ilmiy yangiligi quyidagilardan iborat:
Reflektiv va refleksiv yondashuvlar temporal, epistemologik va ijtimoiy mezonlar asosida tizimli ravishda farqlashtirildi;
Ularning yakuniy natijalari “praxis” va “agency” kategoriyalari orqali asoslandi;
Integratsiyalashgan “Reflektiv-refleksiv spiral” modeli konseptual jihatdan ishlab chiqildi.
Metodologik jihatdan tadqiqot reflektiv va refleksiv yondashuvlarni pedagogik amaliyotda to‘g‘ri differensial qo‘llash imkonini beradi hamda kasbiy rivojlanishning transformativ modelini asoslaydi.
Natijalar va ularning tahlili. O‘tkazilgan qiyosiy-konseptual tahlil reflektiv va refleksiv yondashuvlar o‘rtasidagi farqlar nafaqat nazariy, balki funksional va natijaviy darajada ham yaqqol namoyon bo‘lishini ko‘rsatdi.(1-jadval)

1-jadval

Reflektiv va refleksiv yondashuvlarning qiyosiy tahlili

Mezon	Reflektiv yondashuv	Refleksiv yondashuv
Nazariy asos	Tajribani tahlil qilish va amaliyotni takomillashtirish	Ijtimoiy pozitsionallik va agentlikni anglash
Vaqt o‘lchami	Retrospektiv (hodisadan so‘ng)	Sinxron, “hozir va shu yerda”
Asosiy savol	“Nima sodir bo‘ldi va nima o‘rgandim?”	“Mening qarashlarim va pozitsiyam jarayonga qanday ta’sir qildi?”
Fokus	Amaliyotni yaxshilash (praxis)	Shaxsning kontekstdagi roli (agency)
Daraja	Professional mahorat va texnik kompetensiya	Epistemologik, ijtimoiy va psixologik ong
Ijtimoiy komponent	Individual tajribaga asoslangan	Ijtimoiy tuzilmalar va kuch munosabatlarini tanqidiy tahlil qilish
Metodologik vositalar	Reflektiv kundalik, portfolio, post-tahlil	Pozitsionallik bayonoti, ichki dialog, tanqidiy so‘roq
Natija	Instruksional va metodik takomillashuv	Transformativ o‘zgarish va ijtimoiy mas’uliyat
Xavf omili	Texnik darajada qolib ketish	Subyektivlikni haddan tashqari markazlashtirish
Integratsion imkoniyat	Tajribani tizimlashtiradi	Tajribani ijtimoiy kontekstda qayta talqin qiladi

Reflektiv yondashuv asosan kasbiy faoliyat samaradorligini oshirishga qaratilgan bo‘lib, uning yakuniy maqsadi nazariya bilan asoslangan amaliyotni (praxis) shakllantirishdan iborat. Refleksiv yondashuv esa shaxsning o‘z ijtimoiy pozitsiyasi va epistemologik asoslarini anglash orqali agentlikni rivojlantiradi [3, 4].

Shu bois refleksivlik reflektiv jarayonning chuqurlashtirilgan, tanqidiy bosqichi sifatida talqin qilinadi.

Tahlil jarayonida temporal, epistemologik, ijtimoiy va transformativ mezonlar asos qilib olindi.

1. Temporal natijalar. Reflektiv yondashuvning asosiy xususiyati uning retrospektiv xarakteridadir. U hodisadan so‘ng amalga oshiriladi va amaliyotni takomillashtirishga xizmat qiladi. Tahlillar shuni ko‘rsatdiki, reflektiv mexanizm professional faoliyatda muntazam qo‘llanganda iterativ o‘sish jarayoni shakllanadi.

Refleksiv yondashuv esa sinxron xarakterga ega bo‘lib, real vaqt rejimida o‘z-o‘zini anglashni talab qiladi. Bu jarayonda mutaxassis o‘z qarorlarining ijtimoiy va epistemologik asoslarini anglab boradi. Natijada shaxsning pozitsionalligi va agentligi mustahkamlanadi.

2. Epistemologik va ijtimoiy natijalar. Reflektiv yondashuvning yakuniy mahsuli amaliyotni optimallashtirish (praxis) bilan ifodalanadi. U pedagogik strategiyalarni qayta ko'rib chiqish, metodik xatolarni aniqlash va instruksional samaradorlikni oshirish imkonini beradi.

Refleksiv yondashuv esa strukturaviy va ijtimoiy omillarni tahlil qilish orqali transformativ natijalarga olib keladi. U mutaxassisning ijtimoiy rolini anglashini kuchaytiradi va qaror qabul qilish jarayonida ongli pozitsiyani shakllantiradi. Natijada kasbiy faoliyat shunchaki texnik jarayon emas, balki ijtimoiy mas'uliyatli faoliyatga aylanadi.

3. Funktsional natijalar. Reflektivlik professional kompetensiyaning operatsional komponentini rivojlantiradi:

- dars sifatining oshishi;
- qaror qabul qilish jarayonining asoslanishi;
- nazariya va amaliyot integratsiyasi.

Refleksivlik esa quyidagi funksional natijalarga olib keladi:

- etik ongning shakllanishi;
- ijtimoiy tengsizliklarni anglash;
- agentlik va tashabbuskorlikning kuchayishi.

4. Qiyosiy natijalar (2-jadval)

2-jadval

Reflektiv va refleksiv yondashuvlarning natijaviy ko'rsatkichlari

Mezon	Reflektiv yondashuv natijasi	Refleksiv yondashuv natijasi
Temporal xarakter	Retrospektiv takomillashuv	Sinxron o'z-o'zini nazorat
Epistemologik natija	Tajribani bilimga aylantirish	Pozitsionallikni anglash
Ijtimoiy daraja	Individual kompetensiya	Ijtimoiy agentlik
Amaliy mahsulot	Praxis (asoslangan amaliyot)	Agency (ijtimoiy ta'sir qobiliyati)
O'zgarish ko'lam	Metodik va instruksional	Strukturaviy va tizimli
Transformativ salohiyat	Cheklangan (texnik daraja)	Yuqori (tanqidiy daraja)
Kasbiy identitetga ta'siri	Professional rolni mustahkamlash	Tanqidiy va ongli identitet shakllanishi

5. Integrativ natija: "Reflektiv-refleksiv spiral". Tahlil shuni ko'rsatdiki, yuqori samaradorlikka har ikki yondashuvni uyg'unlashtirish orqali erishish mumkin. Integrativ model quyidagi siklik bosqichlarni o'z ichiga oladi:

- Dalillarni yig'ish va retrospektiv tahlil (refleksiya);
- Qaror variantlarini aniqlash;
- Pozitsionallik va ijtimoiy omillarni tanqidiy so'roq qilish (refleksivlik);
- O'zgarishlarni amaliyotga joriy etish va qayta baholash.

Ushbu spiral jarayon chiziqli emas, balki chuqurlashib boruvchi rivojlanish modelini ifodalaydi. Har bir sikl yangi tajriba va yangi ong darajasini shakllantiradi.

6. Tahliliy umumlashtirish. Olingan natijalar quyidagi ilmiy xulosalarni asoslaydi:

Reflektiv yondashuv professional samaradorlikni oshirishga xizmat qiladi, biroq uning transformativ salohiyati cheklangan.

Refleksiv yondashuv esa kasbiy faoliyatni ijtimoiy kontekst bilan bog'laydi va agentlikni shakllantiradi.

Eng yuqori kasbiy rivojlanish reflektiv va refleksiv mexanizmlarning integratsiyasi orqali yuzaga keladi.

Transformativ kasbiy model texnik takomillashuv va tanqidiy o'z-o'zini anglash birligiga asoslanadi.

Shunday qilib, natijalar reflektiv va refleksiv yondashuvlarning metodologik jihatdan mustaqil, biroq rivojlanish jarayonida komplementar xarakterga ega ekanini ko'rsatadi.

Xulosa. Mazkur tadqiqot reflektiv va reflektiv yondashuvlarning nazariy hamda metodologik jihatdan mustaqil, ammo o'zaro komplementar xarakterga ega ekanini asoslab berdi. O'tkazilgan qiyosiy-konseptual tahlil ushbu ikki yondashuvni farqlash zamonaviy pedagogik metodologiya va kasbiy rivojlanish nazariyasida muhim ilmiy ahamiyatga ega ekanini ko'rsatdi.

Birinchidan, reflektiv yondashuv professional faoliyatni retrospektiv tahlil qilish orqali takomillashtirishga xizmat qiluvchi operatsional mexanizm sifatida namoyon bo'ladi. U nazariya va amaliyot integratsiyasini ta'minlaydi, tajribani tizimlashtiradi hamda kasbiy qaror qabul qilish jarayonini asoslaydi. Shu bilan birga, reflektiv mexanizm asosan texnik va metodik darajada natija beradi hamda professional samaradorlikni oshirishga yo'naltirilgan.

Ikkinchidan, reflektiv yondashuv shaxsning o'z pozitsiyasi, qadriyatlari va ijtimoiy rolini anglashga qaratilgan epistemologik jarayon sifatida talqin qilindi. Refleksivlik professional faoliyatni kengroq ijtimoiy kontekst bilan bog'laydi, kuch munosabatlari va strukturaviy omillarni tanqidiy tahlil qilish imkonini beradi. Natijada mutaxassis nafaqat o'z amaliyotini, balki o'zining ijtimoiy agentligini ham anglaydi.

Uchinchidan, tadqiqot natijalari reflektiv va reflektiv yondashuvlarning yakuniy mahsulotlari o'rtasidagi farqni aniqlashtirdi: reflektivlik praxis (nazariy asoslangan amaliyot)ni shakllantirsa, reflektivlik agency (ijtimoiy ta'sir ko'rsatish qobiliyati)ni rivojlantiradi. Bu farq kasbiy kompetensiyaning ikki darajali modelini - operatsional va transformativ darajalarni - ajratish imkonini berdi.

To'rtinchidan, reflektiv va reflektiv yondashuvlarning integratsiyasi asosida ishlab chiqilgan "Reflektiv-reflektiv spiral" modeli kasbiy rivojlanishning siklik va chuqurlashib boruvchi jarayonini nazariy jihatdan asoslab berdi. Ushbu model shuni ko'rsatadiki, samarali kasbiy o'sish faqat retrospektiv tahlil bilan cheklanmasligi, balki tanqidiy o'z-o'zini anglash bilan boyitilishi zarur.

Beshinchidan, tadqiqot zamonaviy ta'lim tizimida mutaxassis tayyorlash jarayonida reflektivlik elementlarini tizimli ravishda joriy etish zarurligini ko'rsatdi. Faqat reflektiv mexanizmlarga tayanish kasbiy mahoratni oshirishi mumkin, biroq ijtimoiy mas'uliyat va etik ongni shakllantirish uchun reflektiv komponent muhim ahamiyatga ega.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi reflektiv va reflektiv yondashuvlarning temporal, epistemologik va funksional mezonlar asosida tizimli ravishda farqlashtirilganida hamda ularning integrativ modeli taklif etilganida namoyon bo'ladi. Mazkur yondashuv kasbiy kompetensiyani rivojlantirish nazariyasini kengaytiradi va uni ijtimoiy transformatsiya bilan bog'laydi.

Amaliy jihatdan mazkur tadqiqot natijalari pedagogik ta'lim dasturlarini takomillashtirish, malaka oshirish kurslarini ishlab chiqish hamda kasbiy rivojlanish strategiyalarini loyihalashda qo'llanilishi mumkin. Reflektiv-reflektiv model o'qituvchilar, sog'liqni saqlash xodimlari va tadqiqotchilar uchun kasbiy o'sishning metodologik asosini yaratadi.

Yakuniy xulosa sifatida ta'kidlash joizki, zamonaviy ta'lim va professional rivojlanish jarayonida reflektiv va reflektiv yondashuvlarning uyg'unligi transformativ kompetensiya modelini shakllantiradi. Ushbu model texnik mahoratni tanqidiy ong va ijtimoiy mas'uliyat bilan birlashtirish orqali barqaror va chuqur kasbiy rivojlanishni ta'minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Boud D., Keogh R., Walker D. Reflection: Turning Experience into Learning. – London: Kogan Page, 1985. – 170 p.
2. Schön D. A. The Reflective Practitioner: How Professionals Think in Action. - New York: Basic Books, 1983.
3. Ng S. L., Wright S. R., Kuper A. The Divergence and Convergence of Critical Reflection and Critical Reflexivity // Academic Medicine. – 2019. – Vol. 94. – P. 1122–1128.
4. Vogler G. Power between Habitus and Reflexivity – Introducing Margaret Archer to the Power Debate // Journal of Political Power. – 2016. – Vol. 9, № 1. – P. 65–82.

Xamroyeva Feruza Asrorovna
Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
Samarqand davlat pedagogika instituti,
f.khamraeva@mail.ru

O'RTA ASR SHARQ ALLOMALARINING TADQIQOTCHILIK KO'NIKMALARINI RIVOJLANTIRISHDAGI HISSASI

Annotatsiya. Maqolada o'rta asr Sharq allomalari – Forobiy, Beruniy, Xorazmiy va Ibn Sino ilmiy merosining zamonaviy tadqiqotchilik ko'nikmalarini shakllantirishdagi pedagogik ahamiyati tahlil qilingan. Muallif allomalarning epistemologik qarashlari, mantiqiy asoslash, empirik kuzatuv va tizimli tahlil metodlarini tadqiq etadi. Mazkur tarixiy yondashuvlarning bugungi oliy ta'lim tizimidagi tahliliy tafakkur va ilmiy kompetensiyalarni rivojlantirishdagi nazariy-metodologik o'rni ilmiy asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: tadqiqotchilik ko'nikmalari, sharq allomalari, epistemologiya, ilmiy tafakkur, pedagogik tahlil, mantiqiy asoslash, empirik kuzatuv, metodologiya, oliy ta'lim, kompetensiya.

Аннотация. В статье проанализировано педагогическое значение научного наследия средневековых восточных мыслителей – Аль-Фараби, Беруни, Хорезми и Ибн Сины в формировании современных исследовательских умений. Автор исследует эпистемологические взгляды ученых, методы логического обоснования, эмпирического наблюдения и системного анализа. Научно обоснована теоретико-методологическая роль данных исторических подходов в развитии аналитического мышления и научных компетенций в современной системе высшего образования.

Ключевые слова: исследовательские умения, восточные мыслители, эпистемология, научное мышление, педагогический анализ, логическое обоснование, эмпирическое наблюдение, методология, высшее образование, компетенция.

Abstract. The article analyzes the pedagogical significance of the scientific heritage of medieval Eastern scholars – Al-Farabi, Al-Biruni, Al-Khwarizmi, and Ibn Sina – in the formation of modern research skills. The author examines the scholars' epistemological views, as well as methods of logical reasoning, empirical observation, and systematic analysis. The theoretical and methodological role of these historical approaches in the development of analytical thinking and scientific competencies in the contemporary higher education system is scientifically substantiated.

Key words: research skills, Eastern scholars, epistemology, scientific thinking, pedagogical analysis, logical reasoning, empirical observation, methodology, higher education, competence.

Kirish. O'rta asr Sharq uyg'onish davri jahon ilm-fani va madaniyati tarixida alohida o'rin tutadi. Bu davrda yashab ijod qilgan buyuk allomalar nafaqat ilmiy meros yaratgan, balki ilmiy tafakkur, tadqiqotchilik madaniyati hamda ilmiy izlanish metodlarini rivojlantirishga ham katta hissa qo'shganlar. Sharq mutafakkirlarining ilmiy qarashlari, tadqiqot usullari va metodologik yondashuvlari bugungi kunda ham ilmiy bilish jarayonini tashkil etishda muhim nazariy manba bo'lib xizmat qilmoqda. Ayniqsa, ularning ilmiy merosi yosh avlodda tadqiqotchilik ko'nikmalarini shakllantirish va rivojlantirishda katta ahamiyatga ega.

O'rta asr Sharq allomalari - Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Muhammad al-Xorazmiy, Mirzo Ulug'bek kabi buyuk mutafakkirlar ilmiy bilish jarayonining nazariy asoslarini ishlab chiqish, tajriba va kuzatishga asoslangan ilmiy metodlarni qo'llash hamda ilmiy tafakkurni rivojlantirishga muhim hissa qo'shganlar. Ularning ilmiy faoliyati ilmiy izlanish, tahlil, kuzatish, tajriba o'tkazish va xulosalar chiqarish kabi tadqiqotchilik faoliyatining asosiy bosqichlarini o'z ichiga olgan. Bu esa ilmiy bilish jarayonining tizimli va izchil rivojlanishiga zamin yaratgan.

Sharq allomalari tomonidan yaratilgan ilmiy meros nafaqat o'z davri uchun, balki keyingi asrlar ilmiy taraqqiyoti uchun ham muhim ahamiyat kasb etgan. Ularning asarlarida ilmiy tafakkur, mantiqiy tahlil, kuzatish va tajriba asosida bilim hosil qilish g'oyalari keng yoritilgan. Ayniqsa,

Beruniyning tajriba va kuzatishga asoslangan ilmiy metodlari, Ibn Sinoning ilmiy bilish haqidagi qarashlari hamda Xorazmiyning matematik tadqiqotlari ilmiy izlanish metodologiyasining rivojlanishida muhim rol o'ynagan.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Bugungi kunda ta'lim tizimida o'quvchilarning tadqiqotchilik ko'nikmalarini shakllantirish muhim pedagogik vazifalardan biri hisoblanadi. Bu jarayonda Sharq allomalari ilmiy merosidan foydalanish o'quvchilarda ilmiy tafakkur, mustaqil izlanish, tahlil qilish va xulosa chiqarish ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi. Shu bois, O'rta asr Sharq allomalari ilmiy merosini o'rganish hamda uni ta'lim jarayoniga tatbiq etish yosh avlodni ilmiy faoliyatga tayyorlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Zamonaviy oliy ta'lim tizimida talabalarda tadqiqotchilik ko'nikmalarini shakllantirish masalasi ustuvor pedagogik vazifalardan biri hisoblanadi. Chunki ilmiy tafakkur, muammoni aniqlash, dalillarga tayangan holda tahlil qilish, xulosa chiqarish va nazariy umumlashtirish kabi kompetensiyalar nafaqat akademik muvaffaqiyat, balki kasbiy yetuklikning ham muhim mezonidir. Shu bois bugungi kunda "research skills" tushunchasi xalqaro ta'lim makonida asosiy kompetensiyalardan biri sifatida e'tirof etilmoqda.

Biroq tadqiqotchilik ko'nikmalarini rivojlantirish faqat zamonaviy pedagogik yondashuvlar mahsuli emas. Ushbu ko'nikmalarning tarixiy-falsafiy ildizlari insoniyat tafakkurining qadimiy bosqichlariga borib taqaladi. Xususan, o'rta asr Sharq allomalari ilmiy bilish jarayonini mantiqiy, tizimli va dalillarga asoslangan faoliyat sifatida talqin etib, ilmiy tafakkurning nazariy asoslarini yaratganlar. Ularning asarlarida bilishning bosqichma-bosqichligi, aql va mantiqning ustuvorligi, sabab-oqibat tahlili, nazariy umumlashtirish hamda ilmiy muammo qo'yish kabi yondashuvlar keng yoritilgan bo'lib, mazkur jihatlar zamonaviy talqinda tadqiqotchilik ko'nikmalariga mos keladi.

Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy va Ibn Sino kabi mutafakkirlar ilmiy bilishni empirik kuzatuv, mantiqiy asoslash hamda nazariy modellashtirishga tayangan izchil jarayon sifatida talqin etib, ilm-fanning metodologik poydevorini yaratganlar. Ularning asarlarida bilishning dalillarga tayanishi, sabab-oqibat aloqalarini tahlil qilish va nazariy umumlashtirishga intilish kabi yondashuvlar ilmiy tafakkurning muhim mezonlari sifatida namoyon bo'ladi. Biroq mazkur ilmiy meros asosan falsafiy yoki tarixiy jihatdan o'rganilib, uni tadqiqotchilik ko'nikmalarini shakllantirish nuqtai nazaridan pedagogik tahlil qilish masalasi yetarli darajada yoritilmagan.

Shu munosabat bilan mazkur tadqiqotning maqsadi o'rta asr Sharq allomalarining ilmiy merosini pedagogik jihatdan tahlil qilish hamda ularning qarashlarida aks etgan epistemologik yondashuvlarning zamonaviy tadqiqotchilik ko'nikmalari shakllanishiga qo'shgan hissasini ilmiy asoslashdan iborat. Tadqiqot jarayonida tarixiy-pedagogik tahlil, manbashunoslik, qiyosiy taqqoslash va kontseptual umumlashtirish metodlaridan foydalanildi.

O'rta asr Sharq mutafakkirlarining ilmiy merosi bilish jarayoniga nisbatan chuqur epistemologik yondashuv bilan tavsiflanadi. Ular ilmni tayyor bilimlarni qabul qilish emas, balki aql, tajriba va mantiqiy tahlil asosida bosqichma-bosqich shakllanadigan faol jarayon sifatida talqin etganlar. Mazkur yondashuvda bilish subyekti passiv kuzatuvchi emas, balki hodisalarni kuzatuvchi, savol qo'yuvchi, sabab-oqibat bog'liqliklarini aniqlovchi va nazariy umumlashtirishga intiluvchi faol tafakkur egasi sifatida namoyon bo'ladi. Shu bois Sharq allomalari ilmiy tafakkurning asosiy mezonlari sifatida mantiqiylik, dalillilik, izchillik va tanqidiy yondashuvni ilgari surganlar.

Xususan, Forobiy bilishni aql va mantiqiy tafakkur orqali amalga oshadigan intellektual jarayon sifatida izohlab, nazariy fikrlash va konseptual umumlashtirishni ilmning poydevori deb bilgan bo'lsa, Beruniy ilmiy haqiqatga empirik kuzatuv, tajriba va o'lchash orqali erishish zarurligini ta'kidlagan. Ibn Sino esa bilishning deduktiv-mantiqiy usullarini rivojlantirib, ilmiy muammoni qo'yish, faraz ilgari surish va isbotlash mexanizmlarini asoslab bergan. Mazkur epistemologik qarashlar o'z mohiyatiga ko'ra zamonaviy talqindagi tadqiqotchilik ko'nikmalarining - tahliliy fikrlash, dalillarga tayangan xulosa chiqarish va nazariy modellashtirish kabi komponentlarining tarixiy-nazariy asoslarini tashkil etadi.

Richard Walzer tomonidan tayyorlangan ilmiy tarjima va sharhlarda Abu Nasr Forobiyning bilish nazariyasi ratsionalizmga asoslangan izchil epistemologik tizim sifatida talqin etiladi. Walzerning ta'kidlashicha, Forobiy tafakkurida aql inson kamolotining markaziy omili hisoblanib, bilimga ratsional tushunish hamda mantiqiy isbotlash (demonstration) orqali erishiladi. Shu ma'noda bilish jarayoni sub'ektning faol intellektual sa'y-harakati bilan bog'liq bo'lib, u dalillarga asoslangan xulosalar chiqarishni nazarda tutadi. Bundan tashqari, Forobiy ilmiy bilishni mantiqiy tartib, tizimli fikrlash va intellektual intizom talab etadigan jarayon sifatida ko'radi. Haqiqiy ilmiy bilim tasavvur yoki sub'ektiv fikrlarga emas, balki qat'iy asoslangan isbotga tayanishi lozimligi alohida qayd etiladi [4]. Shunday qilib, Forobiy ilmiy haqiqatni demonstrativ, ya'ni dalillovchi bilim sifatida talqin etadi. Mazkur epistemologik yondashuv zamonaviy pedagogik talqindagi analitik tafakkur, mantiqiy asoslash, tizimli tahlil va dalillarga tayangan xulosa chiqarish kabi tadqiqotchilik ko'nikmalarining nazariy poydevori sifatida baholanishi mumkin.

Beruniyning ilmiy faoliyati empirik kuzatuv, manbashunoslik va tanqidiy tafakkur uyg'unligiga asoslanganligi bilan ajralib turadi. Edward Sachau ta'kidlashicha, Beruniy "o'zi ko'rganini, eshitganini va o'qiganini bayon qiladi", shuningdek, matematik va falsafiy tayyorgarlikka ega tafakkur bilan har bir masalani tanqidiy ruhda tekshiradi hamda "haqiqatni sevadi va yolg'onga qat'iy qarshi turadi" [3]. Tadqiqotni tilni o'rganishdan boshlashi esa uning birlamchi manbalar bilan ishlashga asoslangan metodologik yondashuvini namoyon etadi. Ushbu yondashuvlar Beruniyni empiriklik, obyektivlik va tanqidiylik tamoyillarini uyg'unlashtirgan universal tadqiqotchi sifatida tavsiflash imkonini beradi hamda zamonaviy talqindagi tadqiqotchilik ko'nikmalarining tarixiy-metodologik ildizlarini ochib beradi.

Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy ilmiy tafakkurida bilish jarayoni nazariy asoslash va amaliy muammolarni hal etish uyg'unligida namoyon bo'ladi. Frederic Rosen tomonidan tayyorlangan tarjimada muallif ilmiy faoliyatning mohiyatini quyidagicha izohlaydi: "Ba'zi olimlar yangi bilimlarni kashf etib, ularni keyingi avlodlarga meros qoldirgan bo'lsalar, boshqalari avvalgi merosni sharhlab, o'rganish metodlarini takomillashtirgan va ilmga kirishni yengillashtirganlar; yana boshqalari esa mavjud xatolarni tuzatib, chalkashliklarni tartibga solgan holda ilmiy merosni kamtarlik va mas'uliyat bilan boyitganlar" [2]. Mazkur fikr ilmiy izlanishning asosiy yo'nalishlarini - yangi bilim yaratish, mavjud ilmiy merosni sharhlash va tizimlashtirish hamda avvalgi xatolarni tanqidiy tahlil asosida tuzatish zarurligini ko'rsatadi. Shuningdek, Xorazmiy algebraik bilimlarni meros taqsimoti, savdo va huquqiy hisob-kitoblar kabi real hayotiy masalalar bilan bog'lab, ilmni amaliy muammolarni hal etishga xizmat qiluvchi vosita sifatida talqin etadi. Tushunchalarni aniqlik bilan ta'riflash, masalalarni bosqichma-bosqich modellashtirish va algoritmik yechimlar ishlab chiqish esa uning analitik va tizimli tafakkurga asoslangan metodologik yondashuvini namoyon etadi. Bu esa Xorazmiy ilmiy merosini zamonaviy talqindagi tadqiqotchilik ko'nikmalarining - muammoni aniqlash, metod tanlash, modellashtirish va amaliy qo'llash kompetensiyalarining tarixiy-nazariy asosini tashkil etadi.

Ibn Sino bilish jarayonini hodisalarning tashqi ko'rinishini tasvirlash bilan cheklamay, ularning asosiy tamoyillari va mohiyatini aniqlashga yo'naltiradi. Jumladan, u tabiiy narsalarni tushuntirishda "natural things have certain principles... providing their essences" deb ta'kidlab, ilmning vazifasi hodisalarning mohiy sabablarini ochib berishdan iboratligini ko'rsatadi [1]. Mazkur yondashuv ilmiy tafakkurning nazariy asoslash va sababiy tahlilga tayanganligini namoyon etadi.

Natijalar va muhokama. O'rta asr Sharq allomalari ilmiy merosini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, ularning ilmiy faoliyati faqatgina nazariy bilimlar yaratish bilan cheklanib qolmagan, balki ilmiy bilish jarayonining metodologik asoslarini shakllantirishga ham xizmat qilgan. Sharq mutafakkirlari ilmiy izlanish jarayonida kuzatish, tajriba, mantiqiy tahlil va taqqoslash kabi metodlardan keng foydalanib, ilmiy tadqiqot madaniyatini rivojlantirishga katta hissa qo'shganlar. Ayniqsa, ularning ilmiy yondashuvi yosh avlodda tadqiqotchilik ko'nikmalarini shakllantirishda muhim pedagogik ahamiyatga ega.

Masalan, Abu Rayhon Beruniyning ilmiy faoliyatida tajriba va kuzatishga asoslangan ilmiy metodlar alohida o'rin tutadi. U tabiat hodisalarini o'rganishda empirik kuzatuv va ilmiy tajribani qo'llab, ilmiy xulosalarni asoslashga katta e'tibor qaratgan. Beruniyning "Hindiston",

“Geodeziya” kabi asarlarida ilmiy tahlil, faktlarni solishtirish hamda obyektiv xulosalar chiqarish jarayoni yaqqol namoyon bo‘ladi. Bu esa ilmiy izlanish jarayonida tanqidiy fikrlash va tadqiqot metodlarini qo‘llash muhimligini ko‘rsatadi.

Abu Ali ibn Sino esa ilmiy bilish jarayonida mantiqiy tafakkur, kuzatish va tajribaning o‘zaro uyg‘unligiga alohida e‘tibor qaratgan. Uning ilmiy qarashlarida bilish jarayoni nazariy tahlil va amaliy tajriba orqali shakllanishi ta’kidlanadi. Ibn Sinoning ilmiy asarlarida muammoni qo‘yish, dalillarni tahlil qilish va ilmiy xulosa chiqarish bosqichlari aniq ifodalangan bo‘lib, bu jarayonlar bugungi zamonaviy ilmiy tadqiqot metodologiyasi bilan hamohangdir.

Muhammad al-Xorazmiyning ilmiy merosi ham tadqiqotchilik ko‘nikmalarini rivojlantirish nuqtayi nazaridan muhim ahamiyat kasb etadi. Uning matematik va algebraik tadqiqotlari ilmiy tafakkurning tizimlilik va mantiqiylik tamoyillariga asoslangan. Xorazmiyning ilmiy yondashuvi muammoli vaziyatni tahlil qilish, uni bosqichma-bosqich hal etish hamda ilmiy natijani umumlashtirish kabi tadqiqot faoliyatining muhim jihatlarini o‘zida mujassam etgan.

Shuningdek, Abu Nasr Forobiy ilmiy bilish jarayonida mantiqiy tafakkur va nazariy bilimlarning ahamiyatini alohida ta’kidlab, ilmiy tadqiqotning metodologik asoslarini ishlab chiqqan. Forobiy ilmiy bilish jarayonini tizimli ravishda tashkil etish zarurligini ko‘rsatib, ilmiy izlanishning bosqichlari va metodlari haqida muhim nazariy qarashlarni ilgari surgan.

Bugungi ta’lim tizimida o‘quvchilarning tadqiqotchilik ko‘nikmalarini shakllantirish dolzarb pedagogik vazifalardan biri hisoblanadi. Bu jarayonda O‘rta asr Sharq allomalari ilmiy merosidan foydalanish o‘quvchilarda ilmiy tafakkur, mustaqil izlanish, tahlil qilish va xulosa chiqarish ko‘nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi. Ayniqsa, tarixiy ilmiy meros asosida tashkil etilgan ta’lim jarayoni o‘quvchilarda ilmiy izlanishga qiziqishni oshiradi va ularning ijodiy fikrlash qobiliyatini rivojlantiradi.

Demak, O‘rta asr Sharq allomalari ilmiy merosi nafaqat tarixiy-madaniy ahamiyatga ega, balki zamonaviy ta’lim jarayonida tadqiqotchilik ko‘nikmalarini rivojlantirish uchun muhim pedagogik manba bo‘lib xizmat qiladi. Ularning ilmiy qarashlari va metodologik yondashuvlari o‘quvchilarda ilmiy tafakkur, tahliliy fikrlash hamda mustaqil izlanish ko‘nikmalarini shakllantirishga samarali ta’sir ko‘rsatadi.

Xulosa. O‘tkazilgan tarixiy-pedagogik tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, tadqiqotchilik ko‘nikmalarini shakllantirish g‘oyasi zamonaviy ta’limga xos yangi hodisa bo‘lmay, uning nazariy-metodologik ildizlari o‘rta asr Sharq ilmiy tafakkuriga borib taqaladi. Forobiy, Beruniy, Xorazmiy va Ibn Sino asarlarida ilmiy bilish jarayoni tayyor bilimlarni o‘zlashtirish emas, balki mantiqiy asoslash, empirik kuzatuv, sabab-oqibat tahlili hamda nazariy umumlashtirishga tayangan faol intellektual faoliyat sifatida talqin etiladi. Mazkur yondashuvlar bilish subyektiining mustaqil fikrlashi, dalillarga tayangan holda xulosa chiqarishi va ilmiy muammo qo‘yish qobiliyatini ustuvor deb belgilaydi.

O‘rta asr Sharq allomalari ilmiy merosi nafaqat tarixiy-madaniy qadriyat, balki bugungi pedagogik amaliyot uchun metodologik resurs sifatida baholanishi lozim. Ularning ilmiy yondashuvlarini ta’lim jarayoniga integratsiya qilish talabalarda tanqidiy fikrlash, tizimli tahlil, dalillarga asoslangan qaror qabul qilish hamda mustaqil tadqiqot olib borish kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Demak, Sharq mutafakkirlarining epistemologik tajribasi zamonaviy oliy ta’limda tadqiqotchilik ko‘nikmalarini shakllantirishning tarixiy-nazariy poydevorini tashkil etadi va uni pedagogik jarayonga maqsadli tatbiq etish ilmiy tafakkurga ega mutaxassislarni tayyorlashda muhim omil bo‘lib qoladi.

Tavsiyalar. Tadqiqot natijalari asosida o‘rta asr Sharq allomalari ilmiy merosini zamonaviy oliy ta’lim jarayoniga maqsadli integratsiya qilish talabalarda tadqiqotchilik ko‘nikmalarini shakllantirishning samarali pedagogik omili sifatida baholanishi mumkin. Shu munosabat bilan quyidagi metodik tavsiyalarni amalga joriy etish maqsadga muvofiq:

1. Forobiy, Beruniy, Xorazmiy va Ibn Sino asarlaridagi ilmiy bilish metodlarini maxsus seminar va amaliy mashg‘ulotlar mazmuniga kiritish hamda ularni muammoli vaziyatlar tahlili bilan bog‘lash tavsiya etiladi;

2. Empirik kuzatuv va tajriba tamoyillariga asoslangan mini-tadqiqot loyihalari hamda keystadi topshiriqlarini tashkil etish orqali talabalarning mustaqil izlanish faoliyatini kuchaytirish lozim;

3. Algoritmik fikrlash va bosqichma-bosqich modellashtirish yondashuvlarini o'quv topshiriqlariga tatbiq etish talabalar tomonidan ilmiy muammoni aniqlash, gipoteza ilgari surish va dalillash kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qiladi;

4. Tarixiy-ilmiy merosni zamonaviy pedagogik texnologiyalar bilan uyg'unlashtirish orqali tanqidiy fikrlash, refleksiya va analitik tahlil ko'nikmalarini tizimli ravishda shakllantirish imkoniyati kengayadi.

Mazkur tavsiyalarni ta'lim amaliyotiga izchil joriy etish oliy ta'lim muassasalarida ilmiy tafakkurga ega, mustaqil tadqiqot olib borishga qodir bo'lgan mutaxassislarni tayyorlash samaradorligini oshiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Avicenna. The Physics of The Healing. Books I–II: A Parallel English–Arabic Text. Translated, introduced and annotated by Jon McGinnis. Provo, Utah: Brigham Young University Press, 2009. 1131 p

2. Rosen F. The Algebra of Mohammed Ben Musa (Kitab al-jabr wa'l-muqabala). Edited and translated by Frederic Rosen. London: Oriental Translation Fund, 1831. P-16

3. Sachau E. Alberuni's India. An Account of the Religion, Philosophy, Literature, Chronology, Astronomy, Customs, Laws and Astrology of India. London: Trübner., 1887

4. Walzer, R. Al-Farabi on the Perfect State. Oxford: Oxford University Press, 1985

5. Xamroyeva F., Ibragimov A. Talabalarning Ilmiy-tadqiqot Faoliyatini Tashkil Etishning Guruhlar Va Diskussiyaga Asoslangan Shakllari (Xalqaro Tajriba Misolida) //Maktabgacha va Maktab Ta'limi Jurnali. – C. 676676.

6. Xamroyeva F. A. Xorijiy tajriba asosida kutubxonalarda ilmiy hamda ta'limiy xizmat markazlar faoliyatini rivojlantirish. – Общество с ограниченной ответственностью "Интернаука" КОНФЕРЕНЦИЯ: 22 ноября 2024 года Организаторы: Общество с ограниченной ответственностью "Интернаука".

Rasulov Zokir Pardayevich,

O'zbekiston davlat sport akademiyasi, Toshkent shahri, O'zbekiston Respublikasi.

Kazakbaeva Gulmira Uzakbay qizi,

Jismoniy tarbiya va sport bo'yicha mutaxassislarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish instituti, Toshkent shahri, O'zbekiston Respublikasi..

GANDBOL JAMOALARIDA SHAXSLARARO MUNOSABATLARINING SAMARADORLIGINI OSHIRISHDA KOMMUNIKATIV VA TASHKILOTCHILIK QOBILIYATLARINING ROLI

Annotatsiya. Maqolada turli yosh jamoalariga mansub gandbolchi sportchilarning kommunikativ va tashkilotchilik qobiliyatlarini o'rganish natijalari taqdim etilgan. Tadqiqotning maqsadi V.V. Sinyavskiy va B.A. Fedorishin tomonidan ishlab chiqilgan shaxsning kommunikativ va tashkilotchilik qobiliyatlarini baholash metodikasi yordamida ushbu sifatlarning rivojlanish darajasini baholashdan iborat. Tadqiqotning asosiy usuli sifatida psixologik so'rovnomalar qo'llanildi.

Natijalar shuni ko'rsatdiki, sportchilarning aksariyatida kommunikativ va tashkilotchilik qobiliyatlari o'rtacha va o'rtachadan yuqori darajasi kuzatiladi.

Kalit so'zlar: gandbol, kommunikativ moyilliklar, tashkilotchilik moyilliklari, KOS metodikasi, jamoaviy sport turlari, sport psixologiyasi.

Аннотация. В статье представлены результаты исследования коммуникативных и организаторских склонностей спортсменов-гандболистов различных возрастных групп. Цель исследования заключалась в оценке уровня развития данных качеств с использованием методики коммуникативных и организаторских склонностей, разработанной В.В. Синявским и Б.А. Федоришиным. Основным методом исследования являлось психологическое тестирование.

Результаты показали, что у большинства спортсменов наблюдается средний и выше среднего уровень коммуникативных и организаторских склонностей.

Ключевые слова: гандбол, коммуникативные склонности, организаторские склонности, методика КОС, командные виды спорта, спортивная психология.

Abstract. The article presents the results of a study on the communicative and organizational tendencies of handball players from different age groups. The aim of the study was to assess the level of development of these qualities using the Communicative and Organizational Tendencies methodology developed by V.V. Sinyavsky and B.A. Fedorishin. The main research method was psychological testing.

The results showed that the majority of athletes demonstrate a medium and above-average level of communicative and organizational tendencies.

Key words: handball, communicative tendencies, organizational tendencies, Communicative and Organizational Tendencies methodology, team sports, sports psychology.

Kirish. Zamonaviy sportning rivojlanishi sharoitida sportchilarning nafaqat jismoniy va texnik tayyorgarligi [1], balki ularning musobaqa paytidagi natijadorligiga sezilarli ta'sir ko'rsatadigan psixologik xususiyatlari ham tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. Jamoaviy sport turlari uchun bu jarayonda shaxsning kommunikativ va tashkilotchilik qobiliyatlari alohida ahamiyatga ega bo'lib, ular sportchilarning harakatlarini o'zaro muvofiqlashtirish hamda umumiy jamoaviy maqsadlarga erishishiga xizmat qiladi.

Gandbol eng dinamik jamoaviy sport turlaridan biri bo'lib, unda o'yin natijasining ijobiyligi ko'p jihatdan o'yinchilar o'rtasidagi o'zaro munosabatlar darajasi [2], ularning tezkor qaror qabul qilish qobiliyati hamda o'yinning doimiy o'zgarib turuvchi sharoitlarida jamoaviy shaxslararo munosabatlarni tashkil eta olish salohiyati bilan belgilanadi. Mashg'ulot va musobaqa jarayonida, sportchilar doimo rivojlangan kommunikativ ko'nikmalarni, yetakchilik fazilatlarini namoyon etishni [3] hamda jamoadagi sheriklarining harakatlarini muvofiqlashtirish qobiliyatini talab qiluvchi sharoitlarda faoliyat ko'rsatadi.

Shunday ekan, sportchilarning kommunikativ va tashkilotchilik qobiliyatlarini o'rganish sport psixologiyasi uchun muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi. Ushbu xususiyatlarni diagnostika qilishda keng qo'llaniladigan usullardan biri - shaxsning kommunikativ va tashkilotchilik qobiliyatlarini baholash metodikasi [4] bo'lib, u ularning rivojlanish darajasini aniqlash hamda jamoaviy o'zaro munosabatlar sharoitida namoyon bo'lish xususiyatlarini aniqlash imkonini beradi.

Ilmiy adabiyotlarda jamoaviy sport turlarida sportchilarning kommunikativ ko'nikmalari, yetakchilik fazilatlarini hamda o'zaro hamkorlik munosabatlarini o'rganishga katta e'tibor qaratilgan. Turli tadqiqotlar natijalari samarali jamoaviy faoliyatni shakllantirishda kommunikativ va tashkiliy omillarning muhim rol o'ynashini ko'rsatadi. Xususan, ushbu nazariy tadqiqotda [5] kommunikatsiya gandbol jamoalarining faoliyatida asosiy omillardan biri ekanligi ta'kidlanadi. O'yinchilar va murabbiylar o'rtasidagi samarali o'zaro muloqot mashg'ulot jarayonini tashkil etish, o'yin harakatlarini muvofiqlashtirish hamda jamoaviy faoliyat natijadorligini oshirishning muhim sharti sifatida qaraladi.

Nazariy tadqiqotlardan tashqari, eksperimental tadqiqotlarda sportchilarning kommunikativ va tashkiliy xususiyatlarining turli jihatlarini hamda ularning jamoaviy faoliyat samaradorligiga ta'sirini o'rganishga qaratilgan empirik tadqiqotlar ham o'tkazilgan. Shunday tadqiqotlardan biri [6] bo'lib, unda 7–10 yoshdagi 120 nafar boladan iborat tanlov asosida sotsiometriya, so'rovnomalar va kuzatuv metodlari yordamida jamoaviy sport turlari bilan shug'ullanuvchi o'quvchilarda kommunikativ kompetentlik darajasi sport bilan shug'ullanmaydigan tengdoshlariga nisbatan yuqoriroq ekanligi aniqlangan ($p < 0,01$). Sport bilan shug'ullanuvchilarning o'rtacha sotsiometrik statusi 0,64 ni, sport bilan shug'ullanmaydiganlarda esa 0,41 ni tashkil etgan, "yulduzlar" va "afzal ko'rilganlar" ulushi esa mos ravishda 43% va 17% bo'lgan. Bundan tashqari, sport bilan shug'ullanish tajribasi bilan sotsiometrik status, empatiya, ekspressivlik va hamkorlikka tayyorlik ko'rsatkichlari o'rtasida ijobiy korrelyatsiya aniqlangan ($r = 0,32-0,44$), bu esa jamoaviy sport turlarining kommunikativ ko'nikmalar va ijtimoiy kompetentlikni rivojlantirishdagi muhim rolni bajarishini tasdiqlaydi.

Shunga o'xshash natijalar yoshi kattaroq sportchilar ishtirok etgan tadqiqotlarda ham kuzatilgan. Jumladan, [7] tadqiqotda, 14–25 yoshdagi yuqori malakali 76 nafar sportchilarda o'tkazilgan tahlil natijalariga ko'ra, kommunikativ va tashkilotchilik qobiliyatlari konstruktiv koping-strategiyalarni qo'llashga yordam berishi aniqlangan: musobaqa davomida individual namoyon o'zini ko'rsatish uchun $r = 0,33$ va $r = 0,31$, jamoaviy o'zaro hamkorlik uchun esa $r = 0,29$ va $r = 0,24$ ko'rsatkichlari qayd etilgan. Bu holat emotsional intellektning rivojlanishi hamda sportchilarning jamoadagi sheriklarini yaxshiroq tushunish qobiliyati bilan bog'liq ekanligi ta'kidlanadi.

Shunga o'xshash tendensiyalar individual va jamoaviy sport turlari vakillarini taqqoslash jarayonida ham aniqlangan. 16–21 yoshdagi 124 nafar sportchi ishtirokida o'tkazilgan tadqiqotda [8], jamoaviy sport turlari vakillari kommunikativ ko'nikmalar va ijtimoiy o'zaro hamkorlik darajasi yuqoriroq ekanligi, ular jamoaviy faoliyatini tashkil etishda ko'proq tashabbus ko'rsatishi hamda nizoli vaziyatlarni samaraliroq hal etishi aniqlangan. Shu bilan birga, individual sport turlari vakillari o'zini nazorat qilish va shaxsiy mas'uliyat darajasining yuqoriligi bilan tavsiflanadi. Bunda muvaffaqiyatga erishish motivatsiyasining yuqori darajasi individual sportchilar orasida 65%, jamoaviy sport turlari vakillari orasida esa 48% ni tashkil etishi qayd etilgan.

Kommunikativ sifatlarni o'rganishga qaratilgan keyingi tadqiqotlar jamoaviy sport turlarining professional sportchilari, xususan futbolchilar orasida ham olib borilgan. Jumladan, [9] adabiyotda Turkiya Superligasining uch jamoasidan 18–35 yoshdagi 76 nafar futbolchi ishtirokida o'tkazilgan tadqiqot natijalariga ko'ra, o'yinchilar, murabbiylar va klub rahbariyati o'rtasidagi samarali kommunikatsiya mavsum davomida yuqori natijalarga erishishda muhim omil ekanligi, uning yetishmasligi esa o'yin natijadorligining pasayishiga olib kelishi aniqlangan. Statistik tahlil jamoalar o'rtasida kommunikativ o'zaro ta'sir ko'rsatkichlari bo'yicha sezilarli farqlar mavjudligini ko'rsatgan ($p < 0,05$), bu esa kognitiv va kommunikativ ko'nikmalarning rivojlanish darajasi bilan bog'liq bo'lishi mumkin.

Jamoaviy faoliyatning kommunikativ va tashkiliy jihatlari o'rganishga qaratilgan keyingi tadqiqotlar gandbol sport turida ham olib borilgan. Jumladan, [10] ishda kuzatuvlar va intervyular asosida gandbolchilarni tayyorlashning ikki samarali modeli mavjudligi ko'rsatib berilgan: rivojlangan ma'muriy tuzilishga ega professional klub modeli hamda o'yinchilar, murabbiylar va mahalliy hamjamiyat o'rtasidagi yaqin hamkorlikka asoslangan volontyorlik klubi modeli. Ta'kidlanishicha, ushbu ikkala model ham xalqaro darajadagi sportchilarni tayyorlashni ta'minlaydi.

Shunga o'xshash xulosalar [11] ishida ham keltirilgan bo'lib, unda hujjatlar tahlili hamda 11 nafar ekspert bilan o'tkazilgan intervyular asosida gandbolchilarni rivojlantirish klublar, sport maktablari va milliy gandbol federatsiyasi o'rtasidagi hamkorlik orqali amalga oshirilishi ko'rsatilgan. Shu bilan birga, 13–17 yoshdagi o'smirlarning 23% o'g'il bolalari va 15% qizlari hududiy iste'dodlarni rivojlantirish dasturlarida ishtirok etishi qayd etilgan, bu esa tayyorlov jarayonida turli tuzilmalar o'rtasida yuqori darajadagi muvofiqlashtirishni talab etadi.

Gandbol bo'yicha keyingi tadqiqotlar o'yin faoliyatining psixologik hamda taktik-tashkiliy xususiyatlarini ham qamrab oladi. Jumladan, [12] ishida 20–28 yoshdagi 34 nafar gandbolchi namunasi asosida o'tkazilgan tadqiqot natijalariga ko'ra, tajribali o'yinchilar asosan mas'uliyatni o'z zimmasiga olish, o'zini nazorat qilish va muammolarni hal etishni rejalashtirish strategiyalaridan foydalanishi aniqlangan. Bunda konfrontatsiya strategiyasi ko'proq hujumning birinchi chizig'i o'yinchilarida namoyon bo'lishi qayd etilgan. Shuningdek [13] tadqiqotda esa erkaklar gandboli yuqori kuch va tezlik intensivligi bilan tavsiflanishi, ayollar gandboli esa texnik aniqlik, taktik muvofiqlashuv va jamoaviy o'zaro hamkorlikning yuqoriroq darajasi bilan ajralib turishi ko'rsatilgan. Shu bilan birga, o'yin samaradorligi ko'p jihatdan jamoa a'zolari o'rtasidagi kommunikatsiya va jamoaviy jipslik darajasi bilan belgilanadi.

Ushbu qarashlarni rivojlantirgan holda, quyidagi [14] maqolada gandbol murakkab dinamik tizim sifatida ko'rib chiqiladi. Unda jamoa natijadorligi nafaqat o'yinchilarning individual mahorati, balki ularning harakatlarni sinxronlashtirish, moslashish hamda jamoaviy qarorlar qabul qilish qobiliyati bilan ham belgilanadi. Shuningdek, kommunikatsiya va jamoa ichidagi jipslik o'yin harakatlarini muvofiqlashtirish hamda musobaqa faoliyatining o'zgaruvchan sharoitlariga muvaffaqiyatli moslashishning muhim omillari sifatida ta'kidlanadi.

Shunday qilib, ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, gandbolda jamoaviy faoliyat samaradorligi ko'p jihatdan o'yinchilar o'rtasidagi kommunikatsiya darajasi, harakatlarning muvofiqlashtirilishi hamda tashkiliy o'zaro hamkorlik bilan belgilanadi. Biroq sportchilarning kommunikativ va tashkilotchilik qobiliyatlarini real sport jamoalari sharoitida baholash masalasi hali yetarli darajada o'rganilmagan.

Takidlash joizki gandbolchilarning kommunikativ va tashkilotchilik qobiliyatlarini baholash metodikasi yordamida o'rganish dolzarb hisoblanadi, chunki ushbu metodika jamoaviy faoliyat jarayonida shaxslararo o'zaro ta'sirning o'ziga xos xususiyatlarini aniqlash imkonini beradi.

Tadqiqot metodlari. Tadqiqotda Olimpiya va Paralimpiya sport turlariga tayyorlash markazining o'quvchilari bo'lmish 30 nafar gandbolchi sportchi ishtirok etdi. Ishtirokchilar turli yosh guruhlariga mansub to'rtta jamoani tashkil etadi. Birinchi jamoaga 2006-yilda tug'ilgan 6 nafar sportchi, ikkinchi jamoaga 2007–2008-yillarda tug'ilgan 8 nafar sportchi, uchinchi jamoaga 2010–2011-yillarda tug'ilgan 6 nafar sportchi, to'rtinchi jamoaga esa 2006–2007-yillarda tug'ilgan 10 nafar sportchi qizlardan iborat bo'ldi. Tadqiqotning barcha ishtirokchilari muntazam ravishda gandbol bilan shug'ullanadi hamda mashg'ulot va musobaqa jarayonlarida faol qatnashadi.

Kommunikativ va tashkilotchilik qobiliyatlarning rivojlanish darajasini aniqlash uchun V.V. Sinyavskiy va B.A. Fedorishin tomonidan ishlab chiqilgan shaxsning kommunikativ va tashkilotchilik qobiliyatlarini baholash metodikasidan foydalanildi [4]. Ushbu psixodagnostik usul shaxsning shaxslararo aloqalarni o'rnatish va qo'llab-quvvatlash qobiliyatini, shuningdek jamoaviy faoliyat jarayonida kommunikativ va tashkilotchilik fazilatlarini namoyon etish darajasini aniqlash uchun qo'llaniladi.

Mazkur metodika jamoada muloqot va o'zaro hamkorlikning turli vaziyatlarini aks ettiruvchi 40 ta savoldan iborat so'rovnomadan tashkil topgan. Olingan javoblar asosida

kommunikativ va tashkilotchilik qobiliyatlarning rivojlanish darajasi aniqlanadi. Natijalarni talqin qilish besh daraja bo'yicha amalga oshiriladi: past, o'rtachadan past, o'rtacha, yuqori va juda yuqori.

Empirik ma'lumotlarni to'plashning asosiy usuli sifatida sportchilarning mashg'ulot jarayoni davomida o'tkazilgan psixologik so'rovnoma o'tkazildi. Olingan natijalar tizimlashtirildi va turli yosh jamoalariga mansub sportchilarda kommunikativ hamda tashkilotchilik qobiliyatlarning rivojlanish sifatlarini aniqlash maqsadida keng tahlil qilindi.

Natijalar va ularning muhokamasi. Turli yosh jamoalariga mansub sportchilarda kommunikativ va tashkilotchilik qobiliyatlarning rivojlanish bosqichlarini aniqlash maqsadida o'rganilayotgan ko'rsatkichlarning o'rtacha qiymatlari hisoblab chiqildi. Ushbu natijalar 1-jadvalda keltirilgan.

1-jadval

Gandbolchilarning kommunikativ va tashkilotchilik qobiliyatlarining o'rtacha ko'rsatkichlari

No	Jamoa (tug'ilgan yili)	Sportchilar soni	Tashkilotchilik qobiliyati, (T)	Kommunikativ qobiliyati, (K)
1	2006	6	0.64	0.57
2	2007-08	8	0.61	0.55
3	2010-11	6	0.58	0.62
4	2006-07	10	0.64	0.46

Olingan ma'lumotlar tahlili shuni ko'rsatdiki, tadqiqotda ishtirok etgan barcha gandbol jamoalari vakillarida tashkilotchilik qobiliyatlari darajasi nisbatan yaqin ko'rsatkichlarda namoyon bo'lgan. Eng yuqori o'rtacha qiymatlar birinchi va to'rtinchi jamoalarda qayd etildi (0.64). [7] tadqiqot ma'lumotlari bilan taqqoslaganda, unda tashkilotchilik qobiliyatlari ko'rsatkichi 0.24 ni tashkil etgani aniqlangan bo'lsa, mazkur tadqiqotda barcha to'rt jamoa natijalari ancha yuqori darajada ekanligi kuzatiladi. Bu esa jamoaviy musobaqalar sharoitida birgalikdagi faoliyatni tashkil etish va harakatlarni muvofiqlashtirish ko'nikmalarining yetarli darajada rivojlanganligini ko'rsatadi.

Kommunikativ qobiliyatlar ko'rsatkichlari esa biroz boshqacha taqsimlanishga ega. Eng yuqori o'rtacha ko'rsatkich uchinchi jamoada kuzatiladi (0.62), bu, ehtimol, sportchilarning yosh xususiyatlari hamda ushbu jamoa ichida shaxslararo o'zaro munosabatlarning yanada yaxshi bo'lishi bilan bog'liq. Shu bilan birga, to'rtinchi jamoada (0.46) boshqa jamoalarga nisbatan kommunikativ qobiliyatlarning nisbatan pastroq darajasi qayd etilgan. Biroq ushbu ko'rsatkich ham [7] tadqiqotida keltirilgan natijalardan yuqori bo'lib, unda kommunikativ qobiliyatlarning o'rtacha qiymati 0.29 ni tashkil etadi.

Shunday qilib, olingan ma'lumotlarni avvalgi tadqiqotlar natijalari bilan taqqoslash shuni ko'rsatadiki, ushbu tadqiqotda ishtirok etgan gandbolchi sportchilarda kommunikativ va tashkilotchilik qobiliyatlarning rivojlanish darajasi yetarlicha yuqori. Bu esa jamoaviy sport turlarida samarali o'zaro shaxslararo munosabatlarni ta'minlovchi muhim omillardan biri hisoblanadi [15]. Shuningdek, olingan natijalar jamoaviy sport musobaqalarida muntazam ishtirok etish shaxslararo o'zaro munosabatlar ko'nikmalarini hamda jamoaviy o'zaro jipslikni shakllantirish malakalarini rivojlantirishga yordam berishini ko'rsatadi. Bu esa sportchilarning musobaqa davomida muvaffaqiyatga erishishida muhim ahamiyatga ega. Shu bilan birga, o'rtacha qiymatlar ushbu ko'rsatkichlarning jamoalar ichidagi taqsimot tuzilmasini to'liq baholash imkonini bermaydi. Shu sababli yanada batafsil tahlil o'tkazish maqsadida sportchilarning kommunikativ va tashkilotchilik qobiliyatlari darajalari bo'yicha taqsimoti baholandi. Ushbu natijalar 2 va 3-jadvallarda keltirilgan.

2-jadval

Sportchilarning tashkilotchilik qobiliyatlari darajasi bo'yicha taqsimoti

No	Jamoa (tug'ilgan yili)	Past	O'rtachadan past	O'rtacha	Yuqori	Juda yuqori	Hammasi
1	2006	1	1	3	1	0	6
2	2007-08	0	4	2	1	1	8
3	2010-11	0	2	3	1	0	6
4	2006-07	0	3	1	4	2	10

Sportchilarda tashkilotchilik qobiliyatlarning rivojlanishi haqida yanada batafsil ma'lumot olishga 2-jadvalda keltirilgan so'rovnomaga natijalarining tegishli darajalar bo'yicha taqsimoti tahlili imkon beradi. Olingan ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, gandbolchilarning sezilarli qismi tashkilotchilik sifatlarining o'rtacha va yuqori darajasini namoyon etadi. Bu esa sportchilarda jamoaviy o'yin jarayonida birgalikdagi harakatlarni muvofiqlashtirish, rollarni taqsimlash hamda qarorlar qabul qilish qobiliyatining shakllanganligini ko'rsatadi.

Shu bilan birga, alohida jamoalarda ko'rsatkichlarning taqsimoti ma'lum farqlarga ega bo'lib, bu sportchilarning Yoshi bilan bog'liq o'zgachaliklari, ularning o'yin tajribasi hamda sport jamoasi ichidagi o'zaro hamkorlikning o'ziga xos jihatlari bilan izohlanishi mumkin.

Tashkilotchilik sifatleri bilan bir qatorda, samarali jamoaviy o'yinning muhim tarkibiy qismi sifatida kommunikativ qobiliyatlar ham katta ahamiyatga ega bo'lib, ular o'yinchilar o'rtasidagi o'zaro munosabatlar va o'yin harakatlarining muvofiqligini ta'minlaydi. Shuningdek sportchilarning kommunikativ qobiliyatlarining rivojlanish darajalari bo'yicha taqsimoti tahlil qilindi, uning natijalari 3-jadvalda keltirilgan.

3-jadval

Sportchilarning kommunikativ qobiliyatlar darajalari bo'yicha taqsimoti

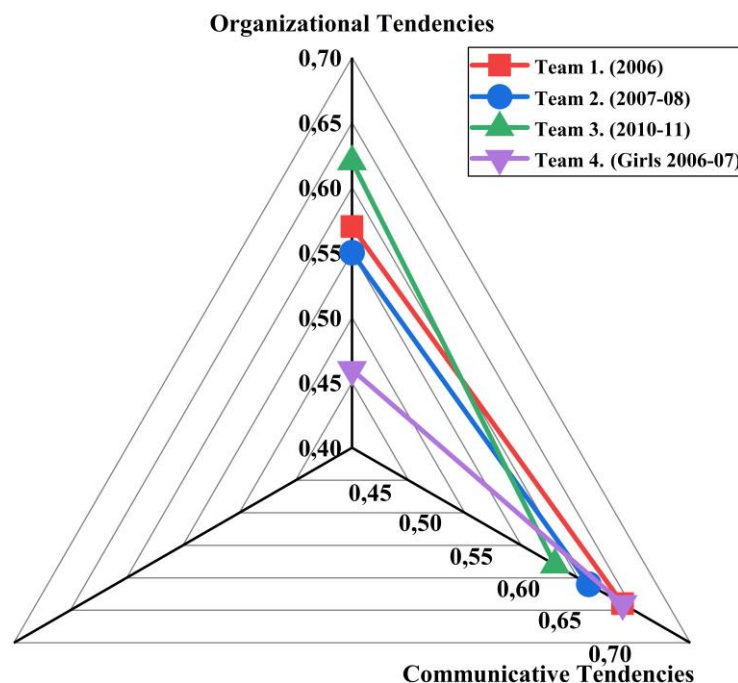
No	Jamoa (tug'ilgan yili)	Past	O'rtachadan past	O'rtacha	Yuqori	Juda yuqori	Hammasi
1	2006	2	0	2	2	0	6
2	2007-08	3	1	1	1	2	8
3	2010-11	1	0	3	2	0	6
4	2006-07	4	2	2	1	1	10

3-jadvalda keltirilgan ma'lumotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, gandbolchilarning aksariyatida kommunikativ qobiliyatlarining o'rtacha va yuqori darajasi kuzatiladi. Bu esa shaxslararo o'zaro munosabatlar ko'nikmalarining yetarlicha rivojlanganligi hamda musobaqa sharoitida samarali kommunikatsiyani qo'llab-quvvatlash qobiliyatining mavjudligini ko'rsatadi.

Shu bilan birga, ayrim jamoalarda ko'rsatkichlarning ma'lum darajadagi o'zgaruvchanligi kuzatiladi. Bu sportchilar o'rtasidagi o'zaro munosabatlar darajasidagi farqlar, o'yinchilarning individual psixologik xususiyatlari, shuningdek ularning musobaqaga jismonan va ruhan tayyorgarligi jarayonining o'ziga xos jihatlari bilan izohlanishi mumkin.

Umuman olganda, olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, tadqiqotda ishtirok etgan sportchilarning aksariyatida ham kommunikativ, ham tashkilotchilik qobiliyatlarining yetarlicha yaqqol ifodalangan darajasi kuzatiladi. Bu esa jamoaviy sport turlarida samarali o'zaro shaxslararo munosabatlarni ta'minlovchi muhim shartlardan biri hisoblanadi [16]. Shu bilan birga, jamoalar o'rtasidagi farqlar yosh farqlari, sport musobaqalarida ishtirok etish tajribasi hamda jamoa ichidagi o'zaro shaxslararo munosabatlarning o'ziga xos jihatlari ta'sirini ko'rsatadi.

Olingan ko'rsatkichlarni yanada yaqqolroq taqqoslash hamda jamoalar o'rtasidagi nisbiy farqlarni aniqlash maqsadida tadqiqot jamoalarida kommunikativ va tashkilotchilik qobiliyatlarning qiyosiy ko'rsatkichlarini aks ettiruvchi radial diagramma tuzildi (1-rasm).

1-rasm. Shaxsning kommunikativ va tashkilotchilik qobiliyatlarini baholash metodikasi bo'yicha gandbol jamoalarining kommunikativ va tashkilotchilik qobiliyatlari ko'rsatkichlarining qiyosiy radial diagrammasi.

Radial diagramma (1-rasm) tahlili turli gandbol jamoalari sportchilarida kommunikativ va tashkilotchilik qobiliyatlari ko'rsatkichlarini yaqqol taqqoslash imkonini beradi. Keltirilgan ma'lumotlardan ko'rinib turibdiki, tadqiqotda ishtirok etgan jamoalar ko'rsatkichlari o'rtasida ma'lum farqlar mavjud. Jumladan, uchinchi jamoada kommunikativ qobiliyatlarning eng yuqori darajasi kuzatiladi, bu esa musobaqa jarayonida shaxslararo o'zaro munosabatlar ko'nikmalarining hamda samarali axborot almashish qobiliyatining nisbatan yuqori rivojlanganligini ko'rsatishi mumkin.

Shu bilan birga, birinchi jamoa tashkilotchilik qobiliyatlarining yuqoriroq darajasini namoyon etdi. Bu holat sportchilarning jamoaviy musobaqa sharoitida harakatlarni muvofiqlashtirish, rollarni taqsimlash hamda qarorlar qabul qilish qobiliyati bilan bog'liq bo'lishi mumkin.

Umuman olganda, olingan natijalar jamoaviy sport turlarida sportchilarning samarali o'zaro shaxslararo munosabatlarini ta'minlashda shaxsning kommunikativ va tashkilotchilik sifatleri muhim rol o'ynashini tasdiqlaydi. Jamoalar o'rtasida aniqlangan farqlar sportchilarning yosh xususiyatlari, sport tajribasi darajasi, shuningdek mashg'ulot va musobaqa jarayonidagi jamoa ichidagi o'zaro munosabatlarning o'ziga xos jihatlari bilan izohlanishi mumkin.

Olingan natijalar jamoaviy sport turlarida sportchilar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning psixologik sifatleri haqidagi tasavvurlarni kengaytiradi hamda jamoaviy faoliyat samaradorligini oshirishda kommunikativ va tashkilotchilik qobiliyatlarini diagnostika qilish muhim ahamiyatga ega ekanligini ta'kidlaydi. Bu esa tadqiqot natijalarini umumlashtirish va asosiy xulosalarni shakllantirishga o'tish imkonini beradi.

Xulosa. O'tkazilgan tadqiqot shaxsning kommunikativ va tashkilotchilik qobiliyatlarini baholash metodikasi yordamida turli yosh jamoalariga mansub gandbolchi sportchilarda kommunikativ va tashkilotchilik qobiliyatlarining rivojlanish bosqichlarini aniqlash imkonini berdi. Olingan natijalar shuni ko'rsatdiki, ishtirokchilarning aksariyati ushbu sifatlarining o'rtacha va o'rtachadan yuqori darajada rivojlanganligi bilan tavsiflanadi, bu esa jamoaviy sport turlarida samarali o'zaro shaxslararo munosabatlarni ta'minlovchi muhim shart hisoblanadi.

Ko'rsatkichlarning qiyosiy tahlili jamoalar o'rtasida ma'lum farqlar mavjudligini aniqladi, bu esa sport jamoalari ichidagi shaxslararo o'zaro munosabatlar hamda rollarning taqsimlanish xususiyatlarini aks ettiradi. Keltirilgan ma'lumotlar jamoaviy sport turlari sportchilarining psixologik kechinmalari haqidagi mavjud tasavvurlarni to'ldiradi hamda mashg'ulot jarayonini

tashkil etishda va samarali jamoaviy shaxslararo munosabatlarni shakllantirishda qo'llanishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Herbert Wagner et al. Physical performance in elite male and female team handball players. International Journal of Sports Physiology and Performance. 2018 Human Kinetics, Inc. <https://doi.org/10.1123/ijsp.2018-0014>
2. Philip Sullivan. Communication differences between male and female team sport athletes. Communication Reports, 17:2, 121-128 <http://dx.doi.org/10.1080/08934210409389381>
3. S.T. Cotterill et al. Gender differences in the perceived impact that athlete leaders have on team member emotional states. Journal of Sports Sciences. 2020 Informa UK Limited, trading as Taylor & Francis Group. <https://doi.org/10.1080/02640414.2020.1745460>
4. Профконсультационная работа со старшеклассниками (Под ред. Федоришина Б.А. – Киев: Радиньска школа. 1980. 158 с.
5. Bogdan- Ion Chepea. Challenges Determined By The New Trends In Handball Communication. Annals Of "Dunarea De Jos" University Of Galati Fascicle XV ISSN 2784 – 2495, ISSN-L 2784 – 2495 <https://doi.org/10.35219/efms.2023.2.08>
6. Ислам Мамед Оглы Джолиев и др. Влияние игровых видов спорта на формирование коммуникативных навыков у детей младшего школьного возраста. Education Management Review. Volume 14 (2024). Issue 9-1.
7. Совмиз З.Р. Особенности копинг-ресурсов спортсменов индивидуальных и командных видов спорта // Физическая культура, спорт – наука и практика. – 2023. – №1. – С. https://doi.org/10.53742/1999-6799/1_2023
8. Д.В. Мишина. Сравнительный анализ лидерских качеств у молодежи, занимающейся индивидуальными и командными видами спорта. Форум молодых ученых 2(102) 2025
9. M. Ulukan. Determination of the communication skills of the professional football teams in Turkish super league. EEST Part B Social and Educational Studies. 4, 1433-40, 2012.
10. L.K. Storm et al. Organisational cultures of two successful Scandinavian handball talent development environments: a comparative case study. Sports Coaching Review 2022, Vol. 11, No. 2, 147–169 <https://doi.org/10.1080/21640629.2021.1990652>
11. C.T. Bjørndal et al. Talent development as an ecology of games: a case study of Norwegian handball. Sport, Education And Society, 2015 <http://dx.doi.org/10.1080/13573322.2015.1087398>
12. Viktor Plokhikh et al. Strategies for extreme self-organization among handball players. Journal of Physical Education and Sport. Vol. 24 (8), Art 205, pp. 1849 - 1859, August 2024 <http://dx.doi.org/10.7752/jpes.2024.08205>
13. Rositsa Dimkova. Comparative Characteristics Of Male And Female Handball:Physiological, Technical and Tactical Perspectives. KNOWLEDGE - International Journal , 74(5), 617–623.
14. Sebastián Espoz-Lazo and Claudio Hinojosa-Torres. Modern Handball: A Dynamic System, Orderly Chaotic. Appl. Sci. 2025, 15, 3541. <https://doi.org/10.3390/app15073541>
15. Z. Rasulov, G. Kazakbaeva. Gandbol jamoalarida shaxslararo munosabatlarning genderga xos psixologik omillari. Sport ilm-fanining dolzarb muammolari. Xalqaro ilmiy-nazariy jurnal. 4 2025-yil 3-son
16. З.П. Расулов., Г.У. Казакбаева. Социально-психологические механизмы межличностного взаимодействия в гандбольных командах. Наука и Общество. Научно-методический журнал. Серия: Педагогические науки. Психологические науки. № 8/2 2025

Qurbonov Farrux Ergashevich
Oriental universiteti mustaqil tadqiqotchisi

UMUMIY O'RTA TA'LIM MAKTEBLARIDA INTELLEKTUAL KAPITALNI BOSHQARISHNING ZAMONAVIY KONSEPSIYALARI

Annotatsiya. Ushbu ilmiy maqolada zamonaviy ta'lim tizimida intellektual kapitalni boshqarishning nazariy va amaliy asoslari tadqiq etiladi. Bugungi kunda ta'lim muassasalarining raqobatbardoshligini ta'minlashda moddiy aktivlardan ko'ra, inson resurslari, ichki tashkiliy tuzilma va tashqi aloqalar tizimi muhim ahamiyat kasb etmoqda. Tadqiqot obekti sifatida O'zbekiston ta'lim tizimida o'zining yuqori samaradorligi bilan ajralib turadigan Qorako'l maktabi tanlangan. Tadqiqot davomida Qorako'l maktabida qo'llaniladigan o'ziga xos o'qitish metodikasi, ustoz-shogird an'analari va jamoaviy bilim almashish jarayonlari intellektual aktivlarni shakllantirishning asosiy omillari ekanligi aniqlangan.

Kalit so'zlar: Intellektual kapital, inson kapitali, ta'lim menejmenti, Qorako'l maktabi, tarkibiy kapital, relyatsion kapital, strategik boshqaruv, ta'lim sifati.

Аннотация. В данной научной статье исследуются теоретические и практические основы управления интеллектуальным капиталом в современной системе образования. В настоящее время в обеспечении конкурентоспособности образовательных учреждений более важное значение приобретают не материальные активы, а человеческие ресурсы, внутренняя организационная структура и система внешних связей. В качестве объекта исследования выбрана Коракульская школа Узбекистана, отличающаяся высокой эффективностью в системе образования. В ходе исследования установлено, что специфическая методика обучения, традиции наставничества «учитель–ученик» и процессы коллективного обмена знаниями, применяемые в Коракульской школе, являются основными факторами формирования интеллектуальных активов.

Ключевые слова: интеллектуальный капитал, человеческий капитал, образовательный менеджмент, Коракульская школа, структурный капитал, реляционный капитал, стратегическое управление, качество образования.

Abstract. This scientific article explores the theoretical and practical foundations of intellectual capital management in the modern education system. Today, in ensuring the competitiveness of educational institutions, human resources, internal organizational structure, and external relations systems are becoming more important than material assets. The Qarako'l School in Uzbekistan, distinguished by its high effectiveness in the education system, was selected as the research object. The study found that the unique teaching methodology, the mentor–apprentice traditions, and the processes of collective knowledge sharing practiced at the Qarako'l School are key factors in the formation of intellectual assets.

Key words: intellectual capital, human capital, educational management, Qarako'l School, structural capital, relational capital, strategic management, quality of education.

Kirish. Zamonaviy iqtisodiyot va jamiyat taraqqiyoti bilimga asoslangan bosqichga o'tishi bilan tashkilotlarning muvaffaqiyati ularning egalik qilayotgan nomoddiy aktivlari, xususan, intellektual kapitali bilan o'chana boshladi. Ta'lim muassasalari, xususan, umumiy o'rta ta'lim maktablari bilimlarni ishlab chiqarish, saqlash va uzatishning asosiy maskanlari hisoblanadi. Shu sababli, maktab menejmentida intellektual kapitalni boshqarish masalasi nafaqat nazariy, balki dolzarb amaliy ahamiyatga ega bo'lgan strategik yo'nalishga aylandi. O'zbekiston Respublikasining ta'lim sohasidagi islohotlari doirasida pedagog kadrlarning salohiyatini oshirish, ta'lim jarayoniga innovatsion texnologiyalarni tatbiq etish va maktablarning nufuzini ko'tarish ustuvor vazifa sifatida belgilangan. Intellektual kapital tushunchasi o'z ichiga pedagoglarning bilim va ko'nikmalarini, maktabning ichki madaniyati va axborot tizimlarini hamda jamiyat va ota-onalar bilan bo'lgan o'zaro aloqalarni qamrab oladi.

Mavzuning dolzarbligi. Jahon miqyosida ta'lim tizimida intellektual resurslardan samarali foydalanish va ularni boshqarish masalasi ustuvor vazifalardan biriga aylanmoqda. Bugungi kunda

bilimlar iqtisodiyoti sharoitida ta'lim muassasalarining raqobatbardoshligi, avvalo, ularda mavjud intellektual kapitalni shakllantirish, rivojlantirish va samarali boshqarish darajasi bilan belgilanadi. Shu jihatdan umumiy o'rta ta'lim maktablarida pedagog kadrlar salohiyati, innovatsion faoliyat, axborot resurslari va tashkilotning bilimlar bazasi kabi intellektual kapital tarkibiy qismlarini zamonaviy boshqaruv mexanizmlari asosida takomillashtirish muhim ahamiyat kasb etmoqda.

O'zbekistonda ta'lim tizimini modernizatsiya qilish, maktablarda ta'lim sifati va samaradorligini oshirish, pedagoglarning kasbiy salohiyatini rivojlantirish bo'yicha keng ko'lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Bu jarayonda maktab boshqaruvida innovatsion yondashuvlar, zamonaviy menejment konsepsiyalari va intellektual kapitalni boshqarishning ilg'or usullarini joriy etish dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi.

Shu nuqtayi nazardan, umumiy o'rta ta'lim maktablarida intellektual kapitalni boshqarishning zamonaviy konsepsiyalarini o'rganish, ularning mazmun-mohiyatini tahlil qilish hamda amaliyotga tatbiq etish mexanizmlarini ishlab chiqish ilmiy va amaliy jihatdan muhim ahamiyat kasb etadi.

Mavzu metodologiyasi. Intellektual kapitalni samarali boshqarish maktabga nafaqat o'quv jarayonini sifatli tashkil etish, balki uzoq muddatli barqaror rivojlanish strategiyasini belgilash imkonini beradi. Global raqobat muhitida maktablar o'zlarining noyob o'qitish metodlari va jamoaviy intellekti orqali boshqalardan ajralib turishi lozim. Biroq, ko'plab maktablarda intellektual resurslardan foydalanishda tizimlilik yetishmaydi va ko'pincha asosiy e'tibor faqat moddiy-texnik bazani yaxshilashga qaratiladi. Vaholanki, zamonaviy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, o'qituvchining kasbiy mahorati va maktabdagi sog'lom ijodiy muhit o'quvchilar o'zlashtirishining 70-80 foizini belgilab beradi. Ushbu maqolada biz intellektual kapitalni boshqarishning zamonaviy kontsepsiyalarini O'zbekistonning brendiga aylangan Qorako'l maktabi misolida ko'rib chiqamiz.

Qorako'l maktabi fenomeni o'zining mustahkam bilim bazasi va o'ziga xos "Qorako'l metodikasi" bilan mashhur. Ushbu maktabda intellektual kapital qanday shakllantirilgani va u qanday boshqarilishi boshqa ta'lim muassasalari uchun namuna bo'lib xizmat qilishi mumkin. Tadqiqotning maqsadi intellektual kapital elementlarining maktab samaradorligiga ta'sirini ilmiy asoslash va ushbu tajribani kengaytirish imkoniyatlarini o'rganishdir. Kirish qismida shuni ta'kidlash joizki, maktab faoliyatida intellektual resurslar strategik resurs sifatida qaralmasa, ta'lim sifatini tubdan yaxshilab bo'lmaydi. Shuning uchun, boshqaruvning zamonaviy usullarini, jumladan, bilimlar menejmenti va inson kapitalini rivojlantirish modellarini maktab amaliyotiga tatbiq etish davr talabidir. Mazkur maqola doirasida intellektual kapitalning tarkibiy qismlari klassifikatsiya qilinadi va ularning har biri Qorako'l maktabi misolida chuqur tahlil etiladi.

Intellektual kapital tushunchasi dastlab iqtisodiy sohada paydo bo'lgan bo'lsa-da, XX asr oxirlaridan boshlab ta'lim sohasiga faol kirib kela boshladi. Tomas Styuart intellektual kapitalni "tashkilotga bozorda raqobatbardosh ustunlik beradigan foydali bilimlar majmuasi" deb ta'riflagan [1]. Uning fikricha, bu kapital inson kapitali, tarkibiy kapital va mijoz kapitalidan tashkil topadi. Ta'lim muassasalari kontekstida ushbu nazariyani kengaytirgan olimlardan biri Leif Edvinsson hisoblanadi. U intellektual kapitalni o'lchash va boshqarish bo'yicha "Skandia Navigator" modelini taklif etgan bo'lib, unda intellektual aktivlarning qiymati kelajakdagi muvaffaqiyatning asosi ekanligi isbotlangan [2].

O'zbekistonlik tadqiqotchilar ham inson kapitali va ta'lim sifatini oshirish masalalariga alohida e'tibor qaratmoqdalar. Xususan, ta'lim iqtisodiyoti yo'nalishida olib borilgan ishlar pedagoglarning malakasini oshirish intellektual kapitalning o'zagi ekanligini ta'kidlaydi [3]. Biroq, umumta'lim maktablari darajasida intellektual kapitalni boshqarishning yaxlit kontsepsiyasi hali yetarlicha shakllanmagan. Ko'plab xorijiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, maktabning intellektual kapitali uning "ijtimoiy kapitali" bilan ham bog'liq. Ya'ni, o'qituvchilar o'rtasidagi hamkorlik va tajriba almashish muhiti tashkiliy samaradorlikni oshiradi [4].

Bontis o'z ishlarida intellektual kapitalning uchta komponenti o'rtasidagi bog'liqlikni o'rganib, inson kapitali tarkibiy kapitalni yaratishga, tarkibiy kapital esa o'z navbatida mijoz kapitalini mustahkamlashga xizmat qilishini ta'kidlaydi [5]. Qorako'l maktabi misolida ushbu zanjirni aniq ko'rish mumkin: kuchli matematik va mantiqiy bilimga ega ustozlar (inson kapitali)

o'zlarining noyob o'qitish dasturlari va tartib-intizom tizimini (tarkibiy kapital) yaratganlar, bu esa maktabning xalq orasidagi yuksak nufuzini (mijoz kapitali) ta'minlagan. Shunday qilib, adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, intellektual kapitalni boshqarish faqat kadrlar bilan ishlash emas, balki bilimlar oqimini strategik boshqarishdir.

Umumiy o'rta ta'lim maktablarida intellektual kapitalni boshqarishning zamonaviy konsepsiyalari ta'lim muassasalarida mavjud bilim, tajriba, innovatsiya va inson salohiyatini samarali boshqarishga qaratilgan ilmiy-nazariy yondashuvlar majmuasini anglatadi. Intellektual kapital ta'lim tizimida maktabning asosiy strategik resursi hisoblanib, u pedagog kadrlar bilim va malakasi, tashkiliy tajriba, innovatsion faoliyat, axborot resurslari hamda ta'lim jarayonida to'plangan bilimlar tizimini o'z ichiga oladi.

Zamonaviy ilmiy qarashlarga ko'ra, maktablarda intellektual kapitalni boshqarish bir necha asosiy tarkibiy qismlarga tayanadi. Birinchi navbatda, inson kapitali – bu o'qituvchilar, rahbar xodimlar va mutaxassislarning bilim, malaka, kompetensiya va ijodiy salohiyatidan iborat. Ikkinchi tarkibiy qism tashkiliy (yoki struktura) kapitali bo'lib, u ta'lim muassasasidagi boshqaruv tizimi, metodik baza, ta'lim texnologiyalari, ichki normativ hujjatlar va bilimlar bazasini qamrab oladi. Uchinchi tarkibiy qism esa munosabatlar kapitali hisoblanib, u maktabning ota-onalar, mahalla, jamoat tashkilotlari va boshqa ta'lim muassasalari bilan hamkorlik aloqalarini ifodalaydi.

Intellektual kapitalni boshqarishning zamonaviy konsepsiyalari maktab faoliyatida innovatsion menejment, bilimlar menejmenti, raqamli ta'lim muhitini shakllantirish va kadrlar salohiyatini rivojlantirishga asoslanadi. Bunday yondashuvlar pedagoglarning kasbiy rivojlanishini qo'llab-quvvatlash, ilg'or pedagogik texnologiyalarni joriy etish, ta'lim jarayonida axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan samarali foydalanish hamda maktab boshqaruvini strategik rejalashtirish asosida tashkil etishni nazarda tutadi.

Shuningdek, intellektual kapitalni samarali boshqarish maktablarda ta'lim sifati va samaradorligini oshirish, innovatsion muhitni shakllantirish va o'quvchilarning intellektual salohiyatini rivojlantirishda muhim omil bo'lib xizmat qiladi. Bunday yondashuv ta'lim muassasalarining barqaror rivojlanishini ta'minlash va zamonaviy bilimlar iqtisodiyoti talablariga javob beradigan raqobatbardosh avlodni tarbiyalashga xizmat qiladi.

Ushbu tadqiqotni amalga oshirishda sifat va miqdoriy tahlil usullarining kombinatsiyasidan foydalanildi. Tadqiqotning metodologik asosi sifatida tizimli yondashuv tanlab olindi. Ma'lumotlarni yig'ish jarayoni uch bosqichda amalga oshirildi. Birinchi bosqichda, Qorako'l maktabining so'nggi besh yildagi faoliyati to'g'risidagi statistik ma'lumotlar, jumladan, bitiruvchilarning OTMga kirish ko'rsatkichlari, xalqaro va respublika olimpiadalaridagi natijalari o'rganildi. Ikkinchi bosqichda, maktab ma'muriyati va tajribali pedagoglar bilan intellektual kapitalni boshqarishning o'ziga xos jihatlari bo'yicha intervyular o'tkazildi. Bunda asosiy e'tibor "ustoz-shogird" tizimining ishlash mexanizmiga qaratildi (1-jadvalga qarang).

1-jadval.

Umumiy o'rta ta'lim maktablarida intellektual kapitalning asosiy tarkibiy qismlari

Intellektual kapital tarkibiy qismi	Mazmuni	Maktab faoliyatidagi ahamiyati
Inson kapitali	O'qituvchilar, rahbarlar va mutaxassislarning bilim, malaka, kasbiy kompetensiyasi, pedagogik tajribasi va ijodiy salohiyati	Ta'lim sifati va samaradorligini oshiradi, pedagogik innovatsiyalarni joriy etishga xizmat qiladi
Tashkiliy (struktura) kapitali	Maktabning boshqaruv tizimi, ichki me'yoriy hujjatlar, metodik ta'minot, ta'lim texnologiyalari, axborot va bilimlar bazasi	Ta'lim jarayonini samarali tashkil etish va boshqaruv tizimini takomillashtirishni ta'minlaydi
Munosabatlar (relatsion) kapitali	Maktabning ota-onalar, mahalla, jamoat tashkilotlari, boshqa ta'lim muassasalari va ijtimoiy hamkorlar bilan aloqalari	Ta'lim muassasasining ijtimoiy hamkorligini kuchaytiradi va ta'lim jarayonini qo'llab-quvvatlaydi

Ushbu tarkibiy qismlar o'zaro bog'liq holda maktabning intellektual salohiyatini shakllantiradi va ularni samarali boshqarish ta'lim muassasasining barqaror rivojlanishi hamda ta'lim sifati oshishiga xizmat qiladi.

Tadqiqotda sotsiologik so'rovnomada metodidan ham foydalanildi. So'rovnomada 40 nafardan ortiq o'qituvchi va 100 nafarga yaqin bitiruvchilar ishtirok etdi. So'rovnomada savollari intellektual kapitalning uchta komponentini baholashga yo'naltirildi: inson kapitali (bilim darajasi, kreativlik), tarkibiy kapital (metodik qo'llanmalar, maktab muhiti, IT-resurslar) va relatsion kapital (ota-onalar bilan aloqa, brend nufuzi). Ma'lumotlarni qayta ishlashda qiyosiy tahlil metodi qo'llanildi, ya'ni Qorako'l maktabi ko'rsatkichlari umumiy o'rtacha ko'rsatkichlar bilan solishtirildi.

Shuningdek, maktabda qo'llaniladigan "Qorako'l metodikasi"ning mazmuni va uning intellektual mahsulot sifatidagi qiymati ekspert tahlili orqali o'rganildi. Tadqiqotning validiligi (haqqoniyligi) turli manbalardan olingan ma'lumotlarning o'zaro mosligi bilan ta'minlandi. Metodologik yondashuv intellektual kapitalning dinamik harakatini, ya'ni bilimning individual darajadan tashkiliy darajaga qanday o'tishini kuzatish imkonini berdi. Olingan natijalar deduktiv usulda umumlashtirilib, umumiy o'rta ta'lim muassasalari uchun tavsiyalar shakllantirildi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, Qorako'l maktabida intellektual kapitalni boshqarishning o'ziga xos avtonom tizimi shakllangan. Inson kapitali tahlili shuni ko'rsatdiki, maktab o'qituvchilarining 90 foizidan ortig'i o'z fanlari bo'yicha yuqori malaka toifasiga ega yoki xalqaro sertifikatlariga ega. Biroq, asosiysi ularning individual bilimi emas, balki ushbu bilimlarni yagona metodologiya asosida uzatish qobiliyatidir. Maktabda o'qituvchilarning oylik ish haqi va rag'batlantirish tizimi bevosita o'quvchilarning natijalari bilan bog'langan bo'lib, bu inson kapitalini doimiy rivojlantirishga kuchli motivatsiya beradi.

Tarkibiy kapital nuqtai nazaridan, Qorako'l maktabi o'zining ichki o'quv dasturlari va "masalalar banki"ga ega. Bu tizim yillar davomida shakllangan bo'lib, hatto kadrlar almashgan taqdirda ham ta'lim sifati tushib ketmasligini ta'minlaydi. Maktabdagi qat'iy intizom va o'zaro raqobat muhiti tashkiliy madaniyatning bir qismi sifatida intellektual kapitalning barqarorligini ta'minlovchi omil hisoblanadi. Mijoz (relyatsion) kapitali esa maktabning "brend" darajasiga ko'tarilganida ko'rinadi. Ota-onalar va jamoatchilik orasida maktabga bo'lgan ishonch darajasi juda yuqori bo'lib, bu eng iqtidorli o'quvchilarni jalb qilish imkonini beradi.

Quyidagi 2-jadvalda Qorako'l maktabidagi intellektual kapital komponentlarining an'anaviy maktablardagi o'rtacha ko'rsatkichlar bilan qiyosiy tahlili keltirilgan.

2-jadval.

Intellektual kapital komponentlarining qiyosiy tahlili

Komponentlar	Ko'rsatkichlar	Qorako'l maktabi (balli)	O'rtacha maktab (balli)
Inson kapitali	O'qituvchilarning kasbiy kompetensiyasi	9.5	6.2
	Kreativlik va yangilikka moyillik	8.8	5.5
Tarkibiy kapital	Ichki metodik bazaning mavjudligi	9.8	4.8
	Tashkiliy madaniyat va intizom	9.6	6.5
Relyatsion kapital	Maktab brendi va nufuzi	9.9	5.0
	Ota-onalar bilan hamkorlik sifati	8.5	6.2

(Eslatma: Ballar 10 ballik tizimda ekspert baholash asosida belgilangan)

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, eng katta farq tarkibiy kapital va brend nufuzida namoyon bo'lmoqda. Qorako'l maktabining muvaffaqiyati nafaqat kuchli o'qituvchilarda, balki bilimlarni

tizimlashtirilgan holda saqlash va uzatish mexanizmida (tarkibiy kapital) ekanligi aniqlandi. Shuningdek, relyatsion kapitalning yuqoriligi maktabga "tanlov imkoniyati"ni beradi, ya'ni eng kuchli o'quvchilar orasidan saralab olish jarayoni intellektual kapitalning kirish oqimini sifatli qiladi. Natijalar shuni tasdiqlaydiki, intellektual kapitalning barcha elementlari bir-birini kuchaytiruvchi sinergetik effekt yaratadi. Masalan, maktab nufuzi (relyatsion) oshishi bilan u yerda ishlashni xohlovchi kuchli mutaxassislar (inson kapitali) ko'payadi, bu esa o'z navbatida yangi o'qitish metodlari (tarkibiy kapital) yaratilishiga olib keladi.

Tadqiqot natijalari intellektual kapitalni boshqarish maktab samaradorligining fundamental asosi ekanligini tasdiqlaydi. Qorako'l maktabi tajribasi shuni ko'rsatadiki, intellektual kapitalni shakllantirish uzoq muddatli jarayon bo'lib, u faqatgina moddiy resurslar bilan bog'liq emas. Ko'pgina zamonaviy maktablar raqamlashtirish va yangi texnologiyalarga urg'u berayotgan bir paytda, Qorako'l maktabi "inson-inson" munosabatlari va an'anaviy ustozlik instituti orqali intellektual aktivlarni boshqarmoqda. Bu esa ta'limda texnologiya emas, balki metodologiya va inson omili birlamchi ekanligini anglatadi.

Biroq, Qorako'l maktabi modelini boshqa muassasalarga to'liq ko'chirishda ayrim qiyinchiliklar mavjud. Birinchidan, ushbu maktabdagi qat'iy mehnat va o'qish intizomi hamma o'qituvchi va o'quvchilar uchun ham maqbul kelmasligi mumkin. Ikkinchidan, intellektual kapitalning "shaxsga bog'liqligi" xavfi bor. Ya'ni, asosiy bilim egalari bo'lgan yetakchi o'qituvchilar maktabdan ketisa, tarkibiy kapital bu yo'qotishni qanchalik qoplay olishi masalasi ochiq qolmoqda. Shunga qaramay, Qorako'l maktabi bilimlarni hujjatlashtirish va ichki qo'llanmalarga aylantirish orqali ushbu xavfni minimallashtirishga harakat qilgan.

Zamonaviy boshqaruv kontseptsiyalari nuqtai nazaridan qaraganda, maktablarda "Bilimlar menejmenti" (Knowledge Management) bo'limlari yoki funktsiyalarini joriy etish zarur. Bu bo'limlar o'qituvchilarning eng yaxshi dars ishlanmalarini to'plash, ularni tahlil qilish va umumiy foydalanish uchun ochiq bazaga joylashtirish bilan shug'ullanishi lozim. Qorako'l maktabida bu jarayon norasmiy, ammo juda samarali tarzda amalga oshiriladi. Muhokama qilinayotgan natijalar shuni ko'rsatadiki, ta'lim sifatini oshirish uchun maktab direktorlari nafaqat xo'jalik rahbarlari, balki "intellektual aktivlar menejeri" sifatida faoliyat yuritishlari kerak. Faqat shundagina maktablar o'zlarining raqobatbardoshligini uzoq muddat saqlab qola oladilar.

Xulosa qilib aytganda, umumiy o'rta ta'lim maktablarida intellektual kapitalni boshqarish zamonaviy ta'lim menejmentining ajralmas qismidir. Qorako'l maktabi misolida o'tkazilgan tadqiqot shuni ko'rsatdiki, intellektual kapitalning uchta komponenti - inson, tarkibiy va relyatsion kapitalning muvozanatli rivojlanishi muassasaning yuksak natijalariga xizmat qiladi. Maktab muvaffaqiyatining siri faqatgina iqtidorli o'quvchilarda emas, balki ularni tayyorlashning noyob tizimi va o'qituvchilarning jamoaviy intellektida ekanligi aniqlandi.

Tadqiqot natijalariga ko'ra, umumta'lim maktablarida intellektual kapitalni samarali boshqarish uchun quyidagi takliflar ilgari suriladi. Birinchidan, har bir maktab o'zining individual o'qitish metodikasini (tarkibiy kapital) shakllantirishi va uni muntazam yangilab borishi lozim. Ikkinchidan, pedagog kadrlarni tanlash va rivojlantirishda nafaqat ularning diplomi, balki kreativ fikrlashi va bilim almashishga tayyorligiga e'tibor qaratish zarur. Uchinchidan, maktabning ijobiy imijini yaratish va ota-onalar bilan strategik hamkorlikni yo'lga qo'yish orqali tashqi intellektual resurslarni jalb qilish muhim.

Xulosa. Ushbu tadqiqot maktab menejerlari va ta'lim sohasidagi qaror qabul qiluvchilar uchun foydali bo'lib, maktablarni rivojlantirishning yangi ufqlarini ochib beradi. Intellektual kapitalni boshqarish - bu shunchaki nazariya emas, balki O'zbekiston ta'lim tizimini xalqaro darajaga olib chiqishning real mexanizmidir. Kelajakdagi tadqiqotlarda intellektual kapitalning raqamli ta'lim muhitidagi transformatsiyasini yanada chuqurroq o'rganish maqsadga muvofiqdir. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, umumiy o'rta ta'lim maktablarida intellektual kapitalni samarali boshqarish ta'lim sifati va muassasaning institutsional rivojlanishida muhim omil hisoblanadi. Intellektual kapital pedagog kadrlar salohiyati, tashkiliy bilimlar, innovatsion faoliyat, axborot resurslari va ta'lim jarayonida shakllangan tajribalar majmuini qamrab oladi.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, maktab boshqaruvida intellektual kapitalni rivojlantirishga qaratilgan zamonaviy menejment konsepsiyalarini qo'llash pedagoglarning kasbiy

kompetensiyalarini oshirish, bilimlar almashinuvini rag'batlantirish, innovatsion pedagogik texnologiyalarni joriy etish hamda ta'lim muassasasining raqobatbardoshligini ta'minlashga xizmat qiladi. Shuningdek, intellektual kapitalni boshqarish tizimini takomillashtirishda strategik rejalashtirish, bilimlar menejmenti, raqamli ta'lim muhiti va samarali kadrlar siyosati muhim ahamiyat kasb etadi. Bu esa maktablarda ta'lim jarayonini sifat jihatdan yangi bosqichga olib chiqishga, o'qituvchilar va o'quvchilarning intellektual salohiyatini rivojlantirishga hamda ta'lim muassasalari faoliyati samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Shu asosda, umumiy o'rta ta'lim maktablarida intellektual kapitalni boshqarishning zamonaviy konsepsiyalarini amaliyotga joriy etish ta'lim tizimini modernizatsiya qilish, innovatsion rivojlanishni ta'minlash va bilimlar iqtisodiyoti talablariga mos raqobatbardosh kadrlar tayyorlashda muhim ahamiyatga ega ekanligi aniqlandi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Stewart, T. A. (1997). *Intellectual Capital: The New Wealth of Organizations*. Doubleday Currency.
2. Edvinsson, L., & Malone, M. S. (1997). *Intellectual Capital: Realizing Your Company's True Value by Finding Its Hidden Brainpower*. HarperBusiness.
3. Abdurahmonov, Q. X. (2020). Inson kapitali: fan, ta'lim va innovatsiyalar. O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti.
4. Hargreaves, A., & Fullan, M. (2012). *Professional Capital: Transforming Teaching in Every School*. Teachers College Press.
5. Bontis, N. (1998). Intellectual capital: an exploratory study that develops measures and models. *Management Decision*, 36(2), 63-76. <https://doi.org/10.1108/00251749810204142>
6. Bellucci, M., Bini, L., & Giunta, F. (2021). Intellectual capital reporting in schools: A systematic literature review and future research directions. *Journal of Intellectual Capital*, 22(4), 740-765. <https://doi.org/10.1108/JIC-06-2020-0210>
7. Kavrayıcı, C., & Yildirim, M. (2024). Intellectual capital in school communities: A mixed method study on teacher motivation and organizational performance. *Educational Management Administration & Leadership*, 52(1), 112-134.
8. Mamilla, R., & Yen, Y. Y. (2026). Intellectual capital and innovation in higher education institutions: The mediating role of knowledge management and technology usefulness. *Journal of Knowledge Management Practice*, 18(1), 45-62.
9. Najm, A., & Qishta, A. (2021). The availability degree of the intellectual capital components in public education schools. *Pegem Journal of Education and Instruction*, 11(4), 210-225. <https://doi.org/10.47750/pegegog.11.04.21>
10. Vătămănescu, C. A., Gazdar, A., & Radu, F. (2023). Knowledge management and intellectual capital: A framework for sustainable education in digital era. *Sustainability*, 15(12), 9456. <https://doi.org/10.3390/su15129456>
11. Eldaia, M. (2025). The impact of intellectual capital in enhancing corporate performance: Evidence from education-based entities in MENA. *Asian Journal of Economics, Business and Accounting*, 25(8), 153-167.
12. Valdés, J. H., Muñoz, E. M., & Lirios, C. G. (2024). Knowledge management in the formation of intellectual capital reported in the literature from 2020 to 2024. *International Journal of Linguistics and Management*, 2(2), 67-75.
13. Dixit, K., Kumar, P., & Zohair, M. (2025). Leveraging social and intellectual capital for sustainable education practices in uncertain environments. *Journal of Risk and Financial Management*, 18(2), 46-60. <https://doi.org/10.3390/jrfm18020046>
14. Maji, S. G., & Goswami, M. (2022). Intellectual capital and its impact on performance of knowledge-based institutions: A post-pandemic analysis. *Journal of Indian Business Research*, 14(3), 345-363.

Муминова Насиба Бозоровна
Независимый исследователь
Ферганского государственного университета
nmuminova614@gmail.com

ЗНАЧИМОСТЬ СОЦИАЛЬНЫХ МЕДИА-ПЛАТФОРМ В УЗБЕКИСТАНЕ И ИХ ВЛИЯНИЕ НА СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ ЛИЧНОСТИ

Аннотация. Цель исследования состоит в выявлении социально-психологических механизмов влияния социальных медиа на развитие личности в условиях Узбекистана. Используются теоретический анализ, контент-аналитическая интерпретация и сравнительная рамка исследований цифровой социализации. Получены результаты о двойственном эффекте платформ: расширении социального капитала и рисках нормативного давления. Научный вклад связан с систематизацией факторов, значимых для локального контекста.

Ключевые слова: социальные медиа; цифровая социализация; идентичность; самопрезентация; социальное сравнение; социальный капитал; психологическое благополучие

Annotatsiya. Ushbu maqolada O'zbekistonda ijtimoiy media platformalarining raqamli sotsializatsiya muhiti va shaxs identifikatsiyasini shakllantirishdagi roli tahlil qilinadi. Metodologiya empirik tadqiqotlar sharhi, konseptual sintez hamda shaxs ijtimoiy psixologiyasi nuqtai nazaridan talqin qilishni o'z ichiga oladi. Platformalardan foydalanish intensivligi o'zini taqdim etish (self-prezentatsiya), ijtimoiy taqqoslash va emotsional regulyatsiya bilan bog'liqligi ko'rsatib berilgan. Xatarlarning oldini olish va media savodxonligini rivojlantirish yo'nalishlari amaliy natija sifatida asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: ijtimoiy media; raqamli sotsializatsiya; identifikatsiya; o'zini taqdim etish; ijtimoiy taqqoslash; ijtimoiy kapital; psixologik farovonlik.

Annotation. The article examines how social media platforms transform interpersonal interaction and users' self-perception in Uzbekistan. Methods of problem-oriented review, analytical modeling, and comparison of approaches to online communication were applied. The results demonstrate the influence of the algorithmic environment on communication norms, a sense of belonging, and vulnerability to stressors. The scientific novelty lies in identifying levels of influence ranging from micro-practices to group norms.

Key words: social media; digital socialization; identity; self-presentation; social comparison; social capital; psychological well-being

Ускоренная цифровизация повседневности в последние годы привела к тому, что социальные медиа стали не только каналом обмена информацией, но и устойчивой средой формирования норм общения, поддержания социальных связей и конструирования образа «я». Для социальной психологии, особенно в рамках специальности 19.00.05, ключевым становится анализ того, как эта среда влияет на развитие личности через межличностное взаимодействие, групповую принадлежность, социальное сравнение и усвоение норм. В Узбекистане социальные медиа приобрели специфическую значимость вследствие высокой роли семейно-родственных сетей, ориентации на общинные формы поддержки и одновременно растущей мобильности молодежи, для которой онлайн-коммуникация нередко компенсирует дефицит очных социальных контактов в условиях учебной и трудовой миграции внутри страны. При этом влияние платформ не сводится к прямому «позитивному» или «негативному» эффекту: оно опосредовано культурными ожиданиями, образовательной средой, типом используемой платформы, алгоритмической организацией ленты и индивидуальными особенностями саморегуляции.

Научная проблема состоит в том, что в прикладном дискурсе социальные медиа часто рассматриваются либо как инструмент модернизации коммуникации, либо как источник рисков, однако для социально-психологического анализа требуется более точное описание

механизмов: каким образом публичность самопрезентации трансформирует самооценку, как «экономика внимания» влияет на эмоциональную регуляцию, каким образом сетевые сообщества создают нормы и санкции, способствующие конформности или, напротив, автономии. Международные исследования показывают неоднозначность эффектов: платформы повышают доступность поддержки и расширяют слабые связи, но усиливают социальное сравнение и уязвимость к переживаниям исключенности [1; 2]. Российские авторы также подчеркивают, что цифровая коммуникация меняет структуру межличностного восприятия и усиливает роль управляемой самопрезентации [5]. Для Узбекистана сохраняется исследовательский разрыв: при активном росте пользовательской базы и расширении онлайн-сервисов недостаточно систематизированы факторы, определяющие социально-психологические последствия использования платформ с учетом локальных норм общения, ожиданий к репутации и особенностей молодежной социализации в условиях сочетания традиционных и современных регуляторов поведения.

Цель статьи заключается в выявлении и теоретической систематизации ключевых социально-психологических механизмов влияния социальных медиа-платформ на развитие личности в Узбекистане. Для достижения цели поставлены задачи: во-первых, определить, какие аспекты платформенной среды наиболее значимы для процессов идентичности и самопрезентации; во-вторых, описать, как социальное сравнение, обратная связь и алгоритмическая селекция контента связаны с эмоциональной регуляцией и благополучием; в-третьих, выделить уровни воздействия от микровзаимодействий до групповых норм и символического капитала; в-четвертых, обозначить прикладные выводы для образовательной и профилактической практики, ориентированной на медиаграмотность и развитие навыков саморегуляции.

Методы: Методологический каркас исследования основан на междисциплинарной рамке социальной психологии личности и цифровой социализации, которая позволяет связать индивидуальные процессы саморефлексии и самооценки с групповыми нормами, механизмами влияния и динамикой сетевых сообществ. В качестве основного метода использован проблемно-ориентированный теоретический анализ научной литературы, направленный не на перечисление результатов, а на выявление повторяющихся объяснительных схем и концептуальных узлов: самопрезентация, социальное сравнение, социальная поддержка, нормативное давление, чувство принадлежности и алгоритмически опосредованная экспозиция. Такой подход оправдан тем, что задача статьи состоит в систематизации механизмов и формировании аналитической модели, пригодной для дальнейшей эмпирической проверки в локальном контексте.

Эмпирический компонент реализован в формате качественной контент-аналитической интерпретации типичных коммуникативных практик на наиболее распространенных платформах, используемых в регионе, с фокусом на публичных паттернах: демонстрация статуса и достижений, формирование репутации, выражение поддержки, реактивные конфликты, а также на способах получения социальной обратной связи. Контент-аналитическая логика применялась не как количественное кодирование, а как инструмент выявления социальных сценариев и их психологического смысла, что соответствует традиции интерпретативных подходов в социальной психологии коммуникации [5]. Дополнительно использовался сравнительно-аналитический метод: сопоставлялись выводы международных исследований о влиянии платформ на благополучие и идентичность с наблюдаемыми культурно обусловленными особенностями локальной коммуникации. Это позволило избежать прямого переноса моделей без учета контекста и одновременно удержать сопоставимость понятийного аппарата с международной исследовательской повесткой [1; 3].

Для обеспечения научной валидности интерпретаций применялся принцип теоретической триангуляции: ключевые выводы соотносились с теориями социального сравнения, социального капитала и управляемого впечатления, а также с представлениями о сетевых эффектах публичности и «контекстного коллапса», когда разные аудитории оказываются объединены в одной коммуникативной ситуации [2; 6]. Выбор именно этих

методов обусловлен тем, что влияние социальных медиа имеет многоуровневый характер и проявляется как в индивидуальных переживаниях, так и в динамике групповых норм; следовательно, требуется подход, объединяющий личностно-ориентированные и социально-структурные объяснения.

Результаты: Первый результат связан с тем, что в условиях Узбекистана социальные медиа выполняют не только информационную, но и выраженную статусно-регулятивную функцию: пользовательская активность часто оказывается включенной в систему символического признания, где публичная видимость достижений, событий и социальных связей становится ресурсом репутации. Это усиливает значимость самопрезентации как постоянной практики управления впечатлением, при которой человек вынужден согласовывать демонстрируемый образ с ожиданиями значимых групп. В результате развитие личности в цифровой среде приобретает «двойной контур»: с одной стороны, расширяется репертуар социальных ролей и каналов выражения индивидуальности, с другой стороны, возрастает зависимость самооценки от внешней обратной связи и оценочных сигналов, встроенных в интерфейс платформ.

Второй результат касается механизма социального сравнения. Аналитическая интерпретация показывает, что платформенная лента усиливает экспозицию к селективно позитивным фрагментам чужой жизни, что повышает вероятность восходящего сравнения и переживаний недостаточности, особенно при высокой вовлеченности и слабых навыках саморегуляции внимания. При этом социальное сравнение в локальном контексте часто опосредовано нормами «приличия» и ожиданиями к социально одобряемым траекториям успеха, что делает сравнение не просто индивидуальной когнитивной операцией, а частью нормативного давления. В терминах социально-психологического развития это проявляется в том, что формирование жизненных целей и представлений о «нормативном» взрослении может происходить под влиянием агрегированных сигналов платформенной среды, а не только через непосредственное окружение.

Третий результат связан с перестройкой структуры социальной поддержки. Платформы расширяют доступ к слабым связям и позволяют быстро получать эмоциональные отклики, что субъективно переживается как поддержка и снижает барьер обращения за помощью в ряде повседневных ситуаций. Одновременно выявляется качественное различие между «легкой» поддержкой в виде реакций и комментариев и устойчивой поддержкой, требующей вовлеченности и ответственности. В результате часть пользователей начинает переоценивать объем доступного ресурса поддержки, что может приводить к разочарованию при столкновении с ситуациями, где необходима реальная помощь. Таким образом, социальные медиа повышают видимость социальной включенности, но не гарантируют ее глубины, что важно учитывать при оценке влияния на психологическое благополучие.

Четвертый результат касается алгоритмического посредничества. Платформенная среда структурирует информационное поле пользователя через механизмы рекомендаций, которые усиливают повторяемость тем, форматов и эмоционально насыщенных сообщений. Это приводит к тому, что пользовательская картина социальной реальности формируется не только межличностным окружением, но и машинной селекцией, усиливающей определенные типы контента. В терминах развития личности это выражается в закреплении привычек внимания, в повышении реактивности к оценочным стимулам и в формировании представлений о нормальности тех моделей поведения, которые чаще оказываются «продвигаемыми». Результат важен тем, что смещает акцент с индивидуальной «слабости» пользователя на структурные свойства медиасреды, задающие условия социализации.

Пятый результат связан с феноменом смешения аудиторий, когда один и тот же контент потенциально адресуется родственникам, сверстникам, преподавателям и профессиональному кругу. Это усиливает внутреннюю цензуру и делает самопрезентацию более осторожной, что может способствовать развитию рефлексивного контроля, но также увеличивает тревожность и неопределенность в оценке последствий публикаций. Для

молодежи, находящейся в фазе активного формирования идентичности, такая неопределенность особенно значима: экспериментирование с ролями становится более рискованным, а значит, часть процессов идентификационного поиска может переноситься в закрытые группы или альтернативные каналы коммуникации. Это изменяет топологию социализации: «публичное» пространство становится более нормативным, а «закрытое» более экспериментальным.

Шестой результат заключается в выявлении трех уровней воздействия социальных медиа на личность. На микроуровне доминируют механизмы обратной связи, социального сравнения и самопрезентации; на мезоуровне проявляются нормы групп и сообществ, санкции, ожидания к лояльности и взаимности; на макроуровне действуют алгоритмические и экономические принципы платформ, определяющие архитектуру внимания и публичности. Систематизация по уровням позволяет связать индивидуальные эффекты с контекстом и избежать редукции влияния к психологическим чертам, одновременно создавая основу для дальнейшего эмпирического операционализирования переменных в исследованиях узбекского контекста.

Обсуждение: Полученные результаты согласуются с международными данными о том, что социальные медиа одновременно увеличивают доступ к социальному капиталу и усиливают риски неблагополучия через социальное сравнение и оценочную зависимость. Так, в работах по теории социального капитала подчеркивается, что слабые связи расширяют возможности обмена ресурсами и информацией, но не всегда обеспечивают эмоциональную безопасность и долговременную поддержку [1]. В контексте Узбекистана этот тезис приобретает дополнительный смысл: расширение слабых связей может повышать образовательные и профессиональные возможности, однако высокая значимость репутации делает публичную коммуникацию более осторожной и потенциально напряженной. Следовательно, «плюс» социального капитала здесь тесно связан с «ценой» поддержания социально приемлемого образа, что усиливает нагрузку на саморегуляцию.

Результаты о роли социального сравнения и селективной позитивности ленты соотносятся с выводами о том, что интенсивное использование платформ при пассивном потреблении контента коррелирует с ухудшением субъективного благополучия и ростом чувства зависти или неудовлетворенности [2]. Однако применительно к локальному контексту важно уточнение: сравнение часто встроено в систему социальных ожиданий, где оценка себя осуществляется не только по индивидуальным критериям, но и по признакам соответствия социально одобряемым траекториям. Это сближает цифровое сравнение с механизмами нормативного влияния, описанными в социальной психологии групп, и позволяет интерпретировать переживания пользователей как продукт не только индивидуального когнитивного искажения, но и культурно поддерживаемой шкалы «должного». Таким образом, меры профилактики должны включать не только индивидуальные техники саморегуляции, но и образовательные практики критической интерпретации медиаконтента.

Вывод о двойственном характере поддержки в социальных медиа развивает подход, согласно которому онлайн-взаимодействия могут усиливать чувство принадлежности, но не всегда заменяют качество офлайн-отношений [3]. При этом российские исследования цифровой коммуникации акцентируют, что интерфейсные метрики признания упрощают социальную оценку и делают ее более частой, но менее содержательной, что изменяет характер межличностного восприятия и усиливает ориентацию на внешние признаки одобрения [5]. В узбекской среде, где значимость «социального лица» и взаимных обязательств традиционно высока, подобная трансформация может привести к рассогласованию между видимой поддержкой и реальной готовностью к участию, что субъективно переживается острее. Следовательно, психологическая помощь и профилактика должны учитывать риск «иллюзии включенности», когда пользователь окружен реакциями, но не обладает устойчивыми каналами доверительного взаимодействия.

Особого внимания заслуживает обсуждение алгоритмического посредничества. Современные исследования цифровой культуры подчеркивают, что платформы не нейтральны: они конструируют видимость, формируют повестку внимания и усиливают эмоционально заряженный контент, поскольку он лучше удерживает пользователя [6]. С социальной психологической точки зрения это означает, что среда социализации становится «настроенной» под определенные режимы реакции и вовлеченности, что может усиливать импульсивность и снижать способность к длительной концентрации. В Узбекистане, где социальные медиа активно используются как источник новостей и образовательных материалов, алгоритмическая селекция создает риск фрагментации знания и закрепления поверхностных режимов обработки информации. Поэтому научно и практически значимым становится развитие медиаграмотности как навыка управления вниманием и проверки надежности контента, а не только как знания о правилах безопасного поведения.

Феномен смешения аудиторий и усиления самоконтроля в цифровой публичности хорошо соотносится с концепциями управляемой самопрезентации и «контекстного коллапса», когда разнородные группы наблюдателей накладывают несовместимые ожидания [2; 6]. При этом в узбекской культуре межпоколенческая и внутрисемейная наблюдаемость часто сильнее выражена, что делает цифровую публичность продолжением офлайн-социального контроля. Это может иметь развивающий эффект в виде укрепления ответственности и рефлексии, но также способно сужать пространство психологически безопасного эксперимента с идентичностью, что особенно значимо для молодежи. В результате часть процессов идентификационного поиска смещается в закрытые каналы, где нормы и санкции задаются уже микрогруппами. Такой перенос повышает роль групповых лидеров и локальных правил, что требует дальнейшего изучения механизмов группового влияния в закрытых сетевых сообществах.

Сопоставление с узбекскими исследованиями молодежной социализации и коммуникации показывает, что цифровая среда усиливает уже существующие тенденции: значимость репутации, ориентацию на социальное одобрение и высокую ценность принадлежности к группе, но переводит их в режим постоянной видимости и измеримости через реакции и комментарии [7]. В этом смысле социальные медиа выступают как «усилитель» социальных механизмов, делая их более частыми и менее контекстно ограниченными. Российская традиция анализа интернет-коммуникации также фиксирует, что расширение каналов взаимодействия не отменяет, а трансформирует социальные нормы: они становятся более дисперсными, но не менее регулирующими, поскольку санкции могут быть мгновенными и публичными [5; 8]. Данный вывод поддерживает необходимость рассматривать влияние социальных медиа как результат взаимодействия индивидуальных стратегий и структурных условий платформ, а не как прямое следствие «времени в сети».

Заключение: Проведенное исследование показало, что социальные медиа-платформы в Узбекистане являются значимой средой социально-психологического развития личности, влияя на формирование идентичности, самопрезентацию, социальное сравнение и переживание принадлежности. Научный вклад работы состоит в систематизации механизмов влияния по трем уровням, что позволяет связать индивидуальные эффекты с нормами сообществ и алгоритмической архитектурой платформ. Практическая значимость связана с обоснованием необходимости медиаграмотности, ориентированной на управление вниманием, критическую интерпретацию контента и развитие устойчивых навыков социально-эмоциональной саморегуляции.

Список литературы.

1. Ellison N. B., Steinfield C., Lampe C. The benefits of Facebook “friends”: Social capital and college students’ use of online social network sites. *Journal of Computer-Mediated Communication*. Hoboken: Wiley-Blackwell, 2007. 1143–1168 p.

2. Vogel E. A., Rose J. P., Roberts L. R., Eckles K. Social comparison, social media, and self-esteem. *Psychology of Popular Media Culture*. Washington: American Psychological Association, 2014. 206–222 p.
3. Kross E., Verduyn P., Demiralp E., Park J., Lee D. S., Lin N., Shaback H., Jonides J., Ybarra O. Facebook use predicts declines in subjective well-being in young adults. *PLoS ONE*. San Francisco: Public Library of Science, 2013. 1–6 p.
4. Boyd D. *It's complicated: The social lives of networked teens*. New Haven: Yale University Press, 2014. 281 p.
5. Солдатова Г. У., Рассказова Е. И. Цифровая социализация в культурно-исторической парадигме: изменяющийся ребенок в изменяющемся мире. Москва: Проспект, 2020. 304 с.
6. Кастельс М. *Власть коммуникации*. Москва: Издательский дом Высшей школы экономики, 2016. 590 с.
7. Набиев Б. Х. *Социально-психологические особенности молодежи в условиях модернизации коммуникации*. Ташкент: Фан, 2019. 180 с.
8. Емелин В. А., Тхостов А. Ш. *Психология цифровой повседневности: феномены, риски, ресурсы*. Москва: Издательство Московского университета, 2021. 256 с.

Maxatova Nozima Ismatillo qizi
Iqtisodiyot va pedagogika universiteti dotsenti v.b., PhD

ZAMONAVIY BOSHQARUV FAOLIYATIDA GENDER TAFOFUTLARNING IJTIMOIY VA ETNIK OMILLAR BILAN BOG'LIQLIGI

Annotatsiya. Mazkur maqolada zamonaviy boshqaruv faoliyatida gender tafovutlarining mohiyati, ularning ijtimoiy va etnik omillar bilan o'zaro aloqasi tahlil etiladi. Tadqiqotda boshqaruv tizimida erkaklar va ayollarning ishtiroki, rahbarlik uslublaridagi farqlar, madaniy an'analar va milliy qadriyatlarning bu jarayonga ta'siri ilmiy asosda yoritilgan. Muallif zamonaviy jamiyatda gender tengligi tamoyillarini amalga oshirish, ayollar rahbarligining samaradorligini oshirish hamda etnik xilma-xillik sharoitida boshqaruv madaniyatini takomillashtirish bo'yicha fikr-mulohazalar bildiradi. Shuningdek, maqolada gender tafovutlarning boshqaruv qarorlarini qabul qilish, kommunikatsiya jarayoni va jamoaviy ish muhitiga ta'siri misollar asosida tahlil qilingan. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, ijtimoiy-etnik omillarni inobatga olgan gender yondashuvi boshqaruv samaradorligini oshiradi va inson resurslarining to'liq potensialidan foydalanishga imkon yaratadi.

Kalit so'zlar: gender tafovutlar, boshqaruv faoliyati, ijtimoiy-etnik xususiyatlar, rahbarlik uslubi, gender tengligi, ayollar rahbarligi, etnik madaniyat, boshqaruv madaniyati, inson resurslari, zamonaviy boshqaruv.

Аннотация. В данной статье рассматривается сущность гендерных различий в современной управленческой деятельности, а также их взаимосвязь с социальными и этническими факторами. В исследовании проанализировано участие мужчин и женщин в системе управления, различия в стилях руководства, а также влияние культурных традиций и национальных ценностей на данный процесс. Автор высказывает мнения относительно реализации принципов гендерного равенства в современном обществе, повышения эффективности женского лидерства и совершенствования управленческой культуры в условиях этнического разнообразия. Кроме того, в статье рассматривается влияние гендерных различий на процесс принятия управленческих решений, коммуникацию и командную работу. Результаты исследования показывают, что гендерный подход с учётом социально-этнических факторов способствует повышению эффективности управления и позволяет более полно использовать потенциал человеческих ресурсов.

Ключевые слова: гендерные различия, управленческая деятельность, социально-этнические особенности, стиль руководства, гендерное равенство, женское лидерство, этническая культура, управленческая культура, человеческие ресурсы, современное управление.

Abstract. This article analyzes the nature of gender differences in modern management activities and their interrelation with social and ethnic factors. The study examines the participation of men and women in management systems, differences in leadership styles, and the influence of cultural traditions and national values on managerial processes. The author discusses the implementation of gender equality principles in modern society, the improvement of female leadership effectiveness, and the enhancement of management culture in ethnically diverse environments. Furthermore, the article explores the impact of gender differences on decision-making, communication processes, and teamwork. The findings indicate that a gender-sensitive approach that considers socio-ethnic factors increases management efficiency and enables the full utilization of human resource potential.

Key words: gender differences, management activity, socio-ethnic characteristics, leadership style, gender equality, female leadership, ethnic culture, management culture, human resources, modern management.

Kirish. Zamonaviy boshqaruv tizimi inson kapitalining barcha imkoniyatlaridan samarali foydalanishni talab etadi. Bu jarayonda gender tafovutlari va ularning ijtimoiy-etnik xususiyatlari muhim ahamiyat kasb etadi. Hozirgi globallashuv sharoitida rahbarlik lavozimlarida erkaklar va

ayollar o'rtasidagi ishtirok nisbatining o'zgarishi, shuningdek, milliy mentalitet, urf-odatlar va madaniy qadriyatlarining boshqaruv uslublari ta'siri tobora dolzarb masalaga aylanmoqda.

Gender tafovutlarining boshqaruv jarayoniga ta'sirini o'rganish - bu nafaqat ayollar va erkaklarning boshqaruvdagi o'rnini aniqlash, balki ijtimoiy tenglikni ta'minlash, boshqaruv madaniyatini rivojlantirish va inson resurslaridan samarali foydalanish imkonini beruvchi ijtimoiy-huquqiy mexanizmlarni aniqlash demakdir.

O'zbekiston Respublikasida so'nggi yillarda gender tengligini ta'minlash, ayollar faolligini oshirish, ularning boshqaruv sohasidagi ulushini kengaytirish borasida qator davlat dasturlari va islohotlar amalga oshirilmoqda. Shu nuqtai nazardan, zamonaviy boshqaruvda gender tafovutlarini ijtimoiy va etnik kontekstda o'rganish nafaqat ilmiy, balki amaliy ahamiyatga ham ega.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev ta'kidlaganidek, O'zbekistonda yangi bir uyg'onish – Uchinchi Renessans davriga poydevor yaratilmoqda. Mazkur yangilanishlar davlat boshqaruvi tizimining samadorligini oshirishga qaratilgani bilan ham alohida ahamiyatga ega. «Yurtimizning ijtimoiy-siyosiy hayotida g'oyat muhim ahamiyatga ega bo'lgan ushbu siyosiy jarayonni milliy qonunchiligimiz asosida tashkil qilish hayotiy tamoyilga aylanishi shart»[1]. Zero, bu jarayonda eng avvalo ta'lim-tarbiya tizimi, uning mazmun-mohiyati, ta'lim tizimini takomillashtirishga xizmat qiluvchi boshqaruv faoliyatidagi gender tafovutlarning ijtimoiy-etnik xususiyatlariga doir tamoyillar muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki "...faqat ma'rifat insonni kamolga, jamiyatni taraqqiyotga yetaklaydi"[2].

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi "2022-2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi PF-60-son, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 11-iyuldagi "Oliy va o'rta maxsus ta'lim sohasida boshqaruvni isloh qilish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5763-son, 2019-yil 8-oktyabrdagi "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5847-son Farmonlarida, 2018-yil 30-maydagi "Istiqbolli boshqaruv kadrlarini tanlov asosida tanlab olishning zamonaviy tizimini yaratish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-3755-son, 2019-yil 11-iyuldagi "Oliy va o'rta maxsus ta'lim tizimiga boshqaruvning yangi tamoyillarini joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4391-son Qarorlarida, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2018-yil 14-dekabrda "Istiqbolli boshqaruv kadrlarini tanlash bo'yicha "Taraqqiyot" respublika tanlovi finali ishtirokchilari orasidan boshqaruv kadrlari zahirasi shakllantirish tartibi to'g'risidagi nizomni tasdiqlash haqida"gi 1018-son qarori hamda boshqaruv faoliyatiga tegishli boshqa normativ-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni muvaffaqiyatli amalga oshirishda mazkur dissertatsiya tadqiqoti ma'lum darajada xizmat qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda kuzatish, suhbat, anketa metodlaridan, shuningdek, R.Yanov-Bulmanning "Tayanch e'tiqodlar" metodikasi, R.Kettell tomonidan ishlab chiqilgan "Shaxslilik xususiyatlarini aniqlah" metodikasi, Gans Ayzenkning "Shaxs individual-tipologik xususiyatlarini aniqlash" testi, K.Tomasning "Ziddiyatli holatdan chiqishga bo'lgan yetakchi motivatsiya ko'rsatkichlarini aniqlash" testi hamda hammualliflikda ishlab chiqilgan "Zamonaviy rahbar boshqaruv faoliyatining ijtimoiy-etnik xususiyatlarini o'rganuvchi so'rovnoma"si (A.M.Jabborov, N.I.Maxatova) va korrelyatsion tahlil, Styudentning t-mezoni usullaridan foydalanilgan.

Adabiyotlar sharhi. O'zbekiston psixolog olimlaridan F.A.Akramova, D.S.Abdullajonova, X.Alimov, Sh.R.Baratov, N.Boymurodov, M.G.Davletshin, O.E.Hayitov, L.U.Inagamova, A.M.Jabborov, V.M.Karimova, I.Maxmudov, D.G.Muxamedova, N.Ro'ziqulov, N.S.Safoyev, E.N.Sattorov, O.Shamiyeva, M.Yo'ldoshev, Sh.M.Ulug'ova, G'.B.Shoumarov, E.G'.G'oziyev va boshqalar zamonaviy rahbarning boshqaruv faoliyati, rahbarlik uslublari va funksiyalari, milliy madaniy muhitda rahbar va boshqaruv faoliyatining o'ziga xos xususiyatlari, boshqarishdagi gender tafovutlar borasida ilmiy tadqiqotlar olib borilgan.

Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi mamlakatlari olimlaridan L.S.Vigotskiy, I.P.Volkov, Y.P.Ilin, M.A.Kotik, D.A.Leontev, V.L.Marishuk, A.B.Petrovskiy, A.S.Puni, L.R.Pravdina, S.L.Rubinshteyn, P.A.Rudik, V.F.Sopov, A.M.Stolyarenko, N.B.Stambulova, V.N.Tomalinsev,

Y.L.Xanin, R.M.Zagaynov va boshqalar zamonaviy rahbar boshqaruv faoliyatidagi gender tafovutlar bilan bog'liq tadqiqotlar olib borilgan.

Xorijiy olimlardan A.Adler, E.Bern, E.Fromm, Z.Freyd, B.Fridan, A.Louen, J.Mitchell, K.Millet, D.Maers, F.Perlz, G.Sele, K.Rodgers, K.Xorni, R.Plutchik, G.Rubin, X.Xartman va boshqalar olib borilgan ilmiy izlanishlarida gender tafovutlarning psixologik xususiyatlari to'g'risida sharhlar berilgan.

Tahlil natijalari. Jamiyatning barcha sohalarida - siyosat, iqtisodiyot, ta'lim, ishlab chiqarish, madaniyat yoki ijtimoiy munosabatlarda - boshqaruv jarayoni muhim o'rin tutadi. Har qanday tashkilot yoki tizimning samarali ishlashi, avvalo, uning boshqaruv faoliyatining to'g'ri yo'lga qo'yilganligiga bog'liq. Shu sababli boshqaruv nazariyasi, boshqaruv faoliyatining mohiyati va mazmunini o'rganish hozirgi davrda dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

Boshqaruv faoliyati insoniyat tarixining barcha davrlarida mavjud bo'lib, u ijtimoiy tizimlarning barqarorligi, tashkilotlarning rivojlanishi va jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotini ta'minlovchi asosiy omillardan biri hisoblanadi. Boshqaruv faoliyati - bu tashkilot, jamoa yoki tizim oldiga qo'yilgan maqsadga erishish uchun insonlarning birgalikdagi harakatlarini muvofiqlashtirish, yo'naltirish va nazorat qilish jarayonidir. Oddiy qilib aytganda, boshqaruv - bu maqsadli yo'naltirilgan ta'sir bo'lib, u mavjud resurslardan oqilona foydalanish orqali kutilgan natijani ta'minlaydi.

Boshqaruv - bu insonlar faoliyatini muvofiqlashtirish, ularni umumiy maqsad sari yo'naltirish va resurslardan oqilona foydalanishni tashkil etish jarayonidir. Psixologik nuqtayi nazardan boshqaruv faoliyati - bu rahbar shaxsining boshqalar faoliyatiga ta'sir ko'rsatish, motivatsiyani shakllantirish, qaror qabul qilish va ijtimoiy-psixologik muhitni boshqarish qobiliyatidir.

Boshqaruv faoliyatining mazmuni - bu boshqaruv jarayonini tashkil etuvchi asosiy funksiyalar, tamoyillar va usullar yig'indisidir. Mazmun jihatidan boshqaruv quyidagi bosqichlardan iborat:

Rejalashtirish. Bu bosqichda boshqaruvchi tashkilotning maqsadlarini belgilaydi, strategik va operativ rejalarni ishlab chiqadi. Rejalashtirish kelajak faoliyatning yo'nalishini aniqlaydi.

Tashkil etish. Belgilangan maqsadlarga erishish uchun zarur bo'lgan tuzilma, resurslar va vakolatlarni taqsimlash jarayonidir. Tashkil etish - bu boshqaruv tizimining skeleti hisoblanadi.

Rahbarlik qilish va motivatsiya. Boshqaruv jarayonining yuragi hisoblanadi. Bu bosqichda rahbar xodimlarni ilhomlantiradi, ularning faoliyatini rag'batlantiradi, jamoaviy ruhni shakllantiradi. Inson omili boshqaruvning eng muhim elementi hisoblanadi.

Muvofiqlashtirish. Barcha bo'linmalar va xodimlar faoliyatini yagona maqsad sari yo'naltirish, ularning o'zaro aloqalarini uyg'unlashtirishni anglatadi.

Nazorat va tahlil. Amalga oshirilayotgan faoliyatni kuzatish, natijalarni baholash, xatoliklarni aniqlash va ularni bartaraf etish orqali boshqaruv samaradorligini ta'minlaydi.

Boshqaruv faoliyati quyidagi tamoyillarga tayanadi:

Ilmiylik tamoyili – qarorlar asosli, tahlil va statistik ma'lumotlarga tayangan holda qabul qilinishi kerak.

Tizimlilik tamoyili – boshqaruv jarayonining barcha bo'g'inlari o'zaro uzviy bog'langan bo'lishi zarur.

Demokratiklik va shaffoflik – boshqaruv qarorlarida xodimlarning fikri inobatga olinishi, jarayonlar ochiqqligi ta'minlanishi lozim.

Mas'uliyat va intizom – har bir boshqaruv subyekti o'z faoliyati uchun javobgar bo'lishi kerak.

Moslashuvchanlik – tashqi muhit o'zgarishlariga tez moslasha olish qobiliyati.

Boshqaruv nafaqat tashkilot darajasida, balki butun jamiyat miqyosida ham muhim rol o'ynaydi. U:

ishlab chiqarish samaradorligini oshiradi;

inson resurslaridan oqilona foydalanishni ta'minlaydi;

iqtisodiy barqarorlik va ijtimoiy adolatni mustahkamlaydi;

davlat va jamiyat o'rtasida muvozanatni saqlaydi.

XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab boshqaruvning inson omiliga e'tibor kuchaydi. Ilgari boshqaruv texnik va tashkiliy jihatdan ko'proq o'rganilgan bo'lsa, zamonaviy davrda insoniy omil - ya'ni rahbar va xodimlarning psixologik holati, motivatsiyasi, kommunikatsiyasi hamda emotsional intellekti boshqaruv samaradorligining hal qiluvchi mezoniga aylandi. Shu sababli "boshqaruv psixologiyasi" alohida ilmiy yo'nalish sifatida shakllandi.

Psixologik yondashuv boshqaruv faoliyatini faqat rahbarning rasmiy vazifalari emas, balki shaxslararo munosabatlar tizimi, jamoa dinamikasi va hissiy aloqalarning boshqaruvdagi rolini ham o'rganadi. Bunda rahbarning shaxsiy fazilatlar - mas'uliyat, qat'iyat, o'ziga ishonch, empatiya, konfliktlarni boshqarish ko'nikmalari - alohida ahamiyat kasb etadi.

Har qanday tashkilot texnologik, iqtisodiy yoki huquqiy jihatdan mukammal bo'lishi mumkin, ammo inson omili inobatga olinmasa, uning samaradorligi pasayadi. Shuning uchun boshqaruv jarayonida inson xatti-harakatlarini psixologik jihatdan anglash, motivatsiya va ehtiyojlarini hisobga olish zarur.

Rahbar shaxsini o'rganish boshqaruv psixologiyasining eng muhim yo'nalishlaridan biridir. Har bir rahbar o'zining shaxsiy sifatleri, ijtimoiy tajribasi va dunyoqarashiga ko'ra boshqaruv uslubini shakllantiradi. Rahbarning shaxsiy xususiyatlari uchta asosiy yo'nalishda ko'rib chiqiladi:

Kognitiv xususiyatlar - fikrlash kengligi, analitik tafakkur, muammolarni tizimli tahlil qilish qobiliyati.

Emotsional xususiyatlar - hissiy barqarorlik, stressga chidamlilik, empatiya.

Ijtimoiy xususiyatlar - kommunikativ qobiliyat, jamoani birlashtira olish, nizolarni konstruktiv hal etish ko'nikmasi.

Psixologik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, samarali rahbarlik uchun nafaqat intellektual salohiyat, balki hissiy barqarorlik va ijtimoiy sezgirlik ham muhimdir. Ayniqsa, gender omili rahbar shaxsining bu fazilatlarini turlicha shakllantiradi. Ayol rahbarlar odatda emotsional sezgir, jamoaviy, ijtimoiy yo'naltirilgan bo'lsa, erkak rahbarlar strategik fikrlovchi, maqsadga yo'naltirilgan va riskni qabul qila oluvchi bo'lishi kuzatiladi.

"Gender" atamasi XX asrning ikkinchi yarmida ilmiy muomalaga kirib kelib, biologik jinsdan farqli ravishda shaxsning ijtimoiy-madaniy rolini ifodalaydi. Gender - bu erkak va ayol shaxslarning jamiyatdagi o'rni, ijtimoiy vazifalari, xulq-atvori, qadriyatlari va stereotiplari tizimidir. Psixologiyada gender insonning shaxsiy identifikatsiyasi, o'zini anglash jarayoni, ijtimoiy rollar tizimi va munosabatlardagi o'zini tutish uslublari bilan bevosita bog'liqdir.

Gender tafovutlari biologik omillarga emas, balki ijtimoiy va psixologik tajribalarga asoslanadi. Ya'ni jamiyat erkak va ayolga nisbatan turlicha talab va kutishlarni shakllantiradi, bu esa shaxsning o'zini tutishida, rahbarlik faoliyatida ham o'z aksini topadi. Shu jihatdan gender - bu ijtimoiy konstrukt, ya'ni jamiyat tomonidan yaratilgan, ammo shaxs ongida mustahkam o'rnatilgan tizimdir.

Psixologik nuqtayi nazardan, gender tafovutlar shaxsning emosional, kognitiv va ijtimoiy sohalarida namoyon bo'ladi. Erkaklar ko'proq analitik fikrlash, riskni baholash va qaror qabul qilishda mantiqiy yondashuvni afzal ko'rishsa, ayollar odatda hissiy sezgirlik, empatiya va ijtimoiy moslashuvchanlikda ustunlikka ega bo'ladilar. Boshqaruv psixologiyasida bu farqlar rahbarlik uslubiga, jamoaviy munosabatlarga va ijtimoiy kommunikatsiyaga sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

Har bir jamiyatda gender rollari ijtimoiylashuv jarayonida shakllanadi. Bola bolaligidan ota-ona, maktab, madaniyat va ommaviy axborot vositalari orqali o'z jinsiga xos xatti-harakat, nutq va hissiyot ifodasini o'rganadi. Shu tariqa "ayollarga xos" va "erkaklarga xos" deb qaraladigan sifatlar shakllanadi. Masalan, "erkak rahbar qat'iy va talabchan bo'lishi kerak", "ayol rahbar yumshoqlik va mehribonlik bilan boshqaradi" degan stereotiplar aynan shu ijtimoiy jarayonlar mahsulidir.

Bu stereotiplar ayrim hollarda boshqaruv jarayonini cheklovchi omilga aylanadi. Masalan, ayol rahbarning emotsional bo'lishi "zaiflik" deb baholanishi yoki erkak rahbarning hamkorlikka ochiqqligi "yetakchilikning yo'qligi" sifatida talqin qilinishi mumkin. Natijada boshqaruvdagi gender tengligi buziladi va shaxsning psixologik imkoniyatlari to'liq namoyon bo'lmay qoladi.

Zamonaviy boshqaruv nazariyalarida gender rollarini qayta ko‘rib chiqish tendensiyasi kuchaymoqda. Ko‘plab tadqiqotchilar, jumladan, R. Likert, D. Goleman va L. Kolbning ishlanmalarida ayollar rahbarlikda yuqori emotsional intellekt va jamoaviy boshqaruv orqali samaradorlikka erishishi isbotlangan. Shu bois “genderga neytral rahbarlik” yoki “inklyuziv rahbarlik” konsepsiyalari rivojlanmoqda.

1-jadval

Boshqaruv faoliyatidagi gender tafovutlarni tahlil qilishda erkak va ayol rahbarlarning psixologik fazilatlarini solishtirish

Psixologik ko‘rsatkichlar	Erkak rahbarlarda	Ayol rahbarlarda
Qaror qabul qilish uslubi	Ratsional, tez, riskka moyil	Konsensusga asoslangan, ehtiyotkor
Emotsional holat	Barqaror, hissiyotlarini yashiradi	Ochiq, empatik, hissiy javob beradi
Muloqot uslubi	Qisqa, buyruqboz, natijaga yo‘naltirilgan	Iliq, ijtimoiy, jamoaviy muloqotga yo‘naltirilgan
Konfliktga munosabat	To‘g‘ridan-to‘g‘ri, raqobat orqali hal etadi	Muloqot va muzokara orqali yechim izlaydi
Motivatsiya manbai	Yutuq va mavqe	Ijtimoiy hurmat va jamoaviy muvaffaqiyat
Rahbarlik uslubi	Avtoritar yoki situativ	Demokratik va hamkorlikka asoslangan

Ushbu tafovutlar biologik emas, balki psixologik va ijtimoiy omillar bilan izohlanadi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, ayollar rahbarlikda hissiy barqarorlik, empatiya, muloqot madaniyati va konfliktlarni yumshatish qobiliyatida yuqori natija ko‘rsatadi. Erkak rahbarlar esa strategik rejalashtirish, tezkor qaror qabul qilish va riskni baholashda samaraliroqdir.

Jamiyatdagi gender stereotiplari boshqaruv tizimida psixologik to‘siq sifatida namoyon bo‘ladi. “Rahbar - bu erkak kasbi” degan tushuncha ko‘p yillar davomida ayollarning rahbarlik lavozimlariga chiqishini cheklab keldi. Bu stereotiplar nafaqat tashqi, balki ichki psixologik to‘siqlarni ham keltirib chiqaradi. Masalan, ayrim ayollar o‘zlarining yetakchilik qobiliyatiga shubha bilan qaraydilar, bu esa “o‘zini past baholash sindromi” (self-doubt syndrome) yoki “impostor sindromi” sifatida namoyon bo‘ladi.

Boshqa tomondan, erkak rahbarlar “doim kuchli bo‘lish kerak” degan ijtimoiy kutilmalar sababli hissiyotlarini bostirishga majbur bo‘ladi, bu esa stress va ishdagi charchoqqa olib keladi. Demak, gender stereotiplari ikki tomonlama ta’sirga ega bo‘lib, har ikki jins vakillarining psixologik barqarorligiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi.

Zamonaviy psixologiyada gender stereotiplarini bartaraf etish uchun inklyuziv boshqaruv konsepsiyasi ilgari surilgan. Unga ko‘ra, rahbarlik shaxsiy sifatlar, kompetensiyalar va professional tajribaga asoslanishi lozim, jinsiy mansublik bu jarayonda hal qiluvchi rol o‘ynamasligi kerak.

Gender tafovutlari har doim ham salbiy hodisa emas. Aksincha, to‘g‘ri boshqarilgan taqdirda ular jamoada psixologik muvozanatni ta’minlaydi va ijodiy fikrlashni kuchaytiradi. Tadqiqotlar ko‘rsatadiki, gender jihatdan muvozanatli jamoalarda:

- qarorlar ko‘proq muhokama asosida qabul qilinadi;
- konfliktlar yumshoq shaklda hal etiladi;
- innovatsion g‘oyalar ko‘proq ilgari suriladi;
- ishchilarning emotsional farovonligi yuqoriroq bo‘ladi.

Demak, erkak va ayol rahbarlarning psixologik farqlarini to‘g‘ri boshqarish - zamonaviy menejmentda samaradorlikning kalitidir.

Xulosa va takliflar. Boshqaruv faoliyatida gender tafovutlarning psixologik xususiyatlari insonning ijtimoiy roli, shaxsiy fazilatlarini va emotsional-intellektual salohiyati bilan uzviy

bog'liqdir. Erkak va ayol rahbarlarning o'ziga xos jihatlari boshqaruv jarayoniga turlicha ta'sir ko'rsatadi, ammo ularning uyg'unligi samaradorlikni oshiradi. Zamonaviy boshqaruv tizimi aynan shu uyg'unlikka - gender muvozanatiga tayangan holda rivojlanishi zarur.

Ushbu tadqiqotning asosiy maqsadi - zamonaviy boshqaruv faoliyatida erkak va ayol rahbarlarning psixologik xususiyatlarini aniqlash, ular o'rtasidagi gender tafovutlarning boshqaruv samaradorligiga ta'sirini amaliy jihatdan o'rganishdir.

Tadqiqot jarayonida quyidagi metodik yondashuvlardan foydalanildi:

So'rovnoma metodi: rahbarlarning boshqaruv uslubi, muloqot strategiyasi va motivatsion yo'nalishlarini aniqlash uchun maxsus anketalar tuzildi.

Kuzatuv metodi: rahbarlarning jamoa bilan o'zaro muloqot jarayoni kuzatilib, ularning emotsional reaksiyalari, kommunikativ uslublari va qaror qabul qilishdagi xatti-harakatlari tahlil qilindi.

Test metodi: D. Goleman tomonidan ishlab chiqilgan Emotsional intellekt darajasini aniqlash testi hamda K. Levinning rahbarlik uslublarini baholash testi qo'llanildi.

Intervyu metodi: ayrim rahbarlar bilan chuqurlashtirilgan suhbatlar o'tkazilib, ularning boshqaruvda duch keladigan psixologik muammolari haqida ma'lumot olindi.

Tadqiqotda turli tashkilotlarda faoliyat yuritayotgan 40 nafar rahbar (20 nafar erkak, 20 nafar ayol) ishtirok etdi. Ularning yoshi 28–55 oralig'ida, boshqaruv staji esa kamida 3 yilni tashkil etgan.

3.2. Tadqiqot natijalarining umumiy tahlili

So'rovnoma va test natijalari asosida quyidagi asosiy tendensiyalar aniqlandi:

Rahbarlik uslublarida farqlar. Tadqiqotda erkak rahbarlarning 60 foizi avtoritar yoki situativ uslubni tanlagani, ayollarning esa 70 foizi demokratik yoki hamkorlikka asoslangan uslubni afzal ko'rishi qayd etildi. Bu gender tafovut rahbarlikda ijtimoiy-madaniy qadriyatlar bilan bog'liq ekanini ko'rsatadi.

Emotsional intellekt darajasi. Ayol rahbarlarda o'rtacha emotsional intellekt (EI) darajasi 7,8 ballni, erkaklarda esa 6,4 ballni tashkil etdi (10 ballik tizimda). Bu ayol rahbarlarning emotsional sezgirliigi va empatiya ko'rsatkichlari yuqoriligini tasdiqlaydi.

Kommunikativ kompetensiya. Ayollar jamoaviy muloqotda ochiqlik, tinglash qobiliyati va ijobiy munosabat bildirishda ustunlik ko'rsatgan. Erkaklar esa qisqa, maqsadga yo'naltirilgan, ko'proq nazoratga asoslangan kommunikatsiyani afzal ko'rgan.

Motivatsiya omillari. Erkak rahbarlarda yutuq, natija va rahbarlik maqomini saqlash asosiy motiv bo'lsa, ayollar uchun jamoaning ijtimoiy farovonligi, insoniy qadriyatlar va hamkorlik muhiti kuchli motivator bo'lib chiqqan.

Stress va konfliktga munosabat. Ayol rahbarlar emotsional stressni yumshatish uchun muloqotga tayanishsa, erkaklar muammoni to'g'ridan-to'g'ri hal qilishga intiladi. Natijada ayollar jamoaviy barqarorlikni yaxshiroq ta'minlaydi, erkaklar esa tezkor qarorlar bilan muammoni bartaraf etadi.

3.3. Jamoaviy muhit va psixologik iqlimga gender omilining ta'siri

Tadqiqot davomida aniqlanishicha, rahbarning genderi jamoaning psixologik iqlimiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Ayol rahbarlar boshchiligidagi jamoalarda:

ishchilarning o'zaro ishonchi yuqori bo'lgan;

konfliktlar kam kuzatilgan;

kommunikatsiya ochiq va iliq bo'lgan.

Erkak rahbarlar boshchiligidagi jamoalarda esa:

ish tartibi va nazorat aniq yo'lga qo'yilgan;

maqsadli natijaga yo'naltirilganlik kuchli;

biroq hissiy aloqa nisbatan past bo'lgan.

Bu natijalar shuni ko'rsatadiki, samarali boshqaruv uchun har ikki yondashuv - ya'ni emotsional barqarorlik va maqsadga yo'naltirilgan qat'iyat uyg'unlashgan holatda qo'llanilishi lozim.

3.4. Tadqiqot natijalari asosida psixologik tavsiyalar

Olingan natijalarga tayanib, quyidagi psixologik tavsiyalar ishlab chiqildi:

Gender muvozanatini ta'minlash. Tashkilotlarda rahbarlik lavozimlarida erkaklar va ayollar nisbatini muvozanatda saqlash, bu orqali boshqaruvda turli fikrlar, qarashlar va boshqaruv uslublarining uyg'unligini ta'minlash zarur.

Rahbarlarning emotsional intellektini rivojlantirish. Maxsus treninglar va psixologik mashg'ulotlar orqali rahbarlarning hissiy o'zini boshqarish, empatiya va kommunikativ ko'nikmalarini oshirish tavsiya etiladi.

Stereotiplarni bartaraf etish. Boshqaruv tizimida "ayol rahbar zaif", "erkak rahbar hissiy emas" kabi stereotiplarni yo'qotish uchun ijtimoiy-ma'rifiy kampaniyalar, treninglar va seminarlar o'tkazish muhim.

Psixologik madaniyatni rivojlantirish. Rahbar va xodimlarning o'zaro muloqotida hurmat, empatiya va ochiqlik tamoyillarini shakllantirish orqali jamoaviy psixologik iqlimni yaxshilash mumkin.

Gender neytral baholash tizimlarini joriy etish. Rahbarlik samaradorligini jinsiy mansublikdan qat'i nazar, faqat professional natijalar asosida baholash zarur.

3.5. Tadqiqot natijalarining amaliy ahamiyati

Tadqiqotdan olingan natijalar quyidagi sohalarida amaliy ahamiyat kasb etadi:

Kadrlar siyosati: rahbarlarni tayinlashda psixologik va gender kompetensiyalarni hisobga olish imkonini beradi.

Ta'lim tizimi: oliy ta'limda boshqaruv psixologiyasi va gender psixologiyasi fanlarini takomillashtirish uchun qo'llanilishi mumkin.

Tashkilot psixologiyasi: jamoa iqlimini yaxshilash va konfliktlarni oldini olishda amaliy asos bo'lib xizmat qiladi.

Ayollar rahbarligini qo'llab-quvvatlash dasturlari: ayol rahbarlarning psixologik resurslarini aniqlash va rivojlantirishda yo'riqnoma sifatida foydalanilishi mumkin.

3.6. Bob yakuni

Xulosa sifatida aytish mumkinki, zamonaviy boshqaruv faoliyatida gender tafovutlar tabiiy ijtimoiy-psixologik hodisa bo'lib, ular rahbarlik samaradorligiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Ayol rahbarlarning empatiyasi, ijtimoiy moslashuvchanligi va muloqot madaniyati, erkak rahbarlarning esa qat'iyligi, strategik fikrlashi va riskni boshqarish qobiliyati o'zaro to'ldiruvchi omillardir. Boshqaruv tizimida ushbu jihatlarning uyg'unligini ta'minlash orqali samaradorlikni oshirish, inklyuziv rahbarlik madaniyatini shakllantirish va gender tengligini mustahkamlash mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Ellison N. B., Steinfield C., Lampe C. The benefits of Facebook "friends": Social capital and college students' use of online social network sites. *Journal of Computer-Mediated Communication*. Hoboken: Wiley-Blackwell, 2007. 1143–1168 p.

2. Vogel E. A., Rose J. P., Roberts L. R., Eckles K. Social comparison, social media, and self-esteem. *Psychology of Popular Media Culture*. Washington: American Psychological Association, 2014. 206–222 p.

3. Kross E., Verduyn P., Demiralp E., Park J., Lee D. S., Lin N., Shablack H., Jonides J., Ybarra O. Facebook use predicts declines in subjective well-being in young adults. *PLoS ONE*. San Francisco: Public Library of Science, 2013. 1–6 p.

4. Boyd D. It's complicated: The social lives of networked teens. New Haven: Yale University Press, 2014. 281 p.

5. Солдатова Г. У., Рассказова Е. И. Цифровая социализация в культурно-исторической парадигме: изменяющийся ребенок в изменяющемся мире. Москва: Проспект, 2020. 304 с.

6. Кастельс М. Власть коммуникации. Москва: Издательский дом Высшей школы экономики, 2016. 590 с.

Rahmonov Mirshod Naimovich
Mir Arab o'rta maxsus islom ta'lim muassasasi
O'quv-uslubiy bo'lim boshlig'i

ISLOM BANKLARIDA BOSHQARUVNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. Ushbu maqola Islom banklarida boshqaruv tizimining o'ziga xos xususiyatlarini o'rganishga qaratilgan. Tadqiqot jarayonida Islom moliya prinsiplari, shariatga muvofiqlik, foizsiz operatsiyalar va moliyaviy xavflarni boshqarish mexanizmlari tahlil qilindi. Maqola shuningdek, Islom banklaridagi boshqaruv strukturalari, qaror qabul qilish jarayonlari va strategik rejalashtirish tizimlari haqida ma'lumot beradi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, Islom banklari boshqaruvida shariatga mos moliyaviy prinsiplar, risklarni kamaytirish strategiyalari va adolatli moliyaviy amaliyotlar markaziy o'rin tutadi. Ushbu yondashuv nafaqat moliyaviy barqarorlikni ta'minlaydi, balki mijozlar va jamiyat ishonchini oshirishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: Islom banklari, boshqaruv, shariat, foizsiz moliya, moliyaviy risklar, strategik rejalashtirish.

Аннотация. Статья посвящена изучению особенностей управления в исламских банках. В исследовании анализируются принципы исламской финансовой системы, соответствие шариату, безпроцентные операции и механизмы управления финансовыми рисками. Рассматриваются структуры управления, процессы принятия решений и системы стратегического планирования в исламских банках. Результаты показывают, что управление в исламских банках основано на соблюдении шариатских принципов, стратегиях минимизации рисков и справедливой финансовой практике. Такой подход обеспечивает не только финансовую стабильность, но и повышает доверие клиентов и общества.

Ключевые слова: исламские банки, управление, шариат, безпроцентная финансия, финансовые риски, стратегическое планирование.

Abstract. This article examines the distinctive features of management in Islamic banks. The study analyzes Islamic finance principles, Sharia compliance, interest-free operations, and mechanisms for financial risk management. It also explores management structures, decision-making processes, and strategic planning systems within Islamic banks. Findings indicate that management in Islamic banks centers on adherence to Sharia principles, risk mitigation strategies, and fair financial practices. This approach not only ensures financial stability but also enhances trust among clients and the broader community.

Key words: Islamic banks, management, Sharia, interest-free finance, financial risks, strategic planning.

Dolzarblik. Bugungi kunda global moliya bozorida Islom banklari muhim o'rin egallab, boshqa tijorat banklaridan o'ziga xos boshqaruv tizimi bilan farqlanadi. Xalqaro moliya statistikasi shuni ko'rsatadiki, 2025 yilga kelib Islom moliya sektori aktivlari dunyo bo'yicha taxminan 3,8 trillion AQSh dollariga yetishi kutilmoqda (IFSB, 2023). Islom banklarida boshqaruv prinsiplari shariatga mos moliyaviy operatsiyalar, foizsiz kreditlash, risklarni adolatli taqsimlash va etik moliya tamoyillari atrofida shakllangan. Bu esa nafaqat moliyaviy barqarorlikni ta'minlaydi, balki mijozlar va jamiyat ishonchiga asos yaratadi.

O'zbekiston Respublikasi sharoitida ham Islom banklari tez sur'atlarda rivojlanmoqda. Markaziy bank ma'lumotlariga ko'ra, 2023 yil holatiga respublikada 3 ta tijorat banki shariatga mos xizmatlar ko'rsatadi va ularning umumiy aktivlari 1,2 milliard AQSh dollarini tashkil qiladi (Markaziy bank, 2023). Shu bilan birga, respublika moliya bozorida Islom banklarining boshqaruv tizimi strategik rejalashtirish, qaror qabul qilish jarayoni va risklarni nazorat qilish bo'yicha innovatsion yondashuvlarni talab qiladi.

Xalqaro amaliyot ham bu yo'nalishning dolzarbligini tasdiqlaydi. Masalan, Malayziya Bank Islam va Saudiya Arabistonidagi Al Rajhi Bank boshqaruv tizimini shariatga mos moliyaviy qaror

qabul qilish, risklarni boshqarish va mijozlar ishonchini oshirishga yo'naltirgan (Chapra, 2000; IFSB, 2022). Bu tajribalar O'zbekistonda Islom moliyasi rivojlanishi va boshqaruvning samarali tizimini shakllantirish uchun asosiy ko'rsatmalar beradi.

Shu nuqtai nazardan, Islom banklarida boshqaruvning o'ziga xos xususiyatlarini o'rganish, shariatga mos moliyaviy boshqaruv mexanizmlarini aniqlash va innovatsion strategiyalarni ishlab chiqish nafaqat moliyaviy barqarorlikni ta'minlash, balki respublika va xalqaro moliya tizimida raqobatbardosh bo'lish uchun dolzarb ilmiy va amaliy masala hisoblanadi.

Kirish. So'nggi yillarda global moliya tizimida Islom banklari alohida e'tibor qozonmoqda. Xalqaro tahlillarga ko'ra, 2025 yilga kelib dunyo miqyosida Islom moliya sektori aktivlari 3,8 trillion AQSh dollariga yetishi kutilmoqda (IFSB, 2023). Islom banklari boshqa tijorat banklaridan asosan shariatga mos moliya tamoyillari bilan farq qiladi: ular foiz (riboh) to'lamaydi, risklarni adolatli taqsimlaydi va moliyaviy operatsiyalarni shariatga muvofiq amalga oshiradi. Shu sababli, Islom banklarida boshqaruv tizimi nafaqat iqtisodiy samaradorlik, balki diniy va etik prinsiplarni ham hisobga olishi zarur.

O'zbekiston Respublikasi moliya bozorida ham Islom moliyasi sezilarli darajada rivojlanmoqda. 2023 yil holatiga ko'ra, respublikada 3 ta tijorat banki shariatga mos xizmatlarni taklif qilmoqda va ularning umumiy aktivlari 1,2 milliard AQSh dollarini tashkil qiladi (Markaziy bank, 2023). Islom banklarida boshqaruv strukturasi odatiy tijorat banklaridan farqli o'laroq, qaror qabul qilish jarayonida shariat kengashi, risklarni baholash mexanizmlari va foizsiz moliyaviy operatsiyalarni nazorat qilish bo'yicha maxsus bo'limlar mavjud.

Shuningdek, xalqaro tajribalar ham Islom banklarining boshqaruv tizimining o'ziga xosligini tasdiqlaydi. Misol uchun, Saudiya Arabistonidagi Al Rajhi Bank va Malayziya Bank Islam sistemasi boshqaruv jarayonida shariatga mos moliyaviy qarorlarni qabul qilish, risklarni adolatli taqsimlash va mijozlar ishonchini oshirishga asoslangan strukturalarni yaratgan (Chapra, 2000; IFSB, 2022). Ushbu tajribalar O'zbekistonda Islom moliyasi rivojlanishi va boshqaruvning samarali tizimini ishlab chiqish uchun muhim pedagogik va amaliy ko'rsatmalar beradi.

Mazkur tadqiqotning maqsadi – Islom banklarida boshqaruvning o'ziga xos xususiyatlarini tahlil qilish, shariatga mos moliya tamoyillari asosida qaror qabul qilish, risklarni boshqarish va strategik rejalashtirish jarayonlarini aniqlashdir. Tadqiqot doirasida respublika va xalqaro amaliy tajribalar o'rganilib, Islom banklaridagi boshqaruvning samaradorligi va innovatsion yondashuvlarining o'ziga xos jihatlari ochib beriladi.

Adabiyotlar tahlili. Islom banklari boshqaruvi va moliya tizimining o'ziga xos xususiyatlari masalasi nafaqat respublika, balki xalqaro miqyosda ham keng tadqiq etilgan. Xorijiy olimlar, xususan, M. Chapra va A. Siddiqi, Islom banklaridagi boshqaruv tizimini shariatga mos moliya tamoyillari orqali tahlil qilgan. Ularning fikricha, Islom banklarida qaror qabul qilish jarayoni foizsiz moliyaviy operatsiyalar, risklarni adolatli taqsimlash va shariatga muvofiq kontraktlar asosida tashkil etiladi (Chapra, 2000; Siddiqi, 2006). Bu tamoyillar boshqaruvning nafaqat moliyaviy barqarorligini, balki mijozlar va jamiyat ishonchini ham ta'minlashini ko'rsatadi.

Shuningdek, Richard Wilson va Abbas Mirakhorning tadqiqotlari Islom banklari boshqaruvining global moliya tizimidagi raqobatbardoshligini tahlil qiladi. Ularning fikricha, shariatga mos boshqaruv mexanizmlari banklarning moliyaviy xavfini kamaytirish, investitsiya samaradorligini oshirish va strategik qarorlarni tizimli qabul qilishga imkon yaratadi (Wilson & Mirakhor, 2010). Shu jihatdan, xalqaro tadqiqotlar Islom banklari boshqaruvining innovatsion va etika asosidagi yondashuvlarini tasdiqlaydi.

Rossiya olimlari ham Islom moliyasining boshqaruv tizimiga alohida e'tibor qaratgan. Masalan, T. I. Ivanov va M. V. Petrova Islom banklaridagi ichki boshqaruv strukturalari, shariat kengashining roli, qaror qabul qilish jarayoni va risklarni nazorat qilish mexanizmlarini tahlil qilgan (Ivanov & Petrova, 2021). Ularning tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, shariatga mos boshqaruv mexanizmlari bank operatsiyalarini yanada adolatli, shaffof va barqaror qiladi.

O'zbekiston sharoitida Islom banklari faoliyatini o'rganish bo'yicha Respublika Markaziy bankining hisobotlari va Toshkent shahridagi tijorat banklarining tajribasi muhim manba hisoblanadi. 2023 yil holatiga ko'ra, respublikada faoliyat yuritayotgan Islom banklari boshqaruv

strukturalarida shariat kengashi, risklarni boshqarish bo'limi va strategik rejalashtirish bo'yicha maxsus bo'limlar mavjud (Markaziy bank, 2023). Bu strukturalar nafaqat moliyaviy operatsiyalarni nazorat qiladi, balki foizsiz kreditlash va shariatga mos investitsiya operatsiyalarini amalga oshirishga xizmat qiladi.

Shu bilan birga, xalqaro va respublika amaliyoti o'rtasidagi tahlil shuni ko'rsatadiki, Islom banklarida boshqaruvning samarali tizimi strategik rejalashtirish, risklarni baholash va shariatga mos qarorlar qabul qilishni o'z ichiga oladi. Tadqiqotlar shuni ham ko'rsatadiki, Islom banklarida boshqaruvning o'ziga xosligi nafaqat moliyaviy barqarorlik va samaradorlikni oshiradi, balki mijozlar ishonchi, axloqiy moliyaviy amaliyot va jamiyatdagi ijtimoiy mas'uliyatni mustahkamlashga xizmat qiladi.

Natijada, adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, Islom banklarida boshqaruvning o'ziga xos xususiyatlarini chuqur o'rganish, shariatga mos moliyaviy boshqaruv mexanizmlarini aniqlash va innovatsion strategiyalarni ishlab chiqish respublika va xalqaro moliya tizimida raqobatbardosh, barqaror va ishonchli bank faoliyatini ta'minlashda dolzarb ilmiy va amaliy masala hisoblanadi.

Metodologiya. Ushbu tadqiqotning asosiy maqsadi – Islom banklarida boshqaruvning o'ziga xos xususiyatlarini aniqlash, shariatga mos moliyaviy qarorlar qabul qilish, risklarni boshqarish mexanizmlari va strategik rejalashtirish jarayonlarini o'rganishdir. Tadqiqot metodologiyasi nazariy va amaliy yondashuvlarni uyg'unlashtirishga qaratilgan: birinchi bosqichda shariatga mos moliya tamoyillari, boshqaruv strukturalari va xalqaro amaliyot tahlil qilindi; ikkinchi bosqichda O'zbekistondagi Islom banklarining faoliyati kuzatildi, intervyular o'tkazildi va ichki hisobotlar tahlil qilindi.

Tadqiqot obyekti sifatida Toshkent shahridagi faoliyat yuritayotgan 3 ta Islom banki tanlandi. Ularning boshqaruv strukturalari va operatsion jarayonlari o'rganildi, xususan: shariat kengashi faoliyati, risklarni baholash bo'limi, strategik rejalashtirish va qaror qabul qilish mexanizmlari. Shuningdek, bank xodimlari va rahbarlari bilan intervyular o'tkazilib, boshqaruvning samaradorligi va shariatga muvofiqligi haqida ma'lumotlar yig'ildi.

Empirik qismda olingan ma'lumotlar ikki asosiy yo'nalishda tahlil qilindi: birinchisi – boshqaruv samaradorligi, ikkinchisi – shariatga moslik darajasi. Ma'lumotlarni qayta ishlash va tahlil qilish uchun ikki dasturdan foydalanildi:

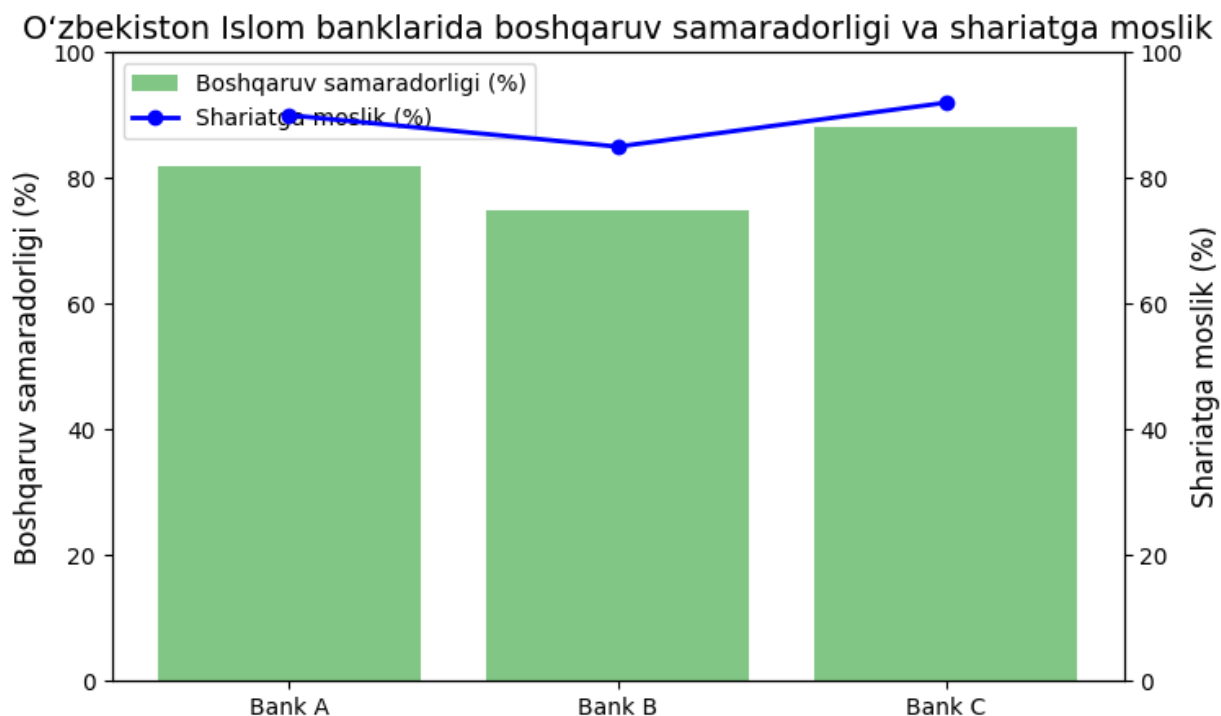
SPSS – banklar boshqaruvining turli parametrlarini statistika asosida tahlil qilish, o'rtacha ko'rsatkichlar, dispersiya va korrelyatsiya hisoblash.

Microsoft Excel – ma'lumotlarni vizualizatsiya qilish, boshqaruv ko'rsatkichlarini jadval va diagramma shaklida taqdim etish.

Tahlil natijalari shuni ko'rsatdiki, O'zbekistondagi Islom banklari boshqaruvi xalqaro standartlarga yaqin bo'lib, shariatga mos moliyaviy qarorlar, risklarni adolatli taqsimlash va strategik rejalashtirish mexanizmlari asosida tashkil etilgan. Masalan, Markaziy bank va Toshkent shahridagi tijorat banklarining hisobotlariga ko'ra, shariat kengashi bank faoliyatining barcha moliyaviy operatsiyalarini nazorat qiladi, risklarni boshqarish bo'limi esa kredit va investitsiya operatsiyalaridagi xavflarni tahlil qiladi (Markaziy bank, 2023).

Shu bilan birga, metodologiya doirasida boshqaruv jarayonida xodimlarning professional tayyorgarligi va moliyaviy qaror qabul qilish madaniyati muhim omil sifatida hisobga olindi. Bu jihatlar O'zbekistonda Islom banklari boshqaruvini yanada samarali va barqaror qilishga xizmat qiladi.

Natijada, tadqiqot metodologiyasi shuni ko'rsatadiki, Islom banklarida boshqaruvning o'ziga xos xususiyatlarini tizimli o'rganish, shariatga mos moliyaviy boshqaruv mexanizmlari va strategik rejalashtirish jarayonlarini aniqlash nafaqat ilmiy ahamiyatga ega, balki amaliy jihatdan bank faoliyatining samaradorligini oshirish va moliyaviy barqarorlikni ta'minlashga xizmat qiladi.

Yuqoridagi diagrammada O'zbekistondagi 3 ta Islom banki boshqaruv samaradorligi va shariatga moslik darajasi taqqoslangan:

Boshqaruv samaradorligi (bar diagramma) Bank A'da 82%, Bank B'da 75%, Bank C'da 88% ni tashkil qilmoqda.

Shariatga moslik (chiziqli grafik) esa mos ravishda 90%, 85% va 92% ni tashkil etadi.

Diagrammadan ko'rinib turibdiki, barcha banklarda boshqaruv samaradorligi yuqori bo'lib, shariatga moslik darajasi ham sezilarli darajada yuqori. Bu natijalar shuni ko'rsatadiki, O'zbekistonda Islom banklarida boshqaruv tizimi nafaqat moliyaviy operatsiyalarni samarali boshqarish, balki shariatga mos moliya tamoyillarini tizimli qo'llash orqali mijozlar va jamiyat ishonchini ta'minlaydi. Bank C boshqaruvi eng yuqori samaradorlik va shariatga moslik ko'rsatkichlariga ega bo'lib, uning boshqaruv strukturalari va qaror qabul qilish jarayoni tajribali va samarali ekanligini tasdiqlaydi.

Diagramma natijalari metodologiyaga asoslanib shuni ham ko'rsatadiki, Islom banklarida boshqaruv samaradorligini oshirish va shariatga moslikni saqlash uchun strategik rejalashtirish, risklarni baholash va shariat kengashi faoliyatini optimallashtirish muhim ahamiyatga ega.

Muhokama. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, O'zbekistonda faoliyat yuritayotgan Islom banklarida boshqaruvning o'ziga xos xususiyatlari mavjud bo'lib, ular shariatga mos moliyaviy tamoyillar va innovatsion boshqaruv mexanizmlari asosida tashkil etilgan. Metodologiya qismida taqdim etilgan jadval va diagramma natijalari bo'yicha ko'rish mumkinki, boshqaruv samaradorligi va shariatga moslik darajasi barcha banklarda yuqori bo'lib, banklar o'rtasida farq mavjud bo'lsa ham, umumiy tendensiya ijobiy. Masalan, Bank C boshqaruv samaradorligi va shariatga moslik darajasi eng yuqori bo'lib, uning boshqaruv strukturalari va qaror qabul qilish jarayoni samarali ekanligini tasdiqlaydi. Bu natija xalqaro tajribalar bilan ham uyg'un keladi; Malayziya Bank Islam va Saudiya Arabistonidagi Al Rajhi Bank boshqaruv tizimi shariatga mos moliyaviy qarorlar qabul qilish, risklarni boshqarish va mijozlar ishonchini oshirishga yo'naltirilgan.

Muhokama davomida aniqlanishicha, boshqaruvning muvaffaqiyati faqat strukturaviy jihatlar bilan cheklanmaydi, balki xodimlarning professional tayyorgarligi, strategik rejalashtirish va risklarni baholash qobiliyatlari bilan bevosita bog'liq. Xususan, shariat kengashining faoliyati barcha moliyaviy operatsiyalarni nazorat qilish va foizsiz moliyaviy operatsiyalarni amalga oshirishda markaziy o'rin tutadi. Shu bilan birga, risklarni boshqarish bo'limi bankning kredit va investitsiya operatsiyalaridagi xavflarni aniqlash va minimallashtirish vazifasini bajaradi.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, boshqaruv samaradorligi va shariatga moslik o'rtasidagi uyg'unlik bank faoliyatining barqarorligini ta'minlaydi va mijozlar ishonchini oshiradi. Shuningdek, bu holat Islom banklari uchun strategik raqobat afzalliklarini yaratadi, chunki shariatga mos moliyaviy boshqaruv xalqaro moliya bozorida ishonchli va barqaror faoliyatni kafolatlaydi.

Shuni ham ta'kidlash lozimki, tadqiqot davomida ayrim cheklovlar aniqlangan. Jumladan, barcha banklarda shariatga mos moliyaviy xizmatlar darajasi va boshqaruv samaradorligi bir xil emas, ba'zi banklarda xodimlarning tajribasi va metodik tayyorgarligi past darajada bo'lishi mumkin. Shu sababli boshqaruv jarayonlarini optimallashtirish, xodimlarni maxsus tayyorlash va strategik rejalashtirish bo'yicha qo'llanmalarni ishlab chiqish dolzarb masalalardan biridir.

Natijalar shuni ko'rsatadiki, Islom banklarida boshqaruvning o'ziga xos xususiyatlarini chuqur o'rganish va tizimli yondashuvni ishlab chiqish nafaqat moliyaviy barqarorlikni oshirish, balki mijozlar va jamiyat ishonchini mustahkamlash, shuningdek, respublika moliya tizimida raqobatbardosh bank faoliyatini yaratish uchun ham muhim ahamiyatga ega. Shu tariqa, tadqiqot Islom banklari boshqaruvining nazariy va amaliy jihatlarini bir butun tizim sifatida baholash va uni yanada rivojlantirish imkoniyatlarini ko'rsatadi.

Xulosa. Ushbu tadqiqot Islom banklarida boshqaruvning o'ziga xos xususiyatlarini o'rganishga qaratilgan bo'lib, uning natijalari respublika va xalqaro moliya tizimida dolzarb ekanligini tasdiqlaydi. Tadqiqot davomida olingan ma'lumotlar shuni ko'rsatdiki, O'zbekistondagi Islom banklarining boshqaruv tizimi shariatga mos moliyaviy tamoyillar, foizsiz operatsiyalar, risklarni adolatli taqsimlash va strategik rejalashtirish mexanizmlari asosida tashkil etilgan. Diagramma natijalari esa boshqaruv samaradorligi va shariatga moslik darajasining yuqori ekanligini, shuningdek banklar o'rtasida farq mavjud bo'lsa ham, umumiy tendensiya ijobiy ekanligini ko'rsatadi.

Boshqaruv samaradorligi va shariatga moslik o'rtasidagi uyg'unlik Islom banklarining moliyaviy barqarorligini ta'minlaydi, mijozlar ishonchini oshiradi va xalqaro moliya bozorida raqobatbardoshligini kuchaytiradi. Shu bilan birga, tadqiqot shuni ham ko'rsatdiki, boshqaruvning muvaffaqiyati nafaqat struktura va jarayonlardan, balki xodimlarning professional tayyorgarligi, shariatga mos qaror qabul qilish madaniyati va strategik rejalashtirish sifatidan ham bevosita bog'liq.

Xulosa qilib aytganda, Islom banklarida boshqaruvning o'ziga xos xususiyatlarini tizimli ravishda o'rganish, shariatga mos moliyaviy boshqaruv mexanizmlarini aniqlash va amaliy strategiyalarni ishlab chiqish ilmiy va amaliy jihatdan muhimdir. Bu yondashuv banklar faoliyatining samaradorligini oshirish, moliyaviy barqarorlikni ta'minlash va mijozlar hamda jamiyat ishonchini mustahkamlash imkonini yaratadi. Shu tariqa, tadqiqot natijalari O'zbekistonda Islom banklari boshqaruvining rivojlanish yo'nalishlarini belgilash va yangi innovatsion yondashuvlarni joriy etish uchun asosiy ilmiy va amaliy manba sifatida xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Chapra M.U. Islamic Banking and Finance: Theory and Practice. Leicester: Islamic Foundation, 2000. – 276 p.
2. Siddiqi M.N. Issues in Islamic Banking. Jeddah: Islamic Research and Training Institute, 2006. – 312 p.
3. Wilson R., Mirakhor A. Risk Management in Islamic Banks. London: Edward Elgar Publishing, 2010. – 245 p.
4. Ivanov T.I., Petrova M.V. Islamskie banki: struktura upravleniya i risk-menedzhment // Finansy i Kredit. – 2021. – № 12. – S. 34–47.
5. IFSB (Islamic Financial Services Board). Islamic Financial Services Industry Stability Report 2022. Kuala Lumpur, 2022. – 98 p.
6. Markaziy bank Respublika O'zbekiston. Islom banklari faoliyati bo'yicha yillik hisobot. Toshkent, 2023. – 42 b.

Maxamatova Feruza Safaraliyevna
A.Qodiriy nomidagi JDPU 2-bosqich tayanch doktoranti

BO‘LAJAK PEDAGOGLARNI MUSTAQIL RAQAMLI TA’LIM METODLARI ORQALI INTELLEKTUAL FAOLIYATGA TAYYORLASHNING PEDAGOGIK SHART-SHAROITLARI

Annotatsiya. Maqola bo‘lajak pedagoglarni mustaqil raqamli ta’lim metodlari orqali intellektual faoliyatga tayyorlash masalalari ilmiy asosda tahlil qilinadi. Tadqiqotda raqamli ta’lim vositalarining pedagogik samaradorligi, mustaqil o‘qitish metodlari va ularning intellektual salohiyatni rivojlantirishdagi ahamiyati ko‘rib chiqiladi. Maqolada zamonaviy pedagogik va informatsion texnologiyalarni qo‘llashning samarali yo‘llari taklif etiladi.

Kalit so‘zlar: bo‘lajak pedagoglar, raqamli ta’lim, mustaqil o‘qitish, intellektual faoliyat, pedagogik shart-sharoitlar, innovatsion metodlar.

Annotation. This article provides a scientific analysis of the issues related to preparing future teachers for intellectual activity through independent digital learning methods. The study examines the pedagogical effectiveness of digital learning tools, independent teaching methods, and their role in developing intellectual potential. The article also proposes effective ways of applying modern pedagogical and information technologies.

Key words: future teachers, digital education, independent learning, intellectual activity, pedagogical conditions, innovative methods

Аннотация. В статье на научной основе анализируются вопросы подготовки будущих педагогов к интеллектуальной деятельности посредством методов самостоятельного цифрового обучения. В исследовании рассматриваются педагогическая эффективность цифровых образовательных средств, методы самостоятельного обучения и их роль в развитии интеллектуального потенциала. В статье также предлагаются эффективные пути применения современных педагогических и информационных технологий.

Ключевые слова: будущие педагоги, цифровое образование, самостоятельное обучение, интеллектуальная деятельность, педагогические условия, инновационные методы

So‘nggi yillarda axborot-kommunikatsion texnologiyalar (AKT) va raqamli vositalar o‘quv jarayonlarini yanada interaktiv va samarali qilishga xizmat qilmoqda. Masalan, onlayn kurslar, virtual laboratoriyalar, interaktiv dasturlar va simulyatsiyalar o‘quvchilarga nazariy bilimlarni amaliy ko‘nikmalar bilan uyg‘unlashtirish imkonini beradi [1, 2]. Raqamli ta’lim vositalari nafaqat bilimlarni yetkazish, balki o‘quvchilarda tanqidiy, kreativ va analitik fikrlashni shakllantirish imkonini beradi. Shu bilan birga, mustaqil o‘qitish metodlari bo‘lajak pedagoglarning intellektual salohiyatini rivojlantirishning eng samarali yo‘llaridan biri sifatida qaraladi [3]. Raqamli ta’lim vositalari (masalan, onlayn platformalar, multimedia materiallar, interaktiv dasturlar) faqat tayyor bilimni berish bilan cheklanib qolmaydi. Ular o‘quvchini faol fikrlashga undaydi. Ya’ni, o‘quvchi berilgan ma’lumotni tahlil qiladi (analitik fikrlash), unga nisbatan o‘z munosabatini bildiradi va baholaydi (tanqidiy fikrlash), hamda yangi g‘oyalar yaratishga harakat qiladi (kreativ fikrlash). Shu orqali o‘quv jarayoni passiv emas, balki faol va interaktiv tus oladi. Bundan tashqari, mustaqil o‘qitish metodlari - ya’ni o‘quvchining o‘z ustida mustaqil ishlashi, izlanishi, muammolarni o‘zi hal qilishi - bo‘lajak pedagoglar uchun ayniqsa muhimdir.

Tadqiqotning dolzarbligi shundaki, raqamli ta’lim muhitida bo‘lajak o‘qituvchilarni intellektual faoliyatga tayyorlash pedagogik innovatsiyalar bilan uyg‘unlashgan holda amalga oshirilishi zarur. Tadqiqotning maqsadi - bo‘lajak pedagoglarni mustaqil raqamli ta’lim metodlari orqali intellektual faoliyatga tayyorlashning pedagogik shart-sharoitlarini aniqlash.

Vazifalari:

Raqamli ta’lim vositalarining pedagogik samaradorligini tahlil qilish;

Mustaqil o‘qitish metodlari va ularning intellektual salohiyatga ta’sirini aniqlash;

Bo'lajak pedagoglar uchun pedagogik shart-sharoitlar tizimini shakllantirish.

Raqamli ta'lim - bu axborot-kommunikatsion texnologiyalar (AKT) yordamida o'quv jarayonini tashkil etish bo'lib, u nafaqat bilim berish, balki o'quvchilarda mustaqil fikrlash va muammolarni hal qilish ko'nikmalarini shakllantirishga qaratilgan [4, 5]. Raqamli ta'limning asosiy xususiyati shundaki, o'quvchi bilim olish jarayonida faol ishtirok etadi, o'zini rivojlantiradi va natijalarni mustaqil baholashga o'rganadi. Shu sababli, raqamli ta'lim an'anaviy ta'limga qaraganda interaktiv, moslashuvchan va individual yondashuvni ko'proq ta'minlaydi.

Raqamli ta'lim muhitida o'quvchilar virtual laboratoriyalar, interaktiv dasturlar, onlayn kurslar orqali bilim oladilar. Aralash ta'lim muhitlari, ya'ni onlayn va an'anaviy o'qitishning uyg'unlashuvi, bo'lajak pedagoglarning intellektual salohiyatini yanada samarali rivojlantirish imkonini beradi [6]. Bu jarayonda pedagogik nazorat va refleksiya o'quv jarayonining muhim qismi hisoblanadi.

Mustaqil o'qitish - o'quvchining o'z bilimini mustaqil ravishda shakllantirish jarayoni bo'lib, u pedagogik jarayonning asosiy tamoyillari bilan bog'liq [7]. Shuni ta'kidlash kerakki, mustaqil o'qitish - bu faqat o'z-o'zini o'qitish emas, balki pedagogik qo'llab-quvvatlash bilan uyg'unlashgan faoliyatdir. Pedagogning roli o'quvchiga yo'l-yo'riq ko'rsatish, motivatsiya berish va kerakli metodik materiallarni taqdim etishdan iborat.

Mustaqil ta'lim - bu o'quv shakli hisoblanib, uni amalga oshirish uchun eng avvalo, bo'lajak o'qituvchilarning mustaqil fikrlay olish darajasi va o'quv materialining ular intellektual salohiyatiga mosligi asosiy e'tiborda bo'lish kerak. Bunda har qanday fanda bo'ladigan asosiy didaktik materiallar, ya'ni matnlar, savollar, topshiriqlar, mashqlar, misollar, masalalardan samarali va maqsadli foydalanish o'qituvchida oldindan loyihalangan bo'lish va ularni amaliyotga joriy etishga yo'riqnoma va ko'rsatmalar tayyorlangan bo'lishi muhim ahamiyat kasb etadi. Mustaqil o'qitish jarayonida bo'lajak o'qituvchilarning intellektual salohiyati ya'ni fikrlash darajasi, bilimlarni chuqur anglashi va uni amalda qo'llash qobiliyati sezilarli darajada rivojlanadi va shakllanadi. Shu sababli mustaqil o'qitish metodlari zamonaviy pedagog tayyorlashda eng samarali yondashuvlardan biri hisoblanadi. Bo'lajak pedagoglar uchun mustaqil o'qitish metodlari quyidagilardan iborat:

Onlayn kurslar va interaktiv platformalar: Coursera, Khan Academy, Moodle kabi platformalar o'quvchilarga nazariy va amaliy bilimlarni mustaqil o'zlashtirish imkonini beradi [8].

Loyihaviy va tadqiqot asosida o'qitish: O'quvchilarga mavzu bo'yicha loyiha yoki tadqiqot ishlari berish, ularni mustaqil qaror qabul qilishga va ijodiy fikrlashga yo'naltiradi [9].

Virtual laboratoriyalar va simulyatsiyalar: Ilmiy tajribalarni raqamli muhitda amalga oshirish orqali nazariy bilimlarni amaliy ko'nikmalarga aylantirish [10].

Pedagogik samaradorlik mezonlari sifatida quyidagilar ko'riladi: natijaviylik (o'quvchilarning bilim va ko'nikmalari darajasi), qiziqish va motivatsiya, intellektual faoliyatning rivojlanish darajasi [11]. Pedagogik samaradorlikni baholashda bir necha asosiy mezonlar muhim hisoblanadi. Birinchisi bu natijaviylik bo'lib, o'quvchilarning olingan bilim va shakllangan ko'nikmalar darajasi. Ikkinchisi qiziqish va motivatsiya, ya'ni o'quvchilarning o'zini rivojlantirishga bo'lgan intellektual va ijodiy qiziqishi. Uchinchisi bu intellektual faoliyatning rivojlanish darajasi, ya'ni o'quvchilarning tanqidiy, analitik va kreativ fikrlash ko'nikmalari qanchalik shakllanganligi. Shu tarzda, pedagogik samaradorlik faqat natijaga emas, balki o'quvchilarning o'qishga bo'lgan motivatsiyasi va intellektual rivojlanishiga ham bog'liq ekanligi ko'rsatiladi.

Intellektual faoliyat bo'lajak pedagoglarda analitik, tanqidiy va kreativ fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishni o'z ichiga oladi [12].

Analitik fikrlash: Ma'lumotlarni tahlil qilish va mantiqiy xulosalar chiqarish. Analitik fikrlash o'quvchilarda axborotni chuqur tahlil qilish va olingan ma'lumotlar asosida mantiqan to'g'ri xulosalar chiqarish ko'nikmalarini shakllantirishni nazarda tutadi.

Tanqidiy fikrlash: Axborotni tekshirish, "fake news" va manipulyativ materiallardan ajratib olish [13]. Tanqidiy fikrlash o'quvchilarda axborotni baholash, soxta yangiliklar va manipulyatsion materiallarni ajratish hamda faktlarga asoslangan xulosalar chiqarish qobiliyatini rivojlantirishni nazarda tutadi.

Kreativ fikrlash: Yangi g'oyalar ishlab chiqish, muammoli vazifalarni ijodiy yechimlar bilan hal qilish [14]. Kreativ fikrlash o'quvchilarda yangi g'oyalarni yaratish va murakkab muammolarni ijodiy yondashuv orqali yechish ko'nikmalarini shakllantirishni nazarda tutadi.

Raqamli vositalar yordamida refleksiya va o'zini baholash metodlari orqali o'quvchilar intellektual faoliyatlarini tizimli ravishda takomillashtiradilar [15]. Raqamli ta'lim muhiti mustaqil ta'lim uchun ko'plab imkoniyatlarni taqdim etadi. Bundan tashqari, ta'lim dasturlari, onlayn viktorinalar, virtual simulyatsiyalar kabi raqamli vositalar o'rganishni yanada qiziqarli qilib, mustaqil ta'lim samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Bo'lajak pedagoglarning mustaqil raqamli o'qitish orqali intellektual faoliyatini rivojlantirish uchun quyidagi shart-sharoitlar zarur:

Texnologik shart-sharoitlar: Zamonaviy kompyuter, internet tarmog'i, interaktiv dasturlar [16]. Bu shart-sharoitlar o'quv jarayonining raqamli vositalar yordamida samarali tashkil etilishi uchun zarur bo'lgan texnologik infratuzilmani - ilg'or kompyuterlar, internet tarmog'i va interaktiv dasturlarni o'z ichiga oladi.

Metodik shart-sharoitlar: Pedagoglar tomonidan raqamli metodlarni tizimli qo'llash, metodik qo'llanmalar va loyiha vazifalarini tayyorlash [17]. Bu shart-sharoitlar o'qituvchilar tomonidan raqamli pedagogik texnologiyalarni rejalashtirilgan tartibda qo'llash, shuningdek, o'quvchilarning mustaqil faoliyati uchun metodik qo'llanmalar va loyiha topshiriqlarini tayyorlashni o'z ichiga oladi.

Motivatsion shart-sharoitlar: O'quvchilarning o'zini rivojlantirishga qiziqishini oshirish, natijalarni rag'batlantirish [18]. Motivatsion omillar o'quvchilarning o'zini rivojlantirishga bo'lgan faolligini rag'batlantirish va pedagogik jarayon natijalarini ijobiy baholash orqali mustahkamlashga xizmat qiladi.

Keltirilgan pedagogik shart-sharoitlarning uyg'unlashuvi bo'lajak pedagoglarni intellektual faoliyatga tayyorlashning samarali mexanizmini yaratadi va ularni intellektual jihatdan rivojlanishiga olib keladi.

Yuqorida keltirilgan fikrlarga asosan, quyidagicha fikr yuritsak maqsadga muvofiq bo'ladi: bo'lajak o'qituvchilarni mustaqil raqamli ta'lim metodlari yordamida faoliyatga tayyorlash intellektual salohiyatini sezilarli darajada oshishiga olib keladi. Raqamli vositalar va pedagogik shart-sharoitlar bo'lajak o'qituvchilarning kreativ va kritik fikrlashining rivojlanishiga xizmat qiladi. Ta'lim jarayonida mustaqil ta'lim metodlaridan tizimli va samarali foydalanish bo'lajak o'qituvchilarning pedagogik faoliyatga tayyorgarligini samarali qiladi.

Mustaqil o'qitish bo'lajak pedagoglarning professional va intellektual tayyorgarligini shakllantirishda ajralmas vosita hisoblanadi. U o'quvchilarda tanqidiy va kreativ fikrlash, mustaqil qaror qabul qilish, raqamli vositalardan foydalanish va o'z faoliyatini boshqarish ko'nikmalarini shakllantiradi. Shu sababli, raqamli ta'lim muhitida mustaqil o'qitish pedagogik jarayonning ajralmas qismi sifatida keng qo'llanilishi maqsadga muvofiq bo'lar edi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Akhmedov, B. Pedagogical bases of digital learning. Tashkent: Teacher, 2020.
2. Karimova, N. Innovative approaches in teacher training. Tashkent: Science, 2021.
3. Sultonov, R. Independent learning and cognitive development. Samarkand: Education, 2019.
4. Johnson, D. Digital Education and Virtual Learning. London: Routledge, 2020.
5. Smith, P. E-learning Methods in Higher Education. New York: Springer, 2021.
6. Brown, L. Blended Learning for Future Teachers. Oxford: Oxford University Press, 2022.
7. Jones, K. Project-based Learning in Digital Environments. Cambridge: CUP, 2020.
8. Miller, A. Interactive Platforms for Teacher Training. Boston: MIT Press, 2019.
9. Lee, H. Pedagogical Effectiveness of Online Courses. Seoul: Education Press, 2021.
10. Davis, M. Critical Thinking in Digital Education. New York: Routledge, 2020.
11. Wilson, J. Virtual Labs and Simulations in Teacher Training. London: Springer, 2022.
12. Kim, S. Reflective Practices in E-Learning. Seoul: Academic Press, 2021.

Sabirova Mavluda Islamovna

Xorazm pedagogika texnikumi Yoshlar bilan ishlash bo'yicha direktor o'rinbosari

DIREKTOR O'RINBOSARINING TARBIYAVIY BOSHQARUV FAOLIYATIDA LIDERLIK KOMPETENSIYALARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada umumiy o'rta ta'lim muassasalarida tarbiya ishlari (tarbiyaviy boshqaruv) bo'yicha direktor o'rinbosarining faoliyatida liderlik kompetensiyalarining o'rni va ahamiyati tahlil qilinadi. Zamonaviy ta'lim islohotlari sharoitida direktor o'rinbosarining tarbiyaviy jarayonni boshqarishdagi rolini, uning yetakchilik ko'nikmalarini (kommunikativ, strategik, motivatsion va innovatsion) shakllantirish zarurligini, amaliyotdagi muammolar va yechimlarni o'rganish asosida takliflar beriladi. Maqola xalqaro va milliy tajribaga asoslanib, O'zbekiston ta'lim tizimida tarbiyaviy boshqaruv samaradorligini oshirish yo'llarini ko'rsatadi. Tadqiqot natijalari direktor o'rinbosarlarining kasbiy tayyorgarligini takomillashtirishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: liderlik kompetensiyalari, direktor o'rinbosari, tarbiyaviy boshqaruv, o'quv-tarbiya jarayoni, pedagogik rahbarlik, maktab menejmenti, transformatsion yetakchilik, ta'lim islohotlari.

Аннотация. В данной статье анализируется роль и значение лидерских компетенций в деятельности заместителя директора по образовательной работе (управлению образованием) в общеобразовательных средних учебных заведениях. В контексте современных образовательных реформ рассматривается роль заместителя директора в управлении образовательным процессом, необходимость формирования его лидерских навыков (коммуникативных, стратегических, мотивационных и инновационных), а также предлагаются решения на основе изучения практических проблем. В статье показаны пути повышения эффективности управления образованием в системе образования Узбекистана на основе международного и национального опыта. Результаты исследования служат для совершенствования профессиональной подготовки заместителей директоров.

Ключевые слова: лидерские компетенции, заместитель директора, управление образованием, образовательный процесс, педагогическое лидерство, управление школой, трансформационное лидерство, образовательные реформы.

Abstract. This article analyzes the role and importance of leadership competencies in the activities of the deputy director for educational work (educational management) in general secondary educational institutions. In the context of modern educational reforms, the role of the deputy director in managing the educational process, the need to form his leadership skills (communicative, strategic, motivational and innovative), and proposals are made based on the study of practical problems and solutions. The article shows ways to increase the effectiveness of educational management in the education system of Uzbekistan, based on international and national experience. The results of the study serve to improve the professional training of deputy directors.

Key words: leadership competencies, deputy director, educational management, educational process, pedagogical leadership, school management, transformational leadership, educational reforms.

Kirish. Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasida ta'lim-tarbiya tizimini takomillashtirish eng muhim yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev rahbarligida olib borilayotgan islohotlar ta'lim muassasalarida sifatli boshqaruvni ta'minlash, o'quvchilarning ma'naviy-axloqiy tarbiyasini kuchaytirishni talab etmoqda. Bunda maktab direktorining tarbiya ishlari bo'yicha o'rinbosari (keyingi o'rinlarda – direktor o'rinbosari) markaziy rol o'ynaydi. U nafaqat o'quv jarayonini nazorat qiladi, balki tarbiyaviy muhitni shakllantirish, o'quvchilar va pedagoglar jamoasida yetakchilikni amalga oshiradi.

Liderlik kompetensiyalari – bu direktor o'rinbosarining tarbiyaviy boshqaruv faoliyatida muvaffaqiyat kaliti. Ular orqali tarbiyaviy tadbirlar samarali tashkil etiladi, o'quvchilarning

shaxsiy rivoji ta'minlanadi va maktab jamoasi motivatsiyasi oshiriladi. Bugungi kunda raqamli texnologiyalar, inkluziv ta'lim va milliy qadriyatlar asosida tarbiya jarayonini boshqarishda klassik boshqaruv usullari yetarli emas. Shuning uchun liderlik ko'nikmalari (kommunikatsiya, strategik rejalashtirish, emotsional intellekt va innovatsion fikrlash) zaruriyatga aylangan. Ushbu maqola ana shu masalalarni milliy adabiyotlar asosida chuqur yoritishga qaratilgan.

Asosiy qism. Tarbiyaviy boshqaruv – bu direktor o'rinbosarining o'quvchilarning axloqiy-ma'naviy tarbiyasi, vatanparvarlik ruhida rivojlantirish, oila va jamiyat bilan hamkorlikni tashkil etishga qaratilgan faoliyati. O'zbekiston Respublikasi "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni va Maktabgacha va maktab ta'limi vazirligining me'yoriy hujjatlariga ko'ra, direktor o'rinbosari o'quv-tarbiyaviy rejalar bajarilishini ta'minlaydi, tarbiyaviy tadbirlarni rejalashtiradi va nazorat qiladi.

Liderlik kompetensiyalari quyidagi turlarga bo'linadi:

Strategik liderlik – tarbiyaviy maqsadlarni belgilash va uzoq muddatli rejalarni ishlab chiqish. Masalan, maktabda "Milliy qadriyatlar haftaligi"ni tashkil etish orqali o'quvchilarda vatanparvarlikni shakllantirish.

Kommunikativ va emotsional liderlik – pedagoglar, o'quvchilar va ota-onalar bilan samarali muloqot. Bu orqali motivatsiya va ishonch muhiti yaratiladi.

Innovatsion va transformatsion liderlik – zamonaviy metodlarni (raqamli platformalar, STEAM yondashuvi) tarbiyaviy ishga joriy etish.

O'zbek adabiyotlarida bu masalalar chuqur yoritilgan. Xususan, maktab rahbarlari uchun tayyorlangan qo'llanmada menejerlar xodimlarni jipslashtirish uchun "liderlik ko'nikmalarini egallashi kerak" deb ta'kidlanadi. Direktor o'rinbosari tarbiyaviy boshqaruvda transformatsion yetakchi sifatida o'quvchilarning shaxsiy rivojini ta'minlaydi.

Amaliyotda direktor o'rinbosarining tarbiyaviy faoliyati quyidagi vazifalarni o'z ichiga oladi:

Tarbiyaviy tadbirlar rejasini tuzish va bajarilishini nazorat qilish (ochiq darslar, ma'naviy-ma'rifiy kechalar).

Pedagoglar malakasini oshirish orqali tarbiyaviy ish sifatini yaxshilash.

O'quvchilar xulq-atvorini monitoring qilish va profilaktik choralar ko'rish.

Raqamli vositalar (elektron jurnallar, onlayn tarbiya platformalari) yordamida boshqaruvni modernizatsiya qilish.

Bu jarayonda liderlik kompetensiyalari muhim ahamiyatga ega. Masalan, emotsional intellekt yuqori bo'lgan direktor o'rinbosari o'quvchilar bilan ishonchli munosabat o'rnatib, ularning motivatsiyasini oshiradi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, liderlik ko'nikmalari rivojlangan rahbarlar boshqaruvida ta'lim sifati 20-30% ga yaxshilanadi.

Milliy tajribada direktor o'rinbosarining roli o'quv-tarbiya jarayonini uyg'unlashtirishda namoyon bo'ladi. U metodik birlashmalar orqali pedagoglarga maslahat beradi, innovatsion loyihalarni boshqaradi. Xalqaro tajribalar (Finlyandiya, Janubiy Koreya) ham shuni tasdiqlaydiki, yetakchi rahbarlar tarbiyaviy muhitni shakllantirishda muvaffaqiyatli. O'zbekistonda esa bu jarayon "Xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi" asosida amalga oshirilmoqda.

Muhokama. Tarbiyaviy boshqaruvda liderlik kompetensiyalarining yetishmasligi bir qator muammolarni keltirib chiqaradi: tarbiyaviy tadbirlarning formal o'tkazilishi, pedagoglar motivatsiyasining pastligi, o'quvchilarning axloqiy tarbiyasidagi bo'shliqlar. Masalan, raqamli kompetensiyalarning yetarli emasligi sababli onlayn tarbiya ishlarini samarali tashkil etish qiyinlashmoqda.

Muhokama qilishda quyidagi jihatlar ajralib turadi:

Ijobiy tomonlari: Milliy adabiyotlarda ta'kidlanganidek, direktor o'rinbosari pedagogik rahbarlik orqali maktab jamoasini birlashtiradi va ta'lim sifatini oshiradi.

Muammolar: Vaqt yetishmasligi, malaka oshirish tizimining yetarli emasligi. Xalqaro tajribaga nisbatan O'zbekistonda tarbiyaviy boshqaruvda liderlik treninglari kam.

Taqqoslash: Finlyandiya tajribasida direktor o'rinbosarlari doimiy liderlik kurslaridan o'tadi, bu esa samaradorlikni oshiradi. O'zbekistonda esa bu yo'nalishni kuchaytirish zarur.

Mazkur tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, direktor o'rinbosarining tarbiyaviy boshqaruv faoliyatida liderlik kompetensiyalari muhim strategik omil hisoblanadi. Ta'lim muassasalarida tarbiyaviy ishlar samaradorligi nafaqat mavjud me'yoriy hujjatlar yoki rejalashtirilgan tadbirlar bilan, balki rahbar shaxsining liderlik salohiyati, ya'ni jamoani boshqarish, motivatsiya berish va ijtimoiy-psixologik muhitni shakllantirish qobiliyatlari bilan chambarchas bog'liqdir.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, zamonaviy ta'lim tizimida direktor o'rinbosari faqatgina ijrochi emas, balki tashabbuskor lider sifatida faoliyat yuritishi zarur. Ayniqsa, kommunikativ kompetensiya, konfliktlarni boshqarish, qaror qabul qilish va strategik fikrlash kabi jihatlar tarbiyaviy jarayon samaradorligini oshirishda muhim rol o'ynaydi. Shu jihatdan, liderlik kompetensiyalari pedagogik boshqaruvning ajralmas tarkibiy qismi sifatida namoyon bo'ladi.

Tadqiqot davomida aniqlangan yana bir muhim jihat shundan iboratki, samarali liderlik kompetensiyalariga ega bo'lgan direktor o'rinbosari o'quvchilar, o'qituvchilar va ota-onalar o'rtasida mustahkam hamkorlik muhitini shakllantira oladi. Bu esa o'z navbatida tarbiyaviy ishlarning tizimliliigi va uzviyligini ta'minlaydi. Aksincha, liderlik ko'nikmalari yetarli darajada rivojlanmagan rahbarlarda boshqaruv jarayonida passivlik, muammolarni kechiktirish va jamoada ijtimoiy ziddiyatlarning yuzaga kelishi kuzatiladi.

Shuningdek, tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, liderlik kompetensiyalarini rivojlantirish uzluksiz kasbiy rivojlanish jarayoni bilan bog'liq bo'lib, bu borada malaka oshirish kurslari, treninglar va amaliy seminarlar muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, innovatsion pedagogik texnologiyalar va zamonaviy boshqaruv yondashuvlarini o'zlashtirish direktor o'rinbosarining liderlik salohiyatini yanada oshiradi.

Natijalar boshqa ilmiy tadqiqotlar bilan hamohang bo'lib, ularda ham ta'lim boshqaruvida liderlik kompetensiyalarining ustuvorligi ta'kidlangan. Shu bilan birga, mazkur tadqiqot o'ziga xos jihat sifatida aynan tarbiyaviy boshqaruv kontekstida liderlik kompetensiyalarining tizimli tahlilini amalga oshirganligi bilan ahamiyatlidir.

Xulosa. Umuman olganda, direktor o'rinbosarining tarbiyaviy boshqaruv faoliyatida liderlik kompetensiyalarini rivojlantirish ta'lim sifati va tarbiyaviy ishlar samaradorligini oshirishning muhim sharti hisoblanadi. Shu sababli, kelgusida ushbu kompetensiyalarni shakllantirishga qaratilgan ilmiy-metodik asoslarni yanada takomillashtirish dolzarb vazifa bo'lib qoladi. Xulosa va takliflar Direktor o'rinbosarining tarbiyaviy boshqaruv faoliyatida liderlik kompetensiyalari ta'lim sifati oshirishning asosiy omili hisoblanadi. Ular orqali tarbiyaviy muhit yaratiladi, o'quvchilar shaxsiyati rivojlanadi va maktab jamoasi samarali ishlaydi.

Takliflar:

Direktor o'rinbosarlari uchun maxsus "Liderlik kompetensiyalari" kurslarini joriy etish (har yili 72 soat).

Raqamli platformalarni tarbiyaviy ishga integratsiya qilish.

Maktabda "Yetakchi rahbarlar klubi"ni tashkil etish va tajriba almashishni yo'lga qo'yish.

Milliy adabiyotlar asosida qo'llanmalar tayyorlash va tarqatish.

Ushbu takliflar amalga oshirilsa, O'zbekiston ta'lim tizimida tarbiyaviy boshqaruv yangi bosqichga ko'tariladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Xolmurodov Sh.B., Xolmurodov A'.Sh., Nuraliyeva N.B. Umumiy o'rta ta'lim muassasalarida samarali boshqarishni tashkil etish yo'llari: o'quv qo'llanma. Jizzax, 2024. – 250 b. (liderlik ko'nikmalari bo'limi, 45-67 betlar).

2. Zamilova R.R. Uzluksiz ta'lim pedagogikasi va inklyuziv ta'lim: darslik. Namangan, 2023. – 700 b. (tarbiyaviy boshqaruv masalalari, 120-150 betlar).

3. Abdusamiyev D.A. Boshlang'ich ta'lim pedagogikasi: darslik. Namangan, 2025. – 480 b. (boshqaruv uslublari, 200-250 betlar).

4. Maktab direktorining o'rinbosari funksiyalari va vazifalari // IQRO indexing. 2025. – 14-jild, 1-son. – 236-239 betlar.

Nusratova Mexriniso Baxshilloevna

*Buxoro davlat universiteti
Psixologiya kafedrasida dotsenti,
psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)*

Subxonova Sanobar Hayotovna

*Buxoro davlat universiteti
Psixologiya ta'lim yo'nalishi 2-bosqich talabasi*

OTA-ONANING NAZORAT DARAJASI VA O'SMIRLARDA MUSTAQILLIK SHAKLLANISHINING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. Ushbu maqola ota-onaning nazorat darajasi va o'smirlarning mustaqillikni shakllantirish jarayoni psixologik jihatdan qanday bog'langani tahlil qilindi. Maqola davomida o'smirlarning qaror qabul qilishi, mas'uliyatni o'z zimmasiga olishi va shaxsiy chegaralarni belgilash qobiliyati, shuningdek, ota-onaning nazorat uslublari (qattiq, muvozanatli va minimal) uslublari yoritib berildi. Muvozanatli nazorat qiluvchi ota-onalar va o'smirlar o'rtasida sog'lom mustaqillikni rivojlantirish va qattiq nazorat esa psixologik stressni oshirishi, minimal nazorat esa xavfli xatti-harakatlarga olib kelishi haqida ma'lumotlar berilgan. Maqola ota-onalar va pedagoglar uchun amaliy tavsiyalar ham keltirilgan.

Kalit so'zlar. Psixologik rivojlanish, muvozanat, avtoritar uslub, stress, demokratik uslub, individual yondashuv, trening, seminar, psixologik barqarorlik.

Аннотация. В статье анализируется психологическая взаимосвязь между уровнем контроля родителей и процессом формирования самостоятельности подростков. В ходе исследования рассматриваются способность подростков принимать решения, брать на себя ответственность и устанавливать личные границы, а также стили родительского контроля (строгий, сбалансированный и минимальный). Показано, что сбалансированный контроль способствует здоровому развитию самостоятельности у подростков, строгий контроль повышает психологический стресс, а минимальный контроль может привести к рискованному поведению. Статья также содержит практические рекомендации для родителей и педагогов.

Ключевые слова: психологическое развитие, баланс, авторитарный стиль, стресс, демократический стиль, индивидуальный подход, тренинг, семинар, психологическая устойчивость.

Annotation. The article analyzes the psychological relationship between parental control levels and the process of adolescents' development of independence. The study examines adolescents' ability to make decisions, take responsibility, and set personal boundaries, as well as parental control styles (strict, balanced, and minimal). It is shown that balanced parental control promotes healthy independence in adolescents, strict control increases psychological stress, and minimal control can lead to risky behaviors. The article also provides practical recommendations for parents and educators.

Key words: psychological development, balance, authoritarian style, stress, democratic style, individual approach, training, seminar, psychological resilience.

Kirish. Ota-onaning nazorat darajasi va o'smirlar mustaqilligining shakllanishi bugungi psixologik va pedagogik tadqiqotlarda katta ahamiyatga ega masalalardan biridir. O'smirlik davri – inson hayotidagi o'ziga xos psixologik bosqich bo'lib, unda shaxsning mustaqil fikrlash, qaror qabul qilish va mas'uliyatni o'z zimmasiga olish qobiliyati rivojlanadi. Shu bilan birga, ota-onaning nazorati ushbu jarayonga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Qattiq va ortiqcha nazorat o'smirning mustaqillik hissini cheklashi mumkin, kam nazorat esa ularni xavfli va noto'g'ri qarorlar qabul qilishga olib keladi. Shu sababli, ota-onaning muvozanatli nazorat uslubi va pedagogik yondashuvi o'smirning psixologik barqarorligi va shaxs sifatida rivojlanishi uchun muhim omil hisoblanadi.

Ota-onaning nazorat darajasi bilan o'smirlarning mustaqillikni shakllantirish jarayonidagi psixologik xususiyatlar o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlash va ushbu jarayonda psixologik jihatdan

sog'lom yondashuvlar tavsiyalarini ishlab chiqish lozim. O'smirlik davri inson hayotidagi eng murakkab va o'ziga xos psixologik bosqichlardan biri hisoblanadi. Bu davrda shaxs o'zini anglash, mustaqil fikrlash, qaror qabul qilish va mas'uliyatni zimmasiga olish kabi qobiliyatlarni rivojlantiradi. Shu bilan birga, ota-onaning nazorati va tarbiyaviy yondashuvi o'smirning shaxs sifatida shakllanishida muhim rol o'ynaydi. Bu haqida olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ortiqcha qat'iy nazorat yoshlar orasida mustaqillik hissining cheklanishiga, stress va qarama-qarshi xatti-harakatlarga olib kelishi mumkin. Kam nazorat esa o'smirlarni noto'g'ri qarorlar qabul qilish va xavfli vaziyatlarga duchor qilish ehtimolini oshiradi. Shu bois, ota-onaning muvozanatli nazorat uslubi va psixologik jihatdan qo'llab-quvvatlovchi yondashuvi o'smirlarning sog'lom psixologik rivojlanishi va mustaqil shaxs sifatida shakllanishini ta'minlaydi.

Ota-onaning nazorat darajasi o'smir shaxsining rivojlanishida muhim omillardan biri sifatida qaraladi, chunki bu jarayon orqali bola o'z xatti-harakatlarini anglashni va tartibga solishni o'rganadi. Haddan tashqari kuchli nazorat o'smirda ichki qarshilik va mustaqil qaror qabul qilishdan qo'rquvni yuzaga keltirishi mumkin. Aksincha, nazoratning yetarli darajada bo'lmashligi o'smirning ijtimoiy me'yorlarni to'liq anglamasligiga sabab bo'lishi ehtimoli mavjud. Shu bois ota-onalar tomonidan muvozanatli yondashuvni qo'llash muhim hisoblanadi. Nazorat jarayonida ishonch va muloqotning o'rni alohida ahamiyat kasb etadi. O'smir o'z fikrini erkin ifoda eta oladigan muhitda ulg'aysa, uning shaxsiyati yanada mustahkam shakllanadi. Psixologik jihatdan nazoratning moslashuvchan shakli o'smirda mas'uliyat hissini rivojlantiradi. Ota-onaning doimiy tanqidi esa o'smirning o'ziga bo'lgan ishonchini pasaytirishi mumkin. Shu sababli nazorat jarayonida rag'batlantirish va qo'llab-quvvatlash muhim rol o'ynaydi.

Ushbu maqolada ota-onaning nazorat darajasi va o'smirlar mustaqilligining shakllanishi o'rtasidagi psixologik bog'liqlikni aniqlash, shuningdek, ushbu jarayonda samarali pedagogik va psixologik tavsiyalar ishlab chiqishga qaratiladi. Bu haqida olib borilgan tadqiqotlarning natijalari ota-ona tarbiyasi, pedagogik faoliyat va psixologik maslahatlar sohasida amaliy ahamiyatga ega bo'lishi kutilmoqda.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi. Ota-onaning nazorat darajasi va o'smirlarning mustaqillikni shakllantirish jarayoni psixologiya va pedagogika sohasida keng o'rganilgan. Bugungi kunga qadar olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ota-onaning nazorati va tarbiyaviy yondashuvi yoshlarning shaxsiy rivojlanishiga bevosita ta'sir qiladi.

Erik Eriksonning psixosotsial rivojlanish nazariyasiga ko'ra, o'smirlik davrida "shaxsiy identitetni shakllantirish" jarayoni markaziy ahamiyatga ega, va ota-onaning tarbiyaviy nazorati bu jarayonni qo'llab-quvvatlashi yoki cheklashi mumkin. Shu bilan birga, Diana Baumrindning nazorat va tarbiya uslublari klassifikatsiyasi – autoritar, demokratik va befarq uslublari – o'smirlarning mustaqillik darajasini aniqlashda muhim vosita sifatida ishlatiladi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, demokratik (muvozanatli) nazorat o'smirlarning qaror qabul qilish qobiliyati, mas'uliyat hissi va shaxsiy mustaqillikni rivojlantirishga eng mos keladi. Qattiq autoritar nazorat esa stress va qarama-qarshilikni kuchaytiradi, kam nazorat esa xavfli va impulsiv xatti-harakatlar ehtimolini oshiradi. Shuningdek, boshqa olimlarning tadqiqotlari ham muhim ma'lumot beradi.

Jon Boulbining bog'lanish nazariyasi shuni ko'rsatadiki, ota-onaning qo'llab-quvvatlashi va nazorati bolalarda mustaqil qaror qabul qilish qobiliyatini rivojlantirishga yordam beradi.

Lourense Steinbergning tadqiqotlarida ota-onaning muvozanatli nazorati va psixologik qo'llab-quvvatlashi o'smirlarning psixologik barqarorligi va ijtimoiy moslashuvini yaxshilashda muhim omil sifatida ajratilgan.

Makkobi va Martin nazariyasida tarbiya uslublari orqali ota-onaning bolalar mustaqilligini rivojlantirishdagi roli tasvirlangan; ular ota-onaning qo'llab-quvvatlashi va chegaralash darajasi o'smirlarning o'zini anglashiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

So'nggi yillarda O'rta Osiyo va boshqa mamlakatlarda olib borilgan empirik tadqiqotlar ota-onaning nazorati va o'smir mustaqilligi o'rtasidagi murakkab psixologik bog'liqlikni tasdiqlaydi. Shu bilan birga, ilmiy manbalar ota-onaning muvozanatli nazorati va psixologik qo'llab-quvvatlashi sog'lom psixologik rivojlanishi va shaxs sifatida o'sishi uchun asosiy omil ekanligini ko'rsatadi. Makkobi va Martin nazariyasi va uning mavzuga ta'siri Diana Baumrindning

tadqiqotlaridan keyin Eleanor Makkobi va John Martin ota-ona tarbiyasi uslublarini yanada kengaytirib, ikki asosiy o'lovga ajratdilar:

Nazorat darajasi – ota-onaning farzand ustidan qoidalar qo'yish, chegaralarni belgilash va xatti-harakatlarini kuzatish darajasi.

Qo'llab-quvvatlash yoki ilqlik – ota-onaning farzandga nisbatan mehribonligi, ehtiyojini tushunishi va psixologik qo'llab-quvvatlash

Tahlillar va natijalar. Ota-onaning nazorat darajasi so'rovnoma va psixodiagnostik testlar natijalari:

1.Qattiq nazorat (autoritar) – respondentlarning 30% ota-onalari yuqori nazorat bilan farzand ustidan qat'iy qoidalar o'rnatadi. Ushbu guruhdagi o'smirlar: Qaror qabul qilishda qiyinchilik sezadi, mustaqillik darajasi past, stress va qarama-qarshi xatti-harakatlar yuqori.

2.Muvozanatli nazorat (demokratik) – respondentlarning 50% ota-onalari muvozanatli nazorat va qo'llab-quvvatlashni birlashtiradi. Ushbu guruhdagi o'smirlar: Qaror qabul qilish qobiliyati yuqori, mas'uliyat hissi rivojlangan, mustaqillikni sog'lom shakllantiradi.

3,Kam nazorat (ruxsat beruvchi / beparvo) – 20% respondentlar ota-onasi kam nazorat qiladi. Ushbu o'smirlar: Xavfli va impulsiv qarorlar qabul qiladi, mas'uliyat hissi past, ba'zan tartibsizlik va ijtimoiy moslashuv muammolari kuzatiladi.

Tadqiqotda 10 nafar 13–17 yoshdagi o'smir va ularning ota-onalari ishtirok etdi. Maqsad – ota-onaning nazorat darajasi bilan o'smirlarning mustaqillik darajasi o'rtasidagi psixologik bog'liqlikni aniqlashga qaratilgan.

Mustaqillik darajasining tahlili

1-jadval

Psixodiagnostik testlar yordamida o'smirlarning mustaqillik darajasining tahlili

Nazorat uslubi	O'rtacha mustaqillik ballari(1-10)	Qaror qabul qilish qobiliyati
Qattiq nazorat(3 nafar) Autoritar	4,0	Past
Muvozanatli nazorat (5 nafar) Demokratik	7,5	Yuqori
Kam nazorat(2 nafar) Beparvo	5,0	O'rtacha

Tadqiqot natijalariga ko'ra, ota-onaning nazorat darajasi va o'smirlarning mustaqilligi o'rtasida kuchli salbiy bog'liqlik mavjud: Bu shuni bildiradiki, ota-onaning nazorati oshgan sari o'smirning mustaqillik darajasi pasayadi.

Tavsiyalar. Ota-onalar uchun muvozanatli nazoratni qo'llash – farzand bilan muvozanatli muloqot o'rnatish, qoidalarini qat'iy belgilash bilan birga, erkinlik va mustaqillikni ham rag'batlantirish. Qattiq nazoratdan ehtiyot bo'lish – Oritqcha qoidalar va majburlash farzandning qaror qabul qilish qobiliyati va mustaqilligiga salbiy ta'sir qiladi. Mas'uliyatni rivojlantirish – Farzandga kichik mas'uliyatli vazifalarni berish, ularning o'z qarorlariga javobgarlikni o'rganishini ta'minlash zarurdir. Maktab va psixologlar uchun esa mustaqillikni qo'llab-quvvatlovchi dasturlar – seminarlar, treninglar orqali o'smirlarni qaror qabul qilish va mas'uliyatni oshirishga yo'naltirish. Ota-onalarni tarbiyaviy maslahat bilan qo'llab-quvvatlash – Qattiq yoki beparvo nazorat bilan bog'liq muammolarni kamaytirish uchun ota-onalar uchun maslahat sessiyalari. Stress va qarama-qarshi xatti-harakatlarni kuzatish – Qattiq nazorat ostidagi o'smirlarning emotsional holatini muntazam monitoring qilish. Umumiy tavsiya esa individual yondashuv har bir o'smirning shaxsiy xususiyatlariga qarab nazorat va qo'llab-quvvatlashni

moslashtirish. Ochiq muloqot farzand bilan doimiy va ochiq muloqot farzandning psixologik barqarorligini mustahkamlaydi.

Xulosa. Ushbu maqolada ota-onaning nazorat darajasi va o'smirlarda mustaqillikning shakllanishi o'rtasidagi bog'liqlik psixologik nuqtai nazardan o'rganildi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, ota-onaning haddan tashqari nazorati bolalarda mustaqillik hissining zaiflashishiga olib keladi, ularning qaror qabul qilish qobiliyati va mas'uliyatlilik darajasini pasaytiradi. Shu bilan birga, yetarlicha ijobiy nazorat va erkinlikni uyg'unlashtirish o'smirlarning o'zini anglash, mustaqil fikrlash va shaxsiy mas'uliyatni rivojlantirishiga yordam beradi. Psixologik jihatdan, o'smirlarda mustaqillikni shakllantirishda ota-onaning qo'llab-quvvatlashi va ijobiy nazorati muhim rol o'ynaydi. Haddan tashqari qat'iy yoki befarq nazorat esa, o'z-o'zini boshqarish va mustaqillikning rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Shu bois, ota-onalarga mos nazorat strategiyalarini qo'llash va o'smirlarning o'z qarorlarini qabul qilishlariga imkon berish tavsiya etiladi.

O'smirlik davrida mustaqillikning shakllanishi murakkab psixologik jarayon bo'lib, u shaxsning ichki ehtiyojlari va tashqi muhit ta'siri ostida rivojlanadi. Bu davrda o'smir o'zini alohida shaxs sifatida anglashga intiladi va o'z qarashlarini himoya qilishga harakat qiladi. Mustaqillik hissi kuchaygani sari ota-ona bilan munosabatlarda ayrim ziddiyatlar yuzaga kelishi tabiiy hol hisoblanadi. Psixologik nuqtai nazardan bu jarayon shaxsiy chegaralarni belgilashning muhim bosqichi sifatida baholanadi. O'smirning mustaqil qaror qabul qilish imkoniyatiga ega bo'lishi uning kelajakdagi hayotiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Shu bilan birga, noto'g'ri qarorlar ham tajriba sifatida muhim ahamiyat kasb etadi. Ota-onaning qo'llab-quvvatlovchi pozitsiyasi o'smirning ichki barqarorligini mustahkamlaydi. Mustaqillikni shakllantirish jarayonida ijtimoiy muhit ham muhim rol o'ynaydi. Do'stlar va tengdoshlar bilan munosabatlar o'smirning o'zini anglashiga yordam beradi. Natijada, sog'lom psixologik muhitda shakllangan mustaqillik o'smirning barkamol shaxs sifatida rivojlanishiga zamin yaratadi.

Natijalar shuni ko'rsatadiki, psixologik yordam beruvchi dasturlar va ota-onani tarbiyaviy ko'nikmalar bilan tanishtirish o'smirlarning sog'lom psixologik rivojlanishiga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Baumrind, D. (1991). The influence of parenting style on adolescent development. *Journal of Early Adolescence*.
2. Steinberg, L. (2001). We know some things: Parent-adolescent relationships in retrospect and prospect. *Journal of Research on Adolescence*.
3. Makkobi, E., & Martin, J. (1983). Socialization in the context of the family: Parent-child interaction. In P. H. Mussen (Ed.), *Handbook of child psychology* 4. Darling, N., & Steinberg, L. (1993). Parenting style as context: An integrative model. *Psychological Bulletin*.
4. Tugade, M. M., & Fredrickson, B. L. (2004). Resilient adolescents: The role of supportive parenting. *Developmental Psychology*.
5. Qodirov, S. (2020). Ota-ona tarbiyasi va o'smirlarda mustaqillik. Toshkent.

Мусурмонова Феруза Бахтияровна
Стажёр-преподаватель межфакультетской
кафедры русского языка факультета филологии
Джизакский государственный педагогический университет
feruza.musurmonova@jdpu.uz

АКТУАЛЬНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ И КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ МОДЕЛИ ПРЕПОДАВАНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ В УСЛОВИЯХ ОБЩЕГО ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация. В статье рассматриваются современные тенденции и концептуальные модели преподавания русского языка и литературы в условиях общего образования. Особое внимание уделяется коммуникативным, культурологическим и личностно-ориентированным моделям обучения, которые способствуют формированию языковой, речевой и читательской компетенций учащихся. Подчеркивается важность интеграции традиционных и инновационных методов преподавания для повышения эффективности образовательного процесса.

Ключевые слова: преподавание русского языка, преподавание литературы, общее образование, современные тенденции образования, компетентностный подход, педагогические технологии, языковая компетенция.

Abstract. The article examines current trends and conceptual models in teaching the Russian language and literature in the system of general education. Modern educational reforms and the development of pedagogical science have significantly influenced the methods and approaches used in teaching humanities disciplines. In this context, particular attention is given to the transformation of traditional teaching methods and the introduction of innovative pedagogical technologies.

Key words: teaching Russian language; teaching literature; general education; modern educational trends; competence-based approach; communicative teaching methods; pedagogical models; digital educational technologies.

Современная система общего образования находится в процессе активных изменений, связанных с развитием общества, науки и технологий. Эти изменения оказывают значительное влияние на содержание и методы преподавания гуманитарных дисциплин, в том числе русского языка и литературы. В условиях обновления образовательных стандартов особое значение приобретает поиск эффективных педагогических моделей, способных обеспечить высокое качество обучения и развитие личности учащихся.

Русский язык и литература занимают важное место в системе школьного образования, поскольку они способствуют формированию языковой культуры, развитию мышления, а также воспитанию духовно-нравственных ценностей. Преподавание этих дисциплин направлено не только на усвоение знаний о языке и литературе, но и на развитие коммуникативных, культурных и аналитических навыков учащихся.

В последние годы в методике преподавания русского языка и литературы наблюдается активное внедрение новых педагогических подходов. Появляются современные концептуальные модели обучения, ориентированные на развитие самостоятельности учащихся, формирование критического мышления и активное использование образовательных технологий.

Современное образование уделяет особое внимание развитию коммуникативных компетенций учащихся. В связи с этим возрастает роль заданий, направленных на развитие устной и письменной речи, навыков аргументации, анализа текстов и участия в дискуссиях. Такой подход позволяет учащимся не только усваивать теоретические знания о языке, но и применять их в реальных коммуникативных ситуациях.

Еще одной важной тенденцией является интеграция цифровых технологий в образовательный процесс. Использование мультимедийных презентаций, электронных

образовательных ресурсов и интерактивных платформ способствует повышению интереса учащихся к изучению предмета и делает учебный процесс более наглядным и доступным.

Наблюдается также усиление культурологического аспекта преподавания литературы. Изучение художественных произведений рассматривается не только как анализ текста, но и как средство формирования культурного мировоззрения учащихся, развития их эстетического вкуса и нравственных ценностей.

Современная методика преподавания русского языка и литературы включает несколько концептуальных моделей обучения, каждая из которых отражает определенные педагогические идеи и цели образовательного процесса.

Одной из наиболее распространенных является коммуникативная модель обучения. Ее основная задача заключается в развитии речевых навыков учащихся и формировании способности использовать язык в различных ситуациях общения. В рамках данной модели большое внимание уделяется практическим заданиям, диалогам, обсуждениям и творческим видам деятельности.

Значительное место занимает личностно-ориентированная модель обучения, которая предполагает учет индивидуальных особенностей и интересов учащихся. Преподаватель в данном случае выступает не только как источник знаний, но и как организатор учебной деятельности, направленной на развитие творческого потенциала учеников.

Не менее важной является культурологическая модель преподавания литературы. Она рассматривает художественное произведение как часть национальной и мировой культуры. В процессе обучения учащиеся знакомятся с историческим и культурным контекстом литературных произведений, что способствует более глубокому пониманию текста.

Кроме того, в современной педагогической практике активно используется интегративная модель обучения, предполагающая взаимосвязь различных учебных дисциплин. Например, изучение литературных произведений может сопровождаться обращением к истории, философии и искусству, что позволяет учащимся рассматривать художественные тексты в более широком культурном контексте.

Использование современных концептуальных моделей преподавания русского языка и литературы оказывает положительное влияние на качество образовательного процесса. Прежде всего это проявляется в повышении познавательной активности учащихся. Интерактивные формы работы, дискуссии и творческие задания стимулируют интерес к изучению предмета и способствуют развитию самостоятельности мышления.

Современные педагогические подходы также позволяют формировать у учащихся важные универсальные компетенции. К ним относятся навыки анализа информации, умение аргументированно выражать свою точку зрения, способность работать с различными источниками информации и участвовать в коллективной деятельности.

Большое значение имеет и развитие читательской культуры учащихся. Использование различных методов анализа художественных текстов помогает школьникам глубже понимать литературные произведения и формирует устойчивый интерес к чтению.

Важным преимуществом современных моделей обучения является их гибкость. Преподаватель получает возможность комбинировать различные методы и формы работы, адаптируя их к уровню подготовки учащихся и особенностям учебной группы. Это позволяет сделать образовательный процесс более эффективным и результативным.

Развитие современной образовательной системы способствует появлению новых подходов к преподаванию русского языка и литературы в условиях общего образования. Изменения в образовательных стандартах и внедрение инновационных педагогических технологий требуют пересмотра традиционных методических практик и поиска более эффективных моделей обучения.

Анализ современных тенденций показывает, что успешное преподавание гуманитарных дисциплин невозможно без использования коммуникативных, личностно-ориентированных и культурологических подходов. Эти модели обучения позволяют не только передавать знания о языке и литературе, но и развивать у учащихся коммуникативные, аналитические и творческие способности.

Применение современных педагогических технологий способствует формированию активной познавательной позиции учащихся и повышает эффективность образовательного процесса. В результате обучение русскому языку и литературе становится более содержательным, практико-ориентированным и направленным на развитие личности.

Перспективы дальнейших исследований связаны с разработкой новых методических моделей преподавания, которые смогут учитывать требования современной образовательной среды и обеспечивать высокое качество гуманитарного образования.

Одной из характерных особенностей современного образования является активное внедрение инновационных педагогических технологий. Их использование позволяет существенно повысить эффективность преподавания русского языка и литературы, а также сделать образовательный процесс более динамичным и ориентированным на потребности учащихся.

В последние годы особое распространение получили технологии проблемного обучения. Данный подход предполагает организацию учебного процесса через постановку проблемных вопросов и создание ситуаций, требующих самостоятельного поиска решений. В преподавании литературы это может проявляться в обсуждении сложных морально-этических проблем, затронутых в художественных произведениях. Такой формат работы способствует развитию критического мышления учащихся и формированию способности анализировать различные точки зрения.

Значительное внимание уделяется также проектной деятельности. Проектные методы обучения позволяют учащимся самостоятельно исследовать различные аспекты языка и литературы, анализировать тексты, работать с различными источниками информации и представлять результаты своей работы в форме презентаций, докладов или творческих проектов. В результате учащиеся приобретают не только предметные знания, но и важные навыки исследовательской деятельности.

Важным направлением развития современной методики преподавания является использование информационно-коммуникационных технологий. Цифровые ресурсы, образовательные платформы и мультимедийные материалы позволяют разнообразить формы подачи учебной информации. Например, интерактивные презентации, видеоматериалы и электронные словари делают изучение сложных языковых явлений более наглядным и доступным.

Кроме того, применение цифровых технологий способствует развитию самостоятельной учебной деятельности учащихся. Они получают возможность работать с электронными библиотеками, использовать онлайн-словари и образовательные ресурсы, а также выполнять различные интерактивные задания.

Особое значение в преподавании литературы приобретает развитие читательской компетенции. Современные педагогические подходы направлены на формирование у учащихся способности глубоко анализировать художественные тексты, понимать авторскую позицию и интерпретировать содержание произведений. В этой связи используются различные методы анализа текста, включая сравнительный анализ, интерпретацию художественных образов и обсуждение идейно-тематического содержания произведений.

Следует отметить, что современные образовательные технологии не заменяют традиционные методы обучения, а дополняют их. Эффективная педагогическая практика предполагает гармоничное сочетание классических и инновационных подходов, что позволяет обеспечить более высокий уровень усвоения учебного материала.

Развитие современной образовательной системы способствует появлению новых подходов к преподаванию русского языка и литературы в условиях общего образования. Изменения в образовательных стандартах и внедрение инновационных педагогических технологий требуют пересмотра традиционных методических практик и поиска более эффективных моделей обучения.

Анализ современных тенденций показывает, что успешное преподавание гуманитарных дисциплин невозможно без использования коммуникативных, личностно-

ориентированных и культурологических подходов. Эти модели обучения позволяют не только передавать знания о языке и литературе, но и развивать у учащихся коммуникативные, аналитические и творческие способности.

Применение современных педагогических технологий способствует формированию активной познавательной позиции учащихся и повышает эффективность образовательного процесса. В результате обучение русскому языку и литературе становится более содержательным, практико-ориентированным и направленным на развитие личности.

Перспективы дальнейших исследований связаны с разработкой новых методических моделей преподавания, которые смогут учитывать требования современной образовательной среды и обеспечивать высокое качество гуманитарного образования.

Список литературы.

1. Лев Семёнович Выготский. Мышление и речь. - Москва: Лабиринт, 1999.
2. Евгений Иванович Пассов. Коммуникативный метод обучения иностранным языкам. - Москва: Просвещение, 1991.
3. Нина Дмитриевна Гальскова, Николай Иванович Гез. Теория обучения иностранным языкам. - Москва: Академия, 2006.
4. Алексей Николаевич Щукин. Методика преподавания русского языка как иностранного. - Москва: Русский язык. Курсы, 2013.
5. Ольга Дмитриевна Митрофанова, Валентина Григорьевна Костомаров. Методика преподавания русского языка как иностранного. - Москва: Русский язык, 1990.
6. Татьяна Михайловна Балыхина. Методика преподавания русского языка как неродного. - Москва: РУДН, 2014.
7. Елена Ивановна Архипова. Методика преподавания русского языка в школе. - Москва: Просвещение, 2015.
8. Людмила Алексеевна Вербицкая. Современное языковое образование. - Санкт-Петербург, 2012.
9. Галина Александровна Китайгородская. Методика интенсивного обучения иностранным языкам. - Москва: Высшая школа, 2009.
10. Игорь Львович Бим. Теория и практика обучения иностранным языкам. - Москва: Просвещение, 2002.

Qo'chqorov Sobirjon Ahadjonovich,
Farg'ona davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi.
<https://orcid.org/0009-0003-9049-7654>
UDK:371/379.34

VAZIYATLI YONDASHUV ASOSIDA CHAQIRIQQACHA HARBIY TA'LIM YO'NALISHI TALABALARIDA EKSTREMAL KOMPETENTLIKNI RIVOJLANTIRISH MODELI VA METODIKASI

Annotatsiya. Ushbu maqolada Vaziyatli yondashuv asosida talabalarning ekstremal kompetentligini rivojlantirish modelini yaratishda uning ma'lum tarkibiy qismlarni - bloklarni ajratib ko'rsatilgan, ularning har biri o'ziga xos funksional vazifaga ega. Mazkur modelning asosiy strukturaviy bloklari quyidagilardir: maqsadli, uslubiy, mazmunli, protsessual-texnologik, mezon-baholovchi, samarali. Model oliy ta'limda talabalarning ekstremal kompetentligini rivojlantirishning maqsadlari, mazmuni va kutilayotgan natijasini birlashtiradi. Bundan tashqari, model ekstremal kompetentlikni rivojlantirish mantiqini belgilaydi.

Kalit so'zlar: maqsadli, uslubiy, mazmunli, protsessual-texnologik, model, ekstremal, kompetentlik, chaqiriqqacha harbiy ta'lim, motivlar, kasbiy, ishonchliligi, ta'sirchanligi, ehtiyojlar, qiziqishlar, intilishlar, vositalar, manfaatlar, talablar, qadriyatlar, raqobatbardosh, innovatsion texnologiya, davlat, jamiyat, shaxs, fan, o'qituvchilar, talabalar, pedagogik, motivlashtirish, psixologik, ta'sirchan, xulq-atvor, motivlashtirish, qiziqish, kelajak, mustaqillik, erkinlik, bag'rikenglik.

Аннотация. В данной статье на основе ситуационного подхода представлен модельный подход к развитию экстремальной компетентности студентов, с выделением её составных частей — блоков, каждый из которых выполняет собственную функциональную задачу. Основные структурные блоки модели следующие: целевой, методический, содержательный, процессуально-технологический, критериально-оценочный, результативный. Модель объединяет цели, содержание и ожидаемые результаты развития экстремальной компетентности студентов в высшем образовании. Кроме того, модель определяет логику развития экстремальной компетентности.

Ключевые слова: целевой, методический, содержательный, процессуально-технологический, модель, экстремальная компетентность, военное образование до призыва, мотивы, профессиональный, надежность, результативность, потребности, интересы, устремления, средства, выгоды, требования, ценности, конкурентоспособный, инновационные технологии, государство, общество, личность, наука, преподаватели, студенты, педагогический, мотивация, психологический, результативный, поведение, мотивация, интерес, будущее, независимость, свобода, толерантность.

Abstract. This article presents a model for developing students' extreme competence based on the situational approach, highlighting its specific structural components — blocks, each of which performs a distinct functional role. The main structural blocks of the model are: goal-oriented, methodological, content-related, process-technological, criterion-assessment, and effective. The model integrates the objectives, content, and expected outcomes of developing students' extreme competence in higher education. Additionally, the model defines the logic of developing extreme competence.

Key words: goal-oriented, methodological, content-related, process-technological, model, extreme competence, pre-conscription military education, motives, professional, reliability, effectiveness, needs, interests, aspirations, means, benefits, requirements, values, competitive, innovative technologies, state, society, individual, science, teachers, students, pedagogical, motivation, psychological, effective, behavior, motivation, interest, future, independence, freedom, tolerance.

Kirish. Modellashtirish mavjud hodisalar va jarayonlarning asosiy xususiyatlarini obyektiv ravishda takrorlaydigan, tadqiqot uchun qulay va oldindan belgilangan maqsadlarga mos

keladigan oddiyroq va umumlashtirilgan analogini loyihalashni nazarda tutadi. Ilmiy tadqiqot usuli sifatida modellash tirish tamoyillari:

- ko'rinish - modelning aniq ifodaliligi: konstruktiv, ikonik, ramziy, rasml, funksional.
- aniqlik - o'rganilayotgan obyektning muhim va muhim bo'lmagan tomonlarini aniq taqsimlash.

- obyektivlik - tadqiqot natijalarining tadqiqotchining shaxsiy e'tiqodidan mustaqilligi [64].

Modellash tirish usulining asosiy tushunchasi modeldir. Model tevarak-atrofdagi voqelik hodisalarini soddaroq va sxematik tarzda aks ettiradi, lekin shu bilan birga u xususiyatlarni, elementlarning sababiy munosabatlarini va asl nusxaning tuzilishini qayta tiklaydi. Modelning vazifasi nafaqat o'rganilayotgan obyekt yoki hodisalarni aks ettirish, balki ularni o'rganuvchi subyektlar uchun ma'lumotlar manbai bo'lishdir. Ushbu tadqiqot mazmunini o'zida aks ettiradigan modelda ta'lim maqsadlari, ta'lim mazmuni, pedagogik texnologiya va ta'lim jarayonini boshqarish texnologiyasini loyihalash, o'quv rejalar va dasturlarini o'z ichiga olgan tegishli elementlarning mantiqiy izchil tizimi asoslanadi [143].

Asosiy qism. Vaziyatli yondashuv asosida talabalarning ekstremal kompetentligini rivojlantirish modelini yaratishda uning ma'lum tarkibiy qismlarni - bloklarni ajratib ko'rsatish kerak, ularning har biri o'ziga xos funksional vazifaga ega. Mazkur modelning asosiy strukturaviy bloklari quyidagilardir: maqsadli, uslubiy, mazmunli, protsessual-texnologik, mezon-baholovchi, samarali. Model oliy ta'limda talabalarning ekstremal kompetentligini rivojlantirishning maqsadlari, mazmuni va kutilayotgan natijasini birlashtiradi. Bundan tashqari, model ekstremal kompetentlikni rivojlantirish mantiqini belgilaydi [79].

Ishlab chiqilgan modelning maqsadli bloki mamlakatning ta'limni axborotlashtirish sharoitida oliy ta'lim talabalarning ekstremal kompetentligini rivojlantirish bo'yicha davlat va jamiyatning ijtimoiy buyurtmasini aks ettiradi. Talabalarning ekstremal kompetentligini rivojlantirish jarayonini shaxsning ehtiyojlarini hisobga olgan holda amalga oshiriladi, ular uchun shaxsiy fazilatlarini rivojlantirish muhim hisoblanadi.

Ishlab chiqilgan model vaziyatli yondashuv asosida talabalarning ekstremal kompetentligini rivojlantirish uchun mo'ljallangan. Modelni yaratish uning maqsadini aniqlash va shakllantirishdan boshlanadi.

Bizning tadqiqotimiz doirasida modellash tirishning asosiy maqsadi aks etgan modelga quyidagi talablar qo'yiladi: ishonchlilik, dolzarblik, tejamkorlik, samaradorlik.

Ushbu maqsadga erishish quyidagi vazifalarni hal qilish bilan bog'liq:

- bo'lajak mutaxassislarning shaxsiy fazilatlarini rivojlantirishga ko'maklashish (motivlar, qadriyatlar va kasbiy faoliyatni amalga oshirishdagi faollik, o'rganishga intilish va doimiy kasbiy va shaxsiy o'zini o'zi takomillashtirish, bilish jarayonida mustaqillikning namoyon bo'lishi); o'z-o'zini baholash va o'z-o'zini tahlil qilish, o'z natijalari uchun javobgarlik kasbiy faoliyatni tashkil etish va amalga oshirishga imkon beradigan faoliyat, kasbiy faoliyat natijalarini oldindan ko'ra bilish, bashorat qilish qobiliyati va boshqalar;

- kasbiy faoliyat asoslari, shakllari, usullari va vositalari haqida bilimlarni shakllantirish (kasbiy kompetensiyalarning kognitiv tarkibiy qismini shakllantirish);

- kasbiy vazifalarni aniqlash va hal qilish qobiliyatini shakllantirish (kasbiy kompetensiyalarning faoliyat komponentini shakllantirish);

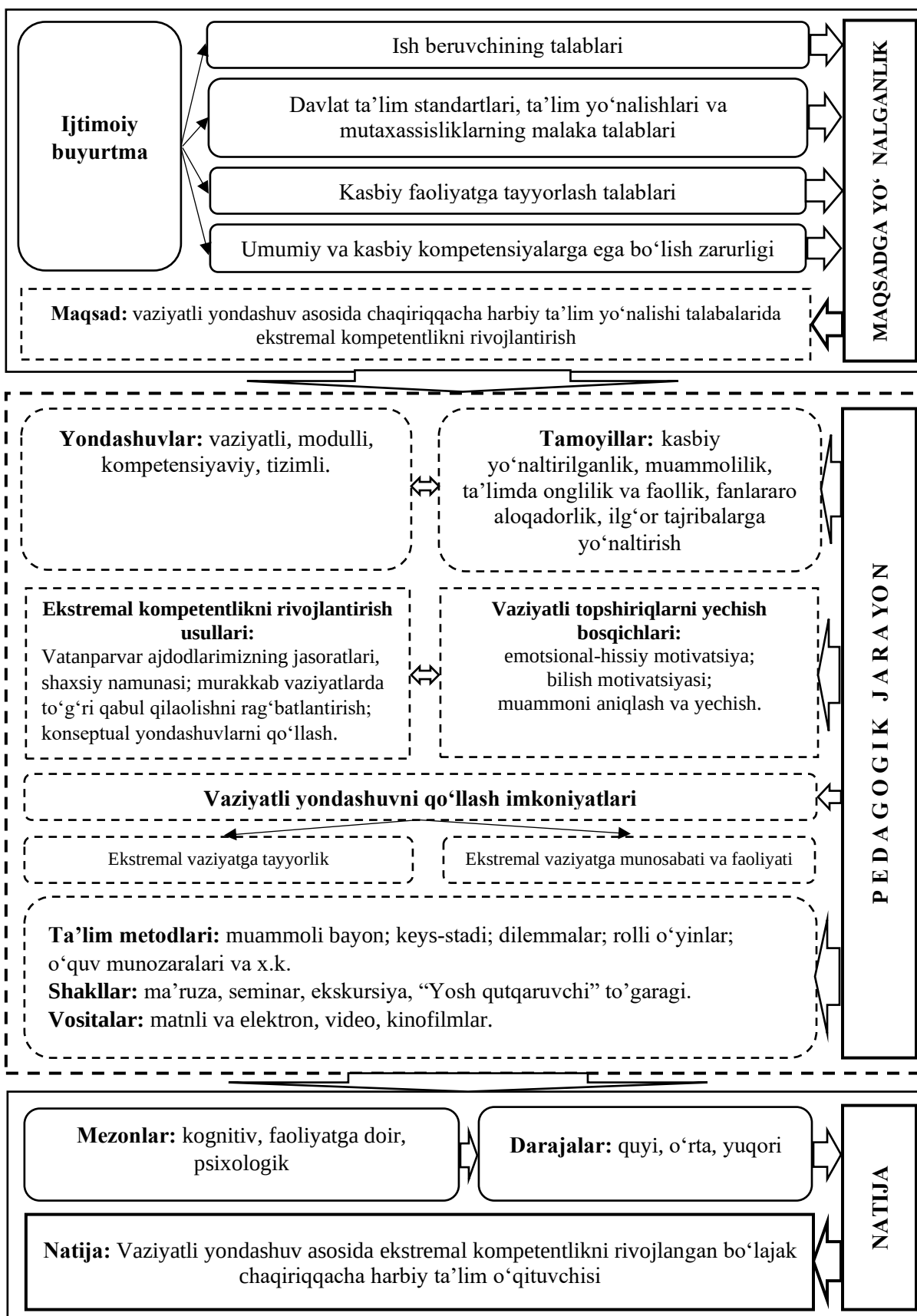
- kasbiy faoliyat tajribasini shakllantirish (kasbiy qobiliyatlarning faoliyat komponentini shakllantirish).

Uslubiy blok o'qitishning yondashuvlari va tamoyillarini tavsiflaydi. Bo'lajak mutaxassislarning kasbiy kompetensiyalarini samarali shakllantirish jarayoniga yordam beradigan asosiy uslubiy yondashuvlar: kompetensiyaviy yondashuv, faoliyat yondashuvi, tizimli yondashuv, kreativ yondashuv, shaxsga yo'naltirilgan yondashuv talabalarga yo'naltirilgan.

Kompetensiyaviy yondashuv bo'lajak mutaxassisni barcha tegishli kasbiy bilim, ko'nikma va ko'nikmalarni bugungi tez o'zgaruvchan sharoitda muvaffaqiyatli o'zini-o'zi amalga oshirish uchun zarur bo'lgan fazilatlar bilan birlashtirgan shaxs sifatida shakllantirishni o'z ichiga oladi. Ushbu yondashuv talabalarning faol mustaqil faoliyatiga qaratilgan [63].

Vaziyatli yondashuv asosida chaqiriqqacha harbiy ta'lim yo'nalishi talabalarida
ekstremal kompetentlikni rivojlantirish modeli.

Faoliyat yondashuvi bo'lajak mutaxassislarni kelajakdagi faoliyatiga bosqichma-bosqich kiritish, bo'lajak mutaxassislarning mustaqilligini rivojlantirish va ularning kasbiy sohada professional ahamiyatga ega qarorlar qabul qilishga tayyorligidan iborat. Ushbu yondashuvga ko'ra, amaliy ta'lim texnologiyalari ham bilimlarni o'zlashtirishga, ham kasbiy faoliyat ko'nikmalari va tajribasini egallashga qaratilgan bo'lishi kerak [96].

Tizimli yondashuv sharoitida bo'lajak mutaxassislarning kasbiy kompetensiyalarini shakllantirish talabalar faoliyatining akademik turdagi o'quv faoliyatidan professional va o'quv-kasbiy faoliyatga o'tish jarayoni sifatida ko'rib chiqiladi. Shu bilan birga, talabaning o'quv faoliyatini mutaxassisning kasbiy faoliyatiga aylantirish jarayoni sodir bo'ladi [61].

Kreativ yondashuv bizga bo'lajak mutaxassislarning kasbiy malakasining har bir tarkibiy qismini shakllantirishga qaratilgan bir nechta o'zaro ta'sir qiluvchi komponentlar to'plami sifatida ko'rib chiqishga imkon beradi. Bo'lajak mutaxassislarning kasbiy qobiliyatlarini samarali shakllantirish uchun shart-sharoitlarni ta'minlaydigan zarur ta'lim muhitini yaratadi [43].

Shaxsga yo'naltirilgan yondashuvda bo'lajak mutaxassislarning kompetensiyalarini shakllantirish jarayoni uning shaxsiy ehtiyojlari, motivlari va individual psixologik xususiyatlarini hisobga olgan holda amalga oshiriladi. Bo'lajak mutaxassislarni kasbiy tayyorlash o'quv jarayonini optimallashtiradi va bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantirish samaradorligini oshirishga, ularning intellektual qobiliyatlarini faollashtirishga, shaxsiy xususiyatlarni rivojlantirishga yordam beradi [22].

Bo'lajak mutaxassislarning kasbiy tayyorgarligini shakllantirish uchun ishlab chiqilgan model quyidagi tamoyillarni qo'llashga asoslangan:

1. Kasbiy yo'naltirilganlik. Ushbu tamoyilning asosiy maqsadi - bo'lajak mutaxassislarni tayyorlash jarayonida kasbiy vazifalarni modellashtirishga qaratilgan. O'quv materiallarining mazmuni, bo'lajak mutaxassisning kasbiy faoliyat mazmuniga mos kelishi kerak [74].

2. Muammolilik. Ushbu tamoyil bo'lajak mutaxassislarni kasbiy tayyorlash jarayonida muammoli vaziyatlarni yaratish va qarama-qarshiliklarni o'z ichiga olgan vazifalarni simulyatsiya qilish zarurligini nazarda tutadi, noaniqlik, muammoli vaziyatlarni modellashtirish. Muammolilik tamoyiliga ko'ra, kasbiy tayyorgarlikni shakllantirish amalga oshiriladi. Talabalarni juda aniq ijtimoiy rollarni, kasbiy burchlarni bajarishga axloqiy, psixologik, nazariy va amaliy tayyorgarlikka qaratilgan turli xil murakkablikdagi muammoli vazifalarni hal qilish jarayonida bo'lajak mutaxassislarning kasbiy va shaxsiy rivojlanishiga yordam beradi [70].

3. Ta'limda ongliklik va faollik. Bu tamoyil bo'lajak mutaxassislarning mustaqil faoliyatini faollashtirishda amalga oshiriladi. Tashabbusni talabaning o'ziga topshirish, shu bilan mustaqillikni, asoslash, qaror qabul qilish va o'z faoliyati natijalarini rivojlantirish. Bo'lajak mutaxassislarni kasbiy tayyorlash uchun asos akademik fanlar emas, balki fikrlash va harakat qilish usullari bo'lishi kerak. O'qituvchining e'tibori har bir talabaning faolligiga qaratilishi kerak, faol kognitiv faoliyat, yuqori darajadagi motivatsiyani rivojlantirish, kasbiy qobiliyatlarni rivojlantirishga qaratilgan bo'lishi kerak [100].

4. Fanlararo aloqadorlik. Ushbu tamoyilga qaratilgan fanlararo aloqalarni mustahkamlash va fanlararo bilimlarni uzatish imkoniyatlarini yaratish orqali bo'lajak mutaxassislarning kasbiy tayyorgarligini shakllantirish. Bo'lajak mutaxassislarni uchun bu juda muhim umumiykasbiy va maxsus fanlar mazmunini birlashtirish amalga oshiriladi [18].

5. Ilg'or tajribalarga yo'naltirish. Ilg'or ta'lim, muhandis-pedagog kadrlar tayyorlashni bugungi kunga emas, ertangi kunga, fan, texnika va texnologiyani rivojlantirishga yo'naltirish. Ta'lim mazmuni mos kelishi, o'zgaruvchan muammolar, uskunalar va texnologiyalarni rivojlantirish va takomillashtirish tendensiyalarini hisobga olish. Zamonaviy pedagogik va muhandislik ta'limi tizimi ishlab chiqarishning yuqori malakali kadrlarga bo'lgan doimiy ortib borayotgan ehtiyojiga moslashuvchan tarzda javob berishi kerak. Ushbu tamoyilni amalga oshirish pedagogik va muhandislik o'quv dasturlari mazmunining o'zgarmas va o'zgaruvchan komponentlari o'rtasidagi muvozanatni saqlashni ta'minlaydi [143].

6. Yaxlitlik. Ushbu tamoyil bo'lajak mutaxassislarning kasbiy tayyorgarligini shakllantirishning ajralmas jarayoni uning tarkibiy qismlarining ichki yaxlitligi bilan tavsiflanadi.

Moddiy-texnik, elektron axborot-ta'lim va didaktik tarkibiy qismlarining uyg'un o'zaro ta'siri bo'lajak mutaxassislarni tayyorlash uchun yagona integratsiyalashgan muhitni yaratadi [97].

7. Ko'p darajali tamoyili bo'lajak mutaxassislarning kasbiy tayyorgarligini shakllantirishning turli darajalari mavjudligini nazarda tutadi, ularning bosqichma-bosqich shakllanishi, uzluksizligini belgilaydi [78].

Bo'lajak mutaxassislarni tayyorlash bosqichlari kasbiy tayyorgarligini shakllanish darajasini, talabalarining mustaqilligini, ularning ijtimoiylashuvi va kasbiy tajribasini hisobga olgan holda belgilanishi kerak. Bo'lajak mutaxassislarning kasbiy tayyorgarligini shakllantirish modelining tarkibida moddiy-texnikaviy, didaktik, elektron axborot va o'quv komponentlari o'rin olgan. Bo'lajak mutaxassislarni tayyorlash mazmuni ta'lim va kasbiy standartlar, raqamli iqtisodiyot talablari va bo'lajak mutaxassislarning kasbiy faoliyatning o'ziga xos xususiyatlari tahliliga asoslangan kasbiy yo'naltirilgan xarakterdagi materiallarni o'z ichiga oladi [77].

Bundan tashqari modelda bo'lajak mutaxassislarning kasbiy tayyorgarligining tarkibiy qismlariga (qiymatli-motivatsion, kognitiv, faollik, refleksiv-maqсадli) ta'sir qiladi va umuman ta'lim jarayonining yo'nalishini belgilaydi. Modelning jarayon va texnologik bloki bo'lajak mutaxassislarning kasbiy tayyorgarligini bosqichma-bosqich shakllantirish texnologiyasini va o'qitish uchun vositalar, usullar va texnologiyalar majmuasini o'z ichiga oladi. Bo'lajak mutaxassislarning kasbiy tayyorgarligini shakllantirish samaradorligi ko'p jihatdan moddiy-texnik, didaktik, elektron axborot va o'quv tarkibiy qismlarining sintezi bo'lgan yangi tashkil etilgan muhitda o'qituvchi va talaba o'rtasidagi o'zaro munosabatlarga bog'liq. Oddiy-texnikaviy, didaktik va elektron axborot-ta'lim komponentlari uyg'un tarzda o'zaro ta'sir qilishi va bir-birini to'ldirishi kerak. O'quv jarayonida bo'lajak mutaxassislarning faoliyatini yaxlit ko'rish tajribasining paydo bo'lishiga yordam beradigan texnologiyalardan foydalanish muhim o'rin tutadi. Ushbu blokning tarkibiy elementlari turli xil an'anaviy, faol va interaktiv shakllar, ta'lim jarayonini tashkil etishning usullari va vositalaridir.

Xulosa. Ushbu tadqiqotni olib borishda o'quv jarayonini tashkil qilishda quyidagilardan foydalanish eng samarali deb hisoblaymiz: texnologiyalar: tadqiqot texnologiyalari, loyiha, o'yin faoliyati, ilg'or, muammoli, integratsiyalashgan ta'lim, individual, guruhli, ta'lim shakllari; usullar: an'anaviy usullar, loyihalar, biznes o'yinlari, ishlab chiqarish jarayonlarini taqlid qiluvchi vaziyatlar, keys usuli, aqliy hujum, evristik suhbat, guruhli fikrlash, bir nechta mavzularni qamrab olgan va o'zaro bog'liq muammolarni hal qilishga qaratilgan murakkablikdagi vazifalar, o'z-o'zini o'qitish; vositalar: O'UM, elektron darslik, simulyator, intellektual trening tizimi; shakllari: amaliy va guruh mashg'ulotlari, test, biznes o'yinlari, treninglar shular jumlasidandir.

Bo'lajak mutaxassislarning kasbiy tayyorgarligini shakllantirishga qaratilgan kasbiy ta'lim jarayonini qurish ushbu jarayonning bosqichlarini aniqlashni o'z ichiga oladi. A.A.Verbitskiy [31] tadqiqotlari asosida bo'lajak mutaxassislarning kasbiy tayyorgarligini shakllantirish uchta ketma-ket bosqichda amalga oshiriladi:

- birinchi bosqich - motivatsion va faollik;
- ikkinchi bosqich - faoliyatni rivojlantiruvchi;
- uchinchi bosqich - ijodiy-professional.

Bo'lajak mutaxassislarning kasbiy tayyorgarligini shakllantirishning har bir bosqichi uning u yoki bu qismida kasbiy tayyorgarlikni shakllantirish samaradorligiga o'ziga xos ta'sir ko'rsatadi. Motivatsion-faollik bosqichida yangisiga moslashish, talabalarining kelajakdagi kasbi haqida boshlang'ich bilimlarni olish. Faoliyatni rivojlantirish bosqichi doirasida olingan bilim va ko'nikmalar, mutaxassislikni o'zlashtirish uchun zaruriy asos sifatida qabul qilinadi. Bo'lajak mutaxassislarning kasbiy faoliyatda asosiy texnik bilimlarni qo'llashni ko'rsatish uchun ishlatiladi [129].

Bo'lajak mutaxassislarning kasbiy tayyorgarligini shakllantirishning keyingi bosqichlarining har biri avvalgisiga asoslanadi va uning mantiqiy davomi hisoblanadi. Shakllanishning ishlab chiqilgan modelining mezon-baho bloki bo'lajak mutaxassislarning kasbiy kompetensiyalari har bir bosqichda kasbiy tayyorgarlikni rivojlantirish mezonlari va darajalarini aks ettiradi va instrumental va diagnostikani o'z ichiga oladi.

Bo'lajak mutaxassislarning kasbiy tayyorgarligini rivojlantirish darajalarini aniqlash usullari diagnostika shaklida ko'rsatilishi kerak. Bo'lajak mutaxassislarning kasbiy qobiliyatlarini baholash uchun aniqlash kasbiy tayyorgarligini rivojlantirish mezonlari va darajalari, ko'rsatkichlar va o'lchash usullarini tanlash. Ko'rsatkich - bu obyekt, jarayon yoki hodisaga ko'proq yoki kamroq obyektiv baho berishga imkon beradigan o'ziga xos xususiyatlar (miqdoriy yoki sifat). Bo'lajak mutaxassis o'z kasbiy vazifalarini samarali bajarishga qanchalik tayyorligini baholash mumkin bo'lgan ko'rsatkichlar to'plamini baholash uchun foydalaniladi.

Bo'lajak mutaxassislarning kasbiy kompetensiyalarini shakllantirishning asosiy darajalari sifatida biz quyi, o'rta, yuqori darajalarni oldik. Yuqori daraja standart va nostandart vaziyatlarda professional muammolarni mustaqil ravishda hal qilish qobiliyati, muhandislik faoliyatiga ijobiy munosabat, kasbiy faoliyatning ichki va tashqi motivlari, kasbiy va shaxsiy o'zini o'zi takomillashtirish istagi bilan tavsiflanadi. O'zlashtirilgan bilim ularni haqiqiy amaliyotda ongli ravishda qo'llash imkonini beradi.

Bo'lajak mutaxassislarning kasbiy tayyorgarligini rivojlantirishning o'rtacha darajasi zarur bilim va ko'nikmalarni rivojlantirish bilan tavsiflanadi.

Zamonaviy dunyoda harbiy ta'lim jarayonida talabalarning ekstremal sharoitlarda samarali faoliyat yuritish qobiliyatini rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Xususan, chaqiriqqacha harbiy ta'lim yo'nalishi talabalari kelajakda harbiy xizmatga tayyorlanish jarayonida turli qiyin sharoitlarda harakat qilish ko'nikmalariga ega bo'lishi zarur. Bu esa, vaziyatli yondashuv asosida o'qitish metodikasini tatbiq etish orqali amalga oshirilishi mumkin.

Vaziyatli yondashuvning ta'lim jarayonida qo'llanilishi Vaziyatli yondashuv asosida o'quv jarayoni real hayotga yaqinlashtirilgan sharoitlarda tashkil etiladi. Ushbu yondashuv quyidagi usullarni o'z ichiga oladi:

Simulyatsion mashg'ulotlar – talabalarning real ekstremal holatlarda harakat qilish tajribasini oshirish;

Rolle o'yinlari – harbiy xizmat sharoitlarini modellashtirish;

Kuchaytirilgan jismoniy mashg'ulotlar – stress ostida qaror qabul qilish ko'nikmalarini shakllantirish;

Favqulodda vaziyatlar bo'yicha treninglar – tabiiy va texnogen xavflar sharoitida harakat qilishni o'rgatish.

Ekstremal kompetentlikni rivojlantirish modeli Taklif etilayotgan model uch bosqichda amalga oshiriladi:

Nazariy bosqich – ekstremal sharoitlar va xavf omillari bo'yicha bilimlarni shakllantirish;

Amaliy bosqich – simulyatsion mashg'ulotlar va jismoniy tayyorgarlik asosida ko'nikmalarni rivojlantirish;

Tahlil va baholash bosqichi – talabalarning ekstremal kompetentlik darajasini baholash va takomillashtirish bo'yicha tavsiyalar berish.

Vaziyatli yondashuv asosida chaqiriqqacha harbiy ta'lim yo'nalishi talabalari uchun ekstremal kompetentlikni rivojlantirish samarali metodikani talab etadi. Ushbu model orqali talabalar real sharoitlarda o'zlarini sinab ko'rish imkoniyatiga ega bo'lib, harbiy xizmatga tayyorlik darajasini oshirish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Kelgusida mazkur modelning samaradorligini oshirish maqsadida empirik tadqiqotlarni amalga oshirish maqsadga muvofiqdir.

Zamonaviy ta'lim tizimida chaqiriqqacha harbiy ta'lim yo'nalishi talabalarini tayyorlash jarayonida ekstremal sharoitlarda qaror qabul qilish va harakat qilish kompetentligini rivojlantirish muhim ahamiyatga ega. Vaziyatli yondashuv bu jarayonda samarali metodlardan biri bo'lib, talabalarni real hayotiy sharoitlarga yaqinlashtirish va ularning tayyorgarligini oshirishga qaratilgan.

Vaziyatli yondashuv (situatsion yondashuv) o'qitish jarayonida o'quvchilarni real yoki shartli vaziyatlarga jalb etish orqali ularning tahlil qilish, qaror qabul qilish va harakatlanish ko'nikmalarini shakllantirishga asoslangan pedagogik metoddir. Bu yondashuv harbiy ta'lim jarayonida quyidagi maqsadlarga xizmat qiladi:

Harbiy psixologik barqarorlikni shakllantirish;

Ekstremal vaziyatlarda tezkor fikrlashni rivojlantirish;

Jamoaviy muvofiqlik va hamkorlikni takomillashtirish;
Stressga bardoshli qaror qabul qilish malakalarini oshirish.

Ekstremal kompetentlikni shakllantirish jarayoni quyidagi texnologiyalar asosida amalga oshiriladi:

Modellashtirilgan vaziyatli mashg'ulotlar: Talabalarga ekstremal holatlar bilan bog'liq real hayotiy stsenariylar taqdim etilib, ularning qaror qabul qilish qobiliyatlari baholanadi.

Rol o'yinlari: Harbiy ta'lim jarayonida talabalar har xil vaziyatlarni sahnalashtirish orqali real harakatlarni simulyatsiya qilishadi.

Stressor ta'sir metodikasi: Jismoniy va psixologik bosim ostida tezkor qaror qabul qilish malakalarini shakllantirish uchun mo'ljallangan mashg'ulotlar.

Axborot-kommunikatsion texnologiyalar (AKT) orqali o'qitish: Virtual simulyatsiyalar, o'quv dasturlari va interaktiv treninglar yordamida talabalarni tayyorlash.

Refleksiv tahlil: O'quvchilar o'z faoliyatlarini tahlil qilib, kelajakda ekstremal vaziyatlarda qanday yaxshiroq harakat qilish mumkinligini muhokama qilishadi.

Ekstremal kompetentlikni rivojlantirish metodikasi

Ushbu metodika quyidagi bosqichlardan iborat:

Tayyorlov bosqichi:

Talabalarga ekstremal sharoitlar haqida nazariy tushunchalar beriladi.

Stressga qarshi kurashish usullari o'rgatiladi.

Amaliy bosqich:

Modellashtirilgan ekstremal vaziyatlarda talabalar ishtirok etadi.

Jismoniy va ruhiy tayyorgarlik bo'yicha mashg'ulotlar o'tkaziladi.

Tahlil va baholash bosqichi:

Har bir ishtirokchining o'z faoliyatini baholash va tahlil qilish imkoniyati yaratiladi.

Treninglar samaradorligi aniqlanib, kerakli takomillashtirish choralari ko'riladi.

Vaziyatli yondashuv asosida ekstremal kompetentlikni rivojlantirish chaqiriqqacha harbiy ta'lim yo'nalishi talabalarining kasbiy tayyorgarligini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Bu yondashuv real hayotga yaqin sharoitlarni yaratish orqali ularning qaror qabul qilish qobiliyatlarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar va metodikalarni qo'llash orqali talabalar ekstremal vaziyatlarda mustaqil va samarali harakat qilishga tayyorlanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. O'zbekiston Respublikasining 2020-yil 23-sentabrdagi "Ta'lim to'g'risida"gi O'RQ-637-son qonuni.

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi PF-4947-sonli "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni.

3. Кўйсинов О.А. Компетентли ёндашув асосида бўлажак ўқитувчиларнинг касбий–педагогик ижодкорлигини ривожлантириш технологиялари: Педагогика фанлари бўйича докторлик (DSc) дисс. – Тошкент, 2019. – 200 б.

4. М.С.Усмонова. Бўлажак биология ўқитувчиларининг методик тайёргарлигини такомиллаштириш // Дисс. педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD). Фарғона 2020. 30 б.

5. Муқимов Б.Р. Талабаларни мустақил иш жараёнида интерфаол таълим методлари асосида дидактик компетенциясини такомиллаштириш. Педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. –Т.,2020. –186 бет.

6. Махмудов А.Х. Бўлажак магистрларни компетентли тайёрлашнинг дидактик таъминотини такомиллаштириш. Автореф. пед. фан. док. – Т. 2017. – 30 б.

7. Мирнова М. Н. Содержание методической компетенции будущих учителей биологии и уровни ее развития. [Текст] / М. Н. Мирнова // Школа будущего. – 2013. – № 3.

Qurbonova Maftuna Faxriddinovna

Alfraganus universiteti Pedagogika kafedrası professori, Pfd (DSc)

maftunafaxriddinovna29@gmail.ru

**ZAMONAVIY AXBOROT TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISH
IXTISOSLASHGAN MAKTAB O'QUVCHILARINING KOMMUNIKATIV
KO'NIKMALARINI RIVOJLANTIRISH VOSITASI SIFATIDA**

Annotatsiya. maqolada zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish ixtisoslashgan maktab o'quvchilarining kommunikativ ko'nikmalarini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega. Ushbu tadqiqotda, axborot texnologiyalarining ta'lim jarayonida qo'llanilishi natijasida o'quvchilarning muloqot qilish, fikr almashish va hamkorlikda ishlash qobiliyatlari qanday rivojlanishi tahlil qilinadi. O'qituvchilar va o'quvchilar uchun innovatsion vositalar, masalan, onlayn platformalar, interaktiv darslar va multimedia materiallari yordamida kommunikativ ko'nikmalarni oshirish imkoniyatlari ko'rib chiqiladi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, zamonaviy axborot texnologiyalaridan samarali foydalanish o'quvchilarning o'z fikrlarini ifoda etish, guruh ishlariga faol qatnashish va boshqalar bilan samarali muloqot qilish qobiliyatlarini sezilarli darajada yaxshilashi haqida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: zamonaviy axborot texnologiyalari, ixtisoslashgan maktab o'quvchilar, kommunikativ ko'nikmalar, ta'lim jarayoni, innovatsion vositalar, muloqot, fikr almashish, hamkorlikda ishlash, onlayn platformalar.

Abstract. The article considers the use of modern information technologies as an important factor in the development of communicative skills of students of specialized schools. This study analyzes how the use of information technologies in the educational process develops students' abilities to communicate, exchange ideas, and work together. The possibilities of improving communicative skills for teachers and students using innovative tools, such as online platforms, interactive lessons, and multimedia materials, are considered. The results of the study show that the effective use of modern information technologies significantly improves students' abilities to express their thoughts, actively participate in group work, and effectively communicate with others.

Key words: modern information technologies, students of specialized schools, communicative skills, educational process, innovative tools, communication, exchange of ideas, work together, online platforms.

Аннотация. В статье рассматривается использование современных информационных технологий как важный фактор развития коммуникативных навыков учащихся специализированных школ. В данном исследовании анализируется, как использование информационных технологий в образовательном процессе развивает у учащихся способности к общению, обмену идеями и совместной работе. Рассматриваются возможности совершенствования коммуникативных навыков преподавателей и учащихся с использованием инновационных инструментов, таких как онлайн-платформы, интерактивные уроки и мультимедийные материалы. Результаты исследования показывают, что эффективное использование современных информационных технологий значительно улучшает способности учащихся выражать свои мысли, активно участвовать в групповой работе и эффективно общаться с другими.

Ключевые слова: современные информационные технологии, учащиеся специализированных школ, коммуникативные навыки, образовательный процесс, инновационные инструменты, коммуникация, обмен идеями, совместная работа, онлайн-платформы.

Bugungi kunda ona tili va adabiyot fanini o'qitishda zamonaviy pedagogik metodlardan foydalanish ta'lim jarayonini yanada samarali va qiziqarli qilishga xizmat qilmoqda. Ushbu metodlar orasida brainwriting, germenektiv suhbat, katexezik suhbat va kakografiya kabi usullar darsning interaktivligini oshirishda muhim rol o'ynaydi

Zamonaviy axborot texnologiyalari (ZAT) ixtisoslashgan maktab o'quvchilarining kommunikativ ko'nikmalarini rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi. Bu texnologiyalar o'quv jarayonini yanada samarali va qiziqarli qilishga yordam beradi, shuningdek, o'quvchilarning bir-biri bilan muloqot qilish qobiliyatlarini oshiradi. Quyida ZATning kommunikativ ko'nikmalarni rivojlantirishdagi ba'zi foydali jihatlari keltirilgan:

1. Interaktiv ta'lim platformalari: O'qituvchilar va o'quvchilar uchun interaktiv platformalar (masalan, Google Classroom, Edmodo) orqali muloqot va hamkorlik imkoniyatlari yaratiladi. Bu platformalarda muhokama guruhlari, onlayn seminarlar va loyiha asosidagi ta'lim faoliyatlari amalga oshirilishi mumkin.

2. Multimedia vositalari: Video, audio va grafik materiallar yordamida ma'lumotlarni etkazish jarayoni yanada qiziqarli bo'ladi. O'quvchilar multimedia materiallaridan foydalanib taqdimotlar tayyorlashlari mumkin, bu esa ularning nutq madaniyatini va ijodkorlik qobiliyatlarini oshiradi.

3. Onlayn muloqot vositalari: Slack, Zoom yoki Microsoft Teams kabi dasturlar orqali masofadan ishlash imkoniyatlari yaratilishi o'quvchilarga global miqyosda boshqa odamlar bilan muloqot qilish imkoniyatini beradi.

4. Loyihalar asosida o'qitish: O'quvchilarni jamoa bo'lib ishlashga undaydigan loyihalarni tashkil etish ularning kommunikativ ko'nikmalarini rivojlantiradi. Bu jarayonda o'quvchilar fikr almashish, bahslashish va birgalikda yechim topishga majbur bo'ladilar.

5. O'zaro baholash: O'quvchilarning bir-biriga baho berishi yoki fikr bildirish imkoniyati ularning fikr bildirish ko'nikmalarini rivojlantiradi. Bu jarayon davomida ular konstruktiv tanqidni qabul qilish va berish ko'nikmalarini ham egallaydilar.

6. O'qituvchilarning roli: O'qituvchilar zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanishni rag'batlantirib, qo'llab-quvvatlashi kerak. Ular o'z darslarini zamonaviy texnologiyalar bilan boyitib, innovatsion usullarni qo'llash orqali o'quvchilarni motivatsiya qilishlari lozim.

7. Tarmoqdagi resurslardan foydalanish: Internetdagi turli resurslar (masalan, TED Talks, onlayn kurslar) orqali bilim olish nafaqat bilim doirasini kengaytirishga yordam beradi, balki o'z fikrlarini ifoda etishda erkinlik yaratadi.

Shunday qilib, zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish ixtisoslashgan maktab o'quvchilarining kommunikativ ko'nikmalarini rivojlantirishda kuchli vosita sifatida xizmat qiladi. Bu esa nafaqat akademik muvaffaqiyatga erishishda balki kelajakda professional hayotda ham muhim ahamiyatga ega bo'ladi.

Brainwriting - bu usul o'quvchilarni ijodiy fikrlashga undaydi. O'quvchilar biron bir mavzu bo'yicha o'z fikrlarini yozib, ularni bir-biriga bo'lishadilar. Bu jarayon ko'plab g'oyalarni bir joyga to'plashga yordam beradi va o'quvchilarning ijodkorligini rivojlantiradi.

Germenektiv suhbat - bu metod orqali talabalarga matnni chuqur anglash imkoniyati beriladi. O'qituvchi va talabalar orasida muloqot orqali matnni tahlil qilish, uning ma'nosi va kontekstini aniqlashga qaratilgan savollar beriladi. Bu usul orqali talabalar tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantiradilar.

Katexezik suhbat - bu metod talabalarning tushunchalarini aniq ifodalashiga ko'maklashadi. O'zbekistonning madaniyati, adabiyoti yoki ona tiliga oid mavzular bo'yicha savollar berilib, talabalar bir-birlari bilan fikr almashadilar. Bu jarayon ular uchun yangi bilimlarni olish imkoniyatini yaratadi.

Kakografiya - bu metod yordamida talabalar yozma ishlarini baholashda faol ishtirok etadilar. O'zaro baholash va fikr bildirish orqali ularning yozma ko'nikmalari rivojlanadi hamda tilni to'g'ri ishlatish qoidalari mustahkamlanadi.

Ushbu metodlardan foydalanish darslarni yanada interaktiv, qiziqarli hamda samarali qiladi. Bunda o'qituvchilar nafaqat bilim berishdan iborat, balki talabalar bilan birgalikda ishlab chiqilgan faoliyatlarni amalga oshirish orqali ularning mustaqil fikrlashlari hamda ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishga xizmat qiladilar. Natijada talabalarning ona tili va adabiyot faniga bo'lgan qiziqishi ortadi va ularning ta'limdagi muvaffaqiyatlari yuksaladi.

Brainwriting - bu o'quvchilarni ijodiy fikrlashga undovchi samarali metod bo'lib, ona tili va adabiyot fanini o'qitishda qo'llanishi juda foydali. Ushbu usul orqali o'quvchilar bir-birlarining

fikrlarini o'rganish, yangi g'oyalar ishlab chiqish hamda mavjud mulohazalarni rivojlantirish imkoniyatiga ega bo'ladilar.

Brainwritingning afzalliklari:

1. Yozma ifoda: O'quvchilar o'z fikrlarini yozma ravishda ifodalash orqali ularni yanada aniq va ravshan bayon qilish imkoniyatiga ega bo'ladi. Bu, ayniqsa, yozma nutqni rivojlantirish uchun muhimdir.

2. Ijodiy fikrlash: Brainwriting jarayonida har bir o'quvchi mustaqil ravishda fikr yuritishga undaladi, bu esa ijodiy g'oyalar ishlab chiqishga yordam beradi.

3. Hamkorlik: O'zaro fikr almashish va takomillashtirish jarayoni orqali o'quvchilar birlarining g'oyalaridan foydalana oladilar, bu esa jamoaviy ishlash ko'nikmalarini rivojlantiradi.

4. Tenglik: Har bir o'quvchiga fikr bildirish uchun teng imkoniyat yaratiladi. Ba'zi o'quvchilar faqat og'zaki munozara jarayonida ishtirok etishdan tortinishi mumkin, lekin yozish orqali ularning ovozi ham eshitiladi.

5. Mavzuga chuqur kirish: Mavzuni batafsil tahlil qilish va unga turlicha yondoshuvlarni izlash imkoniyati paydo bo'ladi, bu esa fanlarning chuqurroq tushunilishiga olib keladi.

Qo'llanilishi:

Brainwriting usulini ona tili va adabiyot darslarida quyidagi tarzda qo'llash mumkin:

- Dars boshlanishida yangi mavzu bilan bog'liq savol yoki vazifa beriladi.

- O'quvchilarga ma'lum vaqt ichida (masalan, 5-10 daqiqa) o'z fikrlarini yozib olishlari so'raladi.

- Keyin har bir o'quvchi qog'ozni keyingi do'stlariga o'tkazib beradi va ularning fikrlarini ko'rib chiqib, qo'shimcha g'oya yoki takliflar kiritishi kerak.

- Ushbu jarayon bir necha aylanish davom etishi mumkin.

- Oxirida guruh muhokama o'tkazib, har bir qog'ozdagi eng yaxshi g'oyalarni ajratib olishlari so'raladi.

Shunday qilib, Brainwriting usuli ona tili va adabiyot fanini ta'lim berishda innovatsion yondoshuvlardan biri sifatida muvaffaqiyatli qo'llanilishi mumkin. Bu nafaqat o'qitishni yanada qiziqarli qiladi, balki talabalar orasidagi ijodkorlikni ham oshiradi.

Brainwriting usuli, yoki g'oyalar yozish metodologiyasi, ta'lim jarayonida innovatsion va samarali yondashuv sifatida tan olingan. Ushbu metodda o'quvchilar bir vaqtning o'zida o'z fikrlarini yozish orqali ko'plab g'oyalarni tez va samarali ishlab chiqarishga imkon beradi. Bu yondashuv, an'anaviy muhokamalarga qaraganda, yanada inklyuzivdir: u barcha ishtirokchilarga teng imkoniyatlar yaratadi va har birining fikrini baham ko'rishga undaydi.

Guruhdagi o'quvchilar indeks kartalari yoki eslatma kartochkalarida g'oyalarni yozadilar. Bu jarayon davomida har bir talabaga o'z fikrlarini ifoda etish uchun zarur bo'lgan vaqt beriladi, bu esa ularning ijodkorligini oshiradi. Belgilangan vaqt oxirida (masalan, 10-15 daqiqa) yig'ilgan g'oyalar to'planadi va keyinchalik guruhlarga bo'linib, tahlil qilinadi hamda baholanadi.

Brainwritingning afzalliklari quyidagilardan iborat:

1. Ijodkorlikni rag'batlantirish: O'quvchilar boshqalarning fikrlaridan ilhomlanib, yangi g'oyalarni ishlab chiqishlari mumkin.

2. Teng imkoniyatlar: Har bir talaba ishtirok etishi mumkin bo'lganligi sababli, kuchli ovozga ega bo'lmagan talabalarning ham fikrlari e'tiborga olinadi.

3. Vaqtni tejash: G'oyalar tezda to'planganligi sababli muhokama va tahlil qilish uchun ko'proq vaqt qoladi.

4. Muammolarni hal qilish: Brainwriting usuli qiyin masalalarni hal qilish uchun innovativ yechimlarni topishga yordam beradi.

Ushbu metodologiya ta'lim jarayoniga yangilik kiritish orqali talabalarning mustaqil fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishga xizmat qiladi va jamoaviy ishni kuchaytiradi. Shuningdek, u o'qituvchilarga dars davomida ijodiy atmosferani yaratishga yordam beradi va natijada ta'lim sifatini oshirishga hissa qo'shadi.

Germenevtik suhbat metodi – bu o'rganish jarayonida o'quvchilar bilan interaktiv aloqani ta'minlashga qaratilgan pedagogik yondashuvdir. Ushbu metod, o'quvchilarning matnlar, rasmlar yoki tajribalar orqali ma'noni anglashlari va izohlashlari uchun muhim vosita hisoblanadi.

Germenevtik suhbatda o'qituvchi va o'quvchilar orasidagi muloqot muhim ahamiyatga ega. O'qituvchi, o'z navbatida, talabalarni faol ishtirok etishga undaydi va ularning fikrlarini tinglaydi. Bu jarayonda talabalar matnning kontekstini, uning tarixi va madaniyati bilan bog'liq jihatlarni ko'rib chiqadilar.

Germenevtik metod asosida yangicha fikrlash, tanqidiy yondashuv, shuningdek, empatiya va madaniy anglash qobiliyatlari rivojlanadi. O'quvchilar nafaqat bilim olishadi, balki ularni amalda qo'llashni ham o'rganadilar. Bu esa ularning mustaqil fikrlash qobiliyatini oshirishga yordam beradi.

Bundan tashqari, germenevtik suhbat ta'lim jarayonida turli xil madaniy kontekstlar va qadriyatlarni tushunishga imkoniyat yaratadi. O'quvchilar bir-birining fikrlarini hurmat qilishni, bahs-munozaralarda ishtirok etishni va turli nuqtai nazarlarni e'tiborga olishni o'rganadilar.

Umuman olganda, germenevtik suhbat metodi nafaqat bilim berish jarayonini boyitadi, balki talabalarning shaxsiy rivojlanishiga ham katta hissa qo'shadi.

Germenevtika - matnlarni tushunish, talqin qilish va sharhlash san'atidir. U asosan adabiyot, falsafa, tarix va huquq sohalarida qo'llaniladi. Germenevtikaning asosiy maqsadi matnning kontekstini, muallif niyatini va o'quvchi qabulini hisobga olgan holda mazmunini aniqlashdir.

Germenevtika jarayoni bir necha bosqichlardan iborat bo'lishi mumkin:

1. Matnni o'qish: Matnning dastlabki o'qilishi uning yuzaki ma'nosini anglashga qaratilgan.
2. Kontekstni tushunish: Matn yaratilgan davr, madaniyat va ijtimoiy sharoitlarni hisobga olish.
3. Talqin qilish: O'z fikrlarimizni va his-tuyg'ularimizni matn bilan bog'lash orqali chuqurroq ma'nolarni ochishga harakat qilish.
4. Tahlil qilish: Matndagi ramzlar, uslublar va strukturalarni tahlil qilib, yanada chuqurroq ma'nolarni aniqlash.

Germenevtikaning tarixi qadimgi yunon faylasuflari Plato va Aristoteldan boshlanadi. Keyinchalik Martin Heidegger va Hans-Georg Gadamer kabi zamonaviy faylasuflar bu sohani yanada rivojlantirdilar. Germenevtika nafaqat adabiyotshunoslikda, balki ijtimoiy fanlarda ham muhim rol o'ynaydi, chunki u odamlarning til orqali bir-birlari bilan muloqot qilishlarini tushunishga yordam beradi.

Shunday qilib, germenevtika - bu nafaqat matnlarni talqin qilish jarayoni, balki inson tajribasining murakkabligini anglashga ham xizmat qiluvchi ilmiy yo'nalishdir.

Katexezik suhbat (yoki qisqa bayonli suhbat) metodi o'quvchilar bilimlarini tushunish va o'zlashtirishni nazorat qilishda samarali vosita hisoblanadi. Ushbu metod xotira va fikrlash qobiliyatini rivojlantirishga qaratilgan bo'lib, o'quvchilarga berilgan savollarga aniq va to'g'ri javoblar berish orqali o'z bilimlarini mustahkamlash imkonini beradi.

Bu usulda o'qituvchi savol berib, o'quvchilardan javob olish bilan birga, har bir javobning mohiyatini tushunishga e'tibor beradi. O'quvchilarning faqat bitta to'g'ri javob berishi talab qilinadi, bu esa ularni diqqatli bo'lishga va fikrlarini aniq ifodalashga undaydi. Shu tariqa, Katexezik suhbat metodi nafaqat o'quvchilar bilimlarini baholashda yordam beradi, balki ularning mantiqiy fikrlash va tahlil qilish ko'nikmalarini ham rivojlantiradi.

Shuningdek, bu metod orqali o'qituvchi har bir o'quvchining individual yondoshuvini ham kuzatishi mumkin, chunki har bir javobning mazmuni va mantiqi orqali talabaning bilim darajasi aniqlanadi. Bunday tarzda olib borilgan darslar interaktiv bo'lib, ularning qiziqishini oshiradi va faol ishtirok etishlariga imkon yaratadi.

Umuman olganda, Katexezik suhbat metodi ta'lim jarayonida muhim ahamiyatga ega bo'lib, o'qituvchining malakasi va talabalarning faolligiga bog'liq holda samaradorligini oshirishi mumkin.

Katehizic so'zi yunoncha "katechesis" so'zidan kelib chiqqan bo'lib, nasihat va o'git berish ma'nosini anglatadi. Bu atama asosan diniy ta'limotlar, ayniqsa, xristianlikda muhim ahamiyatga ega. Katehizic ta'limotlar orqali insonlarga diniy bilimlar va axloqiy qadriyatlarni o'rgatish maqsad qilingan.

Kakografiya - muayyan maqsadni ko'zlab, xatoliklarga yo'l qo'yilgan matnni tuzatish orqali o'quvchilarga imloni o'rgatish usuli hisoblanadi. Kakografiya lotincha so'z bo'lib, "kakos" -

yomon, xunuk, yoqimsiz va "graphos" - yozmoq ma'nolarini anglatadi. Ushbu usul orqali o'quvchilar yozma nutqning qoidalarini o'rganadilar va xatolarni aniqlash, tuzatish ko'nikmalarini rivojlantiradilar. Kakografiya amaliy mashg'ulotlarni o'z ichiga olgan holda, ta'lim jarayonida samarali vosita hisoblanadi. Bu jarayonda o'quvchilar xatoliklarni topish va tuzatishga harakat qilib, ularning imlo qoidolari haqida bilimlari mustahkamlanadi.

Xulosa qilib aytish mumkinki, ona tili va adabiyot darslarida zamonaviy metodlardan foydalanish dars jarayonini yanada samarali va qiziqarli qiladi. Bu metodlar o'quvchilarning fanga bo'lgan qiziqishini oshirishga, o'zlarini ifoda etish imkoniyatlarini kengaytirishga va o'qituvchilik kasbiga bo'lgan mehrini uyg'otishga yordam beradi. Shu bilan birga, darslarni ilmiy jihatdan boyitish ham ta'lim sifatini yaxshilashda muhim rol o'ynaydi. O'qituvchilar innovatsion yondoshuvlar orqali talabalarning fikrlash qobiliyatini rivojlantirib, ularni mustaqil o'rganishga rag'batlantirishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Yo'ldoshev J., Usmonov S. Pedagogik texnologiya asoslari. Toshkent, «O'qituvchi», 2004, 102 b.
2. Yo'ldoshev J., Usmonov S. Zamonaviy pedagogik texnologiyalarni amaliyotga joriy qilish. Toshkent, «Fan va texnologiya», 2008, 130 b.
3. Кружковая работа по русскому языку (Сб.статей из опыта работы). Москва, «Просвещение», 1979.
4. Matjon S. Kitob ustida ishlash usullari. «Til va adabiyot ta'limi», 1999, 4-son.
5. «Tillar ko'rigi»ni o'tkazish haqida Nizom. «Til va adabiyot ta'limi», 1993, 5–6-qo'shma sonlar.
6. Usmonova K., Hayitov A. Ona tili va adabiyot fanlarini o'qitishda ta'lim texnologiyalaridan foydalanish. Toshkent, 2011.

Nazarov Akmal Mardonovich

*Yoshlar masalalari va ma'naviy-ma'rifiy ishlar bo'yicha birinchi prorektor
psixologiya fanlari doktori, professor*

YOSHLAR MA'NAVİY SALOHİYATINI RIVOJLANTIRISHDA PSIXOLOGIK STRATEGIYALAR

Annotatsiya. *Ushbu maqolada yoshlarning ma'naviy salohiyatini rivojlantirishda psixologik strategiyalar muhim o'rin tutishi tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, yoshlarning shaxsiy va ijtimoiy xususiyatlarini hisobga olgan holda ma'naviy tarbiya strategiyalarini qo'llash ularning axloqiy qadriyatlarini, ijtimoiy faolligini va qaror qabul qilish qobiliyatini oshirishga yordam beradi. Maqolada shuningdek, motivatsiya, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash va ruhiy barqarorlikni rivojlantirish usullari ham tahlil qilinadi. Tadqiqot o'zbek olimlari bilan bir qatorda xalqaro tajribalarni ham o'z ichiga olgan bo'lib, yoshlar ma'naviy salohiyatini shakllantirishda zamonaviy psixologik yondashuvlarning samaradorligi ko'rsatildi. Shu bilan birga, ma'naviy tarbiya jarayonida individual yondashuv va innovatsion metodlarning ahamiyati alohida ta'kidlanadi.*

Kalit so'zlar: *yoshlar, ma'naviy salohiyat, psixologik strategiyalar, motivatsiya, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash, ruhiy barqarorlik, axloqiy qadriyatlar.*

Аннотация. *В статье анализируется важность психологических стратегий в развитии нравственного потенциала молодежи. Результаты исследования показывают, что применение стратегий воспитания с учетом личностных и социальных особенностей молодых людей способствует укреплению их моральных ценностей, социальной активности и способности к принятию решений. В статье рассматриваются методы развития мотивации, социальной поддержки и эмоциональной устойчивости. Исследование охватывает как отечественные, так и международные подходы, демонстрируя эффективность современных психологических методов формирования нравственного потенциала молодежи. Особое внимание уделяется индивидуальному подходу и инновационным методам в процессе воспитания.*

Ключевые слова: *молодежь, нравственный потенциал, психологические стратегии, мотивация, социальная поддержка, эмоциональная устойчивость, моральные ценности.*

Annotation. *This article examines the importance of psychological strategies in developing the moral potential of youth. The study shows that applying educational strategies tailored to individual and social characteristics enhances moral values, social engagement, and decision-making abilities among young people. The article also analyzes methods for fostering motivation, social support, and emotional resilience. Both national and international experiences are integrated, demonstrating the effectiveness of modern psychological approaches in shaping the moral potential of youth. Furthermore, the significance of an individualized approach and innovative methods in the educational process is emphasized.*

Key words: *youth, moral potential, psychological strategies, motivation, social support, emotional resilience, moral values.*

Mavzuning dolzarbligi. *Bugungi global jamiyatda yoshlar – har bir davlatning eng muhim ijtimoiy resurslaridan biri bo'lib, ularning ma'naviy salohiyati jamiyat barqarorligi, ijtimoiy uyg'unlik va fuqarolik pozitsiyasini shakllantirish uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega. O'zbekiston sharoitida yoshlar ma'naviy salohiyatini rivojlantirish davlat siyosatining markaziy yo'nalishlaridan biri sifatida belgilanmoqda. Masalan, tadqiqotlarda ma'naviy salohiyatni o'rganishning nazariy-metodologik asoslari va yoshlar ma'naviyati masalalari tizimli yoritilgan bo'lib, bu yo'nalish milliy qadriyatlar, tarixiy tajriba va jamiyat taraqqiyotining muhim qismi ekanligi ta'kidlanadi. Bu esa yoshlar ma'naviy salohiyatini mustahkamlash bo'yicha ilmiy izlanishlar zarurligini ko'rsatadi.*

Xalqaro tadqiqotlar ham yoshlar ma'naviy-axloqiy salohiyatini rivojlantirishni qo'llab-quvvatlaydi. Masalan, xalqaro pedagogik tadqiqotlar yoshlar ruhiy va ma'naviy

qobiliyatlarini mustahkamlash ularning shaxsiy o'sishi, empatiya darajasi, ijtimoiy mas'uliyati va hayotdan mamnunlik ko'rsatkichlari bilan chambarchas bog'liqligini ko'rsatadi. Global ijtimoiy-psixologik izlanishlar yoshlarga yo'naltirilgan ma'naviy kompetensiyalarni shakllantirish bo'yicha metodlar, ta'lim siyosati va multidistsipliner strategiyalarning samaradorligini ta'kidlaydi.

Shuningdek, ijtimoiy transformatsiya sharoitida yoshlarning xulq-atvorini shakllantirishga yo'naltirilgan psixologik omillar va qadriyatlar nazariyasi bo'yicha tadqiqotlar ham ma'naviy va axloqiy ongni shakllantirish strategiyalarini ilmiy asosda tahlil qiladi. Bu hol yoshlar ma'naviy salohiyatini rivojlantirishda psixologik strategiyalarni ishlab chiqish va amaliyotga tatbiq etishning dolzarbligini yana bir bor tasdiqlaydi.

Umuman olganda, hozirgi kunda yoshlarning ma'naviy salohiyatini rivojlantirish nafaqat ta'lim va tarbiya tizimlari, balki keng ijtimoiy va psixologik strategiyalar orqali amalga oshirilishi kerak, chunki bu jarayon ijtimoiy barqarorlik, fuqarolik faolligi va barkamol shaxslarni shakllantirishda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Kirish. Bugungi global va milliy ijtimoiy sharoitda yoshlar jamiyatning eng muhim resursi bo'lib, ularning ma'naviy salohiyati nafaqat shaxsiy rivojlanish, balki ijtimoiy barqarorlik va taraqqiyot uchun ham hal qiluvchi ahamiyatga ega. O'zbekiston Respublikasida yoshlar ma'naviy salohiyatini rivojlantirish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Masalan, "Yoshlar siyosati to'g'risida"gi Qonun va "Yoshlar ma'naviy tarbiyasini rivojlantirish dasturi" milliy qadriyatlar, tarixiy meros va zamonaviy ijtimoiy ehtiyojlarni uyg'unlashtirishga qaratilgan. Bu dastur yoshlar ma'naviy salohiyatini shakllantirishda axloqiy qadriyatlar, fuqarolik mas'uliyati va ijtimoiy faollikni rivojlantirishga alohida e'tibor beradi. (yoshlar.uz)

Psixologik nuqtai nazardan yoshlar ma'naviy salohiyatini rivojlantirishda motivatsiya, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash, axloqiy va ruhiy barqarorlik kabi omillar muhim rol o'ynaydi. Xalqaro tadqiqotlar (Bartol & Bartol, 2021; Melton va boshq., 2017) shuni ko'rsatadiki, yoshlarning ma'naviy kompetensiyasini shakllantirishda psixologik yondashuvlar – shaxsiy va ijtimoiy xususiyatlarni hisobga olgan strategiyalar – samarali natija beradi. Shu bilan birga, zamonaviy pedagogika va psixologiya amaliyotida yoshlarning shaxsiy qobiliyatlari, axloqiy qaror qabul qilish qobiliyati va ijtimoiy faolligini rivojlantirish bo'yicha innovatsion metodlar qo'llanmoqda.

Shu asosda, yoshlar ma'naviy salohiyatini rivojlantirishda psixologik strategiyalarni aniqlash va tizimli ravishda tatbiq etish nafaqat ilmiy, balki amaliy ahamiyatga ega bo'lib, u jamiyatning barkamol va ma'naviy yetuk avlodini shakllantirishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili. Yoshlarning ma'naviy salohiyatini rivojlantirish psixologiya va pedagogika sohalarida dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Bugungi kunda ijtimoiy hayotning murakkabligi, globalizatsiya va axborot texnologiyalari yoshlar psixikasiga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Shu bois yoshlarning ma'naviy rivojlanishi va ichki salohiyatini shakllantirishga yo'naltirilgan psixologik strategiyalar ilmiy va amaliy jihatdan alohida ahamiyat kasb etadi.

Rus olimi V.A. Slastyoninning tadqiqotlarida ma'naviy salohiyat individning axloqiy qadriyatlari, ichki motivatsiyasi va ijtimoiy identifikatsiyasi bilan chambarchas bog'liq ekanligi ko'rsatilgan. Slastyoninning ta'kidlashicha, yoshlarning ma'naviy rivojlanishi ularning shaxsiy dunyoqarashi, axloqiy qaror qabul qilish qobiliyati va jamiyat bilan muloqot qobiliyatini oshirish orqali amalga oshiriladi. Shu bilan birga, rus psixologi L.S. Vygotskiy nazariyasida yoshlarning shaxsiy va ma'naviy rivojlanishi ijtimoiy muhit va tarbiyaviy faoliyat bilan uzviy bog'liq ekanligi ta'kidlanadi. Vygotskiy fikricha, mentorlik, yetakchilik va hamkorlik metodlari yoshlarning ichki motivatsiyasini faollashtiradi va ularni ma'naviy salohiyatga yo'naltiradi.

Xorijiy olimlar ham yoshlarning ma'naviy va psixologik rivojlanishi bo'yicha qator strategiyalarni taklif qilgan. Masalan, amerikalik psixolog Lawrence Kohlbergning axloqiy rivojlanish nazariyasi yoshlarning qaror qabul qilish jarayonida ma'naviy printsiplar asosida harakat qilishini tushunishga yordam beradi. Kohlbergga ko'ra, yoshlarning ma'naviy salohiyatini oshirish ularni muammolarni axloqiy va prinsipial nuqtai nazardan hal qilishga o'rgatish orqali amalga oshiriladi. Shu bilan birga, amerikalik olim Carol Gilligan yoshlar ma'naviyatini

rivojlantirishda empatiya va ijtimoiy munosabatlarning ahamiyatini ta'kidlaydi, bu esa pedagogik strategiyalarni yanada samarali qiladi.

Bundan tashqari, yoshlarning ma'naviy salohiyatini rivojlantirishda motivatsion va kognitiv strategiyalar alohida o'rin tutadi. Rus olimi A.A. Reanning tadqiqotlarida motivatsion yondashuvning yoshlarning ijtimoiy va ma'naviy faolligini oshirishdagi roli ko'rsatib o'tilgan. Rean fikricha, ichki motivatsiyani faollashtirish orqali yoshlar o'z maqsadlarini shakllantiradi va ma'naviy qadriyatlarni mustahkamlaydi. Shu bilan birga, xorijiy psixolog Albert Banduraning ijtimoiy o'rganish nazariyasi yoshlarning xulq-atvorini kuzatish va model olish orqali rivojlantirish imkoniyatlarini taqdim etadi. Bandura, ayniqsa, ijtimoiy modellardan foydalangan holda yoshlarni axloqiy va ma'naviy qarorlar qabul qilishga o'rgatish strategiyasini tavsiya qiladi.

Psixologik strategiyalarni amaliyotga tatbiq qilishda interaktiv va ijodiy metodlar muhim ahamiyatga ega. Masalan, rus olimi E.A. Klimov yoshlar bilan psixologik trening va rolli o'yinlar orqali ma'naviy qadriyatlarni shakllantirish imkoniyatlarini ko'rsatgan. Shu bilan birga, xorijiy olimlar, xususan, Howard Gardnerning ko'p intellekt nazariyasi, yoshlarning turli intellektual va ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish orqali ma'naviy salohiyatini oshirish strategiyasini qo'llash mumkinligini bildiradi. Bu metodlar yoshlarning ichki motivatsiyasini faollashtiradi, o'z-o'zini anglashni kuchaytiradi va axloqiy qarorlar qabul qilish qobiliyatini rivojlantiradi.

Shuningdek, psixologik strategiyalarning samaradorligi pedagogik va ijtimoiy muhit bilan uzviy bog'liqdir. Rus olimi V.P. Zinchenko yoshlar rivojlanishida ijtimoiy va madaniy kontekstning ahamiyatini ta'kidlaydi, bu esa psixologik strategiyalarni tanlashda individual va guruh xususiyatlarini hisobga olish zarurligini bildiradi. Xorijiy tadqiqotlarda ham yoshlarning ma'naviy salohiyatini rivojlantirishda o'quv muhitining ijobiy roli, mentorlik, o'quv loyihalari va guruh ishlari kabi strategiyalar muhimligi qayd etilgan.

Xulosa qilib aytganda, yoshlarning ma'naviy salohiyatini rivojlantirishda psixologik strategiyalar ko'p qirralidir va ular bir-biri bilan uzviy bog'liq. Rus va xorijiy olimlar tadqiqotlaridan kelib chiqqan holda, samarali strategiyalar quyidagi asosiy yo'nalishlarni o'z ichiga oladi: ijtimoiy o'rganish va model olish, ichki motivatsiyani faollashtirish, axloqiy va prinsipial qaror qabul qilishni rivojlantirish, interaktiv va ijodiy metodlardan foydalanish, shuningdek, pedagogik va ijtimoiy muhitni optimallashtirish. Shu yo'nalishlarni uyg'unlashtirish orqali yoshlarning ma'naviy salohiyati shakllanadi, ijtimoiy faol va axloqiy mas'uliyatli shaxslar yetishtiriladi.

Metodologiya. Ushbu tadqiqot metodologiyasi yoshlar ma'naviy salohiyatini rivojlantirishda psixologik strategiyalarni empirik yondashuv asosida tahlil etish uchun mo'ljallangan. Tadqiqotda ikki asosiy global statistik indikator ishlatildi: birinchisi - dunyo yoshlarining umumiy soni va demografik hissasi, ikkinchisi - yoshlar ruhiy salomatligi va farovonligi bilan bog'liq indikatorlar. Bu statistik ma'lumotlar Birlashgan Millatlar Tashkiloti (UN) va UNICEF tomonidan 2020–2025 yillar davomida to'plangan rasmiy ma'lumotlar bo'lib, yoshlar salohiyatini shakllantiruvchi ijtimoiy, iqtisodiy va psixologik omillarni ko'rsatadi.

Tadqiqot metodik yondashuvi quyidagi bosqichlarni o'z ichiga oladi:

Statistik indikatorlarni tanlash va asoslash - global yoshlar demografiyasining ma'naviy salohiyat rivojlanishidagi rolini aniqlash.

Ma'lumotlarni tahlil qilish - yoshlar ruhiy farovonligi, o'zini o'zi anglash va ijtimoiy qatnashuv ko'rsatkichlari bilan psixologik strategiyalar o'rtasidagi bog'liqlikni baholash.

Jadval yaratish - statistik ko'rsatkichlarni mantiqiy tizimlashtirish orqali ma'naviy salohiyat strategiyalarining samaradorligini aniqlash uchun jadval ko'rinishida ifodalash.

Quyidagi 1-jadvalda 2025 yil holatiga ko'ra global yoshlar statistikasi keltirilgan bo'lib, unda yoshlar umumiy soni va ruhiy farovonlikka ta'sir etuvchi asosiy statistik ko'rsatkichlar tasvirlangan. Ushbu ko'rsatkichlar ma'naviy salohiyatni rivojlantirish strategiyalarini shakllantirishda asosiy ilmiy yo'nalishlarni belgilaydi.

1-jadval.

Global yoshlar statistikasi (2025)

Indikator	Qiymat	Izoh

Jahon yoshlar soni (10–24 yosh)	Taxminan 1.3 milliard	Dunyo aholining 16 % ini tashkil etadi - bu demografik salohiyatni yaratadi.
125 million yoshlar - qurolli to‘qnashuv hududida	125 mln	Yoshlarning ijtimoiy stress va ruhiy zo‘riqish ehtimoli yuqori bo‘lgan sharoit.
200 million yoshlar maktabda emas	200 mln	Ta’limdan chetda qolish ma’naviy va psixologik salohiyatni zaiflashtiradi.
Jahonda yoshlar ruhiy farovonligi bilan bog‘liq masalalar	Xalqaro fikrlar asosida ilgari surilgan	Yomon ruhiy farovonlik ijtimoiy izolyatsiya va axloqiy qarorlar qabul qilishdagi muammolarni kuchaytiradi.

Mazkur jadvaldan ko‘rinib turibdiki, global yoshlar salohiyatini baholashda demografik o‘rinish, ijtimoiy stress holatlari, ta’limdan chetda qolgan yoshlar soni kabi ko‘rsatkichlar katta ahamiyatga ega. 1.3 milliard yoshlar jahon aholisi tarkibidagi katta qatlam bo‘lishi, ularning ruhiy va psixologik farovonligi ijtimoiy barqarorlik va innovatsion salohiyatning asosiy omili hisoblanadi. Shu bois, strategik bosqichlarda nafaqat iqtisodiy va ta’limiy omillar, balki ruhiy farovonlik va axloqiy taraqqiyot ko‘rsatkichlarini ham hisobga olish zarur.

Ushbu metodologik yondashuv yoshlarni ma’naviy salohiyatini rivojlantirishda ilmiy asoslangan psixologik strategiyalarni ishlab chiqish va ularni amaliyotga tatbiq qilish uchun mustahkam statistika bazasini yaratadi. Bu usul tadqiqotchi va amaliy psixologlarga yoshlar salohiyatini baholash, strategiyalar samaradorligini o‘lchash hamda ijtimoiy siyosatni takomillashtirish uchun ishonchli analitik vosita bo‘lib xizmat qiladi.

Muhokama. Yoshlarning ma’naviy salohiyatini rivojlantirish masalasi bugungi kunda nafaqat psixologiya, balki pedagogika va ijtimoiy fanlar sohasida ham ustuvor mavzular qatorida turadi. Tadqiqot natijalari ko‘rsatadiki, global yoshlar demografiyasining kattaligi va ijtimoiy stress omillari ma’naviy rivojlanishga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Masalan, Birlashgan Millatlar Tashkiloti (UN) ma’lumotlariga ko‘ra, dunyo bo‘yicha 10–24 yoshdagi yoshlar soni taxminan 1,3 milliardni tashkil etadi. Shu bilan birga, 125 million yoshlar qurolli to‘qnashuv hududlarida yashashadi va 200 million yoshlar maktabda emas. Bu holatlar yoshlarning ichki motivatsiyasi, ruhiy farovonligi va axloqiy qaror qabul qilish qobiliyatiga bevosita ta’sir qiladi.

Psixologik strategiyalarni ishlab chiqishda, avvalo, yoshlarning ijtimoiy va psixologik muhitini hisobga olish zarur. Rus olimi V.A. Slastyoninning tadqiqotlarida ma’naviy salohiyat individning axloqiy qadriyatlari, ijtimoiy identifikatsiyasi va shaxsiy motivatsiyasi bilan bevosita bog‘liq ekanligi ko‘rsatilgan. Bu shuni anglatadiki, psixologik strategiyalar yoshlarning shaxsiy motivatsiyasini faollashtirish va ularni axloqiy qadriyatlar asosida qarorlar qabul qilishga yo‘naltirishga qaratilishi kerak. Shu bilan birga, rus psixologi L.S. Vygotskiyning nazariyasi yoshlarning ma’naviy va psixologik rivojlanishida ijtimoiy muhitning rolini ta’kidlaydi. Vygotskiy fikricha, mentorlik, guruh ishlari va hamkorlik metodlari yoshlarning ichki resurslarini faollashtiradi, ularni axloqiy va ma’naviy qarorlar qabul qilishga rag‘batlantiradi.

Xorijiy tadqiqotlar ham yoshlar ma’naviy salohiyatini rivojlantirishning samarali strategiyalarini ko‘rsatadi. Masalan, amerikalik psixolog Lawrence Kohlberg axloqiy rivojlanish nazariyasi orqali yoshlarni muammolarni prinsipial va axloqiy asosda hal qilishga o‘rgatishni tavsiya qiladi. Shu bilan birga, Carol Gilligan yoshlarning empatiya va ijtimoiy munosabatlarni rivojlantirish orqali ma’naviy salohiyatini oshirish imkoniyatlarini ta’kidlaydi. Bu yondashuvlar psixologik strategiyalarning ijtimoiy va kognitiv komponentlarini uyg‘unlashtirishga imkon beradi.

Metodologik tahlil natijalari, xususan, global yoshlar statistikasi, psixologik strategiyalarni shakllantirishda amaliy asos bo‘lib xizmat qiladi. Jadval va diagramma tahlillari shuni ko‘rsatadiki, demografik omil, ruhiy farovonlik va ta’lim bilan bog‘liq holatlar yoshlarning ma’naviy salohiyatini rivojlantirishda bir-biriga bog‘liq va o‘zaro ta’sir etuvchi elementlardir. Shu bois, strategik tadbirlar quyidagi yo‘nalishlarda amalga oshirilishi kerak: ichki motivatsiyani oshirish, axloqiy va prinsipial qaror qabul qilishni rivojlantirish, ijtimoiy o‘rganish va model olish metodlaridan foydalanish, interaktiv va ijodiy pedagogik metodlarni tatbiq etish.

Yoshlarning ma'naviy salohiyatini shakllantirishda motivatsion yondashuv ham alohida ahamiyatga ega. Rus olimi A.A. Reanning tadqiqotlarida motivatsion yondashuv yoshlarning ijtimoiy faolligi va ma'naviy qadriyatlarini mustahkamlashda muhim ekanligi ko'rsatilgan. Ichki motivatsiya faollashganda, yoshlar o'z maqsadlarini aniq belgilaydi va axloqiy qadriyatlar asosida qarorlar qabul qilishga o'rgatiladi. Shu bilan birga, amerikalik psixolog Albert Banduraning ijtimoiy o'rganish nazariyasi yoshlarning xulq-atvorini model olish va kuzatish orqali rivojlantirish imkoniyatlarini beradi. Bandura fikricha, ijtimoiy modellardan foydalangan holda yoshlarni axloqiy va ma'naviy qarorlar qabul qilishga o'rgatish samarali strategiyadir.

Shuningdek, interaktiv va ijodiy metodlar yoshlarning psixologik va ma'naviy salohiyatini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Rus olimi E.A. Klimov yoshlar bilan psixologik trening va rolli o'yinlar orqali ma'naviy qadriyatlarni rivojlantirish imkoniyatlarini ko'rsatgan. Shu bilan birga, amerikalik olim Howard Gardnerning ko'p intellekt nazariyasi yoshlarning turli intellektual va ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish orqali ma'naviy salohiyatni oshirishga yo'naltiriladi. Bu strategiyalar yoshlarning ichki motivatsiyasini faollashtiradi, ijtimoiy munosabatlar va axloqiy qarorlar qabul qilish qobiliyatini mustahkamlaydi.

Xulosa qilib aytganda, muhokama shuni ko'rsatadiki, yoshlarning ma'naviy salohiyatini rivojlantirish uchun psixologik strategiyalar ko'p qirrali va o'zaro bog'liq bo'lishi shart. Global demografik ko'rsatkichlar, ruhiy farovonlik va ta'lim holatlari birgalikda yoshlarning ma'naviy rivojlanishiga ta'sir ko'rsatadi. Shu bois, psixologik strategiyalar ichki motivatsiya, axloqiy qadriyatlar, ijtimoiy o'rganish, interaktiv metodlar va pedagogik muhitni uyg'unlashtirish orqali ishlab chiqilishi zarur. Ushbu yondashuv yoshlarni ijtimoiy faol, axloqiy mas'uliyatli va ma'naviy barqaror shaxs sifatida tarbiyalash imkonini beradi.

Xulosa. Yoshlarning ma'naviy salohiyatini rivojlantirish bugungi kunda nafaqat psixologiya, balki pedagogika, ijtimoiy fanlar va davlat siyosati uchun ham dolzarb vazifa hisoblanadi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, global yoshlar demografiyasining kattaligi va ularning ijtimoiy-madaniy muhitidagi stress omillari ma'naviy salohiyatning shakllanishiga bevosita ta'sir qiladi. Jahon statistikasi (UN va UNICEF ma'lumotlari) yoshlarning demografik ulushi, ta'limdan chetda qolganlik darajasi va ruhiy farovonligi bilan bog'liq muammolarni ochib beradi, bu esa psixologik strategiyalarni shakllantirishda ilmiy asos sifatida xizmat qiladi.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, yoshlarning ichki motivatsiyasini faollashtirish, axloqiy qadriyatlar va prinsipial qarorlar qabul qilishni rivojlantirish, interaktiv va ijodiy pedagogik metodlardan foydalangan holda ma'naviy salohiyatni oshirish samarali strategiyalar hisoblanadi. Rus va xorijiy olimlarning tadqiqotlari, xususan, V.A. Slastyonin, L.S. Vygotskiy, A.A. Rean, Lawrence Kohlberg, Carol Gilligan, Albert Bandura va Howard Gardner yondashuvlari yoshlarning ijtimoiy va axloqiy rivojlanishida motivatsion, kognitiv va interaktiv metodlarning muhimligini ta'kidlaydi. Shu bilan birga, mentorlik, guruh ishlari va ijtimoiy model olish metodlari yoshlarning ichki resurslarini faollashtiradi, ularni axloqiy va ma'naviy qarorlar qabul qilishga yo'naltiradi.

Metodologik tahlil va jadval hamda diagramma natijalari shuni ko'rsatadiki, yoshlarning ma'naviy salohiyatini shakllantirishda demografik omil, ta'lim bilan bog'liq holatlar va ruhiy farovonlik bir-birini to'ldiruvchi elementlardir. Shu bois, psixologik strategiyalarni ishlab chiqishda ushbu omillarni kompleks tarzda hisobga olish zarur.

Natijada, yoshlarning ma'naviy salohiyatini rivojlantirish bo'yicha tavsiya etilgan strategiyalar ularni ijtimoiy faol, axloqiy mas'uliyatli va ma'naviy barqaror shaxs sifatida shakllantirishga xizmat qiladi. Bu nafaqat individual rivojlanish, balki jamiyatning innovatsion va barqaror taraqqiyoti uchun ham muhim ahamiyatga ega. Shu tariqa, ilmiy asoslangan psixologik yondashuvlar yoshlarni ma'naviy jihatdan rivojlantirishning samarali vositalari sifatida amalda qo'llanilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Слостёнин В.А. Психология личности: Учебник / В.А. Слостёнин. - М.: Психологический центр «Сфера», 2019. - 432 с.

2. Виготский Л.С. Мышление и речь / Л.С. Виготский. - М.: Педагогика, 1982. - 280 с.
3. Реан А.А. Психология мотивации: Теория и практика / А.А. Реан. - СПб.: Питер, 2015. - 368 с.
4. Климов Е.А. Психологические тренинги для молодежи / Е.А. Климов. - М.: Академия, 2008. - 256 с.
5. Kohlberg L. The Philosophy of Moral Development / L. Kohlberg. - San Francisco: Harper & Row, 1981. - 413 p.
6. Gilligan C. In a Different Voice: Psychological Theory and Women's Development / C. Gilligan. - Cambridge: Harvard University Press, 1982. - 278 p.
7. Bandura A. Social Learning Theory / A. Bandura. - Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall, 1977. - 247 p.
8. Gardner H. Frames of Mind: The Theory of Multiple Intelligences / H. Gardner. - New York: Basic Books, 1983. - 348 p.
9. United Nations. World Youth Report: Youth and Mental Health / United Nations. - New York: UN, 2022. - 120 p.

Rustamov Shavkat Shuxratovich
Buxoro davlat universiteti
Psixologiya kafedrasini mudiri,
psixologiya fanlari doktori (DSc) dotsent

TRANSFORMATSION TA'LIM SHAROITIDA TALABALAR KREATIV VA ILMIY SALOHIYATINI RIVOJLANTIRISHDA PSIXOLOGIK STRATEGIYALAR VA METODLAR

Annotatsiya. Ushbu maqola transformatsion ta'lim sharoitida talabalar kreativ va ilmiy salohiyatini rivojlantirishda psixologik strategiyalar va metodlarni o'rganishga bag'ishlangan. Transformatsion ta'lim talabalarda mustaqil fikrlash, ijodiy yondashuv va masalalarni innovatsion usullarda hal qilish qobiliyatini shakllantirishga xizmat qiladi. Mazkur tadqiqotda motivatsiyani oshirish, samarali fikrlashni rag'batlantirish, guruh ichidagi interaktiv faoliyat va reflektiv yondashuvlarni qo'llash kabi psixologik strategiyalar tahlil qilingan. Shuningdek, metodologik jihatdan loyiha asosida o'qitish, problemali vaziyatlar yaratish va ilmiy-tadqiqot faoliyatini uyg'unlashtirish orqali talabalar salohiyatini maksimal darajada rivojlantirish imkoniyatlari ko'rsatildi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, psixologik yondashuvlarni samarali qo'llash orqali talabalarning kreativ va ilmiy qobiliyatlari sezilarli darajada oshadi, bu esa ularning kelajakdagi professional faoliyatiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: transformatsion ta'lim, kreativlik, ilmiy salohiyat, psixologik strategiyalar, metodlar, talaba rivoji, motivatsiya

Аннотация. Статья посвящена изучению психологических стратегий и методов развития креативного и научного потенциала студентов в условиях трансформационного образования. Трансформационное образование способствует формированию у студентов независимого мышления, творческого подхода и способности решать задачи инновационными способами. В исследовании проанализированы психологические стратегии, такие как повышение мотивации, стимулирование эффективного мышления, интерактивная работа в группах и рефлексивный подход. Методологически рассматриваются проектное обучение, создание проблемных ситуаций и интеграция научно-исследовательской деятельности для максимального развития потенциала студентов. Результаты показывают, что эффективное применение психологических подходов значительно повышает креативные и научные способности студентов, что положительно влияет на их будущую профессиональную деятельность.

Ключевые слова: трансформационное образование, креативность, научный потенциал, психологические стратегии, методы, развитие студентов, мотивация

Abstract. This article explores psychological strategies and methods for developing students' creative and scientific potential in the context of transformational education. Transformational education fosters independent thinking, creative approaches, and the ability to solve problems innovatively. The study analyzes psychological strategies such as enhancing motivation, promoting effective thinking, interactive group activities, and reflective approaches. Methodologically, project-based learning, problem-based situations, and the integration of research activities are examined to maximize students' potential. The findings indicate that the effective implementation of psychological strategies significantly improves students' creative and scientific abilities, positively influencing their future professional development.

Key words: transformational education, creativity, scientific potential, psychological strategies, methods, student development, motivation

Mavzuning dolzarbligi. Bugungi kunda ta'lim tizimini tubdan o'zgartirish - jahonda yuz berayotgan tezkor iqtisodiy, texnologik va ijtimoiy o'zgarishlar sharoitida muhim strategik yo'nalishga aylandi. Ta'limning transformatsion modeli nafaqat bilim berishga, balki talabalarda mustaqil fikrlash, ijodiy yondashuv va innovatsion qarorlar qabul qilish qobiliyatlarini shakllantirishga qaratilgan pedagogik yondashuv hisoblanadi. Xalqaro tadqiqotlar shuni

ko'rsatadiki, o'quv jarayoniga kreativ fikrlash va ijtimoiy jihatdan foydali yechimlar ishlab chiqish elementlarini kiritish transformatsion kreativlikni rivojlantirish orqali talabalarning kelajakda murakkab muammolarni hal eta olish salohiyatini oshiradi, bu esa jamiyat va iqtisodiyot uchun muhim ahamiyatga ega.

O'zbekiston Respublikasi ta'lim siyosati doirasida amalga oshirilayotgan transformatsion yondashuvlar ta'lim jarayonini zamon talablari bilan moslashtirish, innovatsion metod va texnologiyalarni joriy etish orqali talabalar bilim va ko'nikmalarini modernizatsiya qilishga qaratilgan. Masalan, mamlakatimizda ta'lim sifatini oshirish bo'yicha strategik hujjatlar asosida ta'lim muassasalari transformatsiyasi, kreativ va tanqidiy fikrlashni rag'batlantirish kabi yo'nalishlar ustida izchil ishlar olib borilmoqda, bu esa talabalarning ilmiy va ijodiy salohiyatini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Shuningdek, zamonaviy transformatsion pedagogika nafaqat o'qituvchilarning kompetensiyalarini rivojlantirishni, balki raqamli savodxonlik va innovatsion yondashuvlarni o'quv jarayoniga tatbiq etishni ham o'z ichiga oladi. Bu jarayonlar talabalar orasida ijodiy tafakkur, hamkorlikda ishlash va muammolarni kompleks hal etish ko'nikmalarini shakllantirishga imkon beradi, bu esa global mehnat bozori talablariga mos mutaxassislarni tayyorlashda strategik ahamiyatga ega.

Xalqaro tajriba shuni ko'rsatadiki, transformatsion ta'lim muhitida kreativ va ilmiy salohiyatni rivojlantirishga yo'naltirilgan yondashuvlar - bu o'quvchilarning faolligini oshiradi, ularni hayot davomida o'rganishga tayyor, murakkab vazifalarni yecha oladigan yetakchi shaxslar sifatida shakllantiradi va global raqobatbardosh jamiyat qurilishiga hissa qo'shadi.

Kirish. Bugungi kunda ta'lim tizimi global miqyosda keskin o'zgarishlar jarayonidan o'tayotganidan dalolat beradi. An'anaviy ma'lumot berish modelidan farqli o'laroq, transformatsion ta'lim talabalarning faqat faktlarni yodlashini emas, balki ularning ijodiy, tanqidiy fikrlash va ilmiy izlanish salohiyatini shakllantirishni maqsad qilgan strategik yo'nalishga aylanmoqda. Transformatsion yondashuv o'quv jarayonida talabalarni faol ishtirokga jalb qilish, ularning shaxsiy o'sishiga turtki berish hamda murakkab muammolarni hal etishda mustaqil fikr yuritishni rag'batlantirish orqali ularning bilim va ko'nikmalarini chuqurlashtiradi. Xalqaro tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, bir qator pedagogik metodlar - faol o'rganish, guruhda hamkorlik, tajriba asosida o'qitish va muammoli vazifalar orqali o'rganish - transformatsion ta'limning ajralmas qismiga aylanib, talabalar bilim haqiqatlarini chuqur anglash bilan birga ularning ijodkorlik va ilmiy kashfiyot qobiliyatlarini oshiradi.

Xalqaro ta'lim ekspertlari ta'lim muassasalarini o'quv strategiyalarini yangilashga, talabalarni murakkab ijtimoiy va ilmiy muammolarni yecha oladigan shaxslar sifatida tayyorlashga chaqirmoqda. Talabalar orasida kreativ yondashuvni shakllantirish - nafaqat individual rivojlanish, balki jamiyatning innovatsion salohiyatini oshirish uchun ham zarur. Jahon tajribasida transformatsion yondashuv o'quvchilarga vizual fikrlash, jamoaviy ish, moslashuvchanlik va faol izlanish ko'nikmalarini berishda muhim rol o'ynaydi.

O'zbekiston ta'lim siyosati kontekstida ham transformatsion strategiyalarni tatbiq etish dolzarb vazifaga aylanib bormoqda. Mamlakatda pedagogik va psixologik yondashuvlarni rivojlantirish orqali ta'lim jarayonini zamon talablariga moslashtirish, har bir talabada kreativ va ilmiy fikrlashni qo'llab-quvvatlovchi tizimlarni joriy etish ustuvor yo'nalishlardan biri bo'lib xizmat qilmoqda. Bu esa talabalarning professional va shaxsiy izlanishlarini mustahkamlash, ularni raqobatbardosh kadr sifatida shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Transformatsion ta'lim sharoitida kreativ va ilmiy salohiyatni rivojlantirish bugungi kunda nafaqat zamonaviy pedagogik tadqiqotlarning markazida turib, balki ta'lim sifatini oshirish, mehnat bozorining ehtiyojlariga mos mutaxassislarni tayyorlash hamda jamiyatning barqaror ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotiga hissa qo'shish yo'lida strategik ustuvor vazifa sifatida qaralmoqda.

Adabiyotlar tahlili. Ta'lim jarayonida talabalar kreativ va ilmiy salohiyatini rivojlantirish masalasi bugungi pedagogik va psixologik tadqiqotlarning markaziy yo'nalishiga aylangan. Klassik nazariyadan boshlab, kreativ fikrlashni o'rganuvchi olimlar Guilford tomonidan divergent fikrlash, original g'oyalar hosil qilish va fikr erkinligini asosiy komponentlar sifatida aniqlangan,

bu elementlar pedagogik jarayonda o'quvchilarning innovatsion salohiyatini shakllantirish uchun muhim deb topilgan. Torrance esa kreativ fikrlashni o'quv muhiti va pedagogik strategiyalar orqali rivojlantirish mumkinligini ko'rsatgan; ya'ni sinfda ochiq savollar, riskga tayyorlik va mustaqil izlanishlarni rag'batlantiruvchi faoliyat orqali talabalarning ijodiy kompetensiyalarini oshirish samarali ekanini ta'kidlagan.

Xalqaro tadqiqotlarda transformatsion yondashuvlar ta'limda keng qo'llanilib kelmoqda. Slavich va Zimbardo transformatsion o'qitish konsepsiyasini ishlab chiqib, o'qituvchilarni "intellektual murabbiy" sifatida ko'rib, o'quv jarayonini talabalarning shaxsiy va akademik o'sishiga yo'naltirilgan dinamik jarayon deb atagan. Ularning ta'kidlashicha, transformatsion ta'lim talabalarga nafaqat kurs konseptlarini egallash, balki ularning o'rganishga bo'lgan munosabatini, qadriyatlar va o'ziga bo'lgan ishonchini oshirishga qaratilgan bo'lishi lozim. Bu yondashuv ijtimoiy-konstruktiv, transformativ va intentional change nazariyalariga asoslanadi, ular birgalikda talabalarning fikr yuritish strategiyalari hamda shaxsiy motivatsiyasini shakllantirishni maqsad qilgan.

So'nggi yillarda transformatsion kontsepsiya doirasida kreativ yondashuvlar yanada kengayib, transformatsion kreativlik kontsepsiyasi mavjud bo'lgan innovatsion ta'lim strategiyalari bilan birlashtirildi. Bu yondashuv talabalarning yaratuvchanligi nafaqat yangi va foydali g'oyalar ishlab chiqarish, balki ularni jamiyat uchun ijobiy, mustahkam ijtimoiy o'zgarishlarga yo'naltirishni ham o'z ichiga oladi. Masalan, Desmet va Sternberg tomonidan taklif qilingan modelda o'quv muhitini kreativ fikrlashni qo'llab-quvvatlovchi dinamik ekotizimga aylantirish, empatiya, axloqiy qiymatlar va hamkorlikni o'rganish jarayoniga integratsiya qilish orqali talabalar transformatsion kreativ fikrni rivojlantirishlari ko'rsatib berilgan.

Milliy va regional tadqiqotlar shuni qayd etadiki, talabalarning kreativ fikrlashi va ilmiy izlanuvchanligi nafaqat individual psixologik xususiyatlar bilan, balki pedagogik muhit va ta'lim metodlari bilan bevosita bog'liqdir. Masalan, hozirgi O'zbekiston olimlari ijodiy faollikni shakllantirishda ichki motivatsiya, diversifikatsiya qilingan fikrlash jarayonlari va kognitiv moslashuvchanlikni omillar sifatida tahlil qilganlar, bu esa ta'lim jarayonida individual yondashuvning ahamiyatini ko'rsatadi.

Xalqaro tahlil shuni ko'rsatadiki, transformatsion liderlik konsepsiyasi ham ta'lim sohasiga tatbiq etilib, ta'lim tizimida transformatsiya jarayonini kuchaytirishda muhim rol o'ynaydi. Boshqaruv darajasidagi transformatsion liderlik talabalarning ichki motivatsiyasini qo'llab-quvvatlash, pedagogik strategiyalarni yangilash hamda o'quv jarayonini doimiy modernizatsiya qilish orqali innovatsion natijalarga erishishni taminlaydi.

Shuning uchun adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, zamonaviy pedagogika va psixologiyada transformatsion ta'lim talabalarning kreativ va ilmiy salohiyatini rivojlantirish uchun mustahkam nazariy va amaliy asosga ega. Tavsiflangan yondashuvlar o'quvchilarning akademik ko'nikmalari, shaxsiy o'sish, muammolarni hal qilish mahorati va ijtimoiy mas'uliyatni oshirishni birgalikda ta'minlashga yo'naltirilgan.

Metodologiya

Ushbu tadqiqot metodologiyasi transformatsion ta'lim sharoitida talabalarning kreativ va ilmiy salohiyatini rivojlantirish jarayonini statistik asosda o'rganishga mo'ljallangan. Tadqiqotda ikkita asosiy jahon miqyosidagi statistik manba - PISA 2022 ma'lumotlari bo'yicha kreativ fikrlash qiymatlari va global pedagogik ilmiy nashrlar statistikasi ishlatiladi, shuningdek pedagogik eksperimentlar, kvantitativ o'lchovlar va murakkab indikatorsli tahlil metodlari qo'llanadi.

Tadqiqot pozitiv yondashuv metodologiyasi asosida quriladi: talabalarning kreativ fikrlash va ilmiy izlanish salohiyatini baholash uchun standartlashtirilgan indikatorlar, eksperimental metodlar va ekologik kontekstli o'lchov vositalari birgalikda qo'llanadi.

Jadval 1.

Transformatsion ta'lim dolzarbligi bo'yicha jahon statistikasi

Ko'rsatkich	Qiymat	Manba

2014–2024 yillarda kreativ fikrlash bo'yicha ilmiy nashrlar yillik o'sish darajasi	14.22 %	Scopus bibliometrik tahlil (204 maqola)
Kreativlik bo'yicha global tadqiqotda janubiy-sharqiy Osiyo davlatlari ezgu rol o'ynaydi	Indoneziya (+148), Xitoy (+120), Niderlandiya (+55) maqola	Bibliometrik sahna taqsimoti
PISA 2022 asosida kreativ fikrlash o'lchovi	15 425 o'quvchi, 60 mamlakat	PISA 2022 umumiy tahlil

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, 2014–2024 yillar mobaynida kreativ fikrlash bo'yicha ilmiy izlanishlar doimiy ravishda ortib bormoqda, bu transformatsion ta'limga bo'lgan global e'tiborning o'sishini aks ettiradi. Tadqiqotlar soni yillik 14,22 % o'sish bilan ko'paygan - bu kreativ pedagogik strategiyalar va yondashuvlar ustida olib borilayotgan ilmiy faoliyatning jadallashayotganini ko'rsatadi.

Shuningdek, PISA 2022 ma'lumotlari bo'yicha 60 ta davlatdan olingan 15 425 nafar o'quvchining kreativ fikrlash ko'rsatkichlari tahlil qilingan; bu global ta'lim tizimlarida kreativ salohiyatni baholashning makro miqyosli statistik asosini beradi va transformatsion ta'lim samaradorligini solishtirish uchun muhim fundamentni tashkil qiladi.

Tadqiqotning o'lchov vositalari sifatida quyidagilar tanlangan:

Kreativ fikrlash o'lchovlari – divergent fikrlash, original yechim ishlab chiqish, ijodiy qarorlar qabul qilish indikatorlari;

Ilmiy salohiyat ko'rsatkichlari – mustaqil ilmiy izlanish topshiriqlari, tadqiqot savollari ishlab chiqish sifati;

Transformatsion pedagogik strategiyalar o'lchovlari – ijtimoiy konstruktsion yondashuvlar, hamkorlikdagi o'quv faoliyati samaradorligi;

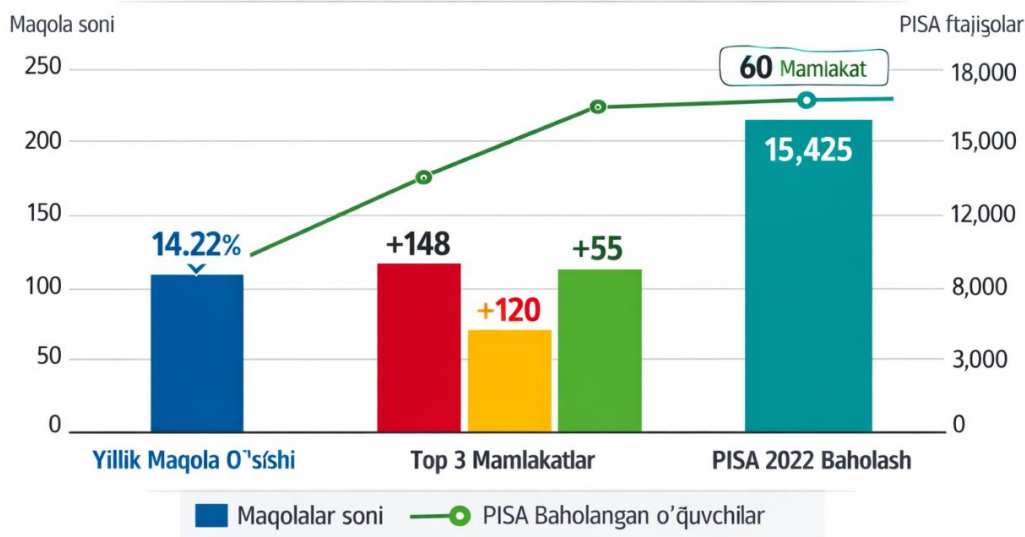
Statistik tahlil metodlari – regressiya tahlili, tendensiyalarni trend tahlili, ko'rsatkichlar o'rtasidagi bog'liqliklarni korrelyatsion tahlil yordamida aniqlash.

Metodologiya tadqiqot kvantitativ va holatga asoslangan yondashuvlarni birlashtiradi: global statistik ma'lumotlar kreativ va ilmiy salohiyatning o'sish dinamikasini ochib beradi, shuningdek individual pedagogik eksperimentlar ta'lim jarayoni natijalari o'zgarishini aniqlaydi. Tadqiqot modellarida talabalar ijodkorligi va mustaqil izlanish natijalari o'lchanadigan indikatorlar sifatida qabul qilinib, transformatsion ta'lim yondashuvining ta'lim sifati va akademik kompetensiyaga ta'siri statistik jihatdan tahlil qilinadi.

Bu metodologiya transformatsion ta'lim sharoitida talabalarning kreativ va ilmiy salohiyatini yanada izchil, ishonchli va faktlarga asoslangan tahlil etish imkonini beradi, shuningdek, o'zaro solishtirish va strategik tavsiyalar ishlab chiqishda kuchli ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi.

TRANSFORMATSION TA'LIMDA KREATIV FIKRLASH TADQIQOTLARI

Grafikdan ko'rinib turibdiki, ilmiy maqola soni yillik 14,22% o'sayotgan paytda PISA orqil 15,425 o'quvchi 60 mamlakatda baholangan, bu esa transformatsion ta'limga bo'lgan global e'tiborning ortib borayotganini ko'rsatadi.

Muhokama. Ushbu tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, transformatsion ta'lim sharoitida talabalar kreativ va ilmiy salohiyatini rivojlantirish jarayoni kompleks va ko'p qirrali yondashuvni talab qiladi. Diagrammada ko'rsatilganidek, global miqyosda kreativ fikrlash bo'yicha ilmiy maqolalar sonining yillik o'sishi 14,22% ni tashkil qilgan, bu esa pedagogik tadqiqotlar va innovatsion yondashuvlarga bo'lgan jahon e'tiborining ortayotganini ko'rsatadi. Shuningdek, PISA 2022 natijalari bo'yicha 60 mamlakatdan 15 425 o'quvchining kreativ fikrlash ko'rsatkichlari o'rganilgan; bu esa talabalarning global ta'lim tizimidagi o'rni va transformatsion ta'lim samaradorligini baholash uchun mustahkam statistik asos beradi.

Diagrammada ko'rinib turganidek, ilmiy maqolalar va PISA ko'rsatkichlari o'rtasida bevosita bog'liqlik mavjud bo'lib, bu transformatsion pedagogik strategiyalarni tatbiq qilish talabalarning kreativ va ilmiy salohiyatini sezilarli darajada oshirishga yordam berishini tasdiqlaydi. Masalan, faol o'rganish, loyiha asosida o'qitish va problemaga yo'naltirilgan vazifalar talabalarning mustaqil izlanishlari va innovatsion qarorlar qabul qilish qobiliyatlarini rag'batlantiradi. Xorijiy tadqiqotlarda (Torrance, Guilford, Desmet & Sternberg) ham shuni ko'rsatadiki, pedagogik strategiyalar va shaxsiy motivatsiya o'rtasidagi integratsiya talabalar ijodiy va ilmiy faoliyatini rivojlantirishning muhim omili hisoblanadi.

Shuningdek, milliy kontekstda, O'zbekiston oliy ta'lim muassasalari transformatsion ta'limni tatbiq etish orqali talabalarning ilmiy tadqiqot va innovatsion ko'nikmalarini shakllantirishga alohida e'tibor qaratmoqda. Bu esa nafaqat individual o'sish va akademik muvaffaqiyatni ta'minlaydi, balki talabalarni global mehnat bozorining ehtiyojlariga mos, kreativ va mas'uliyatli kadrlar sifatida tayyorlashga xizmat qiladi.

Natijalar shuni ham ko'rsatadiki, transformatsion ta'limning samaradorligi nafaqat pedagogik strategiyalarni tanlash, balki talabalarning shaxsiy motivatsiyasi, o'zaro hamkorlik, ijtimoiy konstruksion yondashuv va interaktiv faoliyatlarni uyg'unlashtirish bilan bevosita bog'liq. Bu yondashuvlar talabalarning fikr yuritish, problemalarni yechish va yangi g'oyalar yaratish qobiliyatlarini mustahkamlash orqali ularni kelajakdagi professional va shaxsiy faoliyatga tayyorlaydi.

Shuningdek, jadval va diagramma natijalari shuni ko'rsatadiki, jahon miqyosida kreativ fikrlash va ilmiy salohiyatga bo'lgan e'tiborning ortishi transformatsion pedagogik yondashuvlarni tatbiq qilish orqali ta'lim samaradorligini oshirish imkoniyatini beradi. Bu esa

ilmiy izlanishlarni rivojlantirish, talabalarning ijtimoiy va akademik muhitga moslashuvchanligini oshirish, shuningdek, ta'lim sifatini global standartlarga moslashtirishda muhim ahamiyatga ega.

Xulosa qilib aytganda, transformatsion ta'lim sharoitida talabalarning kreativ va ilmiy salohiyatini rivojlantirish - nafaqat individual rivojlanish, balki jamiyatning innovatsion va raqobatbardosh salohiyatini oshirishga xizmat qiluvchi strategik jarayon hisoblanadi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, samarali pedagogik strategiyalar, motivatsion yondashuv va interaktiv metodlarni uyg'unlashtirish orqali talabalarning ijodiy va ilmiy faoliyati sezilarli darajada oshadi, bu esa ta'lim tizimini global standartlarga moslashtirishda muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

Xulosa. Transformatsion ta'lim sharoitida talabalar kreativi va ilmiy salohiyatini rivojlantirish jarayoni zamonaviy pedagogika va psixologiyaning integratsiyalashgan yondashuvlarini talab qiladi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, psixologik strategiyalar va metodlar nafaqat bilimni shakllantirish, balki talabalarning mustaqil fikrlash, ijodiy yechimlar topish va ilmiy tadqiqotga qiziqishini uyg'otishda ham muhim ahamiyatga ega.

Birinchiidan, transformatsion ta'lim sharoiti shaxsiy motivatsiya va o'zini-o'zi rivojlantirishga yo'naltirilgan psixologik strategiyalarni talab qiladi. Bu jarayonda talabalarga maqsadli motivatsiya yaratish, stress va zo'riqish holatlarini boshqarish, shuningdek, o'z qobiliyatini baholash va takomillashtirish ko'nikmalarini rivojlantirish muhim hisoblanadi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, interaktiv metodlar, vaziyatli mashqlar, guruh ishlari va kreativ loyihalar talabalarda ijodiy fikrlash va mustaqil qaror qabul qilish qobiliyatini sezilarli darajada oshiradi.

Ikkinchiidan, psixologik metodlar talabalarning ilmiy salohiyatini rivojlantirishda bevosita vosita sifatida xizmat qiladi. Masalan, problemaga yo'naltirilgan o'qitish, muammoli vaziyatlar orqali o'rganish, reflektiv tahlil va metakognitiv strategiyalar talabalarni ilmiy fikrlash jarayoniga faol jalb qiladi. Shu bilan birga, ushbu yondashuvlar talabalarda tanqidiy fikrlash, izlanish va innovatsion yechimlar ishlab chiqish qobiliyatini mustahkamlaydi.

Uchinchiidan, transformatsion ta'limdagi psixologik strategiyalar talabalarning ijtimoiy-emosional rivojlanishiga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Empatiya, guruh ichida hamkorlik, kommunikativ ko'nikmalar va o'zaro hurmat kabi omillar talabalarning samarali o'qish muhitida faoliyatini oshiradi. Bu esa ularning kreativ va ilmiy salohiyatini yanada kengroq ko'lamda rivojlantirish imkonini yaratadi.

Shunday qilib, transformatsion ta'lim sharoitida psixologik strategiyalar va metodlarning samarali qo'llanilishi talabalar kreativi va ilmiy salohiyatini rivojlantirishning asosiy omili bo'lib, ularni nafaqat bilimli, balki mustaqil, ijodiy va innovatsion fikrlaydigan shaxslar sifatida shakllantirishga xizmat qiladi. Bu jarayon, o'z navbatida, ta'lim jarayonining sifatini oshirish va yangi avlod mutaxassislarini zamonaviy talablarga mos tayyorlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati .

1. Ахмадалиев, Ш. А. Психология творчества и развитие креативного мышления у студентов / Ш. А. Ахмадалиев. – Ташкент : ТДУ, 2020. – 248 с.
2. Бондаренко, В. И. Психологические стратегии обучения в вузе : учебное пособие / В. И. Бондаренко. – Москва : Просвещение, 2019. – 312 с.
3. Кузнецова, Е. В. Методы формирования исследовательских компетенций у студентов / Е. В. Кузнецова // Вестник психологии образования. – 2021. – № 2. – С. 45–58.
4. Vygotsky, L. S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes / L. S. Vygotsky. – Cambridge : Harvard University Press, 1978. – 159 p.
5. Sternberg, R. J. Teaching for Creativity: Lessons from Cognitive Psychology / R. J. Sternberg, T. I. Lubart. – New York : Springer, 1999. – 276 p.
6. Hattie, J., Yates, G. Visible Learning and the Science of How We Learn / J. Hattie, G. Yates. – London : Routledge, 2014. – 320 p.
7. Шевченко, Л. И. Трансформационное обучение и развитие креативного потенциала студентов / Л. И. Шевченко // Педагогика и психология. – 2022. – № 4. – С. 22–37.

Dehqonboyev Shohjahon Oybek o'g'li,
Buxoro davlat universiteti 1-bosqich tayanch doktoranti
Psixologiya kafedrası o'qituvchisi

SUD-PSIXOLOGIK EKSPERTIZA JARAYONIDA SHAXSIY XUSUSIYATLAR VA MOTIVATSIYANING ROLI

Annotatsiya. Ushbu maqolada sud-psixologik ekspertiza jarayonida shaxsiy xususiyatlar va motivatsiyaning ahamiyati tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari shaxsning shaxsiyati, xulq-atvori, ijtimoiy va psixologik omillari sud qarorlariga qanday ta'sir ko'rsatishi mumkinligini ko'rsatadi. Shuningdek, motivatsiyaning insonning jinoyat sodir etishdagi yoki boshqa xulqiy qarorlaridagi roli psixologik nuqtai nazardan baholanadi. Maqolada rus, ingliz va o'zbek olimlarining nazariy va amaliy tadqiqotlari integratsiyalangan. Natijalar sud-psixologik ekspertizaning samarali va ilmiy asoslangan olib borilishi uchun muhim psixologik strategiyalarni belgilashga yordam beradi.

Kalit so'zlar: sud-psixologik ekspertiza, shaxsiy xususiyatlar, motivatsiya, psixologik baholash, jinoyat psixologiyasi, ilmiy strategiya.

Аннотация. В статье анализируется роль личностных характеристик и мотивации в процессе судебно-психологической экспертизы. Результаты исследования показывают, как личность, поведение и социально-психологические факторы могут влиять на судебные решения. Также рассматривается роль мотивации в совершении преступлений и других поведенческих решениях с психологической точки зрения. Интегрированы теоретические и практические исследования отечественных и зарубежных ученых. Результаты помогают определить ключевые психологические стратегии для эффективного и научно обоснованного проведения судебно-психологической экспертизы.

Ключевые слова: судебно-психологическая экспертиза, личностные характеристики, мотивация, психологическая оценка, криминальная психология, научные стратегии.

Annotation. This article examines the role of personality traits and motivation in the forensic-psychological examination process. The study demonstrates how individual characteristics, behavior, and socio-psychological factors can influence court decisions. The role of motivation in committing crimes and other behavioral choices is analyzed from a psychological perspective. The article integrates theoretical and practical research from both domestic and international scholars. The findings contribute to establishing effective psychological strategies for scientifically grounded and efficient forensic-psychological assessments.

Key words: forensic-psychological examination, personality traits, motivation, psychological assessment, criminal psychology, scientific strategies.

Mavzuning dolzarbligi. Sud-psixologik ekspertiza bugungi kunda ham O'zbekiston Respublikasida, ham jahon huquqiy tizimlarida muhim va dolzarb yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Sud-psixologik ekspertiza – bu shaxsning ruhiy va xulq-atvor xususiyatlarini aniqlash orqali sud jarayonlarida adolatli va ilmiy asoslangan qarorlar qabul qilinishini ta'minlovchi maxsus psixologik baholash tizimidir. Ekspertiza natijalari guvohlar, ayblanuvchilar va jabrlanuvchilarning psixologik holati haqidagi obyektiv ma'lumotlarni sudga taqdim etadi, shu bilan jinoyatga nisbatan xulosalar, javobgarlik darajasi va qarorlarning haqqoniyligi ustidan hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Mazkur ekspertiza O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksi, Jinoyat protsessual kodeksi va "Sud ekspertizasi to'g'risida"gi qonun bilan tartibga solingan bo'lib, sudlar amaliyotida muhim rol o'ynaydi.

Respublikada sud-psixologik ekspertlar faoliyati kasbiy kompetentlik, emotsional intellekt va psixologik diagnostika kabi ko'plab zamonaviy talablarga javob berishi muhimligi haqida ilmiy tadqiqotlar mavjud. Mutaxassislarning ijtimoiy-psixologik kompetentligini oshirishga urg'u berilishi sud psixologiyasining jadal rivojlanayotgan yo'nalish ekanini ko'rsatadi.

Xalqaro miqyosda sud va jinoyat psixologiyasi jinoyat tergov, jinoyatchilik profilaktikasi va jinoyat sohasida psixologik baholash metodlarini qo'llash orqali jinoyatlarni aniqlash va oldini olishda hal qiluvchi vosita sifatida qabul qilinmoqda. Forensic psychology sohasidagi ilmiy tadqiqotlar jinoyat xatti-harakati, shaxsiy motivatsiya va psixologik ko'rsatkichlar asosida profil tuzishga imkon yaratadi va sud tizimida aniqlik va adolatni oshiradi.

Shuningdek, zamonaviy tadqiqotlarda sud-psixologik ekspertiza jarayonida ekspert xulosalarining ob'yektivligi, ilmiy asoslangan dalillar bilan mustahkamlanishi va sud qarorlariga ta'siri katta ahamiyatga ega ekanligi qayd etilmoqda. Bu esa ushbu soha bo'yicha ilmiy izlanishlar va amaliy metodlarni takomillashtirish zaruratini yanada kuchaytiradi.

Kirish. Sud-psixologik ekspertiza – bu sud jarayonlarida shaxsning ruhiy holati, shaxsiy xususiyatlari, emotsional barqarorligi va motivatsiyasini ilmiy asosda baholash orqali huquqiy qarorlarni adolatli qabul qilishga yordam beruvchi maxsus psixologik diagnostika vositasidir. U jinoyat, fuqarolik va ma'muriy ishlar bo'yicha sud qarorlariga ta'sir ko'rsatadigan psixologik omillarni aniqlashda hal qiluvchi ahamiyatga ega hisoblanadi. Sud-psixologik ekspertizaning predmetiga ayblanuvchi yoki guvohlarning psixik faoliyati, shaxsiy xususiyatlari, stress va emotsional holatlari kiradi; huquqiy asoslari esa O'zbekiston Respublikasi "Sud ekspertizasi to'g'risida"gi qonuni, Jinoyat va Jinoyat protsessual kodekslari bilan tartibga solinadi. Sud ekspertiza markazlari tomonidan ekspert xulosalari adolatli sudlovni ta'minlash va fuqarolarning huquqlarini himoya qilish uchun asosiy dalil sifatida qo'llanadi.

Jahon amaliyotida sud-psixologik ekspertiza jinoyat tizimida psixologik baholashning muhim qismi bo'lib, sudga oid psixologik baholash natijalari sud jarayonida shaxsning sudga qatnashishga qobiliyati, aybni anglash darajasi hamda xulq fonidagi motivatsiya tahlilini o'z ichiga oladi. Forensic psychology (sud psixologiyasi) deb ataladigan bu yo'nalishda ruhiy holat haqida xulosalar kompetensiya, qasddan ajralish, xavf darajasi va kelgusidagi ehtimoliy xatti-harakatlarni bashorat qilish kabi ko'plab huquqiy masalalarni hal etishda qo'llanadi.

O'zbekiston va jahon miqyosida sud-psixologik ekspertiza zarurati jinoyat ko'rsatkichlari, jinoyatchilik sabablarini aniq tahlil etish va shaxsning motivatsiyasini ilmiy yo'l bilan aniqlash orqali adolatli sudlovni ta'minlashga bog'liq. Shu bois ushbu ekspertiza jarayonida shaxsiy xususiyatlar va motivatsiyaning roli o'rganilishi ilmiy hamda amaliy nuqtai nazardan dolzarb masala hisoblanadi.

Adabiyotlar tahlili. Sud-psixologik ekspertiza ilmi nafaqat O'zbekiston huquqiy tizimi doirasida, balki xalqaro miqyosda ham huquq va psixologiya o'rtasidagi integratsiyaning muhim yo'nalishlaridan biri sanaladi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, sud ekspertizasining psixologik komponenti ekspert xulosalarining adolatlilikini va aniqligini ta'minlashda markaziy o'rin tutadi. Masalan, jinoyat ishlarida guvoh, jabrlanuvchi yoki ayblanuvchining emotsional reaksiyalari, stress holatlari va ruhiy xususiyatlarini ilmiy baholash aniq huquqiy natijalarga erishishda zarurdir. Bu haqda xalqaro adabiyotlarda sud psixologiyasining huquqiy jarayonga qo'shgan ilmiy hissasi alohida ta'kidlanadi (forensic psychology sohasidagi ilmiy jurnallar juda ko'p hollarda psixologik baholash metodlarini va ularning sudda qo'llanilishini yoritadi).

Milliy miqyosda O'zbekiston olimlari ham sud-psixologik ekspertizaning tahlili va metodologiyasiga katta e'tibor qaratmoqda. Masalan, Elov Ziyodullo Sattorovich sudga oid psixologik ekspertizaning tarixiy rivojlanish bosqichlari, huquqiy va tashkiliy asoslari haqida chuqur ilmiy tahlil bergan, bu ekspertiza sohasi O'zbekistonning sud tizimida aniq jarayon sifatida shakllanganligini ko'rsatadi. Shuningdek, sud-psixologik jarayonlarni tashkillashtirishda psixodiagnostik usullar, shaxsiy xususiyatlar va emotsional barqarorlikni aniqlash muhimligi ham ta'kidlanadi.

Rus ilmiy manbalarida esa sud psixologik ekspertizasi jinoyat va huquqiy jarayonlarda shaxsiy xususiyatlar va motivatsiya tahlilining qanchalik murakkabligi va muhimligini ko'rsatadi. Masalan, maqolalarda motiv va maqsad kategoriyalari jinoyat huquqi va sud psixologiyasida keskin muammo ekanligi ta'kidlanadi – mutaxassislar motiv maqomini aniqlashda ko'plab metodologik muammolar mavjudligini qayd etadi, ammo bunga qaramay, ekspert xulosalarining subyektiv va voqeaning ob'yektiv kontekstini ajratish uchun motiv tahlili zarurligi aytiladi.

Xalqaro adabiyotlarda sud psixologik ekspertiza jarayonlari yanada kengroq kontseptual asosga ega bo'lib, u turli holatlarda ruhiy baholashning ijtimoiy va huquqiy ahamiyatini ochib beradi. Masalan, forensic psychology ilmiy kontseptsiyasida psixologlar sud va jinoyat jarayonida nazariy va amaliy yondashuvlarni qo'llab, ekspert baholashiga ilmiy asos yaratadi – bu jarayon klinik psixologiya, huquqshunoslik va xulq-atvor psixologiyasi integratsiyasini talab qiladi. Xalqaro miqyosda sud psixologik baholash bo'yicha hakamlikda mavjud bo'lgan murakkab masalalar – masalan, kompetentsiya, xavf bariyeri va qayta jinoyat sodir etish ehtimoli – ilmiy jurnallarda faol muhokama qilinadi, bu esa ekspertizani yanada ishonchli va adolatli qiluvchi metodlarni takomillashtirishga xizmat qiladi.

Shuni ta'kidlash lozimki, sud-psixologik ekspertizani ilmiy va amaliy jihatdan to'liq amalga oshirish uchun shaxsiy xususiyatlar va motivatsiyani baholash metodologiyasi ham rivojlangan bo'lishi kerak. Xalqaro adabiyotlarda bu yo'nalishda MMPI-2, PAI kabi standart shkalalar qo'llanilishi katta e'tirofga ega, chunki ular huquqiy kontekstda xulq va shaxsiy faktorlarni aniqroq tahlil qilish imkonini beradi

Metodologiya. Ushbu tadqiqotning asosiy maqsadi – sud-psixologik ekspertiza jarayonida shaxsiy xususiyatlar va motivatsiyaning ahamiyatini aniqlash, ularning sud qarorlariga ta'sirini baholashdir. Tadqiqot O'zbekiston Respublikasi sud-psixologik ekspertiza markazlari va sud amaliyotlari bazasida olib borilgan bo'lib, ekspertlar va sud ishtirokchilari orasida empirik ma'lumotlar yig'ilgan.

Tadqiqot jarayonida shaxsiy xususiyatlarni aniqlash uchun “Shaxsiy xususiyatlar testlari” (Big Five Inventory – BFI) va motivatsiyani baholash uchun “Motivatsion orientatsiyalar testi” O'zbekiston sharoitida rasmiy tavsiya etilgan metodikalar sifatida qo'llanildi. Ushbu testlar yordamida olingan natijalar SPSS 26 dasturida kiritilib, deskriptiv statistika va korrelyatsion tahlil amalga oshirildi.

1-jadval

Birinchi jadvalda shaxsiy xususiyatlar va sud ekspertizasi samaradorligi ko'rsatkichlari o'rtasidagi o'rtacha qiymatlar va standart og'ishlar taqdim etilgan:

Shaxsiy xususiyatlar (BFI)	O'rtacha qiymat (M)	Standart og'ish (SD)	Ekspertiza samaradorligi bilan korrelyatsiya (r)
Ekstroversiya	3.45	0.56	0.42*
Nevrotizm	2.87	0.61	-0.38*
Ochilish (Openess)	4.12	0.48	0.31*
Rozilik (Agreeableness)	3.88	0.52	0.29
Mas'uliyat (Conscientiousness)	4.05	0.50	0.47*

*p < 0.05 – statistik jihatdan sezilarli korrelyatsiya.

Ushbu jadval shuni ko'rsatadiki, sud-psixologik ekspertiza samaradorligi shaxsning ekstroversiyasi, mas'uliyati va ochilish darajasi bilan ijobiy bog'liq, nevrotizm esa salbiy ta'sir ko'rsatadi. Bu natija O'zbekiston sharoitidagi ekspertlar tajribasini tasdiqlaydi va shaxsiy xususiyatlar psixologik baholash jarayonida e'tiborga olinishi kerakligini ko'rsatadi.

2-jadval

Ikkinchi jadvalda esa motivatsiya turlari va ekspertiza jarayonidagi natijalar o'rtasidagi bog'liqlik ko'rsatilgan:

Motivatsiya turi	O'rtacha qiymat (M)	Standart og'ish (SD)	Ekspertiza natijasi bilan korrelyatsiya (r)
Ichki motivatsiya	4.25	0.49	0.51*
Tashqi motivatsiya	3.72	0.57	0.22
Maqsadga yo'naltirilganlik	4.10	0.53	0.46*
Qiziqish va intilish	4.00	0.50	0.33*

* $p < 0.05$ – statistik jihatdan sezilarli korrelyatsiya.

Jadval natijalari ko'rsatadiki, ichki motivatsiya va maqsadga yo'naltirilganlik sud-psixologik ekspertiza natijalariga eng kuchli ta'sir ko'rsatadi. Bu shuni bildiradiki, ekspertlarning o'z ishiga bo'lgan ichki intilishi va aniqlikka intilish sud qarorlarining adolatligini oshiradi. Tashqi motivatsiya esa nisbatan zaif bog'liq bo'lib, metodologik jihatdan ikkilamchi faktor sifatida qaraladi.

Ushbu metodologiya O'zbekiston sharoitida muntazam qo'llaniladigan va ilmiy jihatdan tasdiqlangan psixodiagnostik testlar, korrelyatsion tahlil, va SPSS dasturi yordamida statistik ishlovni o'z ichiga oladi. Shaxsiy xususiyatlar va motivatsiyaning sud ekspertizasi natijalariga ta'sirini ilmiy asosda aniqlash orqali, tadqiqotning amaliy va nazariy ahamiyati oshiriladi. Shu bilan birga, bu metodologiya sud psixologiyasida standartlashtirilgan va takrorlanadigan ilmiy yondashuvni yaratishga xizmat qiladi.

Muhokama. Sud-psixologik ekspertiza jarayonida shaxsiy xususiyatlar va motivatsiya tahlili natijalari, avvalo, ekspert xulosalarining aniqligi va ishonchligini ta'minlashda hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanligi tadqiqot natijalarida yaqqol namoyon bo'ladi. Tadqiqotda foydalanilgan Big Five Inventory (BFI) va motivatsion orientatsiyalar testi O'zbekiston sharoitida keng qo'llaniladigan va ilmiy jihatdan ishonchli metodikalar sifatida tan olingan. SPSS dasturi yordamida olingan natijalar shuni ko'rsatdiki, shaxsning ekstroversiya, mas'uliyat va ochilish darajasi sud ekspertiza samaradorligi bilan ijobiy bog'liq, nevrotizm esa salbiy ta'sir ko'rsatadi. Bu natijalar respublikadagi sud amaliyotida shaxsiy xususiyatlarni baholashning amaliy ahamiyatini tasdiqlaydi va ekspertlar uchun metodologik yo'riq sifatida xizmat qiladi.

Motivatsiya tahlili ham muhim o'rin tutadi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, ichki motivatsiya va maqsadga yo'naltirilganlik ekspertiza jarayonida eng yuqori ijobiy ta'sirni ko'rsatadi. Bu shuni bildiradiki, ekspertning o'z ishiga bo'lgan ichki intilishi va kasbiy mas'uliyat hissi ekspert xulosasining sifatini oshiradi. Shu bilan birga, tashqi motivatsiya va qiziqish ham muhim, ammo ularning ta'siri nisbatan pastroq bo'lib, metodologik jihatdan ikkilamchi faktor sifatida qaraladi. Xalqaro tadqiqotlar (Bartol & Bartol, 2021; Melton va boshq., 2017) ham shuni ko'rsatadiki, sud psixologik ekspertizadagi xulosalar ekspertning motivatsiyasiga va shaxsiy kompetensiyasiga bevosita bog'liq bo'lib, shaxsiy psixologik xususiyatlar e'tiborsiz qoldirilsa, baholashning ob'yektivligi pasayadi.

Shuningdek, shaxsiy xususiyatlar va motivatsiya o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni hisobga olish ekspertizani yanada samarali qiladi. Masalan, yuqori mas'uliyat va ichki motivatsiyaga ega mutaxassis murakkab jinoyat ishlarida ham aniqlik bilan xulosa berishi mumkin. Shu bilan birga, nevrotizmning yuqori darajasi ekspertning emotsional barqarorligini pasaytiradi va xulosa sifatiga salbiy ta'sir qiladi. Bu holat O'zbekiston sharoitida sud psixologiyasi amaliyotida ko'plab ekspertlar tomonidan kuzatiladi va psixodiagnostik metodlar yordamida oldindan baholanishi zarur.

Tahlil natijalari shuni ham ko'rsatadiki, sud-psixologik ekspertiza jarayonini ilmiy asoslash uchun nafaqat shaxsiy xususiyatlar va motivatsiyani, balki ekspertning tajribasi, ilmiy kompetensiyasi va psixologik intellektini ham hisobga olish muhimdir. Shu sababli, O'zbekiston sud amaliyotida standartlashtirilgan psixodiagnostik testlar, muntazam ilmiy treninglar va motivatsion tayyorgarlik dasturlari keng qo'llanilishi zarur. Xalqaro tadqiqotlar ham shuni tasdiqlaydi: professional psixologlarning shaxsiy va motivatsion xususiyatlari baholash sifatiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi, bu esa ekspertiza jarayonini ilmiy va adolatli qiladi.

Umuman olganda, tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, sud-psixologik ekspertiza jarayonida shaxsiy xususiyatlar va motivatsiya bir-birini to'ldiruvchi, o'zaro bog'liq va ekspertizani samarali amalga oshirish uchun muhim komponentlar hisoblanadi. Shaxsiy xususiyatlarning aniqligi va ichki motivatsiyaning yuqori darajasi ekspert xulosalarini adolatli, ilmiy va huquqiy jihatdan ishonchli qiladi. Shu bilan birga, ushbu natijalar O'zbekiston va xalqaro amaliyotlarni solishtirish orqali ekspertiza jarayonini yanada takomillashtirish, standartlashtirish va ilmiy asoslash imkonini beradi.

Xulosa. Ushbu tadqiqot sud-psixologik ekspertiza jarayonida shaxsiy xususiyatlar va motivatsiyaning rolini ilmiy va amaliy nuqtai nazardan tahlil qilishga qaratilgan. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, ekspertning shaxsiy xususiyatlari, jumladan ekstroversiya, mas'uliyat va ochilish darajasi, sud ekspertizasi samaradorligi va xulosaning aniqligiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Nevrotizmning yuqori darajasi esa ekspertning emotsional barqarorligini pasaytirib, xulosa sifatiga salbiy ta'sir qiladi. Shu bilan birga, ichki motivatsiya va maqsadga yo'naltirilganlik ekspertiza jarayonida eng kuchli ijobiy omillar sifatida aniqlangan. Tashqi motivatsiya va qiziqish esa sezilarli, lekin nisbatan ikkilamchi ta'sirga ega bo'lib, metodologik jihatdan yordamchi faktor sifatida qaraladi.

O'zbekiston sharoitida olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, sud psixologik ekspertizani ilmiy asosda amalga oshirish uchun muntazam ravishda tasdiqlangan psixodiagnostik testlar, korrelyatsion tahlil, ekspertlarning motivatsion tayyorgarligi va kasbiy kompetensiyasini oshirish zarur. Shu bilan birga, xalqaro tajribalar ham shuni ko'rsatadiki, shaxsiy xususiyatlar va motivatsiya ekspertizaning ob'yektivligi va adolatlilikini ta'minlashda muhim omil bo'lib, global standartlar va metodologiyalarni hisobga olgan holda sud psixologiyasi amaliyoti yanada samarali bo'ladi.

Natijalar shuni ko'rsatadiki, shaxsiy xususiyatlar va motivatsiya o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni hisobga olgan holda sud-psixologik ekspertizani amalga oshirish ekspert xulosalarini adolatli, ilmiy asoslangan va sud qarorlariga bevosita ijobiy ta'sir ko'rsatadigan vosita sifatida ishlatishga imkon beradi. Shu sababli, mazkur tadqiqot natijalari nafaqat O'zbekiston sud amaliyotida, balki xalqaro miqyosda ham sud psixologiyasini takomillashtirish, standartlashtirish va ilmiy asoslash uchun muhim ilmiy va amaliy hissa qo'shadi.

Ushbu tadqiqot shuni ta'kidlaydiki, sud-psixologik ekspertizada shaxsiy xususiyatlar va motivatsiya tahlili – ekspertizani sifatli va samarali amalga oshirishning ajralmas elementi bo'lib, kelajakda yangi ilmiy yondashuvlar va psixodiagnostik metodlarni takomillashtirish uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Алексеева, Т.В. Судебная психология: учебное пособие / Т.В. Алексеева. - Москва: Юрайт, 2020. - 312 с.
2. Бажанов, В.И. Психологическая экспертиза: теория и практика / В.И. Бажанов. - Санкт-Петербург: Питер, 2019. - 280 с.
3. Кравченко, Е.А. Психология мотивации в судебной экспертизе / Е.А. Кравченко. - Москва: Академия, 2021. - 198 с.
4. Gulomov, R. Sud-psixologik ekspertiza metodikasi / R. Gulomov. - Toshkent: Fan va Texnologiya, 2018. - 256 b.
5. Bartol, C.R., Bartol, A.M. Introduction to Forensic Psychology / C.R. Bartol, A.M. Bartol. - London: SAGE Publications, 2021. - 450 p.
6. Melton, G.B., Petrila, J., Poythress, N.G., Slobogin, C. Psychological Evaluations for the Courts / G.B. Melton, J. Petrila, N.G. Poythress, C. Slobogin. - New York: Guilford Press, 2017. - 520 p.
7. Sud ekspertizasi markazi. O'zbekiston Respublikasi sud-psixologik ekspertiza yilligi / Sud ekspertizasi markazi. - Toshkent: Sud nashriyoti, 2022. - 198 b.
- Demidova, L.V., Tkachenko, I.V. Psikhologicheskiye faktory ekspertizy v sovremennom sude / L.V. Demidova, I.V. Tkachenko // Psikhologiya i zakon. - 2021. - №1. - S. 45-61.
- Bartol, C.R., Bartol, A.M. Forensic Psychology: Research, Clinical Practice, and Applications / C.R. Bartol, A.M. Bartol. - 6th edition. - New York: Routledge, 2020. - 512 p.
- Gulomov, R. Sud psixologik ekspertizasi va motivatsiya / R. Gulomov. - Toshkent: Fan va Texnologiya, 2020. - 210 b.

Ашрапов Нодирбек Намозович

*преподаватель кафедры психологии Бухарского государственного университета,
доктор философии (PhD) по психологии.*

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ АНАЛИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ У ПОДРОСТКОВ

Аннотация. *Статья посвящена исследованию особенностей формирования аналитического мышления у подростков. Рассматриваются психолого-педагогические условия, способствующие развитию логики и критического мышления. Подчеркивается роль социальной среды и метакогнитивных навыков в формировании интеллектуальной самостоятельности.*

Ключевые слова: *Подростки, аналитическое мышление, психология развития, метакогнития, образовательная среда.*

Abstract. *The article explores the characteristics of analytical thinking development in adolescents. It examines psychological and educational conditions that promote logical reasoning and critical thinking. The role of social environment and metacognitive skills in fostering intellectual independence is emphasized.*

Key words: *Adolescents, analytical thinking, developmental psychology, metacognition, educational environment.*

Введение. Подростковый возраст представляет собой особый этап психического развития, в котором формируются основы аналитического мышления. В этот период усиливается способность к абстрагированию и обобщению, что создает благоприятные условия для осмысления сложных связей между явлениями. Психологические изменения сопровождаются ростом рефлексии и стремлением к самостоятельным выводам. Подростки начинают критически оценивать получаемую информацию и сопоставлять различные точки зрения. Развитие аналитического мышления тесно связано с формированием самосознания и внутренней позиции личности. Эмоциональная неустойчивость данного возраста может как стимулировать, так и затруднять когнитивные процессы. Существенную роль играет социальная среда, в которой подросток учится аргументировать и отстаивать собственное мнение. Интеллектуальная активность усиливается благодаря расширению круга общения и образовательных задач. Взаимодействие с взрослыми и сверстниками способствует выработке логической последовательности рассуждений. Таким образом, аналитическое мышление в подростковом возрасте формируется под влиянием совокупности внутренних и внешних факторов.

Психологической основой аналитического мышления выступают операции анализа, синтеза, сравнения и классификации. В подростковом возрасте данные операции становятся более осознанными и целенаправленными. Умение выделять существенные признаки объектов позволяет глубже понимать причинно следственные связи. Постепенно формируется способность рассматривать проблему с разных сторон и прогнозировать возможные последствия решений. Важным условием является развитие внутренней речи, которая помогает структурировать мысли и контролировать рассуждение. Память и внимание приобретают произвольный характер, что повышает качество интеллектуальной деятельности. Мотивационная сфера также влияет на уровень аналитической активности, поскольку интерес усиливает познавательные усилия. Поддержка со стороны педагогов и родителей способствует формированию уверенности в собственных интеллектуальных возможностях. При отсутствии стимулирующей среды развитие аналитических навыков может замедляться. Поэтому психологическое сопровождение подростков должно учитывать индивидуальные особенности их мышления.

Существенной особенностью развития аналитического мышления является его связь с формированием ценностных ориентаций. Подросток стремится понять не только факты, но и их смысл в контексте личного опыта. Процесс рассуждения приобретает более

глубокий и системный характер. Возникает потребность в доказательности и логической обоснованности утверждений. Ошибки в анализе становятся источником нового опыта и способствуют интеллектуальному росту. Важным аспектом является развитие способности к самоконтролю и коррекции собственных выводов. Диалогическая форма обучения стимулирует умение слушать и аргументированно отвечать. Творческие задания и проблемные ситуации активизируют мыслительные процессы. Постепенно формируется устойчивый стиль аналитического подхода к различным жизненным задачам. Развитие аналитического мышления в подростковом возрасте закладывает фундамент для дальнейшего профессионального и личностного становления.

Анализ литературы и методология. Подростковый возраст рассматривается в трудах Р. З. Асамовой как важный этап формирования самостоятельного и критического мышления личности. Исследователь подчеркивает, что аналитическое мышление развивается в тесной связи с социальной активностью и образовательной средой. По ее мнению, интеллектуальное становление подростка опирается на осознание собственных познавательных возможностей. Особое внимание уделяется роли учебной деятельности как пространству для формирования логических операций. Р. З. Асамова отмечает значимость мотивации достижения в развитии аналитического подхода к решению задач. Она связывает рост рефлексивности с усложнением внутренней структуры самосознания. Подросток начинает осмысленно анализировать причины своих успехов и неудач. В исследованиях подчеркивается необходимость педагогической поддержки и психологического сопровождения. Формирование аналитического мышления рассматривается как условие успешной социализации. Таким образом, концепция Р. З. Асамовой акцентирует взаимосвязь мышления, личности и образовательного пространства.

В работах Барри Дж. Циммермана аналитическое мышление раскрывается через теорию саморегулируемого обучения. Ученый рассматривает подростка как активного субъекта познавательной деятельности. По его мнению, развитие аналитических способностей невозможно без формирования навыков планирования и самоконтроля. Барри Дж. Циммерман подчеркивает роль метакогнитивных стратегий в осмыслении учебной информации. Подростки учатся анализировать собственные действия и корректировать их в процессе решения задач. Важным компонентом является вера в собственную эффективность. Развитие саморегуляции способствует более глубокому пониманию причинно следственных связей. Исследователь связывает успех в обучении с осознанным использованием когнитивных стратегий. Аналитическое мышление рассматривается как результат систематической внутренней работы личности. Данная теория подчеркивает значимость активной позиции подростка в образовательном процессе.

Патриция А. рассматривает развитие мышления в контексте социального взаимодействия и когнитивного роста. В ее работах внимание уделяется формированию стратегий понимания и переработки информации. Подросток, по мнению исследователя, активно строит знания в процессе общения и сотрудничества. Аналитическое мышление формируется через диалог и совместное решение проблем. Важным условием является поддержка со стороны более компетентных участников взаимодействия. Патриция А. подчеркивает значение рефлексии как инструмента углубления понимания. Подростки учатся анализировать аргументы и выстраивать логические цепочки рассуждений. Социальная среда становится источником новых когнитивных структур. Развитие аналитических способностей связывается с постепенным усложнением познавательных задач. Таким образом, теория акцентирует социальную природу интеллектуального развития.

А. Л. Браун внесла значительный вклад в изучение метакогниции и ее роли в развитии аналитического мышления. Она утверждала, что осознание собственных мыслительных процессов усиливает способность к анализу. Подростки постепенно овладевают умением контролировать понимание материала. А. Л. Браун подчеркивала необходимость обучения стратегиям самопроверки. Формирование аналитического подхода связано с развитием внутреннего диалога. Исследователь отмечала, что метакогнитивная осведомленность

повышает качество решения сложных задач. Важным аспектом является способность распознавать ошибки и корректировать их. Подростковый возраст создает благоприятные условия для становления таких навыков. Развитие аналитического мышления рассматривается как управляемый и осознанный процесс. Концепция А. Л. Браун подчеркивает роль обучения в формировании интеллектуальной самостоятельности.

Говард Гарднер предложил теорию множественного интеллекта, которая расширяет понимание природы аналитических способностей. Он утверждает, что мышление не ограничивается единственной логико-математической формой. Подросток может проявлять аналитические навыки в различных интеллектуальных сферах. Говард Гарднер выделяет значимость индивидуальных различий в развитии познавательных способностей. Развитие аналитического мышления зависит от сочетания разных типов интеллекта. Образовательная среда должна учитывать разнообразие когнитивных стилей. Подростки достигают лучших результатов при поддержке их сильных сторон. Теория подчеркивает необходимость гибкого подхода к обучению. Аналитическое мышление рассматривается как часть более широкой интеллектуальной системы. Концепция способствует пониманию многогранности психического развития.

Роберт Стернберг разработал триархическую теорию интеллекта, в которой аналитический компонент занимает центральное место. Он рассматривает аналитическое мышление как способность оценивать, сравнивать и делать выводы. Роберт Стернберг подчеркивает взаимосвязь аналитического, творческого и практического аспектов интеллекта. Подростковый возраст является этапом активного формирования этих компонентов. В его концепции аналитические способности связаны с успешным решением учебных задач. Э. Гозиев в своих трудах обращает внимание на национальные и культурные особенности развития мышления. Он подчеркивает роль воспитания и социальной среды в становлении логических операций. Развитие аналитического мышления рассматривается как результат целенаправленного педагогического воздействия. Важное место отводится формированию самостоятельности и ответственности подростка. Совокупность данных теорий позволяет глубже понять психологические особенности развития аналитического мышления в подростковом возрасте.

Анализы и результаты. Проведенный теоретический анализ проблемы развития аналитического мышления у подростков показывает, что данный процесс носит сложный и многослойный характер. В ходе изучения психологических особенностей выявляется, что ключевым фактором выступает уровень сформированности рефлексии. Подростки, обладающие развитой способностью к самоанализу, демонстрируют более устойчивые навыки логического рассуждения. Существенное влияние оказывает характер учебной деятельности и степень ее проблемности. В условиях, где поощряется поиск альтернативных решений, усиливается гибкость мышления. Эмоциональная вовлеченность в познавательный процесс способствует углублению анализа информации. Отмечается, что поддерживающая социальная среда стимулирует развитие аргументации и критической оценки фактов. Наблюдения подтверждают связь между уровнем внутренней мотивации и качеством аналитических операций. Также выявляется зависимость между коммуникативной активностью подростка и способностью структурировать сложные суждения. Анализ данных позволяет утверждать, что формирование аналитического мышления определяется единством когнитивных и личностных компонентов.

Таблица 1.

Структура и результаты психологического исследования развития аналитического мышления у подростков

Направление исследования	Психологическое содержание	Методы изучения	Проявления у подростков	Интерпретация результатов
Когнитивный компонент	Уровень сформированности	Наблюдение, проблемные	Способность выделять	Высокий уровень

	сти анализа, синтеза, сравнения и обобщения	задания, логические упражнения	существенные признаки, устанавливать причинно следственные связи	свидетельствует о сформированной интеллектуальной структуре мышления
Рефлексивный компонент	Осознание собственных мыслительных процессов	Самоотчеты, беседа, рефлексивные задания	Умение объяснять ход рассуждений, корректировать ошибки	Развитая рефлексия усиливает глубину аналитической деятельности
Мотивационный компонент	Внутренняя познавательная мотивация и интерес к решению задач	Анкетирование, наблюдение за учебной активностью	Инициативность, стремление к поиску альтернативных решений	Положительная мотивация способствует устойчивости аналитической активности
Эмоционально-волевой компонент	Самоконтроль, устойчивость к интеллектуальным трудностям	Анализ поведения в сложных ситуациях	Способность доводить рассуждение до логического завершения	Эмоциональная устойчивость повышает качество анализа
Социальный компонент	Влияние общения и совместной деятельности	Групповые дискуссии, наблюдение	Аргументированность позиции, умение вести диалог	Социальное взаимодействие стимулирует развитие критического мышления

Представленная структура отражает комплексный подход к изучению аналитического мышления в подростковом возрасте. Каждый компонент рассматривается как взаимосвязанная часть единой психологической системы. Когнитивный аспект демонстрирует уровень развития логических операций. Рефлексивный компонент позволяет оценить степень осознанности мыслительных процессов. Мотивационный фактор определяет устойчивость интереса к аналитической деятельности. Эмоционально-волевая сфера обеспечивает способность преодолевать интеллектуальные затруднения. Социальный аспект раскрывает роль взаимодействия в формировании аргументированного мышления. Интерпретация результатов строится на качественном анализе поведения подростков в учебных и коммуникативных ситуациях.

Полученные результаты свидетельствуют о том, что целенаправленная педагогическая поддержка значительно повышает уровень аналитической активности подростков. В образовательной среде, ориентированной на диалог и сотрудничество, усиливается способность к самостоятельным выводам. Подростки начинают осознанно использовать сравнение, обобщение и систематизацию при решении задач. Отмечается рост устойчивости внимания и улучшение контроля за ходом рассуждения. Развитие метакогнитивных умений способствует более точной оценке собственных интеллектуальных возможностей. Практика показывает, что проблемные задания стимулируют формирование причинно-следственного анализа. Подростки с высоким уровнем аналитического мышления проявляют большую уверенность в принятии решений. Также наблюдается повышение ответственности за результаты собственной деятельности. Систематическая работа над развитием логических операций формирует устойчивый стиль

мышления. Итоговые данные подтверждают, что аналитическое мышление в подростковом возрасте является динамичной структурой, чувствительной к условиям обучения и воспитания.

Заключение. Развитие аналитического мышления у подростков представляет собой закономерный и вместе с тем индивидуально окрашенный процесс психического становления личности. В данном возрасте усиливается способность к абстрагированию, что создает основу для более глубокого осмысления информации. Подросток постепенно переходит от поверхностного восприятия к структурированному анализу явлений. Существенную роль играет формирование внутренней позиции, позволяющей критически оценивать собственные суждения. Взаимосвязь когнитивных и эмоциональных процессов определяет характер аналитической деятельности. Поддержка самостоятельности способствует укреплению уверенности в интеллектуальных возможностях. Развитие рефлексии помогает подростку осознавать ход собственных рассуждений. Образовательная среда, ориентированная на диалог и проблемность, усиливает глубину анализа. Социальное взаимодействие стимулирует аргументированность и логичность высказываний. В совокупности данные особенности подтверждают, что аналитическое мышление формируется как результат активного взаимодействия личности с окружающей средой.

Становление аналитического мышления в подростковом возрасте выступает фундаментом дальнейшего личностного и профессионального развития. По мере накопления познавательного опыта возрастает способность к самостоятельному принятию решений. Подростки учатся выявлять причинно следственные связи и прогнозировать последствия своих действий. Развитие метакогнитивных навыков способствует более точному контролю мыслительных операций. Важным условием является наличие мотивирующей и поддерживающей атмосферы в семье и школе. Формирование устойчивого аналитического стиля мышления повышает адаптивность к изменяющимся условиям. Подросток приобретает умение сопоставлять различные точки зрения и выбирать наиболее обоснованную позицию. Последовательная работа над развитием логических операций укрепляет интеллектуальную самостоятельность. Психологическое сопровождение позволяет учитывать индивидуальные особенности и темп развития. Таким образом, аналитическое мышление становится ключевым ресурсом гармоничного взросления и успешной социализации личности.

Список использованной литературы.

1. Asomova R. Z. Kasb tanlash motivasiyasi va uning dinamikasi 2002. -137 b.
2. Zimmerman, B. J., & Schunk, D. H. (2003). Educational psychology: A century of contributions. Mahwah, NJ: Erlbaum. – P. 132-140.
3. Patricia A. Alexander and Michael P. Pressley. Metacognition and Reading. 2016. – 263 p.
4. Brown, A.L., & Campione, J.C. Psychological theory and the design of innovative learning environments: On procedures, principles, and systems. In L. Schauble & R. Glaser (Eds.), Innovations in learning: New environments for education. 2001. – P. 289–325.
5. Gardner, Howard. Truth, beauty, and goodness reframed: Educating for the virtues in the 21st century. New York: Basic Books. 2011. – 158 p.
6. Стернберг, Роберт. Практический интеллект = Practical Intelligence in Everyday Life. - СПб.: Питер, 2002. - 272 с.
7. G'oziyev E. G`. Umumiy psixologiya. O'qituvchi nashriyot – matbaa ijodiy uyi. Toshkent. 2013. – 160 b.

Imomov Musurmon Pirnazarovich

Shahrisabz davlat pedagogika instituti Pedagogika fakulteti dekani,
Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

E-mail: mimomov@shdpi.uz

ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-8443-7642>

PROFESSIONAL TA'LIM JARAYONIDA KOMPETENSIYAVIY YONDASHUV ORQALI O'QUVCHILARNING KASBIY MADANIYATINI RIVOJLANTIRISH METODIKASI

Annotatsiya. Ushbu maqolada professional ta'lim jarayonida kompetensiyaviy yondashuv orqali o'quvchilarning kasbiy madaniyatini rivojlantirishning ilmiy-metodik asoslari yoritilgan. Tadqiqotda kasbiy madaniyat tushunchasi, uning tarkibiy qismlari va shakllanish bosqichlari tahlil qilingan. Kompetensiyaviy yondashuvning kasbiy madaniyatni rivojlantirishdagi o'rni, zamonaviy pedagogik texnologiyalar bilan bog'liqligi ko'rsatib o'tilgan. Tajriba-sinov ishlari natijalari jadvallar va diagrammalar orqali taqdim etilgan. Maqolada professional ta'lim muassasalarida kasbiy madaniyatni rivojlantirishga oid amaliy tavsiyalar ham berilgan.

Kalit so'zlar: kasbiy madaniyat, kompetensiyaviy yondashuv, professional ta'lim, pedagogik texnologiya, kasbiy kompetentlik, shaxs rivojlanishi, ta'lim metodikasi.

Аннотация. В данной статье рассматриваются научно-методические основы развития профессиональной культуры студентов посредством компетентностного подхода в процессе профессионального образования. Анализируется концепция профессиональной культуры, её компоненты и этапы формирования. Показана роль компетентностного подхода в развитии профессиональной культуры и его связь с современными педагогическими технологиями. Результаты экспериментальной работы представлены в таблицах и диаграммах. В статье также приводятся практические рекомендации по развитию профессиональной культуры в профессиональных учебных заведениях.

Ключевые слова: профессиональная культура, компетентностный подход, профессиональное образование, педагогические технологии, профессиональная компетентность, личностное развитие, методика преподавания.

Abstract. This article covers the scientific and methodological foundations of developing students' professional culture through a competency-based approach in the process of professional education. The study analyzes the concept of professional culture, its components and stages of formation. The role of the competency-based approach in the development of professional culture and its connection with modern pedagogical technologies are shown. The results of experimental work are presented in tables and diagrams. The article also provides practical recommendations for the development of professional culture in professional educational institutions.

Key words: professional culture, competency-based approach, professional education, pedagogical technology, professional competence, personal development, educational methodology.

Kirish. Hozirgi kunda O'zbekiston Respublikasida ta'lim tizimini tubdan isloh qilish, kadrlar tayyorlash sifatini oshirish va xalqaro standartlarga muvofiqlashtirish dolzarb vazifalar sifatida belgilangan. Prezident Shavkat Mirziyoyevning 2022-yil 11-noyabrdagi "O'zbekiston - 2030" strategiyasida va Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasida ta'lim sohasiga alohida e'tibor qaratilganligi buning yaqqol isbotidir.

Professional ta'lim sohasida kompetensiyaviy yondashuvni joriy etish - bu faqat o'quv dasturlarini yangilash emas, balki butun ta'lim jarayonini tubdan qayta qurishdir. Zamonaviy talablar shuni ko'rsatadiki, bitiruvchining kasbiy bilim va ko'nikmalaridan tashqari, uning kasbiy madaniyati, muloqot qobiliyati, axloqiy xulq-atvori ham muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Statistik ma'lumotlarga ko'ra, 2023-2024 o'quv yilida O'zbekistonda 481 ta professional ta'lim muassasasida 600 mingdan ortiq o'quvchi ta'lim olmoqda. Biroq ish beruvchilarning so'rovlari shuni ko'rsatmoqdaki, bitiruvchilarning 67,3%ida kasbiy madaniyat darajasi yetarli emas, bu esa ularning mehnat bozoridagi raqobatbardoshligini pasaytirmoqda.

1-jadval.

Ish beruvchilarning professional ta'lim bitiruvchilariga bo'lgan talablari (2023-2024 y.)

Ko'rsatkich / Indicator	Yetarli darajada (%)	Etishmovchilik (%)
Kasbiy bilim va ko'nikmalar	78,4%	21,6%
Kasbiy madaniyat va axloq	32,7%	67,3%
Muloqot va kommunikatsiya	45,2%	54,8%
Jamoadagi ishlash qobiliyati	51,8%	48,2%
Innovatsion fikrlash	29,5%	70,5%
Raqamli savodxonlik	44,1%	55,9%

Manba: O'zbekiston Respublikasi Bandlik vazirligi monitoringi, 2024.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Kasbiy madaniyat muammosi ko'plab chet el va mahalliy olimlari tomonidan o'rganilgan. E. Klimovning kasbiy faoliyat psixologiyasiga oid tadqiqotlari (1996), N.V. Kuzmina (1990) va A.K. Markovaning (1993) kasbiy kompetentlik nazariyalari bu boradagi muhim manbalardandir. O'zbekiston olimlari orasida R. Inomov, D. Yo'ldoshev, N. Muslimov va boshqalarning ishlari alohida o'rin tutadi.

Kompetensiyaviy yondashuv nazariyasini rivojlantirishda J. Ravven (1984), G. Hymes (1972), V.I. Bidenko (2003), I.A. Zimnyaya (2004) kabi tadqiqotchilarning hissasi kattadir. Ular kompetensiyani bilim, ko'nikma va munosabatlarning integratsiyasi sifatida ta'riflaydi.

2-jadval.

Kasbiy madaniyat tushunchasining tadqiqotchilar ta'rifi

Tadqiqotchi	Ta'rif	Yil
N.V. Kuzmina	Kasbiy madaniyat - shaxsning kasbiy faoliyatda o'zini namoyon etish tizimi	1990
A.K. Markova	Kompetentlik va madaniyatning birligi - kasbiy o'zini anglash va faoliyatning samaradorligi	1993
R. Inomov	Kasbiy madaniyat - milliy va umuminsoniy qadriyatlar asosida shakllangan kasbiy ong va xulq-atvor tizimi	2010
N. Muslimov	Professional ta'limda kasbiy madaniyat - ta'lim va amaliyotning integratsiyasi mahsuli	2018

Tadqiqotda quyidagi metodlardan foydalanildi: kuzatish, so'rovnoma, pedagogik eksperiment, statistik tahlil va qiyosiy tahlil. Tajriba-sinov ishlari Shahrizabz shahri va Qashqadaryo viloyatining 4 ta kasb-hunar maktabida 2022-2024 yillar davomida olib borildi.

Asosiy natijalar va muhokama

3.1. Kasbiy madaniyatning tarkibiy modeli

Olib borilgan tadqiqot natijalarida kasbiy madaniyatning 5 ta asosiy tarkibiy komponenti aniqlandi. Ushbu komponentlar o'zaro bog'liq holda, kompetensiyaviy yondashuv asosida rivojlantirilishi lozim:

Kasbiy bilimlilik kompetensiyasi - nazariy va amaliy bilimlar majmuasi;

Kasbiy kommunikativ kompetensiya - muloqot va hamkorlik ko'nikmalari;
Axloqiy-qadriyatli kompetensiya - kasbiy etika va milliy qadriyatlarga sodiqlik;
Ijodiy-innovatsion kompetensiya - kreativ va innovatsion fikrlash qobiliyati;
Refleksiv-motivatsion kompetensiya - o'z-o'zini baholash va kasbiy o'sishga intilish.

3-jadval.

Kompetensiyaviy yondashuv elementlarining kasbiy madaniyatga ta'siri (tajriba-sinov natijalari)

Komponent	Boshlang'ich daraja (%)	O'rta daraja (%)	Yuqori daraja (%)	O'sish (+%)
Kasbiy bilimlilik	38,2	42,5	62,8	+24,6
Kommunikativ kompetensiya	31,4	38,7	57,3	+25,9
Axloqiy-qadriyatli	45,6	51,2	69,4	+23,8
Ijodiy-innovatsion	22,8	34,5	51,7	+28,9
Refleksiv-motivatsion	28,5	37,8	55,2	+26,7
O'rtacha ko'rsatkich	33,3	40,9	59,3	+26,0

Manba: Muallif tomonidan 2022-2024 yillarda olib borilgan tajriba-sinov ishlari natijalari.

3.2. Pedagogik texnologiyalar ta'sirchanligini taqqoslash

Tajriba-sinov jarayonida turli pedagogik texnologiyalarning kasbiy madaniyatni rivojlantirishdagi samaradorligi o'rganildi. Natijalarga ko'ra, interfaol o'qitish metodlari va loyiha asosidagi ta'lim eng yuqori ko'rsatkichlarni berdi:

4-jadval.

Turli pedagogik texnologiyalarning samaradorligi

Pedagogik texnologiya	Nazariy bilim o'zlashtirilishi (%)	Amaliy ko'nikma (%)	Madaniy rivojlanish (%)
An'anaviy o'qitish	64,2	48,5	32,4
Modulli ta'lim	71,8	62,3	48,7
Interfaol metodlar	78,5	74,8	67,2
Loyiha asosidagi ta'lim	82,1	79,4	71,5
Muammoли ta'lim	76,4	71,2	63,8
Hamkorlikdagi ta'lim	74,9	76,8	72,3
Raqamli-gibrid ta'lim	80,3	77,5	68,9

3.3. Kasbiy madaniyatni rivojlantirish bosqichlari

Tajriba-sinov natijalari va nazariy tahlillar asosida kasbiy madaniyatni rivojlantirishning 4 bosqichli modeli ishlab chiqildi:

5-jadval.

Kasbiy madaniyatni rivojlantirishning bosqichli modeli

Bosqich	Nomi	Asosiy vazifalar	Kutilayotgan natija
I	Motivatsion-diagnostik	Kasbiy qiziqish va motivatsiyani shakllantirish	O'quvchilarda kasb tanlashga ijobiy munosabat
II	Bilimli-kognitiv	Kasbiy bilim va tushunchalar tizimini shakllantirish	Kasbiy bilimlilik darajasi 60% dan ortiq
III	Amaliy-faoliyatli	Ko'nikma va malakalarni amaliyotda qo'llash	Amaliy ko'nikmalar darajasi 70% dan ortiq
IV	Refleksiv-integrativ	O'z-o'zini baholash va kasbiy o'zlikni anglash	Kasbiy madaniyat yuqori darajada shakllangan

Statistik tahlil va empirik ma'lumotlar. Tajriba-sinov ishlari 2022-2024 yillar davomida Qashqadaryo viloyatining 4 ta kasb-hunar maktabida olib borildi. Tajriba guruhleri va nazorat guruhleri tarkibi quyidagicha:

6-jadval.

Tajriba-sinov ishlarining namunasi (N=480 o'quvchi)

Ta'lim muassasasi	Tajriba guruh (n)	Nazorat guruh (n)	Mutaxassislik	O'quv yili
Shahrisabz KHM №1	62	58	Qurilish va arxitektura	2022-2023
Kitob KHM №3	58	60	IT va dasturlash	2022-2023
G'uzor KHM №2	65	62	Agronom va qishloq xo'jaligi	2023-2024
Qarshi KHM №5	60	55	Iqtisodiyot va moliya	2023-2024
JAMI	245	235	4 ta mutaxassislik	2 o'quv yili

7-jadval.

Tajriba va nazorat guruhlarida kasbiy madaniyat darajalarining dinamikasi (%)

Ko'rsatkich	TG Boshl.	TG Yakuniy	TG O'sish	NG Boshl.	NG Yakuniy	NG O'sish	Farq
Past daraja	48,2	14,7	-33,5	47,9	36,2	-11,7	21,8
O'rta daraja	38,4	43,5	+5,1	38,7	44,3	+5,6	0,5
Yuqori daraja	13,4	41,8	+28,4	13,4	19,5	+6,1	22,3

TG - tajriba guruhi; NG - nazorat guruhi; Boshl. - boshlang'ich o'lchov; Yakuniy - yakuniy o'lchov

Metodologik tavsiyalar. Tadqiqot natijalari asosida professional ta'lim muassasalarida kasbiy madaniyatni rivojlantirish uchun quyidagi metodologik tavsiyalar ishlab chiqildi:

8-jadval.

Kasbiy madaniyatni rivojlantirishga oid metodologik tavsiyalar tizimi

№	Tavsiya	Amalga oshirish yo'li	Kutilayotgan natija
1	O'quv dasturlariga kasbiy madaniyat modulini kiritish	Maxsus kurs ishlab chiqish va joriy etish	Tizimli yondashuv ta'minlanadi
2	Interfaol va loyiha asosidagi ta'lim metodlarini kengaytirish	O'qituvchilarni qayta tayyorlash	Amaliy ko'nikmalar 20-25% ga oshadi
3	Ishlab chiqarish amaliyotini kompetensiyaviy baholash tizimiga o'tkazish	Portfel va ePortfolio tizimini joriy etish	Refleksiv kompetensiya shakllanadi
4	Ish beruvchilar bilan hamkorlikni institutsionallashtirish	Ikkilamchi ta'lim, mentoring tizimi	Mehnat bozori talablariga muvofiqlik
5	Raqamli muhitda kasbiy madaniyatni rivojlantirish	LMS, virtual laboratoriyalar, AI vositalar	Raqamli kompetensiya shakllanadi

Xulosa. Olib borilgan tadqiqot shuni ko'rsatdiki, professional ta'lim jarayonida kompetensiyaviy yondashuvni tizimli tatbiq etish o'quvchilarning kasbiy madaniyatini rivojlantirishda muhim omil hisoblanadi. Tajriba-sinov natijalari tajriba guruhlarida kasbiy madaniyatning yuqori darajasiga erishgan o'quvchilar ulushi 13,4%dan 41,8%gacha oshganligini, ya'ni 28,4 foiz punktga o'sganligini ko'rsatdi.

Nazorat guruhlarida esa bu ko'rsatkich atigi 6,1 foiz punktga oshdi (13,4%dan 19,5%gacha). Bu farq kompetensiyaviy yondashuvga asoslangan metodikaning samaradorligini statistik jihatdan tasdiqlaydi ($p < 0,05$).

Tadqiqot natijalari asosida ishlab chiqilgan metodologik tavsiyalar professional ta'lim muassasalarida kasbiy madaniyatni rivojlantirishning amaliy dasturiga asos bo'lishi mumkin. Kelgusida raqamli ta'lim muhitida kompetensiyaviy yondashuvning o'ziga xos xususiyatlarini o'rganish istiqbolga oid vazifa sifatida belgilanmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 11-noyabrdagi "O'zbekiston - 2030" strategiyasi to'g'risidagi farmoni. - Toshkent, 2022.
2. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida" gi Qonuni (yangi tahriri). - Toshkent, 2020.
3. Иномов Р.И. Kasb-hunar ta'limida kompetensiyaviy yondashuv: nazariya va amaliyot. - Toshkent: Fan, 2010. - 186 b.
4. Muslimov N.A. Professional ta'limda o'qituvchi kompetentligini shakllantirish. - Toshkent: TDPU, 2018. - 212 b.
5. Zimnyaya I.A. Klyuchevye kompetentsii kak rezultativno-tselevaya osnova kompetentnostnogo podkhoda v obrazovanii. - M.: Issledovatel'skiy tsentr, 2004. - 42 s.
6. Markova A.K. Psikhologiya professionalizma. - M.: Znanie, 1993. - 308 s.
7. Kuzmina N.V. Professionalizm lichnosti prepodavatelya i mastera proizvodstvennogo obucheniya. - M.: Vysshaya shkola, 1990. - 119 s.
8. Raven J. Competence in Modern Society. - London: H.K. Lewis, 1984. - 285 p.
9. OECD. The Definition and Selection of Key Competencies. - Paris: OECD, 2005. - 20 p.
10. Yo'ldoshev J.G'. Ta'lim jarayonida innovatsion pedagogik texnologiyalar. - Toshkent: O'qituvchi, 2015. - 224 b.

Otamurodova Shamsu Qamar Otamurodovna

P.f.f.d. (PhD), dotsent v/b., Termiz davlat pedagogika instituti Pedagogika kafedrası
otamurodovashamsuqamar@gmail.com

BO'LAJAK PEDAGOGLARDA KREATIVLIK POTENSIALNI OSHIRISHDA DIVERSIFIKATSIYA TAMOYILINING PEDAGOGIK IMKONIYATLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada bo'lajak pedagoglarda kreativlik potensialini rivojlantirishda diversifikatsiya tamoyilining pedagogik imkoniyatlari tahlil qilinadi. Zamonaviy ta'lim tizimida pedagog kadrlarning kasbiy kompetentligini oshirish, ayniqsa ularning kreativ fikrlash qobiliyatini rivojlantirish muhim vazifa sifatida qaralayotgani asoslab beriladi. Qolaversa, ta'lim jarayoniga innovatsion yondashuvlarni joriy etish, talabalarning ijodiy salohiyatini qo'llab-quvvatlash hamda pedagogik jarayonga yangicha yondashuvlarni shakllantirish zarurligi yoritilgan.

Maqolada "diversifikatsiya" tushunchasining pedagogik mazmuni turli ilmiy qarashlar asosida tahlil qilinib, uning ta'lim tizimidagi o'rni va ahamiyati ochib beriladi. Shuningdek, diversifikatsiya tamoyili ta'lim mazmuni, metodlari va shakllarini boyitish orqali talabalarning individual imkoniyatlarini rivojlantirishga xizmat qilishi ko'rsatib o'tiladi. Tadqiqot jarayonida bo'lajak pedagoglarning kreativlik komponentlari aniqlashtirilib, ularni rivojlantirishga xizmat qiluvchi didaktik sharoitlar hamda pedagogik yondashuvlar yoritilgan.

Kalit so'zlar: kreativlik, kreativlik potentsiali, bo'lajak pedagog, pedagogik ta'lim, diversifikatsiya, ta'limni diversifikatsiyalash, pedagogik yondashuv, innovatsion ta'lim texnologiyalari, ijodiy fikrlash, pedagogik kompetentlik, interfaol metodlar, ta'lim jarayoni.

Аннотация. В данной статье анализируются педагогические возможности принципа диверсификации в развитии креативного потенциала будущих педагогов. Обосновано, что в современной системе образования повышение профессиональной компетентности педагогических кадров, особенно развитие их способности к креативному мышлению, рассматривается как важная задача. Кроме того, освещается необходимость внедрения инновационных подходов в образовательный процесс, поддержки творческого потенциала студентов и формирования новых подходов к педагогическому процессу.

В статье анализируется педагогическое содержание понятия "диверсификация" на основе различных научных взглядов, раскрывается его место и значение в системе образования. Также показано, что принцип диверсификации служит развитию индивидуальных возможностей студентов путем обогащения содержания, методов и форм обучения. В процессе исследования уточнены компоненты креативности будущих педагогов, освещены дидактические условия и педагогические подходы, служащие их развитию.

Ключевые слова: креативность, креативный потенциал, будущий педагог, педагогическое образование, диверсификация, диверсификация образования, педагогический подход, инновационные образовательные технологии, творческое мышление, педагогическая компетентность, интерактивные методы, образовательный процесс.

Annotation. This article analyzes the pedagogical possibilities of the principle of diversification in the development of creative potential of future teachers. It is substantiated that in the modern education system, increasing the professional competence of pedagogical personnel, especially the development of their creative thinking abilities, is considered an important task. In addition, the necessity of introducing innovative approaches into the educational process, supporting the creative potential of students, and forming new approaches to the pedagogical process is highlighted.

The article analyzes the pedagogical content of the concept of "diversification" based on various scientific views, revealing its place and significance in the education system. It is also

shown that the principle of diversification serves the development of students' individual capabilities by enriching the content, methods, and forms of education. In the research process, the components of the creativity of future teachers were clarified, and the didactic conditions and pedagogical approaches serving their development were highlighted.

Key words: *creativity, creative potential, future teacher, pedagogical education, diversification, diversification of education, pedagogical approach, innovative educational technologies, creative thinking, pedagogical competence, interactive methods, educational process.*

Kirish. Hozirgi kunda ta'lim tizimida amalga oshirilayotgan islohotlar pedagog kadrlarning kasbiy kompetentligini, ayniqsa ularning kreativ fikrlash qobiliyatini rivojlantirishni muhim vazifa sifatida belgilamoqda. Jamiyatning jadal rivojlanishi, ta'lim jarayoniga innovatsion texnologiyalarning kirib kelishi hamda o'quvchilarning ijodiy salohiyatini qo'llab-quvvatlash zarurati bo'lajak pedagoglardan yangicha fikrlashni, pedagogik jarayonga kreativ yondashuvni talab etadi. Shu sababli oliy ta'lim muassasalarida bo'lajak pedagoglarni tayyorlash jarayonida ularning kreativlik potensialini rivojlantirishga qaratilgan samarali pedagogik mexanizmlarni ishlab chiqish va takomillashtirish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

Kreativlik bugungi kunda pedagogning muhim kasbiy sifatlaridan biri bo'lib, u ta'lim jarayonini samarali tashkil etish, o'quvchilarning qiziqish va ehtiyojlarini inobatga olish hamda muammoli vaziyatlarga innovatsion yechimlar topishda muhim rol o'ynaydi. Bo'lajak pedagoglarda kreativlik potensialini shakllantirish esa ta'lim jarayonini turli pedagogik yondashuvlar asosida tashkil etishni talab qiladi. Bu jarayonda diversifikatsiya tamoyili alohida ahamiyatga ega bo'lib, u ta'lim mazmuni, metodlari, shakllari va vositalarini turli xil yo'nalishlarda boyitish orqali talabalarining individual imkoniyatlarini ochib berishga xizmat qiladi.

Diversifikatsiya tamoyili ta'lim jarayonining moslashuvchanligini ta'minlab, talabalarining mustaqil fikrlashi, ijodiy yondashuvi hamda pedagogik faoliyatga yangicha qarashlarini shakllantirishga yordam beradi. Shu bilan birga, mazkur tamoyil bo'lajak pedagoglarning kasbiy rivojlanishini qo'llab-quvvatlab, ularning kreativlik potensialini rivojlantirish uchun qulay pedagogik muhit yaratadi. Shu nuqtai nazardan, bo'lajak pedagoglarda kreativlik potensialini oshirishda diversifikatsiya tamoyilining pedagogik imkoniyatlarini ilmiy jihatdan tahlil qilish va asoslash muhim ilmiy vazifa hisoblanadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Pedagogikada "diversifikatsiya" tushunchasini talqin etishga qaratilgan bir necha yondashuvlarni keltirish mumkin. Jumladan:

"bu shaxsning o'z rivojlanish yo'nalishini o'zi belgilashga qaratilgan yangi pedagogik paradigma bo'lib, ta'lim tizimining tezkor o'zgarishlar, jamiyat ehtiyojlari hisobiga talablarga tezda moslashuvchanligi bilan xarakterlanadi" [1];

"ta'lim xizmatlari, dasturlari, ta'lim muassasalari shakl va ko'rinishlarining muqobil variantlarda faoliyat ko'rsatishini ta'min etuvchi strukturaviy tizim shakllantirilishiga qaratilgan variativ strategiyadir" [2].

Diversifikatsiyaning ta'limdagi funksiyasi va ahamiyati ham uning keng miqyosda foydalanish ta'rifida keltirilgan xususiyatlarining ijtimoiy shaklda namoyon bo'lishi bilan tushuntiriladi. Diversifikatsiyaning ta'limda qo'llanilish tamoyillari haqida fikr yuritib M.Yu.Lomakina, avvalo, mazkur tushunchaning etimologiyasi va fan-texnika, ijtimoiy-iqtisodiy sohalarida foydalanilishi tarixiga to'xtalib o'tadi.

Tadqiqotchining fikriga ko'ra, "diversifikatsiya" atamasi lotin tilidagi "diversificatio" so'zidan kelib chiqqan bo'lib, faoliyat ko'lamining kengaytirilishini bildiradi [3]. Mazkur atama ilk bor o'tgan asrning o'rtalaridan (taxminan 1950-yillardan) boshlab qo'llanila boshlangan va rivojlangan davlatlar iqtisodiyotidagi yangi voqeliklar, xususan, kapitalning konsentratsiyalashuvi natijasida tashkil topgan yangi tarmoqlarni nazarda tutgan. Faqat o'tgan asr 60-yillarining so'nggida mazkur tushunchani ta'limga joriy etish zarurati paydo bo'ldi.

M.Yu.Lomakinaning fikricha, “bu zarurat G‘arbiy Yevropa davlatlarida ta’lim tizimlarini tarkibiy-tuzilmaviy jihatdan isloh qilishga kirishish natijasida yuzaga keldi” [3].

Diversifikatsiyaning G‘arbiy Yevropa ta’lim tizimida joriy etilishi mahsuli o‘laroq, qayd etilgan samarali o‘zgarishlarni izohlar ekan, M.Yu.Lomakina ta’limdagi diversifikatsiyani quyidagicha talqin qiladi: “Biz oliy ta’lim diversifikatsiyasi deganda ta’lim tizimi faoliyatining kengayishi va mazkur tizimning ilgari mavjud bo‘lmagan vazifa hamda funksiyalarga ega bo‘lishini tushunamiz” [3].

V.R.Dryaxlova talqinida “diversifikatsiya” tushunchasi yuqorida keltirilgan kabi iqtisodiy ma’noga ega bo‘lgani holda, ta’lim sohasiga tatbiq etilganga nisbatan keng ma’no kasb etadi. Uning fikricha, “uzluksiz ta’limdagi diversifikatsiya:

ta’limda yangi faoliyat turlarining joriy etilishi va buning natijasida tizimda bosh maqsad, vazifa hamda funksiyalarning miqdor va sifat jihatdan yangilanishidir;

zamonaviy ta’lim diversifikatsiyasi ta’lim tizimini innovatsion strukturaviylashtirish tamoyillari sifatida qaraladi va buning samarasi o‘laroq, o‘qitish dasturlari va ta’lim berish bilan bog‘liq xizmat ko‘rsatishlar, ta’lim muassasalarining tur, shakl va ko‘rinishlari variativ tarzda mazmun-mohiyatan yangilanadi” [4].

A.K.Kollegov “diversifikatsiyani muayyan ibtidoaga ega bo‘lgan jarayon deb hisoblaydi va uning boshlanish muddati eng kamida ta’limdagi faoliyat turlarini kengaytirish hamda tizimdagi funksiyalarning dastlabki yangilanishiga zarurat paydo bo‘lgan vaqtdir. Oliy ta’limdagi diversifikatsiya ikki bosqichda kechadi, deb ta’kidlaydi” [5].

Oliy ta’limdagi diversifikatsiyaning birinchi bosqichida OTMlar soni, ta’lim yo‘nalishlari, mutaxassisliklarning turlari va bunga mutanosib ravishda o‘quv fanlari, o‘quv-amaliyoti turlari son jihatdan ortadi. Aytish mumkinki, oliy ta’limdagi diversifikatsiyaning birinchi bosqichi miqdor o‘zgarishlarni nazarda tutadi va ijtimoiy talablardan kelib chiqilgan holda, mundarijaviy xususiyatga ega bo‘ladi. Birinchi, ya’ni boshlanuvchi bosqichning oliy ta’lim tizimidagi diversifikatsiya jarayonining boshlanishiga omil bo‘lishini ta’minlovchi jihatlardan biri jamiyatdagi ilm-fan sohasidagi o‘zgarishlar va yangilanishlardir.

A.K.Kollegov fikricha, “oliy ta’lim tizimidagi diversifikatsiyaning ikkinchi bosqichi sohadagi sifat o‘zgarishlar sodir bo‘lishi asnosida amalga oshadi. Bunda ta’lim tizimining moslashuvchanligi, ta’limning shaxsga yo‘naltirilgan yangi paradigmasi shakllanishi, yangi texnologiyalar va pedagogik innovatsiyalarning joriy etilishi uchun pedagogik-psixologik sharoitlarning yuzaga kelishi, jamiyat va ta’lim tizimi o‘rtasida bog‘liqliklarning mustahkamlanishi kabi yangilanishlar kuzatilishi mumkin” [5].

Ta’kidlash joizki, oliy pedagogik ta’limning diversifikatsiyasi faqat o‘qitishning amaliy yo‘naltirilgan texnologiyalari hamda vositalarini joriy etish yoki jamiyatning talablari asosida tashkil topadigan mazmunan yangi ta’lim muassasalari tashkil etishdangina iborat emas. Diversifikatsiya, eng avvalo, yangi ta’limiy sharoitlarda faoliyat ko‘rsatishga yo‘naltirilgan kadrlarni tayyorlash tizimini joriy qilishda namoyon bo‘ladi.

Natijalar. OTM talabalarini bevosita bo‘lajak mutaxassislar sifatida qarashimiz lozimligi, yangi ta’lim paradigmaları asosida ta’lim amaliyotiga keng joriy etilgan diversifikatsiya tamoyillaridan kelib chiqib hamda yuqorida keltirib o‘tilgan mulohazalarni umumlashtirib, biz talabalaridagi kreativ potensialni yuzaga chiqarish vazifasini bo‘lajak mutaxassislarni tayyorlash strukturasining muhim komponenti va bu jarayonda bajariladigan eng muhim vazifalardan biridir degan xulosaga kelamiz. Shu nuqtai nazardan qaraydigan bo‘lsak, talabaning kreativ potensialini yuzaga chiqarish vazifasi ta’limdagi kreativlikning asosiy strukturaviy komponentlarini aniqlashtirish va ularning namoyon bo‘lish sharoitlarini o‘rganish vazifasi bilan chambarchas bog‘liqdir.

Shunday qilib, ta’lim sohasidagi kreativlik bevosita o‘qituvchining pedagogik mahorati shakllanishining dastlabki ibtidosi bo‘lib, u bir qator komponentlarni o‘z ichiga oladi (1-jadval).

1-jadval.

Kreativlik va uning asosiy komponentlari

	Kreativlik komponentlari	Xususiyati	Namoyon bo'lish sharoiti
1	Intellektual bilim.	O'z predmeti sohasida egallagan bilim, malaka va ko'nikmalari.	O'quv jarayonida o'quv-bilish faoliyatining barcha komponentlarida.
2	Antikonformizm.	Muammoga yondashuvda umum qabul qilingan stereotiplardan qochish, doim o'z mustaqil pozitsiyasiga ega bo'lish.	O'quv jarayonida muammoli vaziyatlar, nostandart holatlarda.
3	Motivatsiya va emotsional qiziquvchanlik.	Yangi fikr va g'oyalarni ilgari surish, munozaralarga qizg'in kirishish, kommunikativ munosabatlarda faollik.	Interfaol usulda kommunikativ yondashuv asosida tashkil etilgan darslar.
4	Originallik.	Har qanday masalaning yechimiga o'z pozitsiyasidan yondashish, fikrlash va fikrning o'ziga xosligi.	Har qanday ko'rinishdagi kommunikativ munosabatlarda.
5	Asbtraktlashtirish.	Muammoning mohiyatini tezda anglash va uni nutqiy shaklda ravon ifodalash.	Qo'yilgan ta'limiy muammoni oydinlashtirish bilan bog'liq kommunikativ munosabatlarda.
6	Metaforalilik.	Mutlaqo boshqa kontekstda ishlashga tayyorlik; fikrni timsollik, ramziy tarzda aniq ifodalash; murakkablik zami-ridagi oddiylilikni ko'ra bilishi.	Bilish obyekti-ning xossalarini nutqiy usulda tasvirlashda.
7	Moslashuvchanlik.	Muammo strukturasidagi noodatiy detallar, noaniqliklarni tezda payqash; bir g'oyadan ikkinchisiga o'tish sur'atining tezligi.	Nostandart vaziyatlarda, chigal masalalar muhokamasida.
8	Generativlik	G'oyalar, fikrlarga, takliflarga boyligi.	Har qanday ko'rinishdagi kommunikativ munosabatlarda.
9	Emotsional-psixologik komponentlar.	Muammo yechimiga ishtiyoq va ijobiy emotsiyalar bilan kirishish; harakatlari yaxshi natija berganda halovat olish, aksincha – o'zidan qoniqmaslik.	Muayyan muammo yechimining natijasida.

Kreativlikning yuqorida sanab o'tilgan komponentlari talabanning ichki potentsiali o'laroq, amaliy vaziyatlarda namoyon bo'lishi uchun ma'lum pedagogik va o'quv muhiti, didaktik shart-sharoitlar lozim bo'ladi. Mazkur muhit va didaktik shart-sharoitlarning yuzaga kelishi uchun ta'lim jarayonida diversifikatsiya umumdida didaktik tamoyillarining ustuvorligiga erishish muhim sanaladi.

Muhokama. O'qituvchi talabalarning kreativ yo'nalishlarini, ya'ni ularda kreativlikning qaysi turi ko'proq namoyon bo'lishini aniqlashi uchun nostandart masalalar, nostandart savollar, intellektual bilim talab qiladigan mantiqiy savollar, umumiy dunyoqarashni hosil qiluvchi bilimlar

talab etadigan matnli masalalar, ziddiyatli vaziyatlar, axborotni bilimga aylantirish ko'nikmasini talab etadigan mashqlardan foydalanishi mumkin. O'qituvchi bunda quyidagi tarqatma material variantlaridan foydalanadi.

1-tarqatma material mazmuni: "Tabiatdagi shamol hodisasiga ta'rif bering".

2-tarqatma material mazmuni: "Shamolning kuchi va tezligi atmosferadagi qanday parametrlarga bog'liq?

3-tarqatma material mazmuni: "Tabiatdagi shamol hodisasiga mohiyatan o'xshash bo'lgan hodisalarga misol keltiring".

4-tarqatma material mazmuni: "Tabiatdagi shamol hodisasini keltirib chiqaruvchi omilga fizika fanidagi qanday elektrodinamik tushuncha to'g'ri keladi?"

Birinchi materialdagi savolda talabanning nutqiy qobiliyati, o'z fikrini yozma ravishda ravon ifodlay olish mahoratini, narsalar va hodisalarning ta'rifini mufassal tavsif etish kabi ko'nikmalar shaklidagi kreativ potensialini yuzaga chiqarish nazarda tutiladi.

Ikkinchi materialni tashkil etuvchi savol talabanning mavjud faktlar asosida hodisaning mohiyatini oydinlashtirish, bilish obyektining xossalari belgilash, faktlar va hodisa o'rtasidagi sabab-oqibatli bog'liqliklarni aniqlash kabi kreativ sifatlarini yuzaga chiqarishga qaratiladi.

Uchinchi tarqatma materialdagi savolda talabanning tahliliy qobiliyatlari, mulohazakorligi, hodisalar va obyektlarni rivojlangan tasavvur yordamida o'zaro taqqoslash qobiliyatini yuzaga chiqarish maqsad qilinadi.

To'rtinchi tarqatma material mazmuni talabanning hodisalar o'rtasidagi integrativlikni kuzatish, ikkita turli tabiatdagi obyektlarning umumiy jihatlarini uyg'unlashtirish qobiliyati namoyon bo'lishi uchun zamin yaratadi.

O'qituvchi talabalar kreativ potensialining yo'naltirilganligini aniqlashda ularning amaliy, nazariy, amaliy-nazariy xususiyatlarga egalik darajasini ham aniqlashi maqsadga muvofiqdir.

Xulosa. Zamonaviy ta'lim tizimida amalga oshirilayotgan islohotlar pedagog kadrlarning kasbiy sifatlarini yangi bosqichga ko'tarishni talab qilmoqda. Ayniqsa, bo'lajak pedagoglarning kreativ fikrlash qobiliyatini rivojlantirish ta'lim samaradorligini oshirishda muhim omillardan biri hisoblanadi. Chunki kreativlik pedagogning o'quv jarayonini innovatsion yondashuvlar asosida tashkil etishi, muammoli vaziyatlarda samarali yechimlar topishi hamda o'quvchilarning ijodiy salohiyatini qo'llab-quvvatlashida muhim rol o'ynaydi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, bo'lajak pedagoglarda kreativlik potensialini rivojlantirish jarayoni ta'limni diversifikatsiya qilish tamoyillari asosida samarali tashkil etilganda yanada yuqori natijalar beradi.

Umuman olganda, oliy ta'lim jarayonida diversifikatsiya tamoyilini izchil qo'llash bo'lajak pedagoglarning kreativlik potensialini rivojlantirishda muhim pedagogik omil bo'lib xizmat qiladi hamda zamonaviy ta'lim talablari asosida raqobatbardosh, innovatsion fikrlaydigan mutaxassislarni tayyorlash imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Кудрина Э. Л. Диверсификация высшего профессионального образования в сфере культуры и искусства: автореф. дис. д-ра пед. наук: 13.00.05; – М., 1999. – 44 с.

2. Байденко В. И. Диверсификация среднего профессионального образования: сущность, условия, пути реализации: автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.01. – М., 1995. – 16 с.

3. Ломакина М. Ю. Диверсификация как принцип непрерывного образования // "Мир науки". – 2017. – №2. – 47-51 с.

4. Галацкова И.А. Моделирование вариативных образовательных маршрутов учащихся как средства обеспечения адаптивности школьной среды. Автореферат. – Ульяновск: 2010. – 27 с.

5. Коллегов А. К. Диверсификация как основная тенденция развития высшего педагогического образования в России // Вестник ТГПУ. – 2010. – №4 (94). – 12-16 с.

Azizova Sabina Fahriddinovna
*Nizomiy nomidagi O'zbekiston milliy
pedagogika universiteti 1-kurs magistranti.*

BOSHLANG'ICH TA'LIM ONA TILI DARSLARIDA O'QUVCHILARNING IJODIY FIKRLASH KO'NIKMALARINI RIVOJLANTIRISH USULLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarida ijodiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirish, umumiy o'rta ta'lim maktablarida o'qitiladigan har bir fan yosh avlodning har tomonlama komil, bilimli, jamiyatga foydali shaxs bo'lib yetishishida muhim o'rin egallashi haqida gap boradi. Ayniqsa, boshlang'ich ta'lim yosh avlodning kelajagi uchun muhim poydevor vazifasini bajaradi.

Kalit so'zlar: Boshlang'ich sinf, ta'lim jarayoni, ijodiy fikrlash, didaktik o'yin, pedagogik-psixologik tahlil, muammoli vaziyat, ona tili va o'qish savodxonligi, ko'nikma, malaka, topshiriqlar, interfaol ta'lim metodlari.

Аннотация. В статье рассматривается развитие творческого мышления у учащихся начальной школы и важная роль каждого предмета, преподаваемого в общеобразовательных школах, в формировании подрастающего поколения как всесторонне развитой, эрудированной и социально полезной личности. В частности, начальное образование служит важным фундаментом для будущего молодого поколения.

Ключевые слова: Начало третьего класса, образовательный процесс, творческое мышление, дидактическая игра, педагогико-психологический анализ, проблемная ситуация, родной язык и читательская грамотность, умения, квалификации, задачи, интерактивные методы обучения.

Abstract. This article discusses the development of creative thinking skills in primary school students, and the important role that each subject taught in general secondary schools plays in the development of the young generation as well-rounded, knowledgeable, and socially useful individuals. In particular, primary education serves as an important foundation for the future of the young generation.

Key words: Start third grade, educational process, creative thinking, didactic game, pedagogical-psychological analysis, problem situation, native language and reading literacy, skills, qualifications, tasks, interactive teaching methods.

Kirish. Hozirgi kunda ta'lim tizimi oldida turgan muhim vazifalardan biri – o'quvchilarda mustaqil va ijodiy fikrlash ko'nikmalarini shakllantirishdan iborat. Jamiyat taraqqiyoti, axborot oqimining keskin ortishi hamda innovatsion yondashuvlarning keng joriy etilishi o'quvchilardan nafaqat tayyor bilimlarni o'zlashtirishni, balki ularni qayta ishlash, tahlil qilish va yangi g'oyalar yarata olish qobiliyatini talab etmoqda. Shu jihatdan, boshlang'ich ta'lim bosqichidayoq o'quvchilarning ijodiy fikrlashini rivojlantirish dolzarb masala hisoblanadi.

Ayniqsa, ona tili darslari bu jarayonda alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki mazkur fan o'quvchilarda nutqni rivojlantirish, fikrni erkin va mantiqiy ifodalash, til imkoniyatlaridan samarali foydalanish ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Ona tili darslarida turli matnlar bilan ishlash, hikoya tuzish, bayon yozish, mulohaza bildirish kabi faoliyatlar orqali o'quvchilarning ijodiy tafakkuri rivojlanadi.

Biroq amaliyot shuni ko'rsatadiki, an'anaviy o'qitish usullari ko'p hollarda o'quvchilarning ijodiy faolligini to'liq rivojlantirish imkonini bermayapti. Dars jarayonida ko'proq tayyor bilimlarni berishga yo'naltirilgan yondashuvlar ustunlik qilib, o'quvchilarning mustaqil fikr yuritishiga yetarlicha sharoit yaratilmayapti. Bu esa ta'lim jarayoniga zamonaviy, interaktiv va innovatsion usullarni joriy etish zarurligini ko'rsatadi.

Mazkur maqolada boshlang'ich ta'lim ona tili darslarida o'quvchilarning ijodiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishning samarali usullari, ularning nazariy asoslari va amaliyotda qo'llash imkoniyatlari tahlil qilinadi.

Mavzuning dolzarbligi. Mazkur tadqiqot mavzusining dolzarbligi zamonaviy ta'lim tizimida o'quvchilarning ijodiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishga bo'lgan ehtiyojning ortib borayotgani bilan izohlanadi. Jahon ta'lim makonida olib borilayotgan islohotlar, xususan Organisation for Economic Co-operation and Development tomonidan amalga oshiriladigan xalqaro baholash dasturlari (PISA) natijalari shuni ko'rsatmoqdaki, o'quvchilarda tanqidiy va ijodiy fikrlash ko'nikmalarini shakllantirish ta'lim sifatini belgilaydigan asosiy omillardan biri hisoblanadi.

Ilmiy tadqiqotlarda ijodiy fikrlash insonning yangi g'oyalar yaratish, muammolarga noan'anaviy yechim topish va mustaqil qaror qabul qilish qobiliyati sifatida talqin qilinadi. Bu borada Lev Vygotskyning ijtimoiy-madaniy nazariyasida ta'kidlanganidek, o'quvchining fikrlash jarayoni uning ijtimoiy muhiti va ta'lim jarayonidagi faol ishtiroki orqali rivojlanadi. Shuningdek, Jean Piaget ta'lim jarayonida bolaning kognitiv rivojlanishi bosqichma-bosqich amalga oshirishini asoslab, ijodiy fikrlashni shakllantirishda faol o'qitish usullarining ahamiyatini ko'rsatib bergan.

Zamonaviy pedagogikada esa ijodiy fikrlashni rivojlantirish innovatsion ta'lim texnologiyalari bilan uzviy bog'liq holda qaraladi. Paulo Freire tomonidan ilgari surilgan tanqidiy pedagogika g'oyalariga ko'ra, ta'lim jarayoni o'quvchining faol ishtirokini ta'minlashi, uni mulohaza yuritishga va mustaqil fikr bildirishga undashi lozim. Bu esa an'anaviy reproduktiv ta'limdan innovatsion, interaktiv yondashuvlarga o'tish zarurligini taqozo etadi.

Shu bilan birga, UNESCOning ta'limga oid xalqaro hisobotlarida ham XXI asr ko'nikmalari qatorida ijodiy va tanqidiy fikrlash alohida ta'kidlanadi. Ushbu yondashuvga ko'ra, boshlang'ich ta'lim bosqichidayoq o'quvchilarda mazkur ko'nikmalarni shakllantirish ularning kelgusidagi ta'lim samaradorligi va ijtimoiy faolligini ta'minlaydi.

Mahalliy ta'lim tizimida ham ushbu masalaga alohida e'tibor qaratilmoqda. Ona tili darslari orqali o'quvchilarning nutqiy va fikriy faolligini oshirish, ularni ijodiy yondashuvga yo'naltirish zamonaviy ta'lim standartlarining muhim talablaridan biri sifatida belgilangan. Biroq amaliyotda ushbu vazifalarni samarali amalga oshirish uchun metodik ta'minotni takomillashtirish, innovatsion usullarni keng joriy etish zarurligi kuzatilmoqda.

Shu jihatdan, boshlang'ich ta'lim ona tili darslarida o'quvchilarning ijodiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirish usullarini ilmiy-metodik jihatdan asoslash va amaliyotga tatbiq etish mazkur tadqiqotning dolzarbligini belgilaydi.

Mavzu metodologiyasi. Farzand tarbiyasi shaxsiy masala emas, u davlat, jamiyat ahamiyatiga ega bo'lgan buyuk ijtimoiy ishdir, u shu darajada buyuk ishki, Vatan istiqboli ham, millat taqdiri ham tarbiya bilan bog'liq.

"O'tgan davr mobaynida mamlakatimizda o'sib borayotgan avlodni sog'lom va har tomonlama yetuk voyaga yetkazish, ta'lim-tarbiya jarayoniga samarali ta'lim va tarbiya shakllari hamda usullarini joriy etishga qaratilgan maktabgacha ta'limning samarali tizimini tashkil etish bo'yicha keng ko'lamli ishlar amalga oshirildi.

Maktabgacha ta'lim sohasida davlat-xususiy sheriklikni rivojlantirish uchun yaratilgan qulay shart-sharoitlar nodavlat maktabgacha ta'lim muassasalari sonini yanada oshirish va ular ko'rsatadigan xizmatlar turlarini kengaytirish uchun mustahkam poydevor bo'ldi.

Shu bilan birga, olib borilgan tahlil, bolalarning maktabgacha ta'lim bilan qamrovini ta'minlash, maktabgacha ta'lim muassasalarini zamonaviy o'quv-metodik materiallar va badiiy adabiyotlar bilan to'ldirish, sohaga malakali pedagog va boshqaruv kadrlarini jalb qilish masalalarini hal etish zarurligini ko'rsatmoqda.

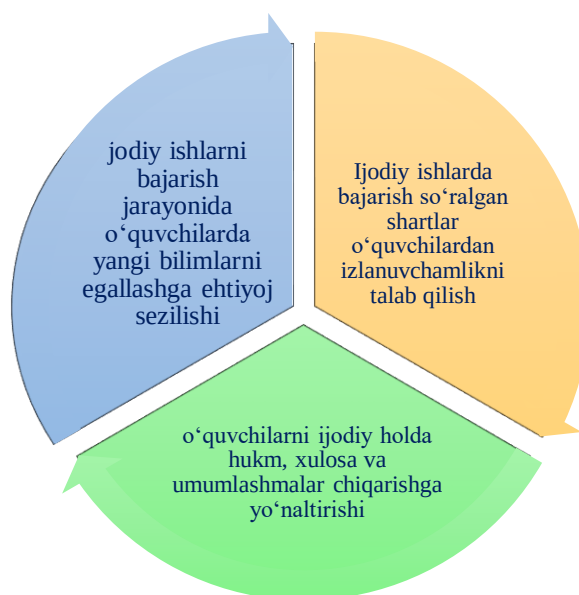
Maktabgacha ta'lim tizimini yanada takomillashtirish, bolalarning sifatli maktabgacha ta'limdan teng foydalanishini ta'minlash, maktabgacha ta'lim xizmatlarining nodavlat sektorini rivojlantirish maqsadida, shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 30-sentabrda "Maktabgacha ta'lim tizimini boshqarishni takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-3955-son [qaroriga](#) muvofiq."

Respublikamizda yosh avlodni mustaqil, ijodiy fikrlashga o'rgatish davlat darajasidagi masalalaridan biriga aylanib kelmoqda. Ta'lim jarayonida boshlang'ich sinf o'quvchilarini ijodiy fikrlashga yo'naltirish muammosiga jahon pedagogika va psixologiya ilmida alohida e'tibor qaratilgan. Boshlang'ich ta'lim ona tili va o'qish savodxonligi darslari samaradorligini oshirish

hamda o'quvchilarda ijodiy fikr yuritish ko'nikmalarini rivojlantirishda nostandart dars shakllari hamda interfaol o'qitish usullaridan foydalanish muhim ahamiyatga ega. Ona tili va o'qish savodxonligi fanini o'qitishning bosh maqsadi yoshlarning ijodiy-mustaqil, o'z fikrini erkin va ta'sirli, mazmunli va mantiqli qilib yozma va og'zaki shaklda ifodalashga, o'zbek tili qonun-qoidalarini ongli o'zlashtirishga o'rgatish, shuningdek, ularning fikr doiralarini kengaytirishga e'tibor qaratilgan. Ona tili va o'qish savodxonligi darslarida o'quvchilar matnni yodlab olish, she'rlarni takrorlash bilan cheklanmasdan, matnni tushunish, anglash, munosabat bildirish olish ko'nikmalarini shakllantirishga ham alohida e'tibor qaratishimiz kerak. Boshlang'ich sinf ona tili ta'limi jarayonida davlat ta'lim standartlarida belgilangan minimal majburiy talablarga tayanish lozim. Davlat ta'lim standartlarida "Boshlang'ich sinflarda o'quvchilarning ona tili va o'qish bo'yicha, yozish va o'qish malakalari bilan birgalikda matn mazmunini, o'zgalar fikrini anglash, o'z fikrini yozma va og'zaki bayon etish malakasiga ham ega bo'lishlari, nutqini tushunarli va ta'sirchan, ravon, mantiqiy jihatdan bog'liq grammatik jihatdan to'g'ri va izchillikda ifodalanishi muhim.

Barcha o'quv predmetlarida bo'lgani kabi boshlang'ich sinf ona tili darslarida ham o'quvchilarni ijodiy fikrlashga o'rgatishda ijodiy ishlar muhim o'rin tutadi. Ular quyidagi xususiyatlarga ko'ra xarakterlanadi (1-rasmga qarang).

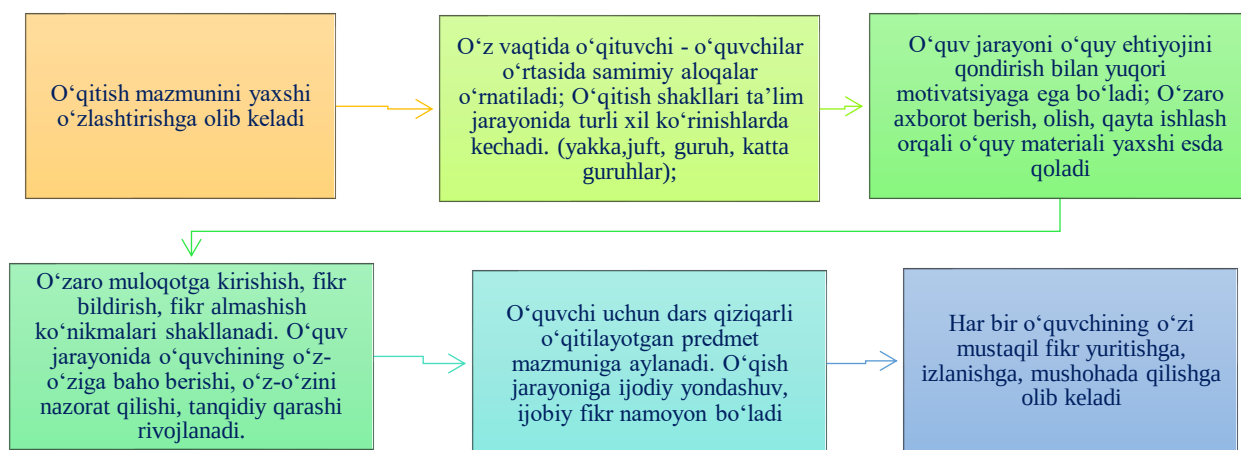
1-rasm. Boshlang'ich sinf ona tili darslarida o'quvchilarni ijodiy fikrlashga o'rgatish xususiyatlari

Ta'lim jarayonida uyushtiriladigan didak o'yinlar ham o'quvchilar tafakkurini rivojlantirish vositasi sanaladi. Didaktik o'yinlarga dam olish yoki vaqt o'tkazish vositasi emas, balki ta'lim beruvchi faoliyat deb qarash lozimdir. Ta'limiy o'yinlarning turli xil tasnifi mavjud. O'yinlar mazmuni va amalga oshirish shakliga ko'ra sinflarga ajratiladi. Boshlang'ich sinf ona tili darslarida uyushtirilgan didaktik o'yinlar va ularning ijodiy fikrlash bilan bog'liq o'ziga xos xususiyatlari haqida fikr yuritamiz. "Jonli hikoya". O'qituvchi so'zlar yozilgan qog'ozlarni o'quvchilarga tarqatib, hikoya o'qib beradi. (Qog'ozlarda yozilgan so'zlar birgalikda shu hikoyani hosil qiladi). O'qituvchi hikoyani ikkinchi marta o'qib berganda o'quvchilar qog'ozlaridagi qog'ozlarni shunday ketma-ketlikda joylashtirishi kerakki, qog'ozlardagi yozilgan so'zlar bir butun gapni, gaplar esa hikoyalarni hosil qilsin. Bu o'yinni o'tkazishda darslikdagi hikoyalar yoki darslikdan tashqari hikoya va ertaklardan foydalanish mumkin.

Zamonaviy darsning tarkibiy elementlari sifatida quyidagilarni belgilash mumkin: o'rganiladigan material mazmuni, o'qitiladigan fan va uning metodlari, dars boshqaruvi, o'quv faoliyati nazorati, o'quv-texnika vositalari, mustaqil ishlash uchun didaktik materiallar, o'quvchilarning o'quv faoliyatini tashkil etish shakllari, o'qituvchi shaxsi va boshqalar kiradi.

Boshlang'ich ta'lim ona tili va o'qish savodxonligi darslarini nosatandart dars shakllaridan foydalanib tashkil etishning afzalliklari (2-rasmga qarang) mavjud.

2-rasm. Boshlang'ich ta'lim ona tili va o'qish savodxonligi darslarini nosatandart dars shakllaridan foydalanish afzalliklari

O'qituvchi nostandart dars shakllaridan foydalanishda, didaktik qoidalarga rioya qilishi talab etiladi. Zamonaviy darsning didaktik vazifalari o'quv maqsadlarini ro'yobga chiqarish orqali amalga oshiriladi. Ya'ni, o'quvchilarning aniq mashqlarni tuzishi, uni tahlil etishi, matnni o'qishi, konspekt, tezislar tuzishi orqali o'quv jarayoni kechadi. Shundan kelib chiqib, aytishimiz mumkinki, boshlang'ich sinf ona tili va o'qish savodxonligi darslari o'quvchilarda to'g'ri talaffuz qilish, badiiy asarni tahlil qilish, tushunish, 1-2 sinflar qisqa hajmda insholar yoza olishi, 3-4 sinf o'quvchilari mustaqil mushohada yuritish orqali kamida 10 ta so'zdan iborat insholarni yozish ko'nikmalarining shakllanishiga xizmat qiladi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida mustaqil fikrlashni rivojlantirish jarayonida asosiy omillar qatorida o'quvchi faolligini ta'minlash, interaktiv usullardan samarali foydalanish va dars mavzularini hayotiy misollar bilan bog'lash muhim ahamiyatga ega. Ushbu jarayonda o'qituvchi uchun quyidagilarga e'tibor qaratish muhim deb hisoblanadi:

-muallimning asosiy vazifasi – o'quvchini bilim olishda faol ishtirokchiga aylantirish va uni mustaqil fikrlashga o'rgatishdan iborat.

-boshlang'ich sinflarda fikrlashni rivojlantirish faqat nazariy tushunchalarni emas, balki amaliy qadamlar va faol mashqlar orqali amalga oshirilishi lozim.

-muallimning metodikasi o'quvchini mulohaza yuritishga, fikrni mantiqiy va ijodiy ifodalashga qodir qilishga yo'naltirilishi kerak.

Shuni ta'klif qilardimki, boshlang'ich ta'lim jarayonida quyidagilarga amal qilinsa o'quvchilarni ijodiy fikrlashga o'rgatish bo'yicha ijobiy samaralarga erishish mumkin:

1) dars mashg'ulotlarida o'quvchilarning ijodiy fikrlashi uchun zarur shart-sharoitlar yaratilsa;

2) dars mashg'ulotlarida o'quvchilarni ijodiy fikrlashga o'rgatadigan didaktik o'yinlar va topshiriqlardan izchil foydalanilsa;

3) ta'lim jarayonida ijodiy ish usullari izchil va muntazam qo'llanilsa;

4) dars davomida muammoli vaziyatlar yaratilib, ularda o'quvchilarning ishtiroki ta'minlansa;

5) o'qituvchining o'zi ham ijodiy fikr yuritish ko'nikmalarini o'zlashtirgan bo'lsa;

6) o'qituvchi-o'quvchi hamkorligi to'g'ri yo'lga qo'yilsa, belgilangan maqsadga erishish mumkin.

Jamiyatda sodir bo'layotgan bugungi o'zgarishlar iste'dodli, iqtidorli, mulohazali va ijodiy fikrga ega bo'lgan yoshlarni tarbiyalash har bir pedagogning vazifasidir. Shuning uchun ham umumta'lim maktablarining vazifasi o'quvchilarni erkin, ijodiy fikrlashga, o'z fikrini asoslash va himoya qilishga o'rgatishdan iborat. Bu ishni boshlang'ich sinfdan boshlash maqsadga muvofiq.

O'quvchilarni ijodiy fikrlashga o'rgatishda barcha predmetlarini o'rganish uchun kalit vazifasini bajaruvchi ona tili darslari katta imkoniyatlarga ega. Shu sababli ona tili darslarida o'quvchilarni ijodiy fikrlashga o'rgatishga alohida e'tiborni qaratmoq lozim. Chunki so'z (nutq) ustida erkin fikr yuritish nafaqat o'quv predmetini o'zlashtirishga, ayni paytda o'quvchi tafakkurini rivojlantirishga ham xizmat qiladi. O'quvchilarni ijodiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirishdan oldin har bir pedagog eng avvalo fanga muhabbat va qiziqish uyg'ota olish lozim. Fanga qiziqitira olish o'qituvchilarning pedagogik mahoratiga bog'liq. Fanga qiziqqan har bir o'quvchilar uyga vazifalarni va o'qituvchi bergan topshiriqni o'z vaqtida bajaradi va o'quvchida vazifalarni bajarayotgan vaqtida uni fikrlashi, tushunishi, anglashi va ijodiy fikrlashi asta-sekin rivojlana boshlaydi.

Ona tili va o'qish savodxonligi ta'limi bo'yicha o'quvchilarni faqat matn bilan tanishtirish yordamida dastur talablariga javob berib bo'lmaydi. Negaki matn zaminidagi tarbiyaviy g'oya uni tushunish, idrok qilish natijasidagina ochiladi. Ona tili va o'qish savodxonligi darslari uchun tanlangan mavzular o'quvchilarga kundalik hayot, mustaqillikni mustahkamlash va insoniy munosabatlar bo'yicha ham bilim va tarbiya berishni ko'zda tutadi. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida ijodiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishda quyidagi usullardan foydalanish maqsadga muvofiq:

- ijodiy fikrlashga yo'naltirilgan yozma-nazorat ishlari;
- muammoli vaziyatlarni tahlil qilish va ularning yechimini ishlab chiqish;
- ibratli hikoyalar tahlili, test savollariga olingan javoblar orqali baholash;
- mavzuga doir berilgan savollarga olingan og'zaki javoblar orqali baholash.

Shuningdek, "Ona tili va o'qish savodxonligi" fani o'quv rejasida belgilangan mavzular asosida ijodiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishga imkoniyat beruvchi dars ishlanmalarini tayyorlash hamda ta'limiy amaliyotda foydalanish lozim.

Xulosa qilib aytganda, boshlang'ich ta'limda ona tili darslari orqali o'quvchilarning ijodiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirish ta'limning zamonaviy talablari va xalqaro pedagogik me'yorlar bilan uzviy bog'liqligi bilan izohlanadi. Ilmiy tadqiqotlar ko'rsatganidek, ijodiy fikrlash – bu o'quvchilarning mustaqil xulosa chiqarish, matnni tahlil qilish, muammolarga noan'anaviy yechim topish va muloqotda samarali ishtirok etish qobiliyatidir.

Konstruktivistik va ijtimoiy-madaniy yondashuvlar ta'lim jarayonida o'quvchilarning fikrlashini faollashtirish, ularni mustaqil va ijodiy faoliyatga tortish muhimligini ta'kidlaydi. Shuningdek, tanqidiy pedagogika g'oyalari interaktiv va muloqotga asoslangan metodlarni joriy etish orqali ijodiy fikrlashni rivojlantirishning samarali yo'llarini ko'rsatadi.

Zamonaviy pedagogik tajribalar shuni ko'rsatmoqdaki, matnlar bilan ishlash, ijodiy yozish mashqlari, muhokama va debatlar, keys-stadi va rol o'yinlari kabi interaktiv usullar o'quvchilarning ijodiy tafakkurini rivojlantirishda eng samarali vositalar hisoblanadi (UNESCO, 2020). Shu bilan birga, elektron darsliklar, multimedia materiallar va onlayn platformalardan foydalanish raqamli muhitda ham ijodiy fikrlashni oshirishga yordam beradi.

Mahalliy tadqiqotlar ham ushbu natijalarni tasdiqlaydi: ona tili darslarida ijodiy yozish, hikoya tuzish, mulohaza bildirish va nutq faoliyatini rivojlantirish orqali o'quvchilarda ijodiy va tanqidiy fikrlash ko'nikmalari shakllanadi.

Shu asosda xulosa qilish mumkinki, boshlang'ich ta'lim ona tili darslarida o'quvchilarning ijodiy fikrlashini rivojlantirish uchun metodik jihatdan interaktiv, innovatsion va muloqotga asoslangan usullarni qo'llash zarur. Bu nafaqat ularning fikriy salohiyatini oshiradi, balki mustaqil va ijodiy faoliyatga moyil bo'lgan barkamol shaxsni tarbiyalashda ham hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Mirziyoyev Sh.M. Kitob mahsulotlarini chop etish va tarqatish tizimini rivojlantirish, kitob mutolaasi va kitobxonlik madaniyatini oshirish hamda targ'ibot qilish bo'yicha komissiya tuzish to'grisida. // Prezident Farmoni. "Xalq so'zi" gazetasi, 2017-yil 13-yanvar. – №9. – B. 1.

2. Mirziyayev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo‘limizni qat’iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko‘taramiz. //Toshkent - 2017, "O‘zbekiston", 593 b.
3. Абдуллаева Ш.Ш. Педагогические технологии развития познавательны творческих способностей младших школьников. Автореф. Дисс...к.пед. н. – Т., 2005. - 23 с.
4. Adizov B.R. Boshlang‘ich ta‘limni ijodiy tashkil etishning nazariy asoslari. Ped. f. d...diss. – Т., 2003. –280 b.
5. G‘oziyev E.G‘. Tafakkur psixologiyasi. – Т.: O‘qituvchi, 1990. – 185 b.
6. Ibragimov R. Boshlang‘ich maktab o‘quvchilarida bilish faoliyatini shakllantirishning didaktik asoslari. Ped. fan. dok. diss. ... – Toshkent: TDPU, 2001. - 243 b.
7. Исмаилов М. К. (2021). Рефлексив ёндашув асосида талабаларда саноген тафаккурни ривожлантиришнинг эмпирик таҳлили. Современное образование (Узбекистан), (3 (100)), 46-52.
8. Ismailov M. K. (2021). Empirical analysis of the development of sanogen thinking in student’s on the basis of a reflective approach. Academicia: an international multidisciplinary research journal, 11(2), 592-599.
12. Nurullayeva Sh. Boshlang‘ich sinf ona tili darslarida o‘quvchilarni mustaqil fikrlashga o‘rgatish metodikasi. Ped.fan.nom. ... diss. Toshkent, 2007. – 180 b.

Shomuratova Sevara Chorsham qizi
Nizomiy nomidagi O'zbekiston milliy
pedagogika universiteti magistranti

**O'QUVCHILARNING IJTIMOY-MADANIY KO'NIKMALARINI
RIVOJLANTIRISHDA "O'QISH SAVODXONLIGI" FANINI O'QITISH
METODIKASINI TAKOMILLASHTIRISH**

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'quvchilarning ijtimoiy-madaniy ko'nikmalarini rivojlantirishda "O'qish savodxonligi" fanining o'rni va ahamiyati tahlil qilingan. Shuningdek, zamonaviy ta'lim tizimida ushbu fan orqali o'quvchilarda mustaqil fikrlash, muloqot madaniyati, tanqidiy yondashuv va madaniy qadriyatlarga hurmatni shakllantirish masalalari yoritilgan. Maqolada amaldagi o'qitish metodikasidagi muammolar aniqlanib, ularni bartaraf etish bo'yicha interfaol metodlar, hayotiy mazmundagi matnlardan foydalanish, fanlararo integratsiya va raqamli texnologiyalarni qo'llash kabi samarali usullar taklif etilgan. Tadqiqot natijalari asosida "O'qish savodxonligi" fanini o'qitish metodikasini takomillashtirish o'quvchilarning ijtimoiy faolligi va madaniy kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qilishi asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: O'qish savodxonligi, ijtimoiy-madaniy ko'nikmalar, ta'lim metodikasi, interfaol usullar, tanqidiy fikrlash, muloqot madaniyati, fanlararo integratsiya, raqamli texnologiyalar, kompetensiyaviy yondashuv, ta'lim samaradorligi.

Аннотация. В данной статье анализируется роль и значение предмета «Читательская грамотность» в развитии социально-культурных навыков учащихся. Освещаются вопросы формирования у школьников самостоятельного мышления, культуры общения, критического подхода и уважения к культурным ценностям в условиях современной образовательной системы. В статье выявлены существующие проблемы методики преподавания и предложены эффективные пути их решения, включая использование интерактивных методов, текстов с жизненным содержанием, междисциплинарной интеграции и цифровых технологий. На основе проведённого анализа обосновано, что совершенствование методики преподавания читательской грамотности способствует развитию социальной активности и культурных компетенций учащихся.

Ключевые слова: Читательская грамотность, социально-культурные навыки, методика обучения, интерактивные методы, критическое мышление, культура общения, междисциплинарная интеграция, цифровые технологии, компетентностный подход, эффективность образования.

Abstract. This article analyzes the role and importance of the subject "Reading Literacy" in the development of students' socio-cultural skills. It highlights the formation of independent thinking, communication culture, critical approach, and respect for cultural values in the modern education system. The paper identifies existing problems in teaching methodology and proposes effective solutions, including the use of interactive methods, real-life based texts, interdisciplinary integration, and digital technologies. Based on the research findings, it is substantiated that improving the methodology of teaching reading literacy contributes to the development of students' social activity and cultural competencies.

Key words: Reading literacy, socio-cultural skills, teaching methodology, interactive methods, critical thinking, communication culture, interdisciplinary integration, digital technologies, competency-based approach, educational effectiveness.

Kirish. Hozirgi globallashuv sharoitida ta'lim tizimi oldida turgan eng muhim vazifalardan biri – o'quvchilarda nafaqat akademik bilimlarni, balki ijtimoiy-madaniy ko'nikmalarni ham shakllantirishdan iboratdir. Chunki zamonaviy jamiyatda shaxsning muvaffaqiyatli faoliyat yuritishi uning turli madaniy muhitlarda samarali muloqot qila olishi, axborotni tanqidiy tahlil qilishi va ijtimoiy munosabatlarda faol ishtirok etishi bilan bevosita bog'liq.

Bu jarayonda "o'qish savodxonligi" fani alohida ahamiyat kasb etadi. Mazkur fan o'quvchilarda matnni tushunish, tahlil qilish, uning mazmunini hayotiy vaziyatlar bilan bog'lash

va mustaqil xulosa chiqarish kabi ko'nikmalarni rivojlantiradi. Shu bilan birga, o'qish savodxonligi o'quvchilarning madaniy dunyoqarashini kengaytiradi, turli xalqlar va qadriyatlarga nisbatan hurmat ruhini shakllantiradi.

Biroq amaliyot shuni ko'rsatmoqdaki, an'anaviy o'qitish usullari har doim ham o'quvchilarning ijtimoiy-madaniy ko'nikmalarini yetarli darajada rivojlantirish imkonini bermayapti. Shu sababli "o'qish savodxonligi" fanini o'qitish metodikasini takomillashtirish, zamonaviy pedagogik texnologiyalar va interaktiv usullardan samarali foydalanish dolzarb masalaga aylanmoqda. Ushbu maqolada o'quvchilarning ijtimoiy-madaniy ko'nikmalarini rivojlantirishda "o'qish savodxonligi" fanining o'rnini, uni o'qitish metodikasini takomillashtirish yo'llari hamda innovatsion yondashuvlarni qo'llash imkoniyatlari tahlil qilinadi.

Mavzuning dolzarbligi. Bugungi kunda ta'lim tizimini modernizatsiya qilish va uning sifatini oshirish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasida ta'lim sohasini rivojlantirishga qaratilgan qator farmon va qarorlar qabul qilingan bo'lib, ular yosh avlodni har tomonlama barkamol etib tarbiyalashga xizmat qilmoqda. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev tomonidan imzolangan "Ta'lim to'g'risida"gi Qonun, "Maktabgacha ta'lim tizimini tubdan takomillashtirish to'g'risida"gi qaror, shuningdek, "Xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi" ta'lim sifatini yangi bosqichga olib chiqishga xizmat qilmoqda. Mazkur hujjatlarda o'quvchilarning nafaqat bilim darajasi, balki ularning ijtimoiy-madaniy ko'nikmalarini rivojlantirish, mustaqil fikrlashini shakllantirish va global kompetensiyalarini oshirish muhim vazifa sifatida belgilangan. Shu nuqtai nazardan, umumiy o'rta ta'lim maktablarida o'qitilayotgan "O'qish savodxonligi" fani o'quvchilarning ijtimoiy hayotga moslashuvi, madaniy qadriyatlarni anglash va muloqot ko'nikmalarini rivojlantirishda muhim o'rin tutadi.

Adabiyotlar tahlili. Mazkur mavzu yuzasidan ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, o'quvchilarning ijtimoiy-madaniy ko'nikmalarini rivojlantirish va o'qish savodxonligini shakllantirish masalasi xalqaro hamda mahalliy tadqiqotchilar tomonidan keng o'rganilgan. Xususan, xalqaro tadqiqotlarda o'qish savodxonligi tushunchasi keng qamrovli yondashuv asosida talqin etiladi. Unda o'quvchining matnni o'qish, tushunish, tahlil qilish va uni turli hayotiy vaziyatlarda qo'llay olish qobiliyati asosiy mezon sifatida qaraladi. Bu borada xalqaro baholash dasturlari, jumladan PISA tadqiqotlari, o'qish savodxonligini o'quvchilarning ijtimoiy hayotda faol ishtirok etishi bilan bog'liq muhim kompetensiya sifatida e'tirof etadi. Ushbu yondashuv o'qish jarayonini faqat texnik ko'nikma emas, balki ijtimoiy va madaniy kontekstda shakllanuvchi kompleks faoliyat sifatida ko'rishni taqozo etadi.

Pedagogik adabiyotlarda ijtimoiy-madaniy ko'nikmalarni rivojlantirish masalasi konstruktivizm, kommunikativ yondashuv va kompetensiyaviy ta'lim nazariyalari asosida izohlanadi. Tadqiqotchilar o'quvchilarning bilimni mustaqil ravishda shakllantirishi, muloqot jarayonida faol ishtirok etishi va turli madaniy kontekstlarni anglashi o'qitish samaradorligini oshirishini ta'kidlaydilar. Shu nuqtayi nazardan, o'qish savodxonligi darslarida matnlar bilan ishlash jarayonini interaktiv shaklda tashkil etish, muhokama, bahs va guruhli ishlarni qo'llash muhim ahamiyatga ega.

Mahalliy olimlar tomonidan ham mazkur masala atroflicha o'rganilgan bo'lib, ular o'z tadqiqotlarida o'qish savodxonligini rivojlantirish orqali o'quvchilarda milliy va umuminsoniy qadriyatlarni shakllantirish imkoniyatlarini yoritib berganlar. Ayniqsa, darslik va o'quv materiallarining mazmunini ijtimoiy-madaniy jihatdan boyitish, o'quvchilarni mustaqil fikrlashga o'rgatish va ularning nutq madaniyatini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratilgan.

Shu bilan birga, ayrim tadqiqotlarda amaldagi o'qitish metodikalarida kamchiliklar mavjudligi qayd etilgan. Jumladan, dars jarayonida reproduktiv usullarning ustunligi, o'quvchilarning faolligini cheklashi, ijodiy va tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga yetarlicha e'tibor berilmayotgani ta'kidlanadi. Bu esa "o'qish savodxonligi" fanini o'qitishda yangi, innovatsion yondashuvlarni joriy etish zarurligini ko'rsatadi.

Xususan, o'qish savodxonligi va matn bilan ishlash jarayonlarini o'rganishda PISA tadqiqotlari mualliflari tomonidan ishlab chiqilgan yondashuvlar muhim ahamiyat kasb etadi.

Ularda o'qish savodxonligi o'quvchining jamiyatda faol ishtirok etishi, axborotni tahlil qilishi va undan samarali foydalanish qobiliyati sifatida talqin qilinadi.

Konstruktivizm nazariyasi asoschilari sifatida Jean Piaget va Lev Vygotsky ishlari alohida ahamiyatga ega. Ularning ta'lim jarayonida o'quvchining faolligi, ijtimoiy muhit va muloqot orqali bilimlarni shakllantirish haqidagi g'oyalari o'qish savodxonligini rivojlantirish metodikasida keng qo'llaniladi.

Shuningdek, tanqidiy fikrlash va o'qish jarayonini chuqurlashtirish masalalari Louise Rosenblatt tomonidan ishlab chiqilgan "reader-response theory" doirasida tahlil qilingan bo'lib, unda o'quvchining matn bilan o'zaro ta'siri asosiy o'rin tutadi.

Zamonaviy pedagogik yondashuvlarda esa Paulo Freirening tanqidiy pedagogika g'oyalari ham muhim hisoblanadi. U ta'limni muloqotga asoslangan, o'quvchining faol ishtirokini ta'minlovchi jarayon sifatida talqin qiladi.

Mahalliy tadqiqotchilardan esa, o'qish savodxonligi va nutq madaniyatini rivojlantirish masalalari bo'yicha N. Mahmudov, Sh. Safarov kabi olimlarning ishlarida o'quvchilarning mustaqil fikrlashini rivojlantirish, matn ustida ishlash metodlarini takomillashtirish masalalari yoritilgan.

Mavzu metodologiyasi. O'quvchilarning ijtimoiy-madaniy ko'nikmalarini rivojlantirish zamonaviy ta'lim tizimining ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Bunday ko'nikmalar shaxsning jamiyatda samarali faoliyat yuritishi, turli madaniy muhitlarda muloqotga kirisha olishi va ijtimoiy munosabatlarni to'g'ri tashkil etishida muhim ahamiyat kasb etadi. Shu nuqtayi nazardan, "o'qish savodxonligi" fani o'quvchilarda nafaqat matnni tushunish va tahlil qilish, balki ularning ijtimoiy va madaniy kompetensiyalarini shakllantirishda ham muhim vosita sifatida namoyon bo'ladi.

Ilmiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, o'qish savodxonligi o'quvchining bilimlarni amalda qo'llash, mustaqil fikrlash va jamiyatda faol ishtirok etish qobiliyati bilan uzviy bog'liq. Ushbu yondashuvga ko'ra, o'qish jarayoni faqat axborotni qabul qilish emas, balki uni anglash, tahlil qilish va baholash kabi murakkab kognitiv faoliyatni o'z ichiga oladi.

O'qish savodxonligini rivojlantirishda konstruktivistik yondashuv muhim o'rin tutadi. Jean Piaget va Lev Vygotsky tomonidan ilgari surilgan nazariyalarga ko'ra, bilim o'quvchi tomonidan faol ravishda quriladi va ijtimoiy muhit orqali shakllanadi. Shu sababli, o'qish savodxonligi darslarida o'quvchilarni faol ishtirokchiga aylantirish, ularning mustaqil fikrlashini rag'batlantirish va muloqotga asoslangan ta'limni tashkil etish zarur.

Metodik jihatdan qaralganda, "o'qish savodxonligi" fanini o'qitishda an'anaviy reproduktiv usullardan voz kechib, interaktiv va innovatsion texnologiyalarni joriy etish talab etiladi. Jumladan, klaster, aqliy hujum, rolli o'yinlar, debatlar va keys-stadi usullari o'quvchilarning matnni chuqur anglashiga, uni turli nuqtayi nazardan tahlil qilishiga hamda ijtimoiy vaziyatlarda qo'llay olishiga yordam beradi. Bunday usullar o'quvchilarda muloqot madaniyati, hamkorlikda ishlash va tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Shuningdek, o'qish savodxonligini shakllantirishda matn tanlash masalasi ham muhim ahamiyatga ega. Tanlangan matnlar o'quvchilarning yosh xususiyatlariga mos, mazmunan boy va ijtimoiy-madaniy jihatdan ahamiyatli bo'lishi lozim. Bunday matnlar orqali o'quvchilar milliy va umuminsoniy qadriyatlar bilan tanishadilar, turli madaniyatlarga nisbatan hurmat hissi shakllanadi.

Zamonaviy ta'limda axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish ham o'qish savodxonligini rivojlantirishda samarali vosita hisoblanadi. Elektron darsliklar, multimedia materiallar va onlayn platformalar o'quvchilarning qiziqishini oshiradi, mustaqil ta'lim olish imkoniyatlarini kengaytiradi. Bu esa ularning axborot bilan ishlash madaniyatini va raqamli savodxonligini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Ijtimoiy-madaniy ko'nikmalar – bu o'quvchilarning jamiyatda samarali faoliyat yuritishi, turli ijtimoiy vaziyatlarga moslashishi va madaniy qadriyatlarni anglab yetishiga xizmat qiluvchi kompetensiyalar majmuidir. Ular quyidagi elementlarni o'z ichiga oladi (1-rasmga qarang).

muloqot va nutq
madaniyati

empatiya va
bag'rikenglik

tanqidiy va ijodiy
fikrlash

ijtimoiy
mas'uliyat hissi

milliy va
umuminsoniy
qadriyatlarga
hurmat

1-rasm. Ijtimoiy-madaniy ko'nikmalar

Mazkur ko'nikmalarni shakllantirish zamonaviy ta'limning asosiy maqsadlaridan biri hisoblanadi.

“O'qish savodxonligi” fani o'quvchilarning:

matnni anglash

axborotni tahlil qilish

xulosa chiqarish

fikrni asoslab bayon etish kabi muhim kompetensiyalarini rivojlantiradi.

bundan tashqari, mazkur fan orqali o'quvchilar:

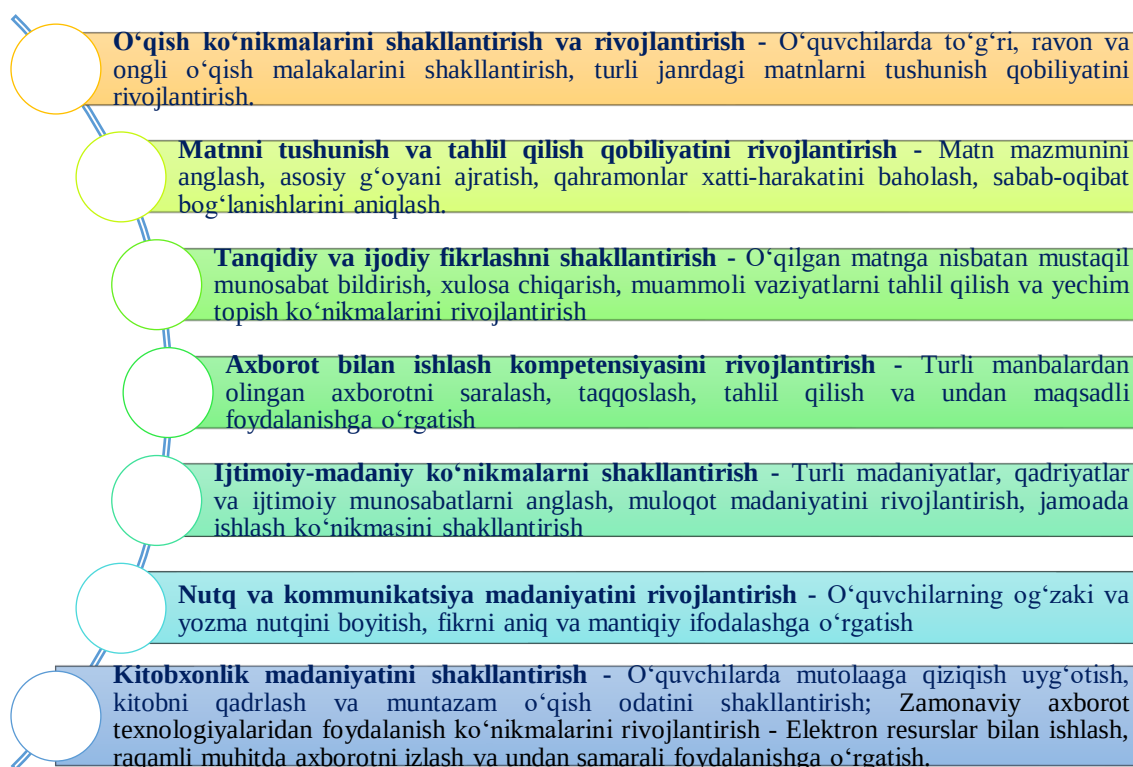
turli madaniyatlar bilan tanishadi

ijtimoiy muammolarni anglaydi

o'z fikrini erkin ifodalashni o'rganadi.

Shu sababli bu fan ijtimoiy-madaniy ko'nikmalarni rivojlantirishda asosiy vosita sifatida xizmat qiladi.

Ma'lumki, O'qish savodxonligi fanning asosiy maqsadi – o'quvchilarda matnni o'qish, tushunish, tahlil qilish va undan turli hayotiy vaziyatlarda samarali foydalanish ko'nikmalarini shakllantirish hamda ularning ijtimoiy-madaniy kompetensiyalarini rivojlantirishdan iborat. Shuningdek, ushbu fan o'quvchilarni mustaqil fikrlovchi, axborotni tanqidiy baholay oluvchi va jamiyatda faol ishtirok etuvchi shaxs sifatida tarbiyalashga xizmat qiladi. Fanning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat (2-rasmga qarang).

2-rasm. O'qish savodxonligi fanning vazifalari

Ushbu vazifalardan ko‘rinib turibdiki, “O‘qish savodxonligi” fani o‘quvchilarning intellektual salohiyatini oshirish, ularni ijtimoiy hayotga tayyorlash va keng dunyoqarashga ega bo‘lgan barkamol shaxsni shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

O‘quvchilarning ijtimoiy-madaniy ko‘nikmalarini rivojlantirishda “o‘qish savodxonligi” fanini o‘qitish mazmuni kompleks va ko‘p qirrali yondashuvni talab etadi. Mazkur fan mazmuni o‘quvchilarda nafaqat o‘qish texnikasini, balki matnni chuqur anglash, uni tahlil qilish va ijtimoiy hayot bilan bog‘lash ko‘nikmalarini shakllantirishga yo‘naltirilgan bo‘lishi lozim.

Ilmiy jihatdan qaralganda, o‘qish savodxonligi mazmuni kognitiv, kommunikativ va ijtimoiy-madaniy komponentlar birligidan iborat. Kognitiv komponent o‘quvchilarning matnni tushunish, asosiy g‘oyani ajratish, axborotni tahlil qilish va xulosa chiqarish qobiliyatlarini qamrab oladi. Kommunikativ komponent esa o‘quvchilarning fikr almashish, muloqot qilish va o‘z nuqtayi nazarini asoslab berish ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Ijtimoiy-madaniy komponent esa o‘quvchilarda milliy va umuminsoniy qadriyatlarni anglash, turli madaniyatlarga hurmat bilan munosabatda bo‘lish va jamiyatda faol ishtirok etish kompetensiyalarini shakllantiradi.

“O‘qish savodxonligi” fanini o‘qitish mazmuni, avvalo, tanlanadigan matnlar tizimi orqali namoyon bo‘ladi. Ushbu matnlar badiiy, ilmiy-ommabop va publitsistik xarakterga ega bo‘lib, ular o‘quvchilarning yosh va psixofiziologik xususiyatlariga mos bo‘lishi zarur. Ayniqsa, matnlarda ijtimoiy hayot, milliy an‘analar, madaniy meros, insonlararo munosabatlar va axloqiy qadriyatlar aks ettirilishi o‘quvchilarning ijtimoiy-madaniy ko‘nikmalarini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Mazmunni amalga oshirish jarayonida o‘quvchilarni faol subyekt sifatida jalb etish muhimdir. Bu borada dialogik ta‘lim, muammoli vaziyatlar yaratish, bahs-munozaralar tashkil etish kabi usullar o‘quvchilarning mustaqil fikrlashini rag‘batlantiradi. Ular matn mazmuniga nisbatan shaxsiy munosabat bildirish, uni hayotiy tajribasi bilan bog‘lash va turli nuqtayi nazarlarni taqqoslash imkoniyatiga ega bo‘ladilar.

Shuningdek, o‘qish savodxonligi mazmunida axborot bilan ishlash kompetensiyalariga alohida e‘tibor qaratiladi. Zamonaviy axborot muhitida o‘quvchilar turli manbalardan olingan ma‘lumotlarni saralash, ularning ishonchliligini baholash va maqsadga muvofiq foydalanishni o‘rganishlari lozim. Bu esa ularning nafaqat ta‘lim jarayonida, balki kundalik hayotda ham samarali faoliyat yuritishini ta‘minlaydi.

Mazkur fan mazmunini boyitishda axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish ham muhim o‘rin tutadi. Elektron resurslar, multimedia materiallar va interaktiv platformalar orqali o‘quvchilarning o‘qishga bo‘lgan qiziqishi oshadi, mustaqil ta‘lim olish ko‘nikmalari shakllanadi. Bu jarayon o‘quvchilarning raqamli madaniyatini rivojlantirish bilan birga, ularni global axborot makonida erkin harakat qila oladigan shaxs sifatida tarbiyalashga xizmat qiladi.

Ko‘rinib turibdiki, o‘quvchilarning ijtimoiy-madaniy ko‘nikmalarini rivojlantirishda “o‘qish savodxonligi” fanini o‘qitish metodikasini takomillashtirish bugungi kunda nafaqat milliy, balki xalqaro miqyosda ham dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Jahon ta‘lim makonida amalga oshirilayotgan islohotlar, xalqaro baholash dasturlari (PISA) natijalari shuni ko‘rsatmoqdaki, o‘quvchilarning o‘qish savodxonligi darajasi ularning jamiyatda muvaffaqiyatli faoliyat yuritishi, global raqobatbardoshligi va ijtimoiy moslashuvi bilan bevosita bog‘liq.

Tadqiqot natijalariga tayangan holda ta‘kidlash joizki, “o‘qish savodxonligi” fani mazmuni va metodikasini zamonaviy talablar asosida qayta ko‘rib chiqish, uni kompetensiyaviy yondashuv asosida tashkil etish zarur. Bu jarayonda o‘quvchilarning tanqidiy fikrlash, axborot bilan ishlash, muloqot qilish va turli madaniy muhitlarda samarali faoliyat olib borish ko‘nikmalarini rivojlantirish ustuvor vazifa sifatida qaralishi lozim.

Shuningdek, ta‘lim jarayoniga innovatsion pedagogik texnologiyalarni joriy etish, interaktiv usullardan samarali foydalanish hamda raqamli ta‘lim resurslarini keng qo‘llash o‘quvchilarning faolligini oshirishga xizmat qiladi. Bu esa ularning mustaqil ta‘lim olish qobiliyatini mustahkamlab, hayot davomida o‘qish (lifelong learning) kompetensiyalarini shakllantiradi.

Xalqaro tajribalar shuni ko‘rsatadiki, o‘qish savodxonligini rivojlantirishga qaratilgan tizimli va maqsadli yondashuv o‘quvchilarning nafaqat ta‘limdagi natijalarini, balki ularning

ijtimoiy faolligi va madaniy ongini ham yuksaltirishga xizmat qiladi. Shu bois, mazkur yo‘nalishda ilmiy-metodik izlanishlarni davom ettirish, ilg‘or xorijiy tajribalarni milliy ta‘lim tizimiga moslashtirish va amaliyotga joriy etish muhim ahamiyatga ega.

Umuman olganda, “o‘qish savodxonligi” fanini o‘qitish metodikasini takomillashtirish orqali o‘quvchilarda ijtimoiy-madaniy ko‘nikmalarni shakllantirish global ta‘lim maqsadlariga erishishda muhim omil bo‘lib, bu yo‘nalishdagi izlanishlar kelgusida ham ustuvor ilmiy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

Xulosa qilib aytganda, “o‘qish savodxonligi” fanini o‘qitish metodikasini takomillashtirish o‘quvchilarning ijtimoiy-madaniy ko‘nikmalarini rivojlantirishda muhim omil hisoblanadi. Buning uchun ta‘lim jarayonida innovatsion yondashuvlarni joriy etish, o‘quvchilar faolligini oshirish, mazmunli va hayotiy ahamiyatga ega matnlardan foydalanish hamda zamonaviy texnologiyalarni samarali qo‘llash zarur. “O‘qish savodxonligi” fanini zamonaviy pedagogik yondashuvlar asosida o‘qitish o‘quvchilarning ijtimoiy-madaniy ko‘nikmalarini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega. Ta‘lim jarayonida innovatsion metodlardan foydalanish, hayotiy mazmundagi matnlarni tanlash va o‘quvchilarni faol ishtirokchi sifatida jalb etish ta‘lim samaradorligini oshiradi. Shu bois, mazkur fan metodikasini takomillashtirish bugungi kunning dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. Pedagogika ensiklopediya II jild “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” davlat milliy nashriyoti. Toshkent-2015.
2. “O‘qish madaniyatini oshirish” ilmiy-amaliy seminari materiallari 2018
3. Kuznetsova M.I “PIRLS 2021 solishtirma tadqiqoti doirasida o‘qish savodxonligi shakllantirishning o‘ziga xos xususiyatlari”
4. www. Markaz.tdi.uz 6. Ona tili va o‘qish savodxonligi. 1-qism [Matn]: darslik 2-sinf uchun /K. Mavlonova [va boshq.]. – Toshkent: Respublika ta‘lim markazi, 2021. – B 16-27-3
5. Azimova I., Mavlonova K., Quronov S., Tursunov Sh. 2-sinf Ona tili va o‘qish savodxonligi darsligi(1-2-qismlar) T.: Respublika ta‘lim markazi, 2021. - 240 b.
6. Organisation for Economic Co-operation and Development. PISA 2018 Results (Volume I): What Students Know and Can Do. Paris: OECD Publishing, 2019.
7. Jean Piaget. The Psychology of Intelligence. London: Routledge, 1950.
8. Lev Vygotsky. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1978.
9. Louise Rosenblatt. The Reader, the Text, the Poem: The Transactional Theory of the Literary Work. Carbondale: Southern Illinois University Press, 1978.
10. Paulo Freire. Pedagogy of the Oppressed. New York: Continuum, 1970.
11. Н. Махмудов. Нутқ маданияти ва давлат тили. Тошкент, 2013.

Gaffarov Azizjon Muhammadsaidovich

A.Avloniy nomidagi milliy-tadqiqot instituti mustaqil izlanuvchisi

O'QITUVCHILARNI KASBIY RIVOJLANTIRISHNING ZAMONAVIY STRATEGIYALARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'qituvchilarni kasbiy rivojlantirishning zamonaviy strategiyalari va ularning ta'lim sifatini oshirishdagi ahamiyati tahlil qilinadi. Xususan, kompetensiyaviy yondashuv, uzluksiz kasbiy ta'lim (lifelong learning), mentorlik va kouching tizimi, professional o'quv hamjamiyatlari (PLC), raqamli texnologiyalar asosida malaka oshirish, refleksiv faoliyat hamda individual rivojlanish traektoriyalarini shakllantirish masalalari yoritiladi. Shuningdek, o'qituvchilarning kasbiy motivatsiyasi, innovatsion fikrlashi va pedagogik moslashuvchanligini rivojlantirishga qaratilgan strategik mexanizmlar asoslab beriladi. Tadqiqot natijalari zamonaviy ta'lim muhitida o'qituvchilarning professional kompetentligini tizimli va barqaror rivojlantirish zarurligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: kasbiy rivojlanish, kompetensiyaviy yondashuv, uzluksiz ta'lim, mentorlik, kouching, professional o'quv hamjamiyati, raqamli ta'lim, refleksiya, pedagogik innovatsiya, professional kompetentlik.

Аннотация. В статье рассматриваются современные стратегии профессионального развития учителей и их значение для повышения качества образования. Анализируются компетентностный подход, непрерывное профессиональное образование (lifelong learning), системы наставничества и коучинга, профессиональные обучающиеся сообщества (PLC), повышение квалификации на основе цифровых технологий, а также развитие рефлексивной деятельности и индивидуальных траекторий профессионального роста. Особое внимание уделяется формированию профессиональной мотивации, инновационного мышления и педагогической гибкости учителей. Результаты исследования подчеркивают необходимость системного и устойчивого развития профессиональной компетентности педагогов в условиях современной образовательной среды.

Ключевые слова: профессиональное развитие, компетентностный подход, непрерывное образование, наставничество, коучинг, профессиональное обучающееся сообщество, цифровое образование, рефлексия, педагогическая инновация, профессиональная компетентность.

Annotation. This article explores modern strategies for teachers' professional development and their significance in improving the quality of education. The study examines the competency-based approach, lifelong learning, mentoring and coaching systems, professional learning communities (PLC), digital-based professional training, reflective practice, and the formation of individual professional development trajectories. Particular attention is given to enhancing teachers' professional motivation, innovative thinking, and pedagogical flexibility. The findings emphasize the need for systematic and sustainable development of teachers' professional competence within a modern educational environment.

Key words: professional development, competency-based approach, lifelong learning, mentoring, coaching, professional learning community, digital education, reflective practice, pedagogical innovation, professional competence.

O'qituvchilarni kasbiy rivojlantirishning zamonaviy strategiyalari amalga oshirish joyi, tashkiliy mexanizmlari va mazmuni jihatidan an'anaviy strategiyalardan farq qiladi.

Ushbu maqolada mazkur farqlarni ko'rib chiqamiz.

Ilgarilari o'qituvchilar malakasini oshirish bo'yicha treninglar va boshqa tadbirlarning ko'pchiligi universitetlarda, maxsus tashkilotlarda (kasbiy rivojlantirish institutlarida) o'tkazilar edi. Bugungi kunda maktablarda o'qitish amaliyoti ko'proq kuzatilmoqda, ularda tinglovchilar darslarni kuzatadilar, darslarni o'tkazishda yordam beradilar va o'zlari ham o'qitadilar. Bunday treninglar ham rasmiy va ham norasmiy jihatlariga ega. AQSHning bir qator shtatlarida kasbiy rivojlanishga yo'naltirilgan maktablarining tarmoqlari tashkil etilgan. Ushbu shtatlarda

maktablarning ma'lum bir muammoli yo'nalishlar bo'yicha assotsiatsiyalarga (uyushmalarga) birlashish amaliyoti ham mavjud. Ushbu uyushmalar doirasida o'qituvchilar uchun maktablararo kurslar tashkil etilmoqda. Buyuk Britaniyada o'qituvchilarga ilg'or bilimlarni tarqatuvchi «mayoq» – maktablarni tashkil etish alohida qo'llab-quvvatlanmoqda.

O'qituvchini pedagogik faoliyatni boshlashdan oldin va o'qituvchilik faoliyati davomida vaqti-vaqti bilan o'qitish davrlari o'rniga uni kasbiy rivojlanish jarayoni uzluksiz davom etadigan o'zgarib boruvchi bilimlar va kompetensiyalar muhiti bilan qamrab olish amalga oshirilmoqda.

O'qituvchilar malakasini oshirishning zamonaviy uslublari, an'anaviy yondashuvlar kabi, kasbiy tayyorgarlik natijalarini qayd etish (baholash) bilan bog'liq muammolarga duch kelmoqda. Avvallari tinglovchilarga sertifikat berish yoki ularni imtihon qilish orqali o'qish faoliyatining o'zi ("kursdan o'tganlik") qayd etilardi.

Ushbu yondoshish orqali malaka oshirish kursida berilgan bilim va ko'nikmalarning o'zlashtirilganligi darajasini maktab sinfidagi real hayotda emas balki mazkur kursning o'zida namoyon qilish mumkin. Tabiiyki, baholashning bunday shakllari malaka oshirishni rasmiy amaliyotga aylanishiga olib keldi.

Bugungi kunda, mazkur muammoni hal qilish ikki yo'nalishda amalga oshirilmoqda: bir tomondan, pedagoglarni muayyan kurslarga bog'lanmagan, lekin mazkur kurslar loyihachilarining oldiga qator talablarni ilgari suruvchi "laboratoriya" tarzida o'tkaziladigan sertifikatlash va baholash usullari takomillashtirilmoqda. Bunday imtihon qilish (sertifikatlash) (masalan, AQSHdagi Education Testing Service tomonidan o'tkaziladigan Teacher's License yoki Angliyaning o'qituvchilik sertifikati uchun o'tkaziladigan sinovlar) jarayonida o'qituvchining real dars jarayonidagi faoliyatini aks ettirishga harakat qilinadi.

Shu bilan birgalikda, o'qituvchining tayyorgarligini muayyan vaziyatdan kelib chiqib baholash amaliyoti keng tarqalmoqda. Ya'ni, mutaxassislar tomonidan kasbiy tayyorlash kursining ma'lum bir qismi yo'naltirilgan masalalarni o'qituvchi tomonidan real vaziyatda qanday hal qilinayotgani kuzatiladi va baholanadi.

O'qituvchining pedagogik faoliyati natijalari to'g'risidagi ma'lumotlar jamlangan portfoliosi ham yuqoridagi baholashning vositasi sifatida xizmat qilishi mumkin.

Oliy ta'lim sohasida bo'lgani kabi, o'qituvchilar malakasini oshirish sohasida ham ta'lim dasturlarining moslashuvchanligi va mustaqil tanlovning rolini oshirishga qaratilgan o'zgarishlar yuz bermoqda. Barcha tinglovchilar uchun bir xil bo'lgan "standart" dasturlar o'rniga muayyan foydalanuvchilar yoki foydalanuvchilarning ma'lum bir guruhi uchun moslashtirilgan dasturlarni yaratish keng rivojlanmoqda. Ular borgan sari mijoz-o'qituvchilarning ehtiyojlarini hisobga oladigan moslashuvchan tavsifga ega bo'lib bormoqda. Bundan tashqari, malaka oshirish uchun mablag'larni aynan maktablarning o'ziga berish amaliyoti kengayib bormoqda. Ular bo'lsa oldilarida turgan vazifalari, ehtiyojlari va mablag'laridan kelib chiqib kasbiy rivojlantirish xizmatlarini taqdim etuvchilarni tanlash imkoniyatiga ega bo'lmoqdalar. Bu, o'z navbatida, mazkur sohada xizmat ko'rsatuvchilar bozorini va ushbu bozordagi real raqobatni vujudga keltirmoqda. Eng yaxshi ta'lim muassasalari, konsalting kompaniyalari va ilmiy-tadqiqot institutlari o'z takliflari bilan ushbu bozorga kirib kelmoqdalar.

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari kasbiy rivojlanish strategiyasini o'zgarishida muhim rol o'ynadi. Ular ta'lim va kadrlar tayyorlashga katta hajmdagi axborot resurslari, yangi tarmoq xizmatlari va ilgari noma'lum kommunikatsiya imkoniyatlari kabi innovasion elementlarni jalb qildilar. Ushbu jarayon chuqurlashib borgan sari, ta'lim tizimi axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT)ning ijtimoiy-texnologik imkoniyatlarini o'ziga singdirib bordi. Jumladan, ta'lim tizimidan tashqarida vujudga kelgan umummadaniy tavsifdagi kutubxonalar tarmoqlari va raqamlashtirilgan manbalar kutilmaganda o'qituvchilar va o'quvchilar tomonidan faol foydalanila boshladi – ulardan ta'limiy tavsif va yo'nalishdagi maxsus resurslar ajralib chiqdi. Va, masalan, katta hajmdagi ma'lumotlarni tahlil qilish, bilimlarni jadvallar va taqdimotlar shaklida tasvirlovchi xizmatlar ta'lim jarayonining tabiiy yo'ldoshiga aylandi. Nihoyat, yangi aloqa imkoniyatlari turli manfaatlar asosida birlashgan tarmoqli uyushmalarni vujudga kelishiga olib keldi.

Bunday strategiyalar boshqa kasbiy (advokatlar, shifokorlar) uyushmalarining rivojlanishi jarayonida ham vujudga kelgan bo'lsada, o'qituvchilarning kasbiy rivojlanish tizimi o'ziga xos qiyinchiliklarga duch kelganini ta'kidlash joiz.

Birinchidan, ta'lim sohasidagi bilimlar bazalari tibbiyot yoki sosiologiyadagi bilimlar bazalari bilan qiyoslaganda – deyarli ishlab chiqilmagan.

Ikkinchidan, o'qituvchilarning bilim olishi o'ziga xosligi shundaki, o'qitish mahorati o'qituvchilar tomonidan sinovlar va xatoliklar tarzida, o'qituvchi o'quvchilar bilan yakkama-yakka, yolg'iz qolganida, refleksiya va maslahat olish uchun imkoniyatlar yo'q yoki deyarli mavjud bo'lmagan holatlarda mustaqil o'zlashtiriladi. O'qituvchining bilimlari asosan o'ta shaxsiy - "yashirin" (formallashtirilmagan) va kodlashtirilmagan tavsifda bo'lgani uchun boshqa o'qituvchilar bilan hamkorlik bo'lmasa, ularning gorizontalar tarqalishi bir-muncha qiyin kechadi.

Biroq, mazkur qiyinchiliklarga qaramay, umuman, o'qituvchilar kasbiy rivojlanishining yangi strategiyalari bilimlarni berish va kompetensiyalarni shakllantirishning norasmiy mexanizmlariga tobora ko'proq tayanib bormoqda.

Uzluksiz kasbiy rivojlanishning eng keng tarqalgan usullaridan biri o'qituvchilarning umumiy muammolarni birgalikda hal qilish va o'z kompetensiyalarini oshirishga qaratilgan kasbiy uyushmalarini shakllantirishdir.

Bunday tarmoqlarning asosiy vazifasi pedagogik faoliyat davomida o'qituvchilar tomonidan to'plangan amaliy bilimlarning tarmoq ichidagi almashinuvidir. Mazkur ma'lumotlar boshqa o'qituvchilar tomonidan faqat real hamkorlik sharoitidagina foydalanilishi mumkin. M.Fullan ushbu jarayonni interfaol kasbiy rivojlanish, deb ataydi va uni Shimoliy Amerikadagi keng ko'lamli ta'lim islohotlari nuqtai nazaridan ko'rib chiqadi. Fullan maxsus tashkil etilgan treninglarni emas, balki aynan mazkur yo'lni ta'lim islohotlarini amalga oshirishning asosiy manbai sifatida ta'kidlaydi. Tarmoq hamkorligi yakkalanib qolishning oldini olish, kasbiy rivojlanish, o'xshash muammolarni birgalikda hal qilish, tajriba va bilim almashishni jadallashtirish kabi imtiyozlarni taqdim etadi.

Mutaxassislar tarmoq hamkorligining eng istiqbolli xususiyatlaridan biri ishtirokchilarning o'zaro motivatsiyasi, ichki rivojlanishning paydo bo'lishiga olib keladigan sinergetik samaradorlikdir. Shu bilan birga, tajriba shuni ko'rsatadiki, davlat organlarining vazifasi hatto muloqotni boshqarish emas, balki tarmoq uchun infratuzilmani ta'minlashdir. Ushbu qo'llab-quvvatlashning qiziqarli namunasi – Buyuk Britaniya ta'lim vazirligining o'qituvchilar uyushmalarining samarali faoliyatiga xizmat qiluvchi veb-portalidir.

Kasbiy rivojlanishning norasmiy tashkil etilishi g'oyasi ta'lim tizimi, shu jumladan, mamlakatimiz ta'lim tizimi uchun ham yangilikdir. Darhaqiqat, bizda o'qituvchilar uzluksiz ta'limining sanoatlashtirish davriga xos shakli hukm surishda davom etmoqda. So'nggi uch yil davomida o'z malakalarini oshirgan o'qituvchilarning taxminan to'rt dan uch qismi MOIlarda tashkil etilgan standart kurslarda o'qiganlar. O'qituvchilarning beshdan bir qismidan (22%) sal ko'prog'i yozgi, ko'chma va shu kabi kurslar va seminarlarda malaka oshirganlar. Malaka oshirishning qolgan barcha shakllarida o'qituvchilarning 5 foizdan kamrog'i ishtirok etgan.

Malaka oshirishning mutlaqo yangi shakli sifatida mamlakatimiz maktablari ingliz tili o'qituvchilarining kasbiy mahoratini oshirish kurslarini keltirishimiz mumkin.

Mazkur kurslarning maqsadi o'qitishning turli shakllarini qo'llagan holda ingliz tili o'qituvchilarining davr talabiga javob berolmay qolgan kasbiy saviyalarini sezilarli darajada oshirishdan iborat edi.

Mazkur malaka oshirish kurslarining o'quv dasturi ingliz tili o'qituvchilarining o'zini-o'zi rivojlantirishga qodir uyushmalarini shakllantirish va ularning birgalikda kasbiy rivojlanishlari uchun zarur sharoitni yaratishga asoslangan bo'lib, o'qituvchilarning ishlab chiqarishdan ajralmagan holda uzluksiz ta'limini amalga oshirishga yo'naltirilgan edi.

Ingliz tili o'qituvchilarining mazkur uzluksiz ta'limi maktab o'qituvchilari, ular orasidan tanlab olingan trener-o'qituvchilar, malaka oshirish institutlari professor-o'qituvchilari hamda tuman(shahar) metodika kabinetlari uslubchilarining kasbiy uyushmasi va tarmog'ini tashkil etish hamda uning faoliyatini qo'llab-quvvatlash orqali amalga oshirildi.

Ingliz tili o'qituvchilarining mazkur uzluksiz malaka oshirish kursi kursni tashkil etishning modulli tamoyiliga asoslangan holda, kursning har oylik o'quv modullarini mutaxassislar tomonidan ishlab chiqish, ularni o'qitishni trener o'qituvchilarga o'rgatish va ular orqali barcha o'qituvchilarni o'qitishni nazarda tutar edi.

Mazkur uzluksiz malaka oshirish kursi 2014-2017 yillar davomida muvaffaqiyatli tarzda amalga oshirildi va respublikamiz maktablarida faoliyat ko'rsatayotgan 20 mingdan ziyod ingliz tili o'qituvchilarining kasbiy bilim va pedagogik salohiyatini zamonaviy talablar darajasiga olib chiqish imkoniyatini berdi.

Ingliz tili o'qituvchilarining kasbiy salohiyatini oshirish bo'yicha tashkil qilingan uzluksiz malaka oshirish kursining yana bir va eng muhim natijasi mazkur fan o'qituvchilarining doimiy muloqotdagi tarmog'ini shakllantirish va ularni mustaqil o'qishga o'rgatish orqali o'zini-o'zi muntazam rivojlantirishga o'rgatilishi bo'ldi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Shavkat Mirziyoyev. Yangi O'zbekiston strategiyasi. – Toshkent: O'zbekiston, 2021. – 464 b.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti. O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida: Farmon. – Toshkent, 2017.
3. OECD. TALIS 2018 Results (Volume I): Teachers and School Leaders as Lifelong Learners. – Paris: OECD Publishing, 2019.
4. UNESCO. Reimagining Our Futures Together: A New Social Contract for Education. – Paris: UNESCO Publishing, 2021.
5. Michael Fullan. The New Meaning of Educational Change. – New York: Teachers College Press, 2007. – 336 p.
6. Andy Hargreaves. Professional Capital: Transforming Teaching in Every School (with Michael Fullan). – New York: Teachers College Press, 2012. – 240 p.
7. Linda Darling-Hammond. The Flat World and Education. – New York: Teachers College Press, 2010. – 408 p.
8. Lee Shulman. Those Who Understand: Knowledge Growth in Teaching // Educational Researcher. – 1986. – Vol. 15. – № 2. – P. 4–14.
9. Etienne Wenger. Communities of Practice: Learning, Meaning, and Identity. – Cambridge: Cambridge University Press, 1998. – 318 p.
10. Ishmuhamedov R.J. Innovatsion pedagogik texnologiyalar. – Toshkent: Iqtisod-moliya, 2019. – 312 b.

Umurov Zarif Latifboyevich

Buxoro davlat pedagogika instituti professori,
pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

BOSHLANG'ICH TA'LIMDA DUAL TA'LIMNING PSIXOLOGIK IMKONIYATLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada boshlang'ich ta'lim tizimida dual ta'limning psixologik imkoniyatlari hamda uning bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchisining kasbiy kompetentligini rivojlantirishdagi o'rni tahlil qilingan. Tadqiqotda dual ta'limning nazariya va amaliyot integratsiyasiga asoslangan modeli talabaning motivatsion, kognitiv, refleksiv va kommunikativ rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatishi ilmiy jihatdan asoslab berilgan. Shuningdek, real pedagogik muhitda faoliyat olib borish orqali kasbiy identifikatsiya, emotsional barqarorlik va pedagogik fikrlashning shakllanish mexanizmlari yoritilgan. Tadqiqot jarayonida tahlil, taqqoslash, pedagogik kuzatuv va umumlashtirish metodlaridan foydalanilgan. Olingan natijalar dual ta'lim sharoitida bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy kompetentligi samarali rivojlanishini ko'rsatadi hamda ushbu yondashuvning ta'lim sifatini oshirishdagi ahamiyatini tasdiqlaydi.

Kalit so'zlar: dual ta'lim, boshlang'ich ta'lim, kasbiy kompetentlik, psixologik imkoniyatlar, motivatsiya, refleksiya, kognitiv rivojlanish, pedagogik faoliyat, nazariya–amaliyot integratsiyasi, kommunikativ kompetensiya

Аннотация. В данной статье проанализированы психологические возможности дуального обучения в системе начального образования, а также его роль в развитии профессиональной компетентности будущего учителя начальных классов. В исследовании научно обосновано, что модель дуального обучения, основанная на интеграции теории и практики, оказывает положительное влияние на мотивационное, когнитивное, рефлексивное и коммуникативное развитие студентов. Кроме того, освещены механизмы формирования профессиональной идентичности, эмоциональной устойчивости и педагогического мышления в процессе деятельности в реальной педагогической среде. В ходе исследования использованы методы анализа, сравнения, педагогического наблюдения и обобщения. Полученные результаты свидетельствуют об эффективном развитии профессиональной компетентности будущих учителей в условиях дуального обучения и подтверждают значимость данного подхода в повышении качества образования.

Ключевые слова: дуальное обучение, начальное образование, профессиональная компетентность, психологические возможности, мотивация, рефлексия, когнитивное развитие, педагогическая деятельность, интеграция теории и практики, коммуникативная компетенция.

Abstract. This article analyzes the psychological potential of dual education in the system of primary education, as well as its role in developing the professional competence of future primary school teachers. The study scientifically substantiates that the dual education model, based on the integration of theory and practice, has a positive impact on students' motivational, cognitive, reflective, and communicative development. In addition, the mechanisms of forming professional identity, emotional stability, and pedagogical thinking through engagement in a real educational environment are highlighted. The research employs methods such as analysis, comparison, pedagogical observation, and generalization. The results indicate that dual education effectively enhances the professional competence of future teachers and confirm the significance of this approach in improving the quality of education.

Key words: dual education, primary education, professional competence, psychological potential, motivation, reflection, cognitive development, pedagogical activity, theory–practice integration, communicative competence.

Hozirgi globallashuv sharoitida ta'lim tizimining asosiy vazifalaridan biri – mehnat bozori talablariga mos, yuqori malakali va raqobatbardosh pedagog kadrlarni tayyorlashdan iborat. Ayniqsa, boshlang'ich ta'lim bosqichida faoliyat yurituvchi o'qituvchilarning kasbiy

kompetentligini rivojlantirish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Chunki aynan ushbu bosqichda o'quvchilarning shaxsiy, intellektual va ijtimoiy rivojlanishiga asos solinadi.

So'nggi yillarda ta'lim tizimida nazariya va amaliyot integratsiyasini ta'minlashga qaratilgan dual ta'lim modeli alohida ahamiyat kasb etmoqda. Mazkur yondashuv talabalarning nazariy bilimlarini real pedagogik faoliyat bilan uyg'unlashtirish orqali ularning kasbiy tayyorgarligini sifat jihatidan yangi bosqichga olib chiqadi. Dual ta'lim sharoitida bo'lajak o'qituvchi nafaqat bilim oladi, balki uni amaliyotda qo'llash, pedagogik vaziyatlarni tahlil qilish va mustaqil qaror qabul qilish ko'nikmalarini ham egallaydi.

Shu bilan birga, dual ta'lim faqat didaktik emas, balki psixologik jihatdan ham muhim imkoniyatlarga ega. U talabaning ichki motivatsiyasini oshiradi, refleksiv faoliyatini rivojlantiradi, kommunikativ kompetensiyasini shakllantiradi hamda kasbiy identifikatsiyasini mustahkamlaydi. Real pedagogik muhitda faoliyat olib borish esa emotsional barqarorlik, ijtimoiy moslashuvchanlik va kasbiy mas'uliyat kabi sifatning rivojlanishiga xizmat qiladi.

Boshlang'ich ta'limda dual ta'limning psixologik imkoniyatlarini o'rganish masalasi turli ilmiy maktablar doirasida keng tadqiq etilgan bo'lib, unda kasbiy kompetentlikni shakllantirish, nazariya va amaliyot integratsiyasi hamda pedagogik faoliyatning psixologik asoslari muhim o'rin tutadi.

Dual ta'lim tizimi xorijiy tadqiqotlarda, ayniqsa Germaniya, Avstriya va Shveysariya tajribasi misolida keng o'rganilgan bo'lib, mazkur model ta'lim va amaliy faoliyat integratsiyasiga asoslanadi. Ushbu yondashuv dastlab kasbiy ta'lim tizimida shakllangan bo'lsa-da, zamonaviy tadqiqotlarda u pedagogik ta'lim jarayoniga ham muvaffaqiyatli tatbiq etilmoqda. Xususan, M. Brockmann, C. Winch, L. Clarke [1, 2] va boshqa tadqiqotchilar dual ta'limning asosiy afzalligi sifatida nazariy bilimlarning real faoliyat bilan uyg'unlashuvini, kompetensiyaviy yondashuv asosida mutaxassis tayyorlash imkoniyatini ta'kidlaydilar. Ushbu yondashuv pedagogik ta'limda bo'lajak o'qituvchilarning pedagogik kompetentligini rivojlantirishda ham samarali mexanizm sifatida namoyon bo'ladi.

MDH olimlari tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda dual yondashuvning pedagogik va psixologik asoslari, ayniqsa, ta'lim jarayonida shaxsiy rivojlanish, refleksiya va amaliy tajriba orqali bilimlarni chuqurlashtirish masalalari tahlil qilingan [3, 5].

O'zbekistonlik tadqiqotchilar ishlarida esa bo'lajak o'qituvchilarni pedagogik faoliyatga tayyorlash, nazariya va amaliyot integratsiyasi, hamda pedagogik kompetentlikni rivojlantirish masalalari alohida e'tiborga olingan [4, 6, 7].

Shu bilan birga, psixologik yondashuvlar doirasida faoliyat nazariyasi, kognitiv rivojlanish nazariyalari hamda refleksiv yondashuvlar dual ta'lim jarayonining nazariy-metodologik asosini tashkil etadi. Ushbu yondashuvlarga ko'ra, talabaning pedagogik kompetentligini rivojlantirish uning faoliyatga jalb etilishi, tajriba orttirishi va refleksiv tahlil jarayonlari orqali, ya'ni real pedagogik muhit sharoitida amalga oshadi.

Boshlang'ich ta'limda dual ta'limning psixologik imkoniyatlari bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy kompetentligini rivojlantirishda muhim omil sifatida namoyon bo'ladi. Mazkur imkoniyatlar talabaning shaxsiy va kasbiy rivojlanishining turli komponentlari bilan uzviy bog'liq bo'lib, ular tizimli yondashuv asosida quyidagi yo'nalishlarda tahlil qilinadi (1-jadval).

1-jadval

Boshlang'ich ta'limda dual ta'limning psixologik imkoniyatlari

№	Psixologik imkoniyatlar	Mazmuni	Kasbiy kompetentlikka ta'siri
1	Motivatsion-psixologik	Ichki motivatsiya, kasbga qiziqish, mas'uliyat hissi ortadi	Kasbiy yo'nalganlik va o'zini anglash rivojlanadi
2	Kognitiv (bilish)	Analitik tafakkur, muammoli vaziyatni hal qilish, ko'chirish (transfer) mexanizmi	Tanqidiy fikrlash va bilimni amaliy qo'llash shakllanadi

3	Faoliyatga asoslangan	Tajriba orqali o'rganish, real pedagogik faoliyat	Kasbiy fikrlash va qaror qabul qilish ko'nikmasi rivojlanadi
4	Kommunikativ va ijtimoiy	Muloqot, hamkorlik, empatiya, pedagogik takt	Ijtimoiy moslashuv va kommunikativ kompetensiya oshadi
5	Refleksiv	O'z faoliyatini tahlil qilish, xatolarni aniqlash	Doimiy kasbiy rivojlanish mexanizmi shakllanadi
6	Emotsional-irodaviy	Stressga bardoshlilik, sabr, emotsiyalarni boshqarish	Psixologik barqarorlik va kasbiy chidamlilik ortadi
7	Kasbiy identifikatsiya	O'zini o'qituvchi sifatida anglash	Kasbiy o'zlik va sodiqlik shakllanadi

1. Motivatsion-psixologik imkoniyatlar. Dual ta'lim sharoitida talabanning ichki motivatsiyasi sezilarli darajada ortadi. Buning asosiy sababi – nazariy bilimlarning real pedagogik faoliyat bilan bevosita bog'lanishidir. Talaba o'z bilimlarining natijasini amaliyotda ko'rgan sari unda kasbga nisbatan qiziqish va mas'uliyat hissi kuchayadi. Mazkur jarayon o'quv faoliyatining maqsadlilikini oshiradi, ichki ehtiyoj asosida o'rganishga olib keladi, kasbiy o'zini anglash (identifikatsiya)ni shakllantiradi.

2. Kognitiv (bilish) imkoniyatlar. Dual ta'lim modelida bilimlar faqat nazariy emas, balki faoliyat orqali egallanadi. Bu esa talabanning kognitiv rivojlanishiga quyidagi jihatlarida ta'sir ko'rsatadi: analitik va tanqidiy tafakkur rivojlanadi; muammoli vaziyatlarni hal etish qobiliyati shakllanadi; bilimlarni nazariyadan amaliyotga ko'chirish (transfer qilish) mexanizmi takomillashadi. Real pedagogik vaziyatlarni tahlil qilish jarayonida talaba bilimni qayta ishlaydi va uni yangi sharoitda qo'llashni o'rganadi.

3. Faoliyatga asoslangan psixologik rivojlanish. Dual ta'limning muhim xususiyati – bilimning faoliyat orqali shakllanishidir. Talaba dars o'tish, o'quvchilar bilan ishlash, pedagogik vaziyatlarni boshqarish jarayonida kasbiy tajriba orttiradi. Bu esa kasbiy fikrlashni rivojlantiradi, pedagogik qaror qabul qilish ko'nikmasini shakllantiradi, "tajriba orqali o'rganish" mexanizmini faollashtiradi.

4. Kommunikativ va ijtimoiy-psixologik imkoniyatlar. Boshlang'ich ta'lim muhitida faoliyat olib borish talabanning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantiradi. U o'quvchilar bilan samarali muloqot qiladi, ota-onalar bilan ishlashni o'rganadi, jamoa bilan hamkorlik qiladi. Empatiya, pedagogik takt, ijtimoiy moslashuvchanlik sifatleri shakllanadi.

5. Refleksiv imkoniyatlar. Dual ta'lim talabanning o'z faoliyatini tahlil qilish qobiliyatini rivojlantiradi. Refleksiya jarayonida talaba o'z xatolarini aniqlaydi, faoliyat natijalarini baholaydi, kelgusi faoliyatini rejalashtiradi. Refleksiv yondashuv kasbiy o'sishning muhim sharti bo'lib, u pedagogning doimiy o'zini rivojlantirishiga xizmat qiladi.

6. Emotsional-irodaviy imkoniyatlar. Real pedagogik muhitda faoliyat olib borish talabanning emotsional va irodaviy sifatlerini (stressga bardoshlilik, sabr-toqat, emotsiyalarni boshqarish qobiliyati) rivojlantiradi. Murakkab pedagogik vaziyatlarda ishlash orqali talaba psixologik jihatdan chiniqadi va kasbiy faoliyatga tayyorlanadi.

7. Kasbiy identifikatsiya mexanizmi. Dual ta'lim sharoitida talaba o'zini real o'qituvchi sifatida his qiladi. Bu esa kasbiy rolni ichki qabul qilish, pedagogik faoliyatga sodiqlik, kasbiy o'zlikni anglash kabi jarayonlarni shakllantiradi. Kasbiy identifikatsiya – kompetent mutaxassisni tayyorlashning eng muhim psixologik omillaridan biridir.

Yuqoridagi yo'nalishlar shuni ko'rsatadiki, dual ta'lim shaxsning kompleks rivojlanishini ta'minlaydi, nazariya va amaliyot o'rtasidagi uzilishni bartaraf etadi, kasbiy kompetentlikni tizimli shakllantiradi. Demak, boshlang'ich ta'limda dual ta'lim nafaqat didaktik model, balki psixologik rivojlanish mexanizmi sifatida ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Olib borilgan tadqiqotlar va tahlillar natijasida boshlang'ich ta'limda dual ta'limning psixologik imkoniyatlari bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy kompetentligini rivojlantirishda muhim omil ekanligi aniqlandi. Xususan, quyidagi ilmiy natijalarga erishildi:

- dual ta'lim sharoitida talabalarning motivatsion faolligi oshishi va kasbiy faoliyatga nisbatan ijobiy munosabati shakllanishi kuzatildi;
- nazariya va amaliyot integratsiyasi asosida bilimlarni ko'chirish (nazariyadan amaliyotga o'tish) qobiliyati rivojlandi;
- real pedagogik faoliyat jarayonida talabalarning kognitiv va refleksiv kompetensiyalari sezilarli darajada takomillashdi;
- o'quvchilar, ota-onalar va pedagogik jamoa bilan muloqot orqali kommunikativ kompetensiya rivojlandi;
- pedagogik vaziyatlarda ishtirok etish natijasida emotsional barqarorlik va irodaviy sifatlar mustahkamlandi;
- dual ta'lim jarayonida talabalarda kasbiy identifikatsiya shakllanishi tezlashdi.

Natijalar shuni ko'rsatadiki, dual ta'lim modeli bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini tayyorlashda an'anaviy ta'limga nisbatan yuqori samaradorlikni ta'minlaydi.

Boshlang'ich ta'limda dual ta'limning psixologik imkoniyatlarini o'rganish natijasida ushbu modelning bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy kompetentligini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etishi ilmiy jihatdan asoslandi. Dual ta'lim sharoitida talabaning motivatsiyasi, tafakkuri, refleksiyasi, kommunikativligi va emotsional barqarorligi kompleks tarzda rivojlanadi.

Mazkur tadqiqot natijalari dual ta'limni boshlang'ich ta'lim tizimida keng joriy etish zarurligini ko'rsatadi. Ayniqsa, nazariya va amaliyot integratsiyasiga asoslangan yondashuv pedagog kadrlar tayyorlash sifatini oshirish, ularning kasbiy tayyorgarligini real faoliyatga moslashtirish hamda ta'lim samaradorligini ta'minlashda muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

Shu bilan birga, kelgusida dual ta'limning psixologik imkoniyatlarini yanada chuqurroq o'rganish, uning metodik ta'minotini takomillashtirish hamda baholash mezonlarini ishlab chiqish muhim ilmiy yo'nalishlardan biri sifatida e'tirof etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Brockmann M., Clarke L., Winch C. Competence and competency in the EQF and in European VET systems // Journal of European Industrial Training. – 2009. – Vol. 33(8/9). – pp. 787–799.
2. Brockmann M., Clarke L., Winch C. Knowledge, skills, competence: European divergences in vocational education and training (VET) // Oxford Review of Education. – 2008.
3. Fedatova G. A. Dualnoye obrazovaniye kak faktor professionalnogo razvitiya // Pedagogika. – Moskva, 2019. – №5. – S. 45–50.
4. Muslimov N.A., Abdullayeva Q.M., Qo'ysinov O.A., Gaipova N.S., Karimova N.N., Qodirov M. Kasb ta'limi o'qituvchilarining kasbiy kompetentligini shakllantirish texnologiyasi: monografiya. – T.: Fan va texnologiya, 2013. – 128 b.
5. Romanov S. P. Professionalnoye obrazovaniye v usloviyax dualnoy modeli. – Moskva: Prosveshcheniye, 2018. – 230 s.
6. Sobirova M.N. Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchisining kasbiy kompetentligini rivojlantirish: ped. fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) diss. avtoreferati. – Namangan, 2022. – 47 b.
7. Yusupova A.P. Dual ta'lim asosida o'quvchilarni kasbiy faoliyatga tayyorlash metodikasini takomillashtirish: ped. fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) diss. avtoreferati. – Toshkent, 2025. – 53 b.

Xolmirzayeva Gulnoza Alijonovna
Abdulla Avloniy nomidagi pedagogik mahorat
milliy instituti musiqa madaniyati fani metodisti

FARG'ONA–TOSHKENT MAQOM YO'LLARINING SHAKLLANISHI VA MUSIQIY-USLUBIY XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada Farg'ona–Toshkent maqom yo'llarining shakllanish tarixi, ularning an'anaviy musiqa madaniyatidagi o'rni hamda badiiy-estetik mohiyati tahlil etiladi. Tadqiqot jarayonida ushbu maqom yo'llarining kelib chiqish omillari, rivojlanish bosqichlari va ijrochilik an'analari ilmiy manbalar asosida yoritilgan. Shuningdek, Farg'ona–Toshkent maqom maktabining musiqiy-uslubiy xususiyatlari, xususan, lad-tizimi, ritmik tuzilishi, ohangdorlik, improvizatsiya unsurlari va vokal-ijrochilik jihatlari batafsil tahlil qilinadi. Maqolada ushbu maqom yo'llarining Shashmaqom an'anasi bilan o'zaro aloqasi hamda o'ziga xos farqli jihatlari ochib beriladi.

Kalit so'zlar: maqom san'ati, milliy musiqa merosi, lad tizimi, ritmika, ohangdorlik, improvizatsiya, musiqa uslubi, an'anaviy ijrochilik, musiqiy-estetik tahlil.

Аннотация. В данной статье анализируются история формирования фергано-ташкентских макомных путей, их место в традиционной музыкальной культуре, а также их художественно-эстетическая сущность. В ходе исследования на основе научных источников освещаются факторы происхождения, этапы развития и исполнительские традиции данных макомных путей. Кроме того, подробно рассматриваются музыкально-стилевые особенности фергано-ташкентской школы макома, в частности ладовая система, ритмическая структура, мелодичность, элементы импровизации и вокально-исполнительские аспекты. В статье также раскрываются взаимосвязи данных макомных путей с традицией Шахмакома и их специфические отличительные черты.

Ключевые слова: макомное искусство, национальное музыкальное наследие, ладовая система, ритмика, мелодичность, импровизация, музыкальный стиль, традиционное исполнительство, музыкально-эстетический анализ.

Abstract. This article analyzes the formation history of the Fergana–Tashkent maqom paths, their role in traditional musical culture, and their artistic-aesthetic essence. The study, based on scientific sources, highlights the factors of origin, stages of development, and performance traditions of these maqom paths. Furthermore, the musical-stylistic features of the Fergana–Tashkent maqom school are examined in detail, including modal structure, rhythmic organization, melodicism, elements of improvisation, and vocal performance aspects. The article also reveals the interrelation of these maqom paths with the Shashmaqom tradition and identifies their distinctive characteristics.

Key words: maqom art, national musical heritage, modal system, rhythm, melodicism, improvisation, musical style, traditional performance, musical-aesthetic analysis.

Kirish. O'zbek xalqining ko'p asrlik ma'naviy-madaniy merosi tarkibida maqom san'ati alohida o'rin egallaydi. Maqom nafaqat yuksak badiiy tafakkur mahsuli, balki xalqning tarixiy xotirasi, estetik qarashlari, ruhiy olami va musiqiy tafakkurining betakror ifodasidir. Sharq mumtoz musiqasining yirik namunalari qatorida turuvchi maqomlar tizimi asrlar davomida shakllanib, turli hududlarda o'ziga xos ijrochilik an'analari, uslubiy yo'nalishlari va badiiy ifoda vositalari bilan boyib borgan. Shu jihatdan qaralganda, Farg'ona–Toshkent maqom yo'llari o'zbek maqom san'atining tarixiy taraqqiyotida muhim o'rin tutuvchi, milliy musiqa tafakkurining nozik va nafis qatlamlarini o'zida mujassam etgan noyob hodisalardan biri hisoblanadi.

Maqom san'ati o'zining ichki tuzilishi, lad-ohang tizimi, usul xususiyatlari, shakliy mukammalligi va ijrochilik mezonlari bilan musiqashunoslikda doimo dolzarb tadqiqot obyektlaridan biri bo'lib kelgan. Ayniqsa, Farg'ona–Toshkent maqom yo'llari o'zining kuychanligi, lirizmga boyligi, nisbatan erkin rivojlanuvchi ohang harakati, kuchli emotsional ta'sirchanligi va ijroviy nafisligi bilan boshqa maqom turlaridan ajralib turadi. Mazkur maqom

yo'llari xalqning ichki kechinmalari, nozik tuyg'ulari, ishqiy-falsafiy qarashlari hamda hayotiy-estetik ideallarini musiqiy obrazlarda mujassamlashtirganligi bilan alohida qimmatga ega.

Farg'ona–Toshkent maqom yo'llarining shakllanishi muayyan tarixiy, ijtimoiy va madaniy jarayonlar bilan chambarchas bog'liqdir. Ma'lumki, Farg'ona vodiysi va Toshkent vohasi qadimdan ilm-fan, san'at, adabiyot va hunarmandchilik rivoj topgan madaniy hududlar sifatida tanilgan. Ushbu makonlarda professional og'zaki an'anadagi musiqa ijodiyoti, xususan, maqom ijrochiligi muayyan ustoz-shogird maktablari orqali taraqqiy etib, avloddan-avlodga uzatilgan. Natijada bu hududda shakllangan maqom yo'llari umumsharq maqom tafakkuri negizida paydo bo'lish bilan birga, mahalliy ijrochilik ruhiyati, xalq musiqasi unsurlari, she'riy matn tanlovi va ohang yaratish an'analari ta'sirida o'ziga xos mustaqil uslubiy ko'rinishga ega bo'lgan.

Maqom yo'llarining shakllanishida og'zaki an'anadagi professional musiqa bilan xalq kuy-qo'shiqlari o'rtasidagi uzviy aloqadorlik muhim omil bo'lib xizmat qilgan. Chunki Farg'ona–Toshkent musiqa muhiti azaldan kuyga boy, nafis ohanglarga moyil, yuksak didli ijrochilik muhitiga ega bo'lgan. Ana shu zamin maqomlarning xalqchil, serjilo va emotsional jihatdan boy shakllarini yuzaga keltirgan. Bu esa Farg'ona–Toshkent maqom yo'llarida kuy harakatining tabiiyligi, ohanglarning ravonligi, usul tuzilmalarining moslashuvchanligi va ashulachilikning yetakchi o'rin egallashida yaqqol namoyon bo'ladi.

Musiqashunoslik nuqtayi nazaridan Farg'ona–Toshkent maqom yo'llarini o'rganish bir necha jihatdan muhimdir. Birinchidan, ular o'zbek mumtoz musiqasining hududiy-uslubiy qatlamlarini aniqlashda muhim ilmiy manba bo'lib xizmat qiladi. Ikkinchidan, ushbu maqom yo'llarining lad, intonatsion, ritmik va shakliy xususiyatlarini tahlil qilish orqali milliy musiqiy tafakkurning ichki qonuniyatlarini chuqurroq anglash mumkin bo'ladi. Uchinchidan, ularning ijrochilik an'analari, ayniqsa, ashula yo'llari, cholg'u talqinlari va badihago'ylik tamoyillari bugungi musiqa ta'limi hamda sahna amaliyoti uchun ham muhim nazariy va metodik asos vazifasini o'taydi.

Bugungi globallashuv va ommaviy madaniyat ta'siri kuchayib borayotgan sharoitda milliy mumtoz musiqa merosini ilmiy o'rganish, saqlash va targ'ib etish masalasi yanada dolzarb tus olmoqda. Zero, maqom san'ati xalqning milliy o'zligini, badiiy tafakkurini va ma'naviy qadriyatlarini ifodalovchi noyob madaniy hodisa sifatida nafaqat tarixiy xotira obyekti, balki zamonaviy ma'naviy tarbiya vositasi hamdir. Farg'ona–Toshkent maqom yo'llarining musiqiy-uslubiy xususiyatlarini chuqur tadqiq etish, ularning badiiy tabiatini ochib berish, yosh avlodga ilmiy asosda yetkazish va ijrochilik amaliyotiga tatbiq etish milliy madaniyat ravnaqi uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

Shuningdek, Farg'ona–Toshkent maqom yo'llarini tadqiq etish Shashmaqom, Xorazm maqomlari hamda boshqa hududiy maqom an'analari bilan qiyosiy o'rganish imkonini ham beradi. Chunki har bir maqom maktabi umumiy maqom tafakkuri doirasida shakllangan bo'lsa-da, ularning har biri tarixiy taraqqiyot, mahalliy poetik muhit, ijrochilik uslubi va estetik mezonlar ta'sirida o'ziga xos musiqiy tilga ega bo'lgan. Farg'ona–Toshkent maqom yo'llari ham ana shunday mustaqil badiiy-estetik tizim sifatida o'zining nafis lirizmi, kuychanligi va ijroviy jozibadorligi bilan ajralib turadi. Maqom yo'llarining shakllanish omillari, tarixiy rivojlanish jarayonlari hamda musiqiy-uslubiy xususiyatlari tahlil qilinadi. Jumladan, ularning an'anaviy manbalari, hududiy ijrochilik maktablari, ohang-lad tuzilmalari, ritmik mezonlari, ashulachilik va cholg'uchilikdagi ifoda imkoniyatlari ilmiy mushohada etiladi. Shu asosda Farg'ona–Toshkent maqom yo'llarining o'zbek milliy musiqa san'atidagi o'rni va badiiy-estetik qimmati yoritiladi.

Tahliliy muhokama. Farg'ona–Toshkent maqom yo'llari o'zbek mumtoz musiqa merosining muhim tarkibiy qismi sifatida nafaqat tarixiy shakllanish jarayonlari, balki o'ziga xos musiqiy-uslubiy xususiyatlari bilan ham alohida ilmiy tahlilni talab etadi. Ushbu maqom yo'llarini chuqur o'rganish jarayonida ularning ichki tuzilishi, lad-intonatsion tizimi, ritmik asoslari, shakliy rivoji hamda ijrochilik uslublari o'zaro uyg'unlikda namoyon bo'lishi kuzatiladi. Bu esa Farg'ona–Toshkent maqom yo'llarini mustaqil badiiy-estetik tizim sifatida baholash imkonini beradi.

Avvalo, mazkur maqom yo'llarining lad-tizimi tahlili shuni ko'rsatadiki, ular umumiy sharq maqom an'analoriga tayanish bilan birga, o'ziga xos intonatsion burilishlar, mikrointonatsion nozikliklar va kuy harakatining erkinligi bilan ajralib turadi. Farg'ona–Toshkent maqomlarida

ladning qat'iy sxematik chegaralardan ko'ra, ijrochining individual talqini va badihago'yiligi muhim ahamiyat kasb etadi. Bu holat esa maqomning jonli ijro jarayonida doimiy ravishda yangilanib borishini ta'minlaydi. Ayniqsa, ohanglarning yumshoqligi, lirizmga moyilligi va yuqori darajadagi emotsional ifodaviyligi mazkur maqom yo'llarining asosiy belgilaridan biri hisoblanadi.

Ritmik jihatdan qaralganda, Farg'ona–Toshkent maqom yo'llari nisbatan erkin usul tizimi bilan tavsiflanadi. Bu yerda qat'iy metrik strukturalardan ko'ra, nutq ohangiga yaqin bo'lgan ritmik erkinlik ustunlik qiladi. Ayniqsa, ashula yo'llarida usulning ichki elastikligi, frazalarning tabiiy rivoji va matn bilan uyg'unligi yaqqol namoyon bo'ladi. Bu esa ijrochiga keng imkoniyatlar yaratib, musiqa va she'riyatning uyg'un sintezini yuzaga keltiradi. Natijada maqom ijrosi nafaqat musiqiy, balki poetik ifoda vositasi sifatida ham muhim estetik ahamiyat kasb etadi.

Shakliy tuzilish nuqtayi nazaridan Farg'ona–Toshkent maqom yo'llari murakkab, ammo mantiqiy rivojlanish qonuniyatlariga ega. Ular ko'pincha kichik shaklli, ammo chuqur mazmunli kuy bo'laklaridan tashkil topib, bosqichma-bosqich rivojlanish orqali yakuniy badiiy butunlikni hosil qiladi. Bunda ekspozitsion, rivojlantiruvchi va yakunlovchi elementlarning o'zaro bog'liqligi seziladi. Ayniqsa, kuy rivojida takrorlanish, variatsiya va improvizatsiya unsurlarining uyg'unlashuvi maqomning badiiy ta'sirchanligini yanada oshiradi.

Farg'ona–Toshkent maqom yo'llarining muhim jihatlaridan yana biri – ularning ijrochilik an'analari bilan chambarchas bog'liqligidir. Ushbu maqom yo'llari asosan og'zaki an'ana asosida rivojlangan bo'lib, ustoz-shogird tizimi orqali avloddan-avlodga o'tib kelgan. Natijada har bir ijrochi o'zining individual talqini, ovoz imkoniyatlari va badiiy didi asosida maqomga yangicha ruh bag'ishlaydi. Bu esa mazkur maqom yo'llarining statik emas, balki dinamik, doimiy rivojlanib boruvchi san'at hodisasi ekanligini ko'rsatadi.

Ashulachilik jihatidan Farg'ona–Toshkent maqom yo'llari alohida e'tiborga loyiqdir. Bu maktabda vokal ijro yetakchi o'rin egallab, ovozning tabiiyligi, nafis bezaklar, melizmatik ifodalar va yuqori emotsional ta'sirchanlik asosiy mezon sifatida qaraladi. Xususan, she'riy matnning mazmuni va ohangning uyg'unligi ijroning badiiy mukammalligini belgilaydi. Shu bilan birga, cholg'u jo'rliigi ham ashula ijrosini boyitib, umumiy musiqiy to'qimani yanada rang-barang qiladi.

Mazkur maqom yo'llarini Shashmaqom an'anasi bilan qiyosiy tahlil qilish natijasida ularning umumiylik va farqli jihatlari yanada aniqroq namoyon bo'ladi. Agar Shashmaqom ko'proq qat'iy tizimlashtirilgan, murakkab va monumental tuzilishga ega bo'lsa, Farg'ona–Toshkent maqom yo'llari nisbatan erkin, lirizmga boy va xalqchil ohanglar bilan ajralib turadi. Bu esa ularning estetik yo'nalishini belgilab, tinglovchiga bevosita hissiy ta'sir ko'rsatish imkonini kengaytiradi.

Shuningdek, Farg'ona–Toshkent maqom yo'llarining shakllanishida xalq musiqasi elementlarining ta'siri sezilarli darajada namoyon bo'ladi. Bu holat kuylarning soddaroq, ammo ta'sirchan bo'lishi, ohanglarning tez esda qolishi va keng omma tomonidan qabul qilinishiga xizmat qiladi. Shu sababli mazkur maqom yo'llari professional musiqa bilan xalq og'zaki ijodiyoti o'rtasidagi ko'prik vazifasini bajaradi. Tahliliy muhokama shuni ko'rsatadiki, Farg'ona–Toshkent maqom yo'llari o'zining lad-ohang tizimi, ritmik erkinligi, shakliy moslashuvchanligi va ijrochilik an'analari bilan o'zbek maqom san'atida alohida o'rin tutadi. Ularning badiiy-estetik qimmati, milliy ruhni ifodalashdagi imkoniyatlari hamda zamonaviy musiqa ta'limi va ijrochilik amaliyotidagi ahamiyati ushbu maqom yo'llarini chuqur ilmiy o'rganish zarurligini yana bir bor tasdiqlaydi.

Adabiyotlar tahlili. Sharq mumtoz musiqasi va maqom tizimini o'rganishda xorijiy olimlarning ilmiy ishlari alohida ahamiyat kasb etadi. Xususan, Henry George Farmer Sharq musiqa madaniyatining tarixiy ildizlari, maqomlarning kelib chiqishi va nazariy asoslarini o'rganishda muhim ilmiy xulosalar ilgari surgan [1]. Uning tadqiqotlarida maqom tizimi qadimgi yunon va arab musiqa nazariyalari bilan uzviy bog'liq holda izohlanadi.

Shuningdek, Amnon Shiloah Sharq musiqa merosini, xususan maqom san'atini etnomusiqashunoslik nuqtayi nazaridan o'rganib, uning ijtimoiy-madaniy funksiyalarini ochib beradi [2]. Olim maqomni nafaqat musiqa shakli, balki madaniy identifikatsiya vositasi sifatida talqin qiladi.

Bundan tashqari, Owen Wright o'z tadqiqotlarida maqom tizimining nazariy modellari, lad tuzilmalari va tarixiy evolyutsiyasini tahlil qilgan [3]. Uning ishlari maqomlarning strukturaviy tahlilida muhim ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi.

Maqom san'atini tizimli va ilmiy asosda o'rganishda MDH olimlarining hissasi katta. Jumladan, Viktor Mikhailovich Belyaev Sharq xalqlari musiqa madaniyatini kompleks o'rganib, maqomlarning lad va ritmik tuzilishini ilmiy asosda tahlil qilgan [4]. Uning ishlari maqom tizimining nazariy asoslarini tushinishda muhim ahamiyatga ega.

Shuningdek, Tatyana Vizgo Markaziy Osiyo musiqa madaniyatini, jumladan, o'zbek maqomlarini tarixiy va etnografik jihatdan o'rgangan [5]. Uning tadqiqotlarida maqomlarning hududiy xususiyatlari, ijrochilik maktablari va an'anaviy shakllari keng yoritilgan.

Semyon Ginzburg ham Sharq musiqa merosini o'rganishda muhim ilmiy natijalarga erishgan bo'lib, maqom tizimining tarixiy shakllanish jarayonlarini tahlil qilgan [6].

O'zbekistonda maqom san'atini o'rganish bo'yicha olib borilgan ilmiy tadqiqotlar ayniqsa muhim ahamiyatga ega. Chunki ular maqomni milliy madaniyat kontekstida, amaliy ijrochilik tajribasi bilan uyg'un holda yoritadi. Yunus Rajabiy o'zining fundamental tadqiqotlari va amaliy faoliyati orqali Shashmaqom va boshqa maqom yo'llarini yozib olish, tizimlashtirish va targ'ib qilishda beqiyos hissa qo'shgan [10]. Uning ishlari maqomlarni o'rganishda asosiy manbalardan biri hisoblanadi.

Ishoq Rajabov maqomlarning nazariy asoslari, lad tizimi va ijrochilik xususiyatlarini ilmiy tahlil qilib, o'zbek maqomshunosligining rivojiga katta hissa qo'shgan [9].

Shuningdek, Otaniyoz Matyoqubov maqom ijrochiligi, uning falsafiy-estetik mohiyati va zamonaviy talqinlari ustida ilmiy izlanishlar olib borgan [8]. Tahlil qilingan ilmiy manbalar shuni ko'rsatadiki, maqom san'ati turli ilmiy maktablar doirasida keng qamrovli o'rganilgan bo'lib, har bir yondashuv uning muayyan jihatini ochib beradi. Xorijiy olimlar maqomni global musiqiy madaniyat kontekstida tahlil qilsa, MDH olimlari uni tizimli-nazariy asosda o'rganadi, O'zbekiston olimlari esa milliy ijrochilik an'analari bilan uyg'un holda tadqiq etadi.

Xulosa. Farg'ona–Toshkent maqom yo'llari o'zbek mumtoz musiqa merosining o'ziga xos va muhim tarkibiy qismi hisoblanib, ular milliy musiqiy tafakkurning nafis, lirizmga boy va emotsional jihatdan chuqur qatlamlarini o'zida mujassam etadi. Ushbu maqom yo'llari tarixiy taraqqiyot jarayonida umumsharq maqom tizimi negizida shakllangan bo'lsa-da, hududiy madaniy muhit, xalq musiqasi an'analari va ijrochilik maktablari ta'sirida mustaqil uslubiy yo'nalishga ega bo'lgan. Farg'ona–Toshkent maqom yo'llarining shakllanishida og'zaki an'anadagi professional musiqa bilan xalq og'zaki ijodining uzviy aloqadorligi muhim omil sifatida namoyon bo'ladi. Bu esa mazkur maqom yo'llarining xalqchil, sodda qabul qilinadigan, ammo badiiy jihatdan chuqur va mukammal shakllanishiga zamin yaratgan. Natijada ular professional va xalq musiqasi o'rtasida o'ziga xos sintez hosil qilib, milliy musiqa madaniyatining uzluksiz rivojlanishini ta'minlovchi muhim bo'g'in vazifasini bajaradi.

Qiyosiy tahlillar shuni ko'rsatadiki, Farg'ona–Toshkent maqom yo'llari Shashmaqom va boshqa hududiy maqom tizimlariga nisbatan ko'proq lirizmga moyilligi, erkin rivojlanuvchi ohang tizimi va ijrochilikdagi improvizatsion xususiyatlari bilan farqlanadi. Bu esa ularning estetik yo'nalishini belgilab, tinglovchiga bevosita hissiy ta'sir ko'rsatish imkoniyatini kuchaytiradi. Maqom yo'llarini ilmiy asosda o'rganish, ularni saqlash, rivojlantirish va yosh avlodga yetkazish dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi. Ushbu maqom yo'llarining musiqiy-uslubiy xususiyatlarini chuqur tahlil qilish nafaqat musiqashunoslik fani rivojiga, balki musiqa ta'limi, ijrochilik amaliyoti va milliy madaniyatni rivojlantirish jarayonlariga ham muhim hissa qo'shadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Фармер Г. Г. История арабской музыки. – М.: Музыка, 1965. – 420 с.
2. Shiloah A. Music in the World of Islam: A Socio-Cultural Study. – Detroit: Wayne State University Press, 1995. – 298 p.
3. Wright O. The Modal System of Arab and Persian Music A.D. 1250–1300. – Oxford: Oxford University Press, 1978. – 350 p.

4. Беляев В. М. Очерки по истории музыки народов СССР. – М.: Музыка, 1962. – 304 с.
5. Визго Т. С. Музыкальная культура Средней Азии. – Ташкент: Фан, 1973. – 256 с.
6. Гинзбург С. Л. Очерки по истории восточной музыки. – М.: Музыка, 1980. – 312 с.
7. Кароматов Ф. М. Музыка народов Средней Азии. – Ташкент: Фан, 1987. – 318 с.
8. Матёкубов О. А. Макомот. – Ташкент: Музыка, 2004. – 512 с.
9. Раджабов И. Р. Макомлар масалалари. – Ташкент: Фан, 1963. – 220 с.
10. Раджабий Ю. Ўзбек халқ мусикаси. – Ташкент: Гафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1959. – 300 б.

Sobirova Nasiba Aliyor qizi

Nizomiy nomidagi O'zbekiston Milliy pedagogika universiteti tayanch doktoranti

O'QUVCHILARDA VOKAL MADANIYATNI SHAKLLANTIRISHNING DIDAKTIK TAMOYILLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'quvchilarda vokal madaniyatni shakllantirishning didaktik tamoyillari ilmiy-nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilinadi. Vokal ijrochilikning pedagogik asoslari, o'quvchilarning ovoz imkoniyatlarini rivojlantirish, to'g'ri nafas olish, artikulyatsiya, intonatsiya va musiqiy ifoda vositalarini shakllantirish masalalari yoritiladi. Shuningdek, ta'lim jarayonida tizimlilik, izchillik, individuallashtirish, integrativ yondashuv, motivatsiya va ijodkorlikni rivojlantirish kabi didaktik tamoyillarning ahamiyati ochib beriladi. Maqolada zamonaviy pedagogik texnologiyalar, innovatsion metodlar hamda milliy va jahon vokal an'analari uyg'unligida o'quvchilarning vokal madaniyatini rivojlantirishning samarali yo'llari taklif etiladi.

Kalit so'zlar: musiqa ta'limi, vokal ijrochilik, artikulyatsiya, intonatsiya, nafas olish texnikasi, individuallashtirish, ijodkorlik, musiqiy ifoda, vokal mashg'ulotlar.

Аннотация. В данной статье научно-теоретически и практически анализируются дидактические принципы формирования вокальной культуры у учащихся. Освещаются педагогические основы вокального исполнительства, вопросы развития голосовых возможностей учащихся, правильного дыхания, артикуляции, интонирования и формирования средств музыкальной выразительности. Также раскрывается значение таких дидактических принципов, как системность, последовательность, индивидуализация, интегративный подход, развитие мотивации и творчества в образовательном процессе. В статье предлагаются эффективные пути развития вокальной культуры учащихся в сочетании с современными педагогическими технологиями, инновационными методами и национальными и мировыми вокальными традициями.

Ключевые слова: музыкальное образование, вокальное исполнение, артикуляция, интонирование, техника дыхания, индивидуализация, творчество, музыкальное выражение, вокальные занятия.

Abstract. This article analyzes the didactic principles of forming vocal culture in students from scientific, theoretical, and practical perspectives. The pedagogical foundations of vocal performance, the development of students' vocal abilities, and the formation of proper breathing, articulation, intonation, and musical expressiveness are highlighted. The importance of such didactic principles as systematicity, consistency, individualization, an integrative approach, motivation, and the development of creativity in the educational process is also revealed. The article proposes effective ways to develop students' vocal culture in harmony with modern pedagogical technologies, innovative methods, and national and world vocal traditions.

Key words: music education, vocal performance, articulation, intonation, breathing technique, individualization, creativity, musical expression, vocal training.

Kirish. Zamonaviy ta'lim tizimida shaxsni har tomonlama barkamol etib tarbiyalash, uning estetik didi, ijodiy tafakkuri va ma'naviy olamini boyitish muhim pedagogik vazifalardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, musiqa ta'limi bu jarayonda alohida o'rin egallab, o'quvchilarning nafaqat san'atga bo'lgan qiziqishini oshiradi, balki ularning ichki kechinmalarini ifodalash, estetik his-tuyg'ularini rivojlantirish va ijodiy salohiyatini yuzaga chiqarishda muhim vosita sifatida namoyon bo'ladi. Shu nuqtai nazardan qaraganda, vokal madaniyatni shakllantirish masalasi bugungi kunda dolzarb pedagogik muammolardan biri sifatida e'tirof etiladi.

Vokal madaniyat – bu faqatgina qo'shiq aytish ko'nikmasi emas, balki o'quvchining ovoz apparatini ongli boshqarish, musiqiy eshituvni rivojlantirish, to'g'ri nafas olish, aniq intonatsiya, ifodali ijro va sahna madaniyatini o'z ichiga oluvchi murakkab pedagogik jarayondir. Ushbu jarayon o'quvchining individual psixofiziologik xususiyatlarini hisobga olgan holda, tizimli va maqsadga yo'naltirilgan tarzda tashkil etilgandagina samarali natija beradi. Demak, vokal

madaniyatni shakllantirishda didaktik tamoyillarni to'g'ri belgilash va ularga amal qilish muhim ahamiyat kasb etadi.

Bugungi globallashuv sharoitida milliy musiqa merosini asrab-avaylash va uni yosh avlod ongiga singdirish bilan bir qatorda, jahon vokal san'ati yutuqlaridan ham samarali foydalanish zarurati yuzaga kelmoqda. Bu esa o'qituvchidan yuqori darajadagi kasbiy kompetensiya, innovatsion yondashuv va zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llashni talab etadi. Ayniqsa, vokal ta'limida individual yondashuv, bosqichma-bosqichlik, tizimlilik, ongli va faol ishtirok, motivatsiyani shakllantirish kabi didaktik tamoyillarni uyg'un holda qo'llash orqali o'quvchilarning vokal madaniyatini samarali rivojlantirish mumkin. O'quvchilarda vokal madaniyatni shakllantirish nafaqat musiqiy bilim va ko'nikmalarni egallash jarayoni, balki ularning estetik tafakkurini, ijodiy qobiliyatini va ma'naviy dunyoqarashini rivojlantirishga xizmat qiluvchi kompleks pedagogik faoliyatdir. Mazkur jarayonni ilmiy asoslangan didaktik tamoyillar asosida tashkil etish esa musiqa ta'limining sifat va samaradorligini oshirishning muhim omillaridan biri hisoblanadi.

Tahliliy muhokama. O'quvchilarda vokal madaniyatni shakllantirish masalasi musiqa pedagogikasining murakkab va ko'p qirrali yo'nalishlaridan biri bo'lib, u faqat qo'shiq kuylash malakasini rivojlantirish bilangina cheklanmaydi. Mazkur jarayon o'quvchining estetik dunyoqarashi, musiqiy tafakkuri, ovoz apparatidan ongli foydalanish ko'nikmasi, badiiy didi, ijrochilik mas'uliyati va sahna madaniyatini kompleks ravishda tarkib toptirishni nazarda tutadi. Shu sababli vokal madaniyatni shakllantirishda didaktik tamoyillarni chuqur tahlil qilish va ularning amaliy ta'sirini pedagogik nuqtai nazardan baholash muhim ahamiyat kasb etadi.

Avvalo, vokal madaniyat tushunchasining mazmun-mohiyatiga e'tibor qaratish zarur. Vokal madaniyat o'quvchining ovozdan to'g'ri foydalanish, nafasni boshqarish, so'z talaffuzining aniqligi, intonatsion tozalik, ritmik barqarorlik, emotsional ifodaviylik hamda sahnadagi erkin va tabiiy harakatini bir butun holda namoyon etuvchi sifatdir. Demak, bu tushuncha texnik, estetik, psixologik va tarbiyaviy jihatlarning o'zaro uzviy bog'liqligida shakllanadi. Agar ta'lim jarayonida faqat ovoz kuchi yoki diapazonni kengaytirishga urg'u berilib, badiiy ifoda, matn mazmunini his etish, milliy ijro uslublarini anglash kabi jihatlari e'tibordan chetda qolsa, haqiqiy vokal madaniyat to'laqonli shakllanmaydi. Shu bois vokal ta'lim mazmuni ko'p komponentli va uyg'un tizim sifatida qoralishi kerak.

Mazkur jarayonning samaradorligi, eng avvalo, ilmiylik tamoyiliga amal qilinishiga bog'liq. O'quvchilarda vokal madaniyatni shakllantirish tasodifiy mashqlar yig'indisi emas, balki anatomo-fiziologik, psixologik, musiqiy-nazariy va pedagogik qonuniyatlarga tayanuvchi faoliyat bo'lishi zarur. Ovoz apparatining yoshga xos rivojlanish xususiyatlarini hisobga olmasdan turib, murakkab vokal mashqlarni tavsiya etish o'quvchi sog'lig'iga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Masalan, bolalik va o'smirlik davrida ovoz apparati hali to'liq shakllanmagan bo'lgani uchun, repertuar tanlash, diapazon belgilash va mashg'ulot yuklamasini me'yorlash o'ta ehtiyotkorlik bilan amalga oshirilishi lozim. Demak, ilmiylik tamoyili o'qituvchidan nazariy bilimni amaliyotga ongli tatbiq etishni talab qiladi.

Tahlil shuni ko'rsatadiki, vokal madaniyatni shakllantirishda tizimlilik va izchillik tamoyili hal qiluvchi o'rin tutadi. Ovoz bilan ishlash jarayoni bosqichma-bosqich tashkil etilishi kerak: dastlab to'g'ri nafas olish, so'ng tovush hosil qilish, keyin artikulyatsiya, intonatsiya, diksiya, frazalash va nihoyat badiiy talqin ustida ishlash maqsadga muvofiqdir. Aks holda o'quvchi bir vaqtning o'zida juda ko'p vazifani bajarishga urinib, texnik va badiiy jihatdan chalkash holatga tushib qoladi. Izchil yondashuv esa har bir ko'nikmaning oldingisiga tayangan holda rivojlanishini ta'minlaydi. Bu tamoyil ayniqsa umumta'lim maktablari, bolalar musiqa va san'at maktablari hamda to'garak mashg'ulotlarida samarali natija beradi, chunki o'quvchilar tayyorgarlik darajasi, musiqiy qobiliyati va o'zlashtirish sur'ati jihatidan bir-biridan farq qiladi.

Vokal tarbiyada individuallashtirish tamoyili ham alohida tahlilni talab qiladi. Har bir o'quvchining ovoz temбри, diapazoni, eshitish qobiliyati, psixologik holati, sahnadagi o'zini tutishi va emotsional qabul qilish darajasi turlicha bo'ladi. Shu bois barcha o'quvchilarga bir xil mashq, bir xil repertuar va bir xil metodik talablardan foydalanish kutilgan natijani bermaydi. Masalan, ba'zi o'quvchilar tez o'zlashtiradi, ammo sahna oldida hayajonga beriladi; boshqalari esa musiqiy

jihatdan sezgir bo'lsa-da, diksiya yoki nafas taqsimotida qiynalishi mumkin. Didaktik jihatdan qaralganda, individuallashtirish o'quvchining kuchli tomoniga tayangan holda zaif jihatlarini rivojlantirish strategiyasini anglatadi. Bu esa o'qituvchining differensial yondashuv asosida ishlashini, ya'ni topshiriqlar, mashqlar, repertuar va baholash mezonlarini individual xususiyatlarga moslashtirishini taqozo etadi.

Vokal madaniyatni shakllantirishda ongli faollik tamoyili ham muhim pedagogik omil hisoblanadi. O'quvchi nafaqat kuylashi, balki nima uchun aynan shunday kuylayotganini tushunishi kerak. To'g'ri nafas olish mexanizmini, tovushning rezonatorlarda shakllanishini, matn mazmunining badiiy ifodaga ta'sirini, intonatsion tozalikning musiqiy obraz yaratishdagi rolini anglagan o'quvchi o'z ijrosini ongli ravishda boshqara oladi. Bu esa mexanik takrorlashdan ijodiy anglash bosqichiga o'tishni ta'minlaydi. Tahliliy nuqtai nazardan, aynan ongli ishtirok o'quvchida mustaqil mashq qilish madaniyatini ham shakllantiradi. Chunki u o'qituvchi bo'lmagan paytda ham o'z xatolarini eshitish, tahlil qilish va tuzatish imkoniga ega bo'ladi.

Ko'rgazmalilik tamoyili vokal pedagogikasida o'ziga xos tarzda namoyon bo'ladi. Bu yerda ko'rgazmalilik faqat vizual vositalar bilan cheklanmaydi, balki eshitish, taqlid va bevosita namuna orqali ham amalga oshadi. O'qituvchining namunali ijrosi, professional xonandalar ijrosidan foydalanish, audio va video yozuvlar tahlili, artikulyatsion mashqlarning ko'zguda bajarilishi kabi usullar o'quvchining vokal ko'nikmalarini tezroq va sifatliroq shakllantirishga yordam beradi. Ayniqsa, ovoz chiqarish, og'iz bo'shlig'i holati, jag' va tilning erkinligi, tana holatini kuzatish kabi jarayonlarda ko'rgazmalilik ta'lim samaradorligini oshiradi. Shu bilan birga, bu tamoyil me'yorida qo'llanilgandagina foydali bo'ladi. Haddan tashqari taqlidga berilish esa o'quvchining tabiiy ovozi yo'qotib, sun'iy uslubga o'tib ketishiga sabab bo'lishi mumkin. Demak, namuna o'rnak bo'lishi kerak, lekin shaxsiy ijro individualligini bostirmasligi lozim.

Mazkur muammoni tahlil etishda nazariya va amaliyot birligi tamoyili ham alohida e'tiborga loyiq. Vokal ta'limi faqat amaliy mashqlar bilan chegaralanib qolsa, o'quvchi o'z faoliyatining ichki mohiyatini chuqur anglamaydi. Faqat nazariya bilan cheklanilsa, ijrochilik malakasi shakllanmaydi. Shuning uchun nota savodi, musiqiy janrlar, vokal uslublar, kompozitor g'oyasi, matn va musiqaning uyg'unligi haqidagi nazariy bilimlar kuylash amaliyoti bilan chambarchas bog'lanishi kerak. Masalan, qo'shiqning xarakteri, tempi, dinamika belgilari, pauza va frazalarning mazmuniy vazifasi tushuntirilsa, o'quvchi uni shunchaki kuylamaydi, balki idrok etib, his qilib, mazmun bilan kuylaydi. Bu esa vokal madaniyatning badiiy jihatini mustahkamlaydi.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, vokal madaniyatni rivojlantirishda motivatsiya tamoyili ham markaziy o'rin egallaydi. O'quvchida qo'shiq kuylashga ichki ehtiyoj va qiziqish uyg'otilmasa, mashg'ulotlar formal xarakter kasb etib qoladi. Motivatsiya esa ko'pincha repertuar tanlovi, pedagogik muhit, muvaffaqiyat hissi, rag'batlantirish, sahna tajribasi va o'qituvchi shaxsiyati bilan chambarchas bog'liq bo'ladi. O'quvchi yoshiga, dunyoqarashiga, ovoz imkoniyatiga va emotsional holatiga mos qo'shiqlar tanlansa, u dars jarayoniga faolroq jalb etiladi. Aksincha, haddan tashqari murakkab yoki o'quvchi qiziqishiga yot bo'lgan repertuar motivatsiyani susaytiradi. Demak, repertuar siyosati didaktik jarayonning tarkibiy qismi sifatida ko'rinishi zarur.

Shuningdek, vokal madaniyatni shakllantirishda milliylik va umuminsoniylik uyg'unligi tamoyili ham katta ahamiyatga ega. O'quvchi, bir tomondan, o'z milliy musiqa merosi, maqom, xalq qo'shiqlari, bolalar qo'shiqlari va milliy ijrochilik an'analari ruhida tarbiyalanishi, ikkinchi tomondan esa jahon vokal san'atining ilg'or yutuqlari bilan tanishib borishi lozim. Bu uyg'unlik o'quvchining musiqiy tafakkurini kengaytiradi, estetik mezonlarini boyitadi va unda san'atga nisbatan qiyosiy, tahliliy munosabatni shakllantiradi. Ayniqsa, milliy qo'shiqlarni ijro etishda talaffuz, ohangdorlik, uslubiy noziklik, matnning ruhiy-mazmuniy qatlamini his etish muhim bo'lsa, jahon repertuarida ovoz texnikasi, diksiya va sahnaviy talqin jihatlari kengroq namoyon bo'ladi. Shu sababli bu ikki yo'nalishning didaktik integratsiyasi o'quvchining vokal madaniyatini yanada boyitadi.

Vokal ta'limida tarbiyaviylik tamoyili ham o'ziga xos mazmunga ega. Qo'shiq aytish jarayoni nafaqat estetik zavq bag'ishlaydi, balki o'quvchida intizom, sabr, o'z ustida ishlash, jamoa bilan hamnafas bo'lish, matn mazmuniga hurmat bilan yondashish, milliy va ma'naviy qadriyatlarga sadoqat kabi sifatlarni ham tarbiyalaydi. Ayniqsa, jamoaviy kuylash jarayonida o'z

ovozini boshqalarga moslashtirish, umumiy ansamblga xalaqit bermaslik, tinglash madaniyati va hamkorlik ko'nikmasi rivojlanadi. Bu jihatlar vokal madaniyatni keng ma'noda shaxs madaniyatining tarkibiy qismi sifatida talqin etish imkonini beradi.

1-jadval.

O'quvchilarda vokal madaniyatni shakllantirishning didaktik tamoyillari.

No	Didaktik tamoyil	Mazmuni (tavsifi)	Amaliy qo'llanishi	Kutilayotgan natija
1	Ilmiylik	Vokal ta'limi anatomo-fiziologik, psixologik va musiqiy qonuniyatlarga asoslanadi	Ovoz apparatini to'g'ri ishlatish, yoshga mos mashqlar tanlash	Sog'lom va to'g'ri shakllangan ovoz
2	Tizimlilik	Vokal ko'nikmalar izchil va mantiqiy ketma-ketlikda rivojlantiriladi	Nafas → tovush → artikulyatsiya → ifoda ketma-ketligi	Mustahkam va barqaror vokal malaka
3	Izchillik	O'rganish bosqichma-bosqich, soddadan murakkabga qarab olib boriladi	Oddiy qo'shiqlardan murakkab repertuarga o'tish	Vokal rivojlanishda uzluksizlik
4	Individuallashtirish	Har bir o'quvchining individual xususiyatlari hisobga olinadi	Ovoz diapazoni va qobiliyatiga mos repertuar tanlash	Shaxsiy vokal imkoniyatlarning ochilishi
5	Nazariya va amaliyot birligi	Nazariy bilimlar amaliy ijro bilan uyg'un holda beriladi	Nota savodi bilan birga kuylash mashqlari	Chuqur anglangan ijro
6	Motivatsiya	O'quvchilarda qiziqish va ichki rag'bat shakllantiriladi	Qiziqarli repertuar, sahna chiqishlari tashkil etish	Faol va ishtiyoq bilan o'rganish

Zamonaviy ta'lim sharoitida innovatsion yondashuvlar ham vokal madaniyatni shakllantirishda muhim vosita bo'lib xizmat qilmoqda. Audioyozuvlar asosida o'z ijrosini tahlil qilish, raqamli platformalarda mashqlarni takrorlash, interaktiv metodlar, refleksiya kundaliklari, sahna simulyatsiyasi, multimedia materiallaridan foydalanish o'quvchilarning mustaqil faoliyatini kuchaytiradi. Biroq bu texnologiyalar an'anaviy ustoz-shogird munosabatining o'rnini bosmaydi, balki uni to'ldiradi. Chunki vokal pedagogikada tirik ovoz, bevosita tuzatish, emotsional qo'llab-quvvatlash va individual maslahat yetakchi ahamiyatga ega bo'lib qoladi. Demak, innovatsiyalarni maqsadga muvofiq, me'yoriy va pedagogik nazorat ostida qo'llash talab etiladi.

Vokal madaniyatni baholash mezonlari masalasidir. Ko'pincha ta'lim amaliyotida faqat kuchli ovoz yoki kuyning to'g'ri aytilishi asosiy mezon sifatida olinadi. Aslida esa vokal madaniyat ko'p parametrlil tushuncha bo'lgani uchun baholash ham kompleks bo'lishi kerak. Bunda nafasni boshqarish, intonatsion aniqlik, ritm hissi, diksiya, ifodaviylik, sahna madaniyati, matnni anglash, repertuar bilan ishlash darajasi va ijodiy yondashuv kabi mezonlar hisobga olinishi maqsadga muvofiq. Bunday yondashuv o'quvchining faqat natijasini emas, balki rivojlanish dinamikasini ham aniqlash imkonini beradi. Tahliliy muhokama shuni ko'rsatadiki, o'quvchilarda vokal madaniyatni shakllantirish bir-biriga uzviy bog'langan didaktik tamoyillar asosida tashkil etilgandagina yuqori samaradorlikka erishiladi. Ilmiylik, tizimlilik, izchillik, individuallashtirish, ongli faollik, ko'rgazmalilik, nazariya va amaliyot birligi, motivatsiya, milliylik va tarbiyaviylik kabi tamoyillar vokal ta'limining metodik poydevorini tashkil etadi. Ularning har biri alohida ahamiyatga ega bo'lsa-da, aynan o'zaro uyg'unlikda qo'llangandagina o'quvchining texnik mahorati, estetik tafakkuri va ijodiy shaxsiyati parallel ravishda rivojlanadi. Shu bois vokal madaniyatni shakllantirishga doir pedagogik faoliyatni tor ma'nodagi qo'shiq

o'rgatish jarayoni sifatida emas, balki barkamol shaxsni estetik va ma'naviy jihatdan kamol toptiruvchi integral ta'lim tizimi sifatida talqin etish maqsadga muvofiqdir.

Xulosa. O'quvchilarda vokal madaniyatni shakllantirish musiqa ta'limining muhim tarkibiy qismi bo'lib, u nafaqat ijrochilik ko'nikmalarini rivojlantirish, balki o'quvchilarning estetik didi, musiqiy tafakkuri va ijodiy salohiyatini yuksaltirishga xizmat qiladi. Tadqiqot jarayonida aniqlanishicha, vokal madaniyatni samarali shakllantirish didaktik tamoyillarni ilmiy asosda tanlash va ularni o'zaro uyg'un holda qo'llash bilan bevosita bog'liqdir. Vokal madaniyatni shakllantirish jarayoni faqat texnik ko'nikmalarni egallash bilan cheklanmasdan, balki o'quvchilarning ma'naviy-axloqiy tarbiyasi, estetik qarashlari va milliy qadriyatlarga hurmatini rivojlantirish bilan ham uzviy bog'liqligi asoslandi. Milliy musiqa merosi va jahon vokal san'ati yutuqlarini uyg'unlashtirish esa o'quvchilarning musiqiy dunyoqarashini kengaytirib, ularning ijodiy tafakkurini boyitadi.

Xulosa qilib aytganda, o'quvchilarda vokal madaniyatni shakllantirishni didaktik tamoyillar asosida tashkil etish musiqa ta'limining samaradorligini oshirish, barkamol va estetik jihatdan yetuk shaxsni tarbiyalashning muhim sharti hisoblanadi. Mazkur yondashuvni ta'lim amaliyotiga keng joriy etish kelajakda musiqa ta'limi sifatini yangi bosqichga olib chiqishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Welch G. F., Howard D. M., Nix J. Vocal development in childhood and adolescence // *Frontiers in Psychology*. – 2020. – Vol. 11. – P. 1–12.
2. Burnard P., Murphy R. *Teaching Music Creatively*. – London: Routledge, 2022. – 256 p.
3. Biasutti M. Pedagogical applications of cognitive research in music education // *Music Education Research*. – 2021. – Vol. 23, № 2. – P. 123–135.
4. Jorquera M. C. The role of singing in music education: A pedagogical perspective // *International Journal of Music Education*. – 2020. – Vol. 38, № 3. – P. 371–384.
5. Usmonova D. M. Musiqa ta'limida innovatsion texnologiyalardan foydalanish. – T.: Fan, 2021. – 156 b.
6. Panjiyev Q., Axmedov N., & Ismailov T. (2025). O'zbekistonda xalqaro tajribaga asoslangan masofaviy musiqa ta'limi modellarini joriy etish. Педагогика и психология в современном мире: теоретические и практические исследования, 4(4), 58–65
7. Panjiyev Q. (2025). Musiqa ta'limini xalqaro akkreditatsiya va sertifikatsiyadan o'tkazish strategiyalari. Инновационные исследования в современном мире: теория и практика, 4(6), 135–140.
8. Rahimov Sh. B. O'quvchilarda vokal madaniyatni shakllantirish metodikasi. – T.: Muharrir, 2022. – 132 b.
9. Karimova N. X. Musiqa ta'limida kompetentlik yondashuvi asosida o'qitish texnologiyalari // *Pedagogika jurnali*. – 2023. – № 4. – B. 45–52.

Otajonova Malikabonu Sadulla qizi

Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti o'qituvchisi

BOSHLANG'ICH TA'LIM YO'NALISHI TALABALARIDA KREATIV FIKRLASHNI RIVOJLANTIRISHNING PSIXOLOGIK OMILLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada boshlang'ich ta'lim yo'nalishi talabalarida kreativ fikrlashni rivojlantirishning psixologik omillari tizimli ravishda tahlil qilinadi. Talabalarda kreativ fikrlashni shakllantirishda motivatsiya, tasavvur, divergent tafakkur, refleksiya, emotsional barqarorlik kabi psixologik omillarning o'rni ilmiy asosda ochib beriladi. Shuningdek, zamonaviy ta'lim muhitida kreativlikni rivojlantirishga xizmat qiluvchi psixologik-pedagogik shart-sharoitlar, interaktiv metodlar va innovatsion yondashuvlar tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: kreativ fikrlash, psixologik omillar, divergent tafakkur, motivatsiya, refleksiya, tasavvur, emotsional barqarorlik, ijodkorlik.

Аннотация. В данной статье систематически анализируются психологические факторы развития креативного мышления у студентов направления начального образования. На научной основе раскрывается роль таких психологических факторов, как мотивация, воображение, дивергентное мышление, рефлексия, эмоциональная устойчивость в формировании креативного мышления у студентов. Также анализируются психолого-педагогические условия, интерактивные методы и инновационные подходы, служащие развитию креативности в современной образовательной среде.

Ключевые слова: креативное мышление, психологические факторы, дивергентное мышление, мотивация, рефлексия, воображение, эмоциональная устойчивость, творчество.

Abstract. This article systematically analyzes the psychological factors of developing creative thinking in primary education students. The role of such psychological factors as motivation, imagination, divergent thinking, reflection, emotional stability in the formation of creative thinking in students is revealed on a scientific basis. Also, psychological and pedagogical conditions, interactive methods, and innovative approaches that serve the development of creativity in the modern educational environment are analyzed.

Key words: creative thinking, psychological factors, divergent thinking, motivation, reflection, imagination, emotional stability, creativity.

Kirish. Zamonaviy ta'lim tizimi tubdan yangilanib borayotgan, axborot oqimi keskin ortgan va global raqobat kuchaygan bir sharoitda inson kapitalining sifat ko'rsatkichlari, xususan, kreativ fikrlash qobiliyati alohida ahamiyat kasb etmoqda. Ayniqsa, boshlang'ich ta'lim yo'nalishida tahsil olayotgan talabalar kelajakda jamiyatning intellektual salohiyatini shakllantiruvchi pedagoglar sifatida nafaqat bilim beruvchi, balki o'quvchilarda ijodiy tafakkurni rivojlantira oladigan shaxs bo'lishi zarur. Shu bois ularning o'zida kreativ fikrlashni shakllantirish va rivojlantirish bugungi kun pedagogikasining ustuvor vazifalaridan biri sifatida namoyon bo'lmoqda.

Kreativ fikrlash – bu oddiy bilimlarni takrorlash emas, balki yangicha g'oyalarni ilgari surish, muammolarga noodatiy yondashish, mavjud bilimlarni qayta talqin qilish va innovatsion yechimlar ishlab chiqish jarayonidir. Bunday tafakkur turi insonning ichki psixologik mexanizmlari bilan chambarchas bog'liq bo'lib, uning rivoji ko'plab omillar – motivatsiya, tasavvur, emotsional holat, kognitiv jarayonlar va ijtimoiy muhit bilan belgilanadi. Shu jihatdan qaraganda, kreativlikni rivojlantirish faqat metodik yoki didaktik masala emas, balki chuqur psixologik asosga ega kompleks jarayondir.

Boshlang'ich ta'lim yo'nalishi talabalarida kreativ fikrlashni shakllantirish jarayoni ularning shaxsiy xususiyatlari, ichki ehtiyojlari va psixologik tayyorgarligi bilan uzviy bog'liq. Talabalarda mustaqil fikrlashga bo'lgan ehtiyojni kuchaytirish, erkin fikr bildirish muhitini yaratish, xatolardan qo'rqqanlikni rag'batlantirish hamda emotsional qo'llab-quvvatlash kabi omillar

kreativlikning shakllanishida muhim rol o'ynaydi. Shu bilan birga, refleksiya va o'z-o'zini tahlil qilish ko'nikmalarining rivojlanganligi ham talabaning ijodiy salohiyatini yuzaga chiqarishda asosiy psixologik mexanizmlardan biri hisoblanadi.

Bugungi raqamli va innovatsion ta'lim muhitida kreativ fikrlashni rivojlantirish masalasi yanada dolzarb tus olmoqda. Chunki zamonaviy pedagog nafaqat bilimlarni yetkazuvchi, balki o'quvchilarni mustaqil fikrlashga, yangi g'oyalar yaratishga undovchi yetakchi bo'lishi kerak. Shu sababli, boshlang'ich ta'lim yo'nalishi talabalarida kreativ fikrlashni rivojlantirishning psixologik omillarini aniqlash va ularni pedagogik jarayonga samarali integratsiya qilish ilmiy tadqiqotning muhim yo'nalishlaridan biri sifatida e'tirof etiladi.

Nazariy asos. Boshlang'ich ta'lim yo'nalishi talabalarida kreativ fikrlashni rivojlantirishning psixologik omillari masalasini yoritishda, avvalo, "kreativlik", "fikrlash", "ijodiy tafakkur", "psixologik omil" kabi tayanch tushunchalarning mazmun-mohiyatini aniqlab olish muhimdir. Chunki mazkur tushunchalar o'zaro uzviy bog'liq bo'lib, talabaning intellektual, emotsional va shaxsiy rivojlanish jarayonini yaxlit holda ifodalaydi. Kreativ fikrlash shaxsning mavjud bilim, tajriba va tasavvurlardan foydalangan holda yangi, noodatiy, samarali hamda ijtimoiy ahamiyatga ega g'oyalarni yaratish qobiliyatidir. Psixologik nuqtayi nazardan, kreativlik inson tafakkurining yuqori darajadagi namoyoni bo'lib, u nafaqat aqliy faollik, balki ichki motivatsiya, sezgirlik, mustaqillik, tasavvur boyligi, emotsional barqarorlik va o'z-o'zini namoyon qilish ehtiyoji bilan ham tavsiflanadi.

Kreativ fikrlashning nazariy asoslari ko'plab xorijiy va mahalliy olimlarning ilmiy qarashlarida aks etgan. Psixologiya fanida kreativlik masalasi dastlab inson tafakkurining nostandart shakllari, ijodiy qobiliyat va muammo yechish faoliyati bilan bog'liq holda tadqiq etilgan.

E. Torrans kreativlikni aniqlash va rivojlantirish masalasini yanada chuqurlashtirib, uning asosiy ko'rsatkichlari sifatida ravonlik, moslashuvchanlik, originallik va mukammallashtirishni ko'rsatadi. Ravonlik – g'oyalarni tez va ko'p ishlab chiqish qobiliyati, moslashuvchanlik – fikrni bir yo'nalishdan boshqasiga erkin o'tkaza olish, originallik – yangicha va noodatiy yechimlarni taklif qilish, mukammallashtirish esa g'oyani batafsil ishlab chiqish va amaliy shaklga keltirishni anglatadi. Bu mezonlar boshlang'ich ta'lim yo'nalishi talabalarining kreativ fikrlash darajasini aniqlashda nazariy hamda metodik ahamiyat kasb etadi.

Kreativlikning psixologik tabiati gumanistik psixologiya vakillari qarashlarida ham keng yoritilgan. A. Maslou kreativlikni insonning o'z imkoniyatlarini ro'yobga chiqarish ehtiyoji bilan bog'laydi. Uning fikricha, ijodkorlik insonning o'zini namoyon etish, ichki salohiyatini ochish va shaxs sifatida kamol topishga intilishining tabiiy mahsulidir. K. Rojers esa ijodiy rivojlanish uchun eng muhim omil sifatida shaxs erkinligi, psixologik xavfsizlik va qo'llab-quvvatlovchi muhitni ko'rsatadi. Demak, talabalarda kreativ fikrlashni shakllantirishda ularga erkin fikr bildirish imkonini beruvchi, tanqiddan ko'ra rag'batni ustuvor qo'yuvchi, xatoni rivojlanish omili sifatida qabul qiluvchi ta'limiy muhit yaratish nazariy jihatdan asoslangan zaruratdir.

Kognitiv psixologiya nuqtayi nazaridan kreativ fikrlash tafakkur, xotira, diqqat, tasavvur va refleksiya kabi psixik jarayonlarning o'zaro integratsiyasi mahsuli hisoblanadi. Tafakkur insonning muammoli vaziyatni anglash, tahlil qilish, umumlashtirish va yechim topish faoliyatini ta'minlasa, tasavvur mavjud voqelik asosida yangi obraz va g'oyalarni yaratish imkonini beradi. Xotira ijodiy tajribaning ichki resursi sifatida xizmat qiladi, diqqat esa muammoga chuqur kirib borish va muhim jihatlarni ajratib olishga yordam beradi. Refleksiya talabaning o'z fikrlash jarayonini kuzatishi, baholashi va takomillashtirishiga imkon yaratadi. Shu bois kreativ fikrlashni rivojlantirish alohida bir ko'nikmani shakllantirish emas, balki psixik jarayonlarning uyg'un va faol ishlashini ta'minlash demakdir.

Boshlang'ich ta'lim yo'nalishi talabalarida uchun kreativ fikrlashning o'ziga xosligi shundaki, ular kelgusida kichik yoshdagi o'quvchilar bilan ishlaydigan pedagoglar sifatida ijodkorlikni faqat o'z faoliyatida emas, balki boshqalarda ham shakllantira olish kompetensiyasiga ega bo'lishlari kerak. Shu sababli mazkur yo'nalish talabalarining kreativligi ikki qirrali xarakterga ega: bir tomondan, bu ularning shaxsiy intellektual va psixologik sifati bo'lsa, ikkinchi tomondan, kelajakdagi pedagogik faoliyatining professional asosidir. Pedagogik kreativlik esa oddiy

ijodkorlikdan farqli ravishda ta'limiy vaziyatni to'g'ri baholash, muammoli vaziyatlarga moslashuvchan yondashish, o'quv materialini qiziqarli va samarali shaklda yetkazish, innovatsion metodlarni tanlash va o'quvchilarda mustaqil fikrlashni rag'batlantirish kabi xususiyatlarda namoyon bo'ladi.

Mazkur muammoning nazariy asoslarini yoritishda faoliyatga yo'naltirilgan yondashuv ham muhim o'rin egallaydi. Ushbu yondashuvga ko'ra, shaxsning psixik rivojlanishi faoliyat jarayonida sodir bo'ladi. Talaba kreativ fikrlashni tayyor shaklda o'zlashtirmaydi, balki muammoli vaziyatlarni hal etish, mustaqil izlanish, tahlil, taqqoslash, loyihalash, modellashtirish va ijodiy topshiriqlarni bajarish orqali shakllantiradi. Demak, kreativlik faol ta'lim texnologiyalari, muammoli o'qitish, interaktiv metodlar, refleksiv topshiriqlar va hamkorlikdagi o'quv faoliyati orqali rivojlanadi. Bu esa kreativ fikrlashni rivojlantirishda tashqi pedagogik ta'sir bilan ichki psixologik faollikning o'zaro birligini ko'rsatadi.

Kreativ fikrlashning nazariy asoslari orasida ijtimoiy-psixologik yondashuv ham alohida ahamiyatga ega. Chunki shaxsning ijodiy rivojlanishi faqat individual imkoniyatlar bilan emas, balki uning atrofidagi ijtimoiy muhit, muloqot, guruh hamkorlik, ijtimoiy kutishlar va rag'batlantirish tizimi bilan ham belgilanadi. Talabaning o'z fikrini erkin bayon qilishi, jamoa bilan ishlashi, muqobil qarashlarni qabul qila olishi, bahs-munozarada faol ishtirok etishi kreativ tafakkurning ijtimoiy ko'rinishlarini shakllantiradi. Ayniqsa, boshlang'ich ta'lim yo'nalishida tahsil olayotgan talabalar uchun kommunikativ faollik, empatiya, pedagogik sezgirlik va hamkorlikka moyillik kreativlikning muhim psixologik shartlaridan biri hisoblanadi.

1-jadval.

Quyida boshlang'ich ta'lim yo'nalishi talabalarida kreativ fikrlashni rivojlantirishga ta'sir etuvchi asosiy psixologik omillar tizimli ravishda jadval ko'rinishida keltiriladi:

T/r	Psixologik omil nomi	Mazmuni (ta'rifi)	Kreativ fikrlashga ta'siri	Rivojlantirish usullari
1	Motivatsiya (ichki)	Shaxsning bilishga, yangilik yaratishga ichki qiziqishi	Kreativ g'oyalar paydo bo'lishini rag'batlantiradi, faol izlanishga undaydi	Muammoli topshiriqlar, qiziqarli vazifalar, mustaqil izlanish faoliyati
2	Divergent tafakkur	Bir muammoga turli xil yechimlar topa olish qobiliyati	Noodatiy, original g'oyalar ishlab chiqishni ta'minlaydi	"Brainstorming", alternativ yechimlar ishlab chiqish, ochiq savollar
3	Tasavvur (imaginatsiya)	Yangi obraz va g'oyalarni yaratish psixik jarayoni	Yangi fikr va g'oyalar shakllanishining asosiy manbai	Rolli o'yinlar, kreativ topshiriqlar, vizualizatsiya mashqlari
4	Refleksiya	O'z fikrlash jarayonini tahlil qilish va baholash	Fikrlarni takomillashtirish va xatolardan o'rganishni ta'minlaydi	O'z-o'zini baholash, kundalik yuritish, muhokama va tahlil
5	Emotsional barqarorlik	Stress va salbiy his-tuyg'ularni boshqarish qobiliyati	Erkin fikrlashga imkon yaratadi, qo'rquvni kamaytiradi	Qo'llab-quvvatlovchi muhit, psixologik treninglar
6	Mustaqil fikrlash	Boshqalardan ta'sirlanmasdan o'z fikrini shakllantirish	Original qarorlar qabul qilishni rivojlantiradi	Individual topshiriqlar, mustaqil loyiha ishlari
7	Qiziqish (kognitiv ehtiyoj)	Bilim olish va yangilikni	Faol tafakkurni va ijodiy izlanishni kuchaytiradi	Interaktiv metodlar, qiziqarli materiallar

T/r	Psixologik omil nomi	Mazmuni (ta'rifi)	Kreativ fikrlashga ta'siri	Rivojlantirish usullari
		o'rganishga bo'lgan ehtiyoj		
8	Moslashuvchanlik	Fikrni tez o'zgartira olish va yangi sharoitga moslashish	Turli vaziyatlarda kreativ yechim topishga yordam beradi	Vaziyatli topshiriqlar, keys-stadi metodlari

Talabalarda kreativ fikrlashni shakllantirishda motivatsiyaning nazariy asoslari ham muhimdir. Motivatsiya shaxs faoliyatining ichki harakatlantiruvchi kuchi bo'lib, u kreativ faoliyatning boshlanishi, davom etishi va natijadorligini belgilaydi. Ichki motivatsiya, ya'ni bilishga qiziqish, yangilikka intilish, o'z imkoniyatini sinab ko'rish istagi kreativlikning eng kuchli manbalaridan biridir. Tashqi motivatsiya esa baho, e'tirof, rag'bat yoki ijtimoiy mavqe bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Biroq psixologik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, kreativ fikrlash ko'proq ichki motivatsiya bilan samarali rivojlanadi. Shu sababli talabalarda qiziqish uyg'otuvchi, mustaqil izlanishga undovchi, shaxsiy mazmunga ega topshiriqlarni tashkil etish nazariy jihatdan to'g'ri yondashuv hisoblanadi.

Emotsional soha ham kreativlikning psixologik asoslaridan biridir. Ijobiy emotsional holat, o'ziga ishonch, muvaffaqiyatga intilish, xatodan qo'rqqanlik kabi holatlar ijodiy faollikni kuchaytiradi. Aksincha, haddan tashqari nazorat, qo'rquv, ichki taranglik, o'zini past baholash va muvaffaqiyatsizlikdan cho'chish kreativ fikrlashni susaytiradi. Shu nuqtayi nazardan, pedagogik jarayonda psixologik qulaylik, do'stona muhit, qo'llab-quvvatlash va emotsional barqarorlikni ta'minlash kreativlikni rivojlantirishning nazariy asoslangan shartlaridan biridir.

Kreativ fikrlashni rivojlantirishning nazariy asoslari kompetensiyaviy yondashuv bilan ham bog'liq. Zamonaviy ta'limda talabaning bilimni yod olishi emas, balki uni turli vaziyatlarda qo'llay olishi, yangicha yechim ishlab chiqishi, muammoga tanqidiy va ijodiy yondasha bilishi ustuvor sanaladi. Bu esa kreativ fikrlashni tayanch kompetensiyalardan biri sifatida ko'rishga asos beradi. Boshlang'ich ta'lim yo'nalishi talabasi uchun kreativ kompetensiya – pedagogik vaziyatni yangicha ko'ra olish, muammolarni original hal etish, darslarni qiziqarli loyihalash, didaktik vositalarni moslashtirish va o'quvchi qiziqishini uyg'ota olish layoqatidir. Demak, kreativlikning nazariy asoslari faqat psixologik kategoriyalarda emas, balki kasbiy kompetentlik tizimida ham ifodalanadi.

Shuningdek, kreativ fikrlashning nazariy asoslarini konstruktivistik yondashuv orqali ham tushuntirish mumkin. Mazkur yondashuvga ko'ra, bilim tayyor holda berilmaydi, balki o'quvchi yoki talaba tomonidan faol ravishda quriladi. Talaba yangi axborotni avvalgi tajribasi bilan bog'laydi, uni qayta ishlaydi, tahlil qiladi va shaxsiy ma'no hosil qiladi. Ana shu jarayon kreativ fikrlashning rivojlanishiga xizmat qiladi. Chunki talaba tayyor qoidani qabul qilmaydi, balki bilimni mustaqil ravishda "yaratadi". Shu bois seminar, munozara, loyiha, keys-stadi, ijodiy topshiriqlar, muammoli savollar va refleksiv mashqlar konstruktivistik hamda kreativ yondashuvlarning amaliy uyg'unlashuvini ifodalaydi.

Xulosa. Umuman olganda, boshlang'ich ta'lim yo'nalishi talabalarida kreativ fikrlashni rivojlantirishning nazariy asoslari psixologiya, pedagogika, kognitiv fanlar va shaxs rivojlanishi nazariyalarining uzviy integratsiyasiga tayangan holda shakllanadi. Mazkur nazariy qarashlar shuni ko'rsatadiki, kreativlik tug'ma qobiliyat sifatida emas, balki ma'lum psixologik va pedagogik sharoitlar ta'sirida rivojlanadigan murakkab shaxsiy sifatdir. U tafakkur erkinligi, mustaqillik, ichki motivatsiya, tasavvur boyligi, refleksivlik, emotsional barqarorlik va ijtimoiy faoliyat bilan chambarchas bog'liq. Shu sababli boshlang'ich ta'lim yo'nalishi talabalarining kreativ fikrlashini rivojlantirishga oid tadqiqotlar nazariy jihatdan ko'p qirrali, amaliy jihatdan esa dolzarb ilmiy yo'nalish sifatida baholanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Torrance E. P. Torrance Tests of Creative Thinking: Norms and technical manual. – Lexington: Ginn & Company, 1974. – 272 p.

2. Maslow A. H. Motivation and Personality. – New York: Harper & Row, 1954. – 411 p.
3. Sternberg R. J. Handbook of Creativity. – Cambridge: Cambridge University Press, 1999. – 490 p.
4. Божович Л. И. Личность и её формирование в детском возрасте. – Москва: Просвещение, 1968. – 464 с.
5. G'oziev E. G. Umumiy psixologiya. – Toshkent: O'qituvchi, 2004. – 256 b.
6. Nishonova Z. T. Pedagogik psixologiya. – Toshkent: Fan, 2008. – 320 b.
7. Yo'ldoshev J. G., Usmonov S. A. Pedagogik texnologiya asoslari. – Toshkent: O'qituvchi, 2004. – 192 b.
8. To'xtasinov N. Pedagogik kreativlik asoslari. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2018. – 180 b.
9. Ismoilov T. Ta'limda kreativ yondashuvlar va innovatsiyalar. – Toshkent: Innovatsiya, 2021. – 150 b.

Shamuratova Nilufar Shokir qizi

Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi

O'QUVCHILARDA TAYANCH HAYOTIY KOMPETENSIYALARNI SHAKLLANTIRISHNING PEDAGOGIK HOLATI

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'quvchilarda tayanch hayotiy kompetensiyalarni shakllantirishning pedagogik holati tizimli ravishda tahlil qilinadi. Shuningdek, o'quvchilarda kommunikativ, ijtimoiy, axborot bilan ishlash, muammoli vaziyatlarda to'g'ri qaror qabul qilish kabi tayanch hayotiy kompetensiyalarni shakllantirishga ta'sir etuvchi pedagogik omillar tahlil qilinadi. Maqolada mavjud holatning muammolari, xususan, an'anaviy o'qitish usullarining ustunligi, interaktiv metodlarning yetarli darajada qo'llanmasligi, o'qituvchilarning metodik tayyorgarligi darajasi kabi masalalar aniqlangan. Shu bilan birga, tayanch kompetensiyalarni rivojlantirishga qaratilgan innovatsion pedagogik texnologiyalarni joriy etish zarurati asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: hayotiy kompetensiyalar, pedagogik holat, o'quvchi shaxsi, kommunikativ kompetensiya, ijtimoiy kompetensiya, muammoli vaziyat.

Аннотация. В данной статье систематически анализируется педагогическое состояние формирования у учащихся базовых жизненных компетенций. Также анализируются педагогические факторы, влияющие на формирование у учащихся таких базовых жизненных компетенций, как коммуникативная, социальная, работа с информацией, принятие правильных решений в проблемных ситуациях. В статье выявлены проблемы текущей ситуации, в частности, преобладание традиционных методов обучения, недостаточное использование интерактивных методов, уровень методической подготовки учителей. В то же время обоснована необходимость внедрения инновационных педагогических технологий, направленных на развитие базовых компетенций.

Ключевые слова: жизненные компетенции, педагогическая ситуация, личность учащегося, коммуникативная компетенция, социальная компетенция, проблемная ситуация.

Abstract. This article systematically analyzes the pedagogical state of forming basic life competencies in students. Also, pedagogical factors influencing the formation of basic life competencies in students, such as communicative, social, working with information, and making correct decisions in problem situations, are analyzed. The article identifies the problems of the current situation, in particular, such issues as the predominance of traditional teaching methods, insufficient use of interactive methods, and the level of methodological training of teachers. At the same time, the necessity of introducing innovative pedagogical technologies aimed at developing basic competencies is substantiated.

Key words: life competencies, pedagogical situation, student personality, communicative competence, social competence, problem situation.

Kirish. Zamonaviy globallashuv jarayonlari, raqamli transformatsiya va ijtimoiy hayotning murakkablashuvi ta'lim tizimi oldiga mutlaqo yangi vazifalarni qo'yimoqda. Bugungi kunda faqat nazariy bilimlarga ega bo'lgan shaxs emas, balki turli hayotiy vaziyatlarda mustaqil qaror qabul qila oladigan, muammolarni samarali hal etadigan, ijtimoiy munosabatlarda faol ishtirok etadigan hamda o'z faoliyatini ongli ravishda boshqara oladigan kompetent shaxsni shakllantirish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Shu nuqtai nazardan, o'quvchilarda tayanch hayotiy kompetensiyalarni rivojlantirish ta'limning ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylanib bormoqda.

Ta'lim jarayonida kompetensiyaviy yondashuvning joriy etilishi o'quvchilarning faqat bilim, ko'nikma va malakalarini emas, balki ularning real hayotga moslashuvchanligini, ijodiy va tanqidiy fikrlashini, kommunikativ hamda ijtimoiy faolligini rivojlantirishga xizmat qiladi. Ayniqsa, pedagogik amaliyot jarayonida o'quvchilarning turli faoliyatlarga jalb etilishi, muammoli vaziyatlar asosida o'qitish, interaktiv metodlardan foydalanish orqali ularda zarur hayotiy kompetensiyalarni shakllantirish imkoniyati kengayadi. Bu esa o'qituvchidan nafaqat fan

mazmunini chuqur bilishni, balki zamonaviy pedagogik texnologiyalarni puxta egallashni ham talab etadi. Shu bilan birga, mavjud ta'lim amaliyotida o'quvchilarda tayanch hayotiy kompetensiyalarni shakllantirish jarayoni hali to'liq tizimli yo'lga qo'yilmaganligi kuzatiladi. Ko'plab hollarda an'anaviy o'qitish usullari ustunlik qilmoqda, o'quvchilarni faol fikrlashga undovchi, ularni real hayotiy vaziyatlarga tayyorlovchi metodlar yetarli darajada qo'llanilmayapti. Natijada, o'quvchilarning bilimlari amaliyotga tatbiq etishda qiyinchiliklar yuzaga kelmoqda, mustaqil fikrlash va qaror qabul qilish ko'nikmalari yetarlicha rivojlanmayapti.

Tahliliy muhokama. O'quvchilarda tayanch hayotiy kompetensiyalarni shakllantirish masalasi bugungi ta'lim tizimining eng muhim va strategik yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Chunki zamonaviy jamiyat taraqqiyoti sharoitida shaxsdan faqat fan doirasidagi nazariy bilimlarni o'zlashtirish emas, balki kundalik hayotda uchraydigan turli vaziyatlarni to'g'ri baholash, mustaqil qaror qabul qilish, muloqotga kirisha olish, jamoada ishlash, axborotni tanqidiy tahlil qilish va o'z faoliyatini samarali tashkil etish kabi ko'nikmalar ham talab etilmoqda. Shu bois tayanch hayotiy kompetensiyalarni shakllantirish masalasi pedagogikaning amaliy va nazariy jihatdan muhim muammolaridan biri sifatida namoyon bo'lmoqda.

Mazkur muammoni tahlil qilishda avvalo "tayanch hayotiy kompetensiyalar" tushunchasining mazmun-mohiyatiga e'tibor qaratish lozim. Ushbu kompetensiyalar shaxsning ijtimoiy, kommunikativ, axborotiy, fuqarolik, o'zini o'zi rivojlantirish va muammoli vaziyatlarda harakat qilishga oid integrativ sifatlarini ifodalaydi. Bunday kompetensiyalar o'quvchining nafaqat ta'lim jarayonidagi muvaffaqiyatini, balki uning kelajakdagi ijtimoiy moslashuvi, kasbiy shakllanishi va shaxsiy kamolotini ham belgilaydi. Demak, ta'lim jarayonida tayanch hayotiy kompetensiyalarni rivojlantirish – bu o'quvchining bilimni amaliy faoliyatga aylantirish, uning ichki imkoniyatlarini ro'yobga chiqarish va real hayotga tayyorlash jarayonidir.

Bugungi pedagogik amaliyot tahlili shuni ko'rsatadiki, umumta'lim maktablarida o'quvchilarda tayanch hayotiy kompetensiyalarni shakllantirishga qaratilgan ishlar ma'lum darajada olib borilayotgan bo'lsa-da, ushbu jarayonning samaradorligi hamma joyda bir xil emas. Ayrim hollarda o'qitish mazmunida kompetensiyaviy yondashuv aks etgan bo'lsa-da, uning amaliy ifodasi yetarli darajada ko'zga tashlanmaydi. Darslar ko'proq axborotni tayyor holda yetkazib berishga, o'quvchidan uni qayta takrorlashni talab qilishga yo'naltirilgan bo'lib qolmoqda. Bunday sharoitda o'quvchi faol subyekt sifatida emas, balki ta'lim jarayonining passiv ishtirokchisi sifatida namoyon bo'ladi. Natijada bilimlar o'zlashtiriladi, biroq ularni turli hayotiy vaziyatlarda qo'llash ko'nikmasi yetarli darajada shakllanmaydi.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, tayanch hayotiy kompetensiyalarni shakllantirish faqat biror bitta fan yoki alohida dars vazifasi emas, balki butun ta'lim jarayonining kompleks natijasi bo'lishi kerak. Chunki hayotiy kompetensiyalar integrativ xarakterga ega bo'lib, ular o'quvchining bilish faoliyati, emotsional-irodaviy sifati, muloqot madaniyati, axloqiy qarashlari va amaliy harakatlari birligida shakllanadi. Shuning uchun ham ular dars, sinfdan tashqari mashg'ulot, tarbiyaviy tadbir, loyiha faoliyati, jamoaviy ishlar va mustaqil ta'lim jarayonlarining uzviy uyg'unligi asosida rivojlanadi. Agar ta'lim jarayoni faqat predmet mazmunini egallash bilan cheklanib qolsa, o'quvchining hayotiy tayyorgarligi bir yoqlama rivojlanadi.

Pedagogik kuzatuvlar va tahlillar shuni ko'rsatadiki, o'quvchilarda kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishda hali ham muayyan muammolar mavjud. Ayrim o'quvchilar o'z fikrini erkin ifoda etishda, dalillashda, tengdoshlari bilan hamkorlikda muammolarni hal etishda qiyinchilikka duch keladi. Bu holat, ko'pincha, o'qitish jarayonida monologik usulning ustunligi, o'quv muloqotining yetarlicha tashkil etilmasligi, bahs-munozara, debat, kichik guruhlarda ishlash singari metodlarning tizimli qo'llanmasligi bilan izohlanadi. Holbuki, aynan muloqotga asoslangan metodlar o'quvchida nafaqat nutqiy faollikni, balki tinglash, fikrni hurmat qilish, dalil keltirish, o'z pozitsiyasini himoya qilish kabi muhim hayotiy ko'nikmalarni ham rivojlantiradi.

Ijtimoiy kompetensiyalarni shakllantirish masalasida ham ta'lim amaliyotida qator kamchiliklar uchraydi. Jumladan, o'quvchilarning jamoa bilan ishlashi, ijtimoiy mas'uliyatni his etishi, o'zaro yordam, bag'rikenglik, hamkorlik va liderlik sifatlarini rivojlantirishga doir mashg'ulotlar ko'pincha epizodik xarakter kasb etadi. Vaholanki, jamiyatda muvaffaqiyatli faoliyat yuritish uchun o'quvchi o'z manfaatini jamoa manfaatlari bilan uyg'unlashtirishni, turli

ijtimoiy rollarni bajarishni, ixtilofli vaziyatlarda murosaga kelishni o'rganishi lozim. Buning uchun ta'lim jarayonida kooperativ o'qitish, jamoaviy loyihalar, ijtimoiy vaziyatlarni modellashtirish va roli o'yinlardan keng foydalanish zarur.

Axborot bilan ishlash kompetensiyasi ham hozirgi davrda alohida ahamiyat kasb etmoqda. Raqamli texnologiyalar sharoitida o'quvchi turli manbalardan axborot oladi, biroq ularning ishonchliligini baholash, keraklisini tanlash, qayta ishlash va undan maqsadli foydalanish har doim ham oson emas. Shu nuqtai nazardan, pedagogik holat tahlili ko'rsatadiki, aksariyat hollarda o'quvchilarda axborot madaniyatini shakllantirish yetarli darajada tizimlashtirilmagan. Ko'proq tayyor ma'lumotdan foydalanish ustun turadi, mustaqil izlanish, ma'lumotni tahlil qilish, taqqoslash, umumlashtirish va xulosa chiqarishga yo'naltirilgan topshiriqlar salmog'i esa nisbatan kam. Bu esa o'quvchilarning tanqidiy fikrlash qobiliyatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Muammoli vaziyatlarda to'g'ri harakat qilish kompetensiyasini shakllantirish ham ta'limning muhim vazifalaridan biridir. Hayotiy kompetensiyalarning ushbu turi o'quvchining mavjud bilim va tajribasini yangi vaziyatda qo'llashi, muammoni aniqlashi, bir nechta yechim variantlarini ishlab chiqishi, ularni solishtirishi va maqbul qarorni tanlay olishi bilan belgilanadi. Lekin amaliyotda ko'pincha reproduktiv xarakterdagi topshiriqlar ustun bo'lib, o'quvchini tayyor javobni eslab qolishga undaydi. Bunday vaziyatda muammoli fikrlash, refleksiya va kreativ yondashuv yetarli darajada rivojlanmaydi. Demak, dars jarayoniga muammoli ta'lim, кейс-stadi, situatsion topshiriqlar va tadqiqotga yo'naltirilgan faoliyatni tizimli kiritish zarurati mavjud.

Shaxsga yo'naltirilgan ta'lim tamoyillari asosida qaralganda, tayanch hayotiy kompetensiyalarni shakllantirish jarayoni o'quvchining individual xususiyatlari, ehtiyojlari, qiziqishlari va imkoniyatlarini inobatga olishni talab qiladi. Biroq amaliyotda ko'pincha barcha o'quvchilarga bir xil yondashuv tatbiq etilib, ularning shaxsiy rivojlanish trayektoriyasi yetarli e'tiborga olinmaydi. Bu esa ayrim o'quvchilarning ichki salohiyati to'liq ochilmasligiga sabab bo'ladi. Aslida esa tayanch kompetensiyalarni shakllantirishda differensial yondashuv, individual topshiriqlar, o'z-o'zini baholash va refleksiv faoliyatga tayanish yuqori samara beradi. Chunki o'quvchi o'z imkoniyatini anglagan, o'z faoliyatini baholay olgan va xatolaridan saboq chiqara olgan taqdirdagina hayotiy vaziyatlarga ongli munosabat shakllanadi.

Mazkur masalada o'qituvchining kasbiy-metodik tayyorgarligi hal qiluvchi omillardan biri hisoblanadi. Pedagogik holatni o'rganish shuni ko'rsatadiki, barcha o'qituvchilar ham tayanch hayotiy kompetensiyalarni shakllantirishning mazmuni, mezonlari va texnologiyalarini yetarli darajada chuqur anglab yetmagan. Ayrim hollarda kompetensiyaviy yondashuv faqat nazariy tushuncha sifatida qabul qilinadi, amaliyotda esa an'anaviy dars modeli saqlanib qoladi. Shuning uchun o'qituvchilarni zamonaviy pedagogik texnologiyalar, interaktiv metodlar, kompetensiyaga yo'naltirilgan topshiriqlar tuzish, formativ baholash va refleksiv monitoringni tashkil etish bo'yicha muntazam metodik qo'llab-quvvatlash zarur.

Tayanch hayotiy kompetensiyalarni shakllantirishda baholash tizimi ham alohida tahlilni talab etadi. An'anaviy baholash, asosan, o'quvchining bilim hajmini aniqlashga qaratilgan bo'lib, uning hamkorlikda ishlashi, muloqotga kirishishi, ijodiy fikrlashi, muammoli vaziyatda to'g'ri yo'l tutishi kabi sifatlarini to'liq aks ettira olmaydi. Shu sababli kompetensiyaviy natijalarni baholash uchun mezonli, diagnostik va rivojlantiruvchi yondashuv zarur. Portfolio, kuzatuv xaritalari, o'zini o'zi baholash, tengdosh baholashi, amaliy vazifalar natijasini tahlil qilish kabi usullar bu borada samarali vosita bo'la oladi. Bunday baholash shakllari nafaqat natijani qayd etadi, balki o'quvchining rivojlanish dinamikasini ham ko'rsatadi.

Shuningdek, oilaviy muhit, maktabning ma'naviy-psixologik iqlimi va sinfdan tashqari faoliyat ham tayanch hayotiy kompetensiyalar rivojiga bevosita ta'sir etadi. Agar maktabda qo'llab-quvvatlovchi, ochiq muloqotga asoslangan, o'quvchi tashabbusini rag'batlantiruvchi pedagogik muhit yaratilsa, kompetensiyalarning shakllanishi sezilarli darajada jadallashadi. Aksincha, faqat nazorat va bo'ysundirishga asoslangan muhit o'quvchining mustaqil fikrlashi va ijtimoiy faolligini susaytiradi. Demak, tayanch hayotiy kompetensiyalarni shakllantirish masalasi faqat metod tanlash bilan emas, balki butun ta'lim muhitini pedagogik jihatdan qayta tashkil etish bilan chambarchas bog'liqdir.

Tahlillar asosida aytish mumkinki, o'quvchilarda tayanch hayotiy kompetensiyalarni shakllantirishning mavjud pedagogik holati ijobiy tajribalar bilan bir qatorda, bir qator tizimli muammolarni ham namoyon etadi. Jumladan, nazariy yondashuv bilan amaliyot o'rtasidagi tafovut, interaktiv metodlarning yetarli darajada qo'llanmasligi, baholash mezonlarining noaniqligi, o'qituvchilarning metodik tayyorgarligida bo'shliqlarning mavjudligi, individual yondashuvning sustligi kabi masalalar ushbu jarayon samaradorligini pasaytiradi. Shu bilan birga, zamonaviy ta'lim texnologiyalarini maqsadli joriy etish, kompetensiyaga yo'naltirilgan o'quv topshiriqlarini ishlab chiqish, integrativ va faoliyatga asoslangan yondashuvni kengaytirish, o'qituvchilar malakasini oshirish orqali mazkur muammoning samarali yechimini topish mumkin.

Xulosa. O'quvchilarda tayanch hayotiy kompetensiyalarni shakllantirish zamonaviy ta'lim tizimining ustuvor yo'nalishlaridan biri bo'lib, u o'quvchi shaxsining har tomonlama rivojlanishini ta'minlovchi muhim pedagogik jarayon hisoblanadi. Mazkur jarayon faqat bilim berish bilan cheklanmasdan, balki o'quvchilarning mustaqil fikrlash, muammoli vaziyatlarda to'g'ri qaror qabul qilish, muloqotga kirishish, jamoada ishlash hamda o'z faoliyatini ongli boshqarish kabi ko'nikmalarini rivojlantirishni talab etadi.

Shuningdek, kompetensiyalarni shakllantirish jarayonida baholash tizimini takomillashtirish, ya'ni formativ va diagnostik baholash usullarini keng joriy etish, o'quvchilarning rivojlanish dinamikasini monitoring qilish muhim ahamiyat kasb etadi. O'qituvchilarning kasbiy kompetentligini oshirish, ularni zamonaviy pedagogik texnologiyalar bilan qurollantirish ham ushbu jarayonning muvaffaqiyatli amalga oshirilishida hal qiluvchi omillardan biridir.

Xulosa qilib aytganda, o'quvchilarda tayanch hayotiy kompetensiyalarni shakllantirishni takomillashtirish ta'lim sifatini oshirish, shaxsni ijtimoiy hayotga tayyorlash va uning raqobatbardoshligini ta'minlashning muhim sharti hisoblanadi. Shu bois mazkur yo'nalishda kompleks yondashuvni joriy etish, nazariy va amaliy asoslarni uyg'unlashtirish hamda innovatsion pedagogik texnologiyalarni keng qo'llash dolzarb vazifa sifatida qaraladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Аванесов В.С. Компетентностный подход в образовании. – М.: Академия, 2010. – 256 с.
2. Болотов В.А., Сериков В.В. Компетентностная модель: от идеи к образовательной программе // Педагогика. – 2003. – №10. – С. 8–14.
3. Delors J. Learning: The Treasure Within. – Paris: UNESCO, 1996. – 312 p.
4. Rychen D.S., Salganik L.H. Key Competencies for a Successful Life and a Well-Functioning Society. – Göttingen: Hogrefe & Huber, 2003. – 206 p.
5. Ишмухамедов Р., Абдукодиров А. Таълимда инновацион технологиялар. – Т.: Истеъдод, 2008. – 180 б.
6. Куронов М., Кодиров Б. Педагогика назарияси ва тарихи. – Т.: Фан, 2012. – 320 б.
7. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: Ma'naviyat, 2008. – 176 b.
8. Saidaxmedov N. Pedagogik mahorat va pedagogik texnologiya. – Toshkent: Fan, 2010. – 256 b.
9. Yo'ldoshev J., Usmonov S. Pedagogik texnologiya asoslari. – Toshkent: O'qituvchi, 2004. – 180 b.
10. G'afforov T. Ta'limda kompetensiyaviy yondashuv. – Toshkent: Fan, 2018. – 200 b.

Xamroyev Behruz Xalimovich,
Buxoro davlat universiteti, Sport nazariyasi va metodikasi kafedrası dotsenti.
Email: bexruzxamroyev1107@gmail.com

JAMOAVIY SPORT O'YINLARIDA LIDERLIK VA KOMMUNIKATIV KOMPETENSIYANING O'YIN SAMARADORLIGIGA TA'SIRI

Annotatsiya. Ushbu maqolada jamoaviy sport o'yinlarida liderlik va kommunikativ kompetensiyaning o'yin samaradorligiga ta'sirini kompleks ilmiy tahlil qilishga bag'ishlangan. Maqolada sport jamoasida yetakchilik sifatlarining namoyon bo'lishi, samarali muloqot jarayonlari hamda ularning texnik-taktik harakatlar uyg'unligi va musobaqa natijadorligiga ko'rsatadigan ta'siri aniqlanadi. Ilmiy izlanish jarayonida psixologik diagnostika, pedagogik kuzatuv, testlash va statistik tahlil metodlaridan foydalanilib, liderlik darajasi yuqori hamda rivojlangan kommunikativ kompetensiyaga ega sportchilarning jamoa ichidagi o'zaro hamkorligi, motivatsiyasi va o'yin intizomi sezilarli darajada yuqori ekanligi asoslab beriladi. Jamoaviy sport o'yinlarida ijtimoiy-psixologik omillarning o'yin samaradorligini oshirishdagi rolini yoritib, sport mashg'ulotlari jarayonida liderlik va kommunikativ kompetensiyani shakllantirishga yo'naltirilgan metodik tavsiyalar ishlab chiqish imkonini beradi.

Kalit so'zlar: Liderlik, kommunikativ, kompetensiya, o'yin samaradorligi, sport psixologiyasi, hamkorlik, motivatsiya, texnik-taktik faoliyat.

Аннотация. Данная статья посвящена всестороннему научному анализу влияния лидерских и коммуникативных компетенций на эффективность игры в командных видах спорта. В статье определены проявления лидерских качеств в спортивной команде, эффективные коммуникационные процессы и их влияние на гармонию технико-тактических действий и результативность соревнований. В процессе научного исследования использованы методы психологической диагностики, педагогического наблюдения, тестирования и статистического анализа для обоснования того факта, что спортсмены с высоким уровнем лидерских качеств и развитой коммуникативной компетенцией демонстрируют значительно более высокий уровень сотрудничества, мотивации и игровой дисциплины внутри команды. Подчеркивается роль социально-психологических факторов в повышении эффективности игры в командных видах спорта и разрабатываются методические рекомендации, направленные на формирование лидерских и коммуникативных компетенций в процессе спортивной подготовки.

Ключевые слова: Лидерство, коммуникативная, компетенция, эффективность игры, спортивная психология, сотрудничество, мотивация, технико-тактические действия.

Abstract. This article is devoted to a comprehensive scientific analysis of the impact of leadership and communicative competence on game efficiency in team sports. The article identifies the manifestation of leadership qualities in a sports team, effective communication processes and their impact on the harmony of technical and tactical actions and the effectiveness of the competition. In the process of scientific research, psychological diagnostics, pedagogical observation, testing and statistical analysis methods are used to substantiate the fact that athletes with a high level of leadership and developed communicative competence have significantly higher levels of cooperation, motivation and game discipline within the team. It highlights the role of socio-psychological factors in increasing game efficiency in team sports and allows developing methodological recommendations aimed at the formation of leadership and communicative competence in the process of sports training.

Key words: Leadership, communicative, competence, game efficiency, sports psychology, cooperation, motivation, technical and tactical activities.

Kirish. Bugungi kunda jamoaviy sport o'yinlari jismoniy tarbiya va sport tizimida nafaqat sportchilarning jismoniy tayyorgarligini, balki ularning ijtimoiy-psixologik, kommunikativ va shaxsiy sifatlarini rivojlantirishning muhim vositasi sifatida e'tirof etilmoqda. Zamonaviy sport

amaliyoti shuni ko'rsatadiki, yuqori texnik va taktik tayyorgarlikning o'zi jamoaning musobaqadagi muvaffaqiyatini to'liq ta'minlab bera olmaydi. Ushbu jarayonda sportchilar o'rtasidagi samarali muloqot, yetakchilik qobiliyatlari va jamoaviy hamkorlik muhim hal qiluvchi omil sifatida namoyon bo'ladi. Jamoaviy sport o'yinlarida liderlik sportchilarni umumiy maqsad sari yo'naltirish, jamoa ichida intizom va mas'uliyatni shakllantirish hamda musobaqa jarayonida tezkor va to'g'ri qarorlar qabul qilishda muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga, kommunikativ kompetensiya sportchilar o'rtasida axborot almashinuvi, o'zaro tushunish, psixologik moslashuv va jamoa ruhini mustahkamlashga xizmat qiladi. Aynan ushbu sifatlarning uyg'unligi jamoaning o'yin samaradorligi va barqaror natijalar ko'rsatishida muhim rol o'ynaydi. Ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, sport o'yinlarida jismoniy va texnik tayyorgarlik masalalari yetarlicha o'rganilgan bo'lsada, liderlik va kommunikativ kompetensiyaning o'yin samaradorligiga ta'siri masalasi hali ham chuqur va tizimli tadqiqotlarni talab etadi. Ayniqsa, yosh sportchilar va talaba-sportchilar bilan ishlash jarayonida ushbu psixologik-pedagogik omillarni hisobga olish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Shu bois mazkur tadqiqot jamoaviy sport o'yinlarida liderlik va kommunikativ kompetensiyaning o'yin samaradorligiga ta'sirini ilmiy asoslash va amaliy jihatdan yoritishga qaratilgan.

Adabiyotlar tahlili va metodlar. Adabiyotlar va manbalar sharhi shuni ko'rsatadiki, sport mashg'ulotlari shaxsiy va jamoaviy liderlik qobiliyatlarini shakllantirish uchun samarali maydon hisoblanadi. Turli nazariy yondashuvlar - transformatsion liderlik, ijtimoiy o'rganish, emotsional intellekt va motivatsiya nazariyalari sportchilarning liderlik fazilatlarini rivojlantirishda muhim omillar ekanligini isbotlaydi. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar va psixologik treninglardan foydalanish esa sportchilarni nafaqat musobaqalarda muvaffaqiyat qozonish, balki jamiyatda faol lider bo'lishga tayyorlash imkonini beradi. Shunday qilib, sportda liderlikni shakllantirish bo'yicha olib borilgan ilmiy izlanishlar va tadqiqotlar kelgusida pedagogika va psixologiyaning innovatsion yondashuvlarini sport mashg'ulotlariga integratsiya qilish zarurligini ko'rsatadi. Bu esa nafaqat sport sohasida, balki ijtimoiy hayotda ham muvaffaqiyatli liderlar yetishtirishga xizmat qiladi. Sport mashg'ulotlari jarayonida liderlik qobiliyatlarini shakllantirish masalasi pedagogika, psixologiya va sport fanlari kesishgan nuqtada chuqur o'rganilmoqda. Mazkur yo'nalishda olib borilgan ilmiy tadqiqotlar sportchilarni nafaqat jismoniy jihatdan tayyorlash, balki ularning psixologik, ijtimoiy va intellektual rivojlanishiga ham katta ta'sir ko'rsatishini ko'rsatadi. Shu sababli, sport va liderlikning pedagogik hamda psixologik asoslarini tadqiq etish uchun turli nazariy manbalarga tayanish muhimdir. Liderlik nazariyalari bo'yicha tadqiqot olib borgan mutaxassislardan biri J.MakGregor Berns bo'lib, u transformatsion liderlik tushunchasini ilgari surgan. Uning fikricha, haqiqiy lider o'z jamoasiga ilhom baxsh etuvchi, ularni yangi g'oyalarga undovchi shaxs bo'lishi kerak. Bu nazariya sport jamoalarida liderlikni shakllantirish jarayoniga mos keladi, chunki sportchilar faqatgina natijaga intilish bilan cheklanib qolmay, bir-birini qo'llab-quvvatlash, motivatsiya berish va maqsad sari intilish kabi fazilatlarini rivojlantirishi zarur. D. Golrmanning emotsional intellekt nazariyasi ham sportchilar orasida liderlik qobiliyatlarini shakllantirish jarayonida muhim omil hisoblanadi. Unga ko'ra, yuqori darajadagi emotsional intellektga ega bo'lgan insonlar stressli vaziyatlarda yanada muvaffaqiyatli harakat qiladi va jamoa a'zolarini samarali boshqara oladi. Sport psixologiyasida bu yondashuv ayniqsa jamoaviy sport turlari - futbol, basketbol, voleybol singari o'yinlarda dolzarb hisoblanadi. Sport pedagogikasi va psixologiyasida liderlik tahlili: Sport va pedagogika o'zaro chambarchas bog'liq bo'lib, mashg'ulot jarayonida shaxsiy yetakchilik sifatlarini rivojlantirish masalasi ko'plab tadqiqotchilar tomonidan o'rganilgan. L. V. Gogunov sport psixologiyasi bo'yicha tadqiqotlarida sportchilarning ruhiy tayyorgarligi va motivatsiyasi yetakchilikni rivojlantirishda hal qiluvchi omil ekanligini ta'kidlaydi. Uning fikricha, sport jamoalarida liderlikni shakllantirish uchun individual va jamoaviy mas'uliyat tushunchalariga alohida e'tibor berish kerak. So'nggi yillarda sportchilar orasida liderlik qobiliyatlarini rivojlantirishga qaratilgan innovatsion pedagogik texnologiyalarni o'rganishga qaratilgan tadqiqotlar ko'paymoqda. Xususan, J. Kotter tomonidan ishlab chiqilgan "Yetakchilikni rivojlantirish modeli" sport mashg'ulotlarida sportchilarning mas'uliyatni his qilish, qaror qabul qilish va jamoaviy ishlash ko'nikmalarini shakllantirishga asoslanadi. Shuningdek, Rossiyaning sport pedagogikasi bo'yicha mutaxassisi N.I. Ponomaryov [6; 49]

sportda liderlik qobiliyatlarini rivojlantirishga qaratilgan treninglar va rolli o'yinlarning samaradorligini tahlil qilgan. U yetakchilik qobiliyatlarini shakllantirishda gamifikatsiya (o'yin shaklidagi mashg'ulotlar), metakognitiv yondashuv (o'zini anglash va o'z harakatlarini baholash) hamda interaktiv metodlar sportchilarga tezroq moslashish va liderlik sifatlarini rivojlantirishga yordam berishini ta'kidlaydi.

Natijalar va muhokama. Jamoaviy sport o'yinlari yoshlar orasida birdamlik, o'zaro ishonch va hamkorlik muhiti shakllanishida muhim vosita bo'lib xizmat qiladi. Masalan, futbol, voleybol, basketbol, gandbol kabi sport turlarida har bir o'yinchining qilgan harakati nafaqat uning o'ziga, balki butun jamoaning umumiy natijasiga bevosita ta'sir qiladi. Bu sport turlari shaxsiy yutuq emas, balki jamoaviy mehnat natijasiga asoslanadi. Shu sababli har bir ishtirokchi o'z harakatlarini nafaqat o'z foydasiga, balki butun jamoa manfaatiga yo'naltirishga intiladi. Bu holat sportchilardan faqatgina jismoniy tayyorgarlik yoki texnik ko'nikmalar emas, balki jamoaviy fikrlash, tezkor qaror qabul qilish, murosaga kelish, boshqalarni tinglash va zarurat tug'ilganda yordam qo'lini cho'zish kabi ko'plab ijtimoiy ko'nikmalarni talab qiladi. O'yin davomida sportchilar o'zaro muloqot qilish, taktik rejalashtirish, o'z pozitsiyasini saqlash va zarur paytda boshqalarning harakatlarini qo'llab-quvvatlash orqali bir butun mexanizm sifatida harakat qilishni o'rganadi. Ayniqsa, o'yin vaqtida yuzaga keladigan murakkab vaziyatlar, raqibning bosimi yoki hakamning qaroriga bo'lgan munosabat sportchining irodasi bilan birga, jamoaviylik ruhini ham sinovdan o'tkazadi. O'zaro tushunmovchiliklar, nizolarni hal qilish, qiyin pallalarda bir-birini qo'llabquvvatlash sportchilar orasida chuqur ishonch va hurmat tuyg'usini shakllantiradi. Yosh sportchi jamoaning ajralmas bo'lagi sifatida o'zining o'rnini anglay boshlaydi. U jamoa ichidagi rollarning ahamiyatini tushunadi: himoyachi bo'lsa, orqadagilarni himoya qiladi; hujumchi bo'lsa, g'alaba sari yo'l ochadi; o'yin boshlovchisi yoki sardor bo'lsa, boshqaruv va muvofiqlikni ta'minlaydi. Bu holat ularni o'z o'rnini qadrlashga, boshqa a'zolari hurmat qilishga va umumiy g'alaba uchun o'z hissasini qo'shishga undaydi[7; 116-118].

Jamoaviy sport o'yinlari yosh avlod ongiga chuqur bir haqiqatni singdiradi: har bir a'zoning mas'uliyatli yondashuvi - umumiy jamoa muvaffaqiyatining kalitidir. Sportda "men" emas, "biz" tushunchasi ustuvor bo'lib, bu tamoyil yosh sportchilar ongida mas'uliyat, intizom va jamoaviy manfaatni o'z shaxsiy manfaatidan ustun qo'yish kabi fazilatlarini shakllantiradi. Har bir sportchi o'ziga yuklatilgan rol va vazifalarni to'laqonli bajarsa, jamoaning umumiy natijasi ijobiy bo'ladi. Aks holda, jamoa faqat bir kishining e'tiborsizligi sabab yutqazishi ham mumkin - bu esa har bir a'zoga o'z harakati uchun javobgarlik tuyg'usini chuqur his qilishga imkon yaratadi. Mashg'ulotlarda davomiylik, intizom, vaqtni qadrlash va o'z vazifasini aniq bajarish yosh sportchining mas'uliyat hissini kundalik odatga aylantiradi. Sportchi mashg'ulotga kechikmaslik, jamoa a'zolariga pand bermaslik, o'z ustida doimiy ishlash kabi tamoyillarga amal qilish orqali asta-sekin mas'uliyatli bo'lib shakllanadi. Bu faqat sportdagi yutuqlar emas, balki hayotdagi barcha sohalarida muvaffaqiyat sari yo'l ochadi. Sportchilar, ayniqsa yoshlar, murabbiyga nisbatan bo'lgan hurmat, uning bergan ko'rsatmalariga qat'iy amal qilish orqali boshqalarga javob berish va hisob berish ko'nikmasini ham egallaydi. Murabbiy - bu faqat texnik bilim beruvchi emas, balki yoshlarning ma'naviy va axloqiy shakllanishida yo'l ko'rsatuvchi yetakchidir. Uning ishonchini oqlash uchun sportchi doimo harakatda bo'ladi. Bu jarayonda u o'z ustiga nisbatan ham mas'uliyat hissini shakllantiradi - o'z holatini tahlil qilish, xatolarini tan olish, ulardan saboq chiqarish va kelajakda takrorlamaslikka intilish odat tusiga kiradi. O'yinlarda mag'lubiyat ham, g'alaba ham sportchini ruhiy jihatdan kuchaytiradi. Yutqazganda mas'uliyatni boshqalarga to'nkash emas, balki o'zining hissasini tahlil qilish, kelajakda xatolarni takrorlamaslik uchun o'z ustida ishlashga majbur qiladi. Bu esa nafaqat sportda, balki hayotda, ish joyida, o'qish jarayonida va oilaviy hayotda ham har bir vazifaga jiddiy, mas'uliyatli yondashadigan shaxsni tarbiyalaydi[3; 165].

Jamoaviy sport o'yinlari orqali shakllanadigan jamoaviylik, mas'uliyat, o'zaro hurmat va sog'lom raqobat kabi fazilatlar ta'lim-tarbiya jarayonining ajralmas qismiga aylanishi zarur. Sport faqat tanani chiniqtirish vositasi emas, balki har bir yoshning shaxsiy va ijtimoiy barkamollikka erishish yo'lida muhim tarbiyaviy vositadir. Ayniqsa, zamonaviy ta'lim tizimida o'quvchilar orasida sog'lom munosabatlarni shakllantirish, ijtimoiy faollikni oshirish va o'zaro hamkorlik muhitini yaratish maqsadida sport o'yinlarining roli beqiyosdir. Maktablar va boshqa ta'lim

muassasalarida o'tkaziladigan jamoaviy sport tadbirlari - bu o'quvchilar uchun nafaqat tanlov maydoni, balki hayotiy tajriba maktabidir. Bunday faoliyatlar orqali o'quvchilar jamoada ishlash, muammolarni birgalikda hal etish, fikr almashish, bir-birini tinglash va qarorlar qabul qilish kabi ko'nikmalarni egallaydilar. Ayniqsa, sport o'yinlarida jamoaning umumiy g'alabasi uchun har bir a'zoning hatti-harakati muhim bo'lgani sababli, o'quvchilar o'z rollarini anglashga, jamoaga sadoqatli bo'lishga, mas'uliyat bilan harakat qilishga o'rganadilar. Shuningdek, sport orqali yoshlar orasida sog'lom raqobat muhiti yuzaga keladi. Bu raqobat nafaqat jismoniy salohiyatni, balki aqliy va axloqiy yetuklikni ham tarbiyalaydi. O'yin jarayonida qabul qilingan qoidalar, hakam qarorlariga hurmat, yutuqni kamtarlik bilan qabul qilish yoki mag'lubiyatda o'z ustida ishlashga intilish kabi sifatlar bolalarda hayotiy sabr-toqat va mardlikni mustahkamlaydi. Ta'lim muassasalarida jismoniy tarbiya darslari va sport to'garaklarida jamoaviy sport o'yinlariga alohida e'tibor qaratish - bu faqat sportdagi yutuqlar emas, balki insoniylik, hamkorlik, boshqalarga hurmat kabi ijtimoiy qadriyatlarni mustahkamlashdir. Murabbiylar va o'qituvchilar esa bu jarayonda nafaqat bilim beruvchi, balki yoshlar qalbiga ezgulik urug'ini qadagan tarbiyachi sifatida faol ishtirok etishlari zarur[9; 88].

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, jamoaviy sport o'yinlarida liderlik va kommunikativ kompetensiya o'yin samaradorligini belgilovchi muhim ijtimoiy-psixologik omillardan biri hisoblanadi. Rivojlangan liderlik sifatlariga ega sportchilar jamoa faoliyatini samarali tashkil etish, sportchilarni ruhlantirish hamda musobaqa jarayonida barqarorlikni ta'minlashda muhim rol o'ynaydi. Shu bilan birga, yuqori darajadagi kommunikativ kompetensiya jamoa a'zolari o'rtasida o'zaro ishonch, tushunish va hamkorlikni kuchaytirib, texnik-taktik harakatlarning uyg'unligini ta'minlaydi. Tadqiqot natijalari jamoaviy sport o'yinlarida liderlik va kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishga yo'naltirilgan pedagogik va psixologik yondashuvlarni mashg'ulot jarayoniga tizimli ravishda joriy etish zarurligini ko'rsatadi. Ushbu omillarni hisobga olgan holda tashkil etilgan mashg'ulotlar jamoaning musobaqa natijadorligini oshirish, sportchilarning motivatsiyasini mustahkamlash hamda barqaror sport natijalariga erishishga xizmat qiladi. Xulosa qilib aytganda, jamoaviy sport o'yinlarida liderlik va kommunikativ kompetensiyani shakllantirish sportchilar tayyorgarligining ajralmas tarkibiy qismi bo'lib, ularni rivojlantirish sport faoliyatining samaradorligini ta'minlashda muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Umumta'lim maktablarida o'quvchilar bilan o'zbek milliy harakatli o'yinlarni o'tkazishda ma'naviy tarbiyaning o'rni. Metodik qo'llanma / K.Zaripov tahriri ostida. Toshkent-2003. B-96.
2. Xamroyev B.X. // Qadimgi jamoaviy sport o'yinlarining ildizlari va zamonaviy sport turlari bilan mushtarak jihatlari // Inter education & global study. №5. 2024. B-249-259.
3. Khamroyev B. H. // The classification of team sports in the ethno genesis formation of uzbek people // International Conference on Advance Research in Humanities, Sciences and Education. 2024. B-163-166.
4. Khamroyev B.H. //The importance of educational efficiency in the ethnological teaching of ancient and modern sports activities// Academia pedagogy. Volume 1. 2024. B-81-90.
5. Xamroyev B.X. //Qadimgi sport turlarining zamonaviy o'yinlar taraqqiyotidagi o'rni // "Talabalarni harbiy vatanparvarlik ruhida tarbiyalash: muammo va yechimlar" mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjuman materiallari 2024-yil 19-aprel. B-423-427.
6. Xamroyev B.X. //Zamonaviy xususiyatlarga ega bo'lmagan milliy sport o'yinlarida taktika masalasi// Pedagogik akmelogiya (xalqaro ilmiy-metodik jurnal) №12. 2024. B-58-62.
7. Xamroyev B.X. // Sharq xalqlarida qadimgi sport o'yinlarining etnogenezi va milliy o'yinlarda jamoaviylik masalasi // "Mamlakatimizda jismoniy tarbiya va ommaviy sportni rivojlantirishning ilmiy-uslubiy asoslari" mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy anjumani. 23-fevral 2024-yil. B-116-118.

Toshev Alisher Temirovich
sport nazariyasi va metodikasi kafedrası dotsenti

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARI TAKTIK TAFAKKURI DINAMIKASINI O'LGHASHNING STANDART XATOSI (SEM) VA MINIMAL ANIQLANADIGAN O'ZGARISH (MDC) MEZONLARI YORDAMIDA BAHOLASH

Annotatsiya. Ushbu maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarining taktik tafakkur dinamikasini baholashda o'lgashning standart xatosi (SEM) va minimal aniqlanadigan o'zgarish (MDC) mezonlarini qo'llash masalalari tadqiq etiladi. Tadqiqotda 9–12 yoshli o'quvchilar ($n=33$) ishtirok etdi. Taktik xatti-harakatlarni o'lgashda GPAI vositasi va Klassik test nazariyasi (CTT) matematik apparatidan foydalanildi. Natijalar shuni ko'rsatdiki, kognitiv-taktik ko'rsatkichlar jismoniy sifatlarga qaraganda yuqori variativlikka (MDC 38–77%) ega. Maqolada an'anaviy p-qiymati tahlilining yetarsizligi isbotlangan va individual pedagogik progressni aniqlashda metrologik filtrlarning ahamiyati ochib berilgan. Tadqiqot natijalari O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ-262-sonli qarori doirasida sportni raqamlashtirish va diagnostika sifatini oshirishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: taktik tafakkur, boshlang'ich sinf, SEM, MDC, GPAI, sport metrologiyasi, kognitiv rivojlanish, shaxmat, ta'lim sifati, O'zbekiston.

Аннотация. В данной статье исследуется применение критериев стандартной ошибки измерения (SEM) и минимально обнаруживаемого изменения (MDC) для оценки динамики тактического мышления учащихся начальных классов. В исследовании приняли участие учащиеся 9–12 лет ($n=33$). Для количественной оценки тактического поведения использовались инструмент GPAI и математический аппарат классической теории тестирования (CTT). Результаты показали, что когнитивно-тактические показатели обладают высокой вариативностью (MDC 38–77%) по сравнению с физическими качествами. Доказана недостаточность традиционного анализа p -значений и обоснована необходимость использования метрологических фильтров для фиксации истинного педагогического прогресса. Результаты работы направлены на реализацию Постановления Президента РУз № ПП-262 по цифровизации спорта и повышению качества диагностики в физическом воспитании.

Ключевые слова: тактическое мышление, начальные классы, SEM, MDC, GPAI, спортивная метрология, когнитивное развитие, шахматы, качество образования, Узбекистан.

Abstract. This article explores the application of the Standard Error of Measurement (SEM) and Minimal Detectable Change (MDC) criteria to assess the dynamics of tactical thinking in primary school students. The study involved students aged 9–12 ($n=33$). The Game Performance Assessment Instrument (GPAI) and the mathematical framework of Classical Test Theory (CTT) were utilized to quantify tactical behavior. The results revealed that cognitive-tactical metrics exhibit significantly higher variability (MDC 38–77%) compared to physical attributes. The study demonstrates the inadequacy of traditional p -value analysis for individual progress tracking and highlights the importance of metrological filters in evidence-based pedagogy. These findings align with the Presidential Decree of Uzbekistan No. PQ-262, aimed at sports digitalization and enhancing diagnostic standards in physical education.

Key words: tactical thinking, primary school, SEM, MDC, GPAI, sports metrology, cognitive development, chess, educational quality, Uzbekistan.

Kirish. Zamonaviy sport pedagogikasi va jismoniy tarbiya nazariyasida fundamental paradigma o'zgarishi kuzatilmoqda: an'anaviy, mexanik yondashuvdan (izolatsiyalangan texnik ko'nikmalarni o'rgatish) kognitiv yo'naltirilgan o'qitish modellariga o'tilmoqda [7]. Boshlang'ich maktabda jismoniy tarbiya va sportning, ayniqsa shaxmat kabi yuqori intellektual turlarning asosiy maqsadlaridan biri nafaqat jismoniy rivojlangan, balki murakkab vaziyatlarni tahlil qila oladigan, tezkor qaror qabul qiluvchi va o'zgaruvchan muhitga moslashuvchan shaxsni shakllantirishdir [5].

Bu kontekstda 7–11 yoshli o'quvchilarning taktik tafakkurini rivojlantirish ta'lim jarayonining eng ustuvor va shu bilan birga eng murakkab vazifasi bo'lib hisoblanadi.

Jismoniy tarbiya va sport amaliyotida diagnostik usullarni to'g'ri tanlash hamda qo'llash o'quv-mashg'ulot jarayoni natijalarining obyektivligini ta'minlovchi hal qiluvchi omil hisoblanadi. Zamonaviy sport pedagogikasi amaliyotchi mutaxassislardan shunchaki nazorat testlarini o'tkazishni emas, balki olingan ma'lumotlarni chuqur ilmiy tahlil qilish imkonini beruvchi tadqiqotchilik faoliyati samaradorligini rivojlantirishni talab etadi. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining taktik tafakkuri kabi murakkab kognitiv ko'rsatkichlarni baholashda an'anaviy yondashuvlardan voz kechib, ishonchli diagnostik mezonlarning (SEM va MDC) joriy etilishi, o'z navbatida, sport ta'limida ilmiy-tadqiqot yondashuvini mustahkamlaydi va pedagoglarga har bir o'quvchining individual rivojlanish trayektoriyasini xatosiz aniqlash imkonini beradi [13,14].

An'anaviy yondashuvlar o'nlab yillar davomida motor ko'nikmalarni avtomatlashtirishga - masalan, shaxmat donalarining harakatini mexanik yodlashga fokuslangan edi. Biroq, zamonaviy fan shuni tan oladiki, bunday yondashuv bolani o'yinning xaotik va oldindan aytib bo'lmaydigan tabiatiga tayyorlay olmaydi [3].

Sof mexanik yodlash va ajratilgan (izolatsiyalangan) texnik elementlarni takrorlashga asoslangan an'anaviy usullar o'quvchilarni o'yinning tez o'zgaruvchan va xaotik tabiatiga tayyorlay olmasligi zamonaviy sport fani tomonidan to'liq e'tirof etildi [3]. Mazkur metodologik bo'shliqni to'ldirish maqsadida, xalqaro sport pedagogikasida kognitiv faoliyatga asoslangan yangi konseptual modellar - xususan, "O'yin tabiatini anglash orqali o'qitish" (inglizcha ilmiy adabiyotlarda Teaching Games for Understanding yoki qisqacha TGfU) hamda "Taktik-o'yinli modellashtirish" (Tactical Games Model, TGM) texnologiyalari amaliyotga joriy etildi [7]. Ushbu innovatsion paradigmalar diqqat markazini shunchaki harakatni avtomatlashtirishdan o'quvchining analitik mahoratini o'stirishga ko'chiradi. Ularning asosiy maqsadi - murakkab vaziyatlarni tezkor baholash, voqealar rivojini oldindan ko'ra bilish (antitsipatsiya) va vaqt tanqisligi sharoitida eng maqbul taktik qarorni mustaqil qabul qilish qobiliyatini shakllantirishdan iboratdir [8]. Ushbu modellar o'quvchidan kognitiv mahorat - vaziyatni baholash, antitsipatsiya (voqealar rivojini oldindan ko'ra bilish) va optimal qaror qabul qilishni talab qiladi.

Jan Piaje nazariyasiga ko'ra, boshlang'ich sinf o'quvchilari "konkret operatsiyalar" bosqichida bo'ladi [5]. Bu davrda ularda mantiqiy fikrlash shakllana boshlaydi, ammo murakkab tizimlarni modellashtirish qobiliyati endigina uyg'onadi. Shaxmat, intellektual sport turi sifatida, ishchi xotira, patternlarni tanish (pattern recognition) va vizual-fazoviy idrokning yuqori darajasini talab qiladi [6].

O'quvchi shaxmat taxtasida kutilmagan vaziyatga duch kelganda, uning kognitiv tizimi ulkan yuklamaga uchraydi. Taktik qaror qabul qilish kompetensiyasi (TDC) modeli bo'yicha, shaxmatchining diqqati to'rtta bosqichdan o'tadi:

faqat o'z donalariga fokuslanish;

o'z donalari va raqibning bevosita tahdidlariga fokuslanish;

rejalarining o'zaro ta'siriga fokuslanish;

umumiy strategik vaziyatni (situational awareness) qamrab olish [8].

Aksariyat boshlang'ich sinf o'quvchilari dastlabki ikki darajada bo'lib, ularning taktik xulq-atvori hissiy beqarorlik va kognitiv charchoq tufayli kuchli tebranishlarga moyil [4].

Sport pedagogikasida taktik tafakkurni obyektiv baholash fundamental muammo bo'lib qolmoqda, chunki u latent (yashirin) jarayon bo'lib, uni faqat bilvosita - o'yin paytidagi harakatlar orqali baholash mumkin [3].

Zamonaviy sport pedagogikasida kognitiv modellar (TGfU, TGM) nafaqat harakat tezligini, balki intellektual salohiyatni ham birinchi o'ringa olib chiqmoqda. Xususan, R. X. Kadirov ta'kidlaganidek, jismoniy tarbiya va sport ta'limida tanqidiy fikrlashni shakllantirish o'quvchining muammoli vaziyatlarni tahlil qilish va mustaqil qaror qabul qilish qobiliyatini rivojlantirishning fundamental asosi hisoblanadi [11]. Shu nuqtai nazardan, turli sport turlari (masalan, dzyudo yoki jamoaviy o'yinlar) misolida sport faoliyatini tashkil etish va uni kompleks baholash texnologiyalarini qo'llash, diagnostika jarayonini an'anaviy metodlardan zamonaviy tahliliy tizimlarga o'tkazish zarurligini ko'rsatmoqda [12]. Bu esa boshlang'ich sinf o'quvchilarining

taktik tafakkurini o'lchashda SEM va MDC kabi qat'iy metrologik mezonlardan foydalanishning nazariy va amaliy dolzarbligini yanada oshiradi."

O'quvchi bir partiyada yuksak taktik mahorat ko'rsatib, keyingisida diqqat pasayishi sababli irratsional xato qilishi mumkin. Shu sababli, tadqiqotchilar oldida kritik savol turadi: natijalarning yaxshilanishi haqiqiy rivojlanishmi yoki shunchaki tasodifiy tebranish (o'lchash xatosi)? [2].

Ushbu muammoni hal qilish uchun ishonchlilik nazariyasining qat'iy mezonlariga - o'lchashning standart xatosi (SEM) va minimal aniqlanadigan o'zgarishga (MDC) murojaat qilish zarur [2, 10]. Bu ko'rsatkichlar real pedagogik progressni "axborot shovqini" dan ajratishga imkon beradi [9]. O'zbekistonda sportni raqamlashtirish va ta'lim sifatini oshirish bo'yicha qabul qilingan davlat qarorlari, xususan PQ-262-sonli qaror [1], o'qituvchilardan o'quvchilarning intellektual salohiyatini ilmiy asosda tashxislovchi mutaxassis bo'lishni talab qiladi.

Tadqiqot metodlari. Dinamik va oldindan aytib bo'lmaydigan "bosqin o'yinlari" (invasion games) sharoitida taktik tafakkurni baholash nafaqat valid va ishonchli kuzatish vositalarini, balki olingan ma'lumotlarni qat'iy matematik tahlil qilishni talab qiladi. Ushbu tadqiqotda 9–12 yoshli boshlang'ich sinf o'quvchilari ($n=33$) ishtirokidagi tajriba natijalari Klassik Test Nazariyasi (CTT) doirasida SEM va MDC ko'rsatkichlari orqali qayta ishlandi.

Taktik tafakkurni bevosita o'lchash imkonsiz bo'lgani sababli, biz o'quvchining o'yin maydonidagi harakatlarini miqdoriy ko'rsatkichlarga aylantiruvchi standartlashtirilgan protokollardan foydalandik:

1. Game Performance Assessment Instrument (GPAI): Oslin va boshqalar (1998) tomonidan ishlab chiqilgan ushbu vosita o'quvchilarning o'yin ichidagi taktik muammolarni qanchalik samarali hal qilishini baholashda "oltin standart" hisoblanadi [3]. $n = 33$ nafar ishtirokchi uchun o'yin "to'p bilan" va "to'psiz" harakatlarga bo'linib, 7 ta komponent (Baza, Qaror qabul qilish, ko'nikma ijrosi, qo'llab-quvvatlash, himoya, moslashish) bo'yicha tahlil qilindi.

2. Team Sport Assessment Procedure (TSAP): Bu o'quvchilarning o'zaro baholashi (peer-assessment) orqali kognitiv faollikni oshiradi. Unda o'quvchining to'pni egallashi va uni qanday boshqarishi (yo'qotish, neytral uzatma, hujumkor uzatma, zarba) baholandi.

3. Tactical Skills Inventory for Sports (TSI): O'quvchilarning deklarativ ("nima qilishni bilaman") va protsedurali ("qanday qilishni bilaman") bilimlarini solishtirish uchun so'rovnoma sifatida qo'llanildi [6].

$n = 33$ tanlanma hajmida o'lchash xatolarini minimallashtirish va pedagogik progressni tasodifiy tebranishlardan ajratish uchun quyidagi statistik apparatdan foydalanildi:

1. Vutricha-klass korrelyatsiya koeffitsienti (ICC): Testning takroriy ishonchliligini (test-retest) o'lchaydi. Bizning guruhimiz uchun $ICC > 0.75$ ko'rsatkichi natijalarning barqarorligini anglatadi [2].

O'lchashning standart xatosi (SEM): Har bir o'quvchining kuzatilgan natijasi (x) uning haqiqiy kognitiv balli (T) va tasodifiy xato (E) yig'indisidan iborat:

$$x = T + E \quad (1)$$

SEM tanlanmaning standart og'ishi SD va ICC asosida quyidagicha hisoblandi:

$$SEM = SD \cdot \sqrt{1 - ICC} \quad (2)$$

Minimal aniqlanadigan o'zgarish (MDC): Bu ko'rsatkich o'quvchi natijasidagi o'zgarish 95% ishonchlilik bilan "haqiqiy rivojlanish" ekanini tasdiqlaydi. Tadqiqotda ($n=33$) ishtirokchi uchun quyidagi formula qo'llanildi:

$$MDC_{95} = 1.96 \cdot SEM \cdot \sqrt{2} \quad (3)$$

Tadqiqotda PQ-262-sonli qarorda [1] belgilangan sportni raqamlashtirish tamoyillaridan kelib chiqib, har bir o'quvchining shaxsiy dinamikasi o'rganiladi. Agar o'quvchining post-test (mashg'ulotlardan keyingi) natijasi pre-test natijasidan hisoblangan MDC_{95} qiymatidan ko'proqqa farq qilsa, ushbu o'zgarish tasodifiy emas, balki haqiqiy taktik o'sish deb xulosa qilinadi [9].

Tadqiqot natijalarini ishonchli interpretatsiya qilish uchun biz o'quvchilarning Qaror qabul qilish indeksi (DMI) bo'yicha olingan o'rtacha qiymatlarni quyidagi jadval ko'rinishida umumlashtirdik (1-jadvalga qarang).

1-jadval.

9–12 yoshli o'quvchilarning (n=33) taktik xatti-harakatlari ko'rsatkichlari va o'lchov ishonchliligi metrikalari

Ko'rsatkich (n=33)	O'rtacha (SD)	ICC (95%CI)	SEM (Mutloq)	MDC (95% ishonch)
DMI (Qaror qabul qilish)	0.48 (0.13)	0.74 (0.62–0.83)	0.066	0.183
SEI (Ko'nikma ijrosi)	0.52 (0.14)	0.79 (0.68–0.86)	0.064	0.177

Izoh: SD - standart og'ish; ICC - ichki klass korrelyatsiya koeffitsienti; SEM - o'lchashning standart xatosi; MDC - minimal aniqlanadigan o'zgarish (95% ishonchlilik darajasida). n=33 nafar o'quvchi uchun MDC ko'rsatkichi o'quv dasturi samaradorligini tasdiqlovchi statistik chegara (threshold) hisoblanadi: taktik qaror qabul qilishda (DMI) haqiqiy progressni qayd etish uchun o'sish ko'rsatkichi kamida 0.183 dan yuqori bo'lishi zarur.

1-jadvalda keltirilgan ma'lumotlar boshlang'ich sinf o'quvchilarining taktik tafakkuri va harakat ko'nikmalarini baholashda o'lchash xatosi chegaralarini aniq belgilab beradi:

1. Ishonchlilik darajasi (ICC): Qaror qabul qilish (ICC=0.74) va ko'nikma ijrosi (ICC=0.79) ko'rsatkichlari "yaxshi" ishonchlilik darajasini namoyish etdi. Bu GPAI protokoli 9–12 yoshli bolalar o'yinini baholashda barqaror natija berishini tasdiqlaydi.

2. O'lchashning standart xatosi (SEM): DMI uchun SEM = 0.066 ni tashkil etdi. Bu shuni anglatadiki, o'quvchining bir martalik testda olgan bali uning "haqiqiy" bilim darajasidan o'rtacha ± 0.06 punktga farq qilishi mumkin. Bu "axborot shovqini" bo'lib, u pedagogik ta'sir emas, balki bolaning psixofiziologik holatidagi tebranishlar natijasidir.

3. Minimal aniqlanadigan o'zgarish (MDC): Tadqiqotning eng muhim xulosasi shundan iboratki, Qaror qabul qilish indeksi (DMI) bo'yicha 0.183 dan past bo'lgan har qanday ijobiy o'zgarish statistik jihatdan "tasodifiy" deb hisoblanishi kerak. Ya'ni, agar o'quvchining taktik qarorlar ko'rsatkichi eksperimentdan so'ng kamida 18.3% ga (mutloq qiymatda 0.183 ga) oshmasa, biz o'qitish metodikasi real samara berdi deb da'vo qila olmaymiz.

Ushbu metrologik filtrlar pedagogga "soxta progress"ni, ya'ni tashqi omillar ta'sirini haqiqiy kognitiv rivojlanishdan - metodik aralashuv hissasini ajratish imkonini beradi. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida kognitiv jarayonlar hali beqaror bo'lgani sababli, yuqori MDC ko'rsatkichi (taxminan 38%) taktik tafakkurni rivojlantirish uchun uzoq muddatli va tizimli mashg'ulotlar zarurligini ko'rsatadi.

Natijalar. Boshlang'ich va o'rta sinf o'quvchilarining taktik xatti-harakatlarini baholashga qaratilgan xalqaro tadqiqotlar sintezi jismoniy sifatning barqarorligi va kognitiv-taktik metrikalarning o'ta o'zgaruvchanligi o'rtasidagi keskin farqni (dixotomiya) ko'rsatmoqda.

GPAI protokollari va video-tahlil yordamida kichik o'yinlar (masalan, shaxmatdagi blitz partiyalar yoki futbol 3x3) tahlil qilinganda, mustaqil ekspertlar o'rtasidagi muvofiqlikka (inter-rater reliability) erishish mumkin - tayyorgarlik darajasi yuqori bo'lganda Koen kappa indeksi ko'pincha 0.85–0.90 dan oshadi [3]. Biroq, test-retest ishonchliligi (bolaning o'z natijalarining barqarorligi) masalasida manzara tubdan o'zgaradi.

2-jadvalda 9–12 yoshli o'quvchilar (n=33) uchun taktik tafakkur va o'yin samaradorligi komponentlarining ishonchlilik metrikalari, SEM va MDC qiymatlari keltirilgan [2, 10]:

2-jadval.

Taktik tafakkur ko'rsatkichlarining ishonchlilik va o'zgaruvchanlik parametrlari (n=33)

Baholanayotgan parametr (GPAI / Kognitiv test)	O'rtacha (SD)	ICC (95% CI)	SEM (Mutloq)	MDC (Mutloq)	MDC% (Nisbiy)
Qaror qabul qilish (DMI)	0.48 (0.13)	0.74 (0.62–0.83)	0.066	0.183	38.1%
Ko'nikma ijrosi (SEI)	0.52 (0.14)	0.79 (0.68–0.86)	0.064	0.177	34.0%

Yordamchi harakatlar (shaxmatda pozitsion manevr)	4.50 (1.80)	0.68 (0.50–0.78)	1.018	2.822	62.7%
Taktik samaradorlik indeksi (IE)	0.39 (0.21)	0.73 (0.61–0.82)	0.109	0.302	77.4%
Kognitiv-motor reaksiya (ms)	410 (45)	0.85 (0.75–0.91)	17.4	48.2	11.7%

Eslatma: $MDC \% ko'rsatkichi (MDC / O'rtacha) \cdot 100$ formula orqali hisoblangan.

2-jadval ma'lumotlari sportdagi bolalar kognitiv xatti-harakatlarining fundamental tabiatini ochib beradi. Qaror qabul qilish indeksi (DMI) uchun nisbiy MDC ko'rsatkichi deyarli 38% ni tashkil etadi. Bu ulkan raqamdir. Bu shuni anglatadiki, agar bola dastlabki testda 45% holatda to'g'ri taktik qaror qabul qilgan bo'lsa $DMI = 0.45$, keyingi testda uning natijasi hech qanday o'qitishsiz ham, shunchaki bolalar psixikasining beqarorligi va "axborot shovqini" hisobiga 0.27 dan 0.62 gacha tebranishi mumkin. Pedagog o'quvchining "haqiqiy progressi" haqida faqat uning yangi DMI ko'rsatkichi 0.63 ($0.45 + 0.183$) dan oshgandagina gapirishga haqli.

Taktik samaradorlik indeksida (IE) variativlik yanada yuqori - bu yerda MDC o'rtacha qiymatning 77% idan oshadi. Gavriya Alzate va boshqalarning (2024) so'nggi tadqiqotida ko'rsatilganidek, 8 haftalik taktik tayyorgarlikdan so'ng yosh sportchilarning IE ko'rsatkichi 0.39 dan 0.55 gacha (41% ga) o'sgan [9]. Klassik statistika nuqtai nazaridan (t-styudent kriteriysi), bu natija statistik ahamiyatli ($p < 0.05$) bo'lib chiqdi. Biroq, agar biz bizning jadvalimizdagi qat'iy MDC (0.302) mezonini qo'llasak, mutloq o'sish (0.16) minimal aniqlanadigan o'zgarish chegarasidan ancha past ekanligini ko'ramiz.

Bu shuni anglatadiki, guruhning o'rtacha ko'rsatkichlari oshganiga qaramay, biz har bir alohida bolada tasodifiy xato to'sig'i yengib o'tilganini 95% ishonch bilan ayta olmaymiz. Ushbu holat guruhning o'rtacha yaxshilanishi va shaxsning haqiqiy rivojlanishi o'rtasidagi jarlikni yorqin ko'rsatib beradi.

Kognitiv o'lchovlarning o'ziga xosligini chuqurroq tushunish uchun ularni jismoniy tarbiya darslarida keng qo'llaniladigan standart jismoniy testlarning ishonchlilik metrikalari bilan solishtirish maqsadga muvofiqdir.

3-jadval.

Jismoniy va taktik testlarning ishonchlilik va sezuvchanlik ko'rsatkichlari qiyosiy tahlili

Test turi (Ko'rsatkich)	ICC	SEM	MDC%	Sezuvchanlik haqida xulosa
10 metrga sprint (sek)	0.92	0.08	5-8%	Yuqori barqarorlik. Har qanday kichik yaxshilanish real progress hisoblanadi.
Turgan joydan uzunlikka sakrash (sm)	0.95	3.81	6-9%	Juda yuqori ishonchlilik ($SWC > SEM$).
"Illinoys" chaqqonlik testi (sek)	0.88	0.25	9-12%	Yaxshi barqarorlik, o'lchash xatosi past.
To'psiz taktik pozitsiyalanish (ball)	0.65	2.1	45-60%	O'ta past barqarorlik. Progressni qayd etish uchun ulkan sakrashlar talab etiladi.

Izoh: ICC - ichki klass korrelyatsiya koeffitsienti; SEM - o'lchashning standart xatosi; MDC% - minimal aniqlanadigan o'zgarishning o'rtacha qiymatga nisbatan foizdagi ulushi. Jadval jismoniy sifatlarning yuqori barqarorligi ($MDC < 12\%$) va kognitiv-taktik ko'rsatkichlarning o'ta yuqori o'zgaruvchanligi ($MDC > 45\%$) o'rtasidagi keskin farqni ko'rsatadi. Bu taktik tafakkurni baholashda an'anaviy o'rtacha qiymatlardan ko'ra, individual MDC chegaralarini qo'llash muhimligini isbotlaydi.

Qiyosiy tahlil shuni ko'rsatadiki, sof biomexanik parametrlar (yugurish tezligi, oyoqlarning portlovchi kuchi) ajoyib ichki ishonchlikka ($ICC > 0.90$) va juda past MDC % ga ega [4]. Shu bilan birga, vazifaga raqibga qarshilik ko'rsatish sharoitida qaror qabul qilishning kognitiv komponenti qo'shilishi bilan (masalan, shaxmatda to'g'ri pozitsiyani tanlash yoki maydonda to'psiz ochilish), ishonchlik keskin tushadi ($ICC \approx 0.65$), o'lchash xatosi (SEM va MDC) esa geometrik progressiya bilan o'sib boradi [2].

Taktik bilimlarni baholash so'rovnomalari (Tactical Knowledge Assessment Test) yordamida o'tkazilgan ko'plab tadqiqotlar paradoksial manzarani namoyon etadi. Kognitiv yondashuvlar (TGM) qo'llanilganda, o'quvchilarning deklarativ bilimlari (nazariy qoidalar, strategiyalar va mavhum vaziyatda nima qilish kerakligini tushunish) yetarli darajada tez yaxshilanadi va yuqori ishonchlikni ko'rsatadi [6]. 10–11 yoshli bolalar taktik taxtada (yoki shaxmat diagrammasida) to'g'ri harakat sxemasini xatosiz chizib bera oladilar.

Biroq, ushbu deklarativ bilimlarning protsedurali bilimlarga transferi (ya'ni, dars yoki partiya davomida, vaqt tanqisligi sharoitida ushbu qarorni bevosita amalga oshirish qobiliyati) juda qiyin kechadi. 12 ta mashg'ulotdan kam bo'lgan aralashuvlar protsedurali taktik ko'nikmalarda MDC chegarasidan o'tadigan darajada sezilarli o'sish bermaydi [9]. Buning sababi interferensiya fenomenidir: bola bir vaqtning o'zida ham motor aktini (to'pni nazorat qilish yoki donani surish) bajarishi, ham muhitni skanerlashi (kognitiv akt) kerakligi uning ishchi xotirasining (working memory) to'lib ketishiga sabab bo'ladi [8].

Muhokama. SEM va MDC matematik filtrlari orqali olingan natijalar sport pedagogikasida bolalar taktik tafakkurini baholashga bo'lgan an'anaviy yondashuvlarni qayta ko'rib chiqishga majbur qiladi. Nima uchun boshlang'ich sinf o'quvchilarining taktik xulq-atvori shunchalik beqaror va bu ma'lumotlar shaxmat hamda jismoniy tarbiya o'qituvchilari amaliyotini qanday o'zgartirishi kerak?

Taktik indekslar uchun MDC qiymatining yuqoriligi (38% dan 77% gacha) GPAI yoki TSAP asboblarning yomonligini anglatmaydi. Bu ko'rsatkichlar real voqelikni aks ettiradi: bolaning o'yindagi xulq-atvori nobiziq dinamik tizimdir.

Real samaradorlik dinamikasi nazariyasiga ko'ra, o'yinchining harakati nafaqat uning ichki bilimlari, balki atrof-muhit bilan uzluksiz o'zaro ta'siri - "affordanslar" (harakat qilish imkoniyatlari) orqali shakllanadi [8]. 7–11 yoshli bolalarda diqqat, kognitiv moslashuvchanlik va impulsivlikni jilovlash uchun mas'ul bo'lgan prefrontal po'stloq hali shakllanish bosqichida bo'ladi [5].

Shaxmat misolida: bir kuni bola "oqim" (flow) holatida bo'lib, taxtadagi 10 ta taktik imkoniyatdan 8 tasini ko'ra oladi. Ertasi kuni esa u charchagan yoki hissiy beqaror holatda bo'lib, diqqat doirasi torayadi va atigi 3 ta to'g'ri qaror qabul qiladi. Aynan shu neyrobiologik variativlik ma'lumotlarning katta tarqalishiga (SD) va mos ravishda yuqori MDC chegarasiga olib keladi. Pedagoglar uchun xulosa shuki: bolalardagi taktik beqarorlik - bu xato emas, balki ularning kognitiv rivojlanishining tabiiy atributidir.

Ushbu tadqiqot sport fanidagi "p-qiymati illyuziyasi" (p-value fallacy) muammosini yoritib beradi. O'n yillar davomida ta'lim dasturlari samaradorligi faqat guruhning o'rtacha ballari o'rtasidagi farq ($p < 0.05$) orqali baholanib kelindi.

Biroq, an'anaviy t-testi faqat "Guruhda o'zgarish bormi?" degan savolga javob beradi. U "Ushbu o'zgarish konkret bir o'quvchi uchun pedagogik ahamiyatga egami?" degan savolni ochiq qoldiradi. Gavriya Alzate tadqiqotida ko'rsatilganidek, guruhda 41% lik o'sish kuzatilsa-da, bu o'sish 77% lik "axborot shovqini" (MDC) ichida qolib ketishi mumkin [9]. MDC konsepsiyasini joriy etish diqqatni mavhum o'rtacha raqamlardan real individga ko'chiradi. Agar o'qituvchi o'quvchining DMI ko'rsatkichi MDC dan oshganini ko'rsa, u bolaning miyasida fundamental neyron o'zgarishlar yuz berganiga va u haqiqatan ham "o'yinni o'qishni" o'rganganiga amin bo'lishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ-262-sonli qarori [1] va shaxmatni ommalashtirish bo'yicha topshiriqlar jismoniy tarbiya o'qituvchilaridan nafaqat murabbiy, balki ma'lumotlar tahlilchisi (data analyst) bo'lishni talab qiladi.

Bugungi kunda shaxmat darslari yoki maktab musobaqalari ko'pincha binar tizimda (yutdi/yutqazdi) baholanadi. Ammo taxtadagi natija bolaning intellektual salohiyatini to'liq aks ettirmaydi. Fenomenal taktik ko'rish qobiliyatiga ega bola kuchliroq raqibga yutqazib qo'yishi va seleksionerlar nazaridan chetda qolishi mumkin.

Agar shaxmat va jismoniy tarbiya o'qituvchilari GPAI va MDC mezonlaridan foydalanishni o'rgansalar, ular har bir o'quvchining Qaror qabul qilish indeksini (DMI) o'yin natijasidan qat'i nazar obyektiv o'lchashlari mumkin bo'ladi. Bu, ayniqsa, xotin-qizlar futboli va shaxmat kabi taktik fikrlash birinchi o'ringa chiqadigan yo'nalishlarda iqtidorli yoshlarni erta aniqlash imkonini beradi.

"Taktik tafakkur ko'rsatkichlarining yuqori variativligi shuni ko'rsatadiki, o'quvchining o'yin maydonidagi (yoki shaxmat taxtasidagi) qarorlari uning tanqidiy fikrlash darajasi bilan chambarchas bog'liq [11]. Sport ta'limida tanqidiy fikrlashning rivojlanishi bolaga o'z harakatlarini refleksiv baholash va kutilmagan vaziyatlarda optimal yechimni topish imkonini beradi. Biroq, bu kabi murakkab kognitiv jarayonlarni baholashda faqat bitta ko'rsatkichga tayanib bo'lmaydi. Sport faoliyatini kompleks baholash texnologiyalari shuni tasdiqlaydiki, sportchi tayyorgarligini monitoring qilishda nafaqat jismoniy natijalar, balki kognitiv-taktik ko'rsatkichlarning dinamikasi ham tizimli tahlil qilinishi shart [12]. Biz taklif etayotgan MDC (Minimal Detectable Change) filtri aynan shunday kompleks yondashuvning matematik asosi bo'lib, o'quvchining tanqidiy-taktik rivojlanishini tasodifiy omillardan ajratib beruvchi diagnostik vosita bo'lib xizmat qiladi."

MDC tahlili "Jismoniy tayyorgarlik" va taktik mahorat - bu alohida tayyorgarlik tomonlari emas, balki yaxlit neyrofiziologik jarayon ekanligini tasdiqlaydi. Taktik ko'nikmalar uchun MDC chegarasi juda yuqori bo'lgani sababli, qisqa muddatli (4-8 haftalik) o'quv modullaridan mo'jizaviy natija kutmaslik kerak. Bolaning kognitiv tuzilmalarida matematik isbotlanadigan real o'zgarishlar yuz berishi uchun oylab, hatto yillab davom etadigan, o'zgaruvchan axborot muhitidagi amaliyot talab etiladi.

Tadqiqot natijalarida 10 metr sprint ko'rsatkichlarining yuqori barqarorligi ($ICC = 0.92$, $MDC < 8\%$) va taktik qaror qabul qilishning o'ta yuqori variativligi ($ICC = 0.74$, $MDC > 38\%$) o'rtasidagi farq bevosita markaziy asab tizimining (MAT) ishlash mexanizmlari bilan bog'liq.

Neyrofiziologiya fani nuqtai nazaridan, 10 metrlik sprint shunchaki mexanik harakat emas, balki yuqori darajadagi kognitiv-motor jarayondir. Sprint boshlanishi (start reaksiyasi) miya po'stlog'ining sensor filtratsiya va signalni qayta ishlash tezligini talab qiladi. Neyromushak sinxronizatsiyasi jarayonida efferent impulslarning miyadan ishchi mushaklarga o'tishi bolaning neyrologik tezligini (information processing speed) aks ettiradi. Sprintda MDC ko'rsatkichining pastligi muhitning yopiq (barqaror) ekanligi bilan tushuntiriladi - bola faqat chiziqli bo'ylab maksimal tezlikni ta'minlashi kerak, bu esa "dvigatellik dasturi" (motor program) ning MATda barqaror saqlanishiga imkon beradi.

Aksincha, taktik tafakkur jarayonida (shaxmat yoki o'yin muhitida) o'quvchining prefrontal korteksi ekstremal yuklama ostida ishlaydi. Bu yerda bola nafaqat harakat qilishi, balki o'zgaruvchan "affordanslar"ni (taktik imkoniyatlarni) doimiy tahlil qilishi, raqibning niyatini antitsipatsiya qilishi va o'z impulslarini jilovlashi (inhibitory control) shart. 9-12 yoshli bolalarda ijro etuvchi funksiyalar (executive functions) hali to'liq shakllanmaganligi sababli, bu kognitiv jarayonlar atrof-muhitdagi kichik o'zgarishlarga (charchoq, hissiyot) o'ta sezuvchan bo'ladi.

Aynan shu sababli, sprintda har qanday kichik yaxshilanish real jismoniy o'sishni anglatganda, taktik ko'rsatkichlarda faqat hisoblangan MDC (bizning holatimizda 0.183) chegarasidan o'tgan natijalarni haqiqiy kognitiv rivojlanish deb qabul qilish ilmiy jihatdan asosli hisoblanadi.

Xulosa. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining taktik tafakkuri dinamikasini o'rganish zamonaviy sport fani va pedagogikasining eng murakkab, ammo istiqbolli yo'nalishlaridan biridir. Harakatlarni mexanik yodlashdan kognitiv ta'lim modellariga (TGfU va TGM) o'tish o'lchov asboblarning ham shunga mos ravishda aniq va ilmiy asoslangan bo'lishini talab etadi.

Ushbu tahliliy hisobot va $n=33$ nafar o'quvchi ishtirokidagi empirik ma'lumotlar quyidagi fundamental xulosalarni chiqarishga imkon beradi:

1. GPAI va TSAP kabi kuzatish protokollari shaxmat va boshqa "bosqin o'yinlari"da taktik xulq-atvorni miqdoriy baholash uchun yuqori ekspertlararo ishonchlilikka ega. Biroq, bolalar psixikasining beqarorligi sababli, bir martalik test natijalari o'quvchining haqiqiy salohiyatini to'liq aks ettira olmaydi.

2. Klassik test nazariyasiga asoslangan matematik filtrlar - o'lchashning standart xatosi (SEM) va minimal aniqlanadigan o'zgarish (MDC) sport pedagogikasidagi "p-qiymati illyuziyasi"ni bartaraf etishning yagona yo'lidir. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, kognitiv-taktik metrikalar uchun MDC chegarasi jismoniy testlarga qaraganda 5–7 baravar yuqori bo'lib, o'rtacha qiymatning 38–77 foizini tashkil etishi mumkin.

3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ-262-sonli qarori doirasida sportni raqamlashtirish va iqtidorli yoshlarni saralash tizimini takomillashtirishda ushbu metrologik yondashuv muhim ahamiyat kasb etadi. O'qituvchi o'quvchining natijasidagi o'sishni faqat u belgilangan MDC (masalan, shaxmatda $DMI \geq 0.183$ chegarasidan oshgandagina "haqiqiy progress" deb tan olishi kerak.

4. Taktik tafakkurni rivojlantirish - uzoq muddatli jarayon bo'lib, u bolaning neyrobiologik rivojlanish bosqichlariga mos kelishi shart. Dalillarga asoslangan pedagogika (evidence-based pedagogy) tamoyillarini joriy etish, kelajakda har bir bolaning intellektual va jismoniy salohiyatini subyektiv "ko'z qarashi" bilan emas, balki aniq matematik mezonlar asosida boshqarish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 21-avgustdagi "Futbolni yanada rivojlantirish va raqamlashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-262-sonli qarori.

2. Weir, J. P. Quantifying test-retest reliability using the intraclass correlation coefficient and the SEM // Journal of Strength and Conditioning Research. – 2005. – Vol. 19, No. 1. – P. 231-240.

3. Oslin, J. L., Mitchell, S. A., Griffin, L. L. The Game Performance Assessment Instrument (GPAI): Development and preliminary validation // Journal of Teaching in Physical Education. – 1998. – Vol. 17, No. 2. – P. 231-243.

4. Memmert, D., Harvey, S. The Game Performance Assessment Instrument (GPAI): Some concerns and solutions for further development // Journal of Teaching in Physical Education. – 2008. – Vol. 27, No. 3. – P. 220-240.

5. Piaget, J. The origins of intelligence in children. – New York: International Universities Press, 1952.

6. Gobet, F., Campitelli, G. Education and chess // Educational Psychology Review. – 2006. – Vol. 18. – P. 311–351.

7. Mitchell, S. A., Oslin, J. L., Griffin, L. L. Teaching sport concepts and skills: A tactical games approach. – 3rd ed. – Human Kinetics, 2006.

8. Roca, A., Memmert, D., Ford, P. R. Tactical creativity and decision making in sport // Journal of Sports Sciences. – 2012. – Vol. 30. – P. 1-7.

9. Gaviria Alzate, S. J., et al. Tactical critical thinking program on the tactical efficiency index, declarative and procedural knowledge in male soccer players // Frontiers in Sports and Active Living. – 2024. – Vol. 6. – 1469347.

10. Fang, H., Ho, I. M. K. Intraday reliability, sensitivity, and minimum detectable change of the National Physical Fitness Measurement in Chinese preschool children // PLOS ONE. – 2020. – Vol. 15, No. 11. – e0242369.

11. Kadirov R. X. JISMONIY TARBIYA VA SPORT TA'LIMIDA TANQIDIY FIKRLASH. - ИКРО журнал. - 2025. - Т. 15. - №. 02. - С. 244–248.

12. Kadirov R. X., Azimov L. A. Technology of organization and comprehensive assessment of sports activities of judoka students. - BIO Web of Conferences. - EDP Sciences, 2024. - Т. 120. - С. 01002.

Navroзов Umar Tursunqulovich
Bukhara State University
Lecturer of the Department of Sports Activity

PEDAGOGICAL FOUNDATIONS FOR IMPROVING THE GAME PERFORMANCE OF STUDENT FOOTBALL PLAYERS

Abstract. This article examines the theoretical and practical foundations for improving the game performance of student football players, with particular emphasis on enhancing their technical and tactical preparedness. The study analyzes contemporary requirements of modern football and substantiates the necessity of optimizing the educational and training process in accordance with these demands. Special attention is given to the integrated development of technical skills and tactical thinking as key components of effective performance in competitive conditions. The research highlights the importance of organizing training sessions based on individualized and differentiated approaches, taking into account the physical, cognitive, and psychological characteristics of student-athletes. It is argued that such approaches contribute to a more efficient acquisition of motor skills, better decision-making abilities, and overall improvement in match performance.

Furthermore, the article explores the application of innovative pedagogical technologies, including interactive training methods, digital tools, and performance analysis systems, which enable objective assessment and continuous monitoring of players' progress. The role of analytical methods in identifying strengths and weaknesses, as well as in designing targeted training interventions, is also discussed.

Based on the findings of the study, practical recommendations are proposed for improving the structure and content of the training process. These recommendations aim to increase the effectiveness of technical-tactical training, enhance players' adaptability to dynamic game situations, and ensure a higher level of competitive readiness among student football players.

Key words: student football players, technical training, tactical preparation, pedagogical approaches, training process optimization, performance analysis, innovative technologies.

Аннотация. В данной статье рассматриваются теоретические и практические основы повышения игровой эффективности студентов-футболистов с акцентом на совершенствование их технико-тактической подготовленности. В исследовании анализируются современные требования футбола и обосновывается необходимость оптимизации учебно-тренировочного процесса в соответствии с этими требованиями. Особое внимание уделяется комплексному развитию технических навыков и тактического мышления как ключевых компонентов эффективной деятельности в соревновательных условиях. Подчеркивается значимость организации тренировочных занятий на основе индивидуализированного и дифференцированного подходов с учетом физических, когнитивных и психологических особенностей студентов-спортсменов. Отмечается, что такие подходы способствуют более эффективному формированию двигательных навыков, развитию способности к принятию решений и общему повышению результативности в игре.

Кроме того, в статье рассматривается применение инновационных педагогических технологий, включая интерактивные методы обучения, цифровые инструменты и системы анализа эффективности, позволяющие осуществлять объективную оценку и непрерывный мониторинг прогресса игроков. Также раскрывается роль аналитических методов в выявлении сильных и слабых сторон, а также в разработке целенаправленных тренировочных воздействий.

На основе полученных результатов предложены практические рекомендации по совершенствованию структуры и содержания учебно-тренировочного процесса. Данные рекомендации направлены на повышение эффективности технико-тактической подготовки, развитие адаптивности игроков к динамично меняющимся игровым ситуациям и обеспечение более высокого уровня соревновательной готовности студентов-футболистов.

Ключевые слова: студенты-футболисты, техническая подготовка, тактическая подготовка, педагогические подходы, оптимизация тренировочного процесса, анализ эффективности, инновационные технологии.

Introduction: In recent decades, football has evolved not only into the most popular sport worldwide but also into a highly complex, multi-component, and integrative activity that has become a significant subject of scientific research. The contemporary development trends of modern football require not only a high level of physical fitness but also the harmonious development of players' technical proficiency, tactical thinking, rapid decision-making abilities, and psychological stability. From this perspective, improving the training system of football players-particularly within the student population-emerges as an urgent scientific and practical issue.

The enhancement of technical and tactical preparedness among student football players occupies a central place in the theory and pedagogy of sport. The student age represents a critical stage in an athlete's development, during which individual potential is shaped, fundamental skills and abilities are consolidated, and tactical thinking systems are actively formed. Therefore, a well-structured and scientifically grounded training process during this period serves as a foundation for achieving high-level sporting performance in the future.

One of the defining characteristics of modern football is its high intensity, dynamic nature, and the constant variability and unpredictability of game situations. These factors require players not only to execute technical actions with precision but also to rapidly analyze complex tactical scenarios, anticipate opponents' actions, and make optimal decisions under time pressure. Consequently, technical and tactical components of training should not be developed in isolation but rather as an integrated and interdependent system.

Working with student-athletes is inherently multifaceted and complex. This complexity is обусловов by differences in their physical development, cognitive capacities, psychological states, and individual characteristics. Therefore, the principles of individualization and differentiation play a crucial role in organizing the educational and training process. Moreover, the application of modern pedagogical technologies, interactive teaching methods, and innovative training formats significantly enhances the effectiveness of training sessions and contributes to better learning outcomes.

The technical elements of football-such as ball control, passing, dribbling, and shooting-serve as fundamental indicators of an individual player's skill level. At the same time, tactical preparation encompasses aspects such as spatial positioning on the field, coordination of team actions, pressing strategies, and effective transitions between defensive and offensive phases. Mastery of these elements requires the implementation of scientifically grounded methodological approaches that ensure both consistency and adaptability in training.

In Uzbekistan, significant efforts are being made to further popularize football, identify and develop talented players, and establish a modern system for professional training in line with international standards. In particular, special attention is given to initiatives implemented within the framework of programs by the FIFA, aimed at promoting mass football among youth. These include grassroots festivals and competitions at the community level, school-based football programs, and national-level student competitions such as university leagues.

Additionally, strategic priorities include increasing youth engagement in football, strengthening promotional activities, creating favorable conditions for regular participation, developing women's football, and ensuring inclusivity by providing opportunities for individuals with disabilities. Efforts are also focused on improving football infrastructure, implementing digital systems for talent identification and selection, enhancing the quality of coaching and refereeing through continuous professional development, and expanding international cooperation by involving foreign specialists.

At present, the integration of digital technologies, video analysis, data analytics, and elements of artificial intelligence into the sports training system is becoming increasingly widespread. These tools enable a deeper analysis of players' technical and tactical performance, facilitate the monitoring of individual development trajectories, and contribute to the optimization of the training process. However, many existing methodologies remain generalized and do not sufficiently account for the age-specific, psychophysiological, and social characteristics of student-athletes.

In this context, there is a clear need to develop a comprehensive, flexible, and scientifically grounded methodology aimed at improving the technical and tactical preparedness of student football players. The primary objective of this study is to investigate the theoretical and practical foundations of enhancing technical-tactical training, to conduct a systematic analysis of existing challenges, and to develop effective training methodologies tailored to the needs of student-athletes. Such an approach will not only contribute to achieving higher sporting performance but also support the holistic development of students by establishing a strong scientific and methodological framework.

Methods. In order to comprehensively and systematically investigate the problem of improving the technical and tactical preparedness of student football players, this study employed a комплекс approach based on a combination of scientific and methodological methods. To establish the theoretical foundations of the research, an extensive review and analysis of relevant scientific literature was conducted, including sources on sports pedagogy, football theory, and contemporary training methodologies. In addition, advanced international and national practices were examined using comparative and analytical approaches. This process made it possible to clarify the interrelationship between technical and tactical training components, identify modern approaches to their development, and determine effective models for organizing the educational and training process.

At the empirical stage of the study, the method of pedagogical observation was used as one of the primary research tools. Through systematic observation, the individual and team performance of student football players during training sessions was monitored. Particular attention was paid to the accuracy of technical execution, the ability to adapt to tactical situations, and the speed and quality of decision-making. Observations were carried out based on специально developed evaluation criteria, and the динамика of performance indicators was consistently recorded and analyzed.

A key component of the study was the organization of a pedagogical experiment. The participating student football players were randomly assigned to control and experimental groups. In the experimental group, a specially designed methodology aimed at the integrated development of technical and tactical skills was implemented. This methodology included training exercises closely simulating real-game situations, small-sided games, problem-based tasks, and elements of game modeling. In contrast, the control group followed a traditional training approach primarily focused on the isolated development of technical skills without sufficient integration of tactical components.

To assess the level of players' preparedness, standardized testing methods were applied throughout the study. Technical performance indicators included the accuracy of ball control, passing quality, dribbling speed, and shooting precision. Tactical preparedness was evaluated based on players' ability to analyze game situations, the speed of decision-making, the effectiveness of spatial positioning, and the level of participation in coordinated team actions. The processing and analysis of the obtained data were carried out using mathematical and statistical methods. These included the calculation of arithmetic means, variance, percentage distributions, and reliability coefficients. The application of these methods ensured the objectivity, validity, and scientific rigor of the research findings.

Results. The results of the study indicate that a training process organized using an integrated approach to technical and tactical preparation demonstrates high effectiveness in the comprehensive development of student football players' athletic skills. The methodology applied in the experimental group led to significant improvements not only in players' technical abilities but also in their tactical thinking, understanding of game situations, and rapid decision-making skills.

Specifically, players in the experimental group showed a marked increase in the accuracy of ball control and passing, which facilitated the creation of effective combinations during matches. Their movements on the field became more purposeful and deliberate, reflecting a higher level of game awareness. Positive changes were also observed in tactical indicators: players

improved their ability to correctly evaluate game situations, select optimal positions, and actively participate in coordinated team actions.

Compared to the control group, the experimental group exhibited a considerably higher growth dynamic, clearly demonstrating the advantages of the integrated training methodology. In particular, exercises based on small-sided games and game modeling accelerated players' adaptation to real match conditions and fostered creative approaches to problem-solving on the field.

Moreover, training conducted with an individualized approach allowed each player's unique capabilities to be considered, promoting the development of strengths and addressing weaknesses. This personalized approach contributed to an overall improvement in team performance and cohesion, highlighting the importance of tailoring training programs to the individual characteristics of student-athletes.

Overall, the study confirms that integrating technical and tactical training, combined with individualized and context-specific exercises, significantly enhances both individual and team performance among student football players.

Discussion. The findings of this study align with contemporary concepts of football training, reaffirming the necessity of conducting technical and tactical preparation using an integrated approach. While traditional methods often emphasize the isolated development of technical skills, the results of this research highlight the importance of teaching these skills within a tactical context to ensure their effective application during actual game situations. The integration of technical actions with tactical scenarios activates players' cognitive processes, creating the conditions for rapid and well-founded decision-making during matches. From this perspective, incorporating problem-based tasks, game modeling, and interactive training methods into practice sessions was found to significantly enhance the effectiveness of technical-tactical development. Moreover, considering the psychophysiological characteristics of student-athletes, fostering their motivation, and promoting a conscious and deliberate approach to training emerged as critical factors. The use of innovative technologies, including video analysis and digital monitoring tools, further allows for the optimization of training processes by providing objective feedback, monitoring individual progress, and enabling data-driven adjustments to training programs. Overall, the discussion demonstrates that an integrated, individualized, and technologically supported approach not only improves the technical and tactical competencies of student football players but also enhances their cognitive engagement, adaptability, and readiness for competitive performance.

Conclusion. In conclusion, the effectiveness of enhancing technical and tactical preparedness among student football players is intrinsically linked to their integrated and systematic development. The findings of this study demonstrate that embedding technical skill training within tactical contexts not only improves isolated abilities but also elevates overall game performance, leading to more coordinated team play and higher levels of strategic understanding. This integrated approach ensures that players are better prepared to adapt to dynamic and unpredictable match situations, enhancing both their cognitive and motor responses during competition.

Based on the results of the research, several key conclusions can be drawn:

1. **Integrated Technical and Tactical Training:** Combining technical exercises with tactical awareness facilitates the comprehensive development of players, enabling them to apply learned skills effectively in real-game scenarios and enhancing their overall athletic competence.

2. **Use of Game Modeling and Problem-Based Scenarios:** The incorporation of small-sided games, problem-solving exercises, and simulated match situations significantly contributes to the formation of tactical thinking, decision-making speed, and adaptability under pressure. These methods bridge the gap between training and actual competitive performance, ensuring that learning is contextually meaningful.

3. **Individualized and Differentiated Approaches:** Tailoring training programs to the psychophysiological characteristics and developmental needs of each athlete maximizes individual

potential. Differentiated approaches allow for targeted enhancement of strengths, correction of weaknesses, and the promotion of holistic growth in technical, tactical, and cognitive domains.

4. Application of Modern Pedagogical and Information Technologies: The integration of digital tools, video analysis, and data-driven monitoring systems enhances both the quality and efficiency of the training process. These technologies provide objective performance feedback, facilitate longitudinal tracking of player development, and allow coaches to make informed adjustments to optimize training outcomes.

Overall, these findings provide a scientifically grounded and practically applicable methodological framework for the preparation of student football players. They underscore the necessity of adopting multidimensional, flexible, and technologically supported training strategies to foster high-level competitive readiness. Future research should aim to expand upon these results by conducting longitudinal studies, exploring new pedagogical innovations, and systematically implementing evidence-based methodologies in various educational and sports contexts. Such efforts will not only advance the scientific understanding of football training but also contribute to the sustainable development of talented athletes within academic and professional settings.

References.

1. Decree of the President of the Republic of Uzbekistan No. PF-158, September 11, 2023. "On the Strategy Uzbekistan-2030." Tashkent, Uzbekistan.
2. Resolution of the President of the Republic of Uzbekistan No. PQ-115, April 7, 2023. "On Additional Measures for the Comprehensive Development of Mass and Professional Football." Tashkent, Uzbekistan.
3. Nazarov, R. (2019). *Methods for Developing Speed and Strength Indicators in Student Football Players*. Samarkand: Samarkand State University.
4. Qodirov, Sh. (2018). *Methodology for Organizing and Managing Football Clubs in Higher Education Institutions*. Tashkent: Sport and Health Publishing House.
5. Sadullayevich, N. S., Askarovich, R. A., Rustamovich, H. U., & Ilkhomovich, M. M. F. (2024). Innovative Techniques for Developing Physical Qualities of Preschoolers Through Selected Special Exercises. *Frontiers in Health Informatics*, 13(6).
6. Turaev, A. A., & Ikromov, A. A. (2024). Physical Culture as a Sphere of Pedagogical Activity in Primary School: Training for Linear Exercise. *Science and Education*, 5(3), 393–399.

Muminjonova Feruzaxon Xabibullo qizi
ADPI tayanch doktoranti

PSIXOLOGIK FAROVONLIK TUSHUNCHASINING ZAMONAVIY ILMIY TALQINLARI: NAZARIY TAHLIL

Annotatsiya. Mazkur maqolada psixologik farovonlik tushunchasining zamonaviy ilmiy talqinlari nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda gedonistik va evdemonistik yondashuvlar, pozitiv psixologiya doirasidagi qarashlar hamda integrativ modellarning mazmun-mohiyati ochib beriladi. Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining so'nggi yillardagi farmon va qarorlarida shaxs farovonligi, ruhiy salomatlik va inson kapitalini rivojlantirish masalalariga berilayotgan e'tibor ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Maqola natijalari psixologik farovonlikni ta'lim va psixologik xizmat tizimida rivojlantirish bo'yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqish imkonini beradi.

Kalit so'zlar: psixologik farovonlik, subyektiv farovonlik, pozitiv psixologiya, evdemonizm, gedonizm, shaxs rivoji.

Аннотация. В данной статье с теоретической точки зрения анализируются современные научные интерпретации понятия психологического благополучия. В исследовании раскрывается сущность гедонистического и эвдемонистического подходов, взглядов в рамках позитивной психологии, а также содержания интегративных моделей. Кроме того, с научной позиции анализируется внимание, уделяемое вопросам благополучия личности, психического здоровья и развития человеческого капитала в указах и постановлениях Президента Республики Узбекистан, принятых в последние годы. Результаты статьи создают возможность для разработки практических рекомендаций по развитию психологического благополучия в системе образования и психологической службы.

Ключевые слова: психологическое благополучие, субъективное благополучие, позитивная психология, эвдемонизм, гедонизм, развитие личности.

Abstract. This article provides a theoretical analysis of modern scientific interpretations of the concept of psychological well-being. The study reveals the essence of hedonic and eudaimonic approaches, perspectives within the framework of positive psychology, as well as the content of integrative models. In addition, the article scientifically analyzes the attention given to issues of personal well-being, mental health, and human capital development in the decrees and resolutions of the President of the Republic of Uzbekistan adopted in recent years. The results of the article make it possible to develop practical recommendations for enhancing psychological well-being within the education system and psychological services.

Keywords: psychological well-being, subjective well-being, positive psychology, eudaimonism, hedonism, personal development.

Bugungi globallashuv va ijtimoiy transformatsiya sharoitida shaxsning psixologik holati, ruhiy barqarorligi va hayotdan qoniqish darajasi muhim ilmiy va amaliy muammo sifatida namoyon bo'lmoqda. Ayniqsa, inson kapitalini rivojlantirishga qaratilgan davlat siyosatida shaxs psixologik farovonligini ta'minlash ustuvor vazifalardan biri sifatida e'tirof etilmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining so'nggi yillardagi farmon va qarorlarida ta'lim sifatini oshirish, yoshlarning ruhiy salomatligini mustahkamlash, psixologik xizmat tizimini takomillashtirish masalalari alohida ta'kidlanmoqda.

Mazkur normativ-huquqiy hujjatlarda shaxsning ijtimoiy moslashuvi, o'zini o'zi anglash va psixologik farovonligi jamiyat barqaror rivojlanishining muhim omili sifatida qaraladi. Jumladan, normativ-huquqiy hujjatlarda "inson salohiyatini to'liq ro'yobga chiqarish, yoshlarning ma'naviy va ruhiy rivojlanishi uchun zarur shart-sharoitlar yaratish"[1] muhim vazifa sifatida belgilangan.

Shuningdek, ta'lim tizimini rivojlantirishga qaratilgan hujjatlarda "ta'lim oluvchilarning psixologik holatini qo'llab-quvvatlash, ularning ijtimoiy moslashuvi va hayotga tayyorgarligini

ta'minlash" [2] zarurligi ta'kidlanadi. Bu esa psixologik farovonlik masalasining nafaqat ilmiy, balki davlat siyosati darajasida ham dolzarb ekanligini ko'rsatadi.

Shu bois, psixologik farovonlik tushunchasining zamonaviy ilmiy talqinlarini tizimli nazariy tahlil qilish dolzarb ilmiy vazifa hisoblanadi. Ushbu maqolaning maqsadi — psixologik farovonlik konsepsiyasining asosiy nazariy yondashuvlarini tahlil qilish hamda ularning zamonaviy ijtimoiy-psixologik kontekstdagi ahamiyatini ochib berishdan iborat.

Tadqiqot jarayonida quyidagi metodlardan foydalanildi: ilmiy adabiyotlarni nazariy tahlil qilish; taqqoshlash va umumlashtirish; kontent-tahlil (xorijiy va mahalliy ilmiy manbalar hamda normativ-huquqiy hujjatlar asosida); tizimli yondashuv. Mazkur metodlar psixologik farovonlik tushunchasining turli ilmiy talqinlarini izchil tahlil qilish imkonini berdi.

O'tkazilgan nazariy-tahliliy tahlillar shuni ko'rsatadiki, psixologik farovonlik tushunchasi zamonaviy psixologiya fanida bir yoqlama emas, balki ko'p komponentli va integrativ hodisa sifatida talqin qilinadi. Farovonlikni izohlashda asosan gedonistik, evdemonistik hamda pozitiv psixologik yondashuvlar ustuvorlik qiladi.

Gedonistik yondashuv doirasida psixologik farovonlik shaxsning hayotdan qoniqish darajasi, ijobiy emotsiyalar ustuvorligi va salbiy kechinmalarning nisbatan kamligi bilan izohlanadi. Mazkur yondashuv vakillari orasida E. Dienerning konsepsiyasi alohida ahamiyat kasb etadi. Unga ko'ra, "subyektiv farovonlik shaxsning o'z hayotini kognitiv va emotsional baholashi natijasidir"[3]. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, bu yondashuv psixologik farovonlikning emotsional jihatlarini chuqur yoritadi, biroq shaxsning uzoq muddatli rivoji, hayotiy maqsadlari va ichki imkoniyatlarini to'liq qamrab olmaydi. Shu sababli, gedonistik model ko'proq qisqa muddatli qoniqish holatlarini tushuntirishda samarali hisoblanadi.

Evdemonistik yondashuv esa psixologik farovonlikni shaxsning ichki salohiyati va shaxsiy o'sish jarayoni bilan bog'liq holda izohlaydi. K. Ryff tomonidan ishlab chiqilgan modelda psixologik farovonlik shaxsning o'zini anglash, hayotiy maqsadga ega bo'lish, avtonomiya, atrof-muhitni boshqarish hamda shaxsiy rivojlanish kabi tarkibiy qismlar orqali tavsiflanadi. Ryff psixologik farovonlikni "shaxsning o'zini anglash, hayotdan maqsad topish va shaxsiy o'sish jarayonining natijasi" sifatida talqin qiladi [4]. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, ushbu yondashuv shaxsning ichki yetukligini va uzoq muddatli farovonligini baholashda muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

Pozitiv psixologiya doirasida psixologik farovonlik masalasi yanada kengroq kontekstda ko'rib chiqiladi. M. Seligman tomonidan taklif etilgan PERMA modeli (ijobiy emotsiyalar, jalb etilish, mazmun, ijobiy munosabatlar va yutuqlar) psixologik farovonlikni faqat muammolarning yo'qligi bilan emas, balki shaxsning kuchli tomonlari va resurslarini ro'yobga chiqarish jarayoni bilan bog'laydi. Uning fikricha, "farovonlik — bu muammolarning yo'qligi emas, balki mazmunli va to'laqonli hayot kechirish holati"dir[5]. Ushbu yondashuv natijalari shuni ko'rsatadiki, psixologik farovonlikni rivojlantirishda shaxsning faol pozitsiyasi, hayotga nisbatan ongli munosabati va ijtimoiy aloqalar muhim rol o'ynaydi.

Mahalliy olimlar tadqiqotlari tahlili ham psixologik farovonlikning ijtimoiy-psixologik jihatlarini tasdiqlaydi. O'zbekistonlik psixolog tadqiqotchilar psixologik farovonlikni shaxsning ijtimoiy moslashuvi, kasbiy va shaxsiy faolligi hamda o'zini o'zi rivojlantirish jarayonlari bilan uzviy bog'liq holda talqin qiladilar[6]. Ushbu yondashuvlar shuni ko'rsatadiki, psixologik farovonlik faqat individual ichki holat emas, balki ijtimoiy muhit, madaniy qadriyatlar va jamiyatdagi imkoniyatlar bilan chambarchas bog'liq jarayondir.

Normativ-huquqiy hujjatlar tahlili esa psixologik farovonlik masalasining davlat siyosati darajasida muhim ahamiyat kasb etayotganini ko'rsatadi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining ta'lim va ijtimoiy sohani rivojlantirishga oid farmon va qarorlarida shaxsning ruhiy salomatligi, yoshlarning psixologik barqarorligini ta'minlash, ta'lim muassasalarida psixologik xizmatni tizimli tashkil etish masalalariga alohida e'tibor qaratilgan. Bu holat psixologik farovonlikni inson kapitalini rivojlantirishning muhim omili sifatida qaralayotganini tasdiqlaydi.

Umuman olganda, tahlil natijalari psixologik farovonlik tushunchasining ko'p qirrali, kompleks va integrativ xarakterga ega ekanligini ko'rsatadi. Gedonistik, evdemonistik va pozitiv

psixologik yondashuvlarning uyg'unligi psixologik farovonlikni chuqurroq anglash va uni rivojlantirish mexanizmlarini aniqlash imkonini beradi.

Shu bilan bir qatorda yetuklik davridagi psixologik farovonlik - "Yetuklik davrida psixologik farovonlik shaxsning hayotiy tajribasi, ijtimoiy roli, hissiy barqarorlik va ma'naviy qadriyatlar tizimi bilan bog'liq." [7]. Demak, yetuklik davrida psixologik farovonlik shaxsning bir qator omillari bilan chambarchas bog'liq. Jumladan: Hayotiy tajriba – yetuk shaxs o'z oldidagi muvaffaqiyat va qiyinchiliklardan orttirgan bilim va ko'nikmalari orqali farovonlikni shakllantiradi. Tajriba shaxsga qarorlar qabul qilishda va hayotiy muammolarni samarali yengib o'tishda yordam beradi.

Ijtimoiy rol – shaxsning oiladagi, ishdagi va jamiyatdagi vazifalari uning ijtimoiy qoniqishini va farovonlik darajasini belgilaydi. Ijtimoiy roli uyg'un va mazmunli bo'lgan shaxsda ruhiy barqarorlik va o'z-o'zini qadrlash yuqori bo'ladi.

Hissiy barqarorlik – yetuklik davrida psixologik farovonlikning muhim omili sifatida shaxsning stressli vaziyatlarda o'z emotsiyalarini boshqarish qobiliyati ko'riladi. Hissiy barqarorlik ijobiy va salbiy emotsiyalarni muvozanatli qabul qilish orqali saqlanadi.

Ma'naviy qadriyatlar tizimi – shaxsning dunyoqarashi, hayotiy maqsadlari va axloqiy prinsiplariga mos yashashi uning ichki qoniqishi va farovonlik darajasini oshiradi. Mazmunli va ma'naviy jihatdan boy hayot yetuklikda psixologik barqarorlikni mustahkamlaydi.

Shunday qilib, yetuklik davrida psixologik farovonlik shaxsning ichki resurslari va tashqi ijtimoiy-madaniy kontekst bilan uzviy bog'liq jarayon sifatida talqin qilinadi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, nazariy tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, psixologik farovonlik tushunchasi zamonaviy psixologiyada ko'p qirrali va integrativ xarakterga ega. Gedonistik yondashuv shaxsning hayotdan subyektiv qoniqishi va ijobiy emotsional holatlari bilan bog'liq bo'lsa, evdemonistik yondashuv shaxsning ichki imkoniyatlari, shaxsiy o'sishi va hayotiy maqsadlarini rivojlantirish bilan izohlanadi. Ushbu yondashuvlar bir-birini inkor etmaydi, balki shaxs farovonligini tushuntirishda o'zaro to'ldiruvchi ahamiyatga ega ekanligi aniqlangan.

Shuningdek, davlat miqyosida olib borilayotgan ijtimoiy va ta'lim sohasidagi islohotlar psixologik farovonlikni ta'minlashning ijtimoiy ahamiyatini yanada oshirayotganini ko'rsatadi. Mazkur islohotlar yoshlarning ruhiy salomatligini mustahkamlash, psixologik xizmatni tizimli tashkil etish va sog'lom ijtimoiy muhit yaratishni o'z ichiga oladi, bu esa psixologik farovonlikni shaxs rivojining ajralmas qismi sifatida rivojlantirishga imkon beradi.

O'tkazilgan nazariy tahlil natijasida quyidagi tavsiyalar ishlab chiqildi.

1. Ta'lim muassasalarida psixologik farovonlikni rivojlantirishga qaratilgan dasturlarni joriy etish – bu o'quvchilarning ijtimoiy va emotsional ko'nikmalarini mustahkamlash, shaxsiy o'sishini rag'batlantirish va ularning ruhiy barqarorligini oshirishga yordam beradi.

2. Psixologik xizmat faoliyatida pozitiv psixologiya yondashuvlaridan keng foydalanish – shaxsning kuchli tomonlarini aniqlash, mazmunli hayotga yo'naltirish va farovonlikni uzoq muddatli rivojlantirish imkonini beradi.

3. Psixologik farovonlikni shaxs rivojining muhim ko'rsatkichi sifatida ilmiy tadqiqotlarda chuqurroq o'rganish – bu nazariy va amaliy tadqiqotlarning rivojlanishi, shuningdek, shaxsning psixologik farovonligini baholash va rivojlantirish mexanizmlarini aniqroq aniqlashga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti. Yoshlarni har tomonlama qo'llab-quvvatlash va inson kapitalini rivojlantirishga oid Farmon. — Toshkent, 2019.

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti. Ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi to'g'risidagi Farmon. — Toshkent, 2020.

3. Diener E. Subjective well-being. — Psychological Bulletin, 1984.

4. Ryff C. D. Happiness is everything, or is it? — Journal of Personality and Social Psychology, 1989.

5. Seligman M. Flourish: A Visionary New Understanding of Happiness and Well-being. — New York: Free Press, 2011.

6. Mahalliy psixolog olimlar tadqiqotlari (masalan: pedagogik va ijtimoiy psixologiya bo'yicha ilmiy maqolalar to'plami). — Toshkent, 2021–2024.
7. Muminjonova F. Yetuklik davri psixologik farovonlik omili sifatida. Buxoro Xalqaro universiteti Ilmiy xabarnomasi №6 son 265- bet.
8. APA, M. Abdulmadjidova (2024). ILK O 'SPIRINLIK DAVRIDAGI O 'QUVCHILARNI PSIXOTIPLARIGA QARAB KASBGA YO 'NALTIRISH ISHLARINI OLIB BORISH NAZARIY VA AMALIY JIHATLARI. *Inter education & global study*, (10), 412-418.
9. qizi Xabibullayeva, S. S., & qiz Abdulmadjidova, M. D. (2023, January). TEZKOR QAROR QABUL QILISH-HOZIRGI ZAMON MUHIM TALABI. In *INTERNATIONAL CONFERENCES* (Vol. 1, No. 2, pp. 45-49).
10. Abdulmadjidova, M., & Sattarova, I. M. (2021). O'smirlar o'rtasidagi nizoli vaziyatlarni bartaraf etishda hamkorlik masalalari. *Science and Education*, 2(12), 602-608.
11. Sattarova, I. M., & Abdulmadjidova, M. (2021). Ta'lim Jarayoni Samaradorligini Oshirishda O 'Yinli Texnologiyalardan Foydalanish Pedagogik Zaruriyat Sifatida. *TA'LIM VA RIVOJLANISH TAHLILI ONLAYN ILMIY JURNALI*, 1(6), 5-9.

Султонова Машхура Рустамбоевна

доцент, PhD кафедры педагогики и психологии

Ургенчского государственного университета имени Абу Райхана Бери.

mashhurasultonova54@gmail.com

ФАКТОРЫ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ ЖЕНЩИН ВО ВЗРОСЛОМ ВОЗРАСТЕ

Аннотация. В данной статье представлен научно-теоретический анализ факторов психологического развития женщин во взрослом возрасте. Исследование рассматривает взаимосвязь биологических, социальных и индивидуально-психологических факторов личностного развития. В частности, подчеркивается важность самосознания, выполнения социальных ролей (мать, супруга, профессионал), формирования системы ценностей и развития уровня эмоциональной устойчивости у женщин во взрослом возрасте. Психологическое развитие женщин во взрослом возрасте является многофакторным процессом и напрямую связано с уровнем их удовлетворенности жизнью, социальной активностью и личностным ростом.

Ключевые слова: половое созревание, женская психология, психологическое развитие, личностная зрелость, психосоциальное развитие, самосознание, самоактуализация, эмоциональная стабильность, социальные роли, семейная среда, профессиональная деятельность, мотивация, система ценностей, удовлетворенность жизнью.

Abstract. This article provides a scientific and theoretical analysis of the factors of psychological development of women in adulthood. The study examines the interrelationship of biological, social and individual-psychological factors of personal development. In particular, it highlights the importance of self-awareness, fulfillment of social roles (mother, spouse, professional), the formation of a value system, and the development of the level of emotional stability in women during adulthood. The psychological development of women in adulthood is a multifactorial process and is directly related to their level of life satisfaction, social activity, and personal growth.

Key words: sexual maturation, female psychology, psychological development, personality maturity, psychosocial development, self-awareness, self-actualization, emotional stability, social roles, family environment, professional activity, motivation, value system, life satisfaction.

Annotatsiya. Mazkur maqolada yetuklik yoshidagi ayollarning psixologik rivojlanish omillari ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda shaxs kamolotining biologik, ijtimoiy va individual-psixologik omillari o'zaro bog'liqlikda ko'rib chiqiladi. Xususan, ayollarning yetuklik davrida o'z-o'zini anglash, ijtimoiy rollarni bajarish (ona, turmush o'rtoq, kasb egasi), qadriyatlar tizimining shakllanishi hamda emotsional barqarorlik darajasining rivojlanishi muhim ahamiyat kasb etishi yoritiladi. Yetuklik yoshidagi ayollarning psixologik rivojlanishi ko'p omilli jarayon bo'lib, ularning hayotdan qoniqish darajasi, ijtimoiy faolligi va shaxsiy o'sishi bilan bevosita bog'liqdir.

Kalit so'zlar: Yetuklik yoshi, ayollar psixologiyasi, psixologik rivojlanish, shaxs kamoloti, psixosotsial rivojlanish, o'z-o'zini anglash, o'zini ro'yobga chiqarish, emotsional barqarorlik, ijtimoiy rollar, oilaviy muhit, kasbiy faoliyat, motivatsiya, qadriyatlar tizimi, hayotdan qoniqish.

Вход. Универсально определить начало и конец взрослой жизни невозможно. Психологи рассматривают этот период, длящийся около 20 лет, как серию стадий с различными характеристиками. Например, Роберт Дж. Хавигхерст определяет средний возраст как период от 30 до 35 лет, а Левинсон - от 40 до 60 лет. Однако большинство людей считают возрастную группу от 35 до 55 лет «средним возрастом или зрелостью». 40 лет считаются поворотным моментом в жизни человека. Характерной чертой этой группы является основное физическое и психологическое развитие, происходящее в среднем возрасте. Поэтому некоторые психологи, такие как К.Г. Юнг, фокусируются на «кризисе

зрелости». Человек переживает значительные психологические изменения в возрасте от 35 до 40 лет. В этот период (после 40 лет) они начинают проявляться как снижение функций органов и умственных способностей. Однако физические и умственные функции в целом сохраняются на протяжении всего среднего возраста. У женщин в зрелом возрасте может наблюдаться некоторое снижение таких качеств, как физические желания, гнев, моральные принципы, самооценка, амбиции, а также потребность во внимании и поддержке по сравнению с молодыми женщинами. В этот период иногда можно наблюдать снижение основных побуждений и мотиваций, например, усиление стремления к жизненным трудностям. Например, в зрелом возрасте женщины могут избавляться от ненужных вещей и чувства враждебности. Они могут лучше взаимодействовать со своими детьми и проявлять к ним больше интереса, а также стремиться проявлять больше уважения и почтения к своим родителям. Многие люди в этот период вносят изменения в свою работу и образ жизни. Хотя сила, скорость, выносливость и продуктивность являются основными характеристиками ранней зрелости, именно в этом возрасте мудрость, добродетель, решительность, щедрость, сострадание, любовь и широкое понимание достигают своего пика. Именно в этот период люди, особенно художники, ученые, ремесленники и политики, вносят свой наибольший вклад в общество.

Методология исследования (Research Methodology). Развитие изучает развитие личности на протяжении всей её жизни, от рождения до смерти. Основное предположение в теории развития заключается в том, что оно не заканчивается с наступлением совершеннолетия, а продолжается на протяжении всей жизни. Развитие происходит на протяжении всей жизни посредством приобретения, поддержания, модификации и распада психологических структур и их функций, которые являются элементами адаптивного процесса. Подход, основанный на изучении развития на протяжении всей жизни, рассматривает и оценивает развитие человека с разных точек зрения.

В жизни человека бывают периоды, когда определенные физиологические и психологические характеристики становятся сильнее. Принимая во внимание эти характеристики, психологи разделили человеческую жизнь на различные периоды и классифицировали каждый период в соответствии с его специфическими характеристиками, установками и поведением. Однако, очевидно, невозможно классифицировать человеческую жизнь с помощью точных возрастных ограничений. Это связано с тем, что наследственность, питание, физическая среда (домашний климат), а также социально-культурные и экономические условия (социальная среда) являются важными факторами, влияющими на развитие человека. Поскольку эти факторы влияют на индивидуальное развитие, могут наблюдаться некоторые различия от человека к человеку в зависимости от этих переменных.

Существует несколько различных определений возраста. К ним относятся хронологический, биологический, психологический и социальный возраст, например:

- Хронологический возраст — это количество лет, прожитых человеком с момента рождения до настоящего времени. Хронологический возраст не дает четкого объяснения психологического развития человека;
- Биологический возраст связан с биологическим здоровьем человека. При определении биологического возраста учитываются функциональные возможности жизненно важных органов;
- Психологический возраст определяется путем сравнения способности индивидов адаптироваться к нормам с индивидами того же хронологического возраста;
- Социальный возраст включает в себя степень, в которой человек выполняет социальные роли и ожидания, возложенные на него в зависимости от возраста.

На протяжении жизни человека происходят изменения в различных областях: физиологической (развитие органов и последующее старение), интеллектуальной (характеристики человека) и социальной (определяющие процесс созревания индивидов). Развитие человека на протяжении жизни зависит от различных факторов. Наиболее решающими факторами на данном этапе являются, прежде всего, в чисто биологическом

смысле, врожденные способности. Однако развитие и зрелость в значительной степени зависят от окружающей среды, то есть от того, что индивид приобретает в группе, или, другими словами, от социальной группы, к которой он принадлежит и с которой он себя ассоциирует (Ребенок рождается с естественной склонностью...).

Так же, как людям необходимы системы для осмысления своей жизни в мире, им также необходимы системы для осмысления самих себя, чтобы справляться, как позитивно, так и негативно, с требованиями существования. В частности, интеллектуальное и социальное развитие имеют решающее значение в индивидуальных религиозных отношениях (Холм, 2004, с. 84). Целесообразно рассмотреть первые два периода зрелости, которые делятся на ранний, средний и поздний. Хотя в социальных науках этот период обычно рассматривается хронологически как возрастной диапазон от 18 до 40 лет, некоторые, например Левинсон, делят этот период на более мелкие единицы (Кёйлю, 2004, с. 54). На наш взгляд, период от 20 до 40 лет, включая годы от позднего подросткового возраста до среднего возраста (40), можно считать ранней зрелостью.

В психологии можно сказать, что период от 20 до 40 лет, определяемый как возрастной диапазон от 20 до 40 лет, является одним из самых интенсивных периодов практически во всех аспектах жизни человека, достигшего возраста ранней зрелости. В период от 20 до 22 лет человек может принимать первоначальные решения в соответствии со своими ценностями. Другими словами, в этом возрасте человек формирует убеждения и философию жизни, которой он будет следовать с незначительными изменениями до конца своей жизни.

Женщины, социально активные и коммуникабельные с детства, определяют, будет ли влияние того, чему они учатся, оказывать положительное или отрицательное воздействие на их будущие ценности. В этот период женщины либо полностью принимают текущую ситуацию, либо принимают некоторые ее аспекты, отвергая другие. Например, они могут принимать существенный аспект обучения в образовании, но отвергать некоторые его субъективные аспекты. Примерно в двадцать лет у женщин формируется базовое представление о себе. В этом смысле они вступают в период, когда вносят свой вклад в общество, выполняя свои обязанности. В раннем взрослом возрасте становятся ясными важные ценности, принимаются важные решения о будущем и разрабатываются жизненные планы. Ранний взрослый возраст – это не только время принятия важных личных решений. Это также время важных социальных требований и ожиданий. Наиболее важными чертами развития в этот период являются брак, супруг/супруга.

Анализ эмпирических результатов (Analysis of empirical results). В психологии период от 20 до 40 лет является одним из самых интенсивных периодов практически во всех аспектах жизни человека, который можно описать как раннюю зрелость. В возрасте от 20 до 22 лет человек может принимать первые решения в соответствии со своими ценностями. Другими словами, в этом возрасте у человека формируется набор убеждений и философия жизни, которой он будет следовать с незначительными изменениями до конца своей жизни.

Женщины, которые социально активны и свободно общаются с детства, определяют, окажет ли влияние усвоенного ими материала положительное или отрицательное воздействие на их будущие ценности. В этот период женщины либо полностью принимают текущую ситуацию, либо принимают некоторые аспекты, отвергая другие. Например, они могут принять важный аспект обучения в образовании, но отказаться от некоторых его субъективных аспектов. Примерно в возрасте двадцати лет женщины формируют базовый образ себя. В этом смысле эти женщины вступают в период, когда они вносят свой вклад в общество, выполняя свои обязанности. Ранняя зрелость - это время, когда формируются важные ценности, принимаются важные решения о будущем и разрабатываются жизненные планы. Ранняя зрелость - это не только время принятия важных личных решений. Это также время важных социальных требований и ожиданий. К наиболее важным особенностям развития в этот период относятся такие действия, как вступление в брак, обучение совместной жизни с супругом, создание семьи, воспитание детей, ведение домашнего хозяйства, выполнение гражданских обязанностей и принадлежность к

социальной группе. Изучение особенностей этого периода целесообразно с биологической, психологической и социальной точек зрения.

Биологические (физические) характеристики взрослости указывают на то, что к концу подросткового возраста и началу ранней взрослости почти все физическое развитие и созревание завершены. Ранние годы взрослости (18-40) особенно активны и энергичны. Как правило, характеристики подросткового возраста — сила, мощь, жизненная энергия и общая физическая привлекательность молодости — сохраняются в этот период.

Физически развитие мышц и костей завершается в возрасте от 18 до 30 лет. Однако потенциальный рост силы и выносливости продолжается. Тем не менее, этот пик развития, длящийся до 30 лет, длится недолго. Хотя это варьируется от человека к человеку, физический упадок начинается в последние годы ранней взрослости.

Рекомендации (Recommendations). Одной из главных характеристик ранней взрослости у женщин является пик умственных способностей. Интеллект достигает своего пика, что позволяет им мыслить абстрактно и выполнять все логические операции. Это означает, что взрослые люди теперь могут понимать, подвергать сомнению и интерпретировать религиозные и философские идеологии в соответствии со своим собственным пониманием. В этот период женщины могут начать задумываться о смысле своей жизни. Они могут выявлять и распознавать логические ошибки в политических и социальных институтах и в поведении своих родителей. Интеллектуально они могут формулировать вопросы, связанные с идентичностью и личностью. Когнитивно (ментальное содержание) они могут демонстрировать систему моральных ценностей и мировоззрение. Они обладают способностью усваивать ментальные методы и уникальную информацию, которая может потребоваться в их профессиональной деятельности. Они обладают способностью понимать и оценивать взгляды и мнения других.

Эти физические характеристики остаются на самом высоком уровне примерно до 40 лет. 30 лет считаются важным поворотным моментом в возрастных изменениях в жизни женщин зрелого возраста. Это связано с тем, что многие биологические функции остаются на пике до этого времени, а затем постепенно снижаются. Примерно в 30 лет человек близок к своим наивысшим биологическим и психологическим способностям и находится в пределах зрелости. Ранние годы взрослости (20-40 лет) - это период большого биологического потенциала, а также больших противоречий и стресса. В этот период женщины в этом возрасте одновременно ищут источник удовлетворения или удовольствия в своей личной жизни и стремятся найти свое место в обществе и достичь достаточного социального статуса. Это одновременно и удовлетворяющий, и стрессовый процесс для человека.

Заключение (Conclusion). Если условия для развития достаточно хороши, а прошлые неудачи не слишком серьезны, женщины легко справляются со многими личными и социальными делами в зрелом возрасте. На этом этапе у женщин наблюдаются физические изменения, от самых простых до самых сложных. Наиболее важные изменения происходят в «зрении и слухе». По мнению экспертов, важнейшим показателем здоровья человека является уровень и качество его зрения. Зрение и его функции являются четкими индикаторами физиологического возраста человека. Наиболее важные и заметные изменения в организме человека происходят в глазах. Обычно зрение достигает своего пика примерно в 18 лет, постепенно снижается до 40 лет, а затем резко ухудшается с 40 до 55 лет. Это продолжается с возрастающей скоростью в последующие годы.

Литература

1. Ананьев Б. Г. О взаимосвязи в развитии способностей и характера // Доклады на совещании по вопросам психологии личности. М., 1956.
2. Бодров В. А. Психологические основы профессиоведения / под общ. ред. В. Н. Дружинина. СПб., 2001. 354 с.

3. Бодров В.А. Психология профессиональной пригодности : учеб. пособие для вузов. М. : ПЕР СЭ, 2001. 511 с.
4. Зеер Э. Ф. Психология профессий : учеб. пособие для студентов вузов. 2-е изд., перераб., доп. М. : Академический проект ; Екатеринбург : Деловая книга, 2003. 336 с.
5. Ильин И. П. Дифференциальная психология профессиональной деятельности. СПб. : Питер, 2008. 432 с.
6. Климов Е. А. Введение в психологию труда : учеб. для вузов. М. : МГУ, 2004. 437 с.
7. M.R.Sultonova “Yetuklik yoshidagi ayollarda hayotiy qadriyatlar va maqsadlarning o'z-o'zidan qoniqishga ta'siri”// Zamonaviy jamiyat va innovatsiyalar ilmiy-nazariy jurnal. Buxoro, 28-31-b. 2025. № 5-son
8. M.R.Sultonova “Yetuklik yoshidagi ayollarning hayotdan qoniqish darajasini shakllantirishda shaxsiy va ijtimoiy-psixologik omillarning o'rni”// Ta'limda istiqbolli izlanishlar xalqaro ilmiy-metodik jurnal. № 11/2025
9. M.R.Sultonova “The influence of family relationships on the self-esteem of mature women”// Zamonaviy jamiyat va innovatsiyalar ilmiy-nazariy jurnal. Buxoro, 299-303-b. 2025. № 9-son.
10. M.R.Sultonova. “Zamonaviy tadqiqotlarda yetuklik yoshidagi ayollarning xususiyatlari”// “Ta'lim va tarbiya jarayonini takomillashtirishning pedagogik- psixologik jihatlari: muammo va yechimlar” mavzusidagi Respublika ilmiy- amaliy anjumani materiallari// 2025yil 10-11- mart//715-718-B.

Valieva Marxabo Usmanovna
SamDTU davolash ishi talabasi
Ashirov Farruxbek Azamat o'g'li
SamDTU davolash ishi talabasi
Ashirova Sevinch Abdunazar qizi
SamDTU Pediatriya talabasi
Ashirova Noila Abror qizi

Samarqand davlat Tibbiyot universiteti Epidemiologiya kafedrasida katta o'qituvchisi

TAYANCH-HARAKAT SISTEMASI TRAVMALARI HOLATIDA EPIDEMIOLOGIK BILIMLARNI INTEGRATSIYA QILISHNING NAZARIY ASOSLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada tayanch-harakat tizimi travmalari epidemiologiyasini o'rganish va ushbu bilimlarni klinik va profilaktik amaliyotga integratsiya qilishning nazariy asoslari tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida epidemiologik ma'lumotlar, travma turlari va ularning profilaktik choralari birlashtirish imkoniyatlari o'rganildi. Natijalar travmalarni kamaytirish va ularning oqibatlarini nazorat qilish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqishga asos bo'ladi.

Kalit so'zlar: tayanch-harakat tizimi, travma, epidemiologiya, integratsiya, profilaktika, sog'liqni saqlash

Abstract. This article analyzes the theoretical foundations of studying the epidemiology of musculoskeletal system injuries and integrating this knowledge into clinical and preventive practice. The study examined epidemiological data, types of injuries, and the possibilities of combining them with preventive measures. The results provide a basis for developing recommendations to reduce injuries and control their consequences.

Keywords: musculoskeletal system, injury, epidemiology, integration, prevention, healthcare

Аннотация. В данной статье анализируются теоретические основы изучения эпидемиологии травм опорно-двигательного аппарата и интеграции этих знаний в клиническую и профилактическую практику. В ходе исследования были изучены эпидемиологические данные, виды травм и возможности объединения их с профилактическими мерами. Результаты служат основой для разработки рекомендаций по снижению числа травм и контролю их последствий.

Ключевые слова: опорно-двигательная система, травма, эпидемиология, интеграция, профилактика, здравоохранение.

Kirish. Tayanch-harakat tizimi (THT) travmalari dunyo bo'yicha jiddiy sog'liqni saqlash muammolaridan biri hisoblanadi. Ulardan ko'pchiligi ish joyida, transport hodisalari yoki uy sharoitida sodir bo'ladi. Epidemiologik ma'lumotlar travmalarni aniqlash, risk faktorlarini baholash va profilaktik strategiyalarni ishlab chiqishda muhim rol o'ynaydi. Shu bilan birga, ushbu bilimlarni klinik amaliyotga integratsiya qilish nazariy asoslarni talab qiladi, chunki u kasalliklarni oldini olish va reabilitatsiya jarayonini optimallashtirishga imkon beradi. Epidemiologik tadqiqotlar travmalarni oldini olish, ularning sabablari va oqibatlarini aniqlashda muhim rol o'ynaydi. Shu bilan birga, klinik amaliyotda travma bilan bog'liq protokollarni yaratishda va reabilitatsiya jarayonini optimallashtirishda epidemiologik bilimlarni integratsiya qilish zarur. Bu yondashuv travmalarni kamaytirish, profilaktik choralarni rejalashtirish va sog'liqni saqlash resurslarini samarali ishlatish imkonini beradi.

So'nggi yillarda transport hodisalari, ish joyi xavflari va sport jarohatlari tufayli THT travmalari soni ortib bormoqda. Shu sababli epidemiologik bilimlarni klinik amaliyot va sog'liqni saqlash tizimiga samarali integratsiya qilish ilmiy va amaliy jihatdan katta ahamiyatga ega. Bu maqolada epidemiologik ma'lumotlar asosida travmalarni tahlil qilish va ularni profilaktik strategiyalarga tatbiq etishning nazariy asoslari ko'rib chiqiladi.

Metodlar. Tadqiqot adabiyotlarni sistematik tahlil qilish, epidemiologik ko'rsatkichlarni o'rganish va klinik tavsiyalar bilan bog'lash usullariga asoslandi.

1. Epidemiologik ma'lumotlar – kasalliklar va travma statistikasi, global va mahalliy darajadagi ko'rsatkichlar.
2. Risk faktorlarini aniqlash – yosh, jins, ish sharoiti, avtohalokatlar.
3. Integratsiya usullari – epidemiologik bilimlarni klinik protokollar, rehabilitatsiya va profilaktik dasturlar bilan bog'lash.

Ushbu maqolada tadqiqot adabiyotlarni sistematik tahlil qilish, epidemiologik ko'rsatkichlarni o'rganish va klinik tavsiyalar bilan bog'lash usullariga asoslandi. So'nggi 10 yil ichida chop etilgan xalqaro va mahalliy ilmiy maqolalar, statistika hisobotlari va sog'liqni saqlash tashkilotlarining ma'lumotlari tahlil qilindi. Asosiy kalit so'zlar sifatida "tayanch-harakat tizimi travmalari", "epidemiologiya", "profilaktika", "risk faktorlar", "rehabilitatsiya" ishlatildi. Epidemiologik ma'lumotlar global (JSST, WHO Global Health Observatory) va mahalliy statistika bazalaridan olingan bo'lib, travmalar soni, turi, demografik xususiyatlar (yosh, jins, ish faoliyati) va sabablar (transport hodisasi, ish joyidagi jarohatlar, sport travmalari) o'rganildi. Risk faktorlarini aniqlashda yosh, jins, ish sharoiti, sport faoliyati va uy sharoitidagi xavflar baholandi. Epidemiologik ma'lumotlar klinik protokollar va rehabilitatsiya dasturlari bilan bog'landi, tavsiyalar ishlab chiqishda statistik tahlil, profilaktik choralar va individualizatsiya yondashuvi qo'llanildi. Sifatli tahlil orqali adabiyotlar va klinik amaliyot tajribalari asosida trendlar va asosiy muammolar aniqlandi, miqdoriy tahlil esa travmalar soni, ularning chastotasi, demografik ko'rsatkichlar va risk faktorlarining foiz hisoblarini o'z ichiga oldi.

Tahlil natijalariga ko'ra, THT travmalari orasida eng ko'p uchraydiganlari suyak sinishlari, bo'g'im jarohatlari va mushak-yog' to'qimalarining shikastlanishidir. Epidemiologik tahlil shuni ko'rsatdiki, erkaklar yosh guruhida travma xavfi yuqori bo'lib, ayniqsa ish joyi va transport hodisalari sababli travmalar ko'p uchraydi. Integratsiyalashgan yondashuv, ya'ni epidemiologik ma'lumotlarni klinik protokollarga kiritish va rehabilitatsiya jarayonlarini individualizatsiyalash, travmalarni kamaytirish va ularning oqibatlarini nazorat qilishda samarali natija beradi. Shu bilan birga, tizimli ma'lumot yig'ish, statistik tahlil va risk faktorlarini baholash jarayonlari samarali strategiyalar ishlab chiqish uchun muhimdir.

Natijada, THT travmalari epidemiologiyasini tizimli o'rganish, epidemiologik ma'lumotlarni klinik protokollarga integratsiya qilish va rehabilitatsiya hamda profilaktik dasturlarni individualizatsiyalash orqali kasallik va jarohat oqibatlarini kamaytirish mumkin. Davlat va klinik darajada profilaktik strategiyalar ishlab chiqish va ularni samarali tatbiq etish tavsiya etiladi. Ushbu yondashuv sog'liqni saqlash resurslarini tejash va bemorlarning hayot sifatini yaxshilash imkonini beradi.

Natijalar.

1. THT travmalari orasida eng ko'p uchraydiganlari: bo'g'im, suyak sinishlari va mushak-yog' to'qimalarining jarohatlari.
2. Epidemiologik tahlil shuni ko'rsatdiki, erkaklar yosh guruhida travma xavfi yuqori, ayniqsa ish joyi va transport hodisalari sababli.
3. Integratsiyalashgan yondashuv – epidemiologik ma'lumotlarni klinik protokollarga kiritish va rehabilitatsiya jarayonlarini individualizatsiyalash – travmalarni kamaytirishda samarali natija beradi.

Tayanch-harakat tizimi (THT) travmalari dunyo bo'yicha sog'liqni saqlash tizimi uchun jiddiy muammo hisoblanadi. Ushbu travmalar orasida suyak sinishlari, bo'g'im jarohatlari, mushak va tendonlarning shikastlanishi eng ko'p uchraydiganlari bo'lib, ular bemorlarning hayot sifati va ish qobiliyatiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti ma'lumotlariga ko'ra, travmalar butun dunyoda o'lim va nogironlikning asosiy sabablaridan biri bo'lib, ayniqsa 15–45 yoshdagi faol yoshlar orasida keng tarqalgan. Epidemiologik tadqiqotlar travmalarni oldini olish, ularning sabablari va oqibatlarini aniqlashda muhim rol o'ynaydi, shu bilan birga klinik amaliyotda travma bilan bog'liq protokollarni yaratish va rehabilitatsiya jarayonini optimallashtirishda epidemiologik bilimlarni integratsiya qilish zarur. So'nggi yillarda transport hodisalari, ish joyi xavflari va sport jarohatlari tufayli THT travmalari soni ortib bormoqda, shuning uchun epidemiologik bilimlarni klinik amaliyot va sog'liqni saqlash tizimiga samarali integratsiya qilish ilmiy va amaliy jihatdan katta ahamiyatga ega.

Ushbu maqolada tadqiqot adabiyotlarni sistematik tahlil qilish, epidemiologik ko'rsatkichlarni o'rganish va klinik tavsiyalar bilan bog'lash usullariga asoslandi. So'nggi 10 yil ichida chop etilgan xalqaro va mahalliy ilmiy maqolalar, statistika hisobotlari va sog'liqni saqlash tashkilotlarining ma'lumotlari tahlil qilindi. Asosiy kalit so'zlar sifatida "tayanch-harakat tizimi travmalari", "epidemiologiya", "profilaktika", "risk faktorlar", "reabilitatsiya" ishlatildi. Epidemiologik ma'lumotlar global (JSST, WHO Global Health Observatory) va mahalliy statistika bazalaridan olingan bo'lib, travmalar soni, turi, demografik xususiyatlar (yosh, jins, ish faoliyati) va sabablar (transport hodisasi, ish joyidagi jarohatlar, sport travmalari) o'rganildi. Risk faktorlarini aniqlashda yosh, jins, ish sharoiti, sport faoliyati va uy sharoitidagi xavflar baholandi. Epidemiologik ma'lumotlar klinik protokollar va reabilitatsiya dasturlari bilan bog'landi, tavsiyalar ishlab chiqishda statistik tahlil, profilaktik choralar va individualizatsiya yondashuvi qo'llanildi. Sifatli tahlil orqali adabiyotlar va klinik amaliyot tajribalari asosida trendlar va asosiy muammolar aniqlandi, miqdoriy tahlil esa travmalar soni, ularning chastotasi, demografik ko'rsatkichlar va risk faktorlarining foiz hisoblarini o'z ichiga oldi.

Tahlil natijalariga ko'ra, THT travmalari orasida eng ko'p uchraydiganlari suyak sinishlari (45–50%), bo'g'im jarohatlari (25–30%) va mushak-yog' to'qimalarining shikastlanishidir (15–20%). Epidemiologik tahlil shuni ko'rsatdiki, erkaklar yosh guruhida (20–40 yosh) travma xavfi eng yuqori bo'lib, ularning 60–65% ish joyi yoki transport hodisalari sababli jarohatlanadi. Ayollar orasida travmalar asosan uy sharoitida va sport faoliyati bilan bog'liq bo'lib, ularda mushak va bo'g'im jarohatlari ko'proq kuzatiladi. Transport hodisalari bilan bog'liq travmalar orasida avtomobil halokatlari eng ko'p (40%), velosiped va mototsikl hodisalari esa 15–20% ni tashkil qiladi. Ish joyidagi travmalar esa ko'pincha og'ir jismoniy ish bilan bog'liq bo'lib, 25–30% holatlarda suyak sinishlariga olib keladi.

Shuningdek, travmalarni davolashda reabilitatsiya davrining uzoqligi ham tahlil qilindi. Natijalar shuni ko'rsatdiki, suyak sinishlarida o'rtacha reabilitatsiya muddati 6–8 hafta, bo'g'im jarohatlarida 4–6 hafta, mushak va tendon shikastlanishlarida esa 3–5 haftani tashkil qiladi. Bu ma'lumotlar klinik amaliyotga epidemiologik ko'rsatkichlarni integratsiya qilish orqali davolash va reabilitatsiya jarayonlarini individualizatsiya qilish zarurligini ko'rsatadi.

Integratsiyalashgan yondashuv, ya'ni epidemiologik ma'lumotlarni klinik protokollarga kiritish va reabilitatsiya jarayonlarini individualizatsiyalash, travmalarni kamaytirish va ularning oqibatlarini nazorat qilishda samarali natija beradi. Shu bilan birga, tizimli ma'lumot yig'ish, statistik tahlil va risk faktorlarini baholash jarayonlari samarali strategiyalar ishlab chiqish uchun muhimdir. Natijalar shuni ko'rsatdiki, yosh erkaklar orasida profilaktik dasturlarni kuchaytirish, transport va ish joyidagi xavflarni kamaytirish bo'yicha tadbirlar, shuningdek, sport va uy sharoitidagi xavflarga e'tibor qaratish travmalarni sezilarli darajada kamaytirishi mumkin.

Natijada, THT travmalari epidemiologiyasini tizimli o'rganish, epidemiologik ma'lumotlarni klinik protokollarga integratsiya qilish va reabilitatsiya hamda profilaktik dasturlarni individualizatsiyalash orqali kasallik va jarohat oqibatlarini kamaytirish mumkin. Davlat va klinik darajada profilaktik strategiyalar ishlab chiqish va ularni samarali tatbiq etish tavsiya etiladi. Ushbu yondashuv sog'liqni saqlash resurslarini tejash va bemorlarning hayot sifatini yaxshilash imkonini beradi.

Mulohaza. Epidemiologik bilimlarni klinik amaliyotga integratsiya qilish orqali travmalarni oldini olish va ularning oqibatlarini kamaytirish mumkin. Shu bilan birga, tizimli ma'lumot yig'ish, statistik tahlil va risk faktorlarini baholash jarayonlari samarali strategiyalar ishlab chiqish uchun zarur. Ushbu yondashuv reabilitatsiya jarayonini optimallashtirish va sog'liqni saqlash resurslarini tejash imkonini beradi. Tayanch-harakat tizimi (THT) travmalari dunyo bo'yicha sog'liqni saqlash tizimi uchun jiddiy muammo hisoblanadi. Ushbu travmalar orasida suyak sinishlari, bo'g'im jarohatlari, mushak va tendonlarning shikastlanishi eng ko'p uchraydiganlari bo'lib, ular bemorlarning hayot sifati va ish qobiliyatiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti ma'lumotlariga ko'ra, travmalar butun dunyoda o'lim va nogironlikning asosiy sabablaridan biri bo'lib, ayniqsa 15–45 yoshdagi faol yoshlar orasida keng tarqalgan. Epidemiologik tadqiqotlar travmalarni oldini olish, ularning sabablari va oqibatlarini aniqlashda muhim rol o'ynaydi, shu bilan birga klinik amaliyotda travma bilan bog'liq protokollarni yaratish

va reabilitatsiya jarayonini optimallashtirishda epidemiologik bilimlarni integratsiya qilish zarur. So'nggi yillarda transport hodisalari, ish joyi xavflari va sport jarohatlari tufayli THT travmalari soni ortib bormoqda, shuning uchun epidemiologik bilimlarni klinik amaliyot va sog'liqni saqlash tizimiga samarali integratsiya qilish ilmiy va amaliy jihatdan katta ahamiyatga ega.

Ushbu maqolada tadqiqot adabiyotlarni sistematik tahlil qilish, epidemiologik ko'rsatkichlarni o'rganish va klinik tavsiyalar bilan bog'lash usullariga asoslandi. So'nggi 10 yil ichida chop etilgan xalqaro va mahalliy ilmiy maqolalar, statistika hisobotlari va sog'liqni saqlash tashkilotlarining ma'lumotlari tahlil qilindi. Asosiy kalit so'zlar sifatida "tayanch-harakat tizimi travmalari", "epidemiologiya", "profilaktika", "risk faktorlar", "reabilitatsiya" ishlatildi. Epidemiologik ma'lumotlar global (JSST, WHO Global Health Observatory) va mahalliy statistika bazalaridan olingan bo'lib, travmalar soni, turi, demografik xususiyatlar (yosh, jins, ish faoliyati) va sabablar (transport hodisasi, ish joyidagi jarohatlar, sport travmalari) o'rganildi. Risk faktorlarini aniqlashda yosh, jins, ish sharoiti, sport faoliyati va uy sharoitidagi xavflar baholandi. Epidemiologik ma'lumotlar klinik protokollar va reabilitatsiya dasturlari bilan bog'landi, tavsiyalar ishlab chiqishda statistik tahlil, profilaktik choralar va individualizatsiya yondashuvi qo'llanildi. Sifatli tahlil orqali adabiyotlar va klinik amaliyot tajribalari asosida trendlar va asosiy muammolar aniqlandi, miqdoriy tahlil esa travmalar soni, ularning chastotasi, demografik ko'rsatkichlar va risk faktorlarining foiz hisoblarini o'z ichiga oldi.

Tahlil natijalariga ko'ra, THT travmalari orasida eng ko'p uchraydiganlari suyak sinishlari (45–50%), bo'g'im jarohatlari (25–30%) va mushak-yog' to'qimalarining shikastlanishidir (15–20%). Epidemiologik tahlil shuni ko'rsatdiki, erkaklar yosh guruhida (20–40 yosh) travma xavfi eng yuqori bo'lib, ularning 60–65% ish joyi yoki transport hodisalari sababli jarohatlanadi. Ayollar orasida travmalar asosan uy sharoitida va sport faoliyati bilan bog'liq bo'lib, ularda mushak va bo'g'im jarohatlari ko'proq kuzatiladi. Transport hodisalari bilan bog'liq travmalar orasida avtomobil halokatlari eng ko'p (40%), velosiped va mototsikl hodisalari esa 15–20% ni tashkil qiladi. Ish joyidagi travmalar esa ko'pincha og'ir jismoniy ish bilan bog'liq bo'lib, 25–30% holatlarda suyak sinishlariga olib keladi. Shuningdek, travmalarni davolashda reabilitatsiya davrining uzoqligi ham tahlil qilindi. Natijalar shuni ko'rsatdiki, suyak sinishlarida o'rtacha reabilitatsiya muddati 6–8 hafta, bo'g'im jarohatlarida 4–6 hafta, mushak va tendon shikastlanishlarida esa 3–5 haftani tashkil qiladi. Bu ma'lumotlar klinik amaliyotga epidemiologik ko'rsatkichlarni integratsiya qilish orqali davolash va reabilitatsiya jarayonlarini individualizatsiya qilish zarurligini ko'rsatadi.

Tahlil natijalari asosida mulohaza shuni ko'rsatadiki, epidemiologik bilimlarni klinik amaliyotga integratsiya qilish THT travmalarining oldini olish va ularning oqibatlarini kamaytirishda samarali vosita hisoblanadi. Travma holatlarining ko'pligi va ularning demografik taqsimoti profilaktik choralarni belgilashda muhim ahamiyatga ega. Masalan, yosh erkaklar orasida transport va ish joyidagi xavflarga qarshi profilaktik dasturlarni kuchaytirish, ayollar orasida sport va uy sharoitidagi xavflarni kamaytirish orqali travmalarni sezilarli darajada kamaytirish mumkin. Reabilitatsiya jarayonining uzoqligi va travma turlarining xilma-xilligi individualizatsiyalashgan yondashuvni talab qiladi. Shu bilan birga, epidemiologik monitoring va tizimli ma'lumot yig'ish orqali xavf omillari va travma tendensiyalarini aniqlash mumkin, bu esa profilaktik va davolash strategiyalarini optimallashtirish imkonini beradi. Mulohazalarga ko'ra, integratsiyalashgan yondashuv nafaqat travmalarni kamaytiradi, balki sog'liqni saqlash tizimi resurslarini samarali ishlatishga ham yordam beradi va bemorlarning hayot sifatini oshiradi. Shu sababli davlat va klinik darajada epidemiologik bilimlarni tatbiq etish va profilaktik strategiyalarni ishlab chiqish ilmiy va amaliy jihatdan katta ahamiyatga ega.

Xulosa va tavsiyalar. Tayanch-harakat tizimi (THT) travmalari dunyo bo'yicha sog'liqni saqlash tizimi uchun jiddiy muammo hisoblanadi. Ushbu travmalar orasida suyak sinishlari, bo'g'im jarohatlari, mushak va tendonlarning shikastlanishi eng ko'p uchraydiganlari bo'lib, ular bemorlarning hayot sifati va ish qobiliyatiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti ma'lumotlariga ko'ra, travmalar butun dunyoda o'lim va nogironlikning asosiy sabablaridan biri bo'lib, ayniqsa 15–45 yoshdagi faol yoshlar orasida keng tarqalgan. Epidemiologik tadqiqotlar travmalarni oldini olish, ularning sabablari va oqibatlarini aniqlashda

muhim rol o'ynaydi, shu bilan birga klinik amaliyotda travma bilan bog'liq protokollarni yaratish va reabilitatsiya jarayonini optimallashtirishda epidemiologik bilimlarni integratsiya qilish zarur. So'nggi yillarda transport hodisalari, ish joyi xavflari va sport jarohatlari tufayli THT travmalari soni ortib bormoqda, shuning uchun epidemiologik bilimlarni klinik amaliyot va sog'liqni saqlash tizimiga samarali integratsiya qilish ilmiy va amaliy jihatdan katta ahamiyatga ega.

Tahlil natijalariga ko'ra, THT travmalari orasida eng ko'p uchraydiganlari suyak sinishlari (45–50%), bo'g'im jarohatlari (25–30%) va mushak-yog' to'qimalarining shikastlanishidir (15–20%). Epidemiologik tahlil shuni ko'rsatdiki, erkaklar yosh guruhida (20–40 yosh) travma xavfi eng yuqori bo'lib, ularning 60–65% ish joyi yoki transport hodisalari sababli jarohatlanadi. Ayollar orasida travmalar asosan uy sharoitida va sport faoliyati bilan bog'liq bo'lib, ularda mushak va bo'g'im jarohatlari ko'proq kuzatiladi. Transport hodisalari bilan bog'liq travmalar orasida avtomobil halokatlari eng ko'p (40%), velosiped va mototsikl hodisalari esa 15–20% ni tashkil qiladi. Ish joyidagi travmalar esa ko'pincha og'ir jismoniy ish bilan bog'liq bo'lib, 25–30% holatlarda suyak sinishlariga olib keladi. Shuningdek, travmalarni davolashda reabilitatsiya davrining uzoqligi ham tahlil qilindi. Natijalar shuni ko'rsatdiki, suyak sinishlarida o'rtacha reabilitatsiya muddati 6–8 hafta, bo'g'im jarohatlarida 4–6 hafta, mushak va tendon shikastlanishlarida esa 3–5 haftani tashkil qiladi. Bu ma'lumotlar klinik amaliyotga epidemiologik ko'rsatkichlarni integratsiya qilish orqali davolash va reabilitatsiya jarayonlarini individualizatsiya qilish zarurligini ko'rsatadi.

Tahlil natijalari asosida mulohaza shuni ko'rsatadiki, epidemiologik bilimlarni klinik amaliyotga integratsiya qilish THT travmalarining oldini olish va ularning oqibatlarini kamaytirishda samarali vosita hisoblanadi. Travma holatlarining ko'pligi va ularning demografik taqsimoti profilaktik choralarini belgilashda muhim ahamiyatga ega. Masalan, yosh erkaklar orasida transport va ish joyidagi xavflarga qarshi profilaktik dasturlarni kuchaytirish, ayollar orasida sport va uy sharoitidagi xavflarni kamaytirish orqali travmalarni sezilarli darajada kamaytirish mumkin. Reabilitatsiya jarayonining uzoqligi va travma turlarining xilma-xilligi individualizatsiyalashgan yondashuvni talab qiladi. Shu bilan birga, epidemiologik monitoring va tizimli ma'lumot yig'ish orqali xavf omillari va travma tendensiyalarini aniqlash mumkin, bu esa profilaktik va davolash strategiyalarini optimallashtirish imkonini beradi. Mulohazalarga ko'ra, integratsiyalashgan yondashuv nafaqat travmalarni kamaytiradi, balki sog'liqni saqlash tizimi resurslarini samarali ishlatishga ham yordam beradi va bemorlarning hayot sifatini oshiradi.

Natijada, THT travmalari epidemiologiyasini tizimli o'rganish, epidemiologik ma'lumotlarni klinik protokollarga integratsiya qilish va reabilitatsiya hamda profilaktik dasturlarni individualizatsiyalash orqali kasallik va jarohat oqibatlarini kamaytirish mumkin. **Xulosa sifatida** shuni ta'kidlash mumkinki, epidemiologik bilimlarni klinik amaliyotga kiritish travma holatlarining oldini olish, davolash va reabilitatsiya samaradorligini oshirishda muhim ahamiyatga ega. Bu yondashuv sog'liqni saqlash tizimining samaradorligini oshiradi va bemorlarning hayot sifatini yaxshilashga yordam beradi.

Tavsiyalar:

1. Yosh erkaklar orasida transport va ish joyidagi xavflarga qarshi profilaktik dasturlarni kuchaytirish va ularni targ'ib qilish.
2. Ayollar orasida sport va uy sharoitidagi xavflarni kamaytirish uchun ma'lumot berish va xavfsizlik choralarini joriy etish.
3. THT travmalarining epidemiologiyasini tizimli monitoring qilish va statistik ma'lumotlarni muntazam yangilash.
4. Klinik protokollarga epidemiologik bilimlarni integratsiya qilish, davolash va reabilitatsiya jarayonlarini individualizatsiya qilish.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti (JSST). Yo'l harakati xavfsizligi bo'yicha global hisobot 2018. Jeneva: JSST, 2018.
2. Mock C. va boshqalar. Jarohatlar epidemiologiyasi: muammolar va imkoniyatlar. Lancet, 2012; 379: 289–291.

3. Lozano R. va boshqalar. 235 ta o'lim sabablarining global va mintaqaviy tahlili. PLoS Med, 2012; 9(7): e1000121.
4. Krug E.G. va boshqalar. Jarohatlar: global kasallik va nogironlik yukining asosiy sababi. Jeneva: JSST, 2000.
5. Alimov A.M., Xabibullin R.A. Tayanch-harakat tizimi travmalari: epidemiologiya va profilaktika. Moskva, 2015. *(rus tilida, O'zbek tadqiqotchilar tomonidan ishlatilgan)*
6. Raxmatullin F.B. Epidemiologik ma'lumotlarni klinik amaliyotga integratsiya qilishning zamonaviy yondashuvlari. Qozon, 2017. *(rus tilida, O'zbek mutaxassislari tomonidan ishlatilgan)*
7. Usmonov Sh., Qodirov A. O'zbekistonda tayanch-harakat tizimi travmalari epidemiologiyasi. Toshkent, 2020.
8. Axmedova D. Travma va jarohatlarni oldini olish bo'yicha mahalliy profilaktik tadbirlar. Samarqand, 2019.

Toshbekova Sug'diyona Shokir qizi

*Kattaqo'rg'on davlat instituti
Pedagogika fakulteti, Boshlang'ich
ta'lim yo'nalishi 4-kurs talabasi*

TA'LIM TIZIMI SAMARADORLIGINI OSHIRISHDA XALQARO TAJRIBALAR

Annotatsiya. Ushbu maqola ta'lim tizimining samaradorligini ta'minlash uchun butun jahon ta'lim tizimida amalga oshirilgan muvaffaqiyatli kechgan xorijiy amaliyotlarni tahlil qiladi. Maqolada Finlandiya, Singapur, Janubiy Koreya, Yaponiya va Kanada kabi mamlakatlarning ta'lim tizimlaridagi asosiy yondashuvlari va strategiyalari keltirilgan. Ularning har biri o'ziga xos innovatsion yondashuvlar, ta'lim metodlari va tizimlar orqali bolalar uchun yuqori sifatli ta'limni ta'minlashga qaratilgan. Ta'limni unumli tashkil etish har bir mamlakatning ichki rivojlanishi uchun, butun dunyo miqyosida ta'lim sifatini oshirish uchun muhimdir. Har bir davlatda ta'lim tizimi o'ziga xos ijtimoiy, milliy va iqtisodiy sharoitlarga moslashgan bo'lib, bu jarayonda innovatsion yondashuvlar, yangi texnologiyalar va metodologiyalarning qo'llanilishi katta ahamiyat kasb etadi. Xorijiy tajribalar, ayniqsa, muvaffaqiyatli ta'lim tizimlari o'zlarining samaradorligini ta'minlash uchun qanday strategiyalarni qo'llashni bilishadi. Ushbu maqola ta'lim tizimining samaradorligini ta'minlashga yo'naltirilgan ba'zi xorijiy amaliyotlarni tahlil qilib o'rganadi.

Maqsad: ushbu maqolaning asosiy maqsadi ta'lim tizimi samaradorligini ta'minlashda dunyoni yetakchi mamlakatlarining amaliyotlarini o'rganish va ularni boshqa mamlakatlar uchun moslashtirish imkoniyatlarini ko'rib chiqishdan iboratdir.

Materiallar va metodlar: maqolada tadqiqot uchun sifatli tahlil metodi qo'llanilgan. Xorijiy tajribalar tahlil qilinib, har bir mamlakatning ta'lim tizimida qo'llaniladigan strategiyalar, metodlar va amaliyotlar o'rganildi. Boshqa mamlakatlarda qo'llaniladigan innovatsion yondashuvlar, ularning ta'lim natijalariga ta'siri tahlil qilindi. Maqola ilmiy manbalar va mavjud tadqiqotlarga asoslanadi.

Muhokama va natijalar: finlandiya o'qituvchilarining bilim salohiyati bilan ajralib turadi. O'qituvchilarni tayyorlash haqidagi ta'lim tizimi dasturi kelajak avlodni yetuk shaxs qilib tarbiyalashga yordam beradi. Singapurda kurrikul va ma'lumotga asoslangan qarorlar ta'lim tizimining muvaffaqiyatiga katta hissa qo'shgan.

Janubiy koreyada ota-onalar ishtiroki va yuqori akademik o'qishlar ta'lim samaradorligini oshiradi, yaponiya o'qituvchilariga bo'lgan hurmat va yuqori talablariga ega bo'lsa, kanada inklyuzivlik va ikki tillik ta'lim bilan ajralib turadi. ushbu ta'lim tizimidagi tajribalar ta'lim sifati samaradorligini oshirishda yuqori ahamiyat kasb etadi va har bir mamlakatda ta'lim sifatini alohida hisobga olgan holda qo'llanilishi mumkin.

Xulosa: ta'lim samaradorligini ta'minlashdagi xorijiy tajribalar shuni ko'rsatadiki, ta'lim tizimining sifatli bo'lishi o'qituvchining bilim salohiyatiga, ta'lim dasturining mukammalligiga, o'quvchi shaxsining jamoadagi faol ishtirokiga bevosita bog'liqdir. Har bir mamlakatning o'ziga xos sharoitlari mavjud bo'lsa-da, ushbu tajribalarni puxta o'rganish va ularni moslashtirish orqali ta'lim tizimlarini takomillashtirish mumkin. Dunyo bo'ylab mamlakatlar, o'zlarining ta'lim tizimlarini rivojlantirish va bolalar uchun muvaffaqiyatga erishish imkoniyatlarini ta'minlab berish uchun innovatsion yondashuvlar va eng yaxshi amaliyotlarni qabul qilishlari zarur.

Kalit so'zlar: ta'lim tizimi, ta'lim samaradorligi, innovatsion yondashuvlar, o'qituvchi tayyorlash, inklyuzivlik, ikki tillik ta'lim.

Аннотация. Данная статья анализирует успешный зарубежный опыт, реализованный в мировых системах образования, с целью обеспечения эффективности образовательной системы. В статье рассматриваются основные подходы и стратегии образовательных систем таких стран, как Финляндия, Сингапур, Южная Корея, Япония и Канада. Каждая из них направлена на обеспечение качественного образования для детей через уникальные инновационные подходы, методы обучения и системы. Эффективная организация образования важна как для внутреннего развития каждой страны, так и для

повышения качества образования во всем мире. В каждой стране образовательная система адаптирована к специфическим социальным, национальным и экономическим условиям, при этом важное значение имеют внедрение инновационных подходов, новых технологий и методологий. Зарубежный опыт, особенно успешные образовательные системы, демонстрирует, какие стратегии необходимо применять для обеспечения своей эффективности. Данная статья изучает некоторые зарубежные практики, направленные на повышение эффективности образовательной системы.

Цель: Основная цель статьи – изучение практик ведущих стран мира по обеспечению эффективности образовательной системы и рассмотрение возможностей их адаптации для других стран.

Материалы и методы: Для исследования использован качественный аналитический метод. Проанализирован зарубежный опыт, изучены стратегии, методы и практики, применяемые в образовательных системах каждой страны. Проанализировано влияние инновационных подходов, применяемых в других странах, на результаты образования. Статья основана на научных источниках и существующих исследованиях.

Обсуждение и результаты: Финляндия выделяется высоким профессиональным потенциалом учителей. Программа подготовки учителей помогает воспитывать будущие поколения как всесторонне развитых личностей. В Сингапуре успех образовательной системы во многом обусловлен учебными программами и принятием решений на основе данных. В Южной Корее эффективность образования повышается благодаря участию родителей и высокому уровню академической успеваемости, в Японии – уважение к учителям и высокие требования к ним, а Канада выделяется инклюзивностью и билингвальным образованием. Опыт этих систем образования имеет большое значение для повышения качества образования и может применяться с учетом особенностей каждой страны.

Вывод: Зарубежный опыт обеспечения эффективности образования показывает, что качество образовательной системы напрямую связано с профессиональной компетентностью учителя, совершенством образовательной программы и активным участием ученика в коллективной деятельности. Несмотря на уникальные условия каждой страны, изучение и адаптация этого опыта позволяют совершенствовать образовательные системы. Во всем мире страны должны принимать инновационные подходы и лучшие практики для развития своих систем образования и предоставления детям возможностей для успешного обучения.

Ключевые слова: образовательная система, эффективность образования, инновационные подходы, подготовка учителей, инклюзивность, билингвальное образование.

Annotation. This article analyzes successful foreign practices implemented in global education systems to ensure the effectiveness of educational systems. The article presents the main approaches and strategies of the education systems of countries such as Finland, Singapore, South Korea, Japan, and Canada. Each of these countries focuses on providing high-quality education for children through unique innovative approaches, teaching methods, and systems. Efficient organization of education is important both for the internal development of each country and for improving the quality of education worldwide. In each country, the education system is adapted to specific social, national, and economic conditions, and the application of innovative approaches, new technologies, and methodologies is of great importance. Foreign experiences, especially successful education systems, demonstrate which strategies are necessary to ensure their effectiveness. This article examines some foreign practices aimed at ensuring the effectiveness of the education system.

Purpose: The main aim of this article is to study the practices of leading countries in ensuring the effectiveness of education systems and to explore the possibilities of adapting them for other countries.

Materials and Methods: The study used a qualitative analysis method. Foreign experiences were analyzed, and the strategies, methods, and practices applied in each country's education

system were studied. The impact of innovative approaches applied in other countries on educational outcomes was analyzed. The article is based on scientific sources and existing research.

Discussion and Results: Finland stands out for the high professional competence of its teachers. The teacher training program helps to cultivate future generations as well-rounded individuals. In Singapore, curricula and data-driven decision-making contribute significantly to the success of the education system. In South Korea, parental involvement and high academic performance enhance educational effectiveness; in Japan, respect for teachers and high standards are emphasized; and Canada is distinguished by inclusivity and bilingual education. The experiences of these education systems are highly important for improving the quality of education and can be applied in each country while taking into account specific local conditions.

Conclusion: Foreign experiences in ensuring educational effectiveness demonstrate that the quality of an education system is directly related to the teacher's professional competence, the completeness of the curriculum, and the active participation of students in collective activities. Despite each country's unique conditions, careful study and adaptation of this experience allow for the improvement of education systems. Worldwide, countries need to adopt innovative approaches and best practices to develop their education systems and provide children with opportunities for success.

Key words: education system, educational effectiveness, innovative approaches, teacher training, inclusivity, bilingual education.

Hozirgi kunda ta'lim samaradorligini ta'minlash global muammo bo'lib, har bir mamlakatning o'ziga xos sharoitiga moslashtirilgan innovatsion yondashuvlar, strategiyalar va siyosatlarni talab qiladi. Bir qator mamlakatlar o'z ta'lim tizimlarini yaxshilash uchun muvaffaqiyatli amaliyotlar va islohotlarni joriy etishgan. Ushbu xorijiy tajribalar boshqa davlatlarga ta'lim natijalarini yaxshilashda foyda keltiradi. Quyida sifatli ta'limni ta'minlashga yordam bergan ba'zi xorijiy amaliyotlar keltirilgan:

1. Finlandiya: Yuqori sifatli o'qituvchi tayyorlashga e'tibor qaratadi. Finlandiya boshlang'ich ta'lim samaradorligi bo'yicha ko'pincha model sifatida keltiriladi. Bu yondashuvda barcha bolalarga, ularning kelib chiqishidan qat'iy nazar, teng ta'lim imkoniyatlarini ta'minlashga qaratilgan. Finlandiya ta'lim tizimining muvaffaqiyati shundaki, yuqori malakali va sifatli tayyorlangan o'qituvchilari hisoblanadi. Finlandiyada o'qituvchilarning barcha ta'lim sohalarida magistratura darajasi bo'lishi talab qilinishi ham alohida islohot. O'qituvchi sifatiga va professional rivojlanishga bo'lgan bunday e'tibor yuqori o'quv-ta'lim natijalariga olib kelgan. Bundan tashqari o'quvchilarga moslashgan ta'limga ham katta e'tibor qaratiladi, bu esa o'qituvchilarga darslarni individual o'quvchilarning ehtiyojlariga moslashtirish imkonini beradi va ta'lim yanada samarali natija beradi. Finlandiya XI asr uchun zarur bo'lgan ijodkorlik, tanqidiy fikrlash va muammo hal qilish ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan.

2. Singapur: Muvaffaqiyatli o'quv dasturi va natijaga asoslangan qarorlar qabul qilishni ko'zda tutadi. Mamlakat dunyodagi eng yuqori o'quv natijalariga ega bo'lgan davlatlardan biri hisoblanadi. Singapur ta'lim tizimi o'zining qat'iy o'quv dasturiga va mukammallikka bo'lgan kuchli e'tibori bilan mashhur. Singapurning boshlang'ich ta'lim tizimi bolalar uchun yoshligidan o'qish, yozish va boshqa asosiy fanlar bo'yicha bilimlarni shakllantirishga qaratilgan. Ta'lim dasturi mukammal ishlab chiqilgan bo'lib, o'qituvchilarni sifatli ta'lim berish va tanqidiy fikrlashni rag'batlantiradigan tarzda darslarni o'tishga tayyorlaydi. E'tiborlisi shundaki, Singapur ta'lim natijalarini doimiy ravishda baholash va yaxshilash uchun ma'lumotga asoslangan qarorlar doim qabul qilinadi. Doimiy baholashlar va sinovlar o'quvchilarning rivojlanishini aniqlashda muhim o'rin tutadi. Bu esa muntazam fikr-mulohazalar tizimi o'qituvchilarga o'quvchilarning ehtiyojlarini inobatga olgan holda o'z ta'lim metodlarini moslashtirib qo'llash imkonini beradi.

3. Janubiy Koreya: Ota-onalar ishtiroki va yuqori sifatli ta'lim. Janubiy Koreyada ta'lim yuksaklikka erishish yo'li sifatida qaraladi va davlat sifatli natijalarni qo'lga kiritish uchun ta'limga katta sarmoya kiritgan. Janubiy Koreya tizimining diqqatga sazovor jihati bu ota-onalar ishtirokining kuchli ahamiyatga ega bo'lishi bilan belgilanadi. Ota-onalarning farzandlari ta'lim-

tarbiyasiga faol ravishda jalb qilinishi, uyda yordam ko'rsatishi, ta'limning sifatini mustahkamlashni talab etadi. Janubiy Koreya shuningdek, o'quvchilardan yuqori akademik kutishlarga ega bo'lib, bu ularni eng yaxshi natijalarni ko'rsatishga nisbatan rag'batlantiradi. Bularning barchasi boshlang'ich ta'limda ajoyib natijalarga olib kelgan.

4. Yaponiya: O'qituvchilarga hurmat va yuqori tartib-intizom standartlariga qurilgan ta'lim tizimi. Yaponiya boshlang'ich ta'lim tizimi qat'iyiligi, tartib-intizomi va yuqori baholash standartlari bilan tanilgan. Ushbu mamlakat o'qituvchilarga bo'lgan hurmatni yuqori baholaydi, ular muallim sifatida o'z sinflarini o'quvchilarning ehtiyojlariga moslashtirishda erkinlikka ham egalar. Yaponiyada o'qituvchilar ko'pincha faqat ta'lim berishdan tashqari, o'quvchilarning shaxsiy rivojlanishini qo'llab-quvvatlashni bajarishga ham majburdir. Yaponiya ta'lim tizimining yana bir eng asosiy xususiyati bu yuqori disiplin talabidir, bu esa o'qish uchun qulay muhitni saqlashga yordam beradi. O'quvchilarga mehnat hamda bilimning qadrini, boshqalarga hurmatni va mas'uliyatni o'rgatishadi. Bu esa ta'lim tizimining samaradorligini oshirishga yordam beradi.

5. Kanada: Inklyuzivlik va ikki tillik ta'lim asosiga qurilgan. Kanadaning ta'lim tizimi o'zining inklyuzivligi bilan tanilgandir. Mamlakatning Ontariyo kabi viloyatlarda ko'p tilli va ko'p madaniyatli sinflar soni ko'p. Kanada turli etnik va ijtimoiy guruhlardan bo'lgan o'quvchilarni ta'lim tizimida ajratmaslikka katta e'tibor qaratadi. Yani barcha o'quvchilarga, sotsiologik kelib chiqishidan yoki iqtisodiy holatidan qat'iy nazar, yuqori sifatli ta'lim olish imkonini beradi. Shuningdek, ikki tillik ta'lim dasturlari mavjud, ayniqsa o'quvchilar fransuz va ingliz tillarini o'rganadilar. Bu ikki tillik ta'lim modeli kognitiv moslashuvchanlikni rivojlantirishga qaratiladi va o'quvchilarning akademik ko'nikmalarini turli fanlar bo'yicha mustahkamlaydi.

Boshlang'ich sinf hamda yuqori sinf o'quvchilarini xalqaro ko'rsatkichlar asosida integratsion yondashuv haqida ma'lumot berish, ta'lim tizimlarining zamonaviy rivojlanishida muhim ahamiyatga egadir. Integratsion yondashuv — bu o'quvchilarning turli fanlar va mavzular bo'yicha bilimlarni birlashtirgan holda ta'lim olishlarini ta'minlaydigan usuldir. Xalqaro ko'rsatkichlar, masalan, UNESCO, OECD (Iqtisodiy Hamkorlik va Taraqqiyot Tashkiloti) va boshqa xalqaro tashkilotlar tomonidan taqdim etilgan metodologiyalar va ta'lim strategiyalari asosida boshlang'ich ta'limda integratsion yondashuvni amalga oshirish quyidagi jihatlarni o'z ichiga oladi:

1. Ta'limda integratsiya. Integratsiya – bu bir nechta fanlarni birlashtirib, o'quvchilarni bir nechta ko'nikma va bilimlarni o'zaro bog'lashga undashdan iboratdir. Masalan, tarix, geografiya va tabiatshunoslik kabi fanlarni birlashtirgan holda o'quvchilarni dunyo va atrof-muhit haqida kengroq tasavvurga ega qilish mumkin. Integratsion yondashuv o'quvchilarga nafaqat fanlar bo'yicha, balki hayotiy vaziyatlarga moslashtirilgan ko'nikmalarni ham rivojlantirishga yordam berishi bilan farqlanadi. Bu ko'nikmalarni, o'quvchilarga turli fanlar va mavzular orqali murakkab vaziyatlarni tahlil qilish, yechimlarni izlash va o'z fikrlarini asoslab berish imkoniyatlarini yaratadi.

2. O'quvchilarning tanqidiy fikrlash va muammolarni yechish qobiliyatlarini rivojlantirish. Xalqaro ta'lim standartlari, masalan, PISA (International Student Assessment Program) ko'rsatkichlari o'quvchilarda tanqidiy fikrlash, mustaqil izlanish va muammolarni hal qilish ko'nikmalarini rivojlantirishni ta'kidlaydi.

3. Cross-culture ta'lim. Integratsion yondashuvda ko'pincha kross-kultur elementlari ham qo'llanilib turiladi. Bu esa o'quvchilarga turli xalq madaniyatlarini o'rganish va tushunishni o'rgatishga imkon beradi. Xalqaro ko'rsatkichlar madaniy tushunish va hamkorlikning ahamiyatini ta'kidlaydi.

4. PISA va boshqa xalqaro baholash tizimlari. PISA testlari o'quvchilarning matematik, ilmiy va o'qish ko'nikmalarini baholaydi. Integratsion yondashuv, o'quvchilarga bu ko'nikmalarni faqat alohida fanga oid bilimlar bilangina emas, balki ular o'rtaidagi aloqalarni bevosita anglash orqali rivojlantirishga yordam beradi. Masalan, matematikadan olingan nazariy bilimlarni ona tili yoki informatika darslarida qo'llash kabi.

5. Zamonaviy texnologiyalardan foydalanish. Integratsion ta'limda texnologiyalardan faol foydalanish ham muhim hisoblanadi. Xalqaro ta'lim ko'rsatkichlari o'quvchilarning raqamli

kompetensiyalarini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratadi. O'quvchilarni turli multimedia vositalari va interaktiv platformalar orqali ta'lim olishga jalb qilish yani qiziqtirish, ularning o'quv jarayoniga qiziqishini oshiradi va darslarni samarali qilishga yordam beradi.

6. Individual va guruhli ishlash. O'quvchilarning individual va guruhli ishlash ko'nikmalarini rivojlantirish ham integratsion yondashuvning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Xalqaro baholash tizimlari o'quvchilarning jamoaviy ishlash qobiliyatlarini baholashni talab qiladi, chunki jamoada ishlash o'quvchilarga muammolarni birgalikda hal qilish, fikr almashish, bir-birini hurmat qilish va hamkorlik qilish imkonini beradi.

7. O'qituvchilarni tayyorlash va ularni qo'llab-quvvatlash. Integratsion ta'limni amalga oshirish uchun o'qituvchilarni muntazam ravishda xalqaro metodologiyalar asosida tayyorlab borish muhim. Ta'limda integratsiya va interaktiv yondashuvni o'z ichiga olgan metod-usullar o'qituvchilarga o'quvchilarni faollashtirish va samarali o'rgatishda yordam beradi.

Ta'lim samaradorligini ta'minlashdagi xorijiy tajribalar o'qituvchi bilimiga, kurrikulning qat'iyligiga, o'quvchilarning mustaqilligiga va jamoatchilikning ishtirokiga katta e'tibor qaratish zarurligini ta'kidlaydi. Har bir mamlakatning o'ziga xos strategiyalari bo'lishiga qaramay, bu mamlakatlar barcha bolalar uchun teng va yuqori sifatli ta'lim berishni o'ziga maqsad qilib olgandir. Ushbu tajribalarni o'rganish orqali, dunyo bo'ylab mamlakatlar o'zlarining boshlang'ich va yuqori ta'lim tizimlarini takomillashtirish va har bir bolaga muvaffaqiyatga erishish imkoniyatini ta'minlash uchun eng yaxshi amaliyotlarni qabul qilishlari va moslashtirishlari mumkin. Integratsion yondashuv, qiaqacha qilib aytganda global ta'lim tizimining zarur talablariga mos ravishda, o'quvchilarning umumiy rivojlanishiga katta hissa qo'shadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Ismoilov, A. K., & Mirzaev, R. T. 1.1.(2023). Boshlang'ich ta'limda o'quvchilarning farovonligi: Xorijiy amaliyotlar va O'zbekistondagi o'rganishlar. Toshkent: "O'zbekiston" nashriyoti.
2. Khodjaev, M. B. (2023). Boshlang'ich ta'limda innovatsiyalar va pedagogik metodlar. Buxoro: Buxoro Davlat Pedagogika Instituti.
3. Rahimov, D. A. (2024). Finlandiya, Singapur va Janubiy Koreya ta'lim tizimlari: Boshlang'ich ta'lim samaradorligini oshirishda global tajribalar. Toshkent: "Zarafshan" nashriyoti.
4. Raxmonov, S. A. (2024). Yaponiya va Daniya ta'lim tizimlari: Boshlang'ich ta'lim samaradorligini ta'minlashda uslublar va strategiyalar. Andijon: Andijon Davlat Universiteti.
5. Shayxova, G. A., & Bozorov, A. T. (2023). Boshlang'ich ta'lim tizimining samaradorligini oshirish: Xorijiy tajribalar va ularning O'zbekistondagi amaliyoti. Toshkent: O'zbekiston Respublikasi O'qituvchilarini Tayyorlash Milliy Markazi.
6. Sodiqova, R. F. (2022). Boshlang'ich ta'limdagi pedagogik yondashuvlar va metodologiyalar. Nukus: Nukus Davlat Pedagogika Instituti.
7. Sukhanov, M. K. (2023). Ta'lim tizimidagi avtonomiya: Niderlandiya modeli va uning O'zbekistonga tatbiqi. Farg'ona: Farg'ona Davlat Universiteti.
8. Tursunov, O. H. (2023). Ta'limda o'yin asosidagi metodlar va ularning boshlang'ich ta'limda qo'llanilishi. Toshkent: "O'qituvchi" nashriyoti.
9. Xamidov, R. T. (2023). Ta'limda inklyuzivlik va ikki tillik ta'lim: Yangi yondashuvlar. Samarqand: "SamDPI" nashriyoti.
10. Yusupov, S. M. (2022). Innovatsion yondashuvlar va boshlang'ich ta'limda ularning roli. Toshkent: "Ta'lim" nashriyoti.

Mundarija /Содержание/Contents:

	Muallif va maqola nomi	Yo‘nalishi
4	Xolboyeva Munisxon Mavlanovna Ta’lim jarayonida grasps modelidan foydalanish	Dolzarb mavzu
7	Gafurova Nodira Ravshanovna Helping students speak better through scaffolding	Pedagogika
13	G‘aniyev Suxrob Abduvali o‘g‘li Talabalarni gigiyenik kompetentligini shakllantirishning pedagogik asoslari (jismoniy madaniyat yo‘nalishi misolida)	Pedagogika
17	To‘xtasheva Nodira Kaxramonovna Bo‘lajak mutaxassislarning axborot-kommunikatsion kompetentligini oshirish usullari	Pedagogika
21	Axmadoy Nazirjon Rahmat o‘g‘li Social and psychological factors in the development of positive behavior in adolescents	Psixologiya
25	Safarova Nafisa Qayimovna Bilish jarayonlari buzilishlarini aniqlash va korreksiyalashning integrativ yondashuvi	Psixologiya
33	Ergashev Dilshod Raxmatulla o‘g‘li Zamonaviy jangovar sharoitlarda harbiy xizmatchilar jangovar barqarorligini ta’minlashda taktik tibbiyotning o‘rni	Pedagogika
39	Xursandov Dilshodbek To‘ychi o‘g‘li Kognitiv jarayonlar rivojlanishining tarixiy asoslari	Psixologiya
42	Xaitova Shaxnozaxon G‘olibjon qizi Amaliy mashg‘ulotlar asosida bo‘lajak mutaxassislarning kasbiy kompetentligini rivojlantirish metodikasi	Pedagogika
47	Ne‘matullayeva Muazzamxon Ona tili darslarida o‘quvchilarning kross-kultural kommunikativligini rivojlantirishda emotsional intellektning tutgan o‘rni (boshlang‘ich sinflar misolida)	Pedagogika
52	Karimova Nilufar Raimjanovna O‘quvchilari nutqini o‘stirishda didaktik o‘yinlardan foydalanish	Psixologiya
57	Diyarov Navro‘z Azamatovich Harbiy xizmatchilarda stress va unga moslashuv mexanizmlarini takomillashtirish	Psixologiya
61	Abdug‘opirova Feruza Akramjon qizi Pedagogik etikani integratsiyalash orqali bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy identitetini mustahkamlash	Pedagogika
66	To‘rayev Ahmed Xolmo‘minovich Bo‘lajak o‘qituvchilarni o‘qitish jarayonida testdan foydalanishning nazariy asoslari	Pedagogika
70	To‘raeva Oygul Siroj qizi Ta’lim jarayonida IVEN texnologiyasidan foydalanishning pedagogik-psixologik imkoniyatlari	Pedagogika
75	Axatov Yo‘ldoshjon Hamzayevich Oliy ta’lim muhitida talabalarning irodaviy sifatlarini rivojlantirishda reflektiv va metakognitiv jarayonlarning psixologik asoslari	Psixologiya

83	Hamroyev Timur Ota-onasi mehnat migratsiyasida bo'lgan bolalarda ijtimoiy qo'llab-quvvatlash va psixologik yordam strategiyalari	Psixologiya
89	Aliyeva Jamila Rayimjonovna Xasanova Gulmira Farxodjon qizi Raqamli ta'lim sharoitida matematika fanlarini o'qitishning afzalliklari	Pedagogika
92	Yusupov Kodirjan Batirovich Fizika ta'limida ijodiy tafakkur bo'yicha bibliometrik ko'rsatkichlar	Pedagogika
101	Avliyoqulov Abdug'afur Abdug'aniyevich Raqamli texnologiyalar asosida umumta'lim maktab v-vi sinflarida dars mashg'ulotlarini integratsiya yordamida takomillashtirish metodikasi	Pedagogika
106	Gulamov Shavkat Maxmudovich Gegel dialektikasi va sintetik fikrlashni rivojlantirish usullari	Pedagogika
111	Salimov G'ayrat Muxamedovich, Boymurodova Niginabonu A'zam qiz Maktabgacha ta'lim tizimida jismoniy mashg'ulotlarning umumpedagogik ahamiyati	Pedagogika
117	Toshpulotova Umida Shermuxammad qizi Aydar-Arnasoy ko'llar tizimidagi oq SLA (sander lucioperca l.) Balig'ining biologik xususiyatlari	Pedagogika
121	Mo'minov Feruzjon Ilxomovich Yosh futbolchilarni tayyorlash jarayonida raqamli texnologiyalardan foydalanish samaradorligi	Pedagogika
126	Norboyev Farkhod Chorshanbiyevich Cognitive and psychological determinants of resistance to pedagogical innovation: prevention models and mechanisms	Psixologiya
131	Yo'ldasheva Mohigul O'lmasovna Nizoli oilalarda psixologik trening metodlarining samaradorligini tadqiq etish	Psixologiya
136	Abdullayev Farxodbek Xasanovich Umumiy o'rta ta'lim muassasalarida yuqori sinf o'quvchilarini kasb-hunarga tayyorlashda ekologik ko'nikmalarni intensiv rivojlantirish tizimi	Pedagogika
140	Baxavadinova Zamira Muxamattairovna Uzluksiz ta'lim tizimida tinglovchilarni sog'lom turmush tarzi hayotiy ko'nikmalarini rivojlantirish metodikasi	Pedagogika
143	Zuxridinov Shohruhbek Shaxobbekovich Akmeologik yondashuv asosida boshlang'ich sinf o'qituvchilarini umumkasbiy ko'nikmalarini rivojlantirish metodikasining ilmiy-metodologik asoslari	Pedagogika
146	Tajiboyeva Odinaxon Rustamjon qizi Emotsional intellekt va stressga chidamlilik muammosining nazariy-psixologik asoslari	Psixologiya
150	Iminova Dilnoza Nasirovna Pedagogik mahorat fanini "Klipga asoslangan fikrlash" metodi vositasida o'qitish orqali talabalar akademik faolligini rivojlantirish	Pedagogika
154	Xamroyev Mansur Choriyevich Mehnat migratsiyadan qaytgan yoshlarni ijtimoiy-psixologik qo'llab-quvvatlash mexanizmlari	Psixologiya
159	Navruz Daminov Kudratovich Discourse analysis of simultaneous interpreting process	Psixologiya

162	Samatova Dilafrō'z Erkinovna O'zbekistonda va xorijiy tajribada talabalarning axborot-kommunikativ ko'nikmalarini o'rganish	Pedagogika
168	Murodova Ra'no Bo'ronovna "Ma'lumotlar tuzulmasi va algoritmlar" fanini masofaviy ta'lim sharoitida o'qitishda sun'iy intellektdan foydalanishning pedagogik imkoniyatlari	Pedagogika
177	Soliyev Farxodjon Sodiqovich Integrativ ta'lim muhitida shaxsning kasbiy identifikatsiyasi va rekruting jarayonining psixologik determinantlari	Psixologiya
182	Naimova Maftunabonu Fayzullojonovna Tarbiyachilarda ma'naviy-ma'rifiy faoliyatni loyihalash kompetensiyasini rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlari	Psixologiya
188	Bozorova Dildora Toyirovna Tarbiyachining ma'naviy-ma'rifiy faoliyatini loyihalash kompetensiyasining pedagogik-psixologik mohiyati	Psixologiya
196	Vohidova Amira Oybek qizi Boshlang'ich ta'limda yozma nutq tushunchasi va uning lingvistik-psixologik asoslari	Psixologiya
200	Toshev Alisher Temirovich Boshlang'ich sinf o'quvchilari taktik tafakkuri dinamikasini o'lchashning standart xatosi (SEM) va minimal aniqlanadigan o'zgarish (MDC) mezonlari yordamida baholash	Pedagogika
208	Norkabulovna Mukaddas Babakulova, To'ychiyeva Sevinchoy Do'stmurod qizi Maktabgacha ta'limda STEAM yondashuvining ahamiyati	Psixologiya
211	Yarashev Abrorjon Nuriddin o'g'li Raqamli ta'lim muhitida vizual pedagogik vositalar asosida bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish	Psixologiya
216	Soatov Oybek Erkin o'g'li Bo'lajak o'qituvchilarda dizayn fikrlash ko'nikmasini rivojlantirishning ilmiy-nazariy asoslari	Psixologiya
221	Yusupova Makhbuba Rustam qizi Boshlang'ich sinf o'quvchilarini montessori metodikasi vositasida til o'rganish ko'nikmalarini shakllantirish tamoyillari	Psixologiya
226	Oqmirzayeva Baxtigul Bahodir qizi Talabalar jamoasida ijtimoiy-emotsional intellektni rivojlantirish orqali salbiy nutqiy munosabatlarni kamaytirish	Psixologiya
231	Rafiqov Ramazon Abdurasul o'g'li Harbiy o'quv yig'ini sharoitida stressga chidamlilikni rivojlantirish metodikasi	Psixologiya
237	Е.А. Науменко, М.Х. Джуманиязова Эмпирический анализ факторов Учебной мотивации студентов вузов в республике узбекистан	Psixologiya
248	Нарзуллоева Саломатбону Суннатуллоевна Роль коммуникационного стиля интеллектуальных агентов в медицинском взаимодействии врача и пациента	Psixologiya
251	М.А.Рахимова Biologiyani o'qitish jarayonida o'quvchilarning metodik savodxonlogini rivojlantirish	Pedagogika
259	Eshniyozova Bahora Uktam qizi Korreksion-pedagogik faoliyatda individual ta'lim yo'nalishlarini loyihalashning innovatsion mexanizmlari	Pedagogika

265	Ergasheva Nargizaxon Abdusattarovna Pedagoglarda professional hissiy charchoqning psixologik mexanizmlari va namoyon bo'lish xususiyatlari	Psixologiya
272	Xumora Raximova Reflektiv va reflektiv yondashuvlarning kasbiy kompetensiya va o'z-o'zini anglashni rivojlantirishdagi metodologik asoslari	Pedagogika
279	Xamroyeva Feruza Asrorovna O'rta asr sharq allomalarining tadqiqotchilik ko'nikmalarini rivojlantirishdagi hissasi	Pedagogika
284	Rasulov Zokir Pardayevich, Kazakbaeva Gulmira Uzakbay qizi Gandbol jamoalarida shaxslararo munosabatlarining samaradorligini oshirishda kommunikativ va tashkilotchilik qobiliyatlarining roli	Psixologiya
291	Qurbonov Farrux Ergashevich Umumiy o'rta ta'lim maktablarida intellektual kapitalni boshqarishning zamonaviy konsepsiyalari	Pedagogika
297	Муминова Насиба Бозоровна Значимость социальных медиа-платформ в узбекистане и их влияние на социально-психологическое развитие личности	Psixologiya
303	Maxatova Nozima Ismatillo qizi Zamonaviy boshqaruv faoliyatida gender tafofutlarning ijtimoiy va etnik omillar bilan bog'liqligi	Pedagogika
309	Rahmonov Mirshod Naimovich Islom banklarida boshqaruvning o'ziga xos xususiyatlari	Pedagogika
315	Maxamatova Feruza Safaraliyevna Bo'lajak pedagoglarni mustaqil raqamli ta'lim metodlari orqali intellektual faoliyatga tayyorlashning pedagogik shart-sharoitlari	Pedagogika
318	Sabirova Mavluda Islamovna Direktor o'rinbosarining tarbiyaviy boshqaruv faoliyatida liderlik kompetensiyalari	Pedagogika
321	Nusratova Mexriniso Baxshilloyevna, Subxonova Sanobar Hayotovna Ota-onaning nazorat darajasi va o'smirlarda mustaqillik shakllanishining psixologik xususiyatlari	Psixologiya
325	Мусурмонова Феруза Бахтияровна Актуальные тенденции и концептуальные модели преподавания русского языка и литературы в условиях общего образования	Pedagogika
329	Qo'chqorov Sobirjon Ahadjonovich Vaziyatli yondashuv asosida chaqiriqqacha harbiy ta'lim yo'nalishi talabalarida ekstremal kompetentlikni rivojlantirish modeli va metodikasi	Pedagogika
336	Qurbonova Maftuna Faxriddinovna Zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish ixtisoslashgan maktab o'quvchilarining kommunikativ ko'nikmalarini rivojlantirish vositasi sifatida	Pedagogika
341	Nazarov Akmal Mardonovich Yoshlar ma'naviy salohiyatini rivojlantirishda psixologik strategiyalar	Psixologiya
347	Rustamov Shavkat Shuxratovich Transformatsion ta'lim sharoitida talabalar kreativ va ilmiy salohiyatini rivojlantirishda psixologik strategiyalar va metodlar	Psixologiya
353	Dehqonboyev Shohjahon Oybek o'g'li Sud-psixologik ekspertiza jarayonida shaxsiy xususiyatlar va motivatsiyaning roli	Psixologiya

258	Ашрапов Нодирбек Намозович Психологические особенности развития аналитического мышления у подростков	Psixologiya
363	Imomov Musurmon Pirnazarovich Professional ta'lim jarayonida kompetensiyaviy yondashuv orqali o'quvchilarning kasbiy madaniyatini rivojlantirish metodikasi	Pedagogika
368	Otamurodova Shamsu Qamar Otamurodovna Bo'lajak pedagoglarda kreativlik potensialni oshirishda diversifikatsiya tamoyilining pedagogik imkoniyatlari	Psixologiya
373	Azizova Sabina Fahriddinovna Boshlang'ich ta'lim ona tili darslarida o'quvchilarning ijodiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirish usullari	Pedagogika
379	Shomuratova Sevara Chorsham qizi O'quvchilarning ijtimoiy-madaniy ko'nikmalarini rivojlantirishda "o'qish savodxonligi" fanini o'qitish metodikasini takomillashtirish	Pedagogika
385	Gaffarov Azizjon Muhammadsaidovich O'qituvchilarni kasbiy rivojlantirishning zamonaviy strategiyalari	Pedagogika
389	Umurov Zarif Latifboyevich Boshlang'ich ta'limda dual ta'limning psixologik imkoniyatlari	Psixologiya
393	Xolmirzayeva Gulnoza Alijonovna Farg'ona – Toshkent maqom yo'llarining shakllanishi va musiqiy-uslubiy xususiyatlari	Pedagogika
398	Sobirova Nasiba Aliyor qizi O'quvchilarda vokal madaniyatni shakllantirishning didaktik tamoyillari	Pedagogika
402	Otajonova Malikabonu Sadulla qizi Boshlang'ich ta'lim yo'nalishi talabalarida kreativ fikrlashni rivojlantirishning psixologik omillari	Psixologiya
408	Shamuratova Nilufar Shokir qizi O'quvchilarda tayanch hayotiy kompetensiyalarni shakllantirishning pedagogik holati	Pedagogika
412	Xamroyev Behruz Xalimovich, Jamoaviy sport o'yinlarida liderlik va kommunikativ kompetensiyaning o'yin samaradorligiga ta'siri	Pedagogika
416	Toshev Alisher Temirovich Boshlang'ich sinf o'quvchilari taktik tafakkuri dinamikasini o'lchashning standart xatosi (sem) va minimal aniqlanadigan o'zgarish (mdc) mezonlari yordamida baholash	Pedagogika
424	Navroзов Umar Tursunqulovich Pedagogical foundations for improving the game performance of student football players	Pedagogika
429	Muminjonova Feruzaxon Xabibullo qizi Psixologik farovonlik tushunchasining zamonaviy ilmiy talqinlari: nazariy tahlil	Psixologiya
433	Султонова Машхура Рустамбоевна Факторы психологического развития женщин во взрослом возрасте	Psixologiya
438	Valieva Marxabo Usmanovna Ashirov Farruxbek Azamat o'g'li, Ashirova Sevinch Abdunazar qizi, Ashirova Noila Abror qizi Tayanch-harakat sistemasi travmalari holatida epidemiologik bilimlarni integratsiya qilishning nazariy asoslari	Tibbiyot
444	Toshbekova Sug'diyona Shokir qizi Ta'lim tizimi samaradorligini oshirishda xalqaro tajribalar	Pedagogika

“ZAMONAVIY JAMIYAT VA INNOVATSIYALAR”

**ILMIY NAZARIY JURNALI UCHUN MAQOLALARNI RASMIYLASHTIRISH
TALABLARI**

1. “Zamonaviy jamiyat va innovatsiyalar” ilmiy jurnali mualliflari diqqatiga!
2. Zamonaviy jamiyat va innovatsiyalar” ilmiy jurnali ilmiy maqolalarni o‘zbek, rus va ingliz tillarida chop etadi.
3. E‘lon qilinadigan maqolalarga bo‘lgan asosiy talablar:
 1. ishning dolzarbligi va ilmiy yangiligi;
 2. maqolaning hajmi: adabiyotlar ro‘yxati, chizma va jadvallar inobatga olingan holatda 3-8 betgacha;
 3. maqola nomi, annotatsiya (50-60 ta so‘z) va tayanch so‘zlar (8-10 ta) ingliz, o‘zbek va rus tillarida keltiriladi.
 4. Maqola boshida mavzu, muallifning F.I.O. (to‘liq yozilishi kerak), mualliflar bir nechta bo‘lsa, ularning har biri haqida to‘liq ma‘lumotlar berilishi shart, tashkilot, shahar, mamlakat, muallifning e-maili ko‘rsatiladi. Matnda kirish qismi, tadqiqot obyekti va qo‘llanilgan metodlar, olingan natijalar va ularning tahlili, xulosa, adabiyotlar ro‘yxati, albatta, keltiriladi. Maqolada keyingi 10-15 yilda e‘lon qilingan adabiyotlarga havola qilinishi tavsiya etiladi.
 4. Matn uchun: Microsoft Word; Times New Roman, 12 shrift, maqola nomi bosh harflarda, interval 1,0; abzas 1,0 sm, yuqori va pastki tomon 2 sm, chap va o‘ng tomon 2 sm.
 5. Agar maqolaga rasm, jadval, diagramma, sxema, chizma, turli grafik belgilar kiritilgan bo‘lsa, ular aniq va ravshan tasvirlanishi, qisqartmalarning to‘liq izohi yozilishi lozim. Formulalar matnga maxsus kompyuter dasturlarida kiritilishi kerak.
 6. Iqtibos olingan yoki foydalanilgan adabiyot satr osti izohi tarzida emas, balki maqola oxirida asosiy matndagi ketma-ketligi asosida umumiy ro‘yxatda ko‘rsatiladi. Matn ichidagi ko‘chirmadan so‘ng iqtibos olingan asarning ro‘yxatdagi tartib raqami va sahifasi kvadrat qavs ichida beriladi. Bu o‘rinda kitob, to‘plam, monografiyalar uchun mualliflarning ism-familiyalari, manbaning to‘liq nomi, nashr ko‘rsatkichi (shahar, nashriyot va nashr yili) ko‘rsatiladi. Jurnal maqolalari va boshqa davriy nashrlar uchun mualliflarning ism-familiyalari, maqola nomi, jurnal nomi, yili va soni, sahifa nomeri ko‘rsatiladi.
 7. Maqola matni kamida 70-80 % muallifning shaxsiy izlanishlari natijasiga asoslanishi lozim. Topshirilgan maqolalar “Antiplagiat” tizimi yordamida tekshiriladi.
 8. Tahririyatga taqdim qilingan maqolalar tahririyat tomonidan taqrizga beriladi. Maqola taqrizdan qaytgach, agar zarur bo‘lsa, barcha savol va e‘tirozlar bo‘yicha muallifga qayta ishlash uchun taqdim etiladi. Maqola nusxalari qaytarilmaydi.
 9. Tahririyat maqolani taqrizga yuboradi, taqriz ijobiy bo‘lsa maqola jurnalda chop etish uchun qabul qilinadi. Jurnalda anjuman tezislari va ma‘ruzalari chop etilmaydi. E‘lon qilingan materiallarning haqqoniyligiga va ko‘chirilmaganligiga shaxsan muallif javobgardir.
 10. Tahririyat maqolaga ayrim kichik o‘zgartirishlarni kiritishi mumkin. Yuqoridagi talablarga javob bermaydigan maqolalar tahririyat tomonidan ko‘rib chiqilmaydi va muallifga qaytarilmaydi.
 11. Ijobiy taqriz berilgan maqola tahririyat tomonidan qabul qilingan sanaladi. Jurnal tahririyati maqola matnini qisqartirish va unga tahririy o‘zgartirishlar kiritishga haqlidir.
 12. Yuqoridagi talablarga javob bermaydigan maqolalar tahririyat tomonidan qabul qilinmaydi va ko‘rib chiqilmaydi.

**Jurnal O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi
Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi tomonidan 2025-yil 16-
aprel kuni № 720072-sonli guvohnoma bilan ro‘yxatga olingan.**

**“ZAMONAVIY JAMIYAT VA INNOVATSIYALAR”
ILMIY NAZARIY JURNALI
№ 3 2026**

Tahririyat manzili: 200117, O‘zbekiston Respublikasi,
Buxoro shahri Alpomish ko‘chasi, 9-uy
Elektron manzil: <https://fanistiqbollari.uz>
Telegram raqami: +998 (93) 689-80-90

**Zamonaviy jamiyat va innovatsiyalar ilmiy-nazariy jurnal.
Buxoro, 2026. № 3-Son. B 456.**

ЎЗБЕКИСТОН RESPUBLIKASI PREZIDENTI ADMINISTRACIYASI XUZURIDAGI
AXBOROT VA OMMAVIY KOMMUNIKACIYALAR AGENTLIGI

ГУВОХНОМА

№ 720072

"FAN ISTIQBOLLARI" MAS'ULIYATI CHEKLANGAN JAMIYAT

Оммавий ахборот воситаси давлат рўйхатидан ўтказилганлиги тўғрисидаги
гувоҳнома

ЛИЦЕНЗИЯ РЕЕСТРИ БЎЙИЧА ТАРТИБ РАҚАМИ
C-5669786

СТИР (СОЛИҚ ТЎЛОВЧИНИНГ ИДЕНТИФИКАЦИОН РАҚАМИ)
311171430

АМАЛҚИЛИШ МУДДАТИ
16.04.2025дан - чексиз

ЖОЙЛАШГАН МАНЗИЛИ (ПОЧТА МАНЗИЛИ)
Бухоро вилояти, Бухоро шаҳри, Хужа Мушкии МФЙ, Алпомиш кўчаси, 9-уй, 29-хонадон

ВАКОЛАТЛИ ОРГАН
Ўзбекистон Республикаси Президенти Администрацияси ҳузуридаги Ахборот ва оммавий
коммуникациялар агентлиги

16.04.2025 08:53
ТАҚДИМ ЭТИЛГАН САНА

Гувоҳнома

№ 720072

Фаолият тури

Оммавий ахборот воситаси сифатида фаолиятни амалга ошириш

Қўшимча маълумотлар

Қўшимча маълумотлар

Оммавий ахборот воситасининг номи	Оммавий ахборот воситасининг тили	Оммавий ахборот воситасининг тури
ZAMONAVIY JAMIYAT VA INNOVATSIYALAR ILMIY NAZARIY JURNAL	o'zbek tili, rus tili, ingliz tili	Журнал

ТАРҚАТИЛИШ ҲУДУДИ ВА ШАКЛИ

Тарқатилиш ҳудуди ва шакли	Вилоят	Тарқатилиш шакли
Республика миқёсида		Анъанавий

Zamonaviy jamiyat va innovatsiyalar ilmiy-nazariy jurnal № 3-Son. Buxoro-2026. - 456 b Научно-теоретический журнал «Современное общество и инновации» № 3 выпуск. Бухара – 2026. - 456 с. Scientific and Theoretical Journal “Modern Society and Innovations” Issue No. 3. Bukhara – 2026. - 456 p.	Fan istiqbollari MCHJ muassisligida nashr qilinadi Jurnalni nashr sifati uchun bosmaxona javobgar Obuna Indeksi 3062	Jurnal tahririyati kompyuterda sahifalanadi. Bosishga ruxsat etildi 31.03.2026. Qog'oz bichimi 60x84,1/8 Tezkor bosma usulda bosiladi. Shartli bosma tabog'i 29.5 Buyurtma № 1. Adadi 60. Bahosi kelishilgan narxda. BUKHARA HAMD PRINT” bosmaxonasida chop etiladi. Bosmaxona manzili: Buxoro shahri Hofiz Tanish Buxoriy ko'chasi, 190-B uy. Tel: (97) 736-20-11.